מהדורה
שניה

אפרים כהן־רייס

מזכרונות איש ירושלים

הוצאת ספרית הישוב
ירושלים

אפרים כהן־רייס

מזכרונות איש־ירושלים

מהדורה שניה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת ספרית הישוב

ירושלים, תמוז תשכ־ז, יולי 1967

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

חלק ראשון: שני פרקים נדפסו ב„רשומות" כרך ששי, יתר הפרקים הופיעו ב„בוסתנאי" במשך שנת תרצ"ג.

חלק שני: פורסם לראשונה במהדורה הראשונה של הספר.

דפוס קואופרטיבי „אהוה" בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

עמוד

מבוא: מאת ד"ר ישראל בן זאב — זי

הקדמה: מאת פרופ' יוסף יואל ריבלין — יאכה

הקדמה: מאת י. א. עבאדי — כולו

חלק א': 1—205

חלק ב': 206—418

מפתח השמות: 419—438

תקונים: 439—447

תמונות:

מְקֻדָּשׁ׃

לָרִפְיָתִי אֶסְתֵּר

אֵתֶךְ רָאִיתִי אֲשֶׁר בְּחַיָּי,

וְלִילָדַי הַיְקָרִים

יַעֲקֹב פְּרַאנָק, רוּזִי וְנָעֳמִי.

ישראל בן־זאב

מבוא

הספר „מזכרונות איש־ירושלים" לאפרים כהן־רייס, שהופיע בתל־אביב בשנת תרצ"ג (1933) בשני כרכים קטנים, זכה לתפוצה בלתי רגילה בימים ההם, מפני שמחברו היה אחד האישים הבולטים בחיי הישוב בארץ ישראל בראשית המאה הזאת. הזכרונות נתחברו מתוך הרצון להאיר עובדות תנוכיות, חברתיות וצבוריות, באורן הנכון. הרקע הרחב שעליו מבוססים הזכרונות, גלרית האישים והמאורעות הססגונית והחמר התעודי המופיעים בספר מוסיפים נדבכים חשובים לתולדות הישוב בארץ ישראל, ובמיוחד לתולדות החנוך והתרבות בין יהודי התפוצות.

אפרים כהן־רייס, שהיה אדם בעל רמה תרבותית, יפה־רוח וצנוע, פרסם את ספרו בערוב ימיו, בלי הקדמה ביוגרפית שהיתה נחוצה כבר עם הופעת המהדורה הראשונה והכרחית למהדורה השניה לצבור הקוראים שגדל בארץ ובתפוצות אשר לא ידעו דבר מכל אשר התחולל מסביב ל„מלחמת השפות" בשנת 1913 בירושלים אשר גרמה לפרוד גדול בחוגי החנוך. בלי הסברה ביוגרפית נשארים פרטים רבים בספר הזה חידה סתומה. המהדורה הראשונה פורסמה בלי מפתח־שמות. מן הזכרונות אנו למדים כי המחבר קיים מגע עם מאות אנשים בעלי עמדות חברתיות במדינות שונות בעולם. במקרים רבים לא צויינו שמותיהם הפרטיים ותאריהם המדויקים. היה הכרח לקבוע במהדורה השניה לא רק מפתח־שמות מפורט אלא גם להוסיף לפרקים הגדרה מדויקת של רבים מהנזכרים, כל זה כדי להבהיר הבהרה ברורה את הענינים שמסופר עליהם בספר.

מאחר ששני חלקי הספר הזה אזלו מכבר, הציע ד"ר יעקב פראנק כהן־רייס, בנו יחידו של המחבר היושב בקביעות בפריז, לכותב הטורים האלה ביולי 1964, לקבל על עצמו את הוצאת המהדורה השניה.

נטלתי עלי באהבה את התפקיד הזה מאחר שהייתי מתלמידי המחבר וממעריציו והייתי שנים רבות דואב על הפרסום הפגום של ההוצאה הראשונה.

* *
*

במהדורה שניה זו נדפס הספר המקורי בשלמותו. אולם במקום שני כרכים נפרדים כינסנו את שני החלקים בכרך אחד. מהדורה זו שונה מן הראשונה בעניינים הבאים:

א) למהדורה זו שתי הקדמות שנתחברו ע"י שני סופרים ירושלמיים שהיו מבחירי תלמידיו של אפרים כהן־רייס. האחת נכתבה ע"י הפרופ' יוסף יואל ריבלין והאחרת ע"י מר יצחק א. עבאדי. הקדמות אלה מסירות את הערפל ומגלות את הלוט מהרבה זכרונות בספר הזה. הרבה ענינים, בעיקר אישיים, שהמחבר מתוך צניעותו ולפרקים מתוך זלזול ויאוש, לא הרחיב את הדבור עליהם באו בעלי ההקדמות והסבירו אותם הסברה מקיפה וענינית.

ב) בסופה של המהדורה הזאת נדפס מפתח שמות מפורט עם הסברים קצרים, כנזכר, על אישים רבים.

ג) הוספנו עוד נספח: תמונות הזורעות אור על ענינים שונים בספר.

ד) ערכנו רשימה מדויקת של הטעויות ותקונן. תוקנו לא רק מלים ואותיות אלא גם פסיקים, נקודות ומרכאות.

* *
*

ולבסוף כמה פרטים על ימיו האחרונים של אפרים כהן־רייס, שהם כספר החתום אף למקורבים ביותר מבין תלמידיו:

אפרים כהן־רייס, שנאלץ להעתיק את מקום מגוריו עם בני ביתו לאחר מלחמת העולם הראשונה מירושלים לברלין עקב השתלשלות המסבות והמאורעות השנויים בספר הזכרונות, היה דואב וכואב על גלותו והתגעגע כל ימיו לירושלים ושאף בכל מאודו לחזור לעיר מולדתו ואל החיים החנוכיים שהיו יעוד חייו, אך לא הצליח להתגבר על כל הקשיים שעמדו על דרכו.

בשנת תרצ"ג (1933) כשמלאו לאפרים כהן־רייס שבעים שנה התעוררו תלמידיו, חבריו ומוקיריו בארץ ישראל ובפזורה וערכו לכבודו חגיגות מפוארות. בהזדמנות זו נסע אפרים כהן עם בנו הד"ר יעקב פראנק לארץ ישראל שבה נערכו לכבודו בירושלים ובתל־אביב, כנזכר בספר, מסבות והופעות־כבוד, שהיו שלומים ופצויים על כל הרעה שבאה עליו

מאז צאתו לגלות. באדר תרצ"ד חזר מארץ ישראל לגרמניה בתקוה לשוב ולהתישב בקביעות עם בני ביתו בירושלים, אך בינתים, בעקבות עלית הנאצים לשלטון בגרמניה, יצא עם אשתו אסתר לפריז שבה חלה ונאלץ להתישב בניצה שבדרום צרפת שאקלימה התאים לבריאותו שהתחילה להתרופף.

לאחר שכבשו קלגסי הנאצים את צרפת נלקח אפרים כהן עם אשתו למחנה ריכוז בפירינאים הצרפתיים אשר בה חלה במחלת סרטן הקיבה והוחזר למעונו בניצה שבה חי עד מותו.

כאן עברו עליו כמעט שלוש שנים של עוני, מחסור ובדידות. מאחר שמעולם לא חסך כסף לעצמו, לא דאג לאחרית ימיו, כי סמך על הקצבה שקבל מאת חברת „העזרה ליהודי גרמניה" בברלין, נותק עם פרוץ המלחמה מכל מקור של פרנסה. שתי בנותיו, רוזי באנגליה ונעמי בארצות הברית, ובנו יעקב פראנק באביג'אן באפריקה, לא ידעו דבר על גורל הוריהם.

אפרים כהן־רייס ואשתו אסתר הגיעו להתמוטטות גמורה. הם היו מחוסרי לחם ממש. מאחד המנזרים בניצה קבל, ככל פושטי היד והנזקקים שנשארו בה, סעודת תבשיל עם פרוסות אחדות לחם ליום. הוא, האיש אשר נתן לישוב בארץ ישראל מליוני מרקים ודולרים להקמת מוסדות חנוך, תרבות ואמנות מפוארים עם אלפי מנהלים, מורים ופקידים שפרנסתם היתה עליו, היה באחרית ימיו זקוק לפשוט יד כדי שלא יגוע עם אשתו ברעב ובקרה.

נשארה לנו תמונה אחת מן החדשים האחרונים לחייו שבה הוא עומד עם רעיתו ביום סגריר בחודש נובמבר 1941 בגן הבית בין עצים מעורטלים ושלכת עלים כשהוא לבוש בגדים קרועים ובלויים וכולו רועד מצנה. על פרצופו סימני המות ועיניו המיואשות צופות אל אשתו הנצבת לידו, זו האשה אשר לותה אותו יותר מארבעים שנה בששון וביגון, שידעה להיות עזר כנגדו במפעליו ולנחמו אחרי כן בבדידותו ובימי עניו. זה היה המלך ליר שהלך לקראת המות בעינים פקוחות ומלאות דמעות...

אפרים כהן־רייס נפטר בניצה בינואר 1942. בן שמונים היה במותו. הוא נטמן לכתחלה בבית הקברות הנוצרי. לאחר עשר שנים, כשחזרו שרידי היהודים

מקהלת ניצה, דאגו בנו היחיד ושתי בנותיו להעביר את גויתו לבית הקברות היהודי בניצה.

אסתר כהן האריכה ימים רבים אחריו. היא לא עזבה עוד את ניצה שבה נטמן בעלה אף כי נשלחו אליה הצעות רבות לעלות לארץ ישראל. היא רצתה לעלות עם עצמות אהובה שעמו בלתה מרבית שנותיה. מסבות שונות לא הוגשמה שאיפתה זאת. אסתר כהן־רייס, ילידת ירושלים, בת ליפא קמיניץ, בעל בית המלון הראשון בעיר קדשנו, הלכה לעולמה באחד עשר באוקטובר 1964 ונטמנה למנוחת עולמים ליד בעלה בשדה העלמין היהודי שבניצה.

עצמות אפרים כהן־רייס ורעיתו אסתר מחכות לעליה לקבורה בירושלים.

* *
*

ולסיום הדברים הנני שולח את ברכתי לד״ר יעקב פראנק כהן־רייס ולאחיותיו רוזי ונעמי אשר גאלו את שם אביהם במאמציהם הכספיים לפרסום המהדורה הזאת של הספר.

על הברכה יבואו גם הפרופ׳ יוסף יואל ריבלין והסופר יצחק א. עבאדי אשר עמדו לימיני בכל עניני פרסום המהדורה הזאת. כן יעמדו על הברכה המגיהים מר בן ציון יהושע והסופר ד״ר דב ירדן, שהיה גם מעורכי מפתח השמות ורשימת התקונים.

אני מסים בברכה גם לפועלי דפוס אחוה, ובראשם מר זיסקינד בליזובסקי ומר משה קמחי, שטפלו באורך רוח בספר הזה, וכן הנני מודה מקרב לב לידידי אריה סלומון ויוסף קמיניץ שהתעניינו עמי באוסף תמונות, שאחדות מהן עם אחרות שקבלתי מאת הד״ר יעקב פראנק כהן־רייס מפארות את המהדורה הזאת של הספר.

יוסף יואל ריבלין

אפרים כהן רייס

א: „מזכרונות איש ירושלים"

הספר „מזכרונות איש ירושלים" פנינה ספרותית הוא מבחינת הצורה הספרותית הרמה, הסגנון הנפלא, למעשה סגנון ירושלמי בשלמותו, כפי שהתפתח בירושלים בעיקר במאה ה־19.

מחונן הוא המחבר גם בחוש הומור דק, טוב־לב וסלחני המשווה חן מיוחד על ההרצאה. חלק א' הוא בחלקו חומר אשר לא יסולא בפז לתולדות הישוב היהודי בארץ־ישראל, ובחלקו חומר הסטורי נפלא לתולדות יהדות גרמניה וגדוליה. נוגע הוא גם בקצה הוי היהדות האנגלית בשעתו, ואף בתולדות בית־הספר בירושלים, מיסוד בית־ספר למל והרצברג ועד בית־ספר כי"ח האליאנס ונסים בכר. חלק ב' מכיל חמר ממקור ראשון להתפתחות בית־הספר בארץ־ישראל בכלל, מפעלו של אפרים כהן בשתוף חברת העזרה מיסוד יהודי גרמניה בחנוך. פרקים אחדים עוסקים ב„ריב־השפות", שאפרים כהן ועמו האישיות המצויינת פאול נתן היו המטרה לחציו בלי צדק. ויש לומר שגם בויכוח כאן מצטיין אפרים כהן ברמה תרבותית ואף במדה מרובה בטהרה, טהרת הפה וטהרת הלב, ובמצפון.

חומר נפלא, שאין הרבה כדוגמתו, נמצא בשני החלקים של הספר לתולדות החנוך בארץ־ישראל. הרי אין ספק בדבר שאפרים כהן נמנה בין היחידים המיוחדים שהגדילו לעשות בחנוך לכל שטחיו, בארץ־ישראל.

ב: אביו ר' אריה ליב ב"ר אהרן כהן רייס

כדי להעריך בשלמות את מפעלו של אפרים כהן, יש לשים לב למוצאו. אביו ר' אריה ליב בר' אהרן כהן רייס, שהיה ידוע בירושלים בשם ר' לייבוש ווילקיבישקר, עלה לארץ־ישראל, לירושלים בשנת תרי"ט או תר"ך מעיר וואלקיווישק שבמחוז סובאלק. מוצא המשפחה הוא מהעיר גומבינן בפולין שהיתה שייכת לפנים לפרוסיה המזרחית. רייס היה שם המשפחה מעיקרה והחליף ר' לייב את שמה לשם „כהן" בשל קדושת הארץ. מיד אחרי עלות ר' לייב לארץ נכנס בעסקי הצבור, ב„כולל ווארשא

לפרושים וחסידים", כולל שנפרד אז מ„כולל הפרושים", שהקיף עד אותו זמן את כל העולים בארצות רוסיה ופולין. גבאי הכולל בוואַרשא מינו את ר' ליבוש כהן לסופר הכולל, „למנהל ספרי חשבונות הכולל בירושלים". ר' לייבוש כהן עמד במשרתו זו שנים אחדות. תפקיד שני בציבור מילא ר' לייבוש כהן ב„תלמוד תורה וישיבה עץ חיים". לפי עדות ר' יהושע ילין מנו את ר' ליב כהן „למשגיח על עבודת הבנינים והתיקונים ולמנהל ספרי החשבונות של ההוצאה וההכנסה".

ר' לייב כהן השתתף בפעולה להשיג כספים גם מתושבי ירושלים להחזקת מוסדות חנוך אלה ורבים התנדבו בחתימת ידם בפינקס, שנקבע לכך, לשלם סכום קצוב מדי חדש בחדשו. כמו כן השיגו, הוא ומנהל המוסדות, הרב שאול בנימין הכהן, הרב מראדשקביץ, כספים על ידי קול־קורא ששלחו לחו"ל „להנדיבים שבכל המדינות".

ואולם עד מהרה עזב ר' לייבוש כהן את עבודתו הצבורית בירושלים. בראשית שנת תרכ"ז (1867) נסע בשליחות העדה הספרדית בירושלים לאמריקה. בשליחות זו עשה שנתים והצליח. הוא חזר לירושלים, ובסוף שנת תר"ל (1870) נסע שוב לארצות־הברית באמריקה, לבקש לו מקורות פרנסה, פתח בית מסחר ספרים, בעצת ידידיו, בניו־יורק. „הוא היה מן הסוחרים הראשונים באמריקה, במסחר ספרים עבריים". שנים רבות עסק גם במסחר אתרוגים.

בשנת תרל"ח חזר למשפחתו לירושלים. תקוותו לשוב כבעל הון נכבד נתאכזבה. בעיר העתיקה היתה לו דירה משלו ב„מיידאן" בין הספרדים. כשחזר לירושלים גר בשכונת „מחנה יהודה" מחוץ לעיר. נפטר כ"ו חשון תרס"ו כבן שמונים ונקבר בהר הזיתים.

להשלים תמונתו נצטט את דבר בנו אפרים כהן: „אבי היה נוהג להשכים בכל אשמורת בקר ולומד שעור בגמרא וברמב"ם קודם שיתפלל שחרית. אהוב ויקר היה עליו ביחוד הרמב"ם שהיה מרבה לעיין בו". „מהלכים רבים היו לו בין הספרדים שהיו חביבים עליו ביותר. דבורו העברי בהברה הספרדית היה גמיש וחי. היה איש רעים עם נקיי הדעת שבירושלים — ספרדים ואשכנזים — שהיו מבקרי ביתו".

ג: ילדותו בירושלים

עובדה היא ששלשת הראשונים במעלה בתולדות החנוך החדש של בית־הספר בארץ הם ילידי ירושלים. כך היה נסים בכר בן חכם אליעזר (נולד 21 בפברואר 1848 — תרי״ח). מצו אמו הוא נכד המקובל ר׳ ידידיה חי אבולעפיה ראש ישיבת בית־אל של המקובלים. הוא „נתחנך בהדרכת אבי אמו שמסר אותו גם למלמדים אשכנזים״ ממדרגה עליונה, לישיבת הרב מקאליש ר׳ מאיר אויערבאך והרב מקוטנא ר׳ משה יהודה ליב בעל „זית רענן״. נסים בכר היה מיסד בית הספר של כי״ח, האליאנס, בירושלים בשנת תרמ״ב, והיה ראשון שהכניס את השפה העברית בבית ספרו כשפה חיה בירושלים, ועמד על כך כל ימי עמדו בירושלים, במשך 15 שנה, עד שנת תרנ״ז שהועבר לניו־יורק להיות בא כוח האליאנס שם. כך היה מורה המורים לעברית, ראש וראשון להוראת עברית, דקדוק, תנ״ך וספרות ימי הבינים, דוד ילין. אמו היתה בת ר׳ שלמה למשפחת יהודה מבגדאד. הוא נולד בירושלים י״א אדר תרכ״ד, וכך היה גם אפרים כהן. (הוא נולד בירושלים כ״ה אייר תרכ״ג.) ואכן ירושלים לכל קויה באה לידי הבעה במפעל חייהם. מתבטאת היא ירושלים במיוחד באפרים כהן באישיותו, בתרבותו, בהשכלתו, בתפיסת החיים שלו ואף גם בשיטה ובדרך ההוראה שלו כמורה כשהוא לעצמו, ואף גם בשיטת כינון רשת החנוך שכונן ובהנהלתו. יתר על כן, „הירושלמיות״ המופלאה הזו, כפי שהיא עומדת לפנינו חיה בספר זכרונותיו „מזכרונות איש־ירושלים״ גר היא לרגליו ומדריכתו גם בהשפעה על יהדות הגולה, לא רק בגרמניה אלא אף גם באנגליה ויהדות ארצות הברית. „מדות אנושיות טובות ובכללן אהבת הזולת ועזרה לסובלים״ היו מתכונותיו של אפרים כהן, כפי שהכרנוהו וכפי עדות רבים מאלה שעבדו אתו כחברים או תלמידים כפי שנראה להלן.

אפרים כהן היה מעורה מראשית ברייתו בהווי הספרדי, בבקורי חכמים ספרדיים בבית אביו וגם בחברה ובבית־הכנסת. ואף ברחוב הוא חי לא רק בהווי היהודי הספרדי ויונק ממקורותיו בילדותו, אלא אף גם מכיר את ההווי הערבי לכל פרטיו. מכיר הוא את הערבי העירוני, את הפלאח ואת הבדואי, ואף גם את האינטליגנציה והאצולה הערבית.

כמובן שמעיקרו ושרשו הוא שקוע בישוב האשכנזי לכל אגפיו. ואם כי שייך הוא מטבע, מצד בית־אביו, לסיעה הראדשקביצית, שהיתה

במחלוקת עם הנהלת הישוב של הפרושים האשכנזים בירושלים, הרי הוא נמצא כולו באטמוספירה של העדה בהיקפה בחורבת ר' יהודה החסיד. כמו כן משפיעה עליו גם היהדות הגרמנית וההולנדית כר' יוחנן צבי שלאנק, אחיו ר' גמליאל שלאנק, ואין צריך לומר גיסו ר' משה יצחק גולדשמיד. ואולם עוד שנים לפני הנשא אחותו לר' ישראל דב פרומקין, הוא נמשך גם אחריו, כרוך אחריו במדה ידועה. מושפע הוא מהשכלתו. השכלת „החבצלת" עתונו מצד אחד, ומצד שני קוסמת לו גם „החסידות" של הרי"ד פרומקין, נהנה מ„השולחן" של רבי חסידי שנוהג בו הרי"ד פרומקין ב„מלוה־מלכה", כשהוא מתרגם מצד אחד לפני המסובין מהג'ואיש כרוניקל ואחר פותח בשיר, בניגון חב"די או גם ספרדי את זמירות מוצאי־שבת „אליהו הנביא" „אמר ה' ליעקב", ואף הנער אפרים כהן מצטרף למקהלה.

פרק מענין בילדותו הוא חייו המלאים ענין והתענינות, תסיסה ומרץ בזמנים שמחוץ ללמודיו ב„חדר" או בשעורים. למעשה היה הלמוד בת"ת „חובה" גם בשבתות וימים טובים בשעות אחרי הצהרים עד מנחה. תחת זאת היו ערבי השבתות אחר הצהריים, בעיקר ערבי שבתות של ימי קיץ ימי הפגרא האמתיים. בהם היו הנערים נוהרים אל שכונת „בית־מחסה", השכונה שבנו בתוך החומה בגבול הר ציון שמנתה אז מלבד מספר בנינים אך תלי עפר וחול רחבים, ועליהם היו משחקים, משתובבים, מתגלגלים כאות נפשם. ענין מיוחד מצאו בשעות הראשונות של אחר הצהרים של יום ששי „בעבודה של מצוה", מגישים חומר ולבנים לבנאים ועוזריהם, לבנין בית כנסת לחסידים, בית הכנסת „תפארת ישראל" הידוע גם ע"ש ניסן בק.

אפרים כהן נמנה בין שמונת „המשוררים" שבחר לו ר' יעקב שרהזון — החזן בה"א הידועה בשעתו בחורבה בירושלים. היתה זו מקהלה לקבל פני משה מונטיפיורי בשנת תרל"ה (1875). כשלוש שנים רצופות זכה לעמוד בימים נוראים בצדו של ר' ליישקי — הוא ר' אליעזר דן רלב"ג — יחד עם בנו ר' לייב גבריאלוביץ הרוקח, לעזור לו בתפלתו ולהזכירו את הנגונים. הוא היה אפוא „בעל נסיון, ונחשב בין הראשונים והטובים במשוררי המקהלה הזמנית של ר' יעקב שרהזון". בשבת היה הוא וחבריו במקהלה ממהרים אל ביתו של „הקומפוזיטור" ר' יעקב שרהזון מן העיר

אל מחוצה לה לשכונת „מאה־שערים" שנוסדה בשנת תרל"ד — לתרגיל בשירה כדי לקבל בה את מונטיפיורי.

מקום נכבד תופסים בנפשו של הילד אפרים כהן „התקוות המשיחיות". אמנם ילד בירושלים, כבר בשעתו של אפרים כהן, לא היו לו סבוכים של „גלות", ו„צרות" מגויים ו„גזרות" של מלכות. לא ידעום ילדי ירושלים כבר בעת ההיא לא מצד הערבים ולא מצד השלטונות. הילד כהן קוסם לו זכרון „הכהן־הגדול" הנכנס לפני ולפנים לקדש הקדשים ביום הכפורים. „הכניסה למקום המקדש", היתה אמו חוזרת וטוענת — „אסורה היא, אסורה בפרוש כל עוד לא טוהרנו באפר פרה אדומה. וחלילה לנו להגרר אחרי פתוי היצר הרע".

מובן שחצר החורבה תופס מקום ראשון בחוויות ילדותו. נמצא הילד בחבורת „שלום תהלים זאגער", חייט כל השבוע, שבשבת הוא מקהיל המוני ילדים להנעים עמהם בזמירות ישראל בפנה אחת מפנות בית־הכנסת של ר' יהודה החסיד. בקולי קולות ומבלי כל הרמוניה היתה בוקעת ועולה קריאת התהלים, אך נגינתו של „שלום תהלים זאגער" גוברת על המקהלה, משתפכת בסלסולים על פני כל הבית ושופכת חן וחגיגיות על אמירת תהלים מלאת כוונה רבה.

מכיר היה ספרי השכלה, ששני „סוחרים", למעשה בני ישיבה, היו מוכרים בחשאי, וביניהם ספרי מאפו וסמולנסקין. קרוב הוא אפרים כהן לזמן יסוד בי"ס למל ע"י פרנקל (1855), שמונה שנים לפני הוולדו, ועד הוא הנער למלחמה נגד גוטשלק וגרץ בבואם ליסד את בית היתומים מטעם יהודי גרמניה בשנת תרל"ב (1872) כשהוא בן תשע, מוסד זה שהיה למעשה אחר כך הקרקע הראשונה לעבודתו בחנוך אחרי גמרו למודיו באירופה. וכן נוסד אז בי"ס האליאנס כי"ח (תרל"ה 1875). ויש לציין שאז מתגבש ומקבל צורתו „הועד הכללי כנסת ישראל" שעמד בראש הישוב האשכנזי עד סוף מלחמת העולם הראשונה, ואם כי משפחתו קשורה בעניניים עם הרב מראדשקוויץ, הרי הוא חניך „החורבה" כפי שהעדה השלטת גבשה אותה, מעריץ הוא את ר' שמואל סלאנט. יש לציין כי מנערותו הוא עד לקשרים עם „יהדות הגולה" לכל תפוצותיה, קבלת פניהם בירושלים של מונטיפיורי וכדומה. אף מלכים ושרים עד הוא לבקורם בירושלים. פרנץ יוסף קיסר אוסטריה ויורש עצר פרוסיה פרידריך וילהלם,

ויש לומר שכל אלה מניחים יסוד בנפשו של זה שעתיד להיות מניח היסוד של החנוך החדש בישראל. עקבותיהם נכרת בדרכו הוא עשרות בשנים אחר־כך כשהבעיות כולן עומדות לפניו.

בחזרו אחרי למודיו באירופה לירושלים החליט אפרים כהן שלא להכנס לעניני צבור, שלא לבוא במשא ומתן עם הקהלה ומנהיגיה ולהתרחק מן הכבוד. אולם, ביחד עם זה מתאספים ראשי הצבור הספרדי והאשכנזי בחדר־האורחים בבית־ספר למל — הרב יעקב שאול אלישר והרב יעקב מאיר הספרדים, ר׳ יוסף ריבלין ור׳ אלימלך פרלמן ראשי „הועד־הכללי כנסת ישראל״ מצד האשכנזים וכן נסים בכר מנהל כי״ח ומרדכי אדלמן בא־כח חברת למען ציון.

ד: חנוכו

פרק חשוב בתולדותיו של אפרים כהן הוא חנוכו בירושלים באמצע המאה התשע־עשרה. קל למצוא הרבה מזה אחר־כך באפרים כהן הפדגוג המצויין המקים מערכת חנוך שלמה. דרכיו מהלכים ממקור חנוכו בירושלים.

ל„חדר״ לא״ב, למלמד ר׳ משה הורודנר בחדר הסמוך ל„בית־המדרש הישן״ בחצר „החורבה״, הוא מובא כבן שלש־ארבע עטוף טלית, כמנהג אשכנזי רוסיה לכל פרטיו. אחרי שוב אביו, הוא מוסרו למלמד פרטי, הסר אל ביתם, לר׳ יששכר בר פינסקר, מי שהיה ממונה כולל פינסק וחבר ועד כל הכוללים כנסת ישראל, ללמדו תורה ונביאים. הקפיד אביו שלא יתחיל בלמוד הגמרא בטרם רכש לו ידיעות בתנ״ך. בן שבע וחצי היה, כשעזב אביו בפעם השניה את הארץ, ומאז טפלה בחנוכו אמו.

השפעת אמו — שמה היה רייזה — רבה על אפרים כהן, אם כי אינו מזכיר אותה בספרו בשמה מפורש אף לא פעם אחת. „היא היונה השקטה, כפי שקראו לה השכנים, שהתרחקה מכעס ומלשון הרע והיתה דנה את כל העולם לכף זכות״. הרב מראדשקוויץ אומר לנער אפרים כהן: „אמך אשה צדקת היא״. ואם אביו חבב בדרך כלל את ספרי ישעיהו וירמיהו, חבתה של אמו נודעה היתה ביחוד לספר תהלים, והיא קוצבת לו „שתי חמישיות״ (רבע גרוש תורכי), בעד כל פרק בתהלים שלמד „בעל־פה״ ומביאה לו בחשבון גם פרקי תהלים שהוא יודע בעל פה מתוך התפלה. משנת תרכ״ז עד שנת תרל״ה, השנים שהיו שלושת בניה קטנים וזקוקים לחנוך,

עמדה האם במרכז. כשהוא מכין בעצמו הדרשה לבר־מצוה ורבו ר' יודיל לומזר מהללו „זלגו עיני אמו דמעות אושר". לצד אמו, גם בענין חנוך ילדיה, עמר גיסו ר' משה יצחק גולדשמיד שנשא את שרה לאה אחותו הבכירה. — יליד ירושלים היה ובן להורים מאמסטרדם ממשפחת ר' עקיבא לעהרין. ר' משה יצחק מאחד בקרבו גם ירושלמיות, גם אירופיות במובן הטוב ביותר של המלים הללו.

משנתו השמינית עד היותו בן עשר וחצי למד אצל מלמדים פרטיים. הכתות האמצעיות בתלמוד תורה ב„חורבה" היו כנראה מלאות תלמידים, והורים מקפידים בחרו למסור את ילדיהם מגיל שמונה עד עשר למלמדים פרטיים. אמו ורמ"י גולשמיד מכניסים אותו לחדר פרטי של ר' צבי זילברמן — אביהם של משפחת כספי שרבתה בירושלים — שבו עשרה תלמידים. הוא עובר אחרי זה למלמד פרטי הגר בחצר שגרה אמו, ר' חיים יוסף, שבחדרו למדו רק ששה שבעה תלמידים. כבן עשר וחצי נכנס לת"ת עץ־חיים, שכן מלמדי הכתות העליונות שבו יצאו להם מוניטין בירושלים. גם כאן בכתות העליונות מספר התלמידים ששה, שבעה. בתאוריו שתאר את החנוך בת"ת עץ־חיים בא לידי גילוי הרבה מדרכו של אפרים כהן עצמו בחנוך. אפרים כהן לא הטיל כל מורא בבחינותיו כר' זלמן חיים ריבלין מנהל הת"ת שהיה בוחן כל יום חמישי בשבוע; גם לא הקפיד ביותר על ההתמדה. הרבה היה בו מר' יעקב שרהזון שהזכרנו לעיל, הוא מתארו: „מלמד נכבד"; היו לו תכונות פדגוגיות מטבעו. דרכו בהוראה היתה להרגיל את תלמידיו לעבודה עצמית, היינו להכין את דף הגמרא מתוך עיון עצמי. הוא עצמו היה רק בוחן, מברר את הסתום והבלתי מחוור וממלא אחרי תלמידיו. כמובן הצליח רק אצל תלמידים בגיל של 10—12 שהיו מסוגלים לפי התפתחותם לעיין בגמרא בעצמם. למעשה ניתנה כאן תמונה משיעוריו הוא, כפי שהיה אפרים כהן נותן שיעוריו. המלמד הגדול בתורה בין המלמדים המצויינים, הוא ר' יודיל בלומנפלד, לומזר. הוא נקי בגופו ונקי בנשמתו, מדקדק על נקיון בגדיו ומקפיד על כל המדות הטובות. לעולם התרחק מלשון הרע ומעניני מחלוקת בעדה; קראו לו חקרן כי כן היתה שיטתו לבאר כל ענין בדרך ההגיון, „בלי פלפול ועקיפין". אחד מטובי המלמדים בת"ת היה ר' בנימין זאב בן ר' יעקב ספיר, שהיה בקי גדול בדקדוק העברי.

כבן שלש־עשרה שנה נכנס לישיבת „עץ־חיים". כאן לומדים עם ראש הישיבה שעור קבע מסכת „שבת" ואחר־כך „עירובין". מלבד זה לומד כל אחד לעצמו עוד מסכת אחת או שתים וגם פוסקים. ראש הישיבה היה ר' משה נחמיה כהנוב הרב מחסלביץ, הנוטה להתפלפל. לעומתו ר' שמואל סלאנט, שהיה סר אל הישיבה, כשחלה הרב מחסלביץ — לא אהב כי יפסיקו את שעוריו בקושיות והיה מתרצן תוך כדי פשט.

ראשית למוד הכתיבה הוא לומד כבן שבע אצל ר' יששכר בר פינסקר מלמדו שהזכרנו לעיל, וכן אצל ר' לייזר וולוזינר. בת"ת לא היתה נלמדת „אמנות הכתיבה". מורה פרטי לכתיבה היה ר' דוד שרייבר, בוימגרטן, שגר בחצר הכוללים, ובדירתו לימד בשכר בשליק או בשליק וחצי (שלושה או ארבעה גרוש וחצי) לחודש. הוא לומד בנערותו — כנראה בהשפעת גיסו ר' משה יצחק גולדשמיד — גם גרמנית אצל ר' דוד פיינשטיין, זה שהיה גם מזכיר בקונסוליה האמריקנית.

מלבד זה היו טיולים של שעה שעתים בערבי ראש־חודש שאז היו ילדי הרחובות הצרים שבמיידאן, בעיר העתיקה, יוצאים לטיול.

גם סעודות משותפות, „סעודת מצוה" לסיום „מסכת שבת" ולהתחלת „מסכת עירובין", נערכות בין נערי הישיבה „עץ־חיים".

מילדותו הוא רגיל בנמוסים אירופים בבית אביו וביחוד בבית גיסו רמ"י גולדשמיד. הוא קרוב גם להשכלה. את העתונים העבריים מכל העולם הוא מוצא בשכנותו בבית הרי"ד פרומקין. הוא קורא את קלמן שולמן, מאפו וסמולנסקין, אף מנסה כחו בעריכת גליון משלו בשם „מגלת ספר". יצויין שיש לו זיקה בילדותו גם לציור. בנסותו בילדותו את כחו בציור היו נושאי ציוריו הראשונים: הכתל המערבי, הברושים שמאחריו ושני המסגדים.

ה. ראשית דרכו בחנוך לאחר השתלמות באירופה

אחת־עשרה שנה עברו על אפרים כהן מיום עזבו את ירושלים כבן י"ד. אחרי תשע שנות למוד בגרמניה ושתים בלונדון, הוא חוזר לעיר מולדתו ירושלים, בכדי לגשת לעבודת החנוך בארץ ישראל.

יפה הגדיר דוד ילין את עצם אישיותו של אפרים כהן, וערכו לחנוך בארץ־ישראל בהשוותו אותו עם ד"ר לודוויג אוגוסט פרנקל מייסד בי"ס

למל בשנת תרט"ו. „לא הכיר פרנקל את אחיו שבירושלים והם לא הכירוהו, וכל פעלו היה קרוב להיות מאפע, דרכי החנוך בארץ־ישראל היו אבלות — אך הנה בא האיש אשר לו נכון הבית הזה. בא יליד ירושלים עצמה אשר אחרי קבלו תורה בציון, השתלם בגרמניה ובאנגליה, שהקדיש חייו לחנוך. בא הצעיר המכיר את אחיו ויודע ארחות חייהם... ויודע מה דרוש להם. בהתלהבות ימי הנוער הוא ניגש אל התעודה אשר נועדה לו, ובית הספר למל מקבל את הצורה הנאה לו, והולך הוא ומתפתח בהדרגה בדרך טבעית, הולך ומשתלם והולך ומשפיע על החנוך בארץ־ישראל בכלל". דוד ילין מציין את „אחוד הצד הלאומי והאנושי של החנוך", שפיתח אפרים כהן. (נאום דוד ילין, עתון האור שערך א. בן יהודה, ל' ניסן תרע"ב, גליון קנא).

אין בכוונתי כאן לתת את עוצם מפעלו של אפרים כהן בחנוך, כמורה, כמתכנן תכניות למודים, ברשת שיצר, מבחינת התרבות והארגון. ענין זה דורש ספר בפני עצמו — ואף יותר מכן. בקצרה נאמר: מאז בואו ירושלימה במאי 1882 (תרמ"ז), בן עשרים וארבע, ועד לטרגדיה במלחמת השפה העברית בראשית תרע"ג (1913) ששמה קץ למפעלו — והוא אז רק בן חמשים — היא הפרשה המפוארה ביותר בתולדות החנוך היהודי בארץ־ישראל בכל הדורות.

למעשה היה אפרים כהן האיש, שכבר שכלל בשעתו את החנוך היהודי העברי מן המסד ועד הטפחות, החל בגני הילדים והמשך בבתי הספר העממיים בערים ובמושבות למן הצפון ועד הדרום, והמשך בחנוך תיכוני ריאלי ובית־מדרש למורים עד גם בית־מדרש לרבנים ואף „מעון ליתומות". יתר על כן, רשתו פרושה למרחקים במזרח עד בירות וסלוניקי. ראשון הוא המבקש פתרון למה שאנו קוראים היום „זרמים ועדות". „חדר־תורה" מיצג ברשת שיצר אפרים כהן את הזרם הדתי בחנוך. קשריו עם תלמודי תורה של העדה הספרדית בירושלים ובחברון חותרים במדה רבה לפתרון החנוך העדתי שאנו הופכים בו עד היום בלי למצוא לו פתרון מספיק. בבתי־הספר הכפריים שלו הגנו מוצאים כבר מגנוני הזרם המכונה היום „בית ספר העובדים", הן מבחינת עבודת־האדמה והן מבחינת המלאכה. רוחו ונפשו ערות כבר בשעתו לכל בעיות החנוך המנסרות עד היום בעולם חנוכנו, ועינו פקוחה עליהן.

ו. הפצת העברית במוסדות אפרים כהן

פרק חשוב הוא יחסו של אפרים כהן לשפה העברית במשך כל ימי חייו, עד ימיו האחרונים, אף כשפת־דבור. בעודו תינוק כבר שמע את „דיבורו העברי של אביו בהברה הספרדית שהיה גמיש וחי". נער, הוא נעזר בידיעות שקנה לו מן התנ"ך כדי לשאת ולתת עם השכנים הספרדים הגדולים והקטנים. ידועה היא שאיפת רבו בישיבת עץ־חיים הרב מחס־לאוויץ, לדבור עברי. גם בשיחת חולין עמו — מספר אפרים כהן — הוא משלב את דבריו, כדרכו גם בישיבת עץ־חיים, במלים ובקטעי משפטים עבריים. בקבלו משרתו בירושלים — מידי הרב ד"ר הורוביץ בפרנקפורט — צויין כי טיפוח הדיבור העברי בירושלים לא דבר מיותר הוא. וכן מביע גם הרצברג דעתו, בידיעות השנתיות 86—1885 של החברה בפרנקפורט. בין שעורי אפרים כהן עצמו בבית־הספר בירושלים נמנה גם „דבור עברי" שהוא נותן בכתה העליונה. יצויין שאפרים כהן סגן לשכת בני ברית הראשונה בירושלים, מנהל את ישיבות הלשכה שנוסדה בתרמ"ח בעברית, כשהחלט כן בהצעת אליעזר בן־יהודה מזכירה ואחד מעשרת חבריה הראשונים, מאחר שנשיאה של הלשכה הד"ר הרצברג לא יכל לנהלה בעברית מחסר שליטה בשפה. בשנה זו, תרמ"ח—תרמ"ט — שנת הלמודים מתחילה אז בניסן — הוא מסדר בבית־הספר על־ידי המורים דוד ילין, יצחק יחזקאל יהודה, יהודה וישעיה פרס ונותן אף הוא עצמו שעורים בהסתכלות בידיעת המולדת בעברית. באותה שנה מציין הדו"ח על „ידיעות התלמידים בדקדוק וכתיבת חבורים בעברית בלי שגיאות כמעט. וכן היתה השפה העברית שגורה בפיהם", ואף בכתות הנמוכות יודעים התלמידים להביע את מחשבותיהם בעברית.

באותה שנה שותף הוא אפרים כהן ביסוד החברה „שפה־ברורה" מטובי האשכנזים והספרדים בירושלים. באספה המיסדת מדבר אפרים כהן על חשיבותה של חברה זו, שנוסדה ביזמת אליעזר בן־יהודה, השואפת לאחד את הלבבות ואת הקהילות על ידי שפה אחת, שפת התורה והנביאים". יודע הוא אפרים כהן הירושלמי שטבעי הוא לדבר עברית, מאז ומעולם, במקום שמשתתפים ספרדים עם אשכנזים. יום הכתרתו של הראשון־לציון רי"ש אלישר הוא „כלו עברית" כדבר המובן מאליו גם לקנאים כרב יהושע לייב דיסקין הרב מבריסק. וכך טבעי הוא שהספדו של אפרים כהן את

פרנקל מיסד בי״ס למל בשנת תרט״ו, בסוף שנת הלמודים תרנ״ג—תרנ״ד, במעמד אשכנזים וספרדים, הוא עברי. ויתר על כן: גם בדו״ח של החברה לגדול יתומים בפפד״מ, של אותה שנה, נדפס ההספד במקורו בעברית. ענין העברית עובר כמעט כחוט השני במפעלו החנוכי של אפרים כהן. הוא מעורר על כך גם את מסדר בני־ברית, שעזר אחר־כך בענין יסוד הגנים. בדין וחשבון לאספת בני־ברית של כל המסדר כותב הוא בשנת תרנ״ה (1895) ש„גאולת היהודים משעבודם הכלכלי והרוחני שחרתה בני־ברית על דגלה, יש להשיג בארץ־ישראל ובסוריה על־ידי חנוך, עבודה תרבותית, פיתוח רעיון עבודת האדמה והחרושת וב„אחוד כל העדות ע״י שפה אחת ומשותפת, ע״י השפה העברית״. (דו״ח זה נדפס ב„מנורה״ שהוציא אז מסדר בני־ברית בניו־יורק). כחבר בועד היהודים ספרדים ואשכנזים — בקבלת פני הקיסר וילהלם השני בתרנ״ג מתקבלת הצעתו להגיש לקיסר מגילת קלף, ברכה כתובה עברית ומתורגמת גרמנית. וכן ששני הרבנים הגר״ש סלנט האשכנזי והראש״ל ר״ש אלישר הספרדי ישתתפו בקבלת פני הקיסר בעברית. שאלה היתה בענין שפת קבלת תלמידי בי״ס למל — בי״ס גרמני — את הקיסר הגרמני. אפרים כהן קובע שישירו שיר עברי. הרב ד״ר הורוביץ בפרד״מ, שהביט בעין טובה על טפוח העברית בבי״ס למל, דרש הפעם שברכת בית־היתומים וביה״ס למל את הקיסר „ישא אופי של מוסד גרמני״, אך הקונסול בירושלים עונה: „הוד מלכותו רוצה לשמוע בעברית. גרמנית שומע הקיסר בברלין למדי״. כן מסכים אפרים כהן להספיד את המלכה האנגלית ויקטוריה בתרס״א (1901), עפ״י הזמנת רבני הפרושים, בביהכנ״ס „בית־יעקב״ בחורבת ר׳ יהודה החסיד, „בתנאי שידבר תחילה עברית״. אפרים כהן מסתייג בדרך כלל מעבודה מדינית, בפרט בתקופת אוגנדה, והרצל בשיחה עמו בתרס״ג, יודע זאת ואומר לו: „הרשות בידך להתכחש, המשך את עבודתך לטובת התחיה של הלשון העברית״. קרוב לאותו זמן, בט״ו באלול תרס״ג, חתום אפרים כהן ראשון על החלטה המכונה „צבור עברי״ באספה בבית יוסף מיוחס. שם נאמר: „החלטנו להתכונן לצבור עברי, לאמר כי לשוננו הרשמית לכל עניני החיים ולכל היחסים שבינינו היא לשון עברית. מטרתו תהיה הלשון העברית. ולהגיע למטרה הזאת נחל ב ש כ ו נ ה ע ב ר י ת, כי כל בני ה צ ב ו ר ישבו לפי האפשרות בשכונה אחת״. „אמצעים צדדיים המו־

בילים אל התכלית הזאת", הם — „חגי־ילדים עברים, מחזות ילדים בעברית, ערב שעשועים וכיוצא בזה".*

בדו"ח של תרנ"ט—תר"ם (1901—1899) יכול אפרים כהן לאמר: „השמוש בשפה העברית שהנהגנו לפני י"ג שנה (תרמ"ז — 1887) כאשר קבלתי על עצמי הנהלת הביה"ס המחודש — נעשה מורה דרך לכלל כולו". בתרס"א—תרס"ב לא היה אף מורה אחד שלא לימד עברית וגם למודי החול היו מכוונים כלפי המרכז העברי הלאומי.

יצויין ששפת הדבור היתה, כפי שהתפתחה בארץ־ישראל, מיוסדת גם על מליה המחודשות. אפרים כהן רואה זאת בעין יפה. כששכטר מבקר בארץ הוא נפתע, חושב את הכנסת המלים החדשות למלאכותיות. ואולם בבקרו בבי"ס למל הוא מודה, שכך צריך להיות, אלא שהוא מזהיר מפני קיצוניות. בענין זה מתעוררת בעיה כשהרי"מ פינס מתמנה להוראת התלמוד בשנת תר"ס. פינס המתנגד למלים המלאכותיות הצצות לבקרים „משתדל עם זאת למלא אחר מצותי — אומר אפרים כהן — וללמד עברית".

אם נבוא לסכם את מצב העברית במוסדות שנהל אפרים כהן, שהם בעיקר ברשות „חברת העזרה", נמצא בשנת תרס"ו—תרס"ז (1906—7) ששפת הגנים — 4 בירושלים, 2 ביפו, 1 בצפת, 1 בחיפה, 1 בטבריה, 1 בבירות — היא רק עברית. תלמוד התורה בחברון מקבל תקציב הוראה לשפה העברית וכן לחשבון וידיעות כלליות הנלמדים גם הם בעברית. לת"ת של הספרדים בירושלים בעיר העתיקה, בחצר ר' יוחנן בן זכאי, הוקצבה תמיכה לשכלול הלמודים לעברית. בבתי־הספר העירוניים בערים נלמדים לא רק למודי הקודש ויהדות בעברית, אלא גם חלק הגון של הלמודים הכלליים, בעברית. ביחוד בביה"ס לבנות בירושלים (תרס"ז—תרס"ח — 8—1907) נקבעה המטרה „יכולת ההבעה החפשית והמהירה בשפה העברית הן בדבור והן בכתב". התנ"ך צריך להיות קנינן הרוחני של התלמידות וכן ספרות לאחרי התנ"ך ואף מודרנית. בכתות הגמוכות

---

* מאמר „צבור עברי" פרסם מרדכי אזרחי קרישבסקי ליובל השבעים של אפרים כהן (תרצ"ב) בחוברת „מתנת־כהונה" שהוצ"ל ר"פ גריבסקי. החתומים שם אחרי אפרים כהן הם: א. בן־יהודה, דוד ילין, יוסף בר"נ מיוחס, י. פרס וא. מ. לונץ.

יורו בעברית גם כל למודי החול". גם בסמינר למורים נלמד חלק הגון של הלמודים בעברית, במטרה: „להיות מוכשרים ללמד את כל מקצועות ביה"ס העממי בשפה העברית".

בדו"ח לשנת תרס"ז—תרס"ח (1907—8) באים הדברים בהגדרה עמוקה יותר: „הבסיס המוצק לחיי היהודי בא"י ובמזרח כולו הוא הנאמנות למסורת". בי"ס שאינו מקנה לתלמידיו את הרוח הזו לא יכה שרשים במזרח. רוח זו מצאה לה בזמן החדש בטוי בשפה העברית שחדרה במהירות מפליאה לתוך החיים ונתאזרחה בהם. השפה העברית היתה לשפה חיה בא"י, והיא יונקת את כחותיה משני מקורות, מתוך הדרישה המעשית אחרי שפה משותפת לכל העדות השונות בארץ ומתוך האידיאליסמוס הדתי הלאומי. לכך הונח יסוד בגני ילדים בעיר ובכפר המשפיעים לטובה גם על הבית. בגנים מלמדים רק עברית. גם ההתחלות של למודים ריאליים בגן הילדים הן הכשרה לשמוש בשפה משותפת לילדי העדות השונות בשפותיהן השונות. לצד הגנים באים בתי־הספר בעיר ובכפר, המקנים מלבד למודי דת ושפה עברית גם ידיעות מקיפות בלמודים ריאליים". ואולם בבית הספר הכפרי שפת הלמוד היא אך ורק עברית. שפה זרה „גרמנית למשל" לא תביא לילדי הכפר כל תועלת. התכנית שהוא שם לפני „חברת עזרה" היא ליסד בתי ספר גם במרכזי החיים היהודיים הגדולים שבמזרח כפי שכבר יסדו בבירות ובסלוניקי, לדאוג להשכלה להתפתחות ולשם כך נוסד ביהמ"ד למורים, להעמיד כחות הוראה הדרושים לכל המזרח הקרוב, וכך נוסד בית הספר למסחר לחנך בשביל המסחר סוחרים יהודים לפי הדוגמא האירופית, וכך נוסד „בית־מדרש לרבנים" בירושלים לעדות הספרדים ומכאן גם השאיפה ליסד הטכניקום להעמיד צעירים מומחים בענפי הטכניקה, ומכאן הקשר שהוא יוצר עם ת"ת של הספרדים. עם יסוד הסמינר הוא משתתף עם לשכת בני ברית ביסוד מכינה קטנה לצעירים ספרדים להכינם ללמוד בסמינר.

לפני מלחמת השפות, בשנת תרע"ב—תרע"ג (1913—1912), בחג חצי היובל לאפרים כהן רשומים לזכותו 27 מוסדות חנוך והם: 12 גני־ילדים (11 בארץ ואחד בסלוניקי), שבהם שולטות רק השפה העברית וכן 10 מוסדות חנוך כלם בעברית.

בענין התקדמות העברית יושם לב שבשנת תרס"ו—תרס"ז (1906—7) דחו את למוד השפה הגרמנית משתי השנים הראשונות בבי"ס למל. גם שר ההשכלה התורכי בקושטא שוכרי ביי „יודע את האופי העברי של בתי־הספר של עזרה" כשאפרים כהן משיג אשור רשמי וזכות לגומרי ביהמ"ד למורים וביה"ס למסחר להכנס לאוניברסיטה.

נאמנה עלינו עדותו של אליעזר בן־יהודה הכותב כי „האדון אפרים כהן עשה הרבה והרבה מאד בענין התחיה הלאומית העברית שלנו". בדברו על רכשו של אפרים כהן את חברת העזרה לפעולה חנוכית הוא מציין: „המקרה רצה שהאיש שנזדמן לידיהם של חברת העזרה — היה אמנם לאומי בנפשו וגם עברי. אפס לא קנאי, ובזה נצחם". „האדון כהן עשה ויכול, אם התקדם הקדמה העברית בירושלים כל־כך בשנים האחרונות, אם יש לנו כל העם הקטן העברי הזה, המדבר רק עברית והדבק בלשונו העברית והמתהדר ומתגדר בה הרי חלק גדול מזה חייבים לבית הספר של העזרה, למורים ולקצת תלמידים וחלק גדול מזה החלק הראשי והעיקרי אנו חיבים ליוצר בתי הספר האלה מיסדם ומנהלם האדון אפרים כהן".[1] כן נאמנה עדות אחד־העם בשנת 1911 (תרע"א) הכותב: „בתי הספר של חברת עזרה מפיצים את השפה העברית בא"י וגם בשאר ערי המזרח. אלף ושש מאות התלמידים והתלמידות שבה מתחנכים ברוח עברי ובלשון העברית".[2] הרבה עדויות בענין פעולתו העברית של אפרים כהן ימצא הקורא במחברות יובל השבעים (תרצ"ג) של אפרים כהן מאישי צבור, חבריו בהוראה ותלמידיו שנכתבו בשעה שאפרים כהן לא עמד זה כבר עשרים שנה בגדולתו בירושלים.[3] מענין ששנים שאינם יודעים זה מזה מדברים — עדות אמתית — כמעט בסגנון אחד. חיים מיכל מיכלין בן ירושלים כל ימי חייו, כותב בתרצ"ג כי אם בן־יהודה נרשם בתור מחיה השפה העברית, אז צריך לרשום את אפרים כהן בתור מוציא לפועל את תחית השפה העברית ע"י רשת בתי־ספר של עזרה, וכן מפרסם ביובל השבעים בתרצ"ג עתון הצנטרל־

---

[1] „האור" כ"ז ניסן תרע"ג גליון קלט.
[2] „רשומות" (הוצאת ביאליק) ה 112.
[3] מתנת כהונה, חוברת ב' לר' פ. גריבסקי, תרצ"ג ירושלים.

פראיין — המתבולל: „בן־יהודה היה המעורר לתחית העברית אך המוציא אל הפועל בדרך פעילה היה אפרים כהן". יצויין שבעתון זה פרסם אפרים כהן בתרפ"ג — עשר שנים לפני יובלו השבעים — מאמר על חשיבותה של השפה העברית, כשהוא מביא דוגמא מהיהדות האלכסנדרונית בימי פילון, שמשעזבו שם את השפה העברית, הלכה גם הדת היהודית ונשתכחה.

אין ספק בדבר כי אפרים כהן בן ירושלים זה ראשון במעלה הוא בכל תולדות החנוך בארץ־ישראל בדורות תחייתו.

י. א. עבאדי

האיש ופעלו בדורו

„אנכי זוכר את הישוב זה עשרות שנים ואיני זוכר אף מורה אחד שתלמידיו לאחר שגדלו שמרו בלבם אוצר של אהבה וכבוד לרבם כאוצר זה ששמרו ושומרים תלמידיו הרבים של אפרים כהן. אין זאת כי אם היתה בו סגולה מיוחדת של מורה־אב, כשרון מיוחד להקים תלמידים־בנים".

(מתוך מאמר מאת משה סמילנסקי ב„דואר היום" י"ט טבת תרצ"ג).

מהדורה שניה זו של „זכרונות איש־ירושלים", המופיעה שלושים וחמש שנה לאחר שנתפרסם הספר בראשונה ועשרים וחמש שנה לאחר פטירת המחבר אפרים כהן, מן הדין כי תשמש עילה להערכה מחודשת גם של האיש וגם של פעלו. התהפוכות הרוחניות והמוסריות הקשות שנתנסינו בהן בחיינו במדינת ישראל, וביחוד בשנים שחלפו מאז פרש דוד בן גוריון מראשות הממשלה, עשויות להעיד כי אין בחיי חברתנו (ואין בחיי שום חברה) סטטיקה קשוחה בקביעתם ובגיבושם של ערכים, או בהערכתן של דמויות היסטוריות. בשנים מועטות אלה נותצו הרבה אלילים שהיו פעם מקודשים בעיני הכל, וערכים רבים נתערערו מיסודם. אשר נחשב תחילה ורוד ונהדר הפך לפתע עגום וקודר, ולהיפך. אין שום ודאות כי ההיסטוריון של העתיד יקבל את המוסכם והמקובל בימינו בלי בירור אנליטי נוקב של העדות, של כל העדות, ולא רק של זו החד־צדדית המתקבלת מצד אחד בלבד. האמת ההיסטורית המלאה, וגם הערכתה הצודקת של אמת היסטורית זו, לא יגיחו לעולם מכותרות העתונים המתחברות כחתף תחת לחצו של הרגע החולף. לקביעתה של האמת דרושה כמובן אובייקטיביות מוחלטת; דרושה גם „פרספקטיבה היסטורית" בשיעור מספיק, ודרוש רצון נאמן לחשוף את האמת כולה.

ומעל לכל: אין ההיסטוריון יכול לקרוא נכונה את פרשת חייו ופעלו של איש שטבע חותמו, לפחות מבחינה חינוכית גרידא, על דורו שלו וגם על הדורות הבאים אלא אם כן הוא קוראם אל מול הרקע של דורו של

האיש. אמות המידה ואמות הבוחן שאנו מחזיקים בידנו כיום כקיימות, כוחן יפה בימינו, אבל אין כוחן יפה לגבי דור שהיה שונה לחלוטין מדורנו, ואנו חייבים לילך לפי אמות המידה שהיו מקובלות באותו דור.

במאמר־ההקדמה הראשון לספר זה מסכם חברי, חוקר הישוב הוותיק הפרופסור ריבלין, את פרשת חייו של אפרים כהן לאור ספר הזכרונות הזה. ייתכן כי אנו, תלמידיו וחניכיו של אפרים כהן, לא נגלה בספר הרבה חומר עובדתי ח ד ש, במובן של חשיפתם וגילוים של סודות שלא היו גלויים לעין רואה. המחבר מגולל בספר את פרשת חייו כולה, וכמעט לכל קביעה עובדתית יש ברשותו אסמכתות מספיקות — קטעים מעתוני הימים ההם, מובאות מתוך דו"חות, תזכירים, מכתבים, טלגרמות וכיוצא בזה — במידה שתספיק לביסוס חותם האמת וחותם המהימנות הטבוע על כל הפרשה כולה.

בכל זאת לא נצדק אם נערטל את ההרצאה כולה מן הנימה הסוב־ייקטיבית העוברת בה כחוט השני, ודוקא בסובייקטיביות זו יש לראות את עיקר החן והקסם שבה. אין אדם יכול לכתוב ספר זכרונותיו האישיים ופרשה אוטוביוגראפית אלא אם כן הוא מעמיד את ה„אני" במרכזה של הפרשה. אפרים כהן לא היה אנושי, והיה לוקה במלאכותיות נפרזת, אלמלא נהג כך. על צד האמת משמשת לו הרצאת מעשיו ופעלו עילה „להציג עצמו" בפני קוראיו, ומפליא הדבר מה רבה מידת הסלחנות שלו כלפי אלה שהשביעוהו תמרורים. כך הדבר לגבי מהותה ורוחה של כל ההרצאה, ועוד אעמוד על כך לקמן בדברי על תגובתו המוצהרת של אפרים כהן למלחמת השפות.

אך כאן אעמוד בעיקר על הלבוש הלשוני והסגנוני שהוא משווה להרצאתו. יש הרבה מן המשיב־נפש בפשטות ההבעה, ובהימנעותו של הכותב מכל צעצועי סגנון. אין הוא כותב „למען היציע", כדי לעשות רושם, אלא רק למען דור אחרון, למען הדורות שיקראהו שנים רבות לאחר שנסתלק מן העולם, ולאחר שהמחבר לא יהיה נזקק לשבחיהם או לביקורתם של קוראיו. ועוד, אפרים כהן לא התהדר מעולם באיצטלא שאינה שלו, ולא התקשט בעטרה של סופר. הוא היה ביסודו מחנך ופדגוג, לא במובן הצר של מילה זו, כמורה ומחנך החולש רק על כיתה אחת מסויימת של תלמידים, אלא כמנהיג רוחני חדור ב„חוש של שליחות", שהגורל הטיל עליו לחנך דור שלם ואולי דורות שלמים. תעודה זו היא

ביסודה מורכבת מאוד. ממחנך־דור ומנהיג נתבעות כמה וכמה מידות ותכונות — בעיקרן פדגוגיות ורוחניות, אך גם הרבה כוח מינהלי וארגוני ולא מעט ממה שקוראים היום „כשרון ליחסי ציבור", מידה אשר כפי שיבואר לקמן, לא נתברך בה א. כ. ביותר. על כל פנים, כישרון ספרותי גרידא אינה חלק מן התכונות האלה. בזאת נפלה ספר הזכרונות הזה של המחנך, המנהיג ואיש־המעשה מכל שאר ספרי זכרונות של **אנשי מעשה** כמתכונתו. הופעה שכיחה היא בספרות הזכרונות בימינו, ואף בדורות קודמים, שמדינאי או מנהיג מסוג זה שאין שעתו פנויה לסלסולי סגנון (ובדרך כלל — אם כי היו יוצאים מן הכלל שהצטיינו גם בסגנונם ובהבעתם — אף לא נתברכו, הם עצמם, בכושר כתיבה והבעה). ימסור את העובדות לאחד סופר שמלאכתו בכך, ויפקוד עליו „כתוב את פרשת זכרונותי". אפרים כהן לא נזקק לעזרה או להדרכה מסוג זה. הוא כתב את אשר שם ה׳ בליבו, בלי עיטורי לשון, בלי כל רצון „להבריק" ולעשות רושם. ופרשת הזכרונות הזאת היא כולה מהחל ועד כלה פרשתו שלו. אין פלא כי בחירי סופרי ישראל, ובראשם ביאליק, כשקראו את פרקיה הראשונים של פרשת הזכרונות ב„בוסתנאי" (בעריכתו של משה סמילנסקי) עמדו בפיות פעורים, למראה ה„תגלית" הספרותית שנחשפה לנגד עיניהם, ולא חדלו מהמריצו להוסיף לכתוב. סוף סוף לא בכל יום מזדמנות פרשיות של זכרונות מסוג זה, כתובות בידי אדם שהשתתף בעשיית היסטוריה, ולאו דווקא בכתיבת היסטוריה, וביחוד ענייה בכך ספרותנו העברית. מבחינת החתירה אחרי האמת ההיסטורית, מצטיינים „זכרונות איש ירושלים", בשני אטריבוטים שהם לכאורה נוגדים זה את זה: משאמרת כי הסופר הוא סובייקטיבי, ממילא נמצאת מפקפק במלוא האמת שבסיפורו, ולא כל שכן כשמחברו עמד במרכזה של סערה ציבורית עם הפסקת־הפתע של מסילתו החינוכית בפרוץ „מלחמת השפות" בשנת תרע"ג. עוד יבוא לידי לעמוד על אפרים כהן כווכחן ופולמוסן לאחר אותה סערה ציבורית, כפי שתכונה מסויימת זו מתגלית בספרו. אך כל קורא ספרו שיקבל משני האטריבוטים הנוגדים שבכתיבתו את הרושם כי מחברם לא חשף את **כל האמת שלו**, יהא טועה לחלוטין. לא נוכל להעריך את הספר ואת כותבו במסגרת תולדות הישוב עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה אם לא נקבל ללא שיור וללא הסתייגות את האמת המוחלטת של העובדות המובלעות בפרשת הזכרונות הזאת.

ומאידך, רק בקבלנו אמת זו כאמת מוחלטת, יעלה בידנו אנו, בני דור אחרון, להעריך הערכת אמת הן את האיש והן את פעלו.

ב

מה טיבו של האיש המופיע מתוך עלי הזכרונות? מה מהות פעלו? מה המניעים הרוחניים שדחפוהו לפעלו? מה טיבו של מפעל החינוך שהקים? ההבין אפרים כהן את רוח הזמן? והיאך הגיב להבנתו שלו? שאלות אלה וכיוצא בהן בהכרח שתישאלנה לא רק ע"י קוראי הפרשה הזאת, אלא גם ע"י כל שוחר דעת על תולדות הישוב בתקופת־מעבר רבת עניין בהתפתחותו הרוחנית של הישוב כולו.

כבר עמד מחבר מאמר־ההקדמה הראשון על כמה קוים העולים מקריאת פרשה זו: אותה „מקוריות" ירושלמית; אותו סגנון מיוחד שנצטיינו בהם משכילי ירושלים; אהבת העם והארץ והתמסרות מוחלטת להקניית הלשון העברית; השאיפה להקנות לדור הצעיר בארץ חינוך יהודי־אנושי מושלם שמשתלבים בו תורה עם דרך ארץ; אהבת האדם ואהבת עבודת האדמה, פשוטו כמשמעו.

שאיפות נעלות אלה ליוו כל פעלו למן היום הראשון שבו נלקח אחר כבוד לנהל את בית הספר למל ועד שהשלים מפעלו החינוכי בגולת הכותרת שלו — בתי המדרש למורים ולרבנים, וכן בית הספר למסחר, ולבסוף הטכניון שתכנית הלימודים שבו חוללה את משבר מלחמת השפות. כיום אנו מקבלים שאיפות אלה כדבר המובן מעצמו, כ„מן המוסכמות" שאין צורך לטרוח טרחה יתרה להוכיח צדקתן ולהגשימן. אך כדי שנחשיבן במלוא חשיבותן הלאומית, חייבים אנו להחזיר עצמנו לדורו ולתקופתו של אפרים כהן. באותם הימים היתה הלשון העברית עדין בחיתוליה בתור שפת הוראה ושפת הדיבור, והיו פקפוקים פדגוגיים חמורים באשר להכשרתה כלשון הוראה ללימודי חול. ועוד, לא זו בלבד שמפעל החינוך הנתון לניהולו נתמך כולו ע"י היהדות הגרמנית ומוסדות העזרה שלה, ובעיקר „חברת העזרה ליהודי גרמניה", אלא גם זו — שהיו אלה ימי שיא גדולתה וגדולת תרבותה של גרמניה. בעיני רוב העם היהודי, לרבות היהדות הרוסית רבת הכוח וההשפעה, היתה זהות מוחלטת בין ערכי תרבות סתם וערכים גרמניים.

הספרות העברית החדשה קיבלה השפעתה הרוחנית מן התרבות הגרמנית, וכמעט שניזונה הימנה, אף במידה גדולה יותר משניזונה מן הספרות הרוסית. למחנך יהודי בארץ הפועל בתנאים גיאו־פוליטיים מסוג זה במוסדות הנתמכים בכספי יהודים גרמניים שאף הם גרסו, לא פחות משאר גרמנים, כי „גרמניה מעל לכל", דרושים היו מעוף רב ותעוזה רבה כדי לבצר את היסוד העברי שבמפעל החינוך שלו, וביחוד לאור הפקפוקים הפדגוגיים שציינתים לעיל. שנים לא־רבות קודם לכן עמדו סופרים וחכמים עבריים ונדו לאליעזר בן יהודה על שום שהנהיג את הלשון העברית כשפת הדיבור בביתו, והיו אומרים כי בנו בכורו איתמר בן־אב"י בהכרח שיגדל כאידיוט גמור, מאחר שהלשון העברית היא שפתו האחת. אפרים כהן לא שעה לכל הספקות והפקפוקים האלה. ובדו"חות בלתי פוסקים לשולחיו הוא עומד על משקלה של הלשון העברית כיסוד מלפד ומאחד. על צד האמת פליאה היא בעינינו עד היום כי באקלים הרוחני והגיאו־פוליטי ששרר באותם הימים, בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הזאת, נענו לטיעונו זה גם שולחיו היהודים הגרמניים שהאמינו בכל ליבם בצדקת התפשטותה של ההשפעה הגרמנית במזרח התיכון. האימון ששולחיו הגו בו, וביחוד מנהיג חברת העזרה פאול נתן, היה כל כך שלם ומוחלט עד שנתנו לו יד חפשית לנהוג לפי שיטתו.

פאול נתן היה טיפוס של מנהיג יהודי מן הדור הקודם שמעטים כדוגמתו בימינו: איש שהתקדש לחלוטין לשליחותו, שכל מעינותיו היו נתונים אך ורק לטובת הכלל, שרחקה מאתו כל נטיה לרדיפה אחר כבוד או בצע כסף; רווק שצרכיו האישיים היו מועטים וזעומים, וכמעט „משוגע לדבר אחד" מאותו סוג של מנהיגים ופרנסים בלתי־אנוכיים שיש ביכולתם ליצור יצירות נועזות לטובת הכלל. פאול נתן לא היה ציוני אלא מנהיג כלל־יהודי, אך עם זאת לא היה שתדלן ועמד זקוף־קומה בצאתו ובבואו בפני שרים ורוזנים; בדורו שלו היה זה יהודי גאה. כמובן שהשרה מרוחו על מפעל החינוך של חברת העזרה בארץ, אך הוא לא תיכננו ולא ניהלו. אפרים כהן הוא שתכנן את המפעל הנועז הזה, והוא שהביא לביצורו והפכו תלפיות לטיפוחה של התרבות העברית בארץ. אם יטענו כיום כי תרבות זו לא היתה תרבות עברית צרופה ללא סיגים נכריים, והיתה מהולה בגרמניות כלשהי, התשובה היא: באותם הימים לא יכול להיות אחרת.

אף מבחינה פדגוגית גרידא אי אפשר היה לגדל דור של תרבות, לחנך מורים שיהיו אנשי תרבות בלי שתהיה להם גישה חפשית ללא מעצורים לנבכי אוצרות הרוח של התרבות הגרמנית. כשאנו כותבים דברים אלה כיום, במחצית השניה של המאה הזאת, טוב כי נזכר כי אף במדינת ישראל העצמאית שאין עליה מרותם של תומכים אנגליים, דעת הלשון האנגלית היא יסוד מוסד במערכת החינוך שלנו, ובנינו ובנותינו לא יזכו לתעודת בגרות אלא אם כן עמדו בבחינה בלשון זו, אף בלשון זו.

אפרים כהן שאף וחתר, וגם עשה. הוא הצליח למשוך לבתי ספרו כוחות הוראה עבריים מן המעולים ביותר בארץ ובגולה. חבר המורים בבתי הספר שבניהולו כלל דמויות חינוכיות מן המעולות ביותר: יחיאל מיכל פינס וחתניו דוד ילין ויוסף בר״ן מיוחס, ח. א. זוטא, ר׳ א. מ. ליפשיץ, א. י. בראוור, ד״ר קרליבך, ישעיהו פרס, הד״ר א. מזיא, אלעזר רוקח, חיים אשריקי, יוסף חי פניז׳ל, א. מ. גולדשמידט (להתעמלות ולבריאות הגוף!) וצירף אליהם כוחות יהודיים מגרמניה, ואף גרמנים בלתי־יהודים שהיתה להם זיקה מיוחדת לתרבות העם היהודי. אנו היהודים, בני עם התנ״ך, שזכינו להיות בין שומעי לקחו של פיליפ וורסט, הגרמני מ„אנשי ההיכל״ של המושבה הגרמנית בירושלים, בתורת החי והצומח של ארץ ישראל (וכמובן בשפה הגרמנית) היינו עומדים מוכלמים ממש למראה הבקיאות הרבה שאותו מורה גוי היה מגלה בתנ״ך, וביחוד בכל הנוגע לעולם החי והצומח בתנ״ך, ואין צריך לומר — הד״ר בנזינגר, אותו חוקר דגול של התנ״ך — וחקירת הארץ ששיקע בשיעוריו לא רק בקיאות ועמקות, אלא גם אהבה רבה לתרבות עם ישראל בימי מלכות ישראל (1).

---

(1) כאן המקום להזכיר עובדה חשובה שנמסרה לי מפי אפרים כהן בעת ביקורו בארץ, זמן קצר לאחר עלות היטלר לשלטון: „יודע אתה״, מסר לי א. כ., „מה היה סופו של אותו מלומד גרמני שכולנו היכרנוהו כלאומני גרמני, וכיונקר פרוסי? בשנה הראשונה לשלטון היטלר, כשמשרד האוצר הגרמני עדין נהג פה ושם ביד רכה כלפי רכושם וכספם של יהודי גרמניה, התקדש הפרופסור בנזינגר למטרה אחת ויחידה: לעמול, וכמובן שלא על מנת לקבל פרס, להצלת כספם ורכושם של יהודי גרמניה. משכילה מלאכתו וחלה הרעה ניכרת ביחס השלטון הגרמני ליהודי גרמניה, בא אלי הפרופ׳ בנזינגר וקרא בקול חנוק: תמיד הייתי לאומני גרמני, גאה במולדתי הגרמנית, אך שלטון זה הוא נבלה וחרפה לעם הגרמני ולא אוכל שאת. מרצוני החפשי וללא כל כפייה, אני לוקח מקל נדודי ועוזב לחלוטין את גרמניה ארצי״.

פרופ׳ בנזינגר נתמנה פרופ׳ לתנ״ך באוניברסיטה של טורונטו בקנדה, ונפטר באותה העיר.

א. כ. זכה לראות בהשלמתו של מפעל־חינוך גמור ומושלם (לשעתו ולדורו) מן המסד ועד הטפחות. הוא הקים לא דור אחד אלא כמה וכמה דורות („מחזורים" בז׳רגון הנהוג בבתי הספר) של מורים עברים ששאבו תורתם ממקורות עבריים ואנושיים גם יחד. על שום מפעל זה זכה לא בלבד להערכת שולחיו היהודים־הגרמנים (באותם הימים), אלא גם להערכת הישוב העברי כולו ובו גם קנאים שבקנאים ללשון ולתרבות העברית כאליעזר בן יהודה, כפי שאנו למדים מדברי הקילוס הברורים שכתב והשמיע בכמה וכמה הזדמנויות. חג חצי יובלו בשנת 1912 הפך הפגנה לכבוד וליקר שרחשו כלפיו טובי הישוב העברי. די לעיין ב„זמרת הארץ" וב„מתנות כהונה" (שהוציא ר׳ פנחס גראייבסקי) כדי להשתכנע בכך. טוב לזכור בהקשר זה כי חג חצי יובלו אירע קצת יותר משנה אחת לפני שפרצה מלחמת הלשונות, ולפני שמספר ניכר של מוריו ותלמידיו (ובכללם, אם מותר לי להוסיף, גם כותב הטורים האלה) עזבוהו ובעטו בו מתוך שהכריזו על שביתה כללית, היא השביתה שחוללה את מלחמת השפות, מיפנה חשוב ונכבד בהתפתחות החינוכית והתרבותית של הישוב העברי בארץ.

ג

מלחמת השפות „פרצה" כאמור רק קצת יותר משנה לאחר הכבוד והיקר שחלקו כמעט כל הזרמים והשדרות בישוב דאז לאפרים כהן, לפעלו ולמפעלו. ראויה היא פרשה די חשובה זו לסקירה היסטורית מהימנה וצודקת בזכות עצמה, שכן היא שהביאה, לפחות במבט ראשון, להקמתו של מפעל החינוך העברי המושלם והשלם. סקירה כזאת אינה מעניינו של מאמר־הקדמה זה, אלא במידה שהיא עשויה להשתייך להערכת האיש ופעלו. עתה, לאחר יותר מחמשים שנה, רשאים ואף נתבעים אנו לשאול עצמנו כמה שאלות באורח רטרואקטיבי. אחת מהן: האמנם הושלמה 'העבריות' של מוסדות החינוך שלנו בארץ רק בזכותה של מלחמת השפות שפרצה בעקבות השביתה של חלק מן המורים והתלמידים של מוסדות חברת העזרה?

או שמא היה בהשלמת ה„עבריות" משום כורח־המציאות ההיסטורי? רצוני לומר: האין לחשוב כי לפי האקלים הרוחני אשר שרר באותם הימים הגיעה שעתה של הלשון העברית להיות שלטת בתכנית־הלימודים של בתי

ספר מסוגם של אלה שנוהלו ע"י חברת העזרה, ואפילו היו מוסיפים להנהיג מנה גדושה של לימוד הלשון הגרמנית, כשם שבימינו הפכו בתי הספר ה„צרפתיים" של חברת כל ישראל חברים לבתי ספר עבריים לכל דבר?

שאלה שניה הנוגעת במישרין לתחום מאמר זה היא: היאך אירע כי כעבור שנה אחת ולא יותר למן היום בו נישא א. כ. על כנפי השבח והקילוסין כמעט של כלל הישוב, החלו רבים מאלה שקילוסוהו קודם לכן מוקיעים אותו כ„בוגד" ועוכר הציונות?

שתי השאלות גם יחד יש להן יותר מזיקה אקדימית גרידא לענייננו: בפרשת הזכרונות הזאת, וביחוד בפרקיה המוקדמים, מספר המחבר כמשיח לפי תומו וללא כל רצון לפולימיקה עם מישהו, היאך גבר משנה לשנה היסוד העברי שבמערכת החינוך הכפופה לניהולו, והיאך עלה בידו להחדיר הכרה זו בצורך בעבריות מוגברת ומוחשת בליבות מנהליו ומנהיגיו שבברלין. ההתקדמות שהיתה לכתחילה איטית ועקב בצד אגודל קיבלה ברבות הימים קצב מזורז ביותר. מותר להניח לפחות זאת — כי גם בלאו הכי היה מגיע היום, בסמוך לימי פרוץ מלחמת הלשונות, בו היו מוצאים תובעי העבריות השלמה כי למעשה הם מידפקים על דלתות פתוחות; כי מה שהם תובעים נעשה והולך, ואף כי בלא הכרזות קולניות. אלא שא. כ. שפיקח היה — ועוד ידובר על פיקחות זו ורישומיה, כשהיא צמודה ליושר מוחלט בהכרה ובהבעה — ייתכן ולא היה די פיקח או די דיפלומאט במידה שתאפשר לו לכלכל מעשיו, וביחוד דבריו, בלי לעורר סערה בקרב הישוב שלנו באותם הימים.

והיא המביאה אותנו לשאלה השניה שהוצגה לעיל. אם ננקוט בז'רגון של הויכוח הפוליטי הנוהג בימינו, נהיה חייבים להודות כי אותו מארגן ומחנך מהולל שעלה בידו, בתנאים רוחניים קשים מאוד, להקים בארץ בניין־חינוך לתפארה, ולהעמיד דורות של מורים, מחנכים, רבנים וגם אנשי מעשה, לא זכה להיות ניחן בשיעור מספיק של „כישרון ליחסי ציבור". מתוך שהיה אחראי אחריות מינהלית רק בפני שולחיו בברלין, לא זכה מפעלו לפרסום מספיק בארץ. אין ספק כי כל משבחיו ומקלסיו שנה אחת קודם לכן זיכוהו בשפע שבחיהם וקילוסיהם במלוא הכנות; על „מייבליו" נמנו אז טובי המורים, אנשי הרוח והסופרים שאין לחשוד בכנותם באמרם דבריהם ללא שום לחץ. אך כשם שאין ספק בכך, כן אין

גם צל של ספק כי קל היה מאוד ליידות במפעלו אבני חירוף וגידוף למכביר. כיום לאחר יובל שנים קשה אף להעלות על הכתב את ה„טון" שבפולמוס של שני הצדדים גם יחד באותה מלחמת השפות. כיום דיינו אם נאמר כי היה הרבה מן הקרתנות גם בגישה, גם בהבעה הבלתי־מרוסנת, ובעיקר בסילוף המדהים של כל חוש־פרופורציה שאבד לפולמיקאים משני הצדדים גם יחד ועכר את חוש ההגינות והיושר. טורי החרות מזה והמוריה מזה היו מלאים השמצות שלא היה להן כל עניין לבעיות־היסוד שעמדו אז לדיון פומבי.

אולי יש בתמורת־פתע זו כלפי אישיותו ופעלו של א. כ. עניין לפסיכו־אנליסט ציבורי; אך אנו חייבים להסתפק כאן בהערכה היסטורית רטרואקטיבית הבודקת את העובדות. ובדיקה זו מן ההכרח שתעלה כי קצת מהאשמה יש לזקוף לחובתו של א. כ., במובן זה — שלקה בהעדר חוש של 'יחסי ציבור'. שופרות הפרסומת לא עמדו לרשותו, ואף אילו עמדו לא היה מיטיב לנצלם. א. כ. היה ביסודו איש־של־עקרונות שלא מיהר להטות אוזן לביקורת על מהות פעלו, ואפילו היתה אותה ביקורת מוצדקת. המינהל העצום שלו — באותם הימים! — נתנהל במינימום של כוח־אדם והשקעה תקציבית. אם זכה לקבל משולחיו מפקידה לפקידה הקצבות ניכרות נוספות, היו הקצבות אלה קודש למטרות שלשמן נועדו — להשבחת ההוראה בבתי הספר, ולהעמקת הידע החינוכי. א. כ. גלגל בשעתו סכומים עצומים לפי ממדי הימים ההם, ולא דבק בידו „מאומה מן החרם". אכן, חברת העזרה החזיקה את מנהלה בכבוד ובמידה מספקת של נוחות חמרית, ושחררה אותו בכך מכל דאגה לפרנסת בני ביתו. חשוב לציין עובדה זו כאן, וביחוד לכשנזכור את נפתוליו הקשים באחרית ימיו, כשהוא וביתו הגיעו כמעט עד כיכר לחם, והיה זמן, כשנקלעו בימי המלחמה בדרום צרפת, שמשפחת א. כ. היתה גוועת ברעב, פשוטו כמשמעו, אלמלא צדקנותם של נזירים ונזירות רחמנים וטובי לב, שהאגו לכלכלתם בלי שום כוונה נכרית או מיסיונרית.

הקורא פרשה זו בפרקיה האחרונים ייטיב לעמוד על מידת היושר המוחלט של מחברה, וגם על מידת הסלחנות שבו כלפי משמיציו ומנדיו. היסטוריונים רבים, בבואם להעריך תולדה מסויימת של איזו התפתחות היסטורית, נוטים לא פעם לשאול עצמם שאלה היפוטיטית, אך מחוייבת־

המציאות: „מה היה — אילו ?". יש ויסוד מקרי וחולף זעום, נטול כל חשיבות מצד עצמו, קובע מהלכה של תקופת־התפתחות שלמה בהיסטוריה, בלי שהנפשות הפועלות באותה תקופה אף יחושו בכך. לא תמיד שליט הגיון הברזל הדוגמטי בחייהם ובמעלליהם של בני אדם.

חייבים אנו איפוא לשאול: ההיתה מסילתו החינוכית המפוארת של א. כ. מסתיימת באורח כל כך טראגי, אילו עמד לרשותו של א. כ. מנגנון פרסומת „יעיל" ? אילו היה הוא עצמו מיטיב להאזין לרחש ההיסטוריה ? אילו היה קצת פחות נוקשה בעמידה על עקרונותיו, ויותר גמיש בהליכותיו עם הבריות ? אלמלא ראה עצמו עומד על איזה אולימפוס מרוחק ונישא מ„אדם העיר", משאון הרחוב ? כמה מן השאלות דלעיל — ואפשר להוסיף להן עוד אחרות ממין זה — הן מסוג ה„אימפונדרביליות", גורמים לתחושות שאינם ניתנים לשקילה בפלס העובדות. קשה לקבוע בדיוק עובדתי מהותו של אותו „אולימפוס" שא. כ. עמד עליו, ונתרחק בכך ממרכזו של כלל הישוב, והביא לידי יצירת תהום בינו לבין, לפחות, כמה ממנהיגי הישוב החדש באותם הימים; ולא פחות קשה להגדיר ולדייק ולקבוע מהי „נוקשות" ומהי „גמישות". בכל זאת כמה מהן ניתנות לקביעה די מדוייקת, ואפילו עובדתית, ומבחינה זו יש ערך רב לעדות המהימנה שבספר הזכרונות הזה.

כבר נאמר בפתח דברינו כי פרשה זו טבועים עליה גם חותם הסובייק־טיביות גם חותם האמת. במרוצת דבריו מגיע המחבר לכלל התפלמסות עם מנדיו ומשמיציו; אך לא זו בלבד כי ויכוח פולמוסי זה בא לכלל ביטוי באצילות ג'נטלמנית המעוררת הערצה רבה, אלא גם זו, שכמעט אין פרט אחד בטיעונו שאין לו אישור וסימוכין במיסמך או בתעודה מאותם הימים. המחבר לא בדא מליבו אפילו קטע של עובדה, לא סילף או זייף, או אף הגיש באורח מסולף אפילו פיסקה אחת. הוא עומד בספרו בשער, וגם כבעל דין המבקש כי ההיסטוריה תדון אותו לפי מעשיו ולפי חומר־העובדות שהוא מגולל. אין הוא יכול להעלות על דעתו כי עינים שונות עשויות לקרוא אותן העובדות באורות שונים ומשונים, וכי מתנגדיו המושבעים שכבר חרצו משפטם עליו עשויים להאחז בעצם העובדות האלה לחיזוק טענותיהם והאשמותיהם.

נחטא לאמת אם לא נכיר אף אנו, כעבור יובל שנים, כי א. כ. נכשל

בכמה מישגים פסיכולוגיים, אם מדעת ואם שלא מדעת, שאולי החריפו את הסכסוך והרחיבו את הקרע ללא צורך. ומי צדיק בארץ אשר לא יחטא? מי יוכל לנהל מפעל כל כך כביר החולש על אלפי תלמידים ומורים ולא ייכשל בכמה מישגים, ואפילו מישגים חמורים? מותר להכיר ולהודות בעשייתם של המישגים, בלי לגרוע במשהו מהודו והדרו של המפעל כולו.

אילו זכינו ומלחמת השפות היתה נשארת בתחומיה העקרוניים הבסיסיים, אין ספק כי כל ציבור המורים במדינת ישראל היו רואים את א. כ., וחייבים לראותו, כאחד מאבות החינוך העברי בארצנו; כאיש שסייע במידה רבה מאוד לתחיית הלשון העברית, כאיש שהישוב העברי כולו, והמדינה כיום, חייבים לו חוב גדול, ועל כולנו לפרוע חוב זה.

אין זו קריאה ל„רהביליטציה". דמות כא. כ. אינה זקוקה לרהביליטציה אלא להערכת אמת, ויהיו משגיה וטעויותיה אשר יהיו. מעשיו הרבים בוודאי שאינם זקוקים לכך, ועל כוונותיו הישרות יוכל איש איש מאתנו לקרוא עדות מהימנה ומוסמכת בפרשת הזכרונות של איש־ירושלים מופלא זה.

מילדותי בירושלים

אבי

אבי היה נוהג להשכים בכל אשמורת־בוקר ללמוד שיעור בגמרא וברמב"ם קודם שהתפלל שחרית. אהוב ויקר היה עליו ביחוד הרמב"ם שהיה מרבה לעיין בו. וזכורני, כשבא אבי לאלטונה בשנת תרל"ח, 1878, לבקר אותי ואת אחי ושח בדברי תורה עם הרב ד"ר ליב, השתומם הלה על בקיאותו הרבה של אבי בדברי הרמב"ם והיה מפליג בשבחו. את מכתביו מאמריקה, בה עשה שנים אחדות, היה כותב אלינו עברית. דבורו העברי בהברה הספרדית היה גמיש וחי, כי מהלכים רבים היו לו בין הספרדים, שהיו חביבים עליו ביותר. הוא היה לובש כל ימיו אירופית ולא מזרחית, שמע את השפה הגרמנית ובאמריקה רכש לו ידיעות גם בשפה האנגלית. מבין באי־ביתו אזכור ביחוד את ר' יעקב שאול אלישר, ר' משה בנבנישתי וחכמי בית־המדרש הספרדי שבשכונת המיידן. מן האשכנזים היו סרים אל ביתנו, מלבד כל תושבי החצר הרדישקוביצית, גם תושבי חצר „החוש" („הארוה") של ר' צדוק ובתוכם ר' יוחנן־צבי שלנק. על ידידיו של אבי נמנו ר' שמעון דייטש, ר' יעקב ספיר (בעל „אבן ספיר") והרב אליהו מגיד, אביו של כתריאל שרהזון, עורך ה„יודישע גאזעטען" בניו־יורק. בשנת תרכ"ז, 1867, אחרי מגפת החולירע, הלך אבי מטעם עדת הספרדים לאמריקה (משולחם האשכנזי הראשון לאמריקה, כעשרים שנה לפני כן, היה ר' יוסף שוורץ, בעל „תבואות הארץ"), עשה שם כשנתים והצליח בשליחותו. בפעם השניה נסע אבי בסוף שנת תר"ל, 1870, לאמריקה לא בשליחות, אלא לבקש לו מקורות פרנסה. בהיותו שם בפעם הראשונה יעצוהו ידידיו לשוב ולפתוח בית־מסחר לספרים עברים בניו־יורק והוא

קוה להוציא הפעם את העצה היעוצה אל הפועל. נסיעתו השניה השפיעה בהרבה על השתלשלות חנוכי בשנים הבאות.

ראשית חנוכי

לחדר נכנסתי עוד בטרם שב אבי מנסיעתו הראשונה ירושלימה. כבן שלש־ארבע הייתי אז. בבוקר יום אחד הביאוני אל חדרו של ר' משה הרודנר, הסמוך לבית־המדרש הישן, שבחורבת ר' יהודה החסיד. מסביבי ראיתי את אמי, אחיותי וכמה מן הקרובים והשכנים. עטפוני בטלית והושיבוני אצל השלחן. ר' משה פתח ב„המלאך הגואל" וב„קמץ א — א" וממתקים מממתקים שונים התחילו נופלים ומתגלגלים על פני ה„א־ב" והשולחן.

בדרכנו הביתה עברנו על חנותו של חרבי שבתי אל סוקרג'י (חנותו היתה על המיידן, קרוב לבית־הכנסת של ר' יוחנן בן־זכאי). אמרתי לאחותי:

— המלאך, שזרק לי את הממתקים בחדר, בודאי קנה אותם מחנותו של חרבי שבתי.

חרבי שבתי היה אומן במלאכתו וגם בעל מזג טוב, דבריו היו נשמעים בנחת ומושכים את לב הקונים. בשנים שלאחר כך הייתי סר לפרקים בבקרי ימות החודף הקרירים לשתות בחנותו של שבתי, או בקרן זוית שעל־יד חנותו, את ה„סחליב", זה המשקה הערבי החם, שהיה זורה עליו סוכר וצימט לרוב. צער רב הצטערתי בהעיר לי מישהו ממכרי, כי לא נאה לנער בן משפחה הגונה לשתות בחנות או בשוק. כשחזרתי על העבירה הזאת, אחת העבירות הראשונות בימי ילדותי, הייתי מתבונן לצדדים לבל יראני איש ממכרי בקלקלתי.

לאחר ששב אבי מנסיעתו הראשונה לאמריקה, היה סר אל ביתנו ר' יששכר־בר פינסקר (מי שהיה אחר כך ממונה של כולל) ללמדני תורה ונביאים, כי הקפיד אבי לבלתי אחל בלמודי הגמרא בטרם רכשתי לי ידיעות בתנ"ך. בהיותי בן שבע ידעתי כבר חלק מישעיה בעל־פה. ר' יעקב ספיר היה רגיל לסור אלינו לקחתני עמו לשם טיול אל מחוץ לשער יפו (עד ה„אשרה" אשר בקרבת ברכת־ממילא, זה העץ המצל היחידי בקרבת העיר בזמן ההוא) והיה בוחן אותי, תוך כדי הליכה, בתנ"ך.

פרנץ־יוסף קיסר בשערי ירושלים

מן הרשמים החזקים ביותר שנחרתו בזכרוני עוד בשחר ימי ילדותי, היה בקורו של הקיסר פרנץ־יוסף, בשנת 1869, בירושלים.

כבן שש הייתי אז. אבא לקחני אל הדרך היורדת משערי יפו לראות בבוא המלך, שהיה חביב כל־כך על היהודים. זו היתה לי הפעם הראשונה, שראיתי לפני המון כה גדול, אנשי־צבא ובגדי־שרד כה רבים ואשתומם למראה עיני. נפלא היה בעיני ביחוד מראה מרכבת הקיסר תוך כל הכבודה הרבה אשר לרגליו, המרכבה הראשונה בשערי ירושלים בכלל. אמנם ידעתי כבר את „רכבי פרעה" מן החומש, אף נזדמנה לידי תמונת עגלה מצוירת, אך מרכבה מוחשית־ממשית ראיתי לראשונה רק ביום הגדול ההוא. בפקודת השולטן נסללה אז לכבוד המלך הדרך מיפו לירושלים ומרכבתו היתה, איפוא, חלוצת העגלות בעיר הקודש. בין היוצאים לקבל את פני המלך היו רוב הנתינים האוסטרים וההונגרים ובראשם: ר' ניסן בק, הרבנים הראשיים ונכבדי שתי העדות, הספרדית והאשכנזית. בניו של ר' ניסן בק נמנו בין הרוכבים לפני מרכבת הקיסר בעלותה ממוצא לשערי ירושלים ותהילתם היתה אז בפי כל בני ירושלים.

אכן יום שמחה היה אותו יום. הזקנים ששו ושמחו, שזכו לברך „שחלק מכבודו לבשר ודם", מצוה שלאו כל אדם זוכה לה. ולנו, הילדים, היה יום זה מעין „שמחת־תורה". — הרי יצאו הרבנים לקראת המלך וספרי־תורה עדויים כתרים ורמונים מזהירים בזרועותיהם...

במכתבו מדצמבר, 1869, לה„נוי צייט" בווינה, מודיע ד"ר אלברט כהן, שנזדמן בכונה תחלה בימי בקורו של הקיסר פרנץ־יוסף לירושלים, כי הקיסר בקר את בית־החולים רוטשילד (בהיותו יליד הונגריה ונתין אוסטריה העמיד אלברט כהן את בית־החולים תחת חסות אוסטריה), את בית־הכנסת של ר' יוחנן בן זכאי, את בית־הספר למל, את בתי־המחסה ואת בית־הכנסת של ר' ניסן בק, שעמד אז בעצם בנינו, אלברט כהן קבל את הקיסר בבית־החולים רוטשילד בברכת כהנים, נאם לפניו נאום של ברכה וסיים בתפלה: כי ארבעים השנה שעברו עליו תחשבנה לו, לקיסר, בפחות ממחצית שנות החיים הקצובות לו והשנים הבאות עליו תהיינה מבורכות מאלה שעברו עליו בזכות שווי הזכויות, שכל החוסים בצלו, בלי הבדל דת

וגזע, נהנים ממנו. הקיסר הודה לנואם על ברכותיו ובקש להביע בשמו את תודתו לבית רוטשילד בפריז, על נדבת לבו הגדולה להושיט מרפא וישע לכל תושבי העיר, בלי הבדל דת וגזע.

מלבד חלקם של היהודים בעשרת אלפים הפרנק, שנדב הקיסר לטובת כל עניי ירושלים ללאומיהם ולדתותיהם, נדב עוד אלף פרנק לבתי־מחסה ואלף פרנק לבית־הכנסת של ר' ניסן בק. לודוויג א. פרנקל, מיסד בית־הספר למל, זכה לרגל בקור הקיסר לאות כבוד על מפעלו. באותות כבוד נתכבדו גם החכם־בשי, ד"ר לונדון, רופא בית־החולים רוטשילד, ויעקב ולירו, שהיה תלמיד־חכם, ראש השוחטים והבנקיר הראשון בארץ־ישראל.

לשיחה בפי כל היתה בימים ההם גבורתו של ראש ספני יפו, אשר שם נפשו בכפו להביא את הקיסר, שחזר מירושלים, מן החוף אל אניתו. הים היה סוער וזועף, אף הנוצזים שבספנים פקפקו אם יוכלו להביא את הקיסר בשלום אל אניתו, שהרחיקה בשל הסערה ללב ים. הימים ימי חנוכת תעלת סואץ והקיסר הבטיח להגיע בעוד מועד לפורט־סעיד, להשתתף בחנוכה, ומאד היה צר לו על הסוסי לבם של הספנים. „דבר הקיסר צריך להתקיים ויהי מה" — קרא הקיסר כמה פעמים באזני מלוויו. אז נגש ראש הספנים, מלח גבה־קומה ואמיץ־לב, אל יעקב פסקל, מתורגמן הקונסול הירושלמי, ואמר:

— יבטח נא הקיסר באללה ובי, אני אביאנו ברצון האל בשלום אל האניה.

הוא הושיב את הקיסר בסירה, צוה על כל תופסי המשוט להקיף בסירותיהם את סירת הקיסר, פקד עליהם לחתור אל מול משברי הים והגיע לאניה בשלום.

כשפנה אחר כך יעקב פסקל, בשם הקיסר, אל ראש הספנים בשאלה: במה הוא בוחר, באות כבוד או במתנת כסף, ענה הלה ואמר:

— מה בצע לי באות כבוד? כלום אהיה בכך לקונסול כמוך? (פסקל זה, ארמני, שהתחיל את עבודתו כמחלק מכתבים בפוסטה האוסטרית, היה למתורגמנו של הקונסול בירושלים ועם בקור הקיסר העלה למדרגת סגן קונסול אוסטריה ביפו) מוטב, כי יעניק לי הקיסר מתנת־יד למען אוכל קנות לי פרדס קטן.

בקור פרידריך השלישי

מיד לאחר בקורו של הקיסר פרנץ־יוסף בא ירושלימה גם יורש־עצר פרוסיה, פרידריך־ווילהלם, בנו של ווילהלם הראשון ואביו של ווילהלם השני, הוא הקיסר פרידריך השלישי, שמלך אחרי אביו רק תשעים יום.

גם אורח זה היה ידוע בחבתו הרבה ליהודים. הוא היה אומר, כי האנטישמיות חרפה היא לשנת המאה שלו. האנטישמיים היו מכנים אותו בשם פרידריך „כהן". בין נכבדי ירושלים ומקבלי פניו של הנסיך הגדול נמנו אז גם שלשה מזקני היהודים, נתיני פרוסיה: ר' זליג הויזדורף, ר' יוחנן־צבי שלנק ור' אריה מרכוס. פרידריך־ווילהלם הואיל לשוחח עם באי־כח נתיניו אלה בחבה ולהתחקות למקום מולדתו הגרמני של כל אחד ואחד מהם.

ר' יוחנן־צבי שלנק ענה:

— משיינלנקן של פוזן.

ר' זליג הויזדורף:

— ממיסלוביץ של שלזיה.

— המרוצה אתה משבתך בירושלים? — הוסיף הנסיך לשאול את ר' יוחנן־צבי שלנק.

הלה השיב על שאלת הנסיך בדרך שאלה גם הוא:

— יהודי, שזכה לשבת בארץ הקודש ובירושלים עיר הקודש, כלום אפשר, שלא יהיה שמח מישיבתו?

בבוא תורו של ר' זליג הויזדורף, הנאור שבשלישיה, לכנות את מקום מולדתו בשלזיה, מהר אגב להביע לנסיך את שמחתו על נצחונו של האורח במלחמתו עם אוסטריה. יורש העצר השיב:

— בעיר השלום אנו, נשכח נא את המלחמות.

— שלום, שלום לעולם כולו — חזרה השלישיה על דברי הנסיך.

ר' זליג הויזדורף ידע לדקדק יפה בכל תארי הכבוד הנכונים והנהוגים לגבי יורש־עצר. לא כן הישיש ר' אריה מרכוס. משבא תורו לענות גם הוא חלקו על השאלה, מאיזו עיר בגרמניה עבר לשבת בירושלים, פתח הישיש וענה קצרות:

— הער קעניג, איך בין פון קיידן... (אדוני המלך, מקיידן אני).

רגע הרהר הנסיך בתשובת הישיש, כאלו אמר לזכור, באיזה חבל

מחבלי ארצו עיר קיידן זו. במשנהו פנה אל הקונסול הגרמני שבירושלים ואמר:

— ודאי איזו עירה קטנה בשלויה או בפוזן.

הקונסול, שלא ידע גם הוא את מקומה של עיירה זו, הניע ראשו לאות הסכמה. רק בני ירושלים ה„פקחים" ידעו, כי קיידן זו, לא בשלזיה ואף לא בפוזן מקומה, אלא בליטה,.. שכן חלוקתו של ר' אריה מרכוס מווילנה באה ולא מגרמניה... עוד שנים רבות היו אנשי ירושלים מלגלגים ונהנים הנאה משונה בזכרם את טעותם של הנסיך והקונסול הירושלמי גם יחד... כרבים מהנתינים הגרמנים האחרים בירושלים, כגון: משפחת סלומון, לווין, רייס (היא משפחת אבי, אשר החליפה את שמה בשל קדושת הארץ ב„כהן") וספיר, כן קבל גם ר' אריה מרכוס או אבותיו את הנתינות הגרמנית על ידי התאזרחותם באחת מערי גרמניה. אולם מוצאו היה מליטה ועל כן קבל את חלוקתו מכולל ווילנה.

ר' אריה מרכוס — זכורני — היה לובש מלבושי מזרח: „ג'ובה" (מעיל) ספרדית ו„תורבן" (מצנפת) ראשו. מי מאנשי ירושלים לא הכיר את האיש קטן־הקומה הזה, שהיה עשוי לבלי חת ואשר לא אחת העיז להתיצב יחידי בפני ארמנים צעירים לענות להם מלחמה שערה! זוכר אני אותו כמו חי לנגד עיני בהשליכו את אדרתו מעליו ובהסתערו במקלו המצופה כסף בראשו על הארמנים, אשר אמרו לסתום את חלונות בית־בקור־חולים, הנשקפים על פני מגרשם. בימי התסיסה לקבלת הנסיך נסו לדבר על לבו, כי יפשוט את מלבושי המזרח ויחליפם במלבושי־אירופה. הן לא יתכן, כי יתיצב נתין פרוסיה בפני נסיך פרוסיה במלבושי מזרח. אך הוא לא שעה אל כל דברי העצה והפתויים הללו. ומה גאה היה אחר כך בנשאו חן מלפני האורח במלבושיו המזרחיים דוקא.

חג נצחון גרמניה בשנת 1871

שלש שנים לאחר בקור פרידריך השלישי בירושלים חגגו גם נתיני גרמניה, תושבי ירושלים, את חג נצחון גרמניה על צרפת. על הגבעה מול שער־שכם (בה היו נטויים תמיד אהלי התיירים הבאים ירושלימה) נאסף קהל גדול מבני המושבה הגרמנית ומן היהודים נתיני פרוסיה (כל יהודי גרמניה בין שהיו מפרוסיה ובין שהיו מחבל אחר, כבווריה

או סכסוניה, למשל, נקראו נתיני פרוסיה, כי רק לממלכת פרוסיה היה קונסול. כשנהיתה גרמניה לקיסרות בא במקום השם „קונסול פרוסיה" — „קונטול גרמניה"). זה היה חג גם לגדולים וגם לקטנים. הקונסול הגרמני הזקן והחביב, פון אלטן, לבוש בגדי השרד היפים שלו, קבל את האורחים בסבר פנים חגיגיות וידע למצוא דברי חבה לכל אורח מן הלחצים את ידו. המנצח על החגיגה מצד היהודים היה, כמובן, ר' זליג הויזדורף. החגיגה היתה כולה „כשרה". המגדנות, שחלקו לילדים, נאפו אמנם במאפיתו של האופה הגרמני בכר, אך תחת השגחתו של יהודי.

לאחר שנים, בעלות זכר החגיגה לפני, תמהתי בלבי על הצורה הפומבית שנתנה לה. הן בירושלים היתה מצויה אז גם מושבה צרפתית קטנה וגם קונסול צרפתי וכיצד היו יכולים הגרמנים להביע ולחוג את שמחת נצחונם בגלוי ובפומבי בשעה שהצרפתים היו שרויים בצער? הללו שמחים והללו בוכים...

הפרידה

עם טיולי הראשון למוצא, הקרובה לירושלים, טיול אשר לא ימוש מזכרוני לעולם, נסתיימה תקופת פקוח אבי על חנוכי, טיול למוצא לילדים בני שבע ומחצה היה מאורע רב־ערך ולי — טיולי הראשון של שעה שלמה על גבי חמור. מה רבה השמחה והצער ביום־התקופה האחרון הזה! שמחים ועליזים הגענו עם ערב שמש למוצא. רוח קרירה נשבה ותלטף את פנינו בשבתנו על פתח אחד האהלים לסעוד את לבנו. אך עד ארגיעה הפך העונג ליגון מדאיב נפש. „המוקרי" (המחמר) התנשא פתאום ממקומו והתחיל מזרז את אבי בקול להמשיך את דרכו הלאה. ומה תמהתי בראותי אותו נענה לדרישתו של „המוקרי" כשדמעות מנצנצות בעיניו. הוא נשק לנו, נשק לאמא, אשר החלה מדמעת גם היא, עלה על סוסו ועוד מעט קט והוא נעלם מעבר להר שהתנשא בקרבתנו.

אז פרצה אמנו בבכי גדול, שהתמזג עד ארגיעה עם בכיות ילדיה.

— למרחקים נסע אבא, למרחקים! — קראה ותיפח חליפות.

רק השינה שחטפתנו שמה קץ לבכיתנו. כל אותו הלילה לנו במוצא ורק למחרת הבוקר שבנו העירה.

רמ"י גולדשמיד

משנסע אבי לאמריקה מלא גיסי, מר משה יצחק גולדשמיד, את חובותיו של ראש המשפחה ויעמוד לצד אמי גם בעניני חנוך ילדיה.

משה יצחק גולדשמיד היה מן הטפוסים החשובים והבולטים ביותר בזמנו. יליד ירושלים היה, אך בן להורים באמשטרדם, ממשפחת ר' עקיבא ליהרין. ועל כן אחד בקרבו גם ירושלמיות וגם אירופיות במובנן הטוב ביותר של המלים הללו. הוא כאילו נולד להיות מנהיג צבורי: גבה־קומה והדור בהליכותיו, דייקן נמרץ ואיש פרינציפים. מאביו, ר' יהודה ליב, בא־כח הפקידים והאמרכלים שבאמשטרדם, ירש רמי"ג משרת־כבוד זו ומשרתו הכניסה לו שמינית למאה מכל הכסף שעבר תחת ידו, שכר על ההנהלה המופתית, שבה נהל את חשבונות המוסד הזה. (איש איש מהנהגים היה מקבל המחאה לבנק ווילירו שלוחה מאמשטרדם. בהמחאה זו היה מקבל את הכסף רק לאחר שחתם על קבלה משולשת). הוא עצמו וותר במשך הזמן על „החלוקה" שלו, אף דבר על לב כמה מן האמידים של כולל הו"ד (הולנד דייטשלאנד), כי יוותרו גם הם על „חלוקתם". על השתדלותו זו נהפכו כמה מידידיו לשונאים לו.

רבים היו שואלים בעצתו, אף הרבנים האשכנזים והספרדים היו מתחשבים בדעתו בעניני העדה ובדיקנותו. הוא־הוא, שהיה מנצח על בנין שכונת „בתי־מחסה" והשפעתו רבתה הן על הארדיכלים והבנאים, שהיו סרים למשמעתו והן על תושבי השכונה, שמנו בקרבם גם אנשי יחס ותקיפים מכולל הונגריה. אך נראה בקומתו הזקופה ובהליכתו ההדורה מרחוק והשכנים, לרבות השכנות, היו ממהרים להשלים את נקיון הבתים והחצרות. הוא טפל הרבה גם בקנית האדמה ובבנין בית־החולים „שערי־צדק".

בשנים האחרונות לימי חייו התקרב רמי"ג גם לעניני השכלה. בהבנות בנין בית־הספרים בירושלים היה סר כפעם בפעם להשיא לבנאים עצות כיד המומחיות הטובה עליו.

כמה וכמה דברים למדתי מהליכותיו ומפיו, ביחוד את כתיבת המכתבים בלי מליצות, כי במשך שלש שנים רצופות הייתי עחר על ידו בחליפת־המכתבים העברית שבינו ובין אבי. יש והיה מתנהג עמנו במדת הדין, לפעמים אפילו במדת דין קשה, כי אמנו, „היונה השותקת", כפי שקראו

לה השכנים, שהתרחקה מכעס ומלשון־הרע והיתה דנה את כל העולם לכף זכות, היתה רכה וטובה, כי תמחה בנו בהשתובבנו יותר מדי. ואף על פי כן אהבנו והוקרנו את האיש הזה, שהיה מסור לבני משפחת אשתו בכל לבו.

כחצי שנה לאחר נסיעת אבי, ואני אז בן שמונה, הכניסוני אמא ורמי"ג לחדרו של ר' צבי זילברמן, שהיה מבטיח לאמי, כי אהיה אי"ה, לכל הפחות דיין בישראל. מה הצטער אחר כך בראותו תקותו נכזבה. אך „לפום צערא אגרא". נכדיו היו במשך הזמן מתלמידי המובהקים שבבית־הספר „למל"...

משבא ו"י חיים־יצחק יוספ'ס לדור בחצרנו עברתי אל חדרו, שמנה אז רק ששה, שבעה תלמידים. ר' חיים־יצחק יוספ'ס היה מילידי־ירושלים וידיו רב לו בפוליטיקה של העיר, אם כי חלק מעשי לא לקח בה מעולם. הוא היה נוהג למלא בכל ערב שבת בקבוקים אחדים בעשן של טבק למען „ישתה" מהם ביום השבת. יש שראו בקבוקים אלה מוקצה. ויש שלמדו היתר על מעשהו זה. שכננו הפקח ר' אברהם זוסמן היה אומר, שיש בעשן בכל אופן מוקצה מחמת מאוס ולואי וכל המשומדים המעשנים בשבת יהנו כהנאת ר' יצחק יוספ'ס מבקבוקיו. בין באי החדר שעשע את לבנו ביותר ר' זלמן „הקטן" (ר' זלמן קליינער). קטן־קומה מאד היה האיש ומלבושיו ספרדים. הוא היה מרבה לספר ולחזור ולספר על „מסעיו" לארץ הודו והיה גם מפליא אותנו בנגוניו הספרדים ו„בלהטי־כיס" (Taschenspiel-Kunst) אשר למד בארץ הודו. כפעם בפעם היה ר' חיים יצחק יוספ'ס מתעורר עליו להפסיקו בדברי הסוסים: אסור לבטל מתלמוד־תורה ומכל שכן שאסור לעשות מלאכת ה' רמיה. אנחנו היינו חוזרים ומתחננים: „עוד רגע אחד", „רק עוד רגע אחד" ור' חיים־יצחק היה נעתר לבקשותנו.

בימי למודי בחדרו של ר' חיים־יצחק יוספ'ס הייתי הולך יום־יום לבית ר' אליעזר הורביץ ממינסק ללמוד אצלו דקדוק מתוך ספר „זכר רב"; אצל ר' דוד פיינשטיין, שכן החצר הרדישקוביצית, למדתי גרמנית.

ר' דוד שרייבר

אמנות הכתיבה לא היתה נלמדת בת"ת, אולם כמה מן הנערים היו לומדים אמנות זו אצל ר' דוד שרייבר (הכתבן), שהתגורר־בחצר הכוללים

(ועל שום מה נקרא שמה „חצר־הכוללים?" על שום ש„החזקה" על החצר היתה ירושת הכוללים). אם גם למדתי את מלאכת הכתיבה קודם לכן אצל ר' ישששכר־בר ור' ליזר וולוז'ינר, אף נוסיתי כבר בחליפת־מכתבים עם אבי שבאמריקה, התחברתי גם אני זמן מה אל הלומדים אצל ר' דוד שרייבר כדי ללמוד ממנו כתיבה תמה ואמנות־הסלסולים („צוקעץ"), כי ידיו של ר' דוד שרייבר רב לו באמנות זו.

כמו חי עומד הוא עדיין לנגד עיני כשהוא מתרוצץ ב„חלט" (חלוק) הפרום שלו ובחזהו הגלוי והשעיר מתלמיד לתלמיד לחדד לו את הקולמוס (נוצת־האוז) שלו. כסאות היו לר' דוד רק שנים או שלשה ועל־כן היו התלמידים יושבים על הארץ וכותבים על שולחנות נמוכים, כדרך הספרדים. כתיבת־ידו היתה יפה מאד ועל כן היו משתמשים בו הכוללים לפעמים קרובות, להעתיק את המכתבים השלוחים לאירופה. עם תלמידיו היה ר' דוד מתנהג בנחת. גם בקצפו היה נזהר מלבזות את תלמידיו, שכן פרנסתו של ר' דוד היתה תלויה ברצונם הטוב של התלמידים, ששלמו לו בשליק או בשליק וחצי (שלשה או ארבעה גרוש וחצי) לחודש. כנויי גנאי כ„גראבע יונגען", „ראש של פלח" וכיוצא בהם לא היו עולים על דל שפתיו. תחת זאת היה מקלל בבעסו הרב את יומו ואת „מזלו החשוך" וקובל על עבודת־הפרך שלו, הקשה מעבודת חוטב־עצים ושואב־מים. אפילו שיעורים לא העיז להעמיס. הוא לא תמך, חלילה, בשיטות מודרניות, אלא פשוט משום „דרכי־שלום" עם תלמידיו. ואולי גם משום שלא חפץ לדחוק את קץ הלמודים, שהיה קשור עם קץ ההכנסות הזעומות, שבאו לו מתלמיד זה או אחר.

ר' דוד שרייבר לא הסתפק במלאכת הכתיבה היפה עצמה, שהקנה לתלמידיו, אלא בקש להקנות להם גם „לשון וסגנון". ר' דוד היה יודע ספר וחפץ היה להראות כחו גם במליצות ועל כן היה מוסר לתלמידיו פתקאות עם נוסחות־מכתבים ממולצים. בתארי־כבוד, למשל, לא ידע כל קימוץ. „הנגיד ירא־אלקים" היה הפחות שבתארים. ובאמת היה כל אדם נגיד כלפי ר' דוד המסכן. שורת התארים היתה מתחילה ב„שפעת שלום". אל ה„נ"י" שבסוף השורה היינו צריכים להוסיף תמיד „ויזרח כאור השמש והירח". עצם המכתב היה מתחיל ב„אחדשה"ט" (אחרי דרישת שלומו הטוב), ממשיך בהודעה על שלום הכותב עצמו, שהיתה מסתיימת

ב„כה לחי", ונגמר תמיד ב„נאום פלוני אלמוני". המלים „שפעת־שלום" והחתימה המיוחדת, שידע ר' דוד לחבר לכל תלמיד ותלמיד לחוד, היו עשירים בסלסולים. את נוסחות מכתביו ומליצותיו לא צווה ללמוד בעל־פה, אך אני מצאתי ענין במליצות הללו ויש ולמדתים גם בעל־פה, כשם שלמדתי בעל־פה „אץ־קוצץ". אחד ממכתביו אלה אזכור לתמהוני עד היום. ואם לא משך ר' דוד את נוסח המכתב הזה מתוך דברים שבדפוס, אהיה מזכה את הרבים בהוסיפי שורות לפולקלור של הימים ההם.

„אהובי אבי.

„אכינה מנחה נבחרת, לשון גדולות מדברת, בצחות לשון מהודרת וכתיבה מאשרת, זאת אומרת, ברון מבשרת, סדר למורי מזכרת, שאני לומד לשם ולתפארת, מוסר אבי בלבי למשמרת, תורת אמי בקרבי נעצרת, בעצמותי כאש בוערת, ללכת בדרך טובים ובנפש מטהרת, לנקות נפשי בלתי יותרת. ועתה אבי עשה לי בגדים הנבחרים מדר וסוחרת, מאפיסת הפנאי מכתבי נגמרת"...

הוא היה גם עושה דיו ומוכרה בזול, הן לתלמידיו והן ללקוחותיו הספורים.

בת"ת „עץ חיים"

כבן עשר וחצי נכנסתי לת"ת „עץ חיים", שכן מלמדי הכתות העליונות שבו יצאו להם מוניטין בכל ירושלים. ר' זלמן־חיים ריבלין, המשגיח, היה חביב על הבריות ועל התלמידים. הוא לא הטיל כל מורא בבחינותיו, שהיה נוהג לבחון אותנו בכל חמשי בשבת, לא הקפיד ביותר על ההתמדה. תחת זאת היה עוסק יותר מדי בשכלול בנין הת"ת: הרס ובנה ושוב הרס וחזר ובנה. במקרים יוצאים מן הכלל היו מופיעים בכתבנו מבעלי־הבתים הלמדנים לעמוד על ידיעותינו ושקידתנו. ר' יואל־משה סלומון, למשל, הזכירני לאחר שנים רבות את הסוגיה, שבה בחן אותי ואת בנו כאחד ואופן הסברתי מצא חן בעיניו. בכלל הוציאו עלי המלמדים שם של עילוי ובזה היו ממריצים אותי להמשיך בשקידה ולהתרחק ממעשי־שובבות. בשבתות יש והיו שולחים מספר תלמידים לבית אחד הגבאים כדי לעמוד במבחן למודי השבוע. המלמדים ידעו והבינו לסגל את עצמם לטעמם של הגבאים. על ר' ליב יעבץ הגבאי, למשל, היו אומרים, כי דרישתו מן

התלמידים היתה לדעת „פטום הקטורת" בעל־פה וכל אלה שלא ידעו לא זכו למתנות. על כן נהגו המלמדים להטיל על התלמידים את שנון „פטום הקטורת" בעל־פה. אשת הגבאי היתה פוגשת אותנו בפנים צוהלות ומכבדת אותנו לאחר הבחינה במגדנות ובממתקים. התמונה היפה של אופנהיימר Das Verhören („המבחן") מזכירתני כפעם בפעם את הבקורים בבתי הגבאים.

משנכנסנו לכתתו של ר' יודל לומזר, מספר תלמידיו רק ששה — שבעה, נפסקו הבחינות הרגילות, שכן בגיל השתים־עשרה והשלש־עשרה נחשבנו כבר למבוגרים, שאינם צריכים פקוח. בדרך כלל יש לאמר, שיחס מלמדי הכתות העליונות אל תלמידיהם לא היה רע. אין אני זוכר שנסטרתי אפילו פעם אחת בידי אחד ממלמדי.

מלמדים אלה סרבו לקבל „כסף ראש־חודש" בצורת מתנה עודפת על שכר הלמוד הקצוב להם מן הת"ת. ההורים האמידים היו מבקשים דרכים להמציא את המתנה הקטנה, שני בישליקים, לנשי המלמדים. אמי, למשל, היתה נוהגת למסור את כסף ראש־חודש בצורת „הלואה" או „סלוק־חוב" לאשת המלמד בהזדמנה עמה בשוק.

ימות הפגרה

ימות חופש בת"ת בימים ההם, חוץ משבתות וימים־טובים, שגם בהם היה הלמוד חובה בשעות אחר־הצהרים עד מנחה, וחוץ מן הטיולים של שעה—שעתים בערבי ראש־חודש לא היו. תחת זאת היו לנו ערבי השבתות אחר הצהרים, בעיקר ערבי שבתות של ימות הקיץ, ימי־הפגרא האמתיים. בהם היינו נוהרים אל שכונת בתי־מחסה, שמנתה אז מלבד מספר בנינים מעטים, אך תילי עפר וחול רחבים, ועל תילי העפר האלו היינו משחקים, משתובבים מתגלגלים כאות נפשנו. מרבה חיים ותנועה היה ביחוד המשחק „שלח לך אנשים". חבורות־חבורות היינו עורכים מלחמה, מערכה מול מערכה, נאבקים ונלחמים, תוקפים ונתקפים עד שהיתה יד חבורה אחת על העליונה והבריחה את האויב משדה־הקרב.

יש והיינו מבלים את השעות הראשונות של אחר הצהרים בעבודה של מצוה — מצוה של רשות ולא של חובה. בית־הכנסת לחסידים עמד בימים ההם בגמר בנינו ואנו היינו מתנדבים לעזור בבנינו, להגיש חומר

ואבנים לבנאים ולעוזריהם. אף כי הבנין היה בנין של חסידים, לא עכב בעדנו, ילדי־פרושים, מלהשתתף בהתלהבות בעבודת מצוה זו. ה„ווקאפים" (המשגיחים) הממונים על הבנין לא היו מרוצים ביותר מטרחתנו ומהתלבטותנו בין רגלי העובדים, שכן יותר משהיינו עוזרים היינו מפריעים בעבודה, ואף־על־פי־כן לא היו מגרשים אותנו. הרי לשם מצוה עבדנו. ההשתתפות בבנין „מקדש מעט" זה היתה כרוכה במדה ידועה בסכנה רבה. מטפסים היינו בסולם גבוה, שלא היינו רגילים לעלות בו, זוחלים ועולים אל ראש כפת בית־הכנסת, בטחוננו, כי „שלוחי מצוה אינם ניזוקים", היה מוסיף לנו עוז ואומץ־לב. ובדידי הוי עובדה: נפלתי מגובה של שלשה מטרים לתוך בור־טיט וכל רע לא אונה לי. אברי נתחבטו וכאבו אך לשעה קלה, לא יותר. חברי הובילוני מיד הביתה, העלוני על־פי בקשתי הגגה, שלא יוודע הדבר לאמי. רק לאחר ימים אחדים נודע לה, שהייתי חייב בברכת הגומל אילו הייתי בר־מצוה.

לאחר המשחקים בשכונת בתי־המחסה או העבודה על־יד בנין בית־הכנסת היינו ממהרים לקיים יחד עם הגדולים את מצות הטבילה לכבוד שבת ב„מקוה של ר' ישמעאל כהן גדול" שבמעין השלוח דוקא. ההליכה אל מעין השלוח והטבילה ב„מקוה של ר' ישמעאל כהן גדול" היה בהן משום ספורט מלבב ומושך הרבה יותר מן הטבילה במקוה של ר' יהודה החסיד, או במקוה שבמרחץ להזעה של ר' נסים בק, שהיה מסודר דוגמת מרחץ רוסי.

יש והייתי מהרהר אגב הליכה אל מקוה־השלוח גם בר' ישמעאל כהן גדול. מן הסליחות של יום הכפורים ומן הקינות לתשעה־באב ידעתי, שהיה אחד מהרוגי מלכות. בקוצר־רוח הייתי מחכה ביום הכפורים לסליחה של „אלה אזכרה" ובתשעה באב — לקינה של „ארזי הלבנון" והייתי מדפדף בספר לראות אם לא קרבו לבוא... הקינה „ארזי־הלבנון" היתה מזעזעת את לבי הרבה יותר משירי־ציון של ר' יהודה הלוי. לי ולחברי היה ברור, כי המלים „טהר ר' ישמעאל עצמו וכו'" מכוונות לטבילתו במקוה זו קודם שעלה למרום לשאול מאת האיש לבוש הבדים על הגזרה ובטרם שמע את תשובתו „קבלו עליכם צדיקים וידידים". התמונה של בת־הבליעל, ששאלה מאת אביה „חיתו להעמידה" ושרפי־מעלה צועקים מרה „זו תורה וזה שכרה", כשבת־הקול עונה „גזרה היא מלפני, ואם אשמע קול אחר

אהפוך את העולם למים" — כל התמונות האלה נתרשמו עמוק־עמוק בלבי ולא זזו מלפני לפעמים גם בשעת הטבילה ולאחריה. לנו הילדים היה ברור, כי לפני כניסתו לבית המקדש, לקודש־הקדשים, היה ר' ישמעאל כהן גדול טובל במקוה זו ובודאי היתה אז במצב אחר משהיא כיום הזה. בימינו אלה היתה המקוה רשות הרבים, קנין כפר־השלוח. הערביות שהיו באות גם בשעות־הטבילה לשאב מים מן המעין, היו מקללות את הטובלים בדתם. „צניעותן" לא הפריעה אותן מלהסתכל במתרחצים...

הרחיצה במרחצי הערבים, שעלו אז בהרבה על אלה של היהודים, היתה רצויה מאד בעינינו. בהן היינו נוהגים להתרחץ על־פי הרוב רק בלילות שלפני ערבי הימים הטובים.

הדאגה לבשר ולדגים לכבוד שבת

רבים מן הילדים היו טועמים טעם ערב שבת עוד משעות עלות השחר. הואיל ובשר לא הספיק לכל דורשיו (בשר־בקר היה אז חזיון יקר המציאות), היו רבים מזדרזים בהשכמה והיו ממהרים אל ה„מסלח" (בית־המטבחים) כדי ליהנות זכות הנאה מן הבשר על ידי תפיסה ב„מוקדן"־בשר (פלג גוף כבש) ובטלטולו עד האטליז שבעיר. בזכות זו היו הזריזים האלה מובטחים במנות בשר לביתם ולשכניהם... (בימות החול היה מספר דורשי בשר קטן מאד).

אני ואחי היינו מצטרפים אל ההולכים אל ה„מסלח" רק לעתים רחוקות, אולם בהושענה רבה לא היינו מוותרים על הספורט הזה בשום אופן. עם עלות השחר היינו מתפללים תחלה עם אחד המניינים הותיקים ומבית־הכנסת היינו הולכים לבית־המטבחים. על־פי הרוב היינו משתדלים לארוב לר' שלום שוחט, שהיה דר במיידן בקרבת ביתנו, וכדי ללכת בעקבותיו. משהיה מרגיש בנו היה פותח בגערה כי עלינו לשוב הביתה פן נאחר לחדר, אולם מיד היה מתפייס ומשוחח עמנו בכל הדרך מעניגא דיומא.

הנאה מיוחדת נהניתי לשמוע את ר' שלום מברך על השחיטה גם בערבית: „באסם אללה אלרחמן אלרחים" (בשם אללה הרחמן והרחום) ודוקא לפני הברכה על השחיטה בעברית. פעם אחת שאלנוהו לפשר ברכה זו ולבכורה הנתנת לה. ור' שלום הסביר לנו, כי הברכה בערבית גזרת

המלכות היא והבכורה נתנת לה כדי שלא להפסיק בין הברכה העברית לשחיטה. השתדלות רבה השתדלה הקהלה עד שפעלה על המושלמים, כי יסכימו לסדר־ברכות זה, שכן גם הם הקפידו שלא לנהוג קלות־ראש בברכתם. (גם שחיטת המושלמים היא מן הצואר.) השוחטים היהודים היו שוחטים את ה„דקות" גם לישראל וגם לערבים: הוכשרה הבהמה — חלקה לישראל וחלקה לערבים, נטרפה — כולה לערבים. הסכמת המופתי לסדר ברכות זה עלתה לקהלה בכמויות אורז וסוכר, שהיתה מעניקה לו בימות החג והן היו מספיקות לו לחדשים רבים.

רק הוכן הבשר למשלח העירה ואנו, הנערים, היינו מתנפלים על „מוקדוני" הבשר כדי לזכות בהם במשיכה. בשנים היינו נושאים אותם אל האטליז. ובאטליז לפני קיר המבדיל בין הקצב, הגזבר והקהל, רב הדחק וגדולה המהומה, איש דוחק בכתף רעהו. ביחוד היו הנשים מרגיזות את הקצב ר' יחיאל הקר בצעקותיהן ובתחנוניהן:

— ר' יחיאל, רחם נא, רק חתיכת בשר לבעלי, הרי יושב הוא כל השבוע על התורה ועל העבודה.

— אנא, ר' יחיאל, אל תשאיר את בעלי בלי בשר לשבת!

ור' יחיאל שופך את חרפותיו וקללותיו על הצובאים, על השוחטים שמרבים להטריף, על האטליז ועל העולם כולו ונשבע בשם אלקי ישראל, שלא יתחשב עם ה„שקצים" „האוחזים ביד" ולא עם הנשים המקוננות, ויש ור' יחיאל מתמלא חמה עד שהוא מרעים בקולו ומקלל את דתם של הטרדנים והטרדניות ב ע ר ב י ת. סוף־סוף היה נענה ל„אוחזים ביד", נותן לכל אחד מהם את מספר ה„אונסות" הנתבעות חלף טרחתו ומפייס ככל האפשר גם את נשי הלומדים. מן האטליז של הספרדים, שהיה מול האטליז הזה, לא היו האשכנזים מעיזים לקנות בשר בשום פנים. משנפתח, לאחר המחלוקת בדבר החצר הרדישקוביצית, אטליז מיוחד גם אצל החסידים (לאחר שקבעו לעצמם בית־דין מיוחד, קבעו גם „גבלה" — טקסה — מיוחדת) פסקו הקללות של ר' יחיאל הקר, שכן גם המהדרים שבפרושים לא נמנעו מלקנות בשעות הדחק בשר מידי החסידים. ר' יחיאל הקר דבר רכות והצמצום בבשר חדל גם הוא. ואפילו ר' יהושע ילין, שהיה יושב על יד הקופה, היה מטיב פנים ללקוחות. גדול היה חדוש האטליז של החסידים ביחוד בעינינו אנו, הנערים. עד אז דמינו, כי אין „הקר"

(קצב) זולת ר׳ יחיאל, כשם שאין בית הקברות בלי ר׳ יצחק שמש הקברן. והנה צץ יהודי חדש, ר׳ יצחק סבלר, שגם הוא יכול להיות „הקר״.

לא רחוק מן האטליז, בדרך אל המיידן, היתה חנות הדגים של שלמה מזרחי. גם בה היה רב הדחק בערב שבת. כאן היו רוב הלקוחות, בנגוד לאטליז, גברים דוקא ובראש וראשונה מבני כולל הונגרן. אם רוב הליטאים הסתפקו בזמן ההוא בדגים מלוחים, בחלווה הערבית ובמשהו בשר לשבת, והספרדים ב„בורקס״ (עוגות ממולאות גבינה), „חמינדיקוס״ (ביצים קשות) ו„חמין״, זכרו תמיד ההונגרים את הדגה ואת הבשר אשר אכלו בהונגריה. ובהיות כי לא מאסו בעולם הזה, וה„חלוקה״ שלהם היתה שמנה לצרכי החיים בזמן ההוא, לא וותרו על דגים לכבוד השבת. הם נקטו את הכלל: „מצוה בו יותר מבשלוחו״ והלכו לבחור בעצמם במנות יפות כראוי ליום השבת.

השבת

טעם־חג מיוחד ומופלא היה יום השבת עצמו. אמנם רוח השובבות נבלמה ונעלמה. כאילו לא היתה בנו כלל, לא שחקנו ב„שלח לך אנשים״, אף לא התגלגלנו בעפר, אך הרגשת־השבת, שהיתה ממלאה את כל חדרי לבנו, היה בה כדי למלא את החסרון במשחקים ולהעניק לנו אושר השקול כנגד אותו הענג שבמעשי־שובבות. לבושים בגדי־שבת היינו מתמלאים נחת, שקול־הדעת וחשיבות כגדולים. בפלוש בית־הכנסת ובחצר היינו מתערבים בין הגדולים, שהיו עומדים כנופיות־כנופיות ומשוחחים בשעת אמירת שיר־השירים בערבי שבתות ומעוטם גם בשעת קריאת התורה בבוקר, בחדשות השבוע או בעניני פוליטיקה שמעבר לים. יחד עם הגדולים היינו מבקרים בבתי שכנים וקרובים ומקשיבים לשיחותיהם.

עונג יחיד במינו גרם לי ולשני אחי ברכת־הכהנים של ר׳ ישראל־חיים כהן, שהיתה בוקעת אלינו דרך חלונות ביתנו מאצל הכותל המערבי. רק שבנו מבית־הכנסת לסעוד את סעודת־הקדוש ואזנינו נטויות לברכת־הכהנים של ר׳ ישראל־חיים, החוזרת אחת ושתים עד עשר פעמים ומעלה, כמספר המניינים המתפללים מוסף לפני הכותל. ור׳ ישראל־חיים קולו כקול הארי. אילו היה נשאר בווילנה, בוודאי היה ה„שטאט באס״, אך הוא בחר להיות ה„דוכנ׳ער״ של הכותל המערבי. כל ימות השבוע היה ר׳ ישראל־

חיים טוחן קפה ומלמד תינוקות. בבוא יום השבת הקפיד לקיים את המצוה „כה תברכו" עד המנין האחרון, הוא לא הבדיל בין מניני חסידים המאחרים לבוא ובין מניני הפרושים ואפילו הספרדים.

כשהיה ר' ישראל־חיים מרים את קולו לבקש „דמי־הקדימה" של „חלוקתו" (מלבד ה„חלוקה" לפי מספר הנפשות היה כל איש מבני הכולל מקבל על חשבון ה„חלוקה" הבאה, מעשרה ועד מאה רובל — איש איש לפי ערכו — גם „דמי־קדימה". מספר הרובלים היה תמיד אחד, גם ברדת השער וגם ברדת הכנסת ה„חלוקה", כי חשבו פעם את הרובל בי"ד גרושים ובפעם בי' או פחות מזה), היו הממונים מתחלחלים. ור' ישראל־חיים, שהוחזק לכעסן, הרי כהן הוא, (ובאמת היה איש רך־המזג), השתומם תמיד למשמע טענות אנשי־דברו: „למה זה תצעק ר' ישראל־חיים?", בשעה שלדעתו דבר תמיד בנחת וכדרכו בקולו הטבעי והחזק אשר חננו ה'.

ר' ישראל־חיים היה בו גם ניצוץ של השכלה, אם כי לא נפגע בה, ח"ו, אפילו כחוט השערה. כשנה או שנה וחצי, לאחר צאתי לחוץ־לארץ, נענה ר' ישראל־חיים לבכיות בנו יוסף והביאו לווינה לדרוש בהשכלה אירופית. הבן שקד שנים רבות על למודי הרפואה ויהי לרופא בעל השכלה מקפת. ר' ישראל־חיים הכניס גם את בנו החורג לבית־היתומים של הד"ר הרצברג ולא שעה לצעקותיהם של כמה מן הקנאים, שחפצו לאסור עליו עליתו לדוכן לפני הכותל המערבי. ר' ישראל־חיים נשאר „הכהן של הכותל" עד יומו האחרון...

בשבת אחרי הצהרים היינו לומדים מעט בגמרא או מבקרים בבית אחד הגבאים להבחן בסוגיה של השבוע.

בין מנחה למעריב הייתי מצטרף לעתים לחבורת „שלום תהלים זאגער" לקרוא בתהלים. כל ימות השבוע היה שלום זה עוסק בחייטות. בין החייטים המצוינים לא נמנה. אך משבא יום השבת היה שלום לאיש בעל חשיבות. הוא היה מקהיל מסביבו המוני ילדים להנעים עמהם בזמירות־ישראל. בפנה אחת מפנות בית־הכנסת של ר' יהודה החסיד, בקולי־קולות ובלי כל הרמוניה, היתה בוקעת ועולה קריאת התהלים, אך נגינתו של „שלום תהלים זאגער", גוברת על המקהלה, משתפכת בסלסוליה על פני כל הבית ושופכת חן וחגיגות על אמירת התהלים מלאתי כוונה רבה.

ועוד שם היה לו, ל„שלום תהלים זאגער": „כל מקדש שביעי"...

שבע נשים היו לו בחייו, כמובן לא בזמן אחד, שכן אשכנזי היה ולא ספרדי. אשתו החמשית, או הששית, ספרדיה היתה. כששאלותו חומדי־לצון, אם מצא סוף־סוף את זווגו באשה זו, ענה שלום:

— מעתה ואילך רק ספרדיות...

למרות נשיו הרבות האריך „כל מקדש שביעי" ימים ושנים. באחרית ימיו והוא חסון ובריא־אולם וכחו במתניו, התימר, כי בן מאה ומעלה הוא. ואף על פי שהיה מעלה זכרונות מלפני תשעים שנה ויותר, היו הבריות מטילים ספק בזקנותו המופלגה, כי תעודת לידה לא היתה לו.

משקראתי לאחר שנים את הספור הגרמני על צייד־העכברים מהמלן, אותו צייד שגאל בכח חלילו את המקום ממכת העכברים ואחר־כך, לאחר שקפחו את שכרו, משך בכחו זה גם את ילדי המקום אל מעבר להר כדי לנקום בהם את נקמתו, זכרתי את „שלום תהלים זאגער" ואת קולו המסולסל, שהיה מושך כבמטה־קסם את הילדים אל בית־הכנסת.

כרוזים ונזיפות

לאחר אמירת התהלים היינו מתפזרים בחצר בית־הכנסת לקלוט דברים משיחותיהם של הגדולים. השעה בין מנחה למעריב היתה נוחה ומתאימה יותר משעת הקריאה בתורה. נושאי־שיחה סנסציוניים ורבי־ענין היו ביחוד כרוזי השמשים בשם בית־הדין בשוקי־ירושלים בימות־החול, ובבית־הכנסת ביום השבת. על־פי רוב היו אלה הכרזות על חרם ושמתה, שהוטל על פלוני אלמוני או על בטולם. פלוני העליב פני אחד הרבנים — והרי השמש סובב בשוקים, מכה על הבימה ומכריז, כי מוחרם ומנודה הוא מקהל ועדה. ולאחר שבוע, לאחר שהלך המנודה אל הרב לקבל נזיפה, מכריזים השמשים, כי הוסר מעליו החרם, ומותר לו לבוא בקהל ובעדה.

זכורני מעשה בר' ראובן מרגלית, שבזה אחד הרבנים, עלה שמש בית־הדין על הבימה, דפק והכריז בקול, כי ר' ראובן מוחרם הוא, ור' ראובן לא טמן ידיו בצלחת, הסתער מיד אל הבימה, דפק בכח על השלחן גם הוא וקרא בקול:

— „אדו"בה"! (כלומר יחול החרם על המחרימים...)

על נועז כזה לא חפצו „נטורי קרתא" לעבור בשתיקה. לא נחו ולא שקטו עד שהכריחו אותו בכח התורה וה„חלוקה" ואפילו בכח הקונסול

האנגלי לקבל בפני קהל ועדה נזיפה על בזיון התורה. לכבוד טקס קבלת הנזיפה בא גורגיה, מתורגמנו של הקונסול האנגלי, לבית־הכנסת. בבית־הכנסת של ר' יהודה החסיד הדליקו נרות רבים, הקהילו את תלמידי הת"ת, והכריחו את ר' ראובן לחלוץ את נעליו, לשבת על הקרקע ולאמר: „חטאתי".

— גזלנים, שפיכות־דמים!...

נסה ר' ראובן להתמרמר ולמחות, אך טענותיו לא עזרו לו. גורגיה המתורגמן דבר עמו רכות ופתה אותו לקבל עליו את הדין. ור' ראובן מרגלית קבלו עליו. מן היום ההוא והלאה ירד מטה מטה, כי ירד כבודו גם בעיני עצמו.

כרוז אפיני אחד, שנשתמר בזכרוני, היה גם כרוזו של שמש בית־הדין הספרדי: „ח' משה מלכא כשר הוא". בית־הדין ישב ובדק והוציא פסק דינו, „כי ח' משה מלכא כשר הוא, וכל המוציא עליו שם רע יענש". האנשים, לרבות הנשים, סובבו את השמש בשאלות לפשר הכרוז הזה והוא הסביר להם בספרדית כיד הדברנות הטובה עליו: שונאיו של ח' משה מלכא הוציאו עליו שם רע בעניני אישות ובית־הדין מצא, כי אין לשמועות האלה כל יסוד.

יהודי עני וצנוע היה ח' משה מלכא; בתחילה היה רוב פרנסתו על התפלה במניינים אצל הכותל המערבי או על הר הזיתים. בין החכמים לא היו לו מהלכים. והנה קם ויצא על דעת עצמו ובהסכמתם של אחדים מעדת המערבים לחוץ־לארץ לקבץ כספים עבור עדתם, תלבשתו השחורה והנאה, פניו ההדורים וחן־דבורו פלסו לו נתיב אל לב שומעיו שבאירופה וההצלחה האירה לו פנים. ראשונה נסו רבני ירושלים וגם הפקידים והאמרכלים שבאמשטרדם להתנגד לו. משראו, כי אל כל אשר יפנה יצליח, החליט ר' עקיבא להרין, שאסור להפריע לו בשליחותו. מנסיעתו זו צמחה לעדת המערבים שבירושלים טובה רבה. וגם הוא, ח' משה מלכא בא על שכרו, כי לפי המנהג המקובל הגיעו לו 20—30% מן ההכנסות. בשובו ירושלימה היה ח' משה מלכא לאחד מן החכמים המכובדים והאמידים ולמנהיג כולל המערבים. כמובן, שמצדדיו היו מעטים ממתנגדיו המתקנאים בו.

זכורני גם כרוז אחד, שהסב צער גדול לרבים מן הקהל. באחור זמן עלה לפני הדיינים ספק בכשרותו של בשר־הבקר שנשחט אותו ערב־שבת, והשמשים נפוצו בערב שבת מבית לבית להודיע, כי הבשר טרפה הוא וכן הכלים שבהם נתבשל הבשר.

עתים היו כרוזים מוכרזים לא מטעם בית־הדין, אלא על דעת יחיד או יחידים מבני העדה. כרוז מעין זה היה, למשל, כרוזו של ר' יששכר־בר צוובנר בבית־הכנסת של ר' יהודה החסיד במעמדם של הפרופ' גרטץ וה' גוטשלק לוי, שעלו לבקר את הארץ ואת ירושלים.

הכרוזים בדרך כלל: פלוני חייב לקבל נזיפה, אלמוני קבל נזיפה, נעשו תדירים כל־כך, עד שאבדו במשך הזמן את אימתם ואת ערכם. הקהל היה מתיחס אליהם באדישות ואף בלגלוג, עד כי היו משנים את האות „ז" שב„נזיפה" ל„פ" ואת האות „פ" ל„ח"...

מרדכי המשוגע

יש והיה מושך את תשומת־לבנו בין מנחה למעריב גם ר' מרדכי המשוגע, שהיה צועק ובוכה, בוכה וצועק ואפילו מכה על סביביו, ופעמים אומר גם „דברי־תורה". עד היום אני זוכר דרוש אחד ששמעתי מפיו, אך לא אדע אם קרא אותו בספר או יצירתו המקורית היא, שכן למדן היה ולא שכח תלמודו גם בימים אלה. כתוב בתורה: „אלדד ומידד מתנבאים במחנה", על מה היו מתנבאים? על זה אומר המדרש: „משה מת ויהושע מכניס" (השה סנהדרין, יז.) ועל־כן אמר לו יהושע למשה: „כלאם!" ומנין, שהתנבאו אלדד ומידד „משה מת ויהושע מכניס?" הדברים מרומזים במלה „במחנה". „מתנבאים במחנה" הוה אומר: מתנבאים „במחנה", במחי „נה", אותיות „נ" ו„ה" שבפסוק „כי מן המים משיתיהו", מחה מ„מן המים" את ה„נ" של „מן" ואת ה„ה" של „המים", הרי בידך „ממים", ר"ת: „משה מת יהושע מכניס...".

בבית ריי"ד פרומקין

במוצאי שבת, בשנת השתים־עשרה מימי חיי הייתי מן הנכנסים לביתו של ריי"ד פרומקין, שהיה בית־ועד למשכילי ירושלים המעטים בימים ההם. כאן הייתי שומע מפי ריי"ד ומפי המסובים (יש והיו ביניהם גם ספרדים

אחדים) דברי־תורה ודברים שבהויות העולם בכלל והעולם היהודי בפרט. פעמים היה רי"ד פרומקין מתרגם לפני המסובין קטע מתוך ה"ג'ואיש כרוניקל" העתון היהודי החשוב ביותר בזמן ההוא. כשהיתה ההכנסה מן הדפוס ומן ה"חבצלת" במשך השבוע לא רעה, היה רי"ד פרומקין שולח לקנות לכבוד "מלוה־מלכה" גם נקניק לסעודה. (בימים ההם הגיע יהודי מרוסיה, שידע להכין נקניק). הנקניק היה ערב מאד לחיך המסובין והם טעמו בו מעין טעם סעודת־לויתן. רי"ד פרומקין היה פותח בשיר: "אמר ה' ליעקב", ו"אליהו הנביא", שהיה מנעים בנגינה יפה, שקבל בירושה מאביו, ר' סנדר. אף אני הייתי מצטרף אל המסובין לשיר במקהלה.

שכר מצוה בהאי עלמא

אם חבב אבי בדרך כלל את ישעיהו ואת ירמיהו, חבתה של אמי נודעת היתה ביחוד לספר תהלים. היא היתה קוצבת לי סך "שתי חמישיות" (רבע גרוש טורקי) בעד כל פרק תהלים, שלמדתי בעל־פה, והיא הוותרנית מטבעה, לא עמדה על המקח ושלמה לי גם עבור מזמורי התהלים, שידעתים בעל־פה מתוך התפלה. היא הכירה וידעה, שלא הרי דין "אשרי תמימי דרך" כהרי דין "אשרי יושבי ביתך" ועל כן היתה מחשבת לי הפסוקים של כל שתי אותיות בפרק קי"ט כדין פרק־מזמור לעצמו. וכל פרק גדול דינו כדין שלשה פרקים. וראה זה פלא! על מזמור שיר של יום הרביעי "א־ל נקמות" הארוך למדי הייתי מתחיל כועס תמיד מרגעי־יקיצתי הראשונים. לעומת זה הייתי מתמלא שמחה על מזמור יום הששי הקטן "ה' מלך גאות לבש". אולם בלמוד שבעל־פה, שהיה רשות ולא חובה, לא הייתי מקפיד אם קטן הפרק ואם גדול. אותה שעה הייתי אומר לעצמי, כי מצוה גדולה אני מקיים בשמחי את לבב אמי היקרה ונוסף על זאת עוד מקבל אני גם שכר.

לשכר מצוה בהאי עלמא זכיתי גם עבור למוד תנ"ך תחת השגחתו של ר' יענקל נוורדוקר. בין מנחה למעריב, בשעה שלא יום ולא לילה, היינו מתאספים, מספר קטן של תלמידים, מן המשובחים שבת"ת, לקרוא וללמוד בנביאים וכתובים, שכרנו היה גרוש וחצי טורקי לחודש. למוד זה היה, כנראה, קרבן־ותור על מזבח־ההשכלה מצדם של הגבאים כלפי חוגי הנאורים, שדרשו זאת. הכסף נפרע, כנראה, מקופה פרטית של צדקה,

שהקדש למטרת חבוב למוד התנ"ך על הגבאים ועל התלמידים כאחד. ר' יעקב נוורדוקר, אביו של הפרופ' הרכבי, היה יהודי למדן ופשוט. אמרו עליו: פעם אחת שאל את בנו:

— ביז וואנען וועסטו לערנען שרייבען? (עד מתי תלמד חכמת הכתיבה?).

והלה ענה לו:

— איך לערן שוין צוקען...

ר' יענקל נוורדוקר היה כבר זקן לימים ורגזן ואני רגזנים לא סבלתי. פעם אחת העזתי להעיר לו כי „דבריו הם דרוש ולא פשט", קרא עלי בקול:

— יודע אני כי אפיקורוס אתה.

משום רגזנותו זאת לא הארכתי בלמוד הזה.

ואחרון אחרון — הקפה של ר' שמריל שמש בבית־המדרש הישן. בכל ליל חמשי הייתי הולך אל בית־המדרש הישן ללמוד עם הגדולים עד לאחר חצות. בחצות הייתי אף אני מקבל יחד עם המבוגרים את מנת־הקפה שלי, ועלי להודות, כי ערב לי יותר מן הקפה של אמי, אם כי האחרון היה עולה בטיבו בלי כל ספק על הקפה של בית־המדרש. כאן חשתי הרגשה מיוחדת ונעימה שלא חשתיה בבית: כאן הרוחתי את הקפה והוא ניתן לי בשכר שבתי בבית־המדרש ואחרי מצות עבודה לשם שמים.

בהיותי לבר־מצוה בקשתי את ר' יודל בלומנפלד לבוא לעזרתי בהכנת הדרשה. אך הוא מאן ואמר:

— הרי לך ה„שב שמעתתא" והכן בעצמך.

תהלת דרשתי היתה בפי כל המסובים ור' יודל טפח על גבי ואמר, כי הוא עצמו לא היה מכין דרשה טובה מדרשתי אני. עיניה של אמי זלגו דמעות־אושר, אם כי חששה, כי אין בדעתי להיות לרב בישראל וכי שאיפות אחרות לי.

המאורע הגדול ורב הערך בימי למודי בת"ת עץ־חיים היה בקורו השביעי של השר משה מונטיפיורי בירושלים.

„יום־הדאר" היה, ורבי שמואלקי (הוא ר' שמואל סלנט), נכנס נטרד ומזרז לת"ת „עץ־חיים", כשפניו מועדות אל חדרו של ר' זלמן־חיים רבלין המשגיח.

ר' זלמן־חיים היה מקובל על הבריות כיהודי פקח וחריף, וכינויו בפיהן

„הממשל משלים", כי כן היתה דרכו לפתוח את דבריו במשל. אליו, אל ר' זלמן־חיים, היה ר' שמואלקי נוהג לסור פעם בפעם, לא להתערב בעניני הת"ת חלילה, כי אם לשם שיחת־חולין בעלמא.

הלוכו של ר' שמואלקי היה תמיד מתוך זריזות יתירה, אולם הפעם היתה כניסתו וגישתו אל חדר־המשגיח מוזרזת למעלה מן הרגיל. שעה ארוכה שהה ר' שמואל סלנט בחדר ר' זלמן־חיים ופתאם נקרא אליו ר' זאב ספיר, אחד מטובי המלמדים של הת"ת. עוד זה יוצא ור' זלמן השמש הופיע להבהיל גם את ר' יעקב שרהזון, מלמד נכבד גם הוא, אל חדרו של המשגיח. אנו נערי הת"ת, בני הכתה העליונה, היא הפרוזדור לישיבת „עץ־חיים, הרגשנו בעליל כי מאורע יוצא מן הכלל אירע הפעם. בחדר המשגיח מטכסים עצה, אך על מה ולמה?

לא עברו שעות מרובות והסוד נגלה גם לנו: ר' אליעזר הלוי, מזכירו של השר משה מונטיפיורי, מבשר כי השר הישיש מתכונן לעלות בפעם השביעית לארץ־הקדש, והוא למעלה מבן תשעים שנה. בחדר־המשגיח נשאו ונתנו זה עתה בתכנית לקבלת־פנים הראויה לשר היקר.

מספר תושבי־ירושלים היה אז כשלשים אלף נפש, ומהם כשנים־עשר אלפים יהודים, ספרדים אשכנזים ומערבים. הרבנים העומדים אז בראש העדה היו הרב אברהם אשכנזי, חכם־באשי, ר' מאיר אוירבך, ראש עדת האשכנזים, ומשנהו ר' שמואל סלנט.

אנו, הנערים, יראנו את ר' מאיר אוירבך יראה גדולה, וחבה יתירה היתה נודעת מאתנו אל ר' שמואלקי. אף אני נער בן י"ב שנים חבבתי את ר' שמואל ומכון הייתי תמיד את השעה (הוא התגורר אז בשני חדרים קטנים וצרים בחרבה ע"י „בית הועד", חדר צר וחשוך גם הוא המיוחד לאספות לסדור גטין ולתפלה), להפגש עמו ולו גם לרגע קל. אם כי נחשבתי אז לנער „משכיל" ואם גם הייתי מן ה„יוצאים ובאים" בביתו של שכננו ה„חבצלת" (כן קראו לרי"ד פרומקין עורך ה„חבצלת"). לא מצאו בי כל שמץ פסול, ואף הרב שמואל סלנט היה נוטה לי חבה.

בין הרב שמואל סלנט ובין השר מונטיפיורי היו קשרי ידידות משכבר הימים. את פגישתם הראשונה העלה ר' שמואל על ראש קורות ימי־חייו, ופעם הואיל לספרה גם לי. ומעשה שהיה כך היה: בעלותו בחברת תשעה ת"ח אחרים לא"י, התעכבו בקושטא. בימים ההם נזדמן גם השר

מונטיפיורי לעיר בירת תורכיה ויתאכסן בביתו של הגרף קומונדו, ראש הקהלה היהודית בעיר זו. השר, שנמצא גם הוא בדרכו ירושלימה, בקש את הגרף קומונדו להזמין את עשרת החכמים האשכנזים העולים לציון אליו, למען סדר בחברתם תקון־שבועות. לצערו הגדול תקפה עליו השנה בהמשך התקון. באמצעים רבים נאבק השר מונטיפיורי עם שר של שנה ולא יכול לו. הגרף קומונדו שראה ביסוריו יעצו להפרד מעל המסובין ולתת תנומה לעיניו, אך השר באחת: „כיצד זה יעבור עבירה כה גדולה". קומונדו, שלא היה עם־הארץ כל־עיקר, נגש אל הזקן שבחבורת האורחים האשכנזים, אל ר' משה רבלין, לשאל את פיו אם באמת כה גדולה היא העבירה, אם ילך השר לישון. „אנכי הנני אמנם הזקן שבחבורה—ענה ר' משה רבלין— אך הפוסק הוא הצעיר שבנו, ר' שמואל". „אז פנו אלי הגרף והשר — כך המשיך ר' שמואל לספר — כי אפסק להם את פסקי. רגע שקלתי את תשובתי: אם אמר כי אף אני בעצמי הייתי ישן הלילה זה כבר, אלו לא הוזמנתי לשלחנו של השר, הן תקלנה המצוות בעיניו, כי הוא הן לא ידע להבחין בין מצוות־דאורייתא ובין מנהג מקובל, ע"כ פתחתי ואמרתי: „המצוה הגדולה ביותר בלילה הזה, הוא תקון־שבועות בעדה, ואין עדה אלא מנין של עשרה. אלמלא השר שכבדנו וקראנו אל המקום הזה, כי אז היינו מסדרים תקון־שבועות, איש איש באכסניא שלו. הואיל וזכנו השר במצוה גדולה זו של למוד במנין, הרי רשאי הוא לתת תנומה לעיניו". ומאז היינו ידידים נאמנים זה לזה"...

ואכן כשבא ר' שמואל סלנט באחד הימים ללונדון הבירה שלח השר לקראתו את מרכבתו ואספהו אל ביתו.

עתה בשנת 1875, צפה הרב שמואל סלנט לבואו של השר בשמחה גלויה. בחדר המשגיח נמנו וגמרו כי את השר הישיש תקבל העדה הפעם בשיר־כבוד, כדרכם של הספרדים בכל בקור ובקור, כי למה זה יפלו מאחיהם?...

על ר' זאב ספיר הוטל לחבר את שיר־הכבוד ועל ר' יעקב שרהזון להתאים לו את הנגון ההולם. ר' זאב ספיר ור' יעקב שרהזון נמנו יחד עם ר' יודיל בלומנפלד על חשובי המלמדים בת"ת „עץ־חיים"; ואף האמידים שביהודי ירושלים היו מבכרים אותם על מלמדים פרטיים, ואת שכר־ הלמוד הכניסו אל קפת־המוסד. ר' זאב ספיר, בנו של ר' יעקב ספיר בעל

„אבן־ספיר" ואביו של המנוח אליהו ספיר, היה סופרו של „הלבנון", שיצא בעריכת גיסו יחיאל בריל ואף נסה את כחו בשירת, חברו ר' יעקב שרהזון, או כפי שקראו לו „יענקיל ר' ליישקיס", משום שהיה גיסו של ר' אליעזר דן גבריאלוביץ, או ר' ליישקי (זה האחרון היה חתנו של ר' יהוסף שורץ), היו לו תכונות פדגוגיות מטבעו. דרכו בהוראה היתה להרגיל את תלמידיו לעבודה עצמית, היינו להכין את דף הגמרא מתוך עיון עצמי. הוא עצמו היה רק בוחן, מברר את הסתום והבלתי מחוור וממלא אחרי דברי תלמידיו. בשטה זו הצליח ר' יעקב, כמובן, רק אצל תלמידים בגיל של 10—12, שהיו מסוגלים לפי התפתחותם לעין בגמרא בעצמם.

ר' יעקב שרהזון היה ידוע לא רק כמלומד מן המובהקים כי אם גם כחזן מלבב. ב„ימים הנוראים" היה מתפלל, מדי שנה בשנה, בלוית מקהלת משוררים בביה"כ רייסן, ושמונה נפוליונים אשר קבל בשכר תפלתו בשני החגים הללו (בתור מלמד קבל ר' יעקב רק שלשה נפוליונים לחדש) היו דים להפליא אותו בעיני הבריות ולהעלות את חשיבותו.

השלישי והגדול בתורה בין המלמדים המצוינים היה ר' יודיל בלומנפלד, או כמו שכנוהו ר' יודיל לומזר, אחד מיחידי הסגולה בירושלים. הוא היה נקי בגופו ונקי בנשמתו: מדקדק על נקיון בגדיו ומקפיד על כל המדות הטובות, לעולם התרחק מלשון־הרע ומעניני־מחלוקת בעדה. קראו לו גם ה„חקרן", כי כן היתה שיטתו לבאר כל ענין בדרך ההגיון, בלי פלפול ועקיפין.

שעות מועטות לאחר ישיבת המועצה בחדר המשגיח נזדמנתי בחצר חורבת ר' יהודה החסיד לקראת ר' שמואלקי. הוא עצרני ויאמר: „לאחר למודיך תסור אל חדרו של ר' זאב ספיר, אך אל נא תפסיק משנתך, חלילה".

את ר' זאב מצאתי כשהוא עסוק בחבור השיר... חלילה לי מהתפאר כי „עזרתי" לו בחבורו, אך שמח שמחתי בלבי על כי שאלני לטיב סגנונו. את ראשיתו של השיר אזכור עד היום הזה בראשונה באה הברכה: „ברוך הבא בשם ה', ברכנוכם מבית־ה', ידיד־ה', עמו ונחלתו, שלום באך, שלום לך ושלום לעוזריך". ואח"ך בא עצם שיר־הכבוד:

„מי זה בא מקצווי ארץ וימים,
כשלג זכו לבנות תלתליו,

שנס מתניו כגבור עול־ימים,
שלום ירושלים יכונן ביושר מפעליו".

אף ר' זאב שמח שמחה גלויה בראותו אותי מתפעל מן השיר ומסגנונו הצח. השיר נשלם ויצא אל רשותו של ר' יעקב שרהזון. על ר' יעקב היה להתאים את הנעימה. בין שמונת המשוררים אשר בחר לו ר' יעקב למקהלה נמניתי גם אנכי. כשלש פעמים רצופות זכיתי לעמוד בימים הנוראים בצדו של ר' ליישקי, יחד עם בנו ר' לייב גבריאלוביץ הרוקח, לעזור לו בתפלתו ולהזכירו את הנגונים. הייתי איפוא „בעל־נסיון" — אם כי שלשתנו התעסקנו בחזנות רק לשם מצוה — ונחשבתי ע"כ בין הראשונים והטובים במשוררי המקהלה הזמנית של ר' יעקב שרהזון.

ביום השבת מהרנו אל ביתו של ה„קומפוזיטור" בשכונה החדשה „מאה שערים", הוא, ר' יעקב, היה אחד מעשרה הראשונים, אשר יצאו לגור בשכונה החדשה (היא מנתה אז רק עשרה בתים), כי ר' יעקב לא היה פחדן כל עיקר. הן ראש דגל בחברה־קדישא היה, אחד מארבעת ראשי־הדגלים של העדה הקטנה, ומן הנמנע שיהיה פחדן. את חטאי אני מזכיר: בהקרא ר' יעקב שרהזון אל לויה, כי בא תורו, לא הייתי אני, תלמיד כתתו, שרוי באבלות כלל וכלל, וכן לא התאבלו גם שאר חברי בני הכתה, ואעפי"כ יש ולבי נוקפני על העבירה, שהנני עובר בהנאה על הפגרא שנתנה לנו פתאם בגלל אסון...

הנעימה לשיר־הכבוד שנתחברה ע"י ר' יעקב החזן עלתה יפה... זו היתה מעין נגונו של „ונתנה־תקף", על כל פנים נגון קרוב ללב ומשבר את האזן... אשר לפסוקי ברוך־הבא", ההקדמה לשיר־הכבוד, הרגישו גם הוא וגם עוזרו הראשי ר' ברוך צורף כי יש להתאים לו נגון אירופי, מודרני דוקא, אשר יהיה לפי טעמו ורוחו של השר מאנגליה... והנה נזכרנו כלנו ב„יענקעלי סולדאט", מי שהיה מן „החטופים" ואיש־צבא בחיל־רוסיה, הוא שואב־המים של חברת ר' יהודה חסיד. דרכו של „יענקעלי סולדאט" היתה לתת בשירים קולו, ומן הסתם כי ימצא באוצר־שיריו גם מנגינה הולמת לפסוקי „ברוך־הבא"...

את יענקלי סולדאט מצאנו במקום מנוחתו הקבוע, הוא עמוד עתיק (שנגלה בשעת בנין ביה"כ) המוטל בחצר החורבה. עוד רגע ושואב־המים עמד לפני ר' יעקב ומקהלתו כשהוא תוזר על שירים משירים רוסיים

שונים — וראה „נס מן השמים" — קרא ר' ברוך צורף — מצאנו גם את המנגינה הדרושה לנו ל„ברוך־הבא"...

בלב מלא צפיה חכינו ליום באו של השר מונטיפיורי בשערי־ירושלים. עוד מעט ואנו נצא אל מחוץ לשער־יפו לקדם את פניו בשירה ובזמרה „ממש כמו הספרדים"...

אולם ההשגחה גזרה אחרת... בבקר אחד, עוד טרם גמר קהל־המתפללים בישיבת „עץ־חיים" את תפלת־הותיקין ור' ביינוש, בנו של ר' שמואל סלנט, נכנס אל הבית, נגש אל אביו וילחש אל אזנו דבר־סוד. ר' שמואל מהר להסיר מעליו את התפלין, והוא טרם גמר את התפלה, וימהר לעזב את הבית, הרב סלנט שלח את בנו ר' ביינוש עוד ביום אתמול ליפו, לברך את השר בשמו ולהתחקות על היום והשעה שיבוא בשער־ירושלים, למען תוכל עדת־האשכנזים לקבל את פניו כיאות, אך ר' ביינוש מצא את השר ואת כל הכבודה אשר לו בשערי הרי־יהודה, הוא בב־אלואד, ושם נודע לו כי ר' אליעזר הלוי ורופאו של השר נמנו וגמרו להביא את הזקן בשעת הבקר המוקדמת ישר אל ביתו, שהכינו בשבילו, שלא להטרידו אף כל שהוא בקבלת־פנים רשמית ברחוב, כי עיף ויגע הוא מטלטולי־הדרך. רק לר' שמואל סלנט, ידידו של השר, התירו לבוא ולברכו בכניסתו העירה. זו היתה סבת החפזון של ר' שמואל באותו בקר, כי מהר להגיע בעוד מועד אל שער־יפו...

עוד היום אזכר את האכזבה ואת הצער אשר תקפוני בבואי אל הת"ת ובהודע לי כי השר מונטיפיורי כבר בא וכי כל ההכנות הרבות שהתכוננו לו היו לשוא. ומי ישער את מפח־נפשם הגדול של ר' זאב ספיר, וביחוד זה של ר' יעקב שרהזון! ובכן שוא היה כל העמל? אמנם גם הספרדים לא זכו לקבל את פניו, אף החכם־באשי בכבודו ובעצמו לא זכה לפגש אותו בבואו, אך צרת־הרבים היתה רק חצי־נחמה ללבותינו הדואבים, רק חצי־נחמה...

ואעפי"כ לא היה עמלנו לשוא... ידע ידע ר' אליעזר הלוי כי בני־הת"ת הכינו שיר־כבוד לשיר אותו לפני השר מונטיפיורי... רק נח השר מטלטולי הדרך ויאות לקבל בחדרו את מקהלת ר' יעקב ולשמוע את השיר אשר הכינו לכבודו.

לפום צערא אגרא... לשמחתנו לא היה כל גבול, ור׳ יעקב שרהזון „יצא כמעט מכליו" מרב התרגשות... משוררו הראשי, ר׳ ברוך צורף, העיר את אזנו כי לא יתכן לנצח על המקהלה מבלי הרכיב משקפים על חטמו ומבלי החזיק בידו שרביט־מנצח, כדרך המנצח על תזמרת־הצבא התרכית בעיר... והקומפוזיטור־המנצח הכיר בצדקת עוזרו וימלא אחרי דבריו...

מקום ישיבתו של השר היה ברבע הארמנים, בחצר היפה ביותר בחלקת הר ציון בזמן ההוא. בחצר עמד אהל נטוי ועל פתחו קדם השר את פניו בברכה. המקהלה הקטנה התיצבה לפניו בשורה ישרה ולפניה המנצח. שיר־הכבוד היה נדפס על ניר מהודר ובאותיות של זהב, בידי כל אחד ואחד מבני־המקהלה היה גליון מיוחד, ואף־על־פי שידענו את השיר בעל־פה צוה עלינו לשיר מתוך הכתב. על מקל המנצחים לא הבטנו כמעט ובכל זאת עלה השיר יפה... בת־צחוק השתפכה ותרחף על השר הישיש. נכר היה כי ערב השיר לאזנו. אחד אחד נגשנו לנשק את ידיו והוא הואיל לברכנו — וכמובן באנגלית.

כשהוגש אחד הגליונות לידי השר לזכרון תודה, הציץ בו וישאל: ו„התוים אים"?... ר׳ יעקב שרהזון נבוך ויאלם דם. „האם עוף השמים הוליך את הקול — חשב רגע בלבו — או אולי מי מן המקנאים בי גלה לו להשר את הסוד בדבר יענקעלי סולדאט?..." ובאבדו עצה ממנו נשא את עיניו אל ר׳ זלמן־חיים, אולי ממנו יבא עזרו... — הכי חנם פקח קראוהו? — ור׳ זלמן־חיים לא טמן ידו בצלחת וימהר להציל את החזן ממבוכתו, וכדרכו תמיד פתח את דבריו במשל גם הפעם... את המשל לא אזכר, אך דומני כי אמר: גם דוד, נעים זמירות־ישראל, חבר את מזמוריו בלא תוים. הן כנור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד, וכיון שהגיעה חצות לילה באה רוח צפונית ומנשבת בו ומנגן מאליו...

הר״ר אליעזר הלוי הביע בשם השר את תודתו גם לר׳ זלמן־חיים המשגיח, גם למחבר השיר וגם לר׳ יעקב שרהזון. לאחר זמן זכרתי כי בשעת שירת המקהלה רחפה בת־צחוק של אירוניה על שפתי ר׳ אליעזר הלוי, כי המנגינה השאולה מפי יענקעלי סולדאט לפסוקי „ברוך־הבא" היתה, לפי שנודע אח״כ, ההימנון הרוסי בכבודו ובעצמו. ובכן את השר מונטיפיורי מאנגליה קבלנו אנו בני הת״ת בירושלים בהמנון הצר הרוסי...

ואף־על־פי־כן היתה גדולה השמחה בעדת האשכנזים בירושלים, כי הרי הפעם עלתה בקבלת־הפנים על עדת־הספרדים...

ר' יעקב ור' זאב באו יפה על שכרם, אף יתר מלמדי־הישיבה והת"ת לא יצאו בידים ריקות מפגישה זו, כי ידו של השר היתה פתוחה תמיד לכל עני ובפרט לת"ת. (ספרו עליו, על משה מונטיפיורי, כי באחד מבקוריו הקודמים, לאחר הרבותו לפזר מכספו, בא אליו החכם ר' יצחק פרג להזכירו כי נשכח מלב, אז התנצל השר כי אזל הכסף מכיסו... „כמה כסף נצרך לך — היתה תשובתו של ר' יצחק — שמא אוכל אני להלוות לך?")...

אכן גדול היה כבודו של הת"ת הפעם. ר' אליעזר הלוי „בן משק ביתו" של השר (כי הן כעבד אברהם כן היה גם שמו אליעזר), הואיל להשיב בשמו של הישיש בקור בת"ת. ר' אליעזר הלוי, מלומד ובר־אורין, הסתפק אז בבחינת ששת התלמידים בני הפרוזדור לישיבה. זכורני, למדנו אז מפי ר' יודיל לומזר מסכת חולין עם יורה־דעה. את הסוגיה ידענו באר היטב ותשובותינו על שאלותיו ושאלות ר' זלמן חיים המשגיח הפיקו רצון מהאורח. אולם ר' אליעזר הלוי היטיב לראות, כנראה, גם את מגרעותיו של הלמוד הישן, שאינו מקפיד על ידיעות התלמידים בתנ"ך ועל כן הרבה לשאל למקורות בתורה. בשל ידיעותי בתנ"ך שקניתי לי מחוץ לכתלי הת"ת, באתי באותה שעה על שכרי, כי היטיב היטבתי לענות אז על שאלות האורח הנכבד.

את הבחינה סיים ר' אליעזר הלוי — כן עוד אזכר — במלים אלה: „בטוח אני בכם שתהיו מורי הוראה בישראל".

את עליתו של הישיש המופלג, משה מונטיפיורי, בפעם השביעית לירושלים ראו אז כמלואים לבקורם של שמואל מונטגיו והד"ר אשר מלונדון אשר קדם לה. שני האורחים האלה התבוננו למצבו הכללי והרוחני של הישוב וימתחו עליו בקרת קשה. עם כל הכבוד אשר רחשו לשר מונטיפיורי לא נרתעו מבקר קשות גם את מפעליו. הם מצאו כי עם כל כונותיו הטובות לא עלה בידו ליצר בא"י יצירה של קיימא. בית־החרשת לאריגה אשר יסד לא התקיים, ביה"ס לתפירה הביא רק תועלת זעומה, „טחנת־הרוח" אשר בנה בירושלים, וכן הגן אשר קנה ביפו, היו ברשותם של יחידים. רק בבתי טורא אשר הקים הצליח השר לברא דבר של דוגמא

לשכונות האחרות שנוסדו אח"כ מחוץ לחומות העיר העתיקה. חריפה ביותר היתה התאוננותם של שני המבקרים האלה על החינוך: בידי השר לא עלה להכניס אל הת"ת לפחות את למוד שפת־המדינה, הם גם לא אבו סלח לו על שאתו את פני הרבנים ותה"ח, שכחם גדול אמנם בתורה אך לא בשאלות כלכלה ובשאלות תקומתה של ירושלים. אמנם גדולה היא מצות העזרה לעניים והתמיכה בת"ח, אולם מעשים אלה בלבד אין בהם כדי להעמיד את הדור הבא על רגליו אין בהם כדי להבריא את הישוב.

הד בקרתם של מונטגיו וד"ר אשר נענה אז גם ב„החבצלת" שבירושלים ובעתוני חו"ל.

עד כאן להלכה, למעשה לא מצאו גם שני המבקרים האלה את הדרך להגשמת תכניותיהם וסכוייהם, כי נעדרו אז בירושלים אנשים בעלי־איניציאטיבה, שאינם תלויים בדעות מקובלות.

זכרוני, ר"ד פרומקין ספר פעם, כאחת הבדיחות מן הזמן ההוא, כי בשבתו עם מונטגיו וד"ר אשר להועץ יחד בעניני ירושלים, פנה הד"ר אשר אל המסובין בשאלה זו: „טוב איפוא, ומי יהיה הערב לכספים שישקעו במפעלים החדשים?" בין המסובין נוכח אז גם ר' ניסן בק (הוא בנו של המדפיס הידוע ר' ישראל בק), אחד מן המצוינים שבדור הישן, יהודי גדל־קומה ובעל־צורה אשר בנקיון בגדיו שהיו תערובת של תלבשת מזרחית ומערבית ובידיעותיו בהויות־העולם היה גם נכבד וגם חביב על הבריות. על שאלתו של ד"ר אשר ענה הוא בבטחון ובתקיפות: „אני!"...

עיני מונטגיו נתלו בד"ר אשר לחכות למוצא פיו, וזה, בלי כונה לפגוע בכבודו של ר' ניסן בק, פתח וענה: „הרי פורים היום. שאלו פעם בדחן מדוע זה הומתו עשרת בני־המן ודלפון בתוכם במיתה אחת, בתליה דוקא..., הן יכול היה הקב"ה לזכות כל אחד ואחד מהם באחת מעשר המכות?... והנה הבדחן קם וענה: לא היה אפשר בכך... כי, אלמלי כן היתה מכת ערב (בהברה האשכנזית ערב וערב מבטאם חד) חלה אולי על דלפון דוקא ודלפון (קבצן, עני) ערב לא יוכל היות".

ר' ניסן בק — כן ספר ר"ד פרומקין — לא נפגע אז כל עקר (גם הוא היה אוהב את ההתבדחות; הוא עצמו היה מספר, כי בהשאלו פעם מהרבי מסדיגורה, ראש הכולל, במה יסחר — ענה הוא „בשורים"... אם לבני־הכולל יכונו מליך — ענה הרבי — הרי צדקת). הוא הכיר שלא

יוכל לשאת באחריות על סכומי־כסף כה גדולים שדנו בהם באותה ישיבה.

למרות בקרתם הקשה של מונטגיו וד"ר אשר, שעוררה את משה מונטיפיורי לעלות בפעם השביעית לא"י, לא היו לבקורו גם הפעם תוצאות ישרות וחשובות, זולת זאת שההתענינות במצבה של א"י גברה והתרומות לקרן־„מזכרת־משה מונטיפיורי", שנוסדה ע"י מוקיריו ומעריציו ליום מלאת לו תשעים שנה, נתרבו גם הן. מנהלי הקרן הזאת, ובראשם שמואל מונטגיו, בקשו אחר איש אשר יקבל על עצמו את התעודה לעלות לא"י כבא־כחם ולהתחיל בעבודה ממשית. בקשו ומצאו את המנוח יחיאל מיכל פינס, והוא יחד עם ידידיו יוסף רבלין ויואל משה סלומון, שהיו מומחים בתנאי־הארץ, מצאו אחרי נסיונות אחדים (כגון יסוד בית־חרשת לרעפים במוצא) שלא הצליחו, כי אין טוב ומועיל מהקמת שכונות חדשות ע"י מתן הלואות לבני המעמד הבינוני. ראשית פעולתו הממשית של משה מונטיפיורי היתה בנין בתים וכן היתה גם אחריתה. עם בנין בתי־טורא נתעוררו יהודי ירושלים להחלץ מתוך כתלי העיר העתיקה והבלתי היגינית, להגאל בתוך הצפיפות והדחקות המזיקות ולצאת אל המרחב. תושבי הבתים האלה קבלו אמנם בשנים הראשונות כעשרה נפוליונים לשנה, שכר־ישיבה מחוץ לעיר (הישיבה היתה בה משום סכנה אז) אך שכונה זו הן גררה אחריה גם את צמיחתן של שכונות חדשות אחרות מחוץ לעיר העתיקה, כגון „נחלת־שבעה", „מאה שערים" ועוד.

צעדי התבגרותי הראשונים

נסיעתו של מ"י גולדשמיד, תרל"ד, 1874, לאמריקה, ואני אז כבן אחת־עשרה, גרמה להתבגרותי המוקדמת. לאחר נסיעתו הייתי לא רק העונה היחידי על מכתבי אבי, אלא אף מקבל הכספים השלוחים אלינו ופודם ב„בנקים" של ירושלים. עד מהרה למדתי את הקורסים של הדולרים, הפונטים והמרקים, הולך־סובב למכור את ההמחאות שבידי ובכל בנק הייתי מתקבל בחביבות רבה.

בירושלים היו אז שני בנקים ו„חצי": הבנק של ווילרו (שותפו החשאי היה פסקל הארמני, שהיה אחר כך סגן־קונסול אוסטריה ביפו), הבנק של שפיטלר, שווייצרי־אבנגלי, שתחלתו בא לשם מיסיון (לאו דוקא בין היהודים) וסופו החכים באוירה דארץ־ישראל והתחיל עוסק עם שותפו

פרוטיגר גם בעסקי בנק. „חצי הבנק" היתה חנותם הקטנה של גרינגרט והמבורגר ברחוב ה„בטרק". יתרון על כל הבנקים נתתי ל„חצי הבנק" דוקא. בחנות זו אפשר היה לשמוע גם חדשות מן העיר וגם מעט לשון הרע.

נטע־הירש המבורגר היה יושב תכופות בחנותו כשהוא לבוש בגדי שבת ומועד וחבוש שטריימ״ל לראשו, לקוחותיו היו פוקדים אותו אז בברכת „מזל־טוב" ושואלים:

— בעל־הברית מי הוא?

נטע־הירש היה מוהל מפורסם בעיר ויום שחל ברית־מילה היה כל היום כולו יושב בחנותו בבגדי שבת.

כמוהו כן גם אחיו, ר׳ מאיר המבורגר הדר ביפו, היה סוחר ומוהל כאחד. אולם ר׳ מאיר לא חבש שטריימ׳ל לראשו, אף לא ביום השבת. שכן לא ראי זה כראי זה, לא דין יפו כדין ירושלים. ביפו לא היה השטריימ׳ל מצוי, אפילו החסידים והותיקים, שהיו יורדים לרחוץ בימה של יפו, או סוחרי האתרוגים מיקירי ירושלים, שהיו יורדים אל הנמל לשלוח את סחורתם לחוץ־לארץ, לא העיזו לחבוש את השטריימ׳ל. הישוב בעיר הזאת היה קטן מאד והשקצים הערבים עזי־מצח... ומעשה בדיין אחד מדייני ירושלים, שחבש בשבת ביפו שטריימ׳ל לראשו, התקוממו עליו כל האשכנזים כעל „פורץ גדר"...

עד מהרה נעשיתי מומחה גם בקורסים של שטרות ה„כוללים" ורבים מן השכנים והשכנות היו נעזרים בידיעותי בחשבון הרוחים בשעת מכירת השטרות וקניתם. הכתוב מדבר, כמובן, ב„חלוקה הגדולה". ה„חלוקה הקטנה" היתה נמסרת למקבליה במעות בעין ולא בשטרות. מקבלי ה„חלוקה" הגדולה היו משתדלים לגבות מן ה„כולל" שטרות, שזמן פרעונם חל לאחר חצי שנה, שנה וגם שנתים ולמכרם בהפסד הרוחים, כדי לשלם בהם שכר דירה, הוצאות חתונה, קבורה וכדומה.

עלי היה לחשוב כמה הם תשעה למאה מכך וכך אלפים גרושים או מכך וכך נפוליונים, לחצי שנה, שנה או שנתים, שכן השכנים לא רצו לסמוך על דברי הסרסור בלבד. ולא כל הקורסים שוים היו. הקורס של „כולל" הונגרן למשל עלה בהרבה על זה של „כולל" ווילנה, וסובלק — על זה של רייסין וולין וכיוצא בהם.

בשנים האלה היו עוברים לסוחר גם מוניטין של נייר בסכומים של גרוש, גרוש וחצי, חמשה גרוש ויותר, שהוצאו על־ידי הנגיד בן־ציון ליאון ואנשי ה„גבלה" (הטקסה). המטבעות הקטנות היו מעטות ויקרות־המציאות אז ועל כן קבלון לא היהודים בלבד, אלא אף החנונים הערבים, אלא שהללו הקפידו להחזיר את העודף בכסף נייר דוקא ולא במטבעות נחושת. על כמה ממוניטי הנייר האלה היה הסכום מודפס גם בערבית. אלה שנשאו עליהם רק דפוס עברי, היו הערבים מכירים על פי צבע הנייר המיוחד לכל סכום וסכום. כספי הנייר לא האריכו ימים, כי מוציאי־הכספים הללו רבו כמו רבו, האחד השתדל להפחית את ערך הקרדיט של השני, עד שנאסרה הוצאת המוניטין לגמרי. איסור זה חל אגב גם על המטבע הגרמנית של ה„טמפלרים" בירושלים, אם כי בסיסה היה נכון ובריא.

ר' מרדכי „גדול" ה„בעל־קורא"

עוד כשנתיים לפני היותי לבר־מצוה כתב לי אבי, כי אלמד את הקריאה בתורה מפי ר' מרדכי־גד וקבע לשם כך שכר הגון.

קטן־קומה היה ר' מרדכי־גד, כמעט גמד. דומה היה, כאילו קראו לו ר' מרדכי „גדול" רק בלשון סגי נהור... כר' זלמן הקטן, ידידו של ר' חיים יצחק יוספ׳ס, כן היה גם ר' מרדכי „גדול" יוצא על דעת עצמו בשליחות לחוץ־לארץ וכמוהו הגיע גם הוא עד ארץ הודו, וכמוהו הצליח גם הוא בשליחות. כנראה, היו גמדי ירושלים חביבים על יהודי הארץ הרחוקה הזאת. ר' מרדכי ידע לשיר שירים עברים במבטא הספרדי לכל חוקי השירה המזרחית והיטיב לשיר גם שירים ערבים. גדול היה כחו ביחוד בקריאת התורה וההפטרה. כיודע פו ק בדקדוק דקדק ר' מרדכי להבדיל בין א' לע' בין ח' לכ' ואפילו בין ט' לת', הקפיד על המלעיל והמלרע, על הפסיק והמקף. בנגינת הטעמים עצמם לא היה דומה לו. ה„פזר", ה„שלשלת" ה„מרכא כפולה" של ר' מרדכי היו מפורסמים בכל העיר.

כאמן אמתי לא היה השכר שקבל מאבי עיקר לו אלא ההצלחה באמנותו ובלמודי. הוא שמח שמחה גדולה בתלמיד מובהק שכמותי, שקבל את תורתו בחבה ובשקידה רבה. מפיו למדתי לא לקרוא בתורה בלבד, אלא

אף להפטיר מתוך המגלה (בירושלים נהגו לקרוא גם את ההפטרה מתוך הקלף), ואפילו את הנגינה הספרדית.

בחבה רבה נפטרתי מעל המורה היקר הזה והוא ברכני, שירבו כמותי בישראל.

החצר הרדשקויצאית

החצר, בה עברו עלי רוב ימי ילדותי בירושלים, השתרעה ברחוב־המיידן והיתה ידועה ומפורסמת אז בשם ה„חצר הרדשקויצאית" (ראדעש־קויצר חצר), על שם הרב שאול־בנימין הכהן מרדשקויץ. בבוא הרב מרדשקויץ ירושלימה נטל עליו את התפקיד לבסס ולשכלל את הת"ת ואת ישיבת־„עץ־חיים", ולאחר שהצליח להגדיל ולהרחיב את בניני המוסדות האלה קנה גם את החצר הנ"ל, כדי שיהיו פרותיה משמשים הכנסה קבועה להחזקתם, בקנית החצר והבית החרב למחצה שעמד בתוכה, השתתף גם אבי ז"ל, מי שהיה אז יחד עם הרשב"כ ור' לייב יעבץ מגבאי הת"ת. על הבית שתוקן נוספו ונבנו בניינים ודירות חדשים, עד כי אסף אל תוכו שמונה־עשר דירים־שכנים. בשל השתתפותו של אבי בקניה זכה באחת הדירות החשובות ביותר בזמן ההוא: בית מיוחד לעצמו, בעל שני חדרים מקומרי־התקרה, בסגנון בניני א"י הערביים, מטבח ובור־מים.

חלונות ביתנו נשקפו על פני מקום המקדש, המשתרע מעל לכתל המערבי ועל הר־הזיתים. מראות אלה שנגלו לעיני יום־יום עוררו ולבו בי את דמיוני משחר ימי ילדותי. הכתל המערבי היה סמוך, סמוך מאד לבית. יום־יום בקעו ועלו אל חלונותינו קולות המתפללים, המתרפקים על אבני החומה לשפוך את שיחם לפני אלקי ציון החרבה. בכיותיהן והתיפחותן של נשים מרות נפש, שבאו אל הכותל להתחנן על הנפשות היקרות להן, השרויות בסכנה רבה, החרידו את מיתרי לבבי...

הר־הבית, מסגד־עומר, „מדרש שלמה" ועצי הברוש, הנשאים וההדורים שלפניהם אלה העצים המפיקים חשיבות וכבד־ראש, השהו גם הם את עיני עליהם שעות על שעות. פעם בפעם היו באים ועולים על גג־ביתנו השטוח עולי־רגל, רובם מיהודי המזרח, כדי להשקיף ולהתפלל מול הר־הבית, אשר השתרע בכל מלא שטחו לפני עיניהם. יש ובימי־רגלים היו עולים מניינים־מניינים להתפלל בעינים נשואות אל הר־הבית את תפלת

המוסף. בכיותיהם של המתפללים תוך כדי תפלת „ומפני־חטאינו" הפעימו את הלב.

מקום המקדש היה אז מרכז עולמי הקטן. „הכניסה למקום המקדש אסורה היא עלינו, בעונותינו הרבים..., טהר לא טהרנו באפר פרה אדומה!... כאן תוך ככר־הבית היה לפנים מקום קה"ק, אשר רק הכה"ג יכול היה להכנס לתוכו ביום האחד, הגדול והנורא שבימות השנה, הוא יום־הכפורים!... מי יהודי ויהין לדרוך על אדמת־הקדש והוא את המקום קה"ק לא ידע!"... הכניסה למקום־המקדש — היתה אמא חוזרת וטוענת— אסורה היא, אסורה בפרוש, וחלילה לנו להגרר אחרי פתויי היצר הרע. באמונה ובחרדת־נפש קבלנו עלינו את אזהרותיה. כפעם בפעם נקרינו אל שער־השלשלת, הרחוק מהלך רגעים אחדים מביתנו, אך ממנו ולפנים לא הוספנו לכת.

יש והייתי נושא את עיני אל אמי בשאלה: מדוע זה היתה נחלתנו לזרים? במה אשמנו מכל גוי? והיא, הטובה, היתה מנחמת, תמיד מנחמת: „לכשנזכה ומשיח יבוא — בוא נבוא ברנה אל הר־הבית, ברנה נבוא, חדש נחדש ימינו כקדם". נחמה זו הניחה את דעתי, כי ברי היה לי ולחברי בני־גילי כי משיח בוא יבוא, בעגלא ובזמן קריב... הן חכה יחכו לו כל המגודלים, הן יום יום ושעה שעה יעלה על דל השפתים: „כן אזכה לראות את משיח", „תחיו לראות את משיח". לא היינו מסופקים כלל וכלל כי אף הערבים מאמינים בביאת הגואל, כי הלא רק משום כך היו הם נוהגים לסגור את שערי חומת העיר בכל יום ששי בצהרים... ידע ידעו כי משיח בן דוד אומר להופיע בשערי ירושלים בזה היום ובזו השעה דוקא... (עוד לא ידענו אז כי סגירת השערים באה רק לשם שמירה בפני הפלחים, אשר חכו לשעת־הכשר, אשר בה מתכנסים המושלמים לתפלה במקום המקדש, לגנוב ולשדוד). בטחוננו בביאת הגואל היה כה איתן עד כי שנינו אותו גם על אזני שכנינו הערבים הקטנים, אשר נסו לפתותנו כי גלוה עליהם עד המדרגות של חצר בית־המקדש. אמנם, פעמים יש וספק היה מתגנב אל הלב: מפי הגדולים קלטה האזן לפעמים מעין לעג בטול, מעין כפירה בביאת המשיח. הן ברצות האחד להראות על דבר כי לא ימלא, כי לא יתהר להתגשם — והפליט תוך כדי לעג „לכשיבא משיח"... אולם ספקות אלו היו צפים ועולים אך לרגע, רק בשעת־יגונים היורדת לפעמים גם על

נפש הילד, כי הרי אמא וכן חברי כולם האמינו והבטיחו אותי בלב תמים כי „לכשנזכה"...

זכורני, שאלה "נכבדם" נקרה במוחי בימי־הילדות: מה יהיה על הבנינים היפים בחצר בית־המקדש העתיד לבוא? האמנם יהרסו? ידעתי, ביהמ"ק אשר יוקם על תלו גדול יהיה ומפואר, אך הבנינים האלה, כמות שהם, כמה חמודים היו עלי! מה יקרים היו בעיני, ביחוד עציי־הברוש הקודרים! בנסותי את כחי בציור היו נושאי־ציורי הראשונים הכתל המערבי, הברושים שמאחריו ושני המסגדים. מענה על שאלתי לא מצאתי בפי אמא, אך לאשרי נענה לי מלמדי ר' יששכר־בר והניח את דעתי לאמר: „מדוע יהרסו? הן עכו"ם אין בהם! אפשר, בודאי ישארו על מכונם"... את עיני משך תמיד גם הר־הזיתים השומם — זה ההר אשר זיתים אין לו, רק קברים למאות ולאלפים יגלשו מעליו ויכסו את מדרונו עד שפת נחל־קדרון. „הר־הזיתים" היה לנו, הילדים, שם־לואי לכל „בית־קברות", וכן קראנו לבית קברות סתם בשם „הר־הזיתים". לילה בהבקיע פתע אורות מחשכת ההר וידענו: עוד נפש אחת נעדרה מעדת־ישראל ותלך למנוחותיה. ידעתי: אין מלינין את המת בירושלים.

עם כל החרדה הקלה שאחזה את הלב למראה החזיון החוזר הזה נתרכך אסון המות לאור התקוות המשיחיות שכלכלו נפשות ילדים שכמותנו: בהתקע שופרו של אליהו (ואותו ראיתי אז לא אחת כמו חי לנגד עיני) — ידעתי — וקמו מתי־ירושלים ראשונים לכל ישני־עפר ובאו בשערי־הרחמים (הנשקפים על פני הר־הזיתים), אשר יפתחו מאליהם, והיו ראשוני הגאולים... צר היה לנו רק על הישנים מעבר לים. כמה קשה גלגול־המחילות — העמיקו חברי להסביר לי. ביחוד נתקשינו בשאלת מעבר הימים הגדולים והרחבים המפרידים בין א"י לארצות־חוץ: הן נסיעתו של אבא לאמריקה — הוספתי גם אני חלקי — ארכה ארבעה שבועות תמימים... „תהום גם לים — נחמתו של הגדול שבחבורה — ומחילות גם לתהום ודרכן יתגלגלו"...

לפני עיני נצבת כמו חיה כל סביבת ביתנו, שלא נשתנתה מאז ועד היום, על סמטאותיה ומבואותיה, על שכניה היהודים (ספרדים ברובם) והערבים. הנה ביהכ"נ הקטן לספרדים שעל־יד ה„מיידן" הסמוך מאד

לביתנו. אליו הייתי סר כמעט מדי יום ביומו להתפלל בצבור, בחורף בתוך הבית ובקיץ (תפלת מנחה ומעריב) בגן שע"י ביהכ"נ. הנה קמה ועומדת לפני תמונת אחד מבאי הבית הזה, הוא שכננו הקרוב ר' משה בנבנישתי, גבאי של צדקה, זקן יקר־רוח, אשר עניים ומרודים היו מתדפקים על דלתי ביתו לבקש ממנו עזרה בצר. „מלאך אלהים" קראו לו, אך גם זלזולים וחרופים לא מנעו ממנו: והזקן הטוב וארך־הרוח הזה היה מקבל עליו את יסורי תפקידו באהבה (קופת „תפארת־ירושלים", שנחשבה אז לקופה עשירה, שמשה בעיקר את חכמי הקהלה הספרדית, ואל העניים נחותי־דרגא הגיעו רק מתנות דלות, כגון קמחא דפסחא, מתנות־פורים, תמחוי לשבת, הכנסות כלה וכיוצא בהם). הנה שכנינו הספרדים הגדולים והקטנים, אשר באין ברירה הייתי חייב להעזר בידיעות שקניתי לי מן התנ"כ, כדי לשאת ולתת אתם בלשון־הקודש דוקא.

הנה צצים ועולים ומתיצבים לפני אורחי־רחובנו התדירים: הסרסורים הערבים למשפחת בשט, שהטיבו לדבר ספרדית וגם אידיש, כשהם מנהלים אחריהם את „קרבנותיהם", את הגמלים עם גמליהם הטעונים שקי־פחמים ענקיים וגדושים לעיפה, או את מוכרי הענבים מסביבות־ירושלים וחברון ומשתדלים לרמותם הן במחיר והן במשקל... (בדרכם זו בקשו הסרסורים להתחבב על דרי הרחוב, אך אמא לא הניחה להם לבצע זממם. „הרי זה חלול השם" רטנה תמיד ותהי בעיני הסרסורים כאשה חסרת־דעה). ומי מן הילדים לא הכיר את צאלח מכפר השלח, מוכר החול למרוק כלים, שידע לא רק לפטפט ספרדית ואידיש ולהכריז על סחורתו „כשרה זאמד אף פסח"! — כי אם לחזור אפילו על „אץ קוצץ בן קוצץ" ששננו ילדי־הרחוב על אזניו... הנה שכננו הנכבד מוסה אפנדי אלחאלדי, שהיה בא בימים־טובים לברכנו בברכת־החג. והנה אשחדה בעל דיר־העזים הגדול שמאחורי ביתנו. אנו עוזרים לו לחלק את מאכל־ה„כוסבה" לעזיו ומקבלים בשכר זה כמה חתיכות ללעיסה. מאכל־הכוסבה אינו טעים ביותר לחכנו והוא, אשחדה, מלמדנו כיצד לתתו לתוך תאנה יבשה למען יטעם. הנה שני החנונים חסן וחוסין, המתחרים במוצאי חג־הפסח להקדים בהבאת פת־נחתום חמה ודבש לאות ידידות לנו. במורד השוק בית סגן המופתי שיך יוסף, שותף בבתי־דפוס יהודים, וכנגד לו בית יהודים מגרוזיה, אשר זה מקרוב באו ירושלימה. זוכר אני עוד היטב את האשה הזקנה מבוסניה, דיירת הבית

הזה שעלתה באחרית ימיה, על מנת למצוא לה קבר על הר־הזיתים. בשלוה ובעליצות־נפש חכתה ליום מותה, כי הרי לאו כל אדם זוכה להקבר בעה"ק ירושלים. באחד הימים הזמינה לביתה את שכנותיה ומיודעותיה, צותה להביא כלי־זמר, תופשי עוגב, חליל ותוף, ומגדנות קנתה לחלק לכל הבאים למען ייטיבו את לבם. אז ישבה לגמור בעצם ידיה את תכריכיה שהכינה לה, לבשה אותם ותצא לרקוד לקול רעם מחיאת־כפיהם של הנאספים, כשהיא מזהירה מאושר.

על יד בית הגורז'ים צץ ומצטייר לפני בית־האופה הספרדי כשדירי הרחוב נבלעים בפתחו עם טבלאות הלחם הנשא לאפיה. אנו מצווים להשגיח ב„שבע עינים" לבל ישכל האופה או עוזרו את ידיו ולא „ירימו תרומה" מן הבצק העובר לידם. פעם התאוננתי באזני אמא כי בעיני ראיתי כיצד שלח אצבעותיו אל בצקנו, ענתה היא, כי „אסור לבישו" — ואדום.

ככל דירי הרחוב כן היינו קונים גם אנחנו את החטה אם ע"י סרסורים או מן השוק שברחוב ה„בטרק". נשים מזוינות בנפות גדולות היו באות אל ביתנו לברר ולנפות את החטה. אליהן היו מצטרפות השכנות שהיו נוהגות לעזר אשה לרעותה ביום ברור החטה, ומכניסות חיים וענין בשיחותיהן על החדשות בעיר. טהורה וברורה היתה מובלת החטה אל הטחנה הערבית שע"י ביהכ"נ הספרדי ונטחנת שם תחת השגחתם המעולה של בעליה (כאופה כן גם הטוחן לא ראה שום עלבון בהשגחה זו). הנה הובא הקמח הביתה. הנשים בעלות הנפות הגדולות מופיעות שנית בבית לנפות ולהרקיד את הקמח ולהבדילו לשלשה סוגים שונים.

לא היתה שמחה או חג בשכונה, אשר אנו, תינוקות של בית־רבן, נעדר בין האורחים...כלה כי תובל ב„כלי־זמר" אל המקוה בערב שלפני חופתה, או כי תובל אל החופה (בחצר ביהכ"נ של ר' יהודה החסיד או של ר' ישעיה ברדקי) והיינו גם אנו בין השושבינים...וכי יוחג ליל־החתונה ברוב זמר ורקודים ושוטטנו גם אנו בין רגלי האורחים המחותנים... יש וכלי־הזמר היו מנגנים בבית־הזוג הצעיר כל שבעת ימי המשתה, אך השמחה העיקרית והפומבית הוחגה אצל הספרדים כן גם אצל האשכנזים במוצש"ק והיא היא שמשכה את לבנו ביותר. „נוטשדה" (נשף) קראו לליל־השמחה הזה שתי העדות גם יחד. עלינו בני האשכנזים ערבו, כמובן, יותר מנגינותיה של מקהלת אלטר פיולר ור' חיים פייפער טשרנוביצר, אך גם

אל מנגינות הספרדים הרגלנו את אזנינו להקשיב בהנאה מזרחית יתרה.

לשברון לב הגדולים עם הקטנים נגזרה פתאם גזרה קשה על הנגינה בחוצות ובבתי ירושלים. הרב מאיר אוירבך ובית דינו אסרו להשמיע קול נגינה בין חומות ירושלים האבלה בחרבנה, רק ההכאה בתפים הותרה. הספרדים לא שעו אל אסורו של הרב האשכנזי, אך האשכנזים עצמם הוכרחו להכנע לאסור הזה, משום זקוקתם לחלוקה הנתונה בידי הרבנים, בעלי ההשפעה בימים ההם. תזמרת הספרדים, שהוסיפה נגן בחתונות־עדתם כתמול שלשום, לא היתה יכולה למלא את החלל הריק שנוצר עם השתתקותם של ר׳ חיים טשרנוביצר, אלטר פיולר ולהקותיהם. מראה החתונות והובלת הכלה אל החופה נהפכו למין לויה ר״ל ורבים — ביחוד הנשים — נאנחו: „גזרות רוסלאנד ממש״!

מה נותר לה לירושלים ולנו הילדים בשבות קול חליל וקול כנור בימות השמחה? — הוה אומר רק בדחנותם של ר׳ יושקה מוהליבר ור׳ חיים הלק, שקימו המצוה לשמח חתן וכלה כיד הבדחנות הטובה עליהם ורק לשמה, לשמה של מצוה זו. מלהטי בדחנותם נשתמרו בזכרוני בעקר חקוייהם המוצלחים לכמה אישים ואורחים שהגיעו לירושלים בימים ההם. מטרה לחצי בדחנותם היו למשל רב אונגרי כשהוא מספיד במבטאו המגוחך באזני יושבי ירושלים על „גאון״ שהלך לעולמו ופותח בדרוש על מות מרים הנביאה. אפילו אדם נכבד כאלברט כהן *, מי שהיה גבאי של צדקה מטעם האחים רוטשילד מפריז, לא נקה מלשונם החדה. אם גם היה אלברט כהן חביב על יהודי־עה״ק, נהנו בכ״ז המסובים בשמחה מר׳ יושקה או ר׳ חיים הלק, שהצליחו כל כך לחקות בכשרון את נאומיו בשפות השונות השגורות בפיו.

שניים במעלה אחר הבדחנים היו הרקדנים. מצוה גדולה היא לרקד לפני החתן, ע״כ ידעו כמה מרקדני ירושלים המצוינים להפליא במומחיותם את עיני המסתכלים. על הרוב היו רוקדים אז „ערבית״, היינו ב„חרב ותריס״, ממש כערבים בחגיגת ברית־מילה או בלילות הובלת החתן דרך

---

* אלברט כהן, יהודי אונגרי, מלומד בשפות השמיות, שהתישב בפריז ויהי לאחד ממנהיגי עדתה, בקר פעמים אחדות את ירושלים בשליחות בית רוטשילד וידרש פעמים אחדות בביהכ״נ של ר׳ יוחנן בן זכאי, גם עברית וגם איטלקית.

חוצות העיר אל כלתו. ושמא תשאלו מי היו הרקדנים היהודים המצוינים ביותר, שהתנדבו לרקד על כל החתונות, לקים מצות משוש חתן וכלה? הוו יודעים כי אלה היו קברני החברא־קדישא דוקא, כמו למשל איצ׳ה שמש ובנו יקותיאל או הרשיל מרדכי שניטצר. זה האחרון זכה למות מות־מחול, כי באחד מרקודי הדבקות שלו נפל אין־אונים, הוציא את נשמתו אל על וימות מיתת נשיקה.

חביב ביותר היה עלי גם חג־הפורים ורוח העליצות שהקיפה את כל השכונה, את המתחפשים במסכות והבלתי מתחפשים. גדול ביחוד היה אשרי עת ראיתי בפעם הראשונה בימי חיי הצגת „מכירת יוסף" ע״י להקת חובבים הראויה לשמה... להקה זו ומנהלה דוב שטינהרדט היתה חוזרת על בתי הנכבדים שבעדה ושבה להציג בפני המסובין את כל המחזה מראשיתו. בראשונה חששו כמה מן החרדים פן תעבור הלהקה על „לא ילבש גבר שמלת אשה" (כי תקח אשה חלק בהצגה, לא עלה כמובן בדעת איש), אך לאחר ששמעו שאין כל נשים בין גבורי המחזה העלימו עין מכל החדוש הזה. מלבושי המשחקים היו שאולים מן הקוסים של הקונסולים מלובשי בגדים אירופאים דוקא... כך זכינו לראות את יוסף ואת פרעה כשהם לבושים אירופית ועטרותיהם בראשיהם... מומנט דרמתי במחזה הזה, היתה בכיתו של יוסף על קבר אמו רחל ברדתו על פניו שבוי מצרימה: אל בין שני כסאות עטופים סדין לבן, תבנית קבר, ישבה „רחל אמנו", צעיר מחונן בקול דק וערב, קול אשה. על פני הקבר מופיעה פתאם ארחת ישמעאלים, מתוכה מתפרץ יוסף, מתנפל על קבר אמו וממרר בבכי... רחמינו נכמרים על יוסף האומלל, הנמכר לעבד, וגם אנו בוכים עמו בעצם שמחת חג־הפורים... אז יבקע מתוך הקבר קולה של רחל: „מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך נאום ה׳"... ואל הפסוק הזה, השאול מירמיהו, גלוים דברי־נחמה בשפה היהודית המדוברת:

„הער־אויף צו וויינען און זיי פרעהלאך —
געה קיין מצרים אוך ווער א מלך".

לעומת שעות העונג והשמחה מתיצבות לפני גם שעות האימה והפחד בעטין של האמונות התפלות וההזיות שהדריכו את מנוחתנו.

באחד הבתים, שבקרבתנו, מול הבית שבו התגורר ר' ישראל בק המדפיס, הראו השכנים, למשל, על בית שנתפנה מדיריו בגלל שדים שזרקו עליו אבנים בלילה... אימה היתה כובשת את לבי בבואי בקרבת הבית הזה. בחפזון וכנמלט על נפשי הייתי אץ ועובר בצדו המקביל של הרחוב על פני הבית.

שכני, מי שהיה אח"כ הד"ר יוסף כהן באלכסנדריה, פחדן גורא, הבטיחני פעם כי הוא עצמו פגש במת בלילה... ספרדיה עטופה סדין לבן — היה המת... היא פנתה אליו בדברים, אך הוא ברח על נפשו, כל עוד רוחו בו... כשבוע ימים ירא הנער לצאת מפתח ביתו בלילה...

בטילנו, פעם, עם הרבי על חומות ירושלים (בקרבת בתי מחסה) הופיעו על החומה צעירים ונערים לבושים בגדי־אירופה ויתחילו לידות בנו אבנים... „לצים", „לצים", צעקו הילדים נפחדים ונרעשים ונמהר להמלט על נפשנו...

ומי זה הטיל ספק, למשל, באמיתות העובדא, שר' יצחק הקברן נחבט בגופו על שום שלא נזהר בשעת כרית קבר חדש, קברו של צדיק שכן?... ברי היה אז, כי רק בשל כך הוטל כשבועים ימים על ערש דוי וכפשע היה בינו ובין המות... ור' צבי שניטצרס, הקברן השני, כלום לא היו פניו עטופים תמיד במטפחת, אך ורק משום סטירת־הלחי שנסטר מיד מלאך־דומה, על שהיתו היתירה ע"י קבר חדש, לאחר שנסתם עליו הגולל?...

ומי פקפק בדבר התכנסותם של המתים לילה לילה בביהכ"נ? הן השמש היה דופק, בוקר בוקר, שלש דפיקות על דלתות הבית, למען יחושו המתים לשוב אל מנוחתם, כי הגיעה שעתם... ומעשה בר' שמריל השמש שנקרא בפרוש, בשמו ובשם אביו, בחצות־לילה, לתורה... ר' שמריל שמש היה רגיל לעבור בכל לילה על פתח ביהכ"נ של ר' יהודה החסיד, בלכתו אל בית־המדרש הישן לבשל קפה בשביל המאחרים שבת על תלמודם. ומה נרעש לבבו בהגיע אל אזניו: „יעמוד ר' שמריל ב"ר...". — אובד עצות למעשה ובטוח כי לא יוציא את שנתו, מהר אל ר' שמואל סלנט לשאלו כיצד עליו להתנהג ברגע זה ומה עליו לעשות, למען הסיר מעליו את רוע הגזרה. וזאת העצה היעוצה לו (י"א עצת ר' שמואל סלנט היתה, וי"א עצת רב אחר, שישב אותה שעה בביה"מ הישן) לעלות על הבימה

ולקרוא בקול רם את הברכות, אך בלא שם ומלכות — וכן עשה... שבועות אחדים היה ר׳ שמריל מוטל אח״כ חולה במטתו, אך רוע הגזרה עבר מעליו והאריך ימים ושנים עלי אדמות...

את ״הפסוק״ שלי, המתחיל באות הראשונה של שמי וגומר באות האחרונה שלו: ״אמרות ה׳, אמרות טהורות, מזוקק שבעתים״, הייתי חוזר לפני ״יהיו לרצון אמרי פי״, שלש פעמים ביום בכונה רבה לבל אשכחנו, כי הן מלאך דומה יחבט בשוטו על קברי ושאל ישאלני לשמי ו״אוי לאותו איש ששכח את שמו״... ידעתי, מחבוט הקבר לא ינצל גם צדיק גמור בלתי אם נקבר בא״י. בשעת תקיעת השופר להדלקת נר של שבת בא״י, הספורים והאמונות הטפלות הטילו עלי לפעמים פחד מסתורי גדול כ״כ עד כי יראתי לצאת יחידי בלילה אל הרחוב. בשובי בלילה מן החדר הביתה, הייתי בוחן באימה לאור הפנס שבידי את חשכת־הרחוב ופותח לפעמים גם ב״קריאת־שמע״, עד בואי אל פתח ביתנו בשלום.

הקריאה בספרי השכלה וב״תועה בדרכי החיים״ בעקר ערערה סוף סוף את אמונתי בדברי־הבל אלה, אולם לא יכולתי ימים רבים לגרש מלבי אותו הפחד המסתורי שקנן בלבי. אם גם לא האמנתי יותר במזיקים נעלמים ומסתוריים, ״תרצתי״ את פחדי באימתם של ״מזיקים״ בני־תמותה...

ואעפי״כ היה בהן, באמונות הטפלות, גם משהו מן החיוב, כי הן הקלו להעביר מעל האדם תחלואים ומכאובים מדומים ובלתי מדומים.

בחצרנו התגוררה רבנית זקנה, ״רופאה״ מקובלת על כל דרי השכונה. ילד כי חלה והביאו לפניה חפץ מחפצי החולה, קראו לה בשמו ובשם אמו והרבנית היתה לוחשת על החפץ לחש־תרופה ושתיהן, גם ה״רופאה״ וגם אמו של החולה, האמינו ב״רפואה שלמה״ כי תבוא אי״ה... (אם לקחה את המתנות שקבלה בשכר לחישותיה לה לעצמה או אם חלקתן בין עניים, לא אדע).

ילד כי נולד ושמרו עליו בני הבית מכל משמר לבל תשלט בו עין־הרע, חלילה. בלילה שלפני ברית־המילה היו השכנים מביאים אל בית־היולדות מנורות־כסף רבות (אצל הספרדים העשירים גם בקול שיר ומנגינה) כשהן מקושטות בירק פרחים ובעלי ה״רודה״ בעקר, אך את הילד היו מסתירים בימים הראשונים מעיניהם, לבל תשלט בו עינא בישא. כשהוצא הילד בפעם הראשונה אל רשות־הרבים ואל בתי הקרובים והש־

כנים, קבל סוכר ו"רודה", אך לתהלה על יופיו וחכמתו לא זכה. "מכוער הוא, שחור הוא", היו הנשים מפטירות בלשונן, לשון סגינהור בכוונה לערבב את השטן לבל יפגע בילד, אך בלבן חשבו "מה יפה, כמה צח ולבן הוא"... ככל אשר הרבו לדבר בגנותו של הילד כן רבתה קורת־רוחה של האם... ידע ידעה אז כי בן־מהולל לה...

בתשומת־לב ובחרדה היינו שומעים מפי שכנינו הספרדים על ה"אינ־דולקה", זו הרפואה הבדוקה והמנוסה, אך איומה בבצועה: מכשפה זקנה היתה מכינה דיסה מעורבת בדבש (השדים חושקים במתיקות), נותנת את הדיסה תוך קערות קטנות מסביב למטת החולה או בקרנות החדר, מוציאה את כל בני־הבית ונשארת רק היא לבדה במחיצתו של "בעל־האינדולקה". בחצות הלילה היתה מזמינה את הרוחות ואת השדים אל הסעודה אשר הכינה ומפיסתם להנות מקרבנם... יש ונמשכה האינדולקה שלשה, חמשה ימים, ולפעמים גם שבועות מספר. מאכלו של החולה היה מצומצם בימים האלה, ככל האפשר, וצמצום זה והמנוחה הגמורה שנתנה לו השפיעו עליו לפעמים לטובה עד כי קם מחליו.

השמוש בקמיעות היה נפוץ, כמובן, גם בירושלים. כמה מן החכמים היו מתפרנסים מעט או הרבה מכתיבת קמיעות לא רק לנשים יהודיות כי אם גם לנשים ערביות, שהשכימו תמיד לפתחיהם*. לעומת זאת ידעתי

---

* בשנות התשעים של המאה שעברה, כן היה מר אדלמן מספר, הוא מצא בדמשק חכם שהתפרנס בכבוד מרפואות וקמיעות, שהיה מחלק בין נשים ערביות, מושלימיות ונוצריות. „נביא" היה החכם הזה בעיניהן, כי ידע לאמר לכל אשה מרת־נפש הבאה אליו, את שמה, מקום מוצאה ואת סבת בואה. דבר גדול הוא לראות את הנולד, אך לעמוד על מצפוניו של אדם יוכל רק „נביא". וזה סוד „נבואתו" של החכם: שתים נשים היו לו, זקנה וצעירה. בחדר־קבלת־האורחות הגדול, שהיה מחולק ע"י מחיצה דקה לשנים היתה הזקנה מקדמת את פני האשה הבאה לדרוש אל בעלה, ומשוחחת אתה עד הפנות החכם מעבודת־הבורא, שהיה עסוק בה, לפי דבריה, באותה שעה. תוך כדי שיחה האשה מרת־הנפש שופכת את שיחה אל חיק הזקנה, מספרת על מקום מגוריה, סבת בואה וכיוצא בהם. מעבר למחיצה היתה יושבת האשה הצעירה, להקשיב אל השיחה, ולאחר שאספה את הפרטים, הדרושים לבעלה, היתה ממהרת בהם אליו דרך הפתח השני של החדר. לאחר העלות החכם את הדברים על ניר, שהניחו על ספר המשניות הפתוח לפניו, היתה האורחת מובאה אליו החדרה. בראשונה היה נועץ בה עינים חודרות, כאלו אמר לקרא את הכתוב על לוח לבה הסוער, היה מעביר את ידו על מצחו וכמקיץ משנה היה מפתיעה פתאם בשאלה: „כלום לא מצידון את"? „ולמה זה באת אלי"? „וכי לא בשל כך וכך"? רב הנשים המשכימות לפתחו היו האומללות שבקשו להחזיר את לב בעליהן לאהבה אותן, והחכם היה מרבה לחלק להן תרופות

נשים יהודיות אשר בצר להן דרשו אל השיך המוגרבי (שהתגורר בקרבת הכתל המערבי) דוקא ולא אל החכמים המקובלים.

חביבים הם עלי זכרונות האידיליה של החצר הרדשקויצאית, בה בליתי ימי ילדותי, זו האידיליה של ירושלים בימי שלותה, אך חזקים ועמוקים לעומתם הם הרשמים שנחרתו בלבי באותם הימים שבהם נתרגשו מלחמות ותסיסות מסביב לחצרנו.

עם גמר בניני החצר והת"ת יצא הרב מרדשקויץ לחו"ל לקבץ נדבות לכלכלת הת"ת וישיבת "עץ־חיים" ולתשלומי החובות שהשתרגו לרגל הבנינים על צוארי גבאיהם. ההצלחה שעמדה לו להרשב"כ בנסיעתו הארוכה היתה לשיחה בפי כל אנשי ירושלים, אך אצל הרבנים ופרנסי העדה היתה זו מעין "ויחד"... משהיה ר' חיים ר' יצחק יוספ'ס המלמד מגיע אז להפסוק "ויחד יתרו" והוא מבקש להסביר לתלמידיו, לפי שיטתו, את פרושו של רש"י, היה מעלה בהנאה את המשל המצוין שהמציאה לו המציאות הירושלמית בימים ההם: "שמחתו של הרב דקליש וכמה מן הממונים על הצלחתו של הרשב"כ"...

ואכן רק הגיע הרשב"כ ירושלימה והקול החל עובר במחנה כי הוא לא יחזור עוד אל כהונתו, כהונת ראש גבאי־הת"ת, וכי מחלקת גדולה מתרגשת לבא על ראש עדת האשכנזים בירושלים. ויפה היתה השעה למחלקת אז... המלחמה שבין צרפת ופרוסיה נשתתקה זה מכבר... השרים של מעלה והשרים של מטה השלימו ביניהם... לבני־ירושלים חסר היה מזון לשקלא וטריא, לפלפול ולנצחנות... מה מאד צמא הקהל לחדשות ולגרויים. והנה הזמין לו הקב"ה את ענינו הנכבד של הרב מרדשקויץ. ערב ערב, בין מנחה למעריב, בערבי־שבתות ובמוצש"ק, לפני תפלת הערבית, היו כנופיות כנופיות ממלאות את חצר ר' יהודה החסיד ואת החצר שלפני ביה"כ של ר' ישעיה ברדקי ומפלפלות בסוגית הרשב"כ ובהרחקתו משררתו.

טבע הדברים מחייב כי יתפלגו המתוכחים והמתנצחים לשני מחנות,

וקמיעות שונות. במקרים שהקמיעות לא הועילו, היו הנשים מרות־הנפש באות להתלונן באזניו על אכזבתן. היו תרוצים מתרוצים שונים מוכנים בפיו בכדי לסתום את פיהן. התרוץ הרגיל היה כי את הקמיע צריך היה בעלה לשאת, ואם לא עשה כן, מה פשעו וחטאתו הוא ?...

האחד מנשא אותו השמימה. "מה ערך לרב דק"ק רדשקויץ—היו טוענים המבטלים—לעומת גאון כהרב מקליש? ממש כערך "כפר ליפתא או קולוניה כלפי ירושלים"... "אחת היא אם גדולה ואם קטנה ק"ק דרדשקויץ—היו משיבים המצדדים — במעשיו יוכר גבר. מי הוא האיש אשר תקן והרחיב את בניני הת"ת ובהמ"ד "מנחם־ציון" — היו הם מצביעים בהתלהבות על הבנינים שלפניהם — ומי הוא אשר בנה את החצר? הלא כאבן שאין לה הופכין היה מוסד הת"ת לפני בוא הרשב"כ, ועתה מה רבו הקופצים על הגבאות, עתה היה המוסד ל"שכית־החמדה". ולא זו בלבד, עתה יאמרו לגזל ממנו גם את הפטרונות על החצר בטענה כי ממשכנת היא אצל ר' פישל הנגיד (הוא ר' פישל לאפין) הנושה עוד חלק מן ההלואה שנתן להרשב"כ בימי בנין המוסדות.

כאין וכאפס היו הוכוחים והטענות בחדשים הראשונים לעומת סערת המחלקת שהתלקחה אחר שהעיז הרשב"כ לעשות מעשה תקיף ולהעביר את החצר שהיתה על שמו על שם אשתו הרבנית. "מעילה בקדש, גזל ושוד" — צוחו המקטרגים ככרוכיה. "אכן טוב ויפה עשה — ענו הסניגורים לעומתם — הרי השיב את חרפת רודפיו אל חיקם. מדוע גזלו ממנו את הגבאות? וכלום לעצמו או לאשתו יאמר לקחת את החצר? כלום לא עשה מה שעשה בהסכם כולל החסידים ובדה"צ החדש שלהם? הן המשכנתא אשר ערכה אשתו הרבנית בערכאות, על שם ממונה כולל החסידים היא, אף השלישה שטר־התחיבות כי לא לה הוא הבית כי אם להת"ת. הרשב"כ הודיע על כך אפילו בכתבי־העתים משום "והייתם נקיים מה'"...

— "בודאי ייסד הרשב"כ ת"ת חדש ע"י החצר — סברו אחרים. החסידים. אמנם, יהנו הרבה מן החדוש הזה, אך גם חלק הפרושים בו לא יגרע, כי הרי הרשב"כ עצמו פרוש הוא וכן מחותנו רי"מ הירשנזוהן ועוד רבים מגדולי תה"ח הפרושים, הנוהים אחריו... מה בכך אם יהיו שני ת"ת בירושלים, קנאת־סופרים תרבה חכמה"...

— "ואעפי"כ — היו טוענים רבים מן המתונים — אין משנין מצדקה לצדקה. מוטב שיחזירו את הרשב"כ לכהונתו והחצר תשאר הקדש להת"ת ולישיבת עץ־חיים. ואשר להחסידים, הרי אלה נוחים להתפיס ובודאי יתפיסו גם הם"...

עד מהרה הקיפה אש־המחלקת את כל העדה. הקהלה מתפלגת כבר

לשני מחנות אויבות — והמלחמה נטושה... בראש המחנות צצות ועדות בשם "כנסת־ישראל" (לפרושים) ו"עזרת ישראל" (אצל החסידים) ואלה מנצחות על המלחמה. הנה נכנסו גם הקונסולים בראשם ורובם לתוך הענין והריב מתמלא תכן חדש. בחצרות בתיה"כ מתלקחים השיחות והוכוחים ביתר שאת: "הקונסול הרוסי עומד לצד הפרושים, הוא קובל בשם ר' פישל הנגיד, שלוחא דרבנן, לפני השלטן התרכי". "אך הקונסול האוסטרי עומד לצד ה ח ס י ד י ם דוקא". "בודאי, לא לחנם יקראו לקיסר פרנץ־יוסף הקיסר "ה ח ס י ד"... "ופסקל הארמני (משנהו של הקונסול וידידו של ר' ניסן בק) עוזר כמובן גם הוא בעצותיו להחסידים"... ו"גאורגיה המלמד" (כן קראו למתורגמנו של הקונסול האנגלי בשל "ענותנותו" בעניני "לקיחה"... הוא היה מסתפק גם במג'ידיות) הוא משיא עצות דוקא לר' בן־ציון ליאון הנגיד מועד "כנסת ישראל", אם כי לקונסול שלו אין כל ענין בריב הזה כלל". ו"הקונסול האמריקני? — הן הרשב"כ חוסה מאז היותו באמריקה בצל ממשלתו"? "הוא עומד דוקא כנגדו. דברים בגו, בודאי "לוקח" הוא, הן על כך הוא חשוד"... "אנשי הרשב"כ אומרים כי יפוטר בקרוב ואז יכנס הריב לבית־הדין התרכי. שם, בחוגי־הפחה הן יגן עליהם יוסף אפנדי קריגר* והוא מעוזם והוא מבטחם"...

נושא נכבד בשיחות אלה היה גם אבי ר' ליבוש הכהן ויחסו אל מעשה הרב מרדשקויץ. הן הוא האיש שעזר על יד הרשב"כ בבנין הת"ת ואף חלק לו ונחלה בהחצר. עם העברת החצר על שם הרבנית בגד הרב גם בו. אלה משערים "כי הוא יצחק בלבו על הריב. יושב הוא עתה בניו יורק ר'בתי וצובר בבית מסחר הספרים שלו הן על יד"... "ואעפי"כ בא־כחו, ר' משה יצחק גודלשמידט, בודאי שלא יעמוד מנגד"... "אכן רמ"י גולדשמידט מן התקיפים בדעתם הוא מהמעמידים את דבריהם על הדין ואנשי הרשב"כ יראים אותו מאוד. הם אומרים לפייס את ר' ליבוש בפצויים עבור דירתו, אך רמ"י גולדשמידט מסרב בדבר".

את עמדתו של רמ"י גולדשמידט ידעתי אני הנער יותר מן הגדולים, כי לא אחת שמעתי גם אותו וגם את אשתו שרה־לאה, היא אחותי הבכירה,

---

* יהודי אונגרי, מתרגמנו של הפחה, שולט בלשונות רבות ובעל השפעה גדולה מאד בחוגי השלטון.

כשהם מרצים על מהלך־הדברים לפני אמי. אמת הדבר כי באו מסיעת הרשב"כ להציע לו כי יקבל את הסכום שהשקיע מר אבי בהחצר, משום שקשה היה עליהם להפריש בערכאות חלק לרשות אחרת, וכי הוא לא שעה לפיוסיהם, אך יחד עם זה לא נעתר גיסי גם לדרישת מתנגדי הרשב"כ, שהפצירו בו להתחבר עמהם במלחמתם בהרב מרדשקויץ. העברת החצר על שם אשת הרב היתה למורת רוחו, אך הוא היה בטוח כי לא מחשבת־מעיילה כאן כי אם — תחבולה להחזיק בגבאות הת"ת או החצר בלבד ויהי מה. וגם האמין בהרשכ"ב כי לא יקפח את חלקו של אבי בחצר.

גם דעת הקונסול הגרמני פון מינכהוזן לא היתה נעלמת ממני. דעתו היתה כי אבי מחויב לקבול על הרשב"כ, הן כשותף בחצר והן בשם גבאות הת"ת, כי בספרי הקונסוליה מצא כתוב, שהקונסול רוזן נתן בזמנו כתב־המלצה על אסף נדבות לטובת הת"ת וכי גבאי המוסד בימים ההם היו ר' ליב הכהן רייס הפרייסי (משפחת אבי התאזרחה בגומבינגן) ועמו הרשב"כ ור' ליב יעבץ. כנתין גרמני, וכגבאי המוסד לשעבר, חייב אבי להגן על החצר שלא תעבור לרשותו של יחיד. כן כתב הקונסול לאבי, אך הוא השיב כי זה משנים רבות משך את ידיו מן הגבאות וכי לפי הכרתו הפנימית אין כל המחלקת אלא ענין של גבאות ואין הוא רוצה להתערב בה כל עקר *.

---

* המחלקת הנוראה, רווית המרירות ותאות־הנצחון, שהתלקחה אז בין הרשב"כ ומתנגדיו ונמשכה שנים אחדות, לרעתה ולחרפתה של ירושלים, תפשה מקום חשוב גם בעתונות א"י וגם בעתונות־חו"ל של אותן השנים. — במאמרו „ירושלים במ' השנים האחרונות" (לוח־א"י התרע"ב) סקר המנוח לונץ בסקירה קצרה גם את המאורע הזה והוא מעיר כי יש בסקירתו זו כדי „להורות ולהזהיר לראשי העדות ומנהיגי־מוסדות להזהר לבלי התחיל בריב ובמחלקת, כי אחרי התגלעו גם גאונים גם צדיקים בעלי־רוח כבירים לא יוכלו עמוד בפני אהבת הנצחון והיא שהחריבה את עירנו". בלוחות־א"י הבאים באו הוספות מר' חיים הירשנזוהן, חתנו של הרשב"כ ור' אליעזר, בנו של ר' פישל לאפין, וכמובן שאיש איש בקש להצדיק את עצמו ובשרו בראיות ובהוכחות שבידו. גם ר"י ילין בספרו „זכרונות לבן ירושלים" מרצה הרצאה ארוכה על הריב שפרץ בסביב ל„החצר". על הערותיו של לונץ הוא אומר כי „ריח נטיתו לחברתו של הרשב"כ וסיעתו נודף מהן" (דף 90) והוא משתדל להאיר את המאורע לפי רוחו וטעמו הוא. חובה היא כלפי האמת והצדק לעמוד כאן רק על כמה פרטים מהרצאתו, המבליטים ברור את עמדתו „האוביקטיבית" כלפי המאורע: „כששב הרשב"כ מנסיעתו לחו"ל התאספו בסתר הוא וחברו ל י י ב ו ש הנז' ויתיעצו על צפונותיהם איך ומה לעשות כי הרשב"כ יהיה בטוח במשרתו משרת מנהל ראשי לכל ימי חייו וכי גם ל י י ב ו ש הנז' ישאר על משמרתו כל ימי חייו, להיות המשגיח הראשי ומנהל

זרע השנאה והמדנים, הקנאה וההתחרות, של שני המחנות הצוררים, נשא עד מהרה פרי: הקונסול האמריקני התנהג עם הרשב"כ בכל חמר הדין. הוא שם גם אותו וגם את אשתו במשמר באחד מחדרי הקונסוליה שלו. אולם משבאה פקודה מגבוה שלא להתערב בעניניה הפנימיים של עדת־ירושלים וגם נתחלף הקונסול הצורר בקונסול חדש, העבר כל דבר המחלקת אל בית־הדין התרכי. סיעת הרשב"כ שאפה עתה רוח לרוחה: החק התרכי אוסר להוציא דיר מביתו בעל כרחו, לשבר מנעולים ודלתות ולהוציא את מטלטלי־הדיר החוצה, ובחק הזה היה מבטחה. ע"כ דאגה הסיעה ויתחלפו הדיירים שבחצר. כבזמן הקונסטיטוציון והאמנציפציון לאחר ארבעים שנה כן יצא גם עתה ה„כרוז", אמנם בגבולות־החצר הרדשקויצאית: „דיירים" היו עותומנים — אם לא נתינים אוסטרים אתם".

ספרי־החשבונות במוסדות (הת"ת ו„עץ־חיים). והוא הולך ומוסיף: „כשיסדו הפרושים ועד בשם „כנסת־ישראל" יסדו גם החסידים חברה משלהם בשם „עזרת־ישראל". ל„עזרת־ישראל" נלוו גם פרושים, ר' יעקב מרדכי הירשנזון הנז' ומחותנו הרשב"כ הנז' וכל קרוביהם, לייבוש וחתנו ריי"ד פרומקין בעל העתון „החבצלת", אשר דבר בעתונו כנגד הרבנים והגאונים של עדת הפרושים" (שם 83). או כשהוא מתאר את התפלה הראשונה שנערכה לכבוד ועד „כנסת־ישראל" החדש הוא מספר כדברים האלה: „ויתקבץ קהל גדול ורב וכו' ומה גדלה פליאתנו בראותנו כי באו גם הרשב"כ ומחותנו, לייבוש וחתנו וכל קרוביהם ומיודעיהם להתפלל בביהכ"נ הנז', וכו', ועוד זאת: „כאשר נסע הרשב"כ לעירי סיביריה (שנת התרל"ה) נסע גם ר' לייבוש הכהן וכו'". בכל פרשת דבריו אלה בקש ר"י ילין להקציע לאבי ז"ל מקום בראש „גבורי המחלקת", אך נעלם ממנו כי ר' אריה ליב הכהן ז"ל, שאותו הוא קורא לרב בשם „לייבוש" סתם, כי אותו האיש שראהו מתאסף בסתר עם הרשב"כ, ומתחבר יחד עם חתנו ריי"ד פרומקין אל „עזרת־ישראל", כי אותו האיש שראהו בין הבאים לתפלה שנערכה לכבוד „כנסת־ישראל" וכו' לא היה כלל כל אותן השנים בירושלים וכו'. ריי"ד פרומקין לא היה אז כלל חתנו, כי אם רק לאחר עבור שבע שנים... ואשר לגבאות ולשאיפותיו למשרת מנהל־חשבונות לכל ימי חייו הרי עזבה אבי ז"ל עוד כשש או שבע שנים לפני התגלע הריב... עוד בראשית שנת התרכ"ז, אחרי מגפת החלי־רע, נסע אבי בשליחות העדה הספרדית לאמריקה. נסיעתו השניה לאמריקה חלה בסוף שנת תר"ל, כשנה וחצי לפני שוב הרשב"כ ירושלימה, ולפני שנת התרל"ט לא שב משם ירושלימה. אם כי ידוע היה אבי לאיש חכם ובר־אורין — איש מופת לא היה כי יוכל להמצא בזמן אחד גם בניו יורק וגם בירושלים... ועוד דבר נעלם מר"י ילין, כי בא־כחו של אבי בעניני־החצר בשנות התרל"ג—התרל"ד בירושלים, היה דוקא גיסי ר' משה יצחק גולדשמידט, אותו רמ"י שר"י ילין מתימר כ"כ בידידותו. אלמלי היה אבי בשנות הריב בירושלים, אין אני יודע אם היה לו להרשב"כ לעשות מה שעשה. אפשר כי היה מוצא אז דרך אחרת להבטיח לו את כהונת הגבאות שנגזלה ממנו, אך לאסונו של הרב לא היה אבי כל אותן השנים, כאמור, בא"י.

(גם על הרומנים היה מותר לבא בתוך קהל־החצר, כי להם לא היה קונסול משלהם), וכן היה: תחת דיירי החצר, נתיני הקונסולים האויבים, נכנסו דיירים עותומנים, אוסתרים ורומנים.

בין תושבי החצר החדשים היה, למשל, הרב מפולטשן (רומניה), חבר ביה"ד של החסידים, איש אמיד שלא היה תלוי בדעת זולתו ועומד כעמוד ברזל לצד הרשב"כ (מה נשתוממתי בראותי בו בפעם הראשונה רב החוטב עצים להסקה. הוא הבין יפה למבוכתי ואמר לי: „הריני מקיים בזה: חיים של חלוץ־עצמות"). בין הדיירים החדשים היה גם ממונה כולל החסידים, בעל משכנתא, ורי"ד פרומקין, אבי־המשכילים בירושלים והלוחם האמיץ בתקיפי הרבנים של עדת־הפרושים. מתושבי־החצר הקודמים נשארה רק משפחתנו בלבד. בראשונה עמד הקונסול פון מינכהוזן על דעתו שנעזוב את דירתנו או שנתבע את הרשב"כ לדין, אך משהערימו מצדדי הרב להושיב למראית־עין דיר עותומני תחתנו, חזר בו וישלח להודיענו כי נשוב אל החצר.

מתוך שיחותיו עם רי"ד פרומקין ירד סוף סוף הקונסול הגרמני לעמקו של הריב ויוכח כי אין לפניו בלתי אם מלחמת שררה ותאות נצוח. באחד מבקוריו בדירתנו, שוחח הקונסול החביב הזה גם עמי, נער בן עשר, ושגינו נמגינו וגמרנו, כי המחלקת דבר מגונה הוא, מגונה מאוד. הוא הבטיחני, כי אנו נתיניו נהיה האחרונים ליציאה מן החצר.

תקות הרשב"כ וסיעתו בבית הדין התרכי נכזבה. השופטים הכירו עד מהרה כי לא בכל יום יזדמן להם "נתח" הגון כזה... ע"כ הסכימו ביניהם לבין עצמם — כך ספרו אז — כי אלה יתמכו בהרב מרדשקויץ ואלה בר' פישל לאפין ושפע השחד יתברך ממילא משני הצדדים גם יחד... הגיעו הדברים לידי כך, שגם הרשב"כ וגם אשתו הוכרחו להאסף סוף סוף גם תחת צל־קורת בית־הסהר העירוני — והעיר ירושלים היתה כמרקחה... אמנם קרה כי נאסר אחד המוכתרים או החכמים הקטנים לרגלי העסקריה (עבודת־הצבא) ליום וגם ליומים, אך כי רב אשכנזי, נתין חו"ל ונוסף לזאת גם אשתו, כי יאסרו אלה יחד — כדבר הזה לא ידעה ולא שמעה ירושלים מאז ומעודה (מביני דבר סברו כי אלמלי הקדים הקונסול האמריקני לחבש את הרב בביתו, כי אז לא העיזו השופטים המושלמים לעשות בהרב את מעשם המחפיר הזה).

זוכר אני את הרשב"כ ואת אשתו גם עת שבתם בבית־האסורים. שכנתנו רבקה, אשת ר' לייב גבריאלוביץ ובתו של הרשב"כ, לקחתני פעם אתה להביא תבשיל להוריה. בתוך חדר גדול ומרוח, על כרים וכסתות מוצעים על הקרקע ישבו הרב והרבנית, הוא במצנפת הלבנה לראשו והיא בטורבאן הגדול, כדרך צנפת הנשים הספרדיות בימים ההם. הם ישבו כאבלים. עמדתי בקרן־זוית ובכיתי כאלו באתי לבית־האבל באמת. הרב שלח בי את עיניו המפיקות אנרגיה ויתן לי אות כי אקרב אליו. אז שאלני לשלום אמי ומשפחתי ויעתר עלינו דברי חבה ושבח. "אמך, אשה צדקת היא — אמר — והיא לא תאמין כי אכזיב את אמונת אביך בי. כזאת תאמר גם לר' משה יצחק. כתבתי לאביך והבטחתיו כי חלקו בחצר לא יקופח. שונאים שתו עלי סביב. כמה עמלתי ויגעתי בטפוח הת"ת והחצר ועתה אומרים המה לקצור את אשר זרעתי אני".

על שלחן קטן שעמד לפניו היו מונחים כמה ספרי תלמוד ומדרש. הרב פתח מסכת־יומא ויתנני לקרא בו: "מקדש שני על שום מה חרב, על שום שנאת־חנם — ללמדך ששקולה שנאת־חנם כנגד שלש עבירות, עבודה זרה, גלוי עריות ושפיכות־דמים". והידעת, בני, שנאת־חנם מהי? — היא שנאה מתוך קנאה.

בדידותם של הרשב"כ ואשתו הופגה במקצת ע"י בני־סיעתו שהורשו לצאת ולבא בחדר מאסרו. כמה פעמים ביום נהפך בית המאסר לחדר־אספות ולבית־תפלה. כאן התפלל הרב בימים הנוראים, כאן תקעו בשופר (בפעם הראשונה ואולי גם האחרונה בדברי ימי הישוב היהודי בירושלים) וכאן הוקמה גם סכה לכבודו של האסור.

לא אשכח גם אותו יום־השבת אשר בו חשבו כי הגיעה צרת־הרב למרום קצה. בקר והקל־ישראל מכונס בבתי־תפילתו והנה קול זעקה ויללה בוקע ועולה מתוך החצר הרדשקויצאית: בתו של הרשב"כ נתבשרה פתאם כי אומרים לשלח את הוריה אל "הלימן", הוא מבצרה־של־עכו (לימן= מפרץ). עד מהרה פרצו נשים בקול־בוכים אל בתי־הכנסת, הפסיקו את קריאת־התורה ותתיפחנה ותבקשנה בשם האלהים כי יושם קץ לשערוריה. "הנה מתים כבר ילדים בעוון המחלקת".

אז נתלכדו אנשים ונשים לבא אל בית החכם־באשי לעוררו כי ישתדל להעביר את רוע הגזרה. ה"ראשון לציון", הרב אשכנזי, שלח לקרא מיד

אחרי אליעזר אפנדי, בנו של החכם אלישר, אחד הפקידים הנכבדים ביותר בסריה*. ובעיני ראיתי כיצד הביאו סופר ערבי וכתבו וחתמו בחתימת החכם־באשי נוסח טלגרמה לקושטא, הרצופה בקשה לבטל את רע הגזרה שנגזרה על הרב האסור.

הרב לא נשלח אל ה"לימן", אך המשפט שנמשך עד סוף שנת התרל"ד בירושלים עבר והגיע משם גם עד בית־הדין העליון שבקושטא. משני הצדדים נשלחו לעיר הבירה גם דברים וגם "המה המדברים"...

אנשי "כנסת־ישראל" זכו אמנם במשפט, אך "ההוצאות" שעלו על שויה של החצר הכריחו אותם למכרה לאיש פרטי. ר' פישל הנגיד הפסיד מכספו והרשב"כ, שלא היה לו מה להפסיד, מת מעגמת־נפש בערבות־סיביריה.

"כנסת־ישראל" נצחה, אך נצחונה היה כנצחון אותו קונץ שבספורו של גלרט: חמש שנים רצופות נשפט קונץ עם שכנו הינץ על השביל הצר שבגבול שדותיהם. הגה אבד כבר את סוסו ופרתו, את ביתו ואת שדהו, שעברו לאט לאט לידי עורך־הדין, אך מה זה איכפת לו — הן הוא הוא שזכה סוף סוף בדין — וכאן העקר "Recht muss Recht bleiben":

כבן שלש־עשרה נכנסתי לישיבת עץ־חיים. ישיבה זו היתה שונה מישיבות רוסיה. הלומדים בה לא שאפו להיות למו"צים, רבנים או דיינים, שכן על־פי הרוב נתן היתרון לרבנים מוסמכים ולדיינים הבאים מחוץ־לארץ. כמעט כל הלומדים היו אברכים נשואים, שהישיבה היתה להם מקור פרנסה נוסף על ה"חלוקה". שכרם היה מחמשים ועד מאה גרוש לחודש. 150—200 גרוש היו מקבלים רק יוצאים מן הכלל, מטופלים במשפחה גדולה או למדנים חשובים. הגבאים היו סוחרים כר' פישל לפין ור' משה ברייזנסקר, שלא הרבו לבקר את הישיבה, מחשש שמא יבואו עליהם בטענות על ההפליה שבשכר הלומדים. איך שהוא, כל לומד, שזכה למקום בישיבה, היה מעורר עליו קנאת־רבים.

מלבד המסכת, שלמדנוה "קבע", למד איש איש לעצמו עוד מסכת אחת

---

* אליעזר אפנדי, איש יפה־תאר ויפה־מראה, היה המצוין שבפקידי הממשלה. רבים היו החברים המתקנאים בו. הוא מת בדמי־ימיו מיתה פתאמית, ורבים האמינו כי הרעילוהו עויניו במסבה אחת. אביו, מי שהיה אח"כ חכם־באשי, התאבל עליו שנים רבות.

או שתים, גם פוסקים, בפרט שלחן־ערוך ויורה־דעה. חושן־משפט למדו רק יחידים. הלומדים השתדלו להכין לפעמים קושיות ופלפולים, כדי להראות לראש הישיבה, להרב מחסלביץ, את חריפותם. הרב מחסלביץ דקדק להשיב לכל אחד ואחד על פלפולו. אני, הצעיר בכל החבורה, למדתי פוסקים, חבר ותיק, שהיה בא על שכרו, היה חוזר עמי תמיד על השיעור. בראשונה היה העוזר ר' אהרן בנו של ר' שמואל ברוך, ואחר כך — ר' ליב דיין.

לפעמים כשחלה ראש הישיבה, היה סר אל הישיבה ר' שמואל סלנט. בנגוד להרב מחסלביץ לא אהב, כי יפסיקו את שעוריו בקושיות. אל תשאלו קושיות עד שגמרתי את שעורי — היה אומר תמיד. משגמר היו פורחות להן כל הקושיות, שכן ר' שמואל סלנט היה מתרצן תוך כדי פשט.

יום־טוב בחיי הישיבה היה יום ה"סיום". זכורני, שהסיום למסכת "שבת" נעשה בבית הרב מחסלביץ ובני הישיבה עצמם עסקו בהכנותיו. כדרכם של הסטודנטים המעבידים את המתחילים (ה"שועלים"), העסיקו לומדי הישיבה את הצעירים שבחבורה. הסעודה לא היתה אמנם מפוארת כסעודותיה של חברה קדישא בז' אדר (יום מות משה רבנו), שבהן היה כל ראש־דגל וגבאי זוכה בתרנגולת שלמה, שהיה לוקחה הביתה, אולם העונג שגרמה לנו היה רב מאד. המבשלת המפורסמת זלדה, שהיתה מכינה את הסעודות לאנשי חברה קדישא, טרחה והכינה את הסעודה שלנו.

ה"הדרן", שאמר הרב מחסלביץ לאחר הסעודה, היה מלא וגדוש חריפות ובקיאות וכמה מבני הישיבה התפלפלו עמו.

כשהתחלנו, לאחר חג הסוכות, אחרי מסכת "שבת", במסכת "עירובין" נערכה שוב סעודת־מצוה קטנה עם י"ש ו"לקח".

כל בני הישיבה היו יראי־שמים, אולם מביניהם היו נוטים לציניות או פשוט לנבול־פה. כשהגענו לדף ק"מ במסכת "שבת" לעצתו של ר' חסדה לבריתה, דחפוני שנים מן הלומדים, שאפסיק את ראש הישיבה בשאלה לפירוש הדברים. אני לא ערבתי את לבי, והרב מחסלביץ מהר לעבור על חלק סוגיה זה ולא הוסיף אלא: כפירוש רש"י.

ידיעותיהם הכלליות של בני הישיבה היו דלות מאד. מהם לא ידעו פירוש "גד גדוד יגודנו" וכמה רגלים לתרנגולת, רובם לא ראו מימיהם את הים הגדול והירדן. מקומות מפורסמים אחרים בארץ ישראל מאן דכר

שמם. לעבר הירדן, או למקום רחוק כאום־אל־פחם (המקום היחידי, שממנו היו מוציאים הסוחרים היהודים אתרוגים לחוץ לארץ), היו הולכים רק סוחרים. רק למקומות קרובים כעמוואס למשל, היו בני הישיבה יוצאים לפעמים כדי להכין "חטה שמורה". פעם אחת נטפלתי אף אני לנסיעה כזו והשגחתי עמהם על הדישה, שתהיה במורג דוקא ורגל בהמה לא תדרוך על התבואה, שלא תרטב.

אחרי שנים מבני הישיבה, ר' שמעון מוכר־ספרים ור' בן־ציון בוסקר (אביהם של האחים זילברשטיין), היו מרננים שעוסקים הם גם במסחר ספרים. ואף הגבאים היו רוגזים על הסגת־גבול שבדבר, שכן בכסף שהם מקבלים מן הישיבה אפשר לכלכל אחרים הזקוקים לתמיכה יותר מהם. אולם הסוחרים ענו בטענה, כי תמיכת הישיבה אינה מספיקה כדי מחית בני ביתם ועליהם לבקש מקורות־פרנסה נוספים.

רננו אחרי הישיבה, שאין היא מגדלת רבנים ודיינים. אולם ר' שמואל סלנט למד עליה זכות, כי אמנם ראויים הם בני הישיבה לאצטלות אלה, אבל אין נביא מתנבא בעיר. ומי זה יהין למנות בן ישיבה לדיין בירושלים בשעה שרבנים קשישים וישישים, גדולי־תורה ואנשי־שם נו־הרים אליה מחוץ לארץ. במשך הזמן השתדל ר' שמואל סלנט להכניס לבין הדיינים גם אחדים מן המופלגים שבבני הישיבה כגון: ר' לייב בר' אלימלך, שנתמנה לספרא דדיינא ואחר כך לדיין.

רבים מבני הישיבה היו קוראים את „המגיד", „הלבנון" (אורגן הרבנים, שיצא בעריכתו של ר' יחיאל בריל, חתנו של יעקב ספיר, ראשונה בירושלים ואחר כן במיינץ), שהיו כשרים בהחלט ומעטים גם את „החבצלת", שעוררה לקדמה ולהשכלה, לתקון החנוך ו„החלוקה" ולמלחמה בממשלה האוטוקרטית של הממונים והרבנים הפרושים. במשך שנים מועטות הוציאו הממונים בעריכת ר' יואל־משה סלומון, אורגן בשם „יהודה וירושלים", שבו נלחמו ב„החבצלת". מן המושכים בשבט־סופר מבני הישיבה היו ידועים בעיקר: ר' מרדכי גרשון וויזברג ור' יעקב גולדמן (מי שהיה סופר „המגיד"), שידעו לכתוב לפי רוח הזמן ההוא. כמו אחרי ר' א. משה לונץ בשעתו (הוא בא אחריהם בזמן) כן רננו גם אחרי אלה, כי משכילים הם. אולם הם לא הוכרחו לצאת כמוהו מן הישיבה (א. מ. לונץ פתח אחרי צאתו

„חדר" לעצמו), כי לא הטילו ספק ביראתם, וגם היו נזהרים שלא למתח דברי בקרת על הרבנים והממונים והגבאים.

נצני השכלה

הנמוסים האירופיים בבית אבי ובבית רמ"י גולדשמיד ושכנותו של ר"ד פרומקין השפיעו אגב גם על השקפותי. בביתו של ר"ד פרומקין הייתי קורא את העתונים העברים, שהיו מופיעים אז בישראל: „המגיד", „השחר", „הקול". אף שאלתי ממנו כפעם בפעם את ספרי קלמן שולמן, מפו וסמולנסקין. אמנם עם תלמודי נשארתי תמים ככל המשכילים אשר סבבוני. בלילות הייתי יושב על ספר חיצוני ובליל חמישי הייתי הולך לבית־המדרש הישן, לחזור עד אחר חצות על תלמודי. עשיתי כן לא רק כדי לשמח לב אמי היקרה, אלא מתוך כונה טהורה ומתוך רצון לקיים את מצות למוד התורה לשמה.

בהיותי מקוראי „החבצלת" נסיתי גם אני את כחי בעריכת גליון משלי, „מגלת־ספר" קראתי לו. מתוך חקוי למוטו של החבצלת: „על הר גבוה עלי לך מבשרת ציון", בחרתי גם אני במוטו: „הנה באתי במגלת־ספר כתוב עלי". ארבעת־חמשת הגליונות, „שהוצאתי לאור", מסרתי לקריאה לאחדים מבני הישיבה, לר"ד פרומקין ולגיסי ר' י. מ. גולדשמיד. פרומקין ראה בעבודתי רק מעשה חקוי ויעצני, שלא להתעסק בעניני צבור. מוטב לי לתרגם ספורים קלים מגרמנית לעברית, רמי"ג ראה בעבודתי התפתחות בכתיבה, אך לא הסכים, שאכלה עליה זמן רב ביותר.

ר' משה־נחמיה כהנא, או הרב מחסלביץ, ראש הישיבה, ידע את נטיתי להשכלה וקרבני על כך, שכן אף הוא היה נוטה בצנעה להשכלה ולמשכילים. בימים ההם אסרו על „החבצלת" לבוא בקהל והרב מחסלביץ היה מקבל אותה מדי שבת בשבתו מידי אני. בכל שבת אחר הצהרים הייתי סר אל הישיבה כש„החבצלת" טמונה בחיקי, מוסר אותה לידיו והוא פורש לחדר קטן הנשען אל הישיבה וקורא בה. כפעם בפעם היה מוסר על ידי שלום לר"ד פרומקין ומביע לו את ידידותו והוקרתו על השקפותיו של העורך.

— אסור אני בכבלים — היה מצדיק את הדין על עצמו — חולני אני ואין בכחי לעמוד בפני התקיפים ממני...

משוחח הייתי עם הרב מחסלביץ, ביחוד בימות־הקיץ, בדרכנו אל

„תבת־נח" שלו. זו היתה עלית־עץ קטנה, שבנה לו הרב ב„נחלת־שבעה", להתגורר בה בימות־החמה. פעמים נשארתי ללון ב„תבה" זו. הוא היה מדבר עמי על ההשכלה ועל למוד־שפות, שאין בהם משום נגוד ליראת־שמים ומשלב את דבריו, כדרכו גם בישיבה, במלים ובקטעי משפטים עברים, אגב, באחד הימים סחף גשם ורוח את „תבת־נח" ותהי כלא היתה.

להתעוררות ההשכלה בירושלים עזר רק במדה מועטה מאד יסוד מקוה־ישראל. שנים מן האשכנזים בירושלים, ר' מיכל כהן (מי שהיה עורך זמן־מה יחד עם פרומקין את „החבצלת") ואברהם טלזר זוסמן, שהיו נוטים בעצמם להשכלה, התעוררו בשנות השבעים לשלוח את בניהם למוסד החדש הזה. אולם הצעד הזה לא עורר תשומת־לב רבה. אמרו עליהם, שבלית־ברירה שלחו את בניהם למקוה־ישראל, שכן לא הצליחו בלמודיהם בחדר... את תשומת־לבי אני למקוה־ישראל עורר שכננו שמואל זוסמן, בנו של אברהם טלזר הנ"ל בשובו בחג־פסח אחד ממקוה־ישראל ובידיו תפוחי־אדמה וירקות, ששתל וזרע בעצם ידיו, פירות שקטף מ„עציו שלו" וכשהוא מפטפט במקצת גם צרפתית. וניכר היה, שיחס השכנים והילדים, בפרט יחסי אני, אליו נשתנה במעט לטובה. אך הרושם לא היה עמוק, בכלל לא זכה מקוה־ישראל לשם טוב בזמן ההוא. אף שני הנערים האלה לא האריכו בו ימים, אם כי הוכיחו שניהם כאחד, שלא היו מחוסרי כשרון כל עיקר, כאשר חשבו עליהם בחדר. במשך השנים גמרו שניהם את חוק למודם בגרמניה והיו, אם כי לאחר שבע־עשרה שנה, לרופאים הגונים. בנו של ר' מיכל כהן גמר גם סמינר בברלין ושרת שנים אחדות בהוראת גרמנית ב„שקולה" של טג'ר, הוא בית־הספר למל, טרם היותו לבית־ספר מודרני.

לעומת מקוה־ישראל עוררה תסיסת משכילות חזקה ביאתם של פרופ' גרטץ וגוטשלק לוי לארץ־ישראל. תסיסה זו התגברה עוד יותר עם בקורם של שמואל מונטגו וד"ר אשר, שחל כשלש שנים אחר־כך. החרם, שהחרים על דעת עצמו הקנאי ר' יששכר־בר צוובנר את הפרופ' גרטץ בבואו יחד עם גוטשלק לוי והד"ר לונדון (ראש בית־החולים רוטשילד) להתפלל בבית־הכנסת של ר' יהודה החסיד, והתגר, שקראו האורחים האלה על החנוך העזוב שבירושלים, עוררו תשומת־לב רבה בעתונות אירופה בכלל ובגרמניה בפרט. העתונים העברים שבחוץ־לארץ התחילו מתאוננים על מצב החנוך

והולידו שקלה וטריה, שהיתה לברכה לישוב. אחרי היהודים באו גם לא־יהודים להתענין בשאלות החנוך. הקונסול הגרמני מינכהוזן, למשל, ערך בשנת 1876 מכתב אל עדת היהודים בברלין בשאלה נכבדה זו. אף היה שולח לקרוא אליו את נכבדי העדה לדבר על לבם לשכלל את דרכי החנוך. לא יתכן, היה אומר הקונסול, שהעדה כולה תחיה על ה"חלוקה", על ה"ישיבה" ועל נדבות סתם. יש לדאוג ביחוד לילדים וליתומים. דברי הבקורת של ש. מונטגו והד"ר אשר עשו רושם חזק בלונדון. מונטיפיורי בקש את רבני ירושלים, שיכניסו אל הת"ת גם למודי חול ובעיקר את למוד שפת המדינה, קבע להם תקציב מיוחד לכך וגם שלח להם כסף להוצאה זו. רק מפני קנאתם של הקנאים ועקשנותו של הרב ר' מאיר צוירבך לא נתקבלה הצעתו של מונטיפיורי. הדבר היה למורת־רוחם של רבים מן העדה, בתוכם גם הרב מחסלביץ והרב ר"ש סלנט. שניהם כאחד הסכימו בלבם הסכם גמור עם ההצעה של מונטיפיורי.

המאמרים והמכתבים בשאלת־החנוך, שהיו מופיעים בעתוני חוץ־לארץ וב"חבצלת" בירושלים, ביניהם גם מכתבי הקונסול פון מינכהוזן, היו עושים עלי רושם עמוק. שאלת הטבת החנוך, שהכריזו עליה בקולי־קולות, החלה להעשות בעיני לאידיאל. הקונסול פון מינכהוזן, שהכיר אותי ואת אחי הצעיר ממני עוד מימי הריב בדבר החצר הרדשקוביצית, הביע בפנינו ושלא בפנינו את צערו על שאין נערים מוכשרים כמונו לומדים ומשתלמים באירופה. ודבריו שמשו דחיפה ראשונה לנסיעה.

ברור היה לי, כי בכדי להגשים את האידיאל של שכלול החנוך בירושלים, עלי לקבל במשך שנים מספר חנוך בגרמניה. לאחר שדברתי בענין זה כמה פעמים עם רי"ד פרומקין, עם גיסי רמי"ג וכמו־כן עם ר' גמליאל שלנק, אחד משני באי־הכח של הנתינים הגרמנים היוצאים ובאים לפני הקונסול הגרמני, גליתי את שאיפתי זאת סוף־סוף גם לאבי בניו־יורק, ומה גדולה היתה שמחתי בתתו גם הוא את הסכמתו על הנסיעה, אף הבטיח לי, שבאם לא אהיה מרוצה מישיבתי בגרמניה יעבירני לניו־יורק, כי אחד מידידיו שם אומר לאספני אל ביתו. להסכמתו זו גרם גם מצבו הכלכלי, שנשתנה אז לרעה. תקותו לשוב לירושלים כבעל־הון נכזבה. יחסה של אמא לרעיון־נסיעתי היה בתחלה יחס של פקפוק וצער, אולם משרבו ידידי ביתנו לתאר לפניה מה רב האושר הצפוי לבנה בנסיעתו זו

ומה גם, שהקונסול הגרמני מבטיח לו את עזרתו במכתבי־מליצה, נתרצתה סוף־סוף גם היא. ולא עוד אלא שרצתה, שילוה אלי גם אחי הצעיר. אם גדול האושר בצעד זה, למה יגרע חלקו של בנה הצעיר?...

לאחר שגמלה ההחלטה על הנסיעה לגרמניה סרנו עוד פעמים אחדות אל הקונסול פון מינכהוזן, לשוחח עמו על דרכי הנסיעה והלמוד בגרמניה, שיחתנו האחרונה היתה בנוכחותו של ר' גמליאל שלנק. הקונסול בקש הבטחה, שנסיעתנו לגרמניה לא תהיה לשם טובת הנאה פרטית בלבד, אלא אף לטובת הכלל. הוא דבר עמנו על חובת היחיד כלפי הצבור, בפרט כלפי בני אמונתו ועירו והדגיש, שעלינו לשוב ולהקדיש את עצמנו ואת ידיעותינו לטובת אחינו בירושלים. באופטימיות רבה הביט הקונסול על עתידנו בארץ־ישראל. מתוך השקפה זו נתן בידינו מכתב־המלצה.

נסיעתנו לגרמניה

התכונה לנסיעה בלעה את כל ישותנו ובלילות נדדה השינה מעינינו. ככל אשר קרב יום־הפרידה כן גברו מכאובי־הלב והדאגה. כפעם בפעם הבחינו עיני בדמעותיה המסותרות של אמנו.

יום הנסיעה בא. מלבד בני המשפחה והקרובים באו אל שער־יפו גם רמ"א לונץ ור' גמליאל שלנק לברכנו בדרך צלחה. לשמחתנו ירד באותו יום גם ר' יעקב ספיר ליפו ובכל הדרך לא פסקו מפיו דברי חבה ועדוד. ביפו חכו לנו אחותנו הבכירה ובעלה רמ"י גולדשמידט, כמו־כן גם אחותנו הצעירה בילה.

בחתור הסירה אל האניה לא האמנו ולא הרגשנו, כי אכן נפרדים אנו מעל הנפשות היקרות לנו וכי לא נראם ימים על ימים. משנעקרה האניה ממקומה, הפליגה והרחיקה מן החוף, נתן אחי הצעיר פתאום את קולו בבכי מר: „על שום מה כל הנסיעה הזאת?...למה? רצונו לשוב אל אמא...אל אמא הוא רוצה, רק אחיו הגדול ממנו אשם בכל הדבר"... בכיותיו נשאו על פני כל האניה ועד אזני רב החובל הגיעו... הלה ירד מתאו, שאל לפשר הבכיה ואמר:

— את דרכנו לאירופה לא תעשו באניתי בשום אופן, עליכם לעזוב מחר את האניה בחוף פורט־סעיד.

אחי נתרצה ונרגע. בפורט־סעיד נסיתי עוד לדבר על לבו, כי יתנני

להמשיך את דרכי לבדי לגרמניה והוא יחכה בחוף זה להזדמנות טובה, בה יוכל לחזור ירושלימה, אך הוא באחת: לבדו לא ישאר בארץ נכריה זו. נשארתי, איפוא, גם אני בחוף פורט־סעיד ולאחר שבוע ימי־צפיה לאניה העולה ליפו, עלינו לשוב הביתה.

קבלת־הפנים מצד קרובינו בחוף־יפו לא היתה חביבה ביותר. רק זה השלימו עם רעיון נסיעתנו והנה אנו שבים על עקבותינו, מוגי־לב כתינוקות בני־יומם.

אולם ראה זה פלא: רק נשמעו דברי הכבושים מפי הקרובים ורחש־עוז לבשה פתאום את אחי הצעיר ואכול חרטה ובושה על מעשה־הילדות שעשה, קרא והבטיח בודאות גמורה, כי הפעם לא יחזור על אולת זו. הוא יסע עמי לגרמניה. רצונו לראות רק את אמו...

לפנות ערב יצא אחי לעלות ירושלימה. באותה שעה הגיעה השמועה אל אמנו, כי שבנו לחוף־יפו ותמהר לרדת אלינו. בשער "באב־אל־ואד" נפגשו שתי השירות, זו העולה לירושלים וזו היורדת ליפו, אך חשכת־הליל הכבדה כסתה על הנוסעים והאם והבן לא ידעו, כי קרובים הם זה לזו. באשמורת־הבוקר התדפק אחי על דלת ביתנו, ומה דאב לבו בשמעו, כי ירדה האם ליפו... עוד באותו היום חזר אחי אל החוף.

נסיעתנו "השניה" מחוף־יפו לאירופה עברה למישרים.

בטרייסט נקראנו לסעודת־שבת בביתו של אחד מראשי עדת־העיר, כהן שמו. לתמהונם של בעלי־הבית לא אכלנו שום מאכל חוץ מדגים. שכן צוו עלינו לפני נסיעתנו מירושלים, לבל נאמר "כשר" לכל אשר יאמר העם באירופא "כשר"...

בווינה מצאנו לשמחתנו הרבה את ר' זליג הויזדורף. הוא חכה אז לתשובתו של הקיסר פרנץ־יוסף על מכתבו. במכתבו בקש ר"ז הויזדורף זה, כי יזכוהו בקיום מצות־הברכה "שחלק מכבודו לבשר ודם" וכי תנתן לו הרשות לתלות את תמונתו של שליט אוסטריה על שערי "בתי מחסה" בירושלים. הבטחתם של מקורבי־החצר, שבקשתו תמלא, מלאה את לבו אושר רב.

גדולה היתה גאותו של ר"ז הויזדורף על שני נערי־ירושלים, שנלוו אליו לכל מקום אשר הלך. הוא הציגנו לפני גידמן, ילינק ולפני הגבאי של

ארץ ישראל, מר ברגל. יליגק שאלנו אם נסכים להשאר תחת השגחתו בווינה. תשובתי היתה, כי פנינו מועדות אל ד"ר הילדסהיימר ולא נוכל לשנות את דרכנו.

— מאימתי אומרים כי רק מברלין תצא תורה? — שאל יליגק בלצון.

בו בשבוע זכינו גם לשמוע את דרשתו על פרשת השבוע. הימים ימי־מלחמה עם הבוסניים, שהרגו את הפחה מוחמד עלי. והפסוק אשר בנה עליו את דרשתו, היה: „כי תצא למלחמה על אויביך"...

ובינתיים והכסף כמעט אזל מכיסנו וכסף חדש יכולנו לקבל רק מידי הד"ר הילדסהיימר, כי אליו שלח גיסי סכום נוסף. אז הביאנו ר"ז הויזדורף אל הציר הגרמני בווינה, עמד על־יד פתח־הבית וצוה עלינו להכנס לבדנו. מראה שני הנערים „הטורקים־גרמנים", הלבושים מלבושי אירופה והחבושים תרבושים לראשם, הסב עלינו את עיני כל הפקידים. הם הוליכונו מחדר אל חדר ומפקיד אל פקיד, הקיפונו בשאלות משאלות שונות על ירושלים, על קבר־הנוצרי וכיוצא בשאלות הקרובות ללבם.

מכתבו של הקונסול פון מינכהוזן הלך לפנינו והביאנו עד הציר הגרמני בכבודו ובעצמו. אף הוא דבר בחביבות רבה עמנו, צוה לערוך מכתב להנהלת הרכבת בווינה להסיענו למחוז חפצנו במחלקה השניה ולהקל את דרכנו ככל האפשר.

מסלות־הברזל בין ווינה לברלין היו נפרדות למדינותיהן ועומדות ברשות־עצמן ועל־כן היינו צריכים לחדש את כרטיסנו מן הגבול האוסטרי־גרמני פעמים: פעם מטשן שעל גבול זכסן עד אורנבורג שעל גבול פרוסיה ופעם מאורנבורג ועד ברלין...

באורנבורג עמדה הרכבת רגעים מספר, מנהל הרכבת מהר אל מנהל התחנה, לסדר עבורנו את כרטיסינו הפרוסיים. הלה בקש לראות תחילה את שני הנערים הבאים מארץ־הקודש ודרש, כי יחתמו בעצם ידיהם על קבלת הכרטיסים... היטב חרה לו, למנהל הרכבת, על סקרנותו של מנהל התחנה המעכבת את הרכבת. בלית־ברירה מהר אל קרוננו, תפס בידינו ומהר לחדר ההנהלה. פני המנהל אורו משמחה. הוא לחץ את ידינו בחבה, גם בקש את מנהל־הרכבת, כי ידאג לנו בבואנו, בחצות־לילה, לברלין. „ראיון" זה דחה את צאת הרכבת בכמה רגעים.

בתאנו נלוו אלינו בדרך שני יהודים גרמנים ובראותם את התעניינותו

המיוחדת של מנהל הרכבת בשני הנוסעים הצעירים, הבטיחו לנו את עזרתם בתחנת־ברלין. בקשתנו האחת היתה: אכסניה יהודית כשרה בתכלית הכשרות. והם הבטיחו להוליכנו אל בית נכדו של ר' עקיבא איגר.

הד"ר הילדסהיימר, אשר אליו אמרנו לסור תחילה, לא היה באותם הימים בברלין. ("ראש־השנוררים" קרא הילדסהיימר לעצמו, כי הרבה מאד בנסיעות לשם אוסף־כספים לצרכי צבור בכלל וצרכי הסמינר שלו בפרט). מכתבים מן הקונסול פון מינכהויזן היו בידינו, אמנם, גם אל הפרופ' לצרוס, שטיינטל ועוד, אך אנו בקשנו להפגש תחלה עם ר' עזריאל הילדסהיימר ולכן חכינו עד שובו מדרכו.

ראשית דבריו אלינו היו, כי עוד בווינה שמע עלינו, על שני הנערים מירושלים, הנוסעים אליו ברלינה והרוצים ללמוד בסמינר שלו דוקא. כן ספר לו ברגל. אולם הוא עצמו חרד במקצת על בחירתנו זו. ברלין עם מ"ט שערי־הטומאה שלה, סם־מות בה לצעירים שכמותנו. לדעתו עלינו לעבור לאלטונה או להלברשטט. למחר ערך שני מכתבים לרבני אלטונה והלברשטט, ספר על שני הנערים מירושלים, החפצים להשתלם בלמודי־קודש ובלמודי־חול ובקש לאספם אל תחת כנפיהם.

קהלת אלטונה נענתה מיד, אף קבלה אותנו בזרועות פתוחות.

ימי־למודנו באלטונה

הרב דמתא היה אז הד"ר ליב, יורש כסאו של הרב יעקב אטלינגר. קבלה היתה בידה של קהלת אלטונה לתמוך בשנים־שלשה בחורים המתעתדים להיות מורי־הוראה בישראל ומאד התפארה ברב ד"ר עזריאל הילדסהיימר, שנמנה לפנים בין ה"בחורים". חובתם של ה"בחורים" באלטונה היתה ללמוד מפי הרב דמתא כמה שעות ביום למודי־קודש ולהתפלל ב"קלויז" ותיקין.

ללמודי־החול היו לנו מורים פרטיים, וזכורים לטוב יהיו ביחוד: אשת הרב, שלמדתנו צרפתית והד"ר קליינפול ומר בכמן. ד"ר קליינפול, לא־יהודי, הטיל עלינו פעם אחת לתרגם כתבים עבריים הדנים בריב שבין ר' יהונתן אייבנשיץ ור' יעקב עמדן, שנשתמרו בארכיון של עירית אלטונה.

לאחרי שנים אחדות פרסם הד"ר קליינפול את תרגומי בעתון ברליני יומי Norddeutsche Allgem. Ztg., בלי ידיעתי.

משני חברי המובהקים, תלמידי הד"ר ליב, ראוי להזכר נכדו של הרב משה וורטהיימר שהיה הרב דאה"ו (אלטונה, המבורג, וונדסבק) לפני ר' יעקב אטלינגר, הוא ליאו וורטהיימר, הפילוסוף המפורסם, הידוע עתה בשמו הספרותי קונסטנטין ברונר, שלא שנה את מזגו הרך והנעים עד היום והתעניותו ובקיאותו בספרות־היהדות משתקפת בכל כתביו.

עוד בימי שהותנו בברלין הודעתי לאבי על בואנו לגרמניה. שבועות מספר לאחר בואנו לאלטונה נתקבלה תשובתו של אבא מניו־יורק ובו הודיענו, כי יוצא הוא לאירופה ופניו מועדות ראשונה להמבורג. מהמבורג יסור לברלין על־מנת להפגש בנו.

כשקבלנו את המכתב קמנו ונסע ברכבת־הסוסים להמבורג, הרחוקה רק מהלך רבע שעה מאלטונה. באנו לבית רפאל מנדל (היא האדריסה הרצופה למכתבו של אבי) לבקש מאת בני־הבית, להודיע לאבי בבואו, כי יושבים אנו באלטונה ולא בברלין. נכנסנו לפרוזדור והנה לקראתנו איש המוכן לעזוב את הבית. — „בודאי רפאל מנדל" — חשבתי בלבי. רק פניתי אליו להודיעו את מבוקשנו והנה נעץ בנו האיש עיני תמהון, פתח את הטרקלין ונתן לנו אות להכנס. איני זוכר כמה רגעים נצבנו שלשתנו דוממים תחתינו, עד שפרץ האיש בבכי... שמונה שנים לא ראינו את אבינו. בעזבו את ירושלים, בשנת 1870, היה כבן 45 וזקנו שחור ועתה נצב לפנינו אדם, ששיבה זרקה בו ובפניו עקבות דאגה וסבל.

כשני שבועות השתעשענו יחד. הד"ר ליב הבטיח לו, שידאג לנו הן בגשמיות והן ברוחניות ומתוך אמונה ובטחון בדברי הרב נפרד אבינו ממנו בלב שקט וטוב.

בשל „החרם" בירושלים

אחרי שלש שנות למוד באלטונה יעצונו הד"ר הילדסהיימר והד"ר ליב להכנס לבית־המדרש למורים ווירצבורג, שעמד תחת ראשותו והשגחתו של רב העיר, ר' נתן במברגר. לתמהוננו הגדול דרש ר' נתן במברגר מאתנו "דבר קטן" — תקיעת־כף, שלא נשמש בהוראה בארץ־ישראל בלי הרשאתם של רבניה. רק בתנאי זה נתקבל אל מוסדו. יודע הוא, כי רבני

ירושלים הכריזו חרם על בתי־ספר מודרניים ומתירא הוא שמא יהיה מסייע לדבר־עבירה... לא הועילו השתדלויותיו של ידידנו הדירקטור לודוויג שטרן, אחד הנכבדים והחרדים ביותר בווירצבורג ולא אלו של הרב מקיסינגן, שבא ב„קום ועשה", לדבר על לב אחיו, כי ישוב מדעתו. גם מכתבו של הד"ר עזריאל הילדסהיימר העלה חרס. כמעט שנתלקחה בקהלת וירצבורג מחלוקת בענין זה, כי בעלי ההשפעה שבעדה התמרמרו על צרות השקפתו של רבם. אחיו הגדול, הרב מקיסינגן, סבר, כי גם אביהם, ר' זליג במברגר, לא היה פוסק כדעתו. אך נתן במברגר באחת: מתירא הוא מפני האחריות לפני הבורא ומפני החרם, שהכריזו רבני ירושלים.

לבו של ר' נתן במברגר היה טוב אלינו והרחקתו אותנו ממוסדו גרמה לו יסורים, אולם יראתו היתה קודמת לחכמתו ולרגשותיו. הוא נסה לדבר על לבנו, כי נלמד חכמת הרפואה, או מקצוע אחר. אף היה מוכן לתמוך בנו בכל יכלתו, לו אמרנו לעזוב את המטרה, מטרת ההוראה, שהצגנו לפנינו.

הרב אהרנרייך מהייכברג (כפר סמוך לווירצבורג), שדעתו היתה מקובלת ביותר על ר' נתן במברגר, לא יכל גם הוא לפעול עליו. על כן יעצנו לחדול מבית־המדרש למורים ולעבור לזמן־מה לבית־המדרש שתחת הנהלתו בהייכברג (שהיה מעין פרוזדור לסמינר), עד הגיע שנת־הלמודים החדשה, כי את הכניסה לסמינר הממשלתי אחרנו בין כה וכה.

תשעת החדשים, שישבנו בהייכברג, הביאו עמם ברכה רבה מאשר פללנו. בשל הצטיינותנו הרבה משאר התלמידים הקדישו לנו המורים תשומת־לב מיוחדת וגם שעות מעתותיהם הפנויות. הרב אהרנרייך, ראש המוסד, חגג אז את חצי יובל השנים למשרתו ואני נבחרתי בשם התלמידים לשאת לפני מאות המורים, שנתקבצו להשתתף בחג הזה, את נאום הברכה. שכרי היה גדול מאד, כי עתון ה„ישראלית" ממיינץ, שאת מאמריו הראשיים, דברי דרוש על פרשת השבוע, היו קוראים בימות השבת לפני הקהל בבתי־הכנסת הכפריים ואומרים אחריהם „קדיש דרבנן", הזכיר גם את נאומי לשבח *.

* אגב, כדאי להזכיר, שעורך ה„ישראלית", הרב והסופר ד"ר ליהמן, שהכרתיו בארץ ישראל כשתי שנים אחר־כך, לא היה כלל תמים דעים עם הרב נתן במברגר בשאלת החנוך.

כשנזדמנתי אחרי עשרים וחמש שנים עם הד"ר אפרים קלרמן, הפילוסוף שבין רבני ברלין, שהיה תלמיד בהייכברג שנים אחדות אחרי, גלה לי לתמהוני, כי יודע וזוכר הוא משפטים שלמים מחבורי. הרב אהרנרייך היה נוהג לתתם לתלמידיו, למען יקראו וישכילו.

ימי־למודינו בהנובר

מהייכברג עברנו להנובר, לסמינר, שעמד תחת הנהלתו של הד"ר פרגר, ממלא־מקומו של חוקר המסורה הפרופ' פרנסדורף. מוסד זה עלה אז בחשיבותו על הרבה סמינרים אחרים. טובים ביחוד היו בו שיעורי הפדגוגיה ושיעורי ההוראה בבית־הספר שעל־יד הסמינר. לאחר שנתים וחצי גמרנו את למודינו. בבחינות שבעל־פה כמעט נכשלתי. למזלי הרע עלתה בידי הפתקה היחידה השואלת על אחד מנסיכי־ההונצולרן הראשונים. ואם כי המורה להיסטוריה הזהיר לעבור יפה גם על דברי ההונצולרן, לא נתתי את לבי לזה. התנצלותי בפני הבוחנים היתה, כי אין כוונתי להורות בפרוסיה אלא בארץ־ישראל. אולם יועץ־הסתרים להשכלה למחוז הנובר, שנהל אז את הבחינה, ענה, כי לאחר שלמדתי בסמינר פרוסי עלי להתאים את ידיעותי גם לדרישותיו. ובכל זאת נאות להציע לפני נושא אחר הקרוב ללבי יותר והוא "כבוש־ירושלים בידי נוסעי הצלב". (אמרו עליו, שבלבו לא היה אוהב ההונצולרים כלל, כי הנוברי היה).

הנרי פרנקלין

לפני כניסתנו אל הסמינר בהנובר הבטיחו הד"ר הילדסהיימר מברלין, ד"ר ליב מאלטונה והד"ר סלוונדי מדירקהיים, להמציא לנו את האמצעים למשך ימי שבתנו בהנובר. אך כעבור חצי שנה פסקו שני הרבנים הראשונים למלא את הבטחתם, לא משום אי שביעת רצון מלמודינו חלילה, אלא, פשוט, בשל הכלל "וישן מפני חדש תוציאו"... מטופלים היו במצוות חדשות, והאמן האמינו כי גואלים ימצאו לנו גם בהנובר עצמה. רק הד"ר סלונדי שמר את הבטחתו בנאמנות גם להלן. הוא הזמיננו לבוא אליו בימות הפגרה של פסח לביתו שבדירקהיים. הד"ר פרגר יעצני לסור, בדרכי אל הד"ר סלוונדי, אל הד"ר ברוולד, מנהל בית־הספר ליהודי פרנקפורט הנודע בשם "פילנטרופין", — שמא תמצא סטפנדיה גם עבורנו. פגישתי

עם הד"ר סלוונדי היתה חשובה מאד, כי מן היום ההוא והלאה היה הפועל החרוץ הזה לטובת ארץישראל ידידי ואיש בריתי עד יומו האחרון. תוצאות נכבדות היו גם לבקורי אצל הד"ר ברוולד, הוא הראה התעניינות רבה במצבנו ובשאיפותינו. מאורע ווירצבורג הוסיף נופך להערכת הצעירים מירושלים, והוא יעץ וכמעט שהפציר לסור אל שכנו, הרב ד"ר מרדכי הורביץ, אחד הרבנים המבטיחים מעט ועושים הרבה. הד"ר הורוביץ ספר לי, כי בית־היתומים בארץ־ישראל, העומד תחת הנהלתו של הד"ר הרצברג, עבר מרשות ברלין לרשות פרנקפורט והוא מראה עתה סימני התפתחות חדשים. הוא הבטיחני כי „עוד אשמע ממנו"...

רק עברו שבועות אחדים והנה נמסר לידינו מכתב מאת איש, ששמעו לא שמענו עד היום ההוא. במכתבו מודיע הכותב, כי השיחות שהיו בינו ובין הד"ר הורוביץ וברוולד, עוררו בו את הרצון להכירנו והוא מבקש, כי נמהר לבוא ליום או ליומים לפרנקפורט, כי עומד הוא לנסוע לונדונה. דמי הוצאות הנסיעה, הלוך ושוב, היו לוטים בתוך המכתב. כותב המכתב היה הנרי פרנקלין, יהודי אנגלי ותושב פרנקפורט. הוא ישב שנים רבות בפרנקפורט, היה אחד מגבאי־הצדקה בעיר והרבה לעשות חסד (הוא השפיע על שרל הלגרטין בעניני צדקה).

בו ביום קבל הד"ר פרגר מכתב מהורוביץ להרשות לשני הצעירים הירושלמים לנסוע לפרנקפורט, כי תוצאות חשובות כרוכות בה לעתידנו.

קצר־ראי היה הנרי פרנקלין, ועל־כן אמץ את כל כח־ראיתו בכדי לעמוד על מראה הצעירים העומדים לפניו. הוא הביע את שמחתו על בואנו והציגנו גם לפני אשתו ובת־אחיו. כשתי שעות ארכה שיחתנו. רבים ושונים היו נושאי־השיחה: פדגוגיה וחנוך, ספרות ופוליטיקה. לבסוף שאל על שאיפתנו לקראת העתיד. תשובתנו היתה, כי עם גמר הסמינר בהנובר ברצוננו להמשיך את למודינו עוד כמה שנים בפריז ובלונדון ולשוב אחר־כך ירושלימה על־מנת לעסוק בחנוך והוראה בארץ מולדתנו. גם ספרנו לו דבר סרובנו לתקוע כף לרע נתן במברגר. רק עתה כאילו נשם הנרי פרנקלין לרווחה וגלה לנו סוד קריאתו אותנו אליו. אחיו, המנוח יעקב פרנקלין, הניח קרן לטובת החנוך ועבודת־האדמה בארץ־ישראל. האפיטרופסים הם: שמואל מונטגו ומוקטה, אחיו אליס פרנקלין והוא. והחלטתו היא,

שמהיום והלאה נהיה אנחנו הממלאים את תפקיד העזבון. הוא נתן לנו ארכה לעיין בדבר ולהציע לו למחר את תשובתנו בכתב.

אחרי התיעצות עם הד"ר ברוולד והד"ר הורביץ ערכנו את המכתב הנדרש, שבו הבענו את חפצנו להקדיש את עצמנו לחנוך ולעבודת־האדמה בארץ־ישראל במשך עשר שנים רצופות.

הוסכם בינינו, כי עם גמר למודינו בסמינר נצא ללונדון ואחי, בשל נטיותיו לחקלאות, יעבור אז לאגרונומיה. לפי שעה עלינו לקנות ידיעות בשפה האנגלית.

בלונדון

גמרנו את הסמינריון בהנובר ונסע ללונדון. דירת הקבע לכל ימי שבתנו בבירת אנגליה נקבעה בבית בנימין פרנקלין, הוא אחיהם של אליס והנרי פרנקלין. בנימין פרנקלין בלה את רוב ימיו בג'מייקה, היה עוסק בצרכי העדה היהודית ואחד מראשיה הנכבדים. לעת זקנה שב ללונדון, לבלות את שארית ימיו בקרבת משפחתו. כדרך רוב האנגלים בני תרבות, היה מנעוריו חבר לחברה של וכחנים בפוליטק Debating Society, המאמנים את עצמם בנאומים ובוכחים בענינים העומדים ברומם של חיי החברה בכלל והפוליטיקה של אנגליה בפרט. באשמורת הבוקר היה הזקן הנלבב הזה מתחיל מעיין בעתוני היום החשובים. בארבע בבוקר היה מובא אליו בראשונה ה„טיימס". בחמש היה בא נושא־העתונים להחליף את העתון הזה ב„דיילי טלגרף" (באנגליה נוהגים לחתום גם חתימה חלקית על עתון, העתונים נקראים, חוזרים אל המחלק ועל־ידו — אל החותמים האחרים), ובעוד שעה — ב„דיילי ניוס". ארבעה עתונים, לפחות, היה בולע הזקן בוקר בוקר. לפרקים היה יושב אחר־כך וכותב מאמר מעניני דיומא. לא כל מאמריו זכו לראות אור. משנדפס מאמר היו משתנים עלינו סדרי החיים. אותו בוקר היה פעמון חדרנו מחרידנו משנתנו בשעה הרביעית או החמישית (חדרנו היה בקומה שמעל חדרו וחוט נמשך מפעמון חדרנו למטתו. בוקר בוקר היה נוהג למשוך בשעה הששית בחבל בכדי להעירנו משנתנו). ואם כי היה קורא את מאמרו לפנינו בכתובים, לא היה הזקן עוצר סבלנות להמתין עד שעת־יקיצתנו הקבועה. מלבדנו הרי לא היה איש בבית, שישתתף בשמחת לבו... אוי היה לנו גם כשבשרו עתוני

הבוקר על מאורע נכבד בעניני פוליטיקה ואפילו על איזה פסק־דין חשוב וסנסציוני בעניני משפחה, אשר לתוצאותיו חכו בלונדון בצפיה מתוחה. מאורעות אלה לא היו נותנים דמי ללבו הנרגש, עד אם משך בפעמון והורידנו אל חדר האוכל.

ידיד יקר היה לנו בנימין פרנקלין. סדור חיי הבית היה נתון בידיו וההוצאות היו נזקפות על שלשתנו, חלק כחלק. הוא היה חי בחשבון ומקפיד, שלא להוציא הוצאות יתירות. היינו אומרים לו דרך לצון, כי נשא בעודף ההוצאות, אם יסכים לחיות ברוחה יותר... בדייקנות, שהיתה מיוחדת לו, נהל את חשבונותינו.

בנימין פרנקלין הרגילנו במשך הזמן להגביר את תשומת־לבנו לשאלות הפוליטיות של אותו הזמן. כפעם בפעם היינו הולכים ל„הייד פרק", מקום בו ידרשו ויתוכחו דברים שונים בעניני פוליטיקה ודת. המחזה הזה, כנופיות־כנופיות מפוזרות ברחבי הפרק ומקשיבות לדברי הנואמים ולמתנגדיהם, היה מענין ומעורר. השתתפות אמתית וטבעית. מתכונותיו של הדבור האנגלי, שהוא בנוי פסוקים־פסוקים, קבועים ושלמים — כך צריכה להיות נוסחתו של משפט זה ולא אחרת — ודיו לדבר או לבר־פלוגתיה שיהיה בעל זכרון טוב, כדי שיצטיין בנאומו, גם אם אין הוא בעל השכלה גבוהה, קשה על־כן להכיר בנואמים האלה את מיעוט הידיעות, שהם מזוינים בהן... ידידנו הזקן היה לוקח אותנו לאספות ולדרשות בעלות ערך והיה מציג אותנו „כידידיו הצעירים מירושלים". הוא נמנה על נכבדי הליברלים שבמחוז פדינגטון, אולם גם באספותיהם של הקונסרבטיבים היה מבין היושבים על הבמה. ביחוד הרבינו להלוות עליו לאספות השונות, שהיו בימי הבחירות לפרלמנט. המועמד במחוז פדינגטון מצד הקונסרבטיבים היה אז ליונל כהן, יהודי מצוין ואדם יקר ונכבד מאד על בני עדתו ואי־אפשר היה לו, לפרנקלין, להוקיר רגלו מן האספות, שבהן הרבו לדבר בשבחו של המועמד הזה. באחת אספות הקונסרבטיבים הציגנו בנימין פרנקלין לפני רנדולף צ׳רצ׳יל ואשתו (אמרו עליה, שנשקה לגורף־ארובות בשוק בשכר שהסכים לבחור בבעלה. המעשה עורר בשעתו וכוח בעתונות, אם אין בו משום מתן שוחד), שהיו מן הלוחמים החשובים ביותר לזכותו של המועמד היהודי במחוז פדינגטון. מועמדם של הרדיקלים בווייטשפיל היה אז גיסו של ליאוניל כהן, שמואל

מונטגו. וזכורני, פעם אחת אמר בבית־הכנסת לבנימין פרנקלין בהלצה, כי חושד הוא בו, שמפני ידידותו לליוניל כהן יתן קולו למועמד הקונסר־בטיבי בפדינגטון, אך השם יכפר לו על עוונו זה.

עשיר לא היה בנימין פרנקלין ואף־על־פי־כן היה מפריש מכספו לעניני צדקה אולי יותר ממעשר. התעניינותו בעניינים פילנטרופיים היתה לא פחותה מבעניני פוליטיקה כללית. כפעם בפעם היה קם והולך לראות בסבלות אחיו בווייטשפיל ולנדב את נדבתו לבית הת"ת והכנסת האורחים. המוסדות הללו היו אז במצב עלוב מאד. הגבאים היו נאמנים לתעודתם, אך חסרי־יכולת. פעם אחת נלוינו לידידנו הזקן לבית הכנסת אורחים שבווייט־שפיל. באנו לכלל דעה, כי מצבו הבלתי־היגיני של המוסד הזה מעטה חרפה על עדת לונדון העשירה. תוצאות בקורנו היה מכתב מעורר מצד בנימין פרנקלין ב„י'ואיש כרוניקל", חתום בחתימת „סימפטי". מאמר זה לא עבר בלא הד: באחד הגליונות הבאים של העתון הופיע מכתב תשובה ועל החתום „יהודי פולני" התומך בדברי המעורר וקורא את קהלת לונדון לפעולה.

באחד הערבים ואנו מסובים בחדר־האוכל אל השולחן והנה כרכרה באה ועומדת לפני פתח הבית. בעד החלונות, הנשקפים אל הגן הקטן שלפני הבית, ראינו אדם גבה־קומה יוצא מן הכרכרה ופניו מועדות לדלתי הבית. הדלת נפתחה והאורח נתבקש מאת המשרתת לסור אל האולם. בינתיים הרגיש בנו, פנה ישר לחדר־האוכל ולאחר ששאל תוך כדי הצטדקות, אם כבר גמרנו את סעודתנו, עמד והתודע אלינו בשמו:

— „יהודי פולני" — השתחוה האורח לפני המסובים.

— „סימפטי" — ענה פרנקלין הזקן.

„היהודי הפולני" הזה היה הרמן לנדוי, יליד קליש של פולין, שבא בעודו צעיר ללונדון והצליח מאד בדרכיו. לנדוי ספר, כי הלך אל המערכת של ה„י'ואיש כרוניקל" לחקור מי הוא „סימפטי", חברו לדעה. עתה בא לדון עמו על המעשה. מוכן הוא לנדב לפי שעה ארבע מאות לי"ש ולהוסיף במשך הזמן עוד על הסכום הזה, אם ישתתפו גם היהודים האנגלים השתתפות הוגנת לפי כבודם. פרנקלין הודה, כי מתנת ידו לא תוכל להיות גדולה, אך הוא ישתדל להניע את לב ידידיו ומכריו, בפרט את אחיו אליס פרנקלין להחיש את הגשמת הרעיון החשוב הזה.

שעת רצון הגיעה עתה לזקן היקר. מאז לא נתן דמי לכל ידידיו ובני חברתו ובעזרת אחיו אליס והנרי פרנקלין נרכשו אנשי מעשה שונים ונוסד הועד להקמת בית מחסה למהגרים. אליס פרנקלין היה ראש הועד וסגנו היה „היהודי הפולני" הרמן לנדוי. קשה לתאר את אשרו של בנימין פרנקלין בראותו את פרי עבודתו הולך ובשל לנגד עיניו.

בבקורנו הראשון בבית־הכנסת של ווסט־אנד הסב תשומת־לבנו אדם גבה־קומה, שנבדל מכל יתר המתפללים בטליתו הגדולה היורדת לו למטה מקרסוליו ובזקנו המגודל. בשעת קריאת התורה לחש אחי על אזני:

— ראה גם ראה את היהודי המזרחי, פולני או רוסי, בזקנו המגודל וטלית־הצמר הגדולה, הריהו עומד בשורה הראשונה של המתפללים, בין נכבדי הקהל... היחס אל יהודי מזרח כאן נבדל לטובה בהרבה מן היחס השורר אליהם בגרמניה.

עם גמר התפלה נגש אותו היהודי אלינו (עמדנו אז בצדו של הנרי פרנקלין), הושיט לנו את ידו לשלום והזמיננו בלשון גרמנית, אמנם לא צחה ביותר, כי נואיל לבקרו בביתו. הודינו לו על הזמנתו מתוך נמוס, אך את שמו ומהותו לא ידענו. הנרי פרנקלין, קצר־הראי, לא הרגיש בראשונה בפגישה זו. אז פנה אליו איש שיחנו ואמר:

— כנראה אין ידידיך מירושלים יודעים מי אני.

ומה נשתוממתי באומרם לנו, כי זה האיש, שהיה בעינינו איזה יהודי פולני, הוא שמואל מונטגו, גיסו של אליס פרנקלין ואחד האפיטרופסים של עזבון יעקב פרנקלין.

ראיתיו אמנם כאחת עשרה שנה קודם לכן בירושלים, אך אז טרם היה זקנו מגודל. שם משפחתו האמיתי היה שמואל ומונטגו (מרדכי) שמו הפרטי. אך באשר נקרא בפי ידידיו ומכריו תמיד רק בשמו הפרטי, הפך במשך הזמן את שמו לשמואל מונטגו. בשם זה נקרא עד שהתעלה למעלת לורד ונקרא בשם לורד סוויתליג. מונטגו היה אישיות רבת השפעה וחשיבות בלונדון רבתי. ראש העדה היה אז נתנאל רוטשילד ומונטגו סגנו. שונות היו דעותיהם של שני האנשים האלה בעניני הקהלה ויש והיו גם מתנגדים קיצוניים זה לזה. זכורני, אחד הנגודים העצומים ביניהם היתה עמדתם לגבי שאלת היהודים במזרחה של לונדון. מונטגו דרש, כי היהודים האלה יתארגנו לעדה מיוחדת תוך הקהלה היהודית הגדולה. רוטשילד

התנגד לפרוד זה. באחת האספות לא יכול היה להתאפק והפליט מפיו את הקטרוג: מונטגו מבקש לו פופולריות זולה. ואכן הפופולריות של מונטגו בין תושבי מזרח לונדון, היא שעמדה לו להבחר לפרלמנט. אולם זולה לא היתה פופולריות זו כל עיקר. הוא נדב כעשרת אלפים לי"ש לבנין בתים היגייניים ומרווחים לעניי ווייטשפיל.

רדיקלי בהשקפותיו המדיניות, לפי המושג הפוליטי של הזמן ההוא, ומשמר בעניני דת — כזה היה מונטגו. בליל שבת היה עושה את דרכו מן הפרלמנט לביתו שב„קנזינגטון גרדנס" ברגל. בכלל הקפיד על המסורת ברוח הקונסרבטיבית היהודית האנגלית (ולא ברוח העדה המתבדלת בפרנקפורט). רק בשאלת יום טוב שני של גלויות היה תמים דעים עם הריפורמים, אולם להלכה ולא למעשה. מאז בקר את ארץ־ישראל ובראותו יום טוב אחד, לא הרפה ממ"מ הרב הראשי, נפתלי אדלר כי יכנס ישיבה של רבנים מפורסמים בישראל ויבטל יום טוב שני. הרב ד"ר אדלר התנצל והסביר לו, כי הרבנים לא יתרצו בשום אופן לבטל מנהג המקובל זה מאות שנים.

מאז נפגשנו היינו סרים לבקרו בביתו. הוא הראה התעניינות רבה בלמודינו בהסתגלותנו לדרכי האנגלים. ואם כי לבו היה ער לעניני ארץ־ישראל וגם שמח לשמוע, כי דברי־הבקורת שלו עשו עלי רושם חזק בהיותי עוד נער בירושלים, היה בכל זאת מקטני האמנה בפריחת ההשכלה בירושלים. ולא עוד אלא שהיה מטיל ספק אם נוכל לשבת בה ימים רבים.

— הצעירים האלה — היה אומר לפרקים לגיסו אליס פרנקלין, או להנרי פרנקלין — אינטליגנטים הם יותר מדי, שיוכלו לשבת ישיבה ממושכת בירושלים החשוכה. סופם לילך למושבות בריטניה לעשות להם הון. הן זאת היא הדרך בה ילך כל צעיר בעל כשרונות אנגלי בימינו אלה.

כשבקרתי אצלו אחרי שלש שנות עבודה בארץ־ישראל, בלונדון, חמד לו לצון קל ושאלני:

— הכבר צברת לך הון בארץ־ישראל?

— העמדתי תלמידים — היתה תשובתי.

גם זהו קפיטל חשוב — ענה בהסכמת רצון לדברי.

את אליס פרנקלין, הראשון באפטרופסים של עזבון אחיו, היינו רואים לעתים תכופות. הוא היה שותפו של גיסו שמואל מונטגו, בבית־המסחר

שנקרא על שמו של האחרון ונמנה על העשירים הגדולים ביותר בין יהודי לונדון. עדין ואהוב במראהו, אופטימי מטבעו, שמח בחלקו, שוקל את דבריו ואת מעשיו, מאמין באדם וחביב על הבריות — אנגלי ויהודי כאחד. לא היה מוסד צבורי, שלא נטל בו חלק פעיל ומשפיע. ככל אנגלי משכיל התענין גם הוא בפוליטיקה, אך מדינאי אקטיבי לא היה. כבחיי הצבור כן שמש מופת גם בחיי המשפחה, שהיו קדושים בעיניו מאד. קדושה היתה עליו גם המסורת הפטריארכלית היהודית, הן בבית והן בבית־הכנסת, שבו היה אורח קבוע. כאיש המוסר להלכה ולמעשה היתה השפעתו על בניו גדולה מאד.

אדם יקר־רוח, הדומה בהרבה לאליס פרנקלין, היה חבר האפיטרופסות של קרן יעקב פרנקלין, פרידריך מוקטה. פניו העידו בו על גזעו המזרחי. הוא היה מאצילי יהודי ספרד בבירת אנגליה. חשוך־בנים היה ונתון כולו לטובת הצבור, לעניני צדקה, עניני ספרות ומדע יהודיים וכלליים. בין מעלותיו מנו אז גם את יחסו האנושי לכל הפונים אליו במשאלותיהם. אמרו עליו: מעולם לא עבר בשתיקה על מכתב הערוך אליו. הוא היה ממיסדי הריפורמה, לא מתוך קלות ראש ובעיטה במסורת, אלא מתוך אמונה, שבכך עלולה היהדות להתקבל על לב הדורות הבאים ולהמשיך את קיומה. את השבת שמר כאחד החרדים, רק את יום טוב שני של גלויות בטל. פעם פגשנו בו ביום טוב שני בהיד־פרק כשהיה רכוב על סוסו. הוא הושיט לי את ידו לשלום ואמר:

— הרי על פי דין אין יום טוב היום.

מוקטה הראה התענינות מרובה גם בגורלו של הישוב בארץ־ישראל. שנים רבות עמדנו אחר־כך בחליפת מכתבים ותמיד הבליט את יחסו הידידותי הן בשאלות העומדות על הפרק בירושלים ובארץ־ישראל, והן אלי, ולפעולותי. על פי השתדלותי נדב ספרים חשובים מהוצאת ה„פלסטיין אכספלוריישון פאנד" (לו עצמו היה אוסף ספרים חשוב מאד) לבית־הספרים הכללי, שעמד תחת ידי. על פי הצעתי השתדל להרחיב את חוג מפעלו של בית־החולים האנגלי לחולי עינים. לאות ידידות והוקרת עבודתי שלח לי ליום כלולותי כלי־בית, מעשה מלאכת מחשבת של העיר דמשק.

במלאת לו שבעים שנה הוגש לו מכתב ברכה והוקרת ערך מעשיו הטובים לטובת החברה. מכתב זה נשא עליו אלפי חתימות של מעריצים.

ביניהם גם בישופים ונסיכים. הד"ר אלברט לוי, אחד ממעריצו הגדולים, שלח גם אלי גלילון־ברכה ועליו חתמו אז רבים מנכבדי ירושלים.

מוקטה כתב בימיו ספר קטן על היהודים בפורטוגל. הספר זכה להתרגם עברית על־ידי פרומקין וגרמנית — על־ידי הד"ר קייזרלינג בהנובר.

דאגתו של הנרי פרנקלין, שבזכותו באנו ללונדון, נתבטאה לא מעט בשיעוריו הפרטיים, שנתן לנו.

הנרי פרנקלין היה איש־המדע במלוא מובן המלה. מפורסם היה תרגומו האנגלי בחרוזים לסידור תפלות ישראל שזכה למהדורות רבות.

אביהם של האחים פרנקלין רצה, שאחד מבניו יהיה לרב ויגיע לכסא הרבנות הראשית בלונדון. משרת רב ראשי לאנגליה ולמושבותיה עשויה היתה למשוך את לבו של יהודי אנגלי מבני העליה. הבן, שאותו ראה האב ראוי לאצטלה זו, היה הנרי. הוא נסע לברסלוי, עסק שם כמה שנים בלמודי־קודש, אולם עיניו הכהות הכריחוהו להניח את ידיו מזה. ישיבתו בגרמניה הקנתה לו ידיעות בשפה ובספרות הגרמנית, שלא היו מועטות מאלו שבספרות האנגלית. בכלל היה הנרי שולט בשפות אירופה ובספרותן שליטה גמורה. בימי ישיבתו בפרנקפורט עסק גם בהוראה. בין תלמידיו לאנגלית היה הנסיך מהסן. ישיבתו הארוכה בגרמניה ושליטתו בספרותה לא מנעו את הנרי פרנקלין מלהיות, ככל הפרנקלינים, פטריוט אנגלי עד לשד עצמותיו. וכדאי לציין, כי הטלגרמה המרעישה, שנשלחה בשם ווילהלם קיסר לקריגר בטרנסבל בברכה על נצחונו כלפי אנגליה, נגעה ללבו של הנרי פרנקלין, עד כי מן היום ההוא והלאה חדל לבקר את גרמניה. וכשיצא ב„י'ואיש כרוניקל" במאמר ידידותי על הרב ד"ר הורוביץ, לרגל חג יובלו של זה (בשנת 1903), כנה אותו בשם „המדיארי (האונגרי) הגדול" ורק יודעי סוד ידעו למה הדגיש פרנקלין, כי הורוביץ מדיארי הוא.

בבוקר בבוקר, בין שבע ושמונה וחצי, היינו שומעים מפיו לקח באנגלית ולטינית. מורה חשוב ממנו קשה היה למצא בלונדון. נסיונו ונטיתו להוראה היו רבים ומופתיים. סגנונו קצר ובהיר.

בכל ראשון בשבת היינו מבלים שתי שעות בלמוד ערבית מפי הד"ר אברהם לוי, רב לעדת הריפורמים בלונדון ומזכירה של „אגודת־אחים". ערבית אמנם לא הרבינו ללמוד מפיו, אולם קרבתנו אל האיש הזה המצוין במדות טובות, פקחותו והשכלתו הרחבה, כלכלה את נפשנו והראתה לנו

את דרך הדבור והמחשבה ההגיוניים והישרים. הוא לא היה קיצוני בהשקפותיו, לא אופטימיסטן ולא פסימיסטן מטבעו. דבריו השקולים בפלס ההגיון היו מלאי ענין. התפלאנו תמיד על כחו הגדול בעברית ובידיעת המזרח בכלל. גם שבילי ירושלים היו נהירים לו.

רוב זמננו היה נתון ל„ג'וס קוליג'", הוא בית־המדרש לרבנים בלונדון, שעמד אז תחת הנהלתו של מיכאל פרידלנדר. „סוקרטס" קראו לו תלמידיו, שכן דרכו היתה לעיין יחד עם התלמיד בלמודיו ולעזור לו, לזה בלטינית, ולזה במטמטיקה ולזה ביונית. כולם התפלאו על ידיעותיו העמוקות בכל מקצוע ומקצוע.

כנוהו גם בשם „הלל", כי מטבעו היה איש הבורח מן הקטרוג והמחלוקת. אדוק כשהוא לעצמו, אך טולרנטי לגבי אחרים ואפילו לגבי תלמידיו, ששנו את עמדתם הדתית מקונסרבטיביות לליברליות. לעולם היה דן כל אדם לכף זכות.

את שעורינו היינו מכינים לעתים קרובות בספריה של המוסד (אוסף־ספרים חשוב מעזבונו של גרין). שם היינו מבלים כמה שעות בשבוע גם עם פרידלנדר, המורה־היחיד. בין מבקרי הספריה היה גם שכטר והליידי מגנוס, היא אחת החכמות הראשונות במדע היהדות והוא „המעין המתגבר", האוריגינלי בהליכותיו, שלא יכל לצמצם את עצמו במסגרת הפורמליות השליטה בטרקלין. שכטר יצק מים על ידם של החכמים פרידמן, וייס ווילינק בווינה. בא לברלין ושם נפגש עם קלוד מונטיפיורי, חכם צעיר ועשיר, שבא ללמוד תורה בגרמניה. הלה לקחהו ללונדון והמציא לו את הקתדרה לתלמוד בקמברידז', שבאה אחר־כך יפה על שכרה. (כידוע, המציא שכטר לאוניברסיטה של קמברידז' את האוצר הגדול של הגניזה בקהיר). באחד הימים ואני בפתח „טפיסטוק האוז" והנה הג' מגנוס באה אל הבית ושכטר יוצא. בכניסתה אל הספריה שאלה את פרידלנדר:

— מי הוא האיש, שפגשתי בפתח?

— בלי ספק, מר שכטר, זה עתה עזב את הספריה — היתה תשובתו. אף אני אשרתי את דבריו.

— לא הכרתיו — שנתה הגב' מגנוס — אין ספק, שסרק את שערותיו ושנה את טעמו שלא כהרגלו. רוח חדשה נסוכה בו.

ואכן היטיבה ראות. וזה דבר „הרוח החדשה": בבית פרידלנדר התאכסנה בימים ההם מרת רוט מברסלוי, והיא היא שהטילה סערה בנפשו של המלומד הרווק.

ימים רבים — כך היתה מספרת מרת פרידלנדר — לא העיז שכטר לגלות את רגשותיו לפני בחירת לבו. יום אחד קרא ב„ג'ואיש כרוניקל", כי מרת רוט נתקבלה למנהלת בבית־היתומים שבברלין והיא עומדת לעזוב את לונדון... בעוד העתון בידיו מהר בשעת הבוקר המוקדמת לבית פרידלנדר לראות את פניה.

— אל תסע ברלינה, אל תעזוב את לונדון, איני מרשה לה לנסוע...— אמר בפנים כבושות בקרקע.

— מדוע ולמה? — שאלה אותו.

אז לבש המלומד עוז וגלה לה את לבו, ואמנם מרת רוט לא עזבה את לונדון והיתה למרת שכטר.

מלבד ה„גו'ס קולג'" הייתי מבקר בכל יום את המוסד המרכזי (סנטרל אינסטיטוט) למדעי־הטבע, שנוסד בהשתדלותו של סיר פיליפ מגנוס. לאחר שנת ישיבה בלונדון החילותי לנסות את כחי בהוראה בשפת אנגליה. הד"ר פרידלנדר הטיל עלי את ההוראה בכתה הראשונה של ה„גו'ס קולג'" בלמודי־הדת וספרותה. כתבתי אז חוברת בשם „השתלשלות תורה שבעל פה". באחד השעורים היה נוכח במשך שעה שלמה גם הד"ר הרמן אדלר. בהפרדו לחץ את ידי ב„יישר כח". הד"ר פרידלנדר ואברהם'ס, המורה העיקרי בכתה ההיא, השמיעו גם הם באזני את התפעלותו של אדלר על תוכן השיעור ועל דבורי האנגלי. לבסוף בליתי כמה חדשים גם בבית־היתומים הגדול בנורווד. התפקיד, שהוטל עלי במוסד הזה, לא היה קל ביותר. עלי היה ללמד בכתה של תלמידים בני י"ג את כל המקצועות הנלמדים בבית־ספר עממי ובכללן גם הוראת השפה האנגלית. את שיעורי הייתי מכין אז בכל הקפדנות והרצינות הדרושות. ביותר הייתי נזהר, שלא להכשל בלשוני, כלומר: במבטאי האנגלי. התלמידים, בדרך כלל, מחוננים באנסטינקט מיוחד לגלות את חולשותיו של המורה ואוי לו למורה, שמבטאו האנגלי לא כהלכה. פרנקלין היה אומר: „הגרמני מתנכר באנגליה גם לאחר שבתו בה ארבעים שנה", פרידלנדר והרב נתן

אדלר סבלו רבות על מבטאם האנגלי. הראשון קמץ בהוראה במחלקה הנמוכה של ה„ג'וֹיס קולג', שלא יהיה למטרה לחצי בקרתם של התלמידים הצעירים. ספרו עליו על הרב נתן אדלר: פעם אחת נכנס למחלקה אחת של ה„ג'ואיש פרי סקול" שבווייטשפל. המורה לא היה באותה שעה. כדרכם של ילדים השתובבו התלמידים כרוחם הטובה עליהם ולא השגיחו באורח הנעלה, שהופיע בחדר.

— שלום — קרא האורח.

— שלום — ענו התלמידים והוסיפו להשתובב כדרכם.

— כלום אינכם יודעים מי אני? — בקש אדלר להרגיע את הילדים.

— ודאי אנו יודעים. אתה השמש של בית־הכנסת הגדול — פרצה תרועה מפי התלמידים.

הילדים היו רגילים לפגוש בבית־הכנסת שמשים, שמוצאם מרוסיה או מפולין (למי מן היהודים האנגלים היתה „הלמדנות" הנחוצה לשמש?) המדברים אנגלית גרועה ומבטאם זר. ועל כן היה בעיניהם גם הרב נתן אדלר במבטאו הגרמני רק שמש בבית־הכנסת הגדול...

הסביבה האנגלית הטהורה, שחייתי בה, השפיעה הרבה לטובה על מבטאי האנגלי, עד שגם התלמידים לא הרגישו במוצאי הזר ויחשב לי זאת הנרי פרנקלין לגאון ולתפארת.

על יעקב פרנקלין, בעל העזבון, אוכל לספר אך מעט, כי לא הכרתיו. מפי אחיו נודע לי, כי כל ימיו חי חיי רווק וכל נפשו והונו נתונים היו לטובת הכלל. כסופר מלומד ואידיאליסטן כאחד הוציא ראשונה את העתון „קול יעקב" ואחר־כך, עם הד"ר בינש, גם את ה„ג'ואיש כרוניקל". מלבד עזבונו להרמת החנוך ועבודת האדמה בארץ־ישראל הניח קרן מיוחדת לחנוך רבנים ולהוצאת ספרים במדע היהדות (בקרן זו הוציאו גם את התרגום האנגלי של מורה הנבוכים מאת הד"ר פרידלנדר). לזכר אדם יקר־רוח זה, אחד הראשונים אשר הרמת החנוך בירושלים היתה קרובה ללבם, קראתי את בני בכורי בשם יעקב פרנקלין.

כמלאת שנה לשבתנו בלונדון נפרד אחי מעלי והלך ללמוד תורת האגרונומיה במוסד הממשלתי שבצירונסטר, עיר קטנה הרחוקה מלונדון נסיעה של שלש שעות במסלת הברזל. זו היתה הפעם הראשונה, מאז יצאנו לאירופה, אשר נפרדנו איש מעל אחיו, ללכת איש איש בדרכו אשר בחר.

מקץ שנתים ימים לשבתי בלונדון ותשע שנות־למוד באירופה, הגיעה עתי לשוב אל עיר מולדתי, בכדי לגשת לעבודת־החנוך בארץ ישראל.

בית־הספר למל

מעטים הם הספרים, שקראתי וחזרתי וקראתי בהתעניינות מיוחדת כספרו „ירושלימה" של ל. א. פרנקל. ובודאי אין אני היחידי, שהספר הזה השאיר עליו רושם עמוק.

לכאורה, לא בא פרנקל בספרו אלא למסור דין־וחשבון על יסודו של מוסד חדש בירושלים, לא בא אלא להרצות על עובדות ומעשים מסביב למאורע הזה. אולם מה רב הכח הפיוטי בהבעת רגשות־לבו הסוערים, מה רבה השירה! כמו חי נצב לפני עינינו כל פרט ופרט המתואר במכחולו של האמן־הצייר הזה. אנו נלוים אליו בכל צעד ושעל, שהוא צועד בארץ־ישראל, מצטערים בצערו ושמחים בשמחתו.

רואים אנו אותו בשער יפו, כשהוא קורע קריעה על חורבן העיר; אצל הכותל המערבי, כשהוא חולץ את נעליו ונכנס לתוך ההמון הסוער ומקונן. ובסוף התפלה נגש אליו החזן להוסיף עוד יגון על יגונו:

— לברוא חדשות באת? מאז חרבה ירושלים אסור לבנות חדשות! אין צורך לנו ב„שקאלעס", התורה דיה לנו!

פרנקל אינו רואה בדברי החזן אלא דעת יחיד, אולם למחר מעכבים בכמה בתי־כנסיות את קריאת התורה ובאספה רבתי המתכוננת בבית החכם־בשי הישיש, חיים אבולעפיה, שומע הוא את מחאת החזן מפי ראש האשכנזים הפרושים עצמו וביתר תוקף וביתר עוז:

— אין לנו כל צורך בבתי ספר! אנו, הפרושים וכן שאר העדות האשכנזיות, די חדרים לנו. שיטת־הלמודים לפי „הקול־מבשר", להקנות לילדים מושגים וידיעות דרך משחק, שיטה מוטעית היא. אסור להקל על הילדים את למודם. אדרבה, יש להכביד עליהם, שאם לא כן תקל התורה בעיניהם.

בתי־הספר המלמדים מקצוע מחוץ לתלמוד, סופם להוציא את הלומדים לתרבות רעה. אחי, בני המזרח, אינם יודעים את משה דסוי (משה מנדלסון) אבל אתה הרי יודע אותו ו„קול המבשר" שלך כולו ברוחו של זה האיש נכתב.

דובר הדברים האלה הוא איש נכבד בעמיו, היודע גם פרק בנמוסי אירופה והוא משמיע באזני פרנקל גם דברי־תנחומים: „כל המהלך ד' אמות בא"י מובטח לו שהוא בן העולם הבא", אף אם לא הצליח בשליחותו.

תושב נכבד אחר בתושבי ירושלים התנצל בשיחה פרטית עם פרנקל באופן אחר:

— באקלים החם הזה של ארץ־ישראל אסור להעמיס על הילדים ידיעות נוספות על למוד התלמוד, כי הילדים חלשים הם.

לא כשליח המביא מתנה לעדת בני־ירושלים יושב פרנקל באספה, אלא כנאשם לפני כסא דין. ט"ו חכמים וראשי קהלת־הספרדים, ט' רבנים וממונים אשכנזים ושני רופאים הם הדנים כאן בהצעתו. האספה מתנהלת בעברית. אחד הרופאים מתרגם את דברי פרנקל לחכמים הספרדים ודברי המתווכחים נרשמים בספר. רק שנים מהאשכנזים נותנים את הסכמתם על המוסד החדש: ר' יהוסף שוורץ (בעל „תבואות הארץ") ור' ניסן בק. אחד מן האשכנזים משתמט מן האספה עוד לפני ההחלטה. החכמים והמנהיגים הספרדים והחכם בשי בראשם אינם רואים ביסוד בית־הספר כל פגיעה בדת והם מקבלים את המתנה ברצון. הספרדים בזמן ההוא היו בירושלים לא רוב מגין בלבד (3000 לעומת 1700 אשכנזים) אלא, לפי דעת רבים, אף רוב בנין. החכם־בשי אבולעפיה והחכם חיים־דוד חזן, לשעבר רב העדה בסמירנה, היו מקובלים כגדולים בתורה גם אצל האשכנזים. אולם הקנאים שבאשכנזים לא טמנו ידם בצלחת. שמש כולל וורשה מזעיק את העם אל הכותל המערבי להתפלל ולהעביר את רוע הגזרה. נשים מביאות את תינוקותיהן אל הכותל למען ישמע ה' קול התינוקות. בקרנות העיר ועל צוואריי־הכלבים המשוטטים ללא בעלים בחוצות־קריה מתנוססים כתבי פלסתר על פרנקל; בבתי־הכנסיות מכריזים איסור ותוקעים בשופר. הקונסול פצ'ימנו מתרה ברבנים האשכנזים, שלא לעורר מהומות בעיר, אף נותן חמשה ממשסי הקהל בבית־האסורים. אבל ל. א. פרנקל בעצמו ממליץ עליהם ומוציאם לחפשי. אין הוא חפץ במרטירים. אולם הוא עצמו שותה־מוצה את קובעת כוס המרטיריות בירושלים עד תומה. ביחוד מדכדכות את רוחו הנאצות „בן נעות המרדות" ו„ממזר בן־הנדה", שבכתבי פלסתר אלה, כי אין הוא יודע כי רק אמרות נבובות הן אלה, אמרות־נאצה רגילות ושגורות בשהשפעתן של הקללות הערביות המתהלכות בארץ. הימים ימי

תמוז ופרנקל יוצא במרי־רוחו את העיר, עובר את הנחל היבש קדרון, עולה בהר הזיתים והוא נזכר בדוד מלך ישראל כשהוא בורח מפני אבשלום בנו, "עולה במעלה הזיתים, עולה ובוכה וראש חפוי". באזניו עולה קולו של שמעי בן־גרא המסקל את דוד באבנים וקורא אחריו "צא! צא! איש הדמים ואיש הבליעל" והנאצות והחרפות הרודפות אחריו ופולחות את לבו כחנית, מעלות לפניו גם את דמותו של ר' יהודה הלוי, המוטל דקור לפני הכותל המערבי והוא שר:

— — — נודד מבית־לוי אותך אזכרה
גם אתה להר ציון נפשך כלתה — — —
— — — להב חנית אחד גדע חייך
ולי חניתות אלף לבי דקרו
אויב נכרי ברצח הכה לבך
ולי אחי ועמי את לבי שברו. — — —

ואחרי כל אלה נפתח בית הספר ברב עם ועדה. לא נעדרו בחגיגת הפתיחה גם פחת ירושלים וגם הקונסולים.

בית הספר נוסד. מספר התלמידים ארבעים. לעשרים מהם הוקצבו גם סעודות ומלבושים. 2200 פלורין, פירות חמשים אלף הפלורין המופקדים בידי עדת ווינה, עתידים להשלח שנה־שנה אל הקונסול האוסטרי בירושלים, לטובת בית־הספר הזה. ואף־על־פי־כן אין שמחתו של פרנקל שלמה. כוונת המיסדת בת האציל לבית למל היתה לזכות במתנתה בראש וראשונה את האשכנזים בכלל ואת ילדי אוסטריה בפרט, ומאלה לא בא אף תלמיד אחד.

אף שלשת מוסדות החנוך בירושלים, שנוסדו אף הם כדי להיטיב את מצב החנוך בעיר הקודש, אין בהם כדי לעודד את רוחו ולהגביר את אמונתו בהצלחת מפעלו הוא. בבית־הספר למלאכה (אצל בעלי־מלאכה פרטיים), שנוסד על ידי אלברט כהן, בא־כחם של האחים רוטשילד בפריז, למדו שלשים תלמיד, האשכנזים בחדר מיוחד לעצמם ובשפתם המדוברת והספרדים בחדר מיוחד ובשפתם המדוברת. בבית־הספר לנערות המקביל לבית־הספר לנערים (אף הוא נדבתם של האחים רוטשילד ומוסדו של אל. כהן) שהקנה לילדות מלאכת־יד, קריאה ותפלה, מצא פרנקל בבקורו שלש נערות בחדר אחד וחמש נערות בחדר שני. למוסד הזה היה ועד בן כ"ד חברים שהתאסף במשך זמן קיומו רק שלש פעמים ודן בעיקר, מי יהיה

החותם הראשון על המכתבים ומי השני וכו'. אחרי שנתקבלה סוף־סוף ההחלטה, לחתום על המכתבים בחותמת־פתוח כללית בלבד, לא שב הועד להועד. במוסד השלישי, בית־הספר לתפירה מיסודו של משה מונטיפיורי, מצא פרנקל בחדר אחד כ"א תלמידה, אולם רק בודדות מהן היו עסוקות במלאכה. רובן ככולן היו שרועות על הרצפה, כשהן מחקות את מעשה המורה, הישנה יחד עם עוד שש תלמידות בחדר הסמוך... בין הילדות האלה, בנות 8—10, נמנו גם כלות אחדות, הורי הילדות קבלו שכר, מעין "שכר בטלה", על הואילם לשלח את בנותיהם לבית־הספר.

רעיון מר עלה במחו של פרנקל: מי יודע אם יהיה גורל מוסדו זה טוב מגורלם של בתי־הספר האלה. ואת אשר יגור פרנקל בא. המוסד הצטיין בנקיונו ובתלבשתם של התלמידים, אולם בשטת הלמודים והחנוך לא נבדל בהרבה מכל שאר "הכוּתב" ("חדרים") הספרדים בירושלים, או שהיה, כפי שאומר לונץ (לוח ארץ־ישראל תרע"א): ת"ת פשוט, על פי נוסח ספרד ורק השם "שקולה" נקרא עליו, החכם פרץ, המנהל הראשון שנמנה בימי פרנקל, לא עמד בפרץ, כי הרבה לנסוע בשליחות. המנהל האחרון היה טג'ר, שעל שמו נקרא המוסד עד בטולו בשם "שקולה די־טג'ר". חכם אחד מסמירנה לימד בשפה ספרדית צחה יותר מהדיאלקט המדובר בירושלים, אולם התוצאות היו, שהתלמידים הבינו את פירושי המקרא פחות משהבינו מפי החכמים הקודמים. מר מיוחס, אחד מתלמידי בית־הספר למל לפנים, ספר לי, כי ימים רבים חשב, למשל, שפרוש המלה "מזבח" הוא רחוב. החכם הסמירנאי היה מתרגם מלה זו: Attara שמובנה בספרדית הסמירנאית: מזבח. ואילו בדיאלקט הירושלמי משמעה: רחוב.

משכורת המורה הראשי, שנקבעה עוד בימי פרנקל, היתה מאתים גרוש לחודש. עוזרו קבל מאה גרוש, נוסף לזה היתה חזקה לאחד או שנים מחכמי הספרדים לשמש משגיחים על המוסד בשכר.

לכתחילה נקבע תקציב גם ללמוד ערבית קרוא וכתוב. שנים רצופות למדו במוסד איטלקית. בשנות השבעים נתחלפה שפה זו בגרמנית, אלא שההנהלה לא הקפידה כלל על תדירות השעורים האלה, ולא שישאו פרי. הקונסולים האוסטרים, שעל ידם הגיע הכסף מווינה היו המשגיחים העליונים על המוסד הזה. אחד הקונסולים האלה, שהאריך ימים בירושלים, היה הגרף הזקן קבוגה, שברח מ"המית העיר" ובנה לו בית בטנטורה

הקרובה לבית־לחם. כששאלוהו פעם אחת, אם מצא סוף־סוף את מנוחתו ענה:

— אמנם כן, לו לא באה אחת לשבועים זו הפוסטה הארורה מאירופה, המפריעה את מנוחתי.

הקונסול שטרויס היה הראשון, שהתעניין ברציונות בגורל המוסד, והוא שהיה מבין הגורמים החשובים לשינוי הצורה והתוכן של בית־הספר על ידי אחודו עם בית־היתומים.

מזלו של פרנקל גרם, שמוסדו ימצא לו סוף־סוף גואלים. מה שהתחיל המשורר המשיכו ההסטוריון גרטץ, גוטשלק לוי והרב הילדסהיימר, תוציאו לפעולה הראויה לשמה הרב מרדכי הורוביץ מפרנקפורט.

בית־היתומים ליהודי גרמניה בירושלים.

ההתעוררות ליסוד חברה לחנוך יתומים בארץ־ישראל התחילה עם בקורם של הפרופ. גרטץ וגוטשלק לוי (ניסן תרל"ב, אפריל 1872). זכרתי את בקורם רק על פי ההתרגזות, שתקפה את רבים מבני ירושלים על מעשיו של קנאי אחד בשעת תפלתם בבית־הכנסת של ר' יהודה החסיד. אותו יום יום שבת היה. הפרופ' גרטץ וגוטשלק לוי באו בלוית הד"ר לונדון, רופא בית־החולים רוטשילד, להתפלל. טרם כלתה התפלה ואחד מכולל אונגריה, ר' יששכר־בר שמו, קפץ על הבמה, הכה שלש פעמים בשולחן וקרא בקול גדול:

— בשם הגאונים והרבנים דק"ק ירושלים, גרטץ אפיקורוס הוא, מוחרם ומנודה מקהל ישראל!

מעשה מחפיר זה לא נעשה על דעת רבני־ירושלים הרשמיים, אלא על דעת כמה מבני כולל אונגריה, שהיו תמימי דעים עם הקנאי המכריז. יהודי אונגריה היו קשורים במולדתם גם בשבתם בארץ והם שהיו הבקיאים ביותר בעניני היהדות באירופה. הם ידעו פחות או יותר את השפה הגרמנית והוסיפו לקרוא בעתונים היהודיים המופיעים בארץ מולדתם (לשון העתונים היתה כמעט כולה גרמנית ורק אותיות הדפוס היו עבריות). בין יהודי כולל אונגריה בירושלים היו קנאים שנלחמו עוד בארץ מולדתם בכל תקון בבית־הכנסת ובחנוך בפרט. מהם הציצו ונפגעו בארץ מולדתם ורק בארץ־ישראל היו לבעלי תשובה. וידוע: „במקום שבעלי תשובה עומדים אין

צדיקים גמורים יכולים לעמוד"... בין יהודי אונגריה אלה היו אחדים, שידעו את גרטץ על־פי הבקורת, שמתחה העתונות היהודית על ספריו. ואולי שמעו אודותיו גם מתוך מכתבים פרטיים, שקבלו בארץ מולדתם. והם־הם, שלקחו להם קרנים לדבר בשם רבני ירושלים.

גוטשלק לוי לא יכול היה להבליג על השערוריה ובעודו בדרך מירושלים לגליל ערך בשכם מכתב ל„המגיד". מכתבו עורר את זעפם של ממוני אונגריה בירושלים בהריצו למערכת „המגיד" „מגילה עפה", בה למדו זכות על ר' ישששכר־בר, המקנא לה' צבאות ולתורתו הקדושה.

הפרופ' גרטץ, לוי ורבים מטובי ישראל בגרמניה לא שעו לאש הקנאות המתחלקת בירושלים וטכסו עצה כיצד לתקן את המצב הפרוע של החנוך בארץ־ישראל. הפרופ' גרטץ פרסם אז את ה„דנקשריפט" שלו על המצב הירוד של עדת ירושלים בכלל ושל החנוך בפרט. חברת ארץ־ישראל שהתקיימה עוד קודם לכן בראשותו של הרב עזריאל הילדסהיימר בברלין, הוציאה קול קורא על יסוד בתי־חנוך ליתומים. אז צלחה הרוח על אחד מקנאי כולל אונגריה בירושלים, ר' עקיבא־יוסף שלזינגר ויצא בקונטרס „קול נהי מציון", לחרף ולגדף את עוכרי ישראל ועל כולם — את הרב הילדסהיימר איש חרמם של קנאי אונגריה עוד מהימים, שבהם יסד ונהל את הסמינר לרבנים באייזנשטט. נגד הקונטרס „קול נהי מציון" יצאו ממוני כולל הו"ד (הולנד ודייטשלנד) שבירושלים ב„המגיד". ר' עקיבא יוסף שלזינגר הביא עמו את שנאתו להרב עזריאל הילדסהיימר מחוץ־לארץ. עוד לפני בואו לארץ־ישראל הוציא את ספרו „לב עברי" נגד המשנים והמחדשים (בעיקר היו דבריו מכוונים כלפי המחליפים את „לשון הקודש", כלומר: אידיש, בגרמנית צחה). הספר יצא בראשונה בעילום שם, משום „אימתא דמלכותא". קנאי אונגריה תלו תקוות מרובות בבואו של רעי"ש לירושלים. הוא עתיד להשפיע השפעה רבה על רבני ירושלים. הרי בעודנו צעיר לימים זכה להתמנות בתור דיין בקולומיאה ולהיות חתנו של ר' הלל לש, ראב"ד בעיר זו ואביר הלוחמים בהילדסהיימר. אולם השפעתו של רעי"ש לא ארכה ימים רבים. נמצאו מתנגדים לו מקרב הרבנים בגלל ספרו „בית יוסף חדש", בו הוא מבקש להתיר נשואי שתי נשים, בתנאים ידועים, לשם ישוב הארץ. מלבד זה גרם לו מזלו, שבקונטרסיו דבר על חלומותיו ועל גלוי אליהו, ויצא לו שם של „משיח בן יוסף". לימים התקרב

אל המקובלים שב„קהל חסידים", היה לובש לבנים ועוסק בנסתר. כשנזדמנתי עמו פעם בבית הרב שמואל סלנט דבר עמי גרמנית צחה, כי לא היה מחוסר ידיעות בחכמות חיצוניות כלל וכלל.

לא עברה שנה מאז יצא קול הקורא של חברת ארץ־ישראל וועד מיוחד נוסד להקמת בית־יתומים בירושלים. הועד הזה הוציא קול קורא חדש (נדפס ב„המגיד", כ"ג סיון, תרל"ג) ועל החתום עשרים ושבעה מגדולי ישראל באירופה, בהם: הרב פיילכנפלד מפוזן; ד"ר זכריה פרנקל ופרופ' גרטץ מברסלוי; אלברט כהן מפריז; הרב גידמן מווינה; רהמר ממגדבורג; סלוונדי, ד"ר פרלס. לקול הקורא צורף גם מכתבו של ממלא מקום הקונסול הפרוסי.

ר' דוד וובר, מיוצאי עיר אדן שבאונגריה, ושלושת מרעיו הוציאו קונטרס של חרם בשם „להט החרב", שעליו באו על החתום תנ"א אנשים פרטיים מתושבי ירושלים, חברון, צפת וטבריה. בעקבות הקונטרס הזה הופיע כתב פלסתר אחר, המדבר בשם „אלף צדיקים" והשופך קיתון של רותחים על ראש הרב ע. הילדסהיימר. הוא פונה אל רבני ישראל שבכל העולם לאסור מלחמה בהרב הילדסהיימר האומר להרחיק עם יסוד בתי יתומים ומלאכה את ילדי ישראל התמימים מן התורה. כתב פלסתר זה, שאינו מביא בשוליו כל חתימה, מודיע, שרבים מרבני גליציה ואונגריה שלחו כבר את הסכמתם בכתב על דברי „החתומים מטה".

הקונטרס, כתב הפלסתר ודברי הדבה בכלל השפיעו על הרב הילדסהיימר. הוא חשש, שההתנגדות האישית תגביר את המלחמה במוסד העומד להווסד ועל כן יצא את הועד, אם כי נשאר נאמן לו כל הימים.

גוטשלק לוי בא בדברים עם יחידי סגולה בירושלים, כי יעזרו ביסוד בית־יתומים קטן ולא הצליח. אז החליט הועד בברלין להתחיל את עבודתו בהחזקת ארבעה יתומים מירושלים במקוה־ישראל על חשבונו.

בית הספר החקלאי „מקוה־ישראל", מיסודה של חברת כי"ח וקרל נטר, עמד אז תחת הנהלתו של שמש, מחניכי כי"ח בפריז. ב„המגיד" (כ"ב חשון, תרל"ד) מתפרסם הדין והחשבון של חנוך ארבעת היתומים במוסד זה. המנהל כותב כי ארבעת היתומים, כולם ילידי ירושלים, ספרדים. „מאד חפצנו כי יהיו שנים או אחד מהם אשכנזים, אך לדאבון לבנו לא נשלחו לנו".

המנהל שמש לא האריך ימים בכהונתו ותחתיו נתקבל הד"ר ווילהלם הרצברג, יליד שטטין. הוא גמר את חוק למודיו באוניברסיטה של ברלין, שמש מורה ארעי בגימנסיון בברומברג של פרוסיה. כשעמדה לפני המיניס־טריון להשכלה השאלה, אם למנות את ד"ר הרצברג למורה מן המנין נענה אמנם בחיוב, אולם בצרוף הנחה למפרע, כי המועמד ודאי נוצרי הוא... הרצ־ברג עזב את ברומברג ושב לברלין. כאן התפרנס משיעורים פרטיים, גם לקח חלק בחנוך הילדים באחד מבתי האצילים שבעיר. בימי שבתו בברלין התמכר כולו לספרות היהודית־הגרמנית. כתבי צונץ ותרגומיו של זכס פתחו לפניו את שערי ספרות היהדות. מברלין עבר להמבורג. שם כתב את ספרו הידוע „אגרות משפחה יהודית" או „אגרות מיסיונר". על פי עצתו של הפרופ׳ גרטץ והשתדלותו לפני חברת כי"ח בפריז הוזמן הד"ר הרצברג, באוקטובר, 1877, לנהל את בית־הספר מקוה ישראל.

תעודה קשה העמסה על המחנך החדש במקוה־ישראל. מוסד זה, שהמעשה היה בו עדיף על התורה, דרש מאת מנהלו כח עלומים ומעשיות. הד"ר הרצברג, אם כי היה אז רק בן חמשים, היה חלש בגופו. בטבעו היה איש הרוח, סופר אידיאליסטן ואיש המחשבה. בתכונותיו אלה קשה היה עליו לישר את ההדורים במוסד רב־העזובה.

ביוני, 1879, בא קרל נטר לראות בהתפתחותו של בית־הספר, שנוסד על ידו. בטבעו היה איש מעשי, אנרגי ועומד על דעתו. מיד התנגש עם הסופר המלומד ואלצהו לעזוב את מקוה־ישראל. אילו היו לו, לד"ר הרצברג, עוזרים הגונים המתאימים לרוחו, היה מחזיק מעמד במקוה־ישראל, כי השפעתו הרוחנית והמוסרית היתה לברכה בכל מוסד ובכל חברה, שבה חי ופעל. לאסונו היה בודד וזר לסביבתו החדשה. ועוד דבר היה בעוכריו, כפי שהשמיע פעמים אחדות באזני. לפי מצב הארץ בזמן ההוא, שמושבות טרם היו בה, לא היתה כל תעודה חשובה לגומרי מקוה־ישראל והם היו אז לעגלונים מדברי צרפתית או עזבו את הארץ. ואם כי התיחס בכבוד אל העבודה בכלל, חשב כי מגוחך הוא להשקיע הרבה עמל וכסף לגבי תוצאות עלובות כאלה.

ממקוה־ישראל עבר לגור בבית הברון אוסטינוף ביפו, אציל בלטי עדין־נפש, אשר הוקיר את אישיותו וידיעותיו הרחבות של הד"ר הרצברג, קרבהו ועמד לו בשעת דחקו. בצר לו פנה הד"ר הרצברג גם אל הקונסול

הגרמני פון מינכהויזן. במכתבו אל הקונסול כתב הרצברג: „אם מאמין כ', שיוכל להעסיק בקונסוליה אדם, אשר הודח פעם ממשרה ממשלתית, אך ורק משום שלא רצה ולא יכול היה לבגוד באמונת אבותיו, אבקשו לספחני אל אחת הכהונות"...

בינתיים החליטו גוטשלק לוי וחבריו, שגם עמהם עמד הד"ר הרצברג כל הזמן בחליפת מכתבים, למסור לידיו את הסכום, שהקציבו לחנוך ארבעת היתומים במקוה־ישראל, ועוד הוסיפו עליו מהכנסותיה העודפות של החברה. בראשית שנת תר"מ עבר ירושלימה כדי לשכור דירה לעצמו ולארבעת היתומים, שאמר לקבל לביתו. בימים הראשונים הראו לו ראשי עדת ירושלים כבוד ויקר, אף ראשי כולל אונגריה התיחסו אליו ביקר, כי שם הסופר והחכם המצוין הלך לפניו בכל אשר פנה. אולם אך יצא הקול, כי אומר הוא ליסד בית־יתומים ברוח חכמי־מערב אירופה הפך לב הקנאים לשנאה ולמלחמה בו*.

לא במרירות אלא בהתול היה הד"ר הרצברג מספר אחר־כך את קורותיו בימי יסדו את בית־היתומים. בין הראשונים, שהשכימו לפתחו למסור לרשותו את חנוך ילדיו היה שואב־מים אחד מבית־הכנסת של חורבת ר' יהודה החסיד, עני מרוד, מטופל בשני ילדים מיותמים מאמם, באין איש אשר ידאג לכלכלתם ולחנוכם. גדול היה אשרו בהתבשרו, כי בניו יאספו לביתו של הד"ר הרצברג וכל מחסורם וחנוכם על האיש המצוין הזה. אך שמחתו לא ארכה ימים רבים. הקנאים רדפוהו עד חרמה. קרעו את ספריו ולבסוף הובא לפני הרב מבריסק. שם איימו עליו, כי יוציאו את בלעו הקלוקל מפיו, אם לא יוציא תיכף ומיד את ילדיו מבית־היתומים. העני האומלל נכנע אז ליד ממונה־הכולל התקיפה.

---

* במכתבו מ־1881.2.3, שבו מודיע גוטשלק לוי לשאר־בשרו אשר לוי (מי שנלוה עליו ועל פרופ' גרץ בנסיעתם לארץ־ישראל, השתתף ביסוד החברה לגדול יתומים בא"י והיה אחד מראשיה ותומכיה עד יומו האחרון) על נסיעתו של פרופ' גרץ לפריז וללונדון לטובת החברה, הוא מספר אגב על מעשיהם של הקנאים, שלא נרתעו אחור מהלעיז על ד"ר הרצברג, כי אכל טרפות באניה. לשם הוכחה וראיה נתלו הקנאים האלה באילן גדול, בהרב מבריסק, שנסע לפי דבריהם באותה אניה. לאחר שקלא וטריא בעתון Israelit ולאחר חילוף־מכתבים עם האנגלו־ג'ואיש (חברת אגודת־אחים) „והפקידים והאמרכלים באמשטרדם" הוברר, שהראיה וההוכחה בשקר יסודן: הרב מבריסק נסע לארץ־ישראל כשני חדשים לפני נסיעתו של הד"ר הרצברג. (מכתב זה מצוי בתוך צרור מכתבים, שהואיל לשלוח אלי הד"ר ליאו לוי מפולצין, נכדו של אשר לוי).

באותו מכתב * מספר ג. לוי, כי הוא משתדל לקבל נדבות, מלבד לשם בית־היתומים, אף בשביל יהודי אשכנזי אחד בשם אפלמן, אשר מקור מחיתו, החלוקה, נכרתה ממנו בעוון תתו את בנו, היתום מאמו, אל המוסד הזה.

גם הנסיון השני לקבל שני יתומים אשכנזים אחרים למוסד לא הצליח. הקנאים גנבום והוציאום בחשכת הלילה מן הבית. והד"ר הרצברג מוכרח היה להסתפק בחניכים ספרדים.

המלחמה נטשה גם נגד ר' יחיאל מיכל פינס, שהתיחס למוסד הזה ולמנהלו בחבה. כתבי פלסתר נכתבו גם עליו. וביום שבת אחד, ח' טבת, תרמ"ב, הוכרז בשם הגאון יהושע־ליב מבריסק חרם על פינס ועל בית־מדרשו, שהתקיים בנדבת אדם פרטי מאמריקה. הרב המתון ר' שמואל סלנט לא יכול היה להחריש ויצא במכתב חריף נגד החרם הזה ועושיו. כתב זה הופיע בצורת מכתב ערוך אל אחד מרבני רוסיה (כנראה לגיסו של פינס, הרב דוד פרידמן בקרלין), שנדפס בהצפירה, י"ב סיון, תרמ"ב. הוא מדבר שם קשות „עם אנשי הבליעל אשר שלחו כתבי פלסתר לכמה מקומות בקרית חוצות"... „ידוע לנו פה האנשים השולחים בעולתה ידיהם". על הגאון מבריסק הוא אומר: „הוא שוגה רק בזה שנותן אוזן קשבת לאנשי מרמה ומחרחרי ריב...אכן לא יכולתי לעמוד עוד מנגד ולראות דם הרימ"פ נשפך לארץ ואמרתי חובתי לקיים „לא תעמוד" וכו'".

מגן נלהב יותר מצא רי"מ פינס בגיסו ר' דוד פרידמן מקרלין, שיצא בשו"ת ארוכה בענין החרם על בתי־הספר. בתשובה זו הוא מוכיח, שאין לרבני ירושלים כל רשות להטיל חרם על הבאים מקרוב מחוץ־לארץ. ולא עוד שהוא מהתל בק"נ ה„גאונים", שקמו לה לירושלים בין לילה אחד, כדי להסכים על החו"ם שעל י. מ. פינס * *.

בשנת 1882 רכשה לה החברה בית* * * מול הגן של אנטיגס ומגרש של ששת אלפים אמה, ובראשית שנת 1883 עברה הנהלת החברה מברלין לפרנקפורט דמיין, לרשותו של הרב ד"ר מרדכי הורביץ. המאורע החשוב

---

* ראה ההערה הקודמת.

* * ראה ספר „עמק ברכה" בהגהת המסדר והמוציא לאיר רי"מ פינס.

* * * הוא הבית שהרחיבה חברת ה„עזרה" בשנות 1911-2 ע"י בנינים נוספים, עד שקבל צורה של אחד הבנינים היפים ביותר שבין מוסדות העיר.

ביותר בשנה ההיא היה פשיטת צורתו האישפניולית של בית היתומים ולבישת צורה גרמנית.

בדין וחשבון לחודש פברואר, 1884, שבו מספר הד"ר הרצברג על התפתחות המוסד במשך שלש שנות קיומו. הוא מתאר את המאורע הזה לאמר: „בהוסד המוסד מצאנו „תומכים" (כונתו לאנשים שהסכימו לקבל את החסד הנתן מאת המוסד) רק בין אחינו הספרדים ומשום כך היינו מוכרחים להענות לדרישת מנהיגיהם ולמסור את למודי הדת והעברית לידי חכם ספרדי אשר למד הכל בשפה האישפניולית.

הלמוד המכני, חסר השטה של החכם והשפה האשפניולית, אשר בה למד היתה לנו למכשול, הן בהשלטת השטה הנכונה בלמודים והן בהקנית השפה הגרמנית. בשל היות השפה אשפניולית שפת אמם של רוב חניכים, לא יכולה היתה השפה הגרמנית לקנות את מקומה הרצוי במוסד. אמנם היטב חרה לנו הדבר, אך לא יכולנו לשנותו, והטעמים לכך שנים הם: ראשית היינו תלויים בדעת האנשים שעמדו לעזרתנו, הם לא רצו להרפות מן השטה הישנה והרצויה להם. ושנית חסרו לנו המורים הדרושים להבאת השנויים הנרצים.

רק מאז נמצא לנו מורה ההגון למקצועות העבריים והוא גם בעל השכלה כללית יכולנו להנהיג את השפה הגרמנית, כשפה יחידה לכל הלמודים.

בדין וחשבון מחודש דצמבר, 1884, מודיע הד"ר הרצברג, כי עלה בידו לקבל למוסדו את החניך הארבעה־עשר ואחדים מן היתומים החלו ללמוד מלאכה, מי אצל בעלי־מלאכה פרטיים ומי במוסד למלאכה, שנפתח על־ידי בית־הספר של אליאנס, אגב הודעה זו מעיר הד"ר הרצברג את תשומת לב החברה, כי טעות גדולה היא בידי אלה האומרים על יהודי ירושלים, כי שונאי מלאכה הם. כבר בשנת 1879 נמצאו בירושלים (לפי הודעת לונץ) 564 בעלי־מלאכה, 365 אשכנזים ו־100 ספרדים. מאז ועד שנת 1884 נכפל כמעט המספר הזה. פליטים רבים מרוסיה ומרומניה, שעלו בשנים האחרונות לארץ־ישראל, נתרכזו בירושלים.

בשנת 1886 נסע הד"ר הרצברג עם משפחתו לאירופה, להתיצב לפני הועד בפרנקפורט, שלא הכירהו עדיין פנים אל פנים, ולמצוא תומכים למוסדו. גם הד"ר הורביץ חכה לפגישה זו, כי התעניינותו בגורל המוסד

היתה נמרצה. אחת מתוצאות פגישתם של הד״ר הורביץ עם הד״ר הרצברג בפרנקפורט היתה נסיעתו של הד״ר הרצברג ללונדון ופגישתו עמי.

בית־הספר כי״ח בירושלים

את הרעיון ליסד בית־ספר משלה הגתה חברת „כל ישראל חברים״ עוד בשנת 1875, אחר בקורו של מונטגו וד״ר אשר בירושלים. אולם לידי הגשמת הרעיון הגיעה רק שנתים ימים לאחר התחלת עבודתה של החברה לחנוך יתומים על ידי הד״ר הרצברג. מזכירה החרוץ של כי״ח, איזידור ליב, היה מפקפק בהצלחת מוסד כזה, באשר התקוות שתלו במקוה־ישראל, נכזבו אז במדה מרובה. הבנין לבית־הספר היה מוכן עוד מימי בקורו של מונטגו והתפקיד ליסד ולפתח את המוסד הוטל על נסים בכר, יליד ירושלים ואחד מחניכיה הראשונים של חברת כי״ח בפריז. קנאי ירושלים (מבין האש־כנזים, כמובן) חידשו אמנם את האיסור, שהכריזו זה כבר על בתי־ספר בכל צורה שהיא, הפיצוהו ברחובות קריה, אף הכריזו כרוזים בבתי־הכנסיות. כמה מחמומי המזג העיזו לידות אבנים בחלונות בית־הספר החדש. אולם המלחמה במוסד זה לא היתה חריפה כאותה המלחמה, שהתחוללה לפני שנתים ימים בד״ר הרצברג ובתומכו וסועדו הנלהב י. מ. בית־הספר של ה„אליאנס״ היה בעיני האשכנזים רק מוסד ספרדי, ככל בתי־הספר שלחברה זו בארצות המזרח. המנהל, המורים, החכמים המלמדים את למודי־הקודש הם ספרדים והלשון — צרפתית ואישפניולית. (נסיונו של נסים בכר להכניס בהשתדלותו של א. בן־יהודה חלקי הוראה גם בעברית ומציאותו של חניך מפריז, שהיה על פי „גזעו״ אשכנזי, לא שנו את מהות בית־הספר בעיני הקנאים). אחדים מן האשכנזים אמרו לאצול מרוח הקנאות המפעמת בלבם גם על הספרדים, לפחות על החלבים, שהראו נטיות לקנאות יותר משאר הספרדים. אך נוכחו עד מהרה, כי לא יצליחו. הקנאים האשכנזים האלה לא שמו פדות בין נותני בניהם אל ה„אליאנס״ ובין המוסרים אותם לבית־היתומים. כנגד אלה השתמשו בכלי־זיינם המנוסה והבדוק ב„להט החרב המתהפכת״ על ראשי כל עוברי עברה — בהפסקת החלוקה, אם כי לא שוו הכוללים, שעמדו תחת השפעת הרב מבריסק לכוללים, שעמדו תחת הרב ש. סלנט, הללו החמירו והללו הקלו. רק מעטים היו, איפוא, מן האשכנזים אשר העיזו לשלח את בניהם למוסד החדש הזה. מציאות בית־ספר למלאכה

על־יד בית־הספר העממי נתנה לכמה מן ההורים האשכנזים פתחון־פה להתנצלות בפני הממונים. הרי למוד מלאכה דבר שבהיתר הוא לכל הדעות. אבל הממונים האוסרים לא שמו לב גם לתירוץ זה. על כן היו רובם של החניכים לומדי־מלאכה, חוץ מבני־המהגרים משנות 82־1881, מכולל פינסק, שפשט אז את הרגל. עליהם אמרו המושלים: „מלמדים וסופרים משבט שמעון ולומדי־מלאכה מכולל פינסק".

עם כל ההתחכמויות האלה לא עלה מספר התלמידים האשכנזים בבית־הספר של ה„אליאנס" על עשרים. בין אלה נמנו גם חניכי בית־היתומים, שנשלחו ללמוד מלאכה במוסד החדש. ר"מ לונץ („לוח ארץ־ישראל", התרנ"ו) מעיד, כי „בראשית התיסדות בתי־הספר, כלפני עשר שנים בערך (התרמ"ו), נאלצו המנהלים לבקש תלמידים בנרות ולהבטיח הבטחות טובות ומנחות להוריהם". לפי טבע הדברים היה בית־הספר של האליאנס בירושלים ככל בתי־הספר של חברה זו במזרח־צרפתי. מורי בית־הספר היו רובם ככולם גומרי־הסמינר למורים אשר לחברה זו בפריז. והסמינר היה בכל תכנית למודיו ובכל מהותו מוסד צרפתי בהחלט. תעודתם של המורים, שנשלחו מפריז לארצות המזרח, היתה הפצת השכלה של בית־ספר צרפתי עממי ולכן היתה גם הפרוגרמה של בתי־הספר האלה אותה הפרוגרמה המקובלת בבתי־הספר בצרפת. הוראת שפת המדינה נמסרה, כמובן, למורים מבני־הארץ, בין שהם טובים ובין שהם רעים, בין שהם מחונכים ובין שאינם מחונכים. למודי הדת היו בידי חכמים מבני הארץ, שברובם היו ריקים מכל השכלה. חברת כי"ח בקשה להראות ליהודי המזרח ולעולם היהודי בכלל, כי אין היא אומרת להביא כל שנויים בחנוך הדתי, ועל־כן מסרה גם את בחירת החכם־המורה לידי ראשי העדה ורבניה של כל עיר ועיר.

בשטתה זו התישה אמנם האליאנס את כח התנגדותם של אויבי ההשכלה, אך „הכותב" (החדר) האשפניולי או הערבי בתוך כתלי בית־הספר המודרני, הזיק הרבה והרבה לחנוך המוסרי של התלמידים ולהשכלתם היהודית. הלמוד בשעורו של החכם היה, כאמור, בשפה האשפניולית או הערבית, בשפת הרחוב היהודי של כל מקום ומקום, והיה עפה"ר מיכני, למוד ושנון בעל פה ותו לא. בתנאים אלה לא תפלא כלל וכלל אדישותו של חלק גדול מן התלמידים כלפי למודי הדת. רק הדגש

המיסטי והנטיה לאמונות־הבל הוסיפו גם עתה, למרות הכח המתנגד של ההשכלה הכללית, לקנן ולשלוט בהם. אמרו שאפילו בין מנהלי האליאנס עצמם היו כאלה אשר לא יכלו להשתחרר מאמונות־הבל. ההבדל בין המורה מפריז והחכם חניך־הארץ, הנגוד בין הלמודים החילוניים, קניני הספרות הצרפתית — ובין למודי הדת היה עצום מאד. משנתקל התלמיד בסתירה שבין הלמוד בידיעת הטבע ובין למודי־הדת והיה פונה אל המורה מפריז לישבה, היתה תשובתו עפ"ר: „המדע לחוד והדת לחוד" או שהיה עונה בהצטחקות שהיתה מובנת יפה לפקחים שבשואלים. אמנם לאחר כמה שנים הוטב המצב במקצת ונמצאו מבין המורים שבאו מפריז אף כאלה אשר הורו גם דברי ימי ישראל ואשר השתדלו להתאים את הלמודים הכלליים לתנאי המקום. עם כל המגרעות האלה, שמקורם בתנאי המקום והזמן המיוחדים אז במזרח כלו בחסרון מורים מודרניים לעברית ובצמצום התקציב ללמודי־הקדש, שהורגלו בו אצל החכמים, עם כל המגרעות האלה יש לאמר כי האליאנס העלתה את הנוער היהודי למדרגה קולטורית מסוימת, הקנתה לו בעקר את ההכשרה להיטיב את מצבו הכלכלי והחברתי ולהכין את עצמו לתפקידים, שלפעמים היו גם נכבדים וחשובים מאד. מנהלי ומורי האליאנס היו המשכילים הראשונים בסביבתם והשפעתם הן על העדות והן על פקידי הממשלה היתה נכרת למדי. היו אמנם כאלה אשר נצלו את עמדתם זו לשם שררה, אך רובם הביאו ברכה לעדה אשר בקרבה פעלו.

„מן הנסיון אנו למדים הרבה — אמר לי פעם איזידור ליב — ואחד מפרות הנסיון הוא ההכרה שהמורים ילידי־הארץ, שחונכו אח"כ באירופה, הנם המוכשרים ביותר להנהלה, בשעה שהמורים ילידי חו"ל טובים רק להוראה בלבד, והטעם הוא כי הראשונים מכירים יפה את תנאי המקום והסביבה מה שאין כן המורים הבאים מחו"ל.

בין מנהלי בתי־הספר הראשונים של חברה זו, שהצטיינו בפעולותיהם ובמסירותם לתפקידם, היו פרינטי (סמירנה), קזיס (טוניס) ונסים בכר (ירושלים). שלשת המנהלים האלה היו בעלי השכלה יהודית ונטיה להם להיטיב את שיטת הוראת למודי־הקודש בבתי־הספר, שעמדו תחת ידם. פרינטי, שהכרתיו באחרית ימיו כבא־כח יק"א בארץ־ישראל, היה מארגן חשוב ופדגוג קפדן. נסים בכר היה בעל שאיפות רבות, שהעסיקוהו בזמן אחד או שנתעוררו בקרבו בזו אחר זו. ושאיפותיו הרבות היו לו למכשול.

חסרו לו הסבלנות וההתמדה להמשיך בהדרגה בדבר שהתחיל. אהובה עליו ביותר היתה העסקנות הצבורית והפוליטית. היא שהמציאה לו יום־יום שאלות חדשות לבקרים, כאשר אהב. בבואו ירושלימה החל לקרב אליו את החכמים. נוהגים היו הללו להתאסף לסעודת ראש־חודש — והרי נסים בכר עושה להם סעודות אלה בביתו. החסידים שבמקובלים היו נוהגים ללכת לבית־המדרש „קהל־חסידים", לתקון חצות — ואף נסים בכר עמהם. אין לך מצוה גדולה מהלוית־המת ומהתעסקות בטהרתו, ביחוד בלילה ורק יחידי סגולה מטפלים במצוה גדולה זו וגם בין אלה לא נפקד מקומו של מנהל בית־הספר כי"ח. בכל ערב־שבת היו רואים אותו על־יד הכותל המערבי כשהשמש נושא את כסאו מאחריו. איש לא הטיל ספק, שמעשי־חסידותו מכוונים לטובת המוסד, שבראשו הוא עומד כדי שיתחבב עם מנהלו על הבריות. במשך הזמן נוכח בכר, שיביא למוסדו תועלת יתירה, אם ישפר את מצבו הפנימי ואם יתעסק בצרכי־צבור ממשיים ועל כן חדל ממעשי־חסידותו הראשונים: כבן־יהודה בשעתו, שפשט את מחלצותיו הספרדיות והסתפק בתרבוש תורכי בלבד, כך פשט נסים בכר את אצטלת־החסידים והסתפק בקשירת מטפחתו לצוארו בשבת.

כשרון מיוחד היה לו, לנסים בכר, להתחבב על הבריות בין שהם בני ברית ובין שאינם בני ברית. מעולם לא סרה בת־הצחוק מעל פניו. „ישראל בגולה", „גם זו לטובה" — היו הפתגמים השגורים בפיו. ואף־על־פי־כן לא היה חביב ביותר על המשכילים המעטים בשעתו, כפינס ואדלמן. אף הצעירים ילין ומיוחס לא החזיקו לו טובה. מהלכים היו לו גם בביתו של הרב מבריסק והרבנית היתה מתיהרת בצרפתית, שהיתה מפטפטת אתו. הרב ש. סלנט היה קורא לו „ספרדי פקח". ואכן גם פקח וגם איש מעשה היה הודות למרצו הגדול והתחבבותו על הרשות, בפרט על ראוף פחה, זכה להגדיל את נחלת ה„אליאנס" בירושלים (ראוף פחה עצמו עזר לו) ולהיות לעזר למושבות בהוסדן. לפי דרישתו של הברון רוטשילד השתדל נ. בכר להניע את לב ראוף להעביר חלק מבתי המוגרבים, אשר לפני הכותל המערבי למקום אחר ולהפוך את השטח למגרש נטוע עצים. אך השתדלותו נפסקה מיד משום חשש, שמא עלול המקום ליהפך במשך הזמן לשוק של בהמות. רווחת היתה אז הדעה, כי מוצאם של חששות אלה היו מתנגדיו האישיים של נ. בכר.

לאחדים מחניכיו נתן נ. בכר את האפשרות להשתלם אצל מלומד ערבי מצוין ופנה להם אחר כך מקום להוראה בבית־ספרו, תחילה לערבית ואחר כך גם לשעורים בעברית (מחוץ ללמודי־הדת על־ידי החכמים), אם כי לא היתה בהם שיטה קבועה, אלא הרבה מן הדיליטנטיסמוס. בהיות לו תומכים כספיים בלונדון עלה בידו לנסות נסיונות, שחברת כי"ח כשהיא לעצמה לא היתה מסכימה להוציא עליהם כספים במדה כזו. על־פי השתדלותו נשלחו מלונדון לבתי־הספר למלאכה שעל־יד בית־הספר של האליאנס מכונות ומכונאי, בשעה שהארץ לא היתה זקוקה להם עדיין. במעשה זה העלה את חמתם והתמרמרותם של בעלי־המלאכה הרבים שבירושלים. האשימו אותו, כי מוריד הוא את מחירי־העבודה ויורד לחייהם.

נטיתו הרבה לעסקנות צבורית לא ישרה בעיני ראשי ה„אליאנס" והיא שנתנה למתחרים בו להרחיקו מן המוסד אשר יסד וטפח במסירות רבה. לעג הגורל הוא, שהמנהל, יורש מקומו, עסק גם הוא בעסקנות צבורית ועוד הגדיל מנ. בכר עד שהורחק גם הוא ממשרתו.

ראשית עבודתי החנוכית בירושלים.

עם בואו של ד"ר הרצברג, בראשית שנת 1887, ללונדון ומתוך פגישותינו השונות, בביתו של פרנקלין ובאכסניתו, נתקרבנו איש אל אחיו ונוכחנו, כי נוכל לעבוד שכם אחד לטובת בית־היתומים ובית־הספר בירושלים. את מצב העניינים בבית־הספר הודיע לי הד"ר הרצברג כמות שהוא, בלי כחל ופרכוס, אדרבה, הוא השתדל לבאר לי, כי עבודת הארגון והבנין רבה היא ועלינו להתחיל הכל מבראשית. הצעתי היתה, שכלפי חוץ יהיה הוא המנהל של בית־היתומים ובית־הספר כאחד. ואילו בפנים בית־הספר מסורה האחריות לי בלבד. בעבודה חפצתי, בעבודה תמה לשם בנין, בעבודה של אחריות ולא בתארי כבוד. הד"ר הרצברג שמח מאד על הצעתי וראה את עיקר עבודתו בהגברת הכנסותיה של החברה לגדול יתומים בארץ־ישראל. בבסוסה של החברה מובטח גם גדולו של בית־הספר. הוא מסר לי אז פרטים שונים גם על בית־הספר של חברת ה„אליאנס", שעמד תחת הנהלתו של נסים בכר והביע את קורת־רוחו, שלא קבלתי את הצעתו של מורי וידידי הנרי פרנקלין לטפל, בשובי ירושלימה, גם בבית־הספר של ה„אליאנס". מעודדת ביחוד היתה תקותו, כי הצעתו בדבר

השתתפותה של קרן למל בהוצאות בית־הספר קרובה להתגשם. עם השתתפות זו צפויות היו התחדשות וגאולה גם לאותו הרעיון הגדול, שהגה ל.א. פרנקל בשעה שיסד את המוסד לזכר האציל למל.

שבועות מספר אחרי בקורו של הד"ר הרצברג נקראתי לבוא לפרנקפורט, על מנת לערוך תכנית למודים לבית־הספר הירושלמי. לתכלית זו נמצאתי יום־יום בחברתו של הד"ר היינמן, אחד הפדגוגים המעשיים והנכבדים ביותר בפרנקפורט וב„פילנטרופין", שעמד אז תחת השגחתו של הד"ר ברוולד.

בתוכניות המפורטות, שערכתי בימי שבתי בפרנקפורט, התענינו ועיינו בכובד־ראש גם הד"ר הורוביץ, נשיא החברה לגדול־יתומים ואלפרד גייגר (גיסו של יעקב שיף), מזכיר הכבוד של החברה. בין הכללים, שקבעתי בעריכת התכנית, היה הכלל: „בעד המולדת ובעד החיים"; „תורה עם דרך־ארץ". מן הראוי להזכיר, כי כבר אז הסכימו חברי הועד בפרנקפורט לדעתי, כי טפוח הדבור העברי בירושלים לא דבר מיותר הוא. וכן היתה גם דעתו של הרצברג, שהביע ב„ידיעות השנתיות", (86־1885) של חברה זו.

לבי היה נוקפני על התקוות, שתלו בי הרב הורוביץ וחבריו: הלגרטן, זליגמן ואלפרד גייגר. אולם התלהבותם הרהיבה ועודדה אותי לקראת הבאות. בביתו של הרב הורוביץ נזדמנתי עם הרב שמואל מוהליבר, שחזר אז מבקורו אצל הברון אדמונד רוטשילד. בבקורו בפרנקפורט רצה ר"ש מוהליבר לעניין, על־ידי הרב הורוביץ, את שמעון־וולף רוטשילד הפרנקפורטי (חותנו של אדמונד רוטשילד), למדן וירא־שמים, בישוב ארץ־ישראל ובחבת־ציון. בשיחתנו הארוכה על ירושלים ועל ארץ־ישראל שאלני הרב מוהליבר אם אין אני ירא מפני חרם. עניתי לו: „האיש הירא ורך הלבב — עבודתו פסולה". לבסוף הביע גם הרב מוהליבר את בטחונו, כי אצליח בשליחותי.

כשבוע ימים אחר הפסח בסוף אפריל, 1887, עזבתי את פרנקפורט לבוא ירושלימה. בווינה התארחתי אצל עמנואל בוימגרטן, אחד מראשי עדת ווינה ובא־כח עזבון למל. הוא היה בעל השכלה עברית אף שבילי

ירושלים היו נהירים לו. גדולה היתה התעניינותו בהתחדשות המוסד למל והשותפות המקווה עם פרנקפורט.

בפורט־סעיד עלו על אניתנו הברון אדמונד רוטשילד ורעיתו, שבקרו אז ראשונה את ארץ־ישראל.

מאז עזבתי את ירושלים לא נשתנתה העיר כמעט. בתים מספר נוספו רק בשכונות „בית יעקב" ו„אבן ישראל", בדרך יפו ובבתי מחסה שבתוך העיר. השכונות החדשות „מזכרת משה" ו„ימין משה" עמדו בהתהוותן. מה משונה היה מראה עיר מולדתי לאור אשמורת הבוקר לאחר תשע שנות פרידה רצופות. כמה פעוטה היתה העיר המשתרעת לפני, כמה צרים רחובותיה. הכל כאילו הצטמק והתכווץ. אבני הכותל המערבי, שהצטיירו בזכרוני כענקי־אבנים, היו קטנות בעיני. אף בית הכנסת של ר' יהודה החסיד, שהיה לי אחד הבנינים הגדולים שבעולם, עמד לפני בדמות בנין קטן ודל לעומת אותם הבנינים, שבין חומותיהם הייתי שנים רבות. דומה היה עלי, כי ירושלים כולה התקפלה עד כדי „כף־יד".

ביום הרביעי לבואי הופיעו בבית־היתומים הברון רוטשילד ורעייתו מיד לעבודה. הד"ר הרצברג טרם שב מחוץ־לארץ ואת מקומו מלא עוזרו, מר אדלמן.

ביום הרביעי לבואי הופיעו בבית־היתומים הברון רוטשילד ורעיתו בלוית נ. בכר. חובתי, חובת השעה, היתה לקבל את פניהם. בין שאר שאלותיו נגע אז הברון גם בשאלת תלבשתם של התלמידים והביע את דעתו, כי החניכים עליהם ללבוש אורינטלית ובפרט לחבוש תרבוש, ההולם כל כך את איש המזרח. טעמו ונימוקו: מוסד ערבי או טורקי בפריז היה מתנהג לפי חוקי אירופה והיהודים בטורקיה חייבים להתנהג לפי מנהגי הארץ. עניתי לו, כי לא אוכל להרשות לעצמי חות דעה בשאלה זו או אחרת, כי זה לי רק שלשה ימים בארץ.

— ואתה כמה ימים אתה בארץ? — פנתה הברונית אל בעלה ורמזה לו, כי יתאפק גם הוא מחוות דעות בשאלות זרות לו...

(היא התעניינה מאד בגורל בית־היתומים, שנחשב למוסד פרנקפורט והשמיעה באזני בגאוה, כי ילידת פרנקפורט היא).

עוד לפני עזבי את פרנקפורט לשוב לארץ־ישראל החליט הועד לפטר

את כל המורים הקודמים, כדי לפנות לי את הקרקע לפעולתי. ואף־על־פי־כן בקשתי את מר אדלמן להשתתף בעבודת ההוראה בלמודי הקודש. ראיתי בו אדם חריף־השכל, בעל כשרון והשכלה עברית רחבה (אם כי מטבעו היה איש הבוהימה). מר אדלמן לא קבל את הזמנתי.

— בין עורים — אמר — הייתי אני בעל העין הפקוחה האחת. עכשיו, משבא גלוי עינים, יודע אני כי עור שתי עינים אני *. לעומת זאת המליץ אדלמן על חברו בהוראה, מר שמעון שטרן, בן אונגריה, שלמד פרק בפדגוגיה וידע גם עברית, כי אשאירו על מכונו. שטרן נשמע להוראתי בין בלמודים העברים ובין בלמודים הגרמנים והיה מסור מאד לתפקידו. הוראת התלמוד נמסרה ראשונה לידי א. מ. לונץ ולידי התלמודי המצוין, מחבר הספר „מוסדות התורה שבע"פ" ו„ספר המצוות", ר' חיים הירשנזון. בשל עורנו של לונץ עברו כל השעורים אחרי חדשים מספר לחברו. הירשנזון שאף לשיטה מודרנית בהוראה. למוד השפה הערבית היה בידי יוסף מיוחס. בכל שבת ושבת נתן מיוחס שיעור מיוחד בדברי־ימי־ישראל בשפה הערבית ושטרן — בדבור העברי.

החידוש הרב והבולט, שחל בבית־הספר המחודש הזה, חידוש, שכמותו לא ידע שום מוסד מודרני במזרח, היה: השתתפותו הרבה של המורה

---

* הרצברג היה מספר כמה אנקדוטות המוכיחות את אפיו של אדלמן. כאשר הציג אדלמן את עצמו לפניו בתורת מורה־עוזר, אמר, כי אין לו כל תעודה, אף לא השתמש בשום שם ממכריו וידידיו החשובים באירופה. אחרי ימים אחדים נודע לו, להרצברג, שאדלמן עומד בחליפת־מכתבים עם ידידו הותיק ואחד ממעריצי ספרו „כתבי משפחה", הפרופ' קויפמן מבודפשט.

מלבושיו של אדלמן לא מצאו חן בעיני הרצברג. נתן לו דמי־קדימה על חשבון משכורתו, שיקנה בחנותו של ווייט מלבושים חדשים. עברו ימים ואדלמן לבוש מלבושיו הישנים כתמול שלשום. הדבר היה בעיני הרצברג כחידה. עברו עוד ימים אחדים, והנה א. בן־יהודה מזמין את מכריו וידידיו לסעודת ברית־מילה של בנו הבכור. שוב חידה. מנין לו לבן־יהודה, כסף לסעודות? אולם בחידה השניה היה נעוץ הפתרון לחידה הראשונה: במקום לקנות בגדים הלך אדלמן ונתן את הכסף לבן־יהודה לשם מצות סעודת ברית מילה.

הוא עצמו היה מספר על נסיעותיו לבקש כתבי־יד.

פעם אחת בא לאלג'יר ובכיסו אין פרוטה לפורטה. נכנס אצל יהודי עשיר לבקש מאה פרנק, בתורת הלואה או בתורת מתנה. נזף בו העשיר:

הרי אדם בריא אתה, לך ועבוד.

— אילו ידעת — חייך אדלמן ואמר — כמה עצל אני, לא היית מיעצני עצה כזו. תשובתו מצאה חן בעיני העשיר ונתן לו מאה פרנק.

הראשי, הבא מחוץ־לארץ, בהוראת למודי־הקודש. בין שלשים ושש שעות הוראה, שהעמסתי על עצמי (חלק מן השעות האלה היה רשות ולא חובה) היו י"ג שעות של למודי־קודש. בכתה העליונה: תורה עם רש"י, נביאים בצירוף תרגילי דקדוק ודבור עברי, דינים ומצוות עם באורים; ובכתה הנמוכה: ספורי־המקרא בעברית ובגרמנית.

הסתכלות, התעמקות ורכוז, יחס לחיים המעשיים, פתוח כח המחשבה וההגיון ומלחמה במכניזם — אלה היו יסודותיו של בית־הספר המחודש. לפיכך הנהגתי למעט בלמוד השפה ולהרבות בהקנית ידיעות ומדעים ריאליים בין בעברית ובין בגרמנית ובערבית. למוד כל שפה היה באותה השפה עצמה. רק בעבודות שבכתב הנהגנו גם תרגומים משפה לשפה. למוד הגיאוגרפיה החל בידיעת המולדת. הגיאוגרפיה וההיסטוריה הכללית שולבו עד כמה שאפשר בדברי ימי ישראל ובארץ־ישראל. כיום מובנות דרכים אלה מאליהן. לא כן לפני ארבעים וארבע שנים. בבית־הספר הזה לא היו הדת וההשכלה שתי רשויות מיוחדות, כי אם משולבות אשה ברעותה: „תורה עם דרך ארץ".

כעזר חשוב ביותר ללמוד ידיעת המולדת והתנ"ך להסתכלות והתבוננות, הנהגנו טיולים קצרים בירושלים עצמה, טיולים לקבר־רחל ובית־לחם, ועין־פרה (פרת שבירמיהו) אצל ענתות ומיד לאחר הבחינות — טיול אל הירדן ואל ים־המלח, שארך שלשה ימים רצופים. בטיול לעין־פרה השתתפו גם כמה מידידי בית הרצברג. ב„לוח ארץ־ישראל" (תר"ע) מובא ציור מפורט מאת המנוח לונץ על הדרך בטיול זה ועל האנשים, שהשתתפו בו. אין הוא מכנה את המשתתפים בשמותיהם המפורשים, אולם לירושלמי, בן הדור ההוא, לא יקשה להכירם. ר' מרדכי מיוחס, למשל, הוא מר מ. אדלמן; בן־צבי — ר' חיים הירשנזון; אביעזר — עוזר דוב ליפשיץ; אבי־יעקב — המחבר בעצמו; בן־אריה—כותב הטורים האלה.

ב־21 באפריל, 1888, מלאה השנה הראשונה לעבודתי. תוצאות המבחן הנחילו לי ספוק־נפש עמוק, אשר כמוהו לא ידעתי עד היום ההוא. זה היה פרי־בכורים אחרי שנת עבודה קשה. עד היום אזכור בתמימות את התמכרותי הרוויה נחת ואושר לשינה באותו ערב שלאחר הבחינות. בזכרוני עלו אז דברי המשורר: „העיפות הנעימה לאחר מפעל־יום נאה, ההתמכרות

לשינה מתוך שלות־נפש פנימית הן־הן האושר האמתי".

הרב ד"ר הורביץ, עם הדין והחשבון של החברה לגדול־יתומים, אומר:

„ההכרה שהמשפטים הקדומים הולכים ומתמעטים בין יהודי ירושלים האשכנזים, וכי רק דבר אחד חסר לפתוח השאיפה להשכלה, והוא בית־ספר הגון; ההכרה כי רק בי"ס אשר יקנה לתלמידים את ההשכלה המתאימה לצרכי הזמן ועל בסיס היהדות וספרותה, הוא אשר יוכל לחלץ את בני ירושלם ממצבם העלוב והוא אשר יחשל את האופי ויקומם את האמונה בלב הדור הצעיר; ההכרה הזו עודדה אותנו לחדש את בקשתנו מלפני אפטרופסי עזבון למל להתאחד אתנו לשם מפעל גדול וקדוש, אשר כל אחד מאתנו בפני עצמו חסר אונים הוא כדי לבצעו. אולם בטרם בא ההסכם המוחלט מוינה התעוררנו לגשת להוצאת הרעיון הזה אל הפועל.

— — ההשגחה הפרטית המציאה לנו כח פדגוגי מצוין, צעיר בעל מרץ, יליד ירושלים, שקבל את תורתו הפדגוגית בגרמניה ובאנגליה, ואשר אליו נושאים אנו את עינינו זה שנים רבות הוא שנתן לנו את הדחיפה להחל בעבודתנו.

בראשון למאי יכול היה בי"ס המאורגן מחדש לפתוח את דלתותיו. בשל חוסר מקום יכול היה המוסד לאסוף אל תוכו רק 42 תלמידים חיצונים נוסף על התלמידים האינטרנים של בית־היתומים, שנתרבו במשך השנה עד כדי 23, וביחד מונה בי"ס 65 תלמיד. תקותנו בוינה לא נכזבה: ב־26 ספטמבר 1887 נחתם החוזה: בעזרת האל ובהתלהבות של כל אלה המשתתפים במפעל הונח איפוא בבתינו, לאשרם של אחינו שבא"י, היסוד לתקופה רבת ערך עבור חנוך הנוער.

— — מר א. כ. היודע את תנאי המקום והמלא קנאה להיטיב את מצב בני־ארצו הוכיח, שהוא נאמן לתפקידו ומומחה בעבודתו. הרצאותיו על הלמודים, יומני־השעורים מדי חודש בחדשו ומחברות התלמידים הנשלחות אלינו בכל חצי שנה גרמו לנו את הספוק הרב ביותר. מעידים הם על התקדמות והפעולה המשמחת של הילדים, אשר נמסרו לידינו".

הד"ר הרצברג ממלא אחרי דברי הד"ר הורביץ ואומר כי בעד שגשוג בית־הספר אנו חייבים תודה לועד, שהצליח לשלוח לנו מורה ראשי, שהתפללנו לו זמן רב. זכות התגלגלה לו, למר א. כ., יליד עיה"ק, לשקוד על למודיו תחת הנהלת הרב מאלטונה, אשר שמו אומר כבוד, לגמור את

הקורסים של הסמינר בהנובר ולשמש אחרי גמרו את הג'וס קולג' תחת הנהלתו של המלומד בעל הנפש היפה, הד"ר פרידלנדר, מורה בבית־היתומים הגדול שבנורווד, שבו רכש, מלבד השליטה בשפה האנגלית, גם את תורת המשמעת, אשר תוקף וחבה כרוכים בה כאחד.

בקורו של אוסקר שטרויס בירושלים.

ימים אחדים אחרי הבחינות בקר ציר ארצות־הברית בטורקיה, אוסקר שטרויס עם רעיתו את בית־הספר, לאחר ששמעו שיעור משותף לגיאוגרפיה והיסטוריה של ארץ־ישראל רשם האורח בספר כדברים האלה: „שמעתי שיעור משותף לגיאוגרפיה והיסטוריה וחושב אני את שיטת הלמודים למפליאה וכו'..."

אותו יום זכרתי את בקורו של הברון רוטשילד ביום הרביעי לעבודתי במוסד הזה. עתה, בימי בקורו של אוסקר שטרויס, יכולתי להשקיף בקורת־רוח על שנת עבודתי מאז ועד היום הזה. לא מעטות היו השאלות, שהעסיקו את מוחי במשך השנה, אבל לא שאלת „תרבוש או כובע".

כבקורם של הברון והברונית רוטשילד כן הסב גם בקורם של אוסקר שטרויס ורעיתו טובה רבה לפרסטיג'ה של יהודי ארץ־ישראל. ראוף פחה, מושל ירושלים בימים ההם, נצטווה מקושטה לנהוג בכבוד הראוי בציר הזה, שכן ציר ארצות־הברית הוא, אף רצוי להשלטן הטורקי.

שטרויס היה הציר האמריקני השני, שירושלים וראוף פחה זכו לקבל את פניהם. בקורו של הציר הראשון, הגנרל וולס, שקדם בכמה שנים לבקורו של שטרויס, לא השאיר אחריו זכר טוב אצל היהודים בירושלים. להיפך, הבקור הזה רשם דף עגום בתולדות הישוב היהודי.

וזה המעשה: בראש מתורגמני הקונסולים, שקבלו את פני הציר במוצא, ליד ירושלים, עמד אז המזכיר הראשי של מושל העיר, יוסף אפנדי קריגר. הוא היה יהודי יליד קטוי, ידע כמה שפות וידיעה לא שטחית כלל. דבורו והליכותיו היו של איש הסלון בהחלט, ידע להתהלך עם האורחים הרמים הבאים ירושלימה. אמרו עליו, על קריגר, שלא היה מקום פנוי על חזהו לאותות־כבוד. אותו יום, שהגיע הציר האמריקני למוצא, ערב־שבת היה ויוסף אפנדי קריגר, שלבו היה גס בקבלת פני־נסיכים ומקורבים למלכות, יצא, הפעם, ידי חובתו בהבעת ברכה בשם הפחה ומהר לשוב

מבעוד יום העירה. מעשה זה העלה את חרון אפו של הציר האמריקני. שונאיו ומתנגדיו של קריגר השתמשו בהזדמנות זו כדי לקטרג עליו. תמכו ועזרו לכך ביחוד ראשי המיסיון שהיו בזויים בעיני קריגר היהודי ורצויים בעיני הציר וולס, שהיה קרוב להם קרבה אידיאולוגית. בידי הציר עלה לפעול על ראוף פחה להדיח את מתורגמנו היהודי מכהונתו.

אז הופיעה „החבצלת" בדברי כבושים אולי חריפים ביותר, על בא־כחה של הממשלה האמריקנית הליברלית ועל מסיתיו המיסיונרים. העורך, פרומקין, נקנס מיד במאסר לשלשים יום. גם המאסר הזה היה פרי השתדלותם של המסיתים אצל הציר האמריקני. אמנם, המאסר כשהוא לעצמו, לא היה קשה ביותר. חדר־כלאו של פרומקין הפך בית־ועד לידידי „החבצלת" ואפילו לממוני־הכוללים, ששכחו כל חשבונותיהם עם העורך מתמול שלשום. הם ראו במלחמתו של פרומקין „קדוש־השם" והתקרבו אליו כאל ידיד נאמן.

והנה הופיע ציר אמריקני שני. הוא לא הופיע באותו הטקס הרשמי המקובל, שבו נכנס הציר הראשון לירושלים. ודוקא משום כך גדל כבודו בעיני הפחה ושרי הממשלה המקומית.

כמה מפרטי שיחתו עם הפחה ספר אחר־כך שטרויס גם להרצברג וגם לי. בשאלת־היהודים, למשל, התנצל לפניו הפחה, כי עליו לשמור על עמדתו הנייטרלית לגבי כל הדתות והלאומים השונים שבירושלים.

ראוף פחה, שהאריך ימים על ממשלתו בירושלים מכל המושלים, לא היה אמנם חביב ביותר על היהודים, אבל כולם הודו, כי מתנהג הוא כאיש־תרבות, בלי משוא־פנים או זלזול לחלק זה או אחר מתושבי ירושלים. הוא לא הביט בעין יפה לא על התפשטות הישוב האירופי ושלטונם של הקונסולים ולא על התפשטותו של הישוב היהודי. עם לאומיותו הטורקית (השובינית) היה רחוק מלהיות דספוט וכפי שספרו אז עליו לא דבק „בקשיש" בידיו. בקושי עלה לנסים בכר להטות את לבו לקבל מידי הברון רוטשילד אלבום למתנה. הוא הסביר לו, כי מידי אנשים עשירים כרוטשילד מקבלים מתנות אפילו מלכים בכבודם ובעצמם. האלבום היה מלא תמונות מפריז ומתחת לכל תמונה היתה „תמונה" רבת־ערך יותר — „תמונת" בנקנוט צרפתי...

ראוף פחה התאונן באזני הציר האמריקני, שיהודי־ירושלים ברובם

אינם נתינים עותומניים, אלא חוסי ממשלות שונות ומבכרים הם את החסות הרוסית על התורקית. על ההגבלות והעכובים בתהפתחות המושבות היהודיות, בבנין הבתים, וכיוצא בהם, הצטדק שאין אלה גזרותיו שלו, אלא מצוות השער העליון בקושטה ופרי פעולתם הפוליטית של הקתולים ומגיניהם* הציר הצרפתי בקושטה והקונסול הצרפתי בירושלים. עיני הקתולים צרות ביהודים ובאי־כוחם טוענים, כי היהודים פוגעים ב„סטטוס קוו", מרבים לבוא ולרכוש נחלות, מביאים עמהם מחלות חדשות (כי לא הביאו עמהם מחלות המין הזדו גם הם, חולים כאלה לא היו נמצאים כלל אצל היהודים, אך הראו על מחלות מתדבקות אחרות כגון: הטפוס והאדמת ועוד), ומפיצים את האפיקורסות בארץ. ראוף פחה התאונן מצדו על היהודים נתיני־אמריקה בירושלים, שאינם נתיני־אמריקה כלל. שטרויס לא סבל האשמה זו והשיב בתמימות וברצינות כאחד:

— אם פספורטים להם — הרי אמריקנים כשרים הם, אין מזייפים תעודות באמריקה!

בו ביום אחרי בקורם של שטרויס ורעיתו בבית־היתומים, יצאנו ארבעתנו, שטרויס ורעיתו, הרצברג ואני, לטיול מסביב לחומת העיר. שנים שנים טילנו: הרצברג עם שטרויס ואני, המחנך הצעיר, עם הגברת הצעירה. אני סחתי לה על חיי ארץ־ישראל והיא לי — על אמריקה ומנהגיה. בהמשך דבריה עברה גם לעניינים שבלב, ספרה על בעלה, אדם נחמד אך עצבני במקצת, שהתאהב בה, על עבודת ההוראה, שעבדה בעצמה עד ימי נשואיה. הצטערנו שנינו, שלא נוכל להשתעשע יותר בחברה אחת. למחר היה עלי לצאת עם תלמידי לטיול לים־המלח ואל הירדן. ימי הפגרה הגיעו ואני הבטחתי את הטיול לתלמידי בית־היתומים. וותרתי על העונג הפרטי לטובת הילדים מתוך פרינציפיון לעמוד בדבורי, בפרט כשהוא נתון לילדים. היא הסכימה לדעתי.

קנאי־ירושלים וביה"ס.

בבואי לירושלים החלטתי להיות נחבא אל הכלים בכל הנוגע לחיים הצבוריים, שלא לבוא במשא ומתן עם הקהלה ומנהיגיה, להתרחק מן

---

* צרפת היתה מגינה אז על האינטרסים הקתוליים הכלליים במזרח.

הכבוד. ידעתי: יותר מן הקנאות תרבה הקנאה את ההתנגדות לכל מפעל חדש בירושלים. לאלה הפונים אלי בעניני־הצבור הייתי נוהג לענות, כי הנני יושב בפרנקפורט ואין דעתי פנויה לעניני ירושלים. לאמתו של דבר ישבתי כל אותו הזמן לא בפרנקפורט ולא בירושלים, אלא בין כתלי בית־הספר, אשר לו הקדשתי את כל זמני ומרצי. אם כי התחייבתי להורות רק שלושים שעה בשבוע, עבדתי למעשה לא פחות מ־48 שעות (שש שעות שנרשמו בתכנית וי"ב מחוץ לתכנית) שלא על מנת לקבל פרס נוסף.

חכוכים בין המוסד ובין קנאי ירושלים נתעוררו לרגלי כניסתו של ר' חיים הירשנזון ללמד תלמוד. להתעוררות החכוכים גרמו לא מעט השבחים, שפזר בן־יהודה ב„הצבי" לרב המשכיל הזה, אם גם שלא בהפרזה על האמת, בבוקר אחד נכנס אלי ר' חיים הירשנזון ובשרני, כי אומרים להכריז עליו מחר חרם בבית־הכנסת של רבי יהודה החסיד. כל שדולי, שלא ישים לב לשטויות כגון אלה, לא הועילו. אבותיו, שדרו עמו בחצר אחת, גזרו עליו, כי לא ישקוט ולא ינוח עד אם תוסר מעליו גזרת־הבזיון, הנשקפת לו ביום המחרת. נכנסנו אל הד"ר הרצברג. לקדם את פני הרעה פנה מיד אל הפחה לבקש עזרתו. למחר התיצבו שוטרים מטעם הפחה על פתח בית־הכנסת של רבי יהודה החסיד וכשהופיע ר' ליב חפץ הדיין, קנאי תמים־לב, מזוין בחרמו, אחזו בו השוטרים והובילהו אל „הסריה". החרם לא הוכרז. כמה שלוחים נשלחו בו ביום אל הד"ר הרצברג לבקשו, כי ישפיע על הפחה לשחרר את האסיר. הד"ר הרצברג מלא מיד אחרי בקשת השלוחים ור' ליב חפץ יצא לחפשי, אחרי הבטיחו, כי לא יוסיף לשוב לכסלה. מאד שמחתי, שההתנקשות עם הקנאים לא קבלה צורה חמורה.

השנה השניה.

עם התחלת השנה השניה, אפריל, 1888, גדל מספר התלמידים מ־65 ל־150. מהם היו שני שלישים אשכנזים. בית־הספר עמד לעבור בסוף הקיץ („מוחרם") לבית מיוחד לעצמו. תחת שתי כתות, בנות שתי מחלקות כל כתה, נפתחו שלש כתות. הכתה הנמוכה בת שתי מחלקות, הכתה הבינונית והכתה העליונה בנות מחלקה אחת. במקצועות אחדים היתה המחלקה העליונה של הכתה הנמוכה מחוברת עם הכתה הבינונית ובמקצועות אחדים—

הבינונית עם הכתה העליונה. את ספורי התורה, שלמדתי בכתה הבינונית בעברית ובגרמנית, שלבתי בידיעת המולדת. בכתה זו נוספו כמו כן שבעה שעורים בתלמוד ובמטודיקה על התלמוד על פי הספר „מוסדות התורה שבע"פ" ובשפה העברית על־ידי חיים הרשנזון. הד"ר הרצברג נאלץ, מפאת בריאותו שנתרופפה, לבקש לו ישועה במעינות המרפא באי־רופה. גם בנסיעה זו לא הניח את עניני המוסד והוסיף לדאוג למצבו הכספי. המוסד יכל מעתה לקבל 25 חניכים תחת 14. בפריז נתקבל הד"ר הרצברג על־ידי מר גולדשמיד, ראש חברת ה„אליאנס", בחבה וקבל מאת „האליאנס" תקציב של 2500 פרנק לשנה, לא לבית־היתומים אלא לבית־הספר. ה„אליאנס" מכירה בזכותו של קיום בית־ספר המתאים לצרכי האשכנזים בצד בית־הספר שלה בירושלים, המתאים בעיקר לילדי הס־פרדים ויהודי המזרח בכלל. מזכיר ה„אליאנס", איזיאודור ליב, לא רדף, כנראה, אחרי האשכנזים. "האשכנזים האלה, אמר לי בפגישתנו בקיץ, 1890, כולם סופרים ומבקרים". וכמוהו גם שאר מנהלי־ה„אליאנס" בפריז לא היו שרויים בצער, שמספר התלמידים האשכנזים במוסדם הירושלמי לא עלה עד שנות המלחמה העולמית למעלה משלשים.

יסוד לשכת בני־ברית בירושלים.

לפני נסיעתו לאירופה הספיק הד"ר הרצברג לחנך את לשכת בני־ברית בירושלים. הדחיפה הראשונה ליסוד לשכה בירושלים נתנה עוד בשנת תרמ"ו על־ידי המנוח זיגמונד זימל, חבר הלשכה הגדולה בברלין, שסר, לרגל חנוכת הלשכה „מימון" בקהיר, לירושלים. הוא דבר על לב הד"ר הרצברג ליסד לשכה גם בירושלים. הרצברג, אף הוא, כאדלמן, לא האמין באפשרות זו. הרצברג היה אז מדוכדך ברוחו. העבודה לא נתנה לו את הספוק המבוקש ואדלמן מטבע ברייתו היה פסימי וקטן־אמונה. שניהם כאחד חשבו, כי מן הנמנע לחבר עשרה אנשים בירושלים לדעה אחת, למשמעת אחת — לא־כל־שכן.

רק בשנה השניה לעבודתי, בקיץ תרמ"ח, ראינו שנינו, הרצברג ואני, כי הגיעה השעה להוציא את הצעתו של מר זימל אל הפועל, בפרט לאחר שהודיע, כי קרובה להתגשם הצעתו, שכל אחד ואחד מחברי לשכות בני־ברית בעולם כולו יתרום פרנק אחד לשנה לטובת מוסדות־התרבות בירו־

שלים, חפצנו היה לברוא מרכז, ולו גם קטן לפי שעה, לבטוי דעת הקהל האינטלגנטי שבירושלים. קוה קוינו, כי מן המרכז הזה תצא האיניציאטיבה לעבודה הצבורית בארץ והלשכה תשמש גשר בין ארץ־ישראל ובין הלשכות של בני־ברית בכל העולם כולו. גם נסים בכר הוזמן להשתתף, כאחד הראשונים, ביסוד הלשכה. תשובתו היתה, כי עליו לקבל תחילה רשות מהנהלת ה„אליאנס" בפריז.

בקושי עלה בידינו לצרף עשרת האחים הראשונים, שכן אין לשכה בלא מנין של עשרה. וקשה ביותר היה לשמור ולהבטיח את קיומו של מנין אנשים, שכלל בתוכו: שני עורכי עתון, שני בעלי־דפוס ומול"י ספרים וירחונים, פילוסוף, מורה־מנהל צעיר, שלשה מורים וסוחר אחד, שהיה אף הוא סופר למחצה.

עם נסיעתו של הד"ר הרצברג לאירופה הוטל הטפול ברך הנולד עלי, הסגן, שותפו הנאמן של הרצברג בין ביסוד הלשכה ובין בחליפת המכתבים עם הועד הפועל שבניו־יורק*.

הלשכה החליטה ליסד שיעורי ערב לבוגרים, המורים, חברי הלשכה, התנדבו להשתתף חנם. מוסד חדש זה משך את לב האנשים. מספר הקופצים על למודי הקודש לא היה רב, לעומת זאת רבתה הדרישה ללמודי שפות אירופה והשפה הערבית**. מובן מאליו היה, כי המורים לערבית יהיו חברי הלשכה: דוד ילין, יוסף מיוחס וא"ש יחזקאל יהודה. נסים בכר אסר עליהם את ההשתתפות, אף איים בפטורים. יחסו של בכר למוריו ה„נייטיבס" היה, אמנם, בדרך כלל טוב מיחסם של מנהלים אחרים למלמדיהם ו„חכמיהם", אולם גם הוא חשב כמורים מן המנין רק את אלה הבאים

---

* גם הלשכה ביפו נוסדה ע"י הד"ר הרצברג ובהשתתפותו, אף נסענו יחד לבירות להכשיר את הקרקע ליסוד לשכה שם.

** שיעור הערב, שנוסדו בהתלהבות מרובה ועוררו קנאה מצדם של עסקנים ידועים, לא הביאו את התועלת הרצויה. ממאות האנשים, שנהרו אליהם, שרדו רק מעטים, בעיקרם לומדי אנגלית. שפה זו היתה נחוצה לכמה מאומני ירושלים במשאם ומתנם עם התיירים האנגלים. גם המיסיון, היודע לכוון את מעשיו לתנאי־השעה, היו לו שיעורים לאנגלית, מעין אלה שלנו. כשהתאוננו תלמידינו, כי קשה עליהם ההליכה לבית הספר למל אחרי יום עבודה וכמה מהם עלולים להיות נתפסים למיסיון, שכרנו שני חדרים בתוך העיר וקבענו בהם את השיעורים שלנו. במשך שנה וחצי הייתי הולך יום־יום, אחרי עבודת יומי, אל העיר העתיקה. שכר עבודה לא לקחתי. אולם הספוק והכרת התודה של תלמידי, לפעמים אבות ובנים יחד, גמלו לי את שכרי.

מפריז. חניכי־הארץ היו רק עוזרים, אשר בין לילה היו ובין לילה יצאו מן המוסד, הפרינציפ שלו היה, שמחובת המורה להיות מסור כולו אך ורק לבית־ספרו ולא להסיח דעתו לענינים אחרים. ועוד כלל היה נקוט בידי בכר, פרט, שעמד עליו גם דוד ילין במאמרו המוקדש למנהלו הראשון הזה, („הדואר", כ"ט כסלו, תרפ"ה), הוא „לא התחשב לא עם המורים ולא עם התלמידים במספר שעות העבודה ביום". (במורים ילידי הארץ הכתוב מדבר). „אדם לעמל יולד", „אין מנוחה אלא בקבר" — היו אמרות שגורות בפיו. הורי הילדים החזיקו לו טובה על שלא שנה ממנהגי הת"ת — וזו היתה כונתו באמת. אולם המורים לא היו מרוצים כל עיקר, ביחוד לאחר שראו את „מנהגי אשכנז" הנהוג בבית־הספר השני, המביא את העבודה בחשבון עם השכר והחס על המורה ועל כחותיו המושקעים בעבודת ההוראה הקשה.

אסורו של נסים בכר על מוריו להשתתף בשעורי־הערב של הלשכה העמידני פתאם בתוך אוירה של פוליטיקה, שהרחקתי נפשי ממנה עד הזמן ההוא. חכוכים עם בכר לא היו רצויים לי. מלבד הסמפטיה, שרחשתי אליו על מזגו הטוב וג'נטלמניותו, השתדל להראות לי בכל הזדמנות, כי מבקש הוא את קרבתי ואת ידידותי. וכבר הצטערתי, שהוכרחתי להשיב את פניו ריקם. היה מעשה והוא בקשני לתת שיעורים לבן הפחה ראוף בבית־הספר של ה„אליאנס". אני לא הסכמתי אלא אם כן יבוא בן הפחה לביתי. החכוכים לא היו רצויים לי גם מפאת היחס הטוב של ה„אליאנס" לבית־ספרנו, שרק עתה הסכימה, על פי הצעת הד"ר הרצברג בפריז, להשתתף בהוצאות בית־הספר למל. ואף־על־פי־כן קשה היה לאטום אזן לטינותיהם של שלשת אחי הלשכה של שלילת זכותם להשתתף במוסד הראשון של הלשכה. ד. ילין, הגדול בשלשת המורים, הרבה לבקשני להתירו מן הכבלים הנתונים על ידיו ולספחו אל בית־ספרנו ולו גם למשרה חלקית. הוא בוחר להסתפק בארבע לירות, שכר עשרים שעות עבודה לשבוע, מבשש הלירות, שכר חמשים־ששים השעות, שהוא מקבל בבית־הספר של ה„אליאנס". גם באר, שעם יציאתו יוטב מצבם של שני חבריו בהוראה, אחי הלשכה, מר מיוחס וי. יהודה. כתבתי להועד בפרנק־פורט את הדברים כהויתם והוא הסכים להצעתי, שנתמכה גם על ידי הד"ר הרצברג ואדלמן (שעשו בימים ההם בפרנקפורט) שאם יוציא מר בכר את

איומי פטוריו אל הפועל, נקבל את ילין לבית־ספרנו כמורה שלם, באותו השכר, שקבל מאת ה„אליאנס". ותנאי הותנה מראש, שילין לא יתקבל אלא חודש ימים אחרי הפטורים. כשחזר נסים בכר על איום הפטורים מהר ילין לקבלם. הדבר לבש מעין צורה של אינטריגה. על שאלתו של נסים בכר: מה יעשה לאחר הפטורים? ענה ילין, כי ילך ויפתח חנות של „כתב" (כותב בקשות ומכתבים לממשלה) על יד „הסריה" (בית־הממשלה). נסים בכר בטוח היה, כי ילין ימהר לשוב אליו כבעל־תשובה ועל כן עמד באיומיו. במכתבו אל הנהלת האליאנס בפריז מיום 2.2.1889 (נתפרסם מטעם האליאנס בחוברת דצמבר 1908 של Ost und West לרגל מאמרו החריף של ד"ר קרלבך בהיוד. פרעססע) האומר שאנשים יראי־שמים כהרצברג ויילין לא היו יכולים לעבד בכפיפה אחת עם מנהלי האליאנס, מדבר נ. בכר דברים חריפים מאד על אפיו של ילין ובפרט על כפית־הטובה שלו, אולם עם זה הוא מאשר את תלונת המורים על נטל העבודה במוסדנו: המורה הצעיר לערבית, חניך אינטרני חנם של בית ספרנו לשעבר, עשה חליפין טובים. הוא מקבל אותה המשכרת שקבל אצלנו, אך רק עבור מחצית העבודה, הוא נהנה משני חדשי חפש ולפרקים תכופים גם מטיולים *.

עם כניסתו של ילין אל מוסדנו כמורה שלם, לשלשים ושנים שעורים לשבוע, יכולנו להוסיף עוד לפני הזמן המקווה, על השיעורים בערבית, שנתן מר מיוחס, עד כדי עשרים שיעור. אם הסתפקנו עד כה בשיעור לדברי ימי ישראל בערבית בימות השבת, יכולנו להכניס עתה, בהתאם לשיטתי לקשר את למודי־השפה ברכישת ידיעות ככל האפשר, גם את למודי הגיאוגרפיה וההיסטוריה של טורקיה בערבית. לבו של ידידנו הותיק השיך יוסף שמח ורחב בשמעו שיעור בהסתכלות לפי התמונות של Lehmann-Leutmann על־ידי ד. ילין בערבית. (שיעורים כאלה נתנו לאחר שתי שנים גם על ידי יחזקאל יהודה), שיעורים בהסתכלות ובידיעת המולדת בעברית נתנו על־ידי ילין, י. יהודה, י. פרס וכותב הטורים

---

* בזה אגב סתירה ישרה לדברי מר ילין במאמרו ב„הדאר" הנ"ל, האומר שהוא הוא שהכניס את הטיולים לבה"ס למל, כי הנה מונה בכר את הטיולים בין המעלות (או „החסרונות") של בית־ספרנו. עוד בשנה הראשונה נערכו טיולים לבית לחם, לעין פרה, לירדן ולים המלח.

האלה. על השיעורים העבריים, שנתוספו עוד כשמונה חדשים לפני כן ושנתנו על־ידי ר' חיים הירשנזון ועל ידי, יכולנו להוסיף עתה עוד תשעה שיעורים.

ההורים ברובם לא שמחו אמנם, לא בשנים אלה ולא בשנים הבאות, על ידיעותיהם של בניהם בעברית. מהם בקשו לפטר בניהם מלמודי הקודש. לא לשם כך שלחו את בניהם לבית הספר. „עמך ישראל צריכים פרנסה" והעברית לא תפרנסם. חלק מן ההורים חשש לשפת בן־יהודה, שכונתה ל„כבוש את המלכה בבית", להכניס את השפה במקום הדת. אולם לאט־לאט עלה בידינו לשנות את ההשקפות האלה. ההורים ראו ונוכחו לדעת, כי עם למודי־העברית מרבים בניהם לעשות חיל גם בשפות האי־רופיות. המערערים על הפרופניות נוכחו, כי אין בית־הספר נוהג קלות־ראש כלשהי בדת, טענת הפרנסה בעינה עמדה, עד שעלה בידינו להשיב גם עליה את התשובה הרצויה, ביסוד בית־מדרש למורים בירושלים וגני־ילדים בארץ.

בסוף שנת הלמודים 1888/89 ערכנו בחינות פומביות. לפני עומדת תמונתו של הרב יום־טוב שריזלי, כשהוא בוכה למשמע דקלום השיר „בנערינו ובזקנינו נלך" לי. ל. גורדון, מפי התלמיד שמואל דיינרד. הוראת הדקלום, שלמדתיה מפי המורה הלא־יהודי בג'וס קולג' בלונדון, היתה חביבה עלי ומאד התמכרתי לה בשנות עבודתי הראשונות. פרי הוראת הדקלום קצרתי גם בהצגת החזיון „זרובבל", בסוכות תר"ן, בבית־הספר, הצגה, שהדקלום שבה היה מרובה על התוכן הדרמתי.

בדין וחשבון לשנה זו הרציתי על מצבו המיוחד של בית־הספר, המכניס לא ילדים בני 7—6, כמו שנהוג בבתי־הספר באירופה, אלא ילדים בני 10—11. תפקיד מיוחד מוטל על בית־הספר למלא אחר גרעון של כמה שנות למוד, לתקן את מושגיהם הלקויים והמשובשים (לתקון השבושים, שהביאו הילדים מן החדר, הועיל בהרבה התרגום החלקי לגרמנית, שהונהג בלמודי הקודש) וללמדם דרך ההסתכלות הנכונה. לשם כך היה צורך למעט במספר המחלקות של הכתה הנמוכה. גם אי אפשר היה להסתפק במספר השיעורים הנהוג בכתה של המתחילים באירופה. (אחרי 32 שעות בשבוע בכתה הנמוכה ושעות העבודה הביתית בבית הספר תחת השגחת מורה, התלוננו הורי הילדים, כי בבית־הספר כל יום ראש חודש הוא). רק לאחר

שנים רבות, עם זרם ילדי גני הילדים, שגם הוא היה החלה אטי מאד, נרפא בית־הספר מאי נורמליות זו ויכול היה לדחות את למודי השפה האירופית לשנתים.

על דרגת ידיעת השפה העברית בביה"ס אומר הדו"ח כי „בכתות הנמוכות יודעים התלמידים להביע את מחשבותיהם בעברית, בכתה העליונה יודעים התלמידים את הדקדוק, כותבים חבורים בלי שגיאות כמעט והשפה העברית שגורה בפיהם".

יסוד החברה „שפה ברורה".

בהשתדלותו של א. בן־יהודה נתאספו בבית הרופא הד"ר דארבילה, כמה מחכמי ירושלים ונכבדיה, ליסד את החברה „שפה ברורה". גם אני, הצעיר שבחבורה, נתכבדתי להשמיע מלים אחדות על חשיבותה של חברה כזו, השואפת לאחד את הלבבות ואת הקהלות על ידי שפה אחת, שפת־התורה והנביאים.

על חברי הועד נמנו הח' יעקב־מאיר, ר' חיים הרשנזון, א. בן־יהודה, וחיים קלמי. ההסכמות בכתב, שנתפרסמו בזמנן, כדי לעודד את החברה בצעדיה הראשונים, נשאו עליהן את חתימותיהם של החכם בשי רפאל מאיר פניז'יל, משנהו הח' יעקב שאול אלישר, אפרים כהן, יצחק אשכנזי, ד"ר דארבילה ונסים בק. נסים בכר, שהשתתף גם הוא באספה הראשונה לשם יסוד החברה, לא נתן לחברה את הסכמתו בכתב, מחשש התנגדותה של ה„אליאנס", אבל לא הקפיד, שמזכיר בית הספר של ה„אליאנס", מר חיים קלמי, ימנה על הועד.

תוצאות ממשיות לא היו לה לחברה זו. הועד נסה, אמנם, לשפר את הת"ת של הספרדים, שבן־יהודה ראה אותו כאילו הפך כולו עברית. אולם גם הנסיון הזה לא האריך ימים. „העיקר חסר מן הספר". חסרו המורים המתאימים והאמצעים המספיקים.

לעומת זאת האריך ימים המפעל של לשכת בני ברית, שהעבירה את שיעורי הערב שלה אל המוסד הזה, המורים, שעשו עבודתם במסירות, הסתפקו בשכר המועט, לפי הערך, שהמצאתי מאת אגודת בני ברית באמריקה. התוצאות היו משמחות למדי.

יתומי רוסיה

בראשית שנת־הלמודים השלישית, אפריל, 1889, נסע הד"ר הרצברג שוב לאירופה. המורים והתלמידים לווהו עד יפו ודרך־אגב בקרו את המושבות שבסביבתה. עבודת הנהלת בית־היתומים עברה שוב לרשותי.

עשיתו של הד"ר הרצברג באירופה הביאה ברכה נוספת לבית היתומים. הימים ימי הגירה והועדים השונים לתמיכת פליטי רוסיה באירופה תמכו גם בבית־היתומים הירושלמי. הדין והחשבון לשנה זו מבליט את ערכה של עזרה זו ואומר: „ילדים אלה, שנדחו מערבות רוסיה לשדות יהודה השוממים, הוכיחו בעליל, עד כמה רב הצורך בחנוך מתוקן. כל המוצא מקום בבית־הספר או בבית־היתומים, מחדש בנו את ההכרה, כי הצלנו נפש אובדת", כי גאלנו אותה מנדודים, סבל ורעב."

אורחים.

בשנה זו בקר את המוסד חבר ועד ה„אליאנס" בפריז, פרופיסור נטר, שסר ירושלימה לרגל שליחותו לבירות, כדי לנהל, מטעם הממשלה הצרפתית, את הבחינות בבית־המדרש הישועי לרפואה. בפנקס האורחים הביע האורח את „הערצתו לשטת ההוראה המצוינת של בית־הספר". הדין והחשבון מזכיר גם את בקורו של סופר עברי, שהיה חזון בלתי נפרץ בימים ההם. בספר האורחים רשם האורח, מרדכי בן־הלל הכהן, כדברים האלה: „לא לשוא יעמלו בוני הבית הזה, כי מרום ונשא הוא וברכה רבה בו ועין רואה הלא תעיד, כי מלאכת הקודש תעשה בהשכל ודעת ביתרון הכשר ולכן הילדים עושים חיל ותורתם בפיהם. תבא איפוא ברכת עובר אורח על מיסדי הבית ומציבי דלתיו ותעלה לראש אלה הנכבדים המכלכלים אותו עתה ברוחם, רוח ישראל עמנו (כ"ח מרחשון תר"ן, ירושלים)" *.

* ב„עולמי" לא זכר הסופר־האורח לא את בקורו בבית הספר ולא את בקורו בבית־היתומים. „מלבד בית־הספרים הפעוט — כותב בעל „עולמי" — כמעט שלא היה כל מוסד מודרני, שהיה בו ענין בשבילי לבקר אותו. היה אז כבר בית־הספר על שמה של אולינה ד־רוטשילד וגם אותו בקרתי". תחת זאת הוא „זוכר" דברים, שלא היו ולא נבראו. „בהוטל קמיניץ ישב בקביעות צעיר אחד, שהיה מורה בעיר". לאמתו של דבר התגוררתי מימי שובי ירושלימה בבית־היתומים והאורח בקרני שם בלוית בן־יהודה. כן זוכר בעל „עולמי", שאותו צעיר היה המורה של בת בעל המלון. העובדה היא, שאז עדיין לא הכרתיה כלל וכל ימי שבתי בירושלים לא נתתי כל שיעור בכסף. רק אמת אחת יש בכל זכרונותיו, שנשאתי את בתו של קמיניץ לאשה, אם כי כחמש שנים אחר־כך.

משלוח הבוגרים הראשונים לחוץ־לארץ

בסוף החורף, 1890, שב הד"ר הרצברג לירושלים. והימים ימי השפעת, שלא פסחה גם עלי. הספקתי לערוך בחינות לפני כמה אורחים ויצאתי לרגל הבראתי לאירופה. גם „מנחה" שלחתי לפני לפרנקפורט — שלשת התלמידים הבוגרים הראשונים, שהכינותים לכניסה לסמינר גרמני, על מנת שיגמרו שם את חוק־למודם במשך שלש שנים וישובו לארץ־ישראל.

במונפליה

בנסיעתי זו הגעתי ראשונה למונפליה. שם ישב אחי, האגרונום חיים. עפ"י עצת הברון רוטשילד השתלם שם במקצוע הגפן, אחרי גמרו את חוק למודיו באנגליה ובגרמניה. הימים חג הפסח, ימי האביב. במשך חודש הימים, שנחתי והחלפתי כח במקום זה, היה סיפק בידי להתבונן מעט אל חיי היהדות בדרום צרפת בזמן ההוא. כשני „מניינים" היו באים במונפליה לבית־הכנסת. החזן והקורא הראו עם־הארצות גסה. אני ואחי לא יכולנו להתאפק מצחוק. ראש־הקהלה, בעל בעמיו וחבר הפרלמנט, הודה, אמנם, כי החזנות והקריאה בתורה אינן כהלכה, אך יחד עם זה העיר למוסר אזנינו על צחוקנו. לכפרת פשע בקש ממני לכבד את הקהלה בתפלה לפני התיבה. נעתרתי לבקשתו. עברתי לפני התיבה, אף קראתי בתורה. חזן קבוע לא היה לה לעדה, אלא שוחט בלבד, שהיה בעיקר סוחר המספק יין כשר לפסח לערי גרמניה.

בפריז

ממונפליה הגעתי בבוקר השכם לפריז. עיף ורצוץ מטלטולי־הדרך סרתי ראשונה אל ספר. והספר, כרוב בני אומנותו, בעל „מענה לשון", אינו פוסק מלספר על דא ועל הא ותוך כדי דבור הוא משבח את כל הטוב שהוא מעניק על ראשי. ואני יושב על הכסא בבחינת „נים ולא נים תיר ולא תיר" ומניע בראשי לאות „הסכמה" על שאלותיו... משהבחנתי בטפול המיוחד שטפל בי חשבתי בלבי, כי הפעם תעלה התספורת לא 35 סנטים, כרגיל, אלא פרנק, פרנק וחצי. אבל — אמרתי — אין בכך כלום, הרי בפריז אני. ומה רבה היתה השתוממותי, כשנתן לי הספר חשבון ערוך על פסת־ניר בסכום של... 40 פרנק. רגע דמיתי, כי אך התולים עמדו, אולם

מיד נוכחתי, כי אין הוא חומד לו לצון. לפני עמדה שורה של בקבוקים, שפתחם לכתחילה לשמי, אף השתמש במברשות חדשות... בקור־רוח הוסיף והסביר לי, כי כל הבקבוקים והמברשות הללו ישארו בחנותו ויעמדו לרשותי ואני רשאי לבוא יום־יום ולהשתמש בהם ולשלם רק 35 סנטים... טענותי, כי רק עובר־אורח אני וכי לא אוכל לטלטל עמי את כל המטען הזה, לא הועילו. השוטר, שנקרא על ידי לשפוט ביניהם, דן את הדין, כי הספר לא עשה כל מעשה מרמה, שהרי הניעותי כל הזמן בראשי לאות „הן"... רק בקבוק אחד נאות הספר לקבל בחזרה, את השאר הוכרחתי לטלטל אל מלוני, 35 פרנק, טבין ותקילין, שקלתי על ידו של הספר... כשספרתי למחר את המעשה לבא־כח הברון רוטשילד, מר אליהו שייד, צחק צחוק גדול. ועוד שנים רבות לאחר־כך, היה נזכר בכל פגישה מפגישותנו בירושלים בספר הפריזי.

א. שייד, בא כח הברון רוטשילד, שהיה „הכל יכול" בימים ההם, לא היה אדם המהלך בגדולות. חדרו במשרד החברה לצדקה של קהלת פריז, בנשיאותו של הברון רוטשילד, היה חדר צר ומעוט־אור. את אורחיו היה מקבל בסבר פנים יפות ואת דבריו היה אוהב לתבל ב„מילי דבדיחותא".

מפני היחס הרצוי של ה„אליאנס" לבית־הספר למל ראיתי חובה לעצמי לבקר גם את משרד ה„אליאנס" בפריז, את איזידור ליב, מזכיר ה„אליאנס", הכרתי עוד באחת האספות של אגודת־אחים בלונדון. פרנקלין הציגני לפניו. מה השתוממתי על ידיעותיו המפורטות על מוסדות ה„אליאנס" בכלל ועל בית־הספר של ה„אליאנס" בירושלים בפרט. הוא ידע, למשל, כי חניכי בית־היתומים מאחרים לבוא ללמודיהם לבית־הספר למלאכה של ה„אליאנס". הסברתי לו, כי חניכים אלה, לפני לכתם לעבודה, לומדים בשיעור הראשון של בית־הספר. אז נוכח, כי אין כאן סרוב או פגיעה בסדרי בית־הספר של ה„אליאנס".

רק יצאתי את חדרו של א. ליב והנה נסים בכר לקראתי. אותה שעה שוחח עם מר ביגרד, עוזרו של א. לייב. בשמחה רבה על פגישתנו הביאני לדירתו הארעית והציגני לפני אשתו החדשה. (בכר היה אלמן שנים רבות). בחצות־הלילה שבנו אל אכסניתי, אולם לא נתנני להכנס, וכה שוטטנו ברחובות הסמוכים עד אור הבוקר. גם אחרי האינצידנט של

שיעורי־הערב, שהתווכחנו עליו בערב זה בפעם הראשונה, היינו ידידים זה לזה. כמו במכתבו אל האליאנס הנ"ל, כן קבל הפעם לפני גם על כפית־הטובה מצד חניכו לשעבר, אף נבא ניבא לי כפית־טובה מצד אלה הרוחשים לי תודה רבה כ"כ כיום.

אשתו החדשה של בכר, בת אחד מרבני צרפת, היתה צעירה רבת־חן ואוהבת חיים. מה שמחה כשהבטחנו לה, כי גם בירושלים תוכל לרכוב על סוסים כאות נפשה. עונג זה הורידה בדמי ימיה שאולה: באחד מטיוליה נפלה מעל הסוס וגולגלתה נופצה אל הסלע.

בפרנקפורט

בפרנקפורט חכו בקוצר־רוח לבואי. עוד בימי שבתי במונפליה הודיעני גייגר, כי תמהים הם, שכבר יצאתי מירושלים זה כמה שבועות ועדיין לא הגעתי לפרנקפורט. משבאתי לשם נתברר לי סבת הדאגה. מר אמציס־לבסקי, שהיה במעמד הבחינות האחרונות בבית־הספר למל, הודיע ב־Jüd. Presse, כי מצטערים בירושלים, שאין בדעתי לחזור לעבודתי. לשמועה זו לא היה כל יסוד. עם בואי לפרנקפורט נחה דעתם של חברי הועד.

ושוב אני בפרנקפורט, בחברת הועד, בחברת מנהלים ומורים. בועד הפדגוגי אני מוצא פנים חדשות, את הפרופ׳ זולצבך. על יסוד הנסיון של שלש השנים אנו דנים שוב על בסוס המוסדות ועל תכנית בית־הספר להבא. הפרופ׳ זולצבך מסכים לפתגמי: „על דעת המקום ועל דעת הקהל", כלומר: לשים לב לתנאי המקום ולדרישות הזמן. הוא מוסיף, שמהראוי לחנך את הקהל, הרודף אחרי השפות הזרות, לא בלבד לאהוב את השפה העברית אלא אף להסתפק בחנוך הנתן להם בעין יפה בארץ ולא לשאף לצאת לשם השתלמות לחוץ־לארץ.

ענין מיוחד נתן עם בואי לחברי הועד לענות בו והוא — „עזר כנגדי". הנטיה לשדך שדוכים היא עתיקת ימים בישראל. ולגבי דידי נוסף עוד „טעם לשבח". הד"ר הרצברג עמד לעזוב בסוף החורף את ירושלים והנהלת שני המוסדות, בית־היתומים ובית־הספר, עתידים היו לעבור לרשותי אני. וכל זמן שאין ריחיים על צוארי לא היו בטוחים בישיבתי, ישיבת קבע, בירושלים. אף היה צורך ב„אם ליתומים"... בשאלת

בחירת ה„אם" היו דעות חברי הועד מחולקות. הרב הורוביץ תמך יתדותיו בפסוק: „ויביאה יצחק האוהלה ויאהבה", ללמדך: אדם נושא בת־ישראל הגונה, מביאה לביתו וסוף האהבה לבוא. וראיה לדבר — הוא עצמו. כשהציעו לו את בתו של הרב יעקב אטלינגר לאשה, אמר אל הרבנית הילדסהיימר: „אם מוצאת העלמה חן בעיניך, ישרה היא גם בעיני", נשאה וראה עמה חיים של אושר. וכנגדו הד"ר היינמן הלך בשיטה אחרת. אין להשפיע על האיש בבחירת אשה, יעשה יצר הרע את שליחותו. הדיין, ר' יעקב פוזן, אחד מנכבדי הבירזה המפורסמים בימים ההם, סבר כהרב הורוביץ וגייגר—כהיינמן. גם אשת גייגר, אחות יעקב שיף מניו־יורק, התעניינה בשדוכי, ורבים תמהו, שיצאה בזה מגדרה הרגיל. כדי למשוך את לבותיהן של בנות גרמניה הכתירוני חברי הועד מעכשיו בכתר „מנהל" בית־הספר. גייגר הזקן היה מטייל עמי ארוכות ברחובות קריה, להראותני בבנות פרנקפורט, שהוצעו לי על־ידי ידידים וקרובים. זכורני, פעם אחת לא נלאה להתהלך עמי כחצי שעה ויותר לפני בית אחד למען אוכל להתבונן בפני בתולה, שהיתה יושבת בגן לפני בית הוריה. פעם אחת הביאני לבית אחת ה„מדוברות". הוא נזכר, כי בבית זה התגורר לפנים אחד המורים הצעירים ממכריו ודבר זה שמש לו אמתלה להכנס לבית. האדם המבוקש עקר דירתו זה כעשר שנים... ענין שדוכי היה גם לשיחה בפי אנשי הבירזה שרובה ככולה היתה יהודית בזמן ההוא. מר ב. שטיין, שנשלח בימים ההם ירושלימה, כמורה להת־עמלות, ציור ושירה, שנן עם תלמידי בית־היתומים את המזמור „אשתך כגפן פוריה", בנגון פרנקפורט, לקבל בו את פני אשתי (חדשים מספר אחרי שובי היו נשמעים בבית־הספר הצלילים: „אשתך כגפן פו־פו־פו־פוריה"...) אבל אני שבתי בגפי. מן השמים הכריזו: בת פלוני לבן פלוני מציון תהיה לאחר חמש שנים...

פרידתו של ד"ר הרצברג

בסוף הקיץ שבתי, כאמור, ירושלימה ויכולתי ליהנות עוד חורף אחד מחברתו של הד"ר הרצברג. יחד עסקנו בעניני הלשכה, שבסוסה גרם לו קורת־רוח מרובה. באפריל, 1891, עזב הד"ר הרצברג את ירושלים. בית־היתומים אבד אב רחמן, שדאג להחזקת המוסד, והצבור אבד אדם גדל־

רוח, שהשפיע עליו בישרותו, זוך־שכלו וידיעותיו המרובות. הוא היה נכבד על כל יודעיו, גם חביב מאד בשיחות־החולין שלו, שהיו מתובלות ב„מילי־דבדיחותא" דקות ונאות.

הוא השתקע בבריסל ונשאר נאמן לירושלים ולידידיו בארץ עד יומו האחרון.

המשתלמים בחו"ל

שלשת התלמידים הראשונים „מזמרת הארץ", שבאו לגרמניה, מצאו, לפי דברי הועד בפרנקפורט, חן ושכל טוב בעיני כל רואיהם. השפעתו הרבה של המוסד החדש בירושלים על חניכיו מבטא הועד במלה eminent. ויחד עם זה הוא אומר, שאין קופת החברה מספקת לתמוך בחניכים הבאים לאירופה לשם השכלה גבוהה ואפילו אם הם בעלי כשרונות מצוינים. דברים אלה היו מכוונים אלי ונאמרו כדי להניח את דעתם של אחדים מחברי הועד, שהתנגדו למשלוח תלמידים לחוץ־לארץ. ואף־על־פי־כן נשלחו אחרי שנה, בערך, עוד שני תלמידים לקושטה, כדי להשתלם כ„יודעי־דין". נזהרנו ולא אמרנו „עורכי־דין". שלא ליתן פתחון־פה. כי בגדולות אנו מהלכים. שני תלמידים שלחנו גם לגרמניה, אחד להשתלם כמורה והשני — כרוקח. אחרי שנתים נשלחו שוב שני תלמידים והפעם מחניכי בית־היתומים דוקא, ללמוד כימיה ומרקחת. התמיכה ללמודם בחוץ־לארץ קבלו לא מידי חברה לחנוך יתומים, אלא מהחברות „חובבי ציון" ו„למען ציון". גם משארית הפליטה של קרן יעקב פרנקלין קבלתי תרומה. אף לשכת בני ברית וידידים פרטיים השתתפו עמי בעזרה הזאת.

תשעה היו החניכים הראשונים מגומרי בית־הספר 1890 — 1893, שהשתדלתי להשתלמותם בחוץ־לארץ, על־מנת שישובו אחר כך לעבודה תרבותית בארץ. שלשה מהם אינם עוד בין החיים ונפשי דאוה עלי לזכרם. שמואל דיינרד, בכור הבוגרים, ששמש רב ודוצנט באוניברסיטה, מת באחת מערי אמריקה. שלמה ילין, עורך־דין, בעל ידיעות מרובות, איש יקר־המזג, שמלא בעניני משפט תפקיד של בא־כח יק"א לפני ממשלת ארץ־ישראל, מת בדמי ימיו בארץ. מרובה היתה הברכה לארץ, שעתיד היה להביא בכשרונותיו המרובים. גם ד"ר שמואל שבת, הכימאי, שמת

קודם זמנו, עשוי היה להביא תועלת מרובה להתפתחות התעשיה בארץ־ישראל.

לזכר הנפטרים האלה עולה בזכרוני עוד תלמיד מצוין אחד, שתלו בו תקוות רבות — התלמיד הפרסי נהוראי מזרחי, מן הראשונים, שקבלו השכלתם — החל בבית־הספר למל וכלה בבית־המדרש למורים — במוסדותינו. זמן־מה שמש גם מורה לעברית וגרמנית בבית־הספר למל. הפרופיסורים של האוניברסיטה הברלינית השתוממו על רוחב ידיעותיו בספרות הגרמנית ובצחות לשונו הן בכתב והן בעל פה. לא הספיק צעיר יקר זה לגמור את חוק־למודיו בגרמניה, כי נקטף בדמי ימיו בברלין.

מה רבים היו קרבנות תלמידינו בימי המלחמה העולמית. הטרגי שבהם הוא תלמיד בית־הספר והסמינר, יצחק מאיר סגל, שמת באנגורה רק חדשים אחדים לאחר נשואיו. הוא השאיר אחריו בן ואשה המתאבלת עליו עד היום הזה.

ההשתדלות הרבה בפרנקפורט למצוא ממלא מקום לד"ר הרצברג בהנהלת בית־היתומים, לא הצליחה. ההחלטה למסור לפי שעה את ההנהלה לידי ועד בן שלשה חברים, שלשתם רופאים, אחד מטעם „למען ציון", השני — מטעם אמשטרדם והשלישי — מטעם בית־החולים רוטשילד, היתה למכשול למוסד. שני הרופאים הצעירים שבועד הפקידו את המוסד בידי שטיין וצרפו אליו אשה זקנה מאלזס לכלכלת הבית. ימי שטיין לא היו ימים טובים לבית־היתומים. הוא היה עם הארץ גמור וחסר הכשרונות האלימנטריים של מחנך ואדמיניסטרטור. נוסף על זאת היה בעל דמיון והזיה, מפליג ומגזים בדבריו והתלמידים הרגישו מיד, שאין הוא מחנכם.

קונסול משתטה ופחה שוטה.

במקום הקונסול האוסטרי, שטרויס, שקשר שמו בהתחדשות בית־הספר למל, בא בשנת 1891 הקונסול פון קוויטקובסקי, אציל פולני זקן, מן הדור הישן, שיצא כבר מגדר שנות־עבודה ובקש לשבת בירושלים עה"ק.

כשהתיצבו לפניו הרבנים הממונים של כלל אונגרן ואוסטריה רצה להראות להם סימני „בקיאות" בעניני ישראל ומהר לנחש ולקבוע את דרגותיהם ותאריהם של הנצבים עליו: „זה השמש וזה השמש הגדול, זה השוחט וזה — סיים בשמחה, כשהוא מצביע על ר' חיים זוננפלד — השוחט

העליון". פגישה זו לא ערבה אמנם להרב זוננפלד, אולם התנהגותו של הקונסול היתה רצויה בעיניו ובעיני אנשי־הכולל.

קוויטקובסקי היה אוהב לדבר עם נתיניו גם באידית, חומד לצון ומתקרב לבריות. עם זה היה רגיל להטות אוזן לדברי לעז ולשון הרע (הבטלה בקונסולט היתה מרובה על העבודה), ולא עוד אלא שהיה מפיץ במכתבים את הלעז גם מחוץ לירושלים. לאחר שעזב את ירושלים גלו אנשי פרנקפורט את אזני על מכתב של שטות, שכתב להם בעניני בית־הספר למל: "המנהל, שהוא רווק, מקבל משכורת גדולה מדי ואילו המורים, בעלי־משפחה, אינם באים על שכרם במדה הראויה". אלפרד גייגר השיב לו בנמוס, שהמנהל מקבל פחות מכפי ערכו ומה שנוגע למורים — אין להם מליץ־יושר גדול מן המנהל עצמו.

קוויטקובסקי היה סר לפעמים לבית־הספר למל ומבקר גם את אחת הכתות בשעות־הלמוד. כמה מן התלמידים של אותן השנים יזכרו בודאי אותו ה"שעור" בהסתכלות "כיצד צריך אדם לעמוד בדבורו ולקיים הבטחתו", שנתן להם פעם הקונסול הזקן. ומעשה שהיה כך היה. פעם אחת בא לירושלים מאחז־עינים אוסטרי. הקונסול קוויטקובסקי שלח אלי מכתב בבקשה לערוך לתלמידי בית־הספר שעת שעשועים. בשמונה בערב יבוא אף הוא להשתתף בשמחת הילדים. אחרי הצהרים נפתחו ארובות השמים וגשם שוטף, מאותם גשמי־הזעף הפוקדים את ירושלים בימות הגשמים, נתך ארצה. התלמידים נשארו בבית־הספר. התקנו להם סעודת ערבית. איש לא קווה, שהקונסול יבוא בגשם שוטף זה. בשמונה בדיוק נשמעו נקישות חזקות בדלת והקונסול, עטוף מעיל גשם ושותת כולו מים נראה בלוית הקווס בפתח. מהרתי לקבל את פניו ולהכניסו. לתמהוני הרב נשאר עומד על המפתן.

— באתי לאמר לכם, שלא אוכל לבוא מפני הגשם השוטף — אמר ונעלם בחשכה.

מזלו גרם, שפרצה בכנסיה הנוצרית בירושלים קטטה, מאותן הקטטות השכיחות בכנסית הקבר הקדוש. בקטטה זו על הזכות לטאטא חצר־הכנסיה, ירה נוצרי־מונטונגרי בכומר בן כת אחרת והמיתהו. על פי פקודה מווינה נשלח הרוצח לטרייסט, לעמוד שם לדין. שומרו ומלווהו היה הקווס החביב על הבריות, אסמעין. (הוא דבר גם אידית. כשהיה החכם־בשי

צריך לקווס נוסף, היה אסמעין מעמיד עצמו לשרותו, גם מבלי שאול פי הקונסול). בחוף אלכסנדריה נפתה אסמעין לרדת בחברת הרוצח אל העיר. בחברת מרעים שתה הקווס המושלמי לשכרה, עד כי נעלם הרוצח... מכשל זה גרר אחריו שאלות דיפלומטיות לאוסטריה והממשלה ראתה, כי קונסולים זקנים לא יצלחו לארץ־ישראל.

מדי דברי בקונסול קוויטקובסקי עולה בזכרוני גם דמותו של שכנגר, פחת־ירושלים, בריה משונה אף הוא. הוא מאן לגור בבית היוונים בשכר פעוט. אף בעט במנהג המקובל בידי פחות ירושלים לקבל מבית־הספר של ה„אליאנס" רהיטים „בהקפה". הוא בחר שבת בבית החג' בכיר, הגובל עם בית־הספר למל. הוא היה נקי־כפים ולכן קראו לו „אברהים טס" (שוטה). ואמנם חכם גדול לא היה. נוהג היה לעמוד על גדר ביתו ולהסתכל בהתעמלות התלמידים. פעם אחת שלח את החג' בכיר לשאול, אם אין אנו מכינים את התלמידים לעבודת־הצבא. כנראה, ירא היה „חכם" זה שמא מתכוננים היהודים לכבוש את הארץ.

על שלשה פשעי ירושלים

ימים אחדים לפני הבחינות (92־1891) בקר את בית־הספר אחד מנכבדי ניו־יורק ונדיביה, לואי גנז. בספר האורחים של בית־הספר רשם דברי שבח למורים ולמנהל.

שלשה דברים הדאיבו את רוחו של לואי גנז בירושלים: נשואי בוסר, הגרושים המרובים ונשואי שתי נשים. בשיחותיו, בעזרת תרגומי, עם שני הרבנים, ר' שמואל סלנט והרב אלישר, ממלא מקומו של החכם־בשי בימים ההם, עמד לואי גנז על הלקויים האלה. הרב סלנט השיב לו, כי גם הוא אינו מסכים לנשואי קטנים ואמנם הם הולכים ופוחתים אצל האשכנזים. „בן שמונה עשרה לחופה". בגרושים אין הוא מקיל כלל. (הרב סלנט ידע, כי מרננים אחריו, שזריז הוא בסדור גטין, כמוהל במצות ברית־מילה), רק אם נודע לו שמץ דבר בעניני־אישות הוא מקיל בסדור הגט (ר' שמואל ידע מכל המתרחש בקרב המשפחות השונות בירושלים). ענין שתי נשים ענינם של הספרדים הוא. בין האשכנזים היו שני מעשים, אחד בירושלים ואחד בפתח־תקוה, ביבמים שנשאו יבמותיהם. הם סמכו

על פסקי הספרדים, שאינם מחזיקים בחרם דרבינו גרשם ונשאו אותן. האשכנזים לא צרפום למנין אף עפרו עליהם בעפר.

כשחזר לואי גנז על שלש טענותיו לפני החכם יעקב־שאול אלישר והפציר בי להסביר לרב את דבריו היוצאים מן הלב, לא תרגמתי את הערתו על נשואי שתי נשים. אולם הח׳ אלישר, ששמע מעט אנגלית, הרגיש בהשמטת הדברים בתרגומי. נשואי שתי נשים — ענה הח׳ אלישר — הם חזיונות בודדים גם בקרב הספרדים. פעמים יש בהם משום מצוה, כגון מעשה זה: מעשה באיש אחד שחלתה אשתו. והאיש זקן ואין מי שיעשה לו צרכי ביתו. להכניס משרתת לתוך ביתו, בין נשואה ובין פנויה, אסור עליו משום יחוד. הפצירו בו בניו הגדולים ואשתו החולה, שישא אשה שניה. נענה להם הזקן ונשא אחת מקרובותיו. „אני הגבר ראה עני״ — סיים הח׳ אלישר ודמעות נתלו בעיניו...

בחינות

בבחינות שנה זו 28.3.1892 נוכחו ממלא מקום החכם בשי יעקב שאול אלישר, הקונסול האוסטרי, הגרמני והאנגלי, השיך יוסף אצדיק, שעלה אז למדרגת מופתי לשפיעיתים והד״ר שוורץ, מי שהיה במשך שנים רבות מנהל בית־הספר רוטשילד וששב באותו זמן, לאחר פרידה של שנתים ימים, לשם בקור ירושלימה. הד״ר שוורץ, שהיה בקיא בשבילי דירושלים ובגורל החנוך שבה (כבא־כח הברון רוטשילד עמד גם המוסד של אולינה ד־רוטשילד תחת פקוחו), רשם אז בפנקס האורחים של ביה״ס לאמר: „מי אשר ידע כמוני את כל הקשיים ואת כל המאמצים, שבהם צריכה היתה הקדמה על שדה החנוך המודרני להתגבר על החשכות הקפואה שבירושלים, לא יוכל להמנע מהביע את ברכותיו הללביות למנהל ביה״ס ולחבר מוריו על התוצאות המשמחות אשר הושגו״. המופתי חג׳ יוסף אצדיק הביע אז את שמחתו על הידיעות העשירות בערבית, שמקנה ביה״ס לתלמידיו ועל הנפלאות אשר ראה: „מי יתן והמורים לא ילאו בעבודתם בשדה פורה זה, והתלמידים לא יחדלו משתות מתוך כוס־המדע״.

ד״ר גרינהוט

אחרי שטיין מלא את חובות המשגיח על בית־היתומים במשך ארבעה חדשים המורה שטרן. בסוף שנת 1892, כשנה וחצי לאחר שעזב הד״ר

הרצברג את המוסד, בא הד"ר גרינהוט, ששמש גם מנהל בית־היתומים וגם מורה לשיעורים בבית־הספר. אכן קשה היה למצוא אז מנהל מתאים למוסד, שיהיה גם בעל לאשה ואדמיניסטרטור חרוץ ונאמן וגם פדגוג טוב, שיוכל להקדיש חלק מזמנו גם לביה"ס למל. הד"ר גרינהוט היה רב, למדן וחוקר אך לא פדגוג. הוא יכול היה להורות תלמוד ומשנה לצעירים, אך לא להדריך ולטפל בילדים קטנים. לכך היתה חסרה לו הסבלנות הדרושה. המשרה הזו לא גרמה לו ספוק כל עקר וע"כ היה יודע תמיד רק רוגז, התמרמרות וקפדנות. והכלל הוא „שאין הקפדן מלמד"... לעומתו מלאה אשתו את תפקידה בכשרון ובהצלחה.

בקורים

מן הבקורים בסוף שנת־למודים זו כדאי להזכיר את בקורם המשותף של ג'מס ח. סלומון, דניס אדווין סמואל (בן אחיו של מונטגו) והפרופ' וורבורג. שלשתם הביעו, כל אחד לפי דרכו, דברי הערצה למוסד ולעומד בראשו. דניס סמואל התפלא על רבוי השפות הנלמדות בכתה העליונה. הוא הרבה להתחקות אחרי מצבה של ירושלים ובא לידי הכרה, שיש למעט את ההגירה לארץ־ישראל, משום שהמהגרים אין להם כל עתיד בארץ. ולא עוד אלא שהציע לי לסייע לכל משפחה, שתהגר מארץ־ישראל לאמריקה, בעשר לי"ש. מובן מאליו, שדחיתי הצעה כזו, וטעמי: מוטב להוציא עשר פעם לי"ש לכל משפחה ובלבד שתשתקע בארץ ותאחז בה.

עולי פרס

דבר בעתו היתה השתתפותו של בית־הספר (שבט, תרנ"ב) בצרת גולי־פרס. ומעשה שהיה כך היה.

בורחים מגלות פרס באו לבקש מנוחה בארץ אבות. אולם הפחה נצטוה מטעם השער העליון בקושטה (כמובן, לאחר שפנה בשאלה בענין זה) לגרשם מן הארץ ולהחזירם לפרס. נורא היה המחזה: אנשים, נשים וטף, צועקים ומיללים, מובלים בידי שוטרים לתחנת המשטרה שבדרך לשער יפו. בני המשפחה, הבאים לראות בקרוביהם הנאסרים גם הם. למראה התמונה הזאת נתחמץ לבי בקרבי והחלטתי לבוא לעזרת האומללים. שלחתי לקרוא לנסים בכר ושנינו טרחנו ועמלנו עד שהסכים מר נסים

מזרחי לערוב בפני הרשות ליציאתם של הגולים הפרסים מן הארץ ובלבד שיציאה זו תהיה בלי נגישות, בלי „חלול־השם". השאלה החשובה ביותר היתה, היכן להכניס את השבויים עד צאתם את הארץ. המקום הנאות ביותר היה בית־הספר של ה„אליאנס", שכן היה לו מגרש רחב המוקף חומה. אולם נסים בכר התנצל, כי עליו לנהוג זהירות יתרה כלפי הממשלה, ביחוד כשהפקודה באה מגבוה. הסכמתי לאסוף את הפרסים השבויים לבית־ספרנו.

עיף ויגע מעמל היום נכנסתי, בשעה מאוחרת בלילה, לאחר שהוכנה ארוחת־הערב לשבויים, לחדרי שבבית־הספר, לתת תנומה לעיני. פתאום הקיצותי תמה וחרד. קולות יללה ובכי בקעו ועלו באזני. אין זאת, כי אם התחרטה המשטרה ובאה לאסרם שנית — חשבתי בלבי. מהרתי אל אולם בית הספר, והנה „הפרסים" יושבים לאורך הכתלים ועורכים „תקון חצות". המחזה נגע עד לבי. אף אני ישבתי לקונן עמהם.

חשובה מאד היתה התאחדות האשכנזים והספרדים לעזרת הנדחים. היה בה מן המעודד את הלב. בחדר השני שבבית־הספר, חדר האורחים, נתאספו ראשי הספרדים ובראשם הרב יעקב־שאול אלישר והרב יעקב מאיר: מצד האשכנזים באו ראשי הועד הכללי: ר' יוסף ריבלין ור' אלימלך פרלמן, גם נסים בכר ואדלמן היו בין הבאים. חלוקי דעות לא היו ביניהם. לאחר ברור הענינים נתקבלה החלטה, להושיט לגולים־העולים עזרה מסוימה. אותה שעה לא נתעוררה השאלה, אם הפרסים ספרדים הם או אשכנזים. גם כוללי האשכנזים וגם כוללי הספרדים המציאו את הסכומים הראשונים. סוף דבר: הגולים לא חזרו לפרס. בעזרת „פיוסים" לראש המשטרה ולעוזריו נסעו רבים מהפרסים למראית־עין מירושלים. חלק השתקע במושבות הצפון והדרום. המטפלים בהתישבות זו היו הרב יעקב מאיר ואדלמן, שנסעו לשם כך ליפו. זמן רב אחרי המאורע הייתי מכונה בפי רבים בשם „קונסול אל ע'ם", קונסול הפרסים.

הכתרת י. ש. אלישר לחכם־בשי.

בשנת 1892 חלה הכתרת החכם בשי יעקב־שאול אלישר. לאמתו של דבר צריך היה לעלות על כסא הרבנות הראשית עוד בשנת 1880, למלא את מקומו הנפקד של החכם בשי המנוח אברהם אשכנזי. עוד בימיו

של זה היה אלישר הרוח החיה בכל עניני העדה, אולם הוא וותר על הכבוד ופנה את המקום לח' רפאל פניזל, זקן חבר־החכמים בירושלים. רק חוג מצומצם ידע את פשר הדבר. בשובם מקבורתו של הח' אברהם אשכנזי לחש הח' פניזל באזני אלישר:

— עתה הגיע תורך ואני, הקשיש שבכם, אדחה שוב, כמו שנדחתי בזמן מנויו של המנוח. אבל אין בכך כלום. „יו פוידן אספראר" (יכל אני לחכות)...

— לא — ענה הח' אלישר — מוטב שאחכה אני.

והח' אלישר חכה שתים עשרה שנה. החכם בשי פניזל האריך ימים ונפטר בן תשעים ושמונה.

להכתרת אלישר לא חסה העדה על כסף. שליח מיוחד, אחד הקווסים של הרבנות בקושטה, נשלח ירושלימה להביא את „פירמן" השולטן על מנויו של אלישר לחכם בשי בירושלים וסביבותיה וגם אות־כבוד מאת השולטן. בלוית נכבדי העדה הלך הח' אלישר אל בית מושל ירושלים ושני קווסים מבני המקום והקווס מקושטה בראשם, צועדים לפני הכבודה. במעמד הפחה ופקידים ראשיים של הממשלה קרא מזכיר הפחה את הפירמן, שנמסר על־ידי השליח מקושטה והנאספים ברכו את הח' אלישר בברכת „סימן טוב". בברכת „הנותן תשועה", שברך אחד החכמים, נסתיים הטקס. בצאת החכם בשי החדש מבית הפחה הרימו אנשי־צבא את נשקם לכבודו. בכל הדרך מבית הפחה אל ביתו נזדרזו תושבי־ירושלים הערבים לדרוש בשלומו בכבוד מיוחד: החנונים יצאו מחנויותיהם והשתחוו לפניו ובעלי בתי־הקפה שפכו קפה לרגליו — אות הערצה וכבוד.

ברוב פאר נערך טקס המנוי בבית־הכנסת הגדול של ר' יוחנן בן זכאי. בחגיגה רבת־עם זו השתתפו גם הרבנים האשכנזים וגם המורים והתלמידים של בית־הספר למל. הרבנים האשכנזים השתתפו בהלבשת מעילו החדש של החכם בשי, שמתקינים לו כדי שיוכל לברך ברכת שהחיינו. התלמידים שרו „מי יעלה בהר ה'". את הפסוק „ישא ברכה מאת ה'" שרו שלש פעמים, שכן הרב אלישר היה נוהג לחתום „יש"א — (יעקב שאול אלישר) — ברכה". הרב סלנט שבע נחת בראותו את הרב מבריסק לוחש בשפתיו לקול שירת הילדים. זו היתה לי הפעם הראשונה, אחרי שש שנות פעולה חנוכית בירושלים, להמצא בכפיפה אחת ועל במה אחת עם האיש, שתחת

דגלו נאספו כל הקנאים הלוחמים בקולטורה מודרנית. הופעת תלמידי בית־הספר עוררה תשומת־לב רבה בתוך הקהל. מפני השתתפות הרבנים האשכנזים ותלמידי בית־הספר היה נאומו של החכם בשי ביום זה כולו עברית*.

אורחים

בסיון, תרנ"ג, בקר את בית־הספר החכם בשי יעקב־שאול אלישר. הבקור היה מעין הכרת־תודה למוסדנו על השתתפותו בחג הכתרתו. בפנקס האורחים רשם דברי שבח אלה:

„אנא נפשאי ראשון לציון הבא על החתום בקרתי „גם היום את ביה"ס היקר הזה, והאמת אגיד כי ראיתי „את תלמידי ביה"ס הלז ונשתעשעתי מאד כי ראיתי הם „מלומדים תורה ונב' ותלמוד ודקדוק ושפה עברית ודרך־ארץ וסדר כתיבה, ושמחתי הרבה, וברכתי את הילדים, ה' אלוהי אבותיכם יוסף עליכם וכו' ואת המורים יהי רצון שתשרה שכינה וכו', ואל האדון המנהל חפץ ה' בידו יצלח כי"ר ויר"א. וה' יתן בלב נדיבי עמנו להגדיל תורה ולהאדירה, וברכת אובדים עליהם תבא".

כ"ד החותם בשעריך (בצעריך)

ירושלם ביום ח' לחר' זיו ש' התרנ"ג

עז ושלם הצעיר יעקב שאול אלישר קאימאקאם חכם באשי ירוש' ת"ו ואגפיה.

במאי, 1893, סר לבית־הספר תייר אחר, שבא בלוית מדריך ערבי. קשה היה להבחין בן איזה לאום הוא, שכן דבר גרמנית, צרפתית ואנגלית כאחד מבני העמים האלה. ספר, כי מתענין הוא בבתי־הספר שבמזרח ובקש רשות כניסה אל הכתה העליונה, שהורו בה אז חשבון ולכתה השניה, שהורו בה גרמנית. בשיעור לחשבון בקש רשות לפנות אל התלמידים בשאלות. עם צלצול הפעמון הובלתיו לחדרי, שאלתיו, אם יש ברצונו לרשום את שמו בפנקס האורחים. אז רשם כדברים האלה: „בקור בבית־

---

* מנהג הוא לשחוט כבש על סף ביתו של החכם בשי החדש, בשובו מחגיגת המנוי בבית־הכנסת. השוחט טובל את ידו בדם ה„קרבן" וחותם צורת כף־יד על המשקוף. צרמוניה זו, סגולה בפני מזיקים, הזרה למסורת היהדות ולרוחה, לא נתקיימה בהכתרה זו בהשפעתם של המשכילים, האשכנזים והספרדים כאחד.

הספר למל אינו גורם תענוג בלבד, אלא אף יש בו משום למוד־להועיל לכל המעניינים בפדגוגית המודרנית". ועל החתום — פייר איזבולסקי. ביחוד ההתעניין, לפי דבריו, בבתי־הספר של החברה הפלשתינאית־הרוסית, אף בקש ממני להרשות למורי בתי־הספר הרוסים שבכפרי ארץ־ישראל, בפרט לאלו של בית־ג'לה, שעל יד בית־לחם, לבוא מדי פעם בפעם להתבונן לשיטת ההוראה במוסדנו.

בו בערב פרסם המזכיר היהודי בקונסוליה הרוסית, סלומיאק, בהתל־הבות את בקורו של חבר הסינוד והמיניסטריון להשכלה בפטרבורג, פייר איזבולסקי ואת התפעלותו מבית־הספר למל.

בערב אחד, באותו חודש, סר למלן קמניץ אורח אחד, שלא רצה לרשום את שמו בפנקס האורחים. למחר הכרנו מיד זה את זה. האורח שמח על פגישתנו, אולם בקשני, שלא לגלות את בואו. אין הוא עתה אותו הרמן לנדוי, "היהודי הפולני", שהכרתי בלונדון. הצטערתי מאד לשמוע, כי האיש המצוין והנדיב הזה, אחד ממנהלי הבורסה בלונדון, ירד מנכסיו. רק אגב נסיעה בשליחות חברה אנגלית, לקנות את המלון "גזירה" בקהיר, סר גם לארץ־ישראל. אמנם הרבה פקפק לנדוי, אם לבקר את ירושלים והוא עני באותה שעה, אולם לא יכול היה להבליג על געגועיו לארץ־האבות הקרובה והחליט לבוא בעלום־שם. הבאתיו לבית־הספר. "גירסא דינקותא" לא נשתכחה מפיו, ישב ברצון לשמוע שיעור בתלמוד.

בימים הספורים, שעשה בירושלים, השתדלתי להקדיש לו את כל שעותי הפנויות. כשחלה והוא חרד לחייו, שכן חלוש־לב היה, אמרתי: "עת לעשות — הפרו תורתך" ולויתיו עד יפו. יחד עם אחי, שבא לקראתנו, הספקנו לסור עוד לפתח תקוה. בו ביום העלינוהו על האניה.

ברכבת מירושלים ליפו נזדמנו עם פייר איזבולסקי. לנדוי דבר אתו קשות על רדיפות היהודים ברוסיה. איזבולסקי הצטדק, שהידיעות על הרדיפות יש בהן הרבה מן הגוזמה. לא מתוך שנאה מקפחת הממשלה את זכויותיהם של היהודים, אלא מתוך רצון להגן על הרוסים החשוכים בפני התחרותם של היהודים האיטליגנטים. לנדוי מחה בכל תוקף כלפי שיטה זו: השלטון הרוסי מגן על האצילים הרוסים במניעת חנוך והשכלה מן ההמון ומצד שני הוא מגן עליו בקפוח זכויותיהם של היהודים. השיחה לא נעמה לאיש־שיחתנו. הוא השתדל להשיאנו לענינים אחרים. ראיה על

האינטליגנציה של היהודים הביא מילדי בית־הספר למל והרבה שוב בשבח המוסד העולה לפי דעתו גם על בתי־הספר הגרמנים שבקר בארץ.

כשנפטר לנדוי ממנו הבטיח לבוא שנית ירושלימה. תקותו היתה איתנה. כי ההצלחה תשוב ותאיר לו פנים ויוכל להופיע בארץ־ישראל לא בעלום שם. מאז לא חדל לעמוד אתי בכתובים. הוא נענה תמיד לבקשותי בדברים שנגעו ללבי: היה מתומכי בית־מדרש אברבנאל (היה חבר הועד של בית־הספרים הזה בלונדון) והעניק להלבשת תלמידי בי"ס למל, לטיולים ולמכשירי למוד.

בסוף שנת־הלמודים, מרץ, 1894, הופיע עוד אורח נכבד בבית הספר — אלפרד בן לואיס כהן — בן למשפחה הראשונה בספר־היוחסין של יהודי לונדון (היא גם משפחת יהודית מונטיפיורי). להלכה לא היה אלפרד כהן אלא סגן הועד המנהל את ה"פרי־סקול" בלונדון. אולם למעשה היה הנשיא. לורד רוטשילד, ראש הועד, היה נשיא רק לעניני כספים. „בקרתי את ביה"ס — כותב אלפרד כהן — ובעונג רב אעיד על העבודה המצוינה, שנעשית בו. את הילדים מצאתי כשהם מפותחים במדה נכרת. מתשובותיהם על שאלותי למדתי, כי יודעים הם אל נכון את אשר למדו. תשובותיהם לא היו פסוקים שנלמדו מתוך ספרי־למוד. לרגל התענינותי בדרכי החנוך בכלל, השתדלתי להשוות את ביה"ס למל אל בתי־ספר אחרים שבמזרח, שאינם שייכים לבני דתי ומצאתי, כי ביה"ס למל עומד בשורה ראשונה עם בתי הספר הטובים ביותר של היזואיטים בסוריה. לדעתי אין שבח נעלה מזה. הן לאבות הכנסיה מסורת ישנה, הכנסתם הכספית גדולה, ואף המסירות שהם משקיעים בעבודתם היא אותה המסירות שבה מפורסם האורדן הזה ושכל אדם, ויהי גם נבדל ושונה מהם בהשקפו־תיו. יודה בערכה הרב. על מר א. כ. היה לברוא כמעט הכל מבראשית ובכח עצמו. מועטה היתה המסורת כי תוכל להתוות לו את הדרך, ורק ע"י מסירותו הגדולה גבר על הקושיים שעל דרכו. ברבים מתלמידיו יכולים היו להתפאר בתי־הספר בלונדון כמו הג'ואיש פרי־סקול הידוע לי יפה". אלפרד כהן היה מוחזק אדם בעל שכל חריף והשכלה מקיפה, וגם מבקר חריף. בתכונה זו היה ידוע בחברת יק"א, שהיה אחד מראשיה עד יום מותו.

כחמש שנים אחר־כך בקר את בית־הספר נשיא ה„פרי סקול" בניו־

יורק, מר הוכשטטר, בעל צורה ובעל קומה. הוא בא רכוב על סוס שלא כדרך תיירים סתם.

הקונסול איפן

הקונסול תיאודור איפן, שבא אחרי קוויטקובסקי, היה אדם מלא מרץ. ואם כי היה הצעיר בקונסולים שבירושלים, זכה להערכה ולכבוד גם בעיני הרשות הטורקית וגם בעיני חבריו הקונסולים, שכן גדול היה בכשרונותיו ובהשכלתו. בבקורו הראשון בבית־הספר למל התפלא על מעוט מספר חוסי אוסטריה־אונגריה במוסד האוסטרי הזה. הוא הזמין אליו את הרבנים ואת הממונים של כוללי אוסטריה ואונגריה והוכיחם על חטא שהם חוטאים כלפי החנוך. אף העיר, כי נתיני אוסטריה־אונגריה הנהנים מחסות ממשלתו חייבים לקיים חוקיה ומנהגיה גם בארץ זרה, גם אם הממשלה הטורקית אינה כופה עליהם את החנוך. מחשש שמא יחשדו, שהדברים נאמרו בשם בית־הספר למל, הצעתי לפניו למהר ולתקן את דבריו. בפגישותיו הבאות עם באי־כח הכולל הסביר להם הקונסול, שאין הוא דורש מהם לשלוח את בניהם לבית־הספר למל דוקא, אלא חובה מוסרית מוטלת עליהם לתקן ולשכלל את המוסדות החנוכיים שברשותם בהקנית ידיעות אלמנטריות ושפה אירופית אחת, או שייסדו מוסד־חנוך, שיתאים לדרישת הדת והזמן. הוא הביע את קנאתו בחברו הקונסול הגרמני, שזכה „למושבה" גרמנית משוכללת. המשכילים הצנועים שבכולל שמחו על דברי הקונסול. אולם המנהיגים נמנו וגמרו, כי „שונא־ישראל" הוא. גם הממונים של כוללי אוסטריה ואונגריה וגם אני לא ידענו אז, כי „שונא־ישראל" זה הוא בן משפחה יהודית חשובה בפרג וכי בילדותו הכניסוהו בברית הדת הנוצרית. במשך הזמן נוכחו הכל, שאין הוא אנטישמי כל עיקר. ואם כי לא היה מרוצה ממצב החנוך שלהם השתדל תמיד להגן על חוסיו בפני השלטון הטורקי.

מעניינים היו חלוקי הדעות שבין הקונסול איפן והקונסול הגרמני טישנדורף על התנהגות תלמידי בית הספר בשעת הבחינות. מה שדרש האחד לשבח דרש השני לגנאי. טישנדורף השוה את ילדי בית־הספר למל לילדי הגרמנים. הילדים הגרמנים שקטים וחרדים בשעת הבחינות מחמת „אימתא דצבורא" ואילו הילדים היהודים בטוחים באינטלגנטיות שלהם

ומשתדלים להראות ולהבליט את ידיעותיהם. איפן בקר את הטמפרמנט החם ביותר של התלמידים וחשב, שיש לקררו ולהמעיטו גם בשעת הבחינות.

איפן היה הקונסול הראשון, שהנהיג לחוג את הולדת הקיסר בבית־הספר למל, אם כי מספר התלמידים האוסטרים־אונגרים לא היה גדול. אגב: כונתו היתה גם לקנטור, שכן התרעם על הממונים האונגרים, שלא הזמינו לחגיגתם בבית־הכנסת המיוחד להם לא את המנהל של בית־הספר למל ולא את ד"ר גרינהוט האונגרי.

הספד לל. א. פרנקל

את הבחינות לשנת־למודים זו סיימנו בהספד למנוח ל. א. פרנקל במעמד החכם בשי וקבוצת אורחים נכבדים. ואלה דברי הספדי העברי שנדפס בדין והחשבון של החברה לגידול יתומים, שנת 1893/4:

הלא תדעו כי שר גדול נפל היום בישראל!

מורי ורבותי הנכבדים!

בדברי נעים זמירות ישראל אחל את דברי המעטים לזכרון נעים זמירות ימינו אלה הוא המשורר המנוח אברהם אליעזר פראנקל מכונן ומחנך הבית הזה אשר נפטר בשלישי בחודש.

————האיש הדגול מרבבה הזה פי שנים היה לו ברוחו: נעימות השירה ואהבת האדם. ברוחו עף מרומים אל מעונות מלאכי הזמרה, ובלבו היה מכהן פאר בהיכל אהבת כל בני האדם בכלל, ועמנו, ארץ קדשנו בפרט. — לא עתה העת לדבר על ספריו הנפלאים אשר רוח חן והוד שפוך עליהם. לא נוכל להעביר עתה לפניכם רבותי, את זכר כל המוסדות הגדולים אשר יסד בארץ מולדתו ואת כל מפעליו אשר תתפאר בהם עדתו. עתה רק על יחוסו לנו נדבר, על אהבתו העזה לעמנו, לארץ אבותינו ולעיר קדשנו.

מה רמו ומה נשגבו קינותיו ורנותיו אשר נשא על גדולת ישראל, על תלאותיו ועל תקוותיו! מיתרי נבלו יזעזעו כל לב ושירות „רחל", „בן זכאי", ו„הלבנון" מצבות עולמים הן לאהבתו העזה לעמנו הנדכא ולרגשות חמלתו עליו.

ומה עצמה חבתו לארץ קדשנו! מימי נעוריו ערגה לה נפשו כנפש

הלוי הגדול, המשורר לפנים, את פי אמו ומוריו שאל תמיד „איה הדרך לעלות ירושלימה?" וקול המלים „לשנה הבאה בירושלים" אשר שמע בבית הוריו אחרי סדר הפסח, לא חדלו לצלצל באזניו כחודש ימים אחרי כן. והאהבה הזאת והחפץ הזה לא רק ממקור השירה והמליצה נבעו. כי בקחתו את רבי יהודה הלוי לו למופת ברגשותיו, ידע לערוך גם את דעת־החיים וראית הנולד של רבי יוחנן בן זכאי, וקול קרא בלבו: אעלה אל הר בית ה' לראות את אחי בסבלותם ולהיטיב אתם — ומה מאושר היה בהמלא משאת נפשו ורגליו דרכו על אדמת הקודש, כאשר מלא ה' את לב אשה עדינה, היא הגבירה אליזה הירץ פאן לעמעל ליסד בעיר קדשנו לזכרון אביה מצבת זכרון אשר: „לא להבריק ולהופיע נוסדה, רק לפעול, להורות ולהחיות". — לפני שמונה ושלשים שנה בעצם היום אשר הלך לו עתה למנוחות, שם לדרך פעמיו לבוא ירושלימה, ותלאות ומכאובים, מכשולים ומפריעים, כצל חלפו מול השמחה הגדולה אשר הרגיש בהצליחו סוף־סוף ליסד את בית ספרנו זה, ומה חדרו דבריו אשר קרא בפתיחת הבית, את דברי יוחנן בן זכאי: רק בית תלמוד תנו לי להקים!

כי למן היום אשר חדל ישראל להיות עם מדיני היתה תורתו וחכמתו כל רכושו וכל סגולותיו בארץ! ומה תכלית המוסדה הזאת ובית ספרנו זה? אם לא לטעת בלבות בנינו הרכים את רוח היהדות ויראת ה' ולהורותם את דברי תורתנו, קורות עמנו ותורת לשוננו, יחד את הידיעות הנחוצות לאדם באשר הוא אדם.

מכירי פראנקל אמרו עליו כי איש מאושר היה בארץ ובכל מפעל אשר כונן הצליח וירא ברכה רבה. נקוה כי גם עמלנו ועבודתנו בבית הזה, אשר כוננו ידיו, ישאו פרי ברכה לירושלים וליושביה, ותלמידי הבית יהיו בנים נאמנים לעמנו, לתורתנו, וחברים טובים לחברת האדם. — וזכר אברהם אליעזר פראנקל יהיה לברכה.

יהי רק ה' עמנו ונעמו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו.

א מ ן.

אחרי דברי מלא הקונסול איפן בדברים חמים היוצאים מן הלב. הוא הרים על נס את האציל לבית „למל", היהודי הראשון, שזכה לתואר אצילות מאת הקיסר פרנץ יוסף, את ל. א. פרנקל, המשורר הגדול, אשר בו תתפאר

אוסטריה. מדינת אוסטריה חייבת תודה והוקרה לאדם זה, לא על שיריו ויצירותיו בלבד, אלא אף על מפעליו לטובת הארץ והאנושיות: יסוד בית־חנוך לעורים ולחרשים בווינה. גם עיר מולדתו פרג — (אף הוא היה יליד פרג) סיים איפן דבריו — מתפארת בשני אלה: „האציל לבית למל" וה־Ritter von der Hochwart התואר, שנתן לל. א. פרנקל מאת המלכות.

למאסרו של בן־יהודה.

מאסרו של אליעזר בן־יהודה לרגל מאמר חותנו שנ"ה־יונס „מצוות צריכות כונה", שנדפס ב„האור", טבת, תרנ"ד, לא עורר את הצבור כמאסרו של ר"ד פרומקין, עורך ה"חבצלת", בשעתו, שיצא אז במאמר „ריפובליקני — ודספוט" נגד הציר האמריקני גנרל וולס. בן־יהודה לא היה עוד פופולרי בימים ההם. גם מן הנוטים להשכלה למדו עליו חובה: „למה לו להדפיס דברי שטות כאלה?"

יצאתי מגדרי, שגדרתי לעצמי לא להתערב בשאלות פוליטיות, והייתי בין הראשונים לעמוד לימינו. נסים בכר, שהשתתף בצרתו לא פחות ממני והרבה לכתוב בענין זה לאירופה, נזהר, כנתין עותומני, מלשלוח מבית־ספרו מתורגמן ומליץ לבית־המשפט, על־כן שלחתי את ד. ילין, שישמש סניגור לאסיר. את שיעוריו של ילין בבית־הספר מלאו חבריו ברצון.

מן הראוי להזכיר, שגם ר"ד פרומקין היה מבין תומכיו של בן־יהודה, אם כי רב היה הנגוד בין השקפות „האור" ו„החבצלת" (הראשון מתח בקורת על ה„חלוקה" והשני על ה„תמיכה"). מאמר מלא מרירות על המאסר ודברי התול על חשד ה„מרד", שהטילו בבן־יהודה, נתפרסם אז ב־ Jüd. Presse בברלין בעריכתו של הירש הילדסהיימר. כותבו היה בא־כח הברון רוטשילד אליהו שייד. הוא מצטט את הפסוקים „לאהבת עמנו וארץ אבותינו", „אסוף חיל ללכת קדימה", שעל יסודם נתעורר חשד ההסתה למרד. חשד זה היה מעין אותו חשד, שראה, הפחה איברהים „תיס" בהתעמלות תלמידי בית־ספרנו.

המאסר לא חסר גם מאורע דרמטי, כבימי מאסרו של הרב מרדושקביץ. בשעה מאוחרת בלילה הופיעה בביתי מרת בן־יהודה והודיעתני, כי אומרים לשלח את בן־יהודה ל„לימן" (למבצר עכו). כך אמרו שכניו של בעלה האסור, כשהוציאו אותו מחברתם, כדי להכניסו לחדר מיוחד. לאמתו של

דבר חל שינוי־דירה זה על פי השתדלותנו, כדי להקל עליו את המאסר.

בהיותי הולך בוקר וערב לבית־הסוהר, חשבוני המפקח והשומרים לאחד מקרוביו הפרטיים של בן־יהודה. כשנתים אחר כך היו נוהגים אלה לכבדני בחג הפורים בבקורם, כדי לקבל ממני מתנות על הותורים הרבים, שוותרו לבן־יהודה על פי בקשתי. מבן־יהודה עצמו לא הרפו כמה שנים, עד כי הוכרח להתחבא מפניהם בביתי. דינם של בן־יהודה וחותנו שנ"ה יונס יצא למאסר לשנה אחת. בית המשפט לערעורים בבירות בטל את פסק הדין של ירושלים ושניהם יצאו זכאים, הודות להשתדלותו הנמרצה של מר ע. פרנק, בא כח הברון רוטשילד בבירות, שהיה אז כל יכול בעיר ה"וולאייה" הזאת. בהוצאות המשפט השתתפו גם הרב עזריאל הילדסהיימר והד"ר סלוונדי.

גידולי בית

בשנת־הלימודים 1894 זכתה החברה לגידול־יתומים לאכול מפירותיה בעולם הזה. היא מנתה למורה את מר ישעיה פרס, שהיה תלמיד בית־הספר הזה. פרס עזב את בית־הספר בשנת 1891, המשיך את למודיו בסימנריון בהנובר של גרמניה ולאחר שגמר את חוק־למודיו בהצטיינות שב ירושלימה והתחיל מכהן בכהונתו באחד ביולי, 1894.

אביו של י. פרס היה מהמשכילים הראשונים בירושלים. הוא המית עצמו באהלה של „תורה עם השכלה". גם הוא וגם אשתו שמו תקותם בבנם יחידם, כי ישמח את לבם לעת זקנה. אולם מקרה טרגי הכזיב את תקוותם. כשבועות אחדים לפני שוב הבן מחו"ל עברו אפנים על האב והמיתוהו.

עם מנויו של י. פרס עזב יצחק יחזקאל יהודה את משרתו הארעית שכהן בה במשך שנה וחצי. הועד הכיר לו תודה על שעוריו בעברית ובערבית — בעברית על למודי־הקודש, ידיעת המולדת והסתכלות לפי התמונות של Lehmann-Leutmann ובערבית — הסתכלות וגאוגרפיה של תורכיה.

אחרי ברכת „שהחיינו" על המורה הראשון, שיצא מקרב תלמידי בית־הספר, זכה המוסד לברך ברכת „שהחיינו" גם על מאת הפרנקים הראשונים, שהכניסו כמה מן ההורים בתורת שכר למוד בניהם. בהצעתי הוקדש שכר הלמוד בשנים הראשונות להלבשת ילדים עניים. רק אחרי

שמונה שנים התחיל שכר־הלמוד עולה לסכום הגון, שכדאי היה להכניסו בחשבון ההכנסות של בית־הספר.

דמעות בהזמנה...

בסוף שנת־הלמודים 1895 בקר את בית־הספר חבר העיריה של ברלין, ו. וולגמוט, שבא ירושלימה אגב נסיעה למצרים. ביום הששי נלווינו, אדלמן ואני, לוולגמוט בהליכתו אל הכותל המערבי. שלג כבד, הנראה בירושלים לעתים רחוקות מאד, רבץ ברחובות. מן המתפללים הקבועים לפני הכותל לא נראה איש. רק הקבצנים ופושטי־היד הקבועים לא נעדרו גם הפעם, כי קוו לבוא התיירים. ואמנם רק באנו אל הכותל ושיירת תיירים אחרינו.

— היכן הם היהודים הבוכים?—שאלו התיירים את מדריכם ו„הבדקר" בידם, כאילו היהודים אחראים לדברי הספר...

המדריך מצא מיד עצה. הוא אסף את הקבצנים, הבטיח להם מתנת־יד הגונה על מנת שיתיצבו לפני הכותל לתנות בבכי. הקבצנים עמדו על המקח ולאחר שנשתוו נגשו אל הכותל.

מאד חרה לנו הדבר. התמרמרנו גם על קלות־דעתם של התיירים הבאים להתקלס בעניים מרודים וגם על הקבצנים העושים את תפילתם מסחר וצחוק. עוד אנו עומדים מחרישים לפני החזיון העגום הזה והנה ה„חזן" שבחבורה פותח בקולו, קול־בוכים: „שפוך חמתך אל הגוים אשר לא ידעוך" וקהל העניים עונה אחריו: „שפוך חמתך אל הגוים אשר לא ידעוך"... „ימח שמם".. „בני עמלק"! בתוספת נופך של קללות ספרדיות רגילות. התיירים הניעו ראשם ברצון וצחוק הנאה על פניהם. כששאלו לתכנה של התפלה הסבירו להם המתרגמים, כי העניים מתפללים לשלומם.

משהעמדנו את וולגמוט על התפלה המיוחדת במינה נהרו במקצת פניו הזועמים. הוא פנה אל אחד התיירים ואמר:

— בכספכם לעגתם לרשים ולעניים מרודים. אבל דעו לכם, העניים הערימו ושטו בכם...

בחינות

בין ידידי בית־הספר, שהשתתפו בבחינות של שנת־הלמודים 1895/96, לא נעדר גם הפעם מקומו של החכם בשי. הקונסול האמריקני וולס

התקנא ממש בידיעות התלמידים של הכתה העליונה בשפות שונות. הקונסולים בכלל, והאוסטרים בפרט, הצטיינו בידיעת שפות. הקונסולים האמריקנים הסתפקו בידיעת שפתם האחת בלבד. אפילו וולס, שהיה משכמו ומעלה גבוה מכל הקונסולים האמריקנים, שקדמו לו בירושלים, לא היה יוצא מן הכלל בנוגע לידיעת שפות, הוא התפלא על שגירות השפה האנגלית בפי התלמידים שקנו אותה עם רכישת ידיעות כלליות. הקונסול איפן הביע בנאומו את שמחתו על הפעולות המצוינות של בית־הספר. משפטו היה מיוסד הפעם על הסתכלות יסודית בתנאי הארץ בכלל ובתנאי החנוך וההוראה בפרט: קשים הם התנאים בארץ הזאת מבכל ארץ אחרת ועבודת ביה"ס למל ענקית היא. למרות כל הקשיים הללו עומד ביה"ס על הגובה של בי"ס הגון באירופה, ובכמה דברים הוא גם עולה עליו. התוצאות מעידות על המסירות והמומחיות של חבר־המורים. הוא שמח, כי גם המורה הצעיר י. פרס הולך בעקבות חבריו ומראה פעולות נאות בעבודת ההוראה שלו. חובה כפולה ומכופלת היא איפוא להכיר ולהודות לחבר־המורים הזה על עבודתו החשובה.

בפנקס־האורחים הביע איפן, אמנם, את חששו על הידיעות המרובות של תלמידי הכתה העליונה, אשר רובם יתפרנסו סוף־סוף על מלאכת־ידם. קשה היה לו לקונסול איפן, אף כי היה אדם נבון ובעל שאר־רוח, להצדיק תכנית בית ספר עממי ואף אם יהיה המתוקן שבמתוקנים, בית ספר אשר כותבים בו גם חבורים עברים וגם גרמנים, אשר מדברים בו גם עברית וגם גרמנית, אשר מלמדים בו גם תלמוד, ערבית, אנגלית וצרפתית.

גם דעתנו היתה כי על רובם של התלמידים ללמוד מלאכה, אף הבענו תמיד ב„ידיעותינו" השנתיות את הספוק הנפשי על אשר חלק מן התל־מידים נכנס למקוה ישראל, לפתח־תקוה ולעבודה אצל בעלי־מלאכה פרטיים. ברכנו גם ברכת שהחיינו על שנים מתלמידינו שהתישבו במוצא, נקודת ישוב שביסודה השתתפתי בחבה וברצון רב. אך לא על המלאכה בלבד יחיה האדם, ובפרט כשמספר בעלי־מלאכה הולך בלאו הכי הלוך ורב. על ביה"ס למל הוטל התפקיד החשוב למלא גם חסרונם של פקידים בעלי השכלה ואנשי מסחר. זכור לטוב ווילהלם גרוס שבא אז לעזרתנו. „הברון רוטשילד בלי הכסף" קראנו לו כי היה מרקיע שחקים במחשבותיו על פתוח המסחר היהודי בארץ. ברעיונותיו ותכניותיו אלה בא ווילהלם גרוס

גם אל הברון רוטשילד וגם לפני הרצל. לו עצמו לא האירה ההצלחה את פניה, אך הצליח להקים תלמידים וגם עזר לשלוח כמה מהם לשם השתלמות לאירופה, ואלה עזרו אח"כ בהרבה להרחבת המסחר בארץ. בבנקים, תחלה בבנק הגרמני ואח"כ בבנק אפ"ק, התחנכו כמה מן התלמידים והיו לפקידים חרוצים ומועילים. שנים מן התלמידים שמשו כפקידים זמניים בקונסוליה האוסטרית. שנים מתלמידי ישיבת „עץ חיים", יעקב שפירא וחיים סטרחה, התכוננו לנסוע פריזה דוקא, ובני סוסניצקי—לגר־מניה לכל התלמידים האלה היו דרושות ידיעות של בית־ספר ריאלי הגון.

יותר משהעגל רוצה לינוק רוצה הפרה להיניק. באין מוסדות גבוהים בארץ מבקש ביה"ס להעניק לתלמידיו, במסירות ובאהבה, תורה והשכלה ככל אשר יוכל. „אם הבנים" שמחה על כל הצלחה בסגול בניה לחיי־עבודה, מסחר והשכלה ובגדולם לבנים נאמנים לעמם ולארצם.

ר' חיים זוננפלד.

בשל כשרונותיו המצוינים הצליח הקונסול איפן לעלות בסולם הדיפ־לומטיה. בבקרי אותו בשנת 1908 בווינה עמד בראש מחלקה במניסטריון. הוא שמח לשמוע מפי על התקדמות החנוך מירושלים ובבית־הספר למל.

— ומה אומר ר' חיים זוננפלד? — שאל.

הקונסול איפן, ככל הקונסולים האוסטרים, היה מצטער על עמדתו של הרב זוננפלד בשאלת החנוך. אולם גם הוא העריך אותו כאדם ישר ופטריוט אונגרי נלהב. נאומיו הקצרים של הרב זוננפלד בימי חג הקיסר היו חדורים תמיד הערצה לקיסר אוסטריה ולמלך אונגריה פרנץ יוסף. הוא דקדק תמיד להבדיל בין שני הכתרים האלה. ואם טעה חלילה, הקונסול האוסטרי ואמר Kais. Königl. Majestät כלי ר' החבור, היה נחפז לתקן: סליחה Kaiserl und Königliche עמי היה מתווכח ר' חיים זוננפלד לפעמים בבית גיסי גולדשמיט (ידידו מנעוריו) או אצל הד"ר וולך. תמוהים היו אז בעיני הנמוקים, שהיה נותן להתנגדותו לשיטת החנוך המודרנית. הוא לא דבר על אפיקורסות ולא הזכיר חרם ושמתא. לדעתו אין בירושלים מקום למשכילים ומלומדים. לא ימצאו כאן את פרנסתם. על יהודי תפוצות הגולה להחזיק בעה"ק כמה אלפים של לומדי תורה בכבוד ובריוח כדרך בתי־המנזר והכנסיות הנוצריות להבדיל, ותו לא. הייתי מזדמן עמו לפעמים

בבית ר׳ שמואל סלנט ותמהתי לראות את אחד מעמודי־התווך של הרב מבריסק מנשק את ידיו של ר׳ שמואל. למרות התנגדותו החריפה לחנוך החדש היינו דורשים איש בשלום רעהו גם ברחוב. עפ״י הרוב היה הוא המקדים בשלום, ח״ו לא משום יהירות מצדי, כי אם משום שמקובלני שלא לבקש את קרבתם של מתנגדי.

הקונבנט של אגודת בני ברית בסינסיטי

בחדשים הראשונים לשנת 1895 הייתי עסוק בהכנת דין וחשבון כללי אל הקונבנט של אגודת בני־ברית המתאסף אחת לחמש שנים ושנועד הפעם בסינסינטי. הד״ר הרצברג, שנמנה בא־כח לשכות ארץ־ישראל בקונבנט זה, נסע בשליחותנו מבריסל, מקום מושבו, לסינסינטי, כדי למלא אחרי הרצאתי, שנשלחה אל הנשיא יוליוס ביאן ונדפסה אחר כך ב״מנורה״ בניויורק.

בקראי כיום את דברי הכתובים לפני שלשים ושבע שנים מתפלא אני על הבקורת החריפה, שמתחתי על אגודת בני־ברית, שאינה עוזרת ליהודי ארץ־ישראל. בין שאר הדברים שאמרתי: „בגשתנו לפני שש שנים ליסוד הלשכות בארה״ק היתה השגתנו על ערך תעודתנו ועל אפשרויות הגשמתה שונה בהרבה מאשר היא כיום. גדולות היו התקוות שתלינו ביסוד הלשכות. נפתינו להאמין, כי נוכל להשיג מה שלא השיגו אפילו אנשים כמונטיפיורי, כרמיה ועוד. בהיותנו פה בארץ חלוצי אגודה רוממה, אשר חבריה מאוגדים ומלוכדים לכח אחד הפועל לשם מטרה נעלה, נברא — כן קוינו — ונגדיל עשות. רק אנו בני־האגודה, המוכנים להקדיש איש איש את מיטב כחתיו ולהקריב קרבנות על מזבח־האידיאלים של האגודה, רק אנו נוכל לשים פעם קץ לאותו המצב העגום והמדאיב השורר בארה״ק, באותה הארץ המצוינת בעברה ההיסתורי. קוינו והשתעשענו באמונה, כי אנו נצליח לעורר חיים חדשים בין חרבות העיר הקדושה והעתיקה, חיים של עבודה מועילה, חיים של סדר והרמוניה. חדורי האידיאל הזה האמנו, כי נגשים את שאיפתנו בזמן קצר בערך, כי לא פקפקנו גם רגע בהשתתפותו הערה של חבר וחבר של אגודת ב״ב, באשר הוא שם, בגורל אחיו תושבי ארה״ק. בטוחים היינו שאיש איש מבני־אגודתנו הגדולה והרחבה ישתתף ויעזור לנו לחלץ את יהודי־א״י מן העוני והדוחק הרוחני

והכלכלי כאחד. כי מי זה ימצא ענין בהשרשת תרבות וציביליזציה בארץ־האבות יותר מחברי ב"ב, אשר כל שאיפתם האידיאלית היא לקדש שם־ישראל ברבים! הלא האגודה היא היא שחרתה על דגלה „גאולת היהודים משעבודם הכלכלי והרוחני"! את האמצעים להשגת אידיאל־האגודה בא"י ראו הלשכות שבא"י ובסוריה בחנוך, בעבודה תרבותית, פתוח רעיון עבודת־האדמה והחרושת ובאחוד כל העדות ע"י שפה אחת ומשותפת, ע"י השפה העברית.

הלשכות השקיעו בהגשמת השאיפות הללו עמל רב, כאמור, ואף זכו לכמה תוצאות טובות, אך מה הן התוצאות הטובות לעומת אותן התוצאות אשר היינו יכולים להשיגן אלמלי הושיטה אגודתנו הגדולה את אותה העזרה אשר לה יחלנו. אומרים לנו, שהאגודה אינה מונה בקרבה הרבה עשירים. אף האשה העניה בישראל, החל בוולקוביסק של רוסיה וכלה בסן־פרנציסקה של אמריקה, נותנת בכל שנה ושנה כמה שילינגים לתוך קופת ה„חלה" וה„חלוקה". האשה הקתולית העניה נודבת צדקה לכנסיות ולנזירות שבירושלים; האבנגלית — להחזקת בתי־מיסיון ובישופים. ומדוע זה לא ינדב בן אגודת־ב"ב כמה שילינגים לטובת מפעל העלול להרים את קרן ישראל וכבודו?!"

בין פעולות הלשכה בירושלים מציין הדין וחשבון את השתדלותה בדבר אחוד העדה האשכנזית והספרדית ביפו. שליחי מצוה למטרה זו מצד הלשכה היו הרב יעקב מאיר ואדלמן. הלשכה השתדלה לאחד את העדות לקהלה אחת גם בירושלים. אולם ה„חלוקה", החומה המבדילה בין עדה לעדה, עמדה לשטן לה. לפעמים הצלחנו להביא לידי האחוד המקווה, אבל רק לשעה, כמו, למשל, בעזרת פליטי פרס וגם בשעת בחירת החכם־בשי. בהשתדלותו של ר"מ פינס הצלחנו לשתף את כל העדות למלחמה מאוחדת בהגבלות הכניסה ליהודי רוסיה לארץ־ישראל.

על יסוד המושבה מוצא

לדין והחשבון הכללי עבור האספה בסינסינטי צרפתי גם דינים וחשבונות חלקיים וקצרים שהטלתי על ועדי הלשכות בא"י ובסוריה. בין הדוה"ח האלה הובא גם הדוה"ח על יסוד המושבה מוצא על יד ירושלים. „הרעיון לקחת חלק בישוב־ארץ ישראל ע"י עצה ומעשה — אומר הדין

והחשבון — העסיק אותנו זה זמן רב, אך תוקף למעשה קבל הרעיון לפני שנה. חשבנו בצדק כי בהיותנו ילידי הארץ או תושביה משנים רבות, בקיאים בתנאי־הארץ והמקום, נוכל לעזור כמורי־דרך במפעלי פתוח הארץ השונים. בעקר חפצנו להראות, אלו הם התנאים שיש בהם משום ערובה לתוצאות טובות להתישבות החקלאית בא"י, תנאים, אשר בזמן יסוד המושבות לא הושם אליהם לב כראוי.

הנקודה מוצא היתה נאה בעינינו, משום קרבתה לעיר ירושלים העלולה להספיק לאכריה גם עבודה בימי התמעטות העבודה בכפר וגם לשמש שוק לפירותיה.

נזדמן לנו לקנות מ־500 דונם הנמצאים מידי יהודים 100 דונם ויש תקוה לקבל במתנה עוד 70 דונם, הנמצאים על גבול האדמה הקנויה. בחרנו באכרים שעסקו בעבודת־האדמה במושבות העבריות, הרגילים במלאכתם ומסוגלים לאקלים הארץ. בחרנו רק ברווקים, שכן העבודה אין בה לפי שעה כדי לכלכל משפחה. חובבי ציון באודיסה נתנו את לבם להתישבות הזאת ואמרו ללכת בדרך זו. אולם עלינו להודות, כי מה שנעשה עד כה אינו אלא הצעד הראשון. ישנה הזדמנות לקנות שליש בית העומד בכפר והננו אומרים להוציא עליו סך של 1200 פרנק. במשך הזמן נשתדל לרכוש גם את 2 שלישי הבית הנותרים. ישנה כמו כן הזדמנות לקנות גם 200 דונם נוספים בסך של 1500 פרנק. בכך יכולים היינו להבטיח את קיומן של 5 משפחות. אולם לא נוכל להעמיס הוצאה כזו על שכם הלשכה ולכן הננו מבקשים מאת הקונבנט להמציא לנו את הסך של 1500 פרנק לתכלית זו וכמו כן 1000 פרנק לשנה לבסוס המושבה".

על דין וחשבון זה יש להוסיף עוד כמה פרטים. אלה, שאינם חפצים לשכוח ולהשכיח את העבר, מיחסים את יסוד המושבה להרי"מ פינס ולי, שטפלנו בה במשך כל השנים באהבה רבה. המתחיל במצוה היה אמנם ר' זאב יעבץ, שקבל לתכלית ישוב ארץ־ישראל 300 פרנק מחברת „אדמת ישורון" בווינה, אך באשר לא האריך שבת בירושלים נפסקה גם השתתפותו. באביב, 1905, מסרה לידי, בהשתדלות ידידי הפרופ' סימונסון, שיירה יהודית מאונגריה, שבקרה בארץ־ישראל, סכום כסף לעשות בו כטוב בעיני והק־דשתיו לקנות שני שלישי הבית הנותרים, שנהפכו לבית־ספר ולבית־כנסת של הכפר.

בהתענינותי הרבה בישוב „מוצא" היתה גם פניה צדדית: קויתי להושיב בה מגומרי בית־הספר למל אחרי שיעבדו ויתכשרו באחת המושבות לחקלאות*. כשהחליט הד"ר סלוונדי בדירקהיים להקדיש, לפי עצתי, 100 אלף פרנק להתישבות חניכי בית־היתומים ותלמידי בית־הספר למל, היו תכניותי מכוונות למקום הזה. אולם הקרן הזאת עברה אחר כך לקנית אדמת פג'ה על־יד פתח תקוה. במוצא הושבנו רק שנים מתלמידינו.

ב 22 בחודש מאי 1923, שבע שנים אחרי עזבי את ירושלים, הופתעתי בטלגרמה זו:

„ברכותינו הלבביות ליום חג הששים
למיסד של מוצא".

ברוזה, מקלף (ז"ל), כץ, צימרינסקי.

מאד שמחתי על הברכה הזאת. אם זוכרים הם עדיין את עבודתי לטובת מוצא, סימן הוא, ששמחים בחלקם. בימי מאורעות אב, תרפ"ט, שבתה השמחה הזאת. לבי, לבי לחללי מוצא הקדושים.

בית־הספרים „מדרש אברבנאל"

על בית הספרים „מדרש אברבנאל" אומר הדוה"ח כי נוסד ליום חג מלאת 400 שנה לגלוי אמריקה וכי נתלה באילן הגדול של הדור ההוא, דון יצחק אברבנאל.— מטרת בית הספרים כפולה היא: כלשכה, כן יהיה גם המוסד הזה, מקום ניטרלי לכל חברי העדות השונות, ימציא ספרות בריאה להפצת ההשכלה בקרב הקהל הרחב, ולמלומד — את המכשירים הדרושים לעבודתו העיונית. בזמן קצר עלה בידי הלשכה לקבץ 947 ספר. לפני שנה נוסף עוד אוסף רב־ערך המונה 1031 ספר.

אוסף זה הנזכר בדוה"ח, הוא אוצרו של „בית־הספרים לבני ישראל" שמצאתיו קיים כבר בסוף ניסן תרמ"ז (1887), בשובי ירושלימה להתחיל בעבודת החנוך וההוראה בעה"ק. ביסוד הבית בשנת תרס"ד השתתפו בן יהודה, אדלמן, ד"ר שרשבסקי, לונץ, חיים הירשנזוהן, ע. ד. ליפשיץ.

ביום השני לבואי בקרני א. בן־יהודה בבית היתומים של הד"ר

---

* ועוד ענין היה לי במוצא: שלום משפחה. חפצתי להנות בישוב זה את המתישב הראשון של מוצא, את ר' יהושע ילין, (אם כי היה שם תושב רק לשליש ולרביע). ההוצאות, שהוציא ה„אפנדי היהודי בלי כסף" היו למשא על המשפחה.

הרצברג. אדלמן הציג את מר א. בן־יהודה לפני, וכמוהו כן גם האורח פתח בגרמנית, אך עבר בסוף השיחה לעברית. אחרי חלופי דברים הנהוגים בפגישה ראשונה — שאלני אדלמן, אם יש ברצוני למסור לבן־יהודה עשרה פרנק דמי־חתימה על „הצבי" במוקדם ועשרה פרנק לטובת בית־הספרים. ל„הצבי" — אמר אדלמן — איני ערב שיוציא את שנתו, כי הספרדים אומרים להכריז עליו חרם: אפשר שכספך ל„הצבי" יונח על קרן הצבי, אך בית הספרים בודאי שבן קיימא הוא...

בצאתי בשנת התרל"ח (1878) את ירושלים לא היתה בה שום ספריה. זכרתי אמנם כי הרי"ד פרומקין בעל ה„חבצלת" ולונץ, חיים פרס ובנבנישתי עמו, יסדו בשנת התרל"ה ספריה אשר שמו של משה מונטיפיורי קורא עליה. אך היא נתבטלה עד מהרה מפני האסור שהוכרז עליה בבתי הכנסיות בירושלים. עתה בשנת התרמ"ז, לאחר עבור י"ב שנה, מצאתי כבר ספריה בלא אסור ושמתא — ויהי הדבר בעיני לאות התקדמות.

משראה בן יהודה שאין אני „עומד על המקח" — שב לבקרני אחרי ימים אחדים, וגם הפעם בלוית אדלמן. בין שאר דבריו בקשני לקבל עלי את הגזברות של ספריה זו. על שאלתי לתפקידו של הגזבר — ענה אדלמן חלקו כי „עליו לשלם לספרן את שכרו, מדי חודש בחדשו, גם כשאין כסף בקופה"... הוצאה זו לא היתה גדולה ביותר. על כן הסכמתי להיות גזבר וגם חבר בועד הספריה.

הספריה הצטמצמה אז בשני חדרים, בדרך־יפו, למעלה מגן אנטימוס, אשר נבנה לכתחילה לתכליתה ולצרכיה של חנות מכולת. היא היתה פתוחה שתים־שלש שעות ביום והספרן העובד בה, מר יצחק הורוביץ, היה אחד הטפוסים היפים של ירושלים בימים ההם. מתוך בחילה בחלוקה יצא ר' י. הורוביץ באחד הימים לגרמניה ללמוד מלאכת־יד, על מנת להתפרנס מיגיע כפיו. הוא למד שם את מלאכת־הסריגה, אף מצא נדיבים שהמציאו מכונה לסריגת־גרבים. אך השעה לא שחקה לו, ועבודת הסריגה המעטה לא הספיקה לו כדי מחית ביתו. כמו הנס זכס בשעתו, שהיה גם רצען וגם פיטן, כן היה הורוביץ גם „זאקין־מאכער" וגם ספרן... הוא היה איש משכיל ויודע ספר, וכאשר נתמנה למורה בזכרון יעקב היה מן המורים הטובים.

ועד הספריה היה מתאסף אחת לשבועים, ביום הששי אחרי הצהרים. בן יהודה היה לא רק ראש הועד, כי אם גם כותב הפרוטוקולים, המדפיס

ומפרסם אותם בעתונו „הצבי". פרוטוקולים אלה היו מפורטים ומדויקים כ"כ, כאלו היה הועד, לפחות, המורשון הלונדוני בעצמו. סוף סוף היו הרפורטים האלה לרועץ לספריה, כי באחד מהם כתב בן יהודה שר' מ. לונץ דבר דברים שלא כהוגן וכי היושב ראש נזף בו. הדברים האלה היו לשיחה בפי ליצני הדור והחבילה הקטנה נתפרדה.

עם יציאתו של מר י. הורוביץ לזכרון־יעקב נסגרה „הספריה של בן יהודה" (כן קראו לה אז, ולא בלי צדק, כי הוא היה המשתדל העקרי ביסודה וגם בהחזקתה. והוא שהמציא ממר אליהו שייד, ב"כ הברון רוטשילד, את מאתים הפרנק לשכר דירה בשנה), וחסרונה הורגש בירושלים, כי היא הכילה ספרי־שמוש הנחוצים לסופרים ולבלשנים. הדרישה לספריה היתה מורגשת הן מצד המלומדים והן מצד הנוער של בתיה"ס. נתרבה כמו כן מספר בני הישיבה שהיו צמאים לספר, לעתון עברי ואפילו ללועזי. משראתה לשכת ב"ב שאין דרך לחדש את הספריה הישנה, עמדה ליסד ספריה חדשה. הספריה נוסדה תחת נשיאותי בלשכת ב"ב, וגם לאחר שנתפטרתי לשנתים מן הנשיאות כדי לזכות גם אחרים בכבוד זה, נשא־ה ספרית אברבנאל תחת ראשותי, כי המוסד היה יקר לי *.

בשנת תרנ"ד, עם בוא מר יהושע סירקין לירושלים, באה הגאולה גם לספריה של בן־יהודה, לאמר לקובץ 1031 הספרים של „בית־הספרים לב"י". מר סירקין קרא לאספה את משכילי ירושלים ובתוכם גם את בן־יהודה, פינס, יעבץ והציע ליסד ספריה מרכזית גדולה אשר השם „בית נאמן" יקרה עליה. בתוצאות האספה נבחרתי פה אחד לראש הבית־הנאמן, בן יהודה הסכים מצדו למסור את ספריתו לרשות ה„בית הנאמן", לאמר לרשותי. ומשום שהייתי ראש הספריה „מדרש אברבנאל", היה אחוזן של שתי הספריות הקטנות דבר מובן מאליו. יש להודות שבן יהודה שמח על

---

* ב„תולדות בית הספרים הלאומי והאונברסטאי", ירושלים, דף 1, נאמר בטעות, כי נתמניתי לגזבר מדרש־אברבנאל. בטעות מונים אותי בדף ה' בין מיסדי „בית הספרים לבנ"י" בשנת תרמ"ד; רק מקץ שלש שנים, כששבתי מלמודי באירופה לא"י נספחתי על הועד כגזבר. טעות היא כמו כן למנות את הד"ר הרצברג בין מיסדי „מדרש אברבנאל", כי עזב את ירושלים עוד כשנה וחצי לפני הוסד בית ספרים זה. מן הראוי לתקן גם את הטעות שהספרן לא קבל את משכורתו במשך ימי המלחמה. הספרן סבל אמנם, ככל פקידי העזרה והחברות האחרות, מירידת ערך הניר התורכי; אך אין זאת אומרת שלא קבל את משכורתו.

המוצא הזה, מוצא־בכבוד, מאותו הסבך האישי שנתהוה בינו ובין אילו מחברי הלשכה, וגם על ההזדמנות להבליט לי את ידידותו הפרטית.

בית הלשכה היה בבית עמיאל אצל מגרש הרוסים, המוקף גן קטן. חדרי הספריה היו מן הטובים והראוים ביותר לתעודתם. היה בבית הזה גם חדר גדול לאספות ולנאומים. לספרן נתמנה אז מר אהרון כהן, שעשה את מלאכתו באמונה, טפל בספרים ובסדורם בחבה ובהתמדה, גדל עם הספריה. עד כי היה לספרן ולביבליוגרף מובהק. הספריה נתעשרה אז בספריתו הפרטית של יל"ג, בפוליגלוטה הלונדונית שנשלחה ע"י מר סירקין לירושלים ובכל הספרים והמפות של „פלשתין אקספלוריישין פונד", שנשלחו, ע"פ בקשתי, מאת פ. ד. מוקטה בלונדון, בספרים שראו אור ע"י כורש אדלר באמריקה ועוד.

רעיון ה„בית הנאמן" קבל עד מהרה צורה ממשית, כי אביר הרעיון ליצור בירושלים ספריה מרכזית גדולה, ד"ר יוסף חזנוביץ, החליט לשלוח את 8000 הספרים הראשונים שאסף בחבה ובמסירות רבה.

גדולה היתה שמחתנו בהגיע ארגזי ספריו של חזנוביץ לחוף יפו, אך נבוכים מאד היינו, כי נטל עלינו להוציא עוד כששים לירה דמי משלוח הספרים מאודיסה ליפו ומיפו לירושלים*. על כן החלטנו לפנות לעזרתם של יהודי ירושלים. בלוית הד"ר קרישבסקי, שדבר רוסית, עליתי אל שכונת הבוכרים, שכונת עשירי ירושלים: „בשביל פדיון שבויים באנו אליכם — היו דברינו אליהם — והשבויים ספרים קדושים הם ויקרי הערך". דברינו מצאו הד בלבות יהודי בוכרה. בעזרת חכם השכונה ובעזרתו של מר שלמה מושיוף קבצנו במשך שתי שעות סך של 27 נפוליונים.

הלכתי לתבוע תרומת כסף מידי הבנקאי מר חיים אהרן ולירו, יחוסו של ולירו אלי היה יחס של ידידות, וגם היה נענה לדרישותי בעניני צדקה. אך מפקפק הייתי, אם יענה הפעם לתרום תרומה הגונה לטובת בית הספרים. ידעתי מראש שהדבור „פדיון שבויים" לא יפעל עליו.

בבואי מצאתי אצלו את החג' רשיד נששיבי, אשר הכרתיו עוד מימי קנית אדמת שערים, מקום ביה"ח של עזרת נשים ומושב זקנים. בנוכחותו

---

* אמנם, ממכס היו הספרים פטורים. „מדרש אברבנאל" נחשב כ„ישיבה" (לכך נתכונו בצרוף „מדרש") ותעודת הח"ב הספיקה לפטרנו מן המכס.

לא מהרתי לגשת ישר אל ענין בקורי, אך החג׳ בקשני לגמור את עניני, כי אין הוא אץ ללכת. אז פניתי אל ו. עברית: התוכחנו והתפלפלנו ללא תוצאות.

— על מה תריבו — שאל ונחש החג׳ בודאי רוצה ה״ראיש״ (המנהל) בהלואה ואתה אינך נענה לו

— נכון הדבר — ענה ו. כשהוא שמח להטות את השיחה לענין אחר.

— ומדוע לא תלוה לו? כלום אין הוא איש מהימן?

— על סמך מה אלוה לו? — ענה הנשאל — על נכסי דלא־ניידי שיש לו?

— אולם הן אפשר לבטוח באדם גם ע״פ אישיותו וע״פ נאמנותו!

— אך פזרן הוא הראיש — המשיך ולירו בעונג.

— ובכן, אני אערבנו — החליט החג׳ רשיד ברצינות.

— אם תערבנו, אלוה לו ברצון — ענה ו.

— ״עלא ראסי״. מהו הסכום אשר יבקש?

— חמש מאות לירה...

— ועל סכום כזה תתוכחו?

אז קראו לפקיד בנוינישתי מן החדר הסמוך, צוו עליו לערוך שטר על 500 לירה בערבית ולהגישו לפני החג׳.

— והבולים אים? — שאל החג׳ כשקולמוסו טבול בדיו.

ו. לא רצה להשחית בולים חנם, ויגל להחג׳ את מטרת בואי האמתית. חג׳ רשיד נששיבי, שהיה בעצמו בעל ספריה יקרה, ידע להעריך כראוי את גאולת הספרים מנמל יפו, והוא שהמליץ עתה לפני מר ולירו לנדב את מאת הפרנקים שבקשתי ממנו. מר ולירו ענה לו, כי המוה״מ עצמו שוה סכום כזה והוא נענה להמלצתו. יחסו של החג׳ אלי הפליא אותו מאד והוא ראה בזה ״קדוש השם״.

במפעל הספריה השתתפו כאחד גם יעבץ וגם פינס, אך משום שהיה פינס תושב א״י משכבר הימים נשאר הוא כעובד קבוע במוסד. פינס אבד את משרתו בקרן מזכרת־משה מונטיפיורי ואח״כ גם אצל חו״צ, וימצא לו בהשתדלות ידידו הותיק ר׳ י. מ. סלומון משרה חלקית בבקו״ח. אמנם היה במשרה זו משום השפעה רצויה על עניני העדה, ומבחינה זו היה בה כדי לספק את רוחנו; אעפי״כ היה לבי דואב על כח רוחני מצוין זה שאינו

מוצא לו רשות־פעולה רחבה יותר. על כן שמחנו להשתמש בו לטובת מוסדנו ולתת לו משרה, ולו גם קטנה, שתהיה הולמת את סגולותיו.

התלמידים שהתמידו בשעורי הערב לא היו בעלי המלאכה העיפים מעבודת היום, כי אם תלמידי הישיבה בגיל 17—22. גבאי הת"ת של הספרדים פנו אלינו (אפרים כהן, דוד ילין ומיוחס) כמה פעמים בבקשה לערוך להם תכנית למודי ת"ת; אך מה תועיל התכנית, אם מורים אינם? וע"כ חשוב הוא, שמשתלמים בשעורי ערב אלה י"ג תלמידים בעברית, 10 בערבית. בעוד שמספר תלמידי בתי־הספר המודרניים (ביה"ס למל והאליאנס) לא עלה אז על 300, מנו בתי הת"ת כ־3000 תלמיד. אם יעלה בידינו להעמיד מורים מתוקנים למוסדות אלה, ועשינו צעד חשוב להטבת החנוך בעה"ק.

הרבה דנו בישיבות הלשכה בשאלת יסוד גן־ילדים. חפצנו להתחיל במאה ילדים ושתי מורות. התקציב שנדרש לנו—4000 פר' לשנה. אלמלי המציא הקונבנט 2500 פר' לשנה, היינו מעזים לגשת אל הגשמת המפעל הזה, שהיה מוסיף כבוד ללשכה ולאגודה כלה. הקונבנט הכיר בשאיפות הנעלות של הצעותינו, אך לכלל מעשה לא הגיעו הדברים. מר ביען הטוב השיב גם הפעם בכתב־ידו הקליגרפי „תפסת מרובה לא תפסת" (פתגם זה היה נוהג לכתוב עברית), והרעיון של יסוד גני־ילדים יצא אל הפועל רק כעבור שמונה שנים, ובית מדרש למורים לאחר תשע שנים. עזרתה של האגודה נצטמצמה בתמיכת בית־הספרים.

הדין־וחשבון אינו מכריז על פעולתה של נסיעתי בחברת ילין והמנוח שמעון רוקח לאלכסנדריה ולקהיר לשם אחוד הלשכות ורכוזן, כי השעה לא היתה עדין כשרה לכך. ואף הנסיעות של שליחי הלשכה ילין ומיוחס שבאו אחרי כן, היה בהן כדי להכשיר עבודת בני ברית בעתיד. הלשכה בסמירנה לא היתה עדין בת קימא וגם רוב הלשכות בבלקן התחדשו שנית ע"י מר סיגמונד ברגל, חבר הלשכה הגדולה בברלין, לאחר שהכשרתי בשבילו את הקרקע באחת מנסיעותי מברלין לירושלים. מאד שמח מר ברגל בקבלו את הטלגרמה שהכל מוכן ושיכול הוא לבוא „לסדר את הקדושין".

לתכלית התחדשות הלשכה בסופיה היה עלי להשלים בין הד"ר עהרנפרייז ואחדים מראשי העדה. לשמחתי עלה הדבר בידי.

מסע כלולות (מנ"א, תרנ"ה)

חותני, מר אליעזר ליפמן קמיניץ, היה ידוע כאיש בעל חוש היופי, ובסדרי מוסדו השביע את רצונם של טובי התירים היהודים והבלתי־יהודים; וע"כ היה הדבר מובן מאליו, שכלולות בתו הבכירה תהיינה לפי מנהגי אירופה ואף תעלינה עליהם. בין ידידינו שטפלו בשפור החגיגה היה גם מר נבון, מנהל המחלקה לעבודה בביה"ס של האליאנס, שהכין על גג בור־החצר שבהוטל קמיניץ במה מפוארת ועליה חופה יפה. השאלה בדבר חלוקת־הכבודים בין שני הרבנים הראשיים בירושלים בשעת סדור־הקדושין נפתרה על נקלה. ר' שמואל סלאנט הסביר לי, כי מפני הבדל המנהגים אצל האשכנזים והספרדים לא יקופח כבוד הח"ב אלישר, אם אכבדהו בברכה השניה, שהיא הברכה העקרית אצל הספרדים. שניהם, גם ר"ש סלאנט וגם הח' אלישר לא התנגדו לכך, שבמקום שירת החזן, שירה בלא מלים הנהוגה אצל האשכנזים, תשיר מקהלת תלמידי־ביה"ס בנצוחו של י. פרס את השיר „אדיר על". בשיחתו לפני טקס החופה התפאר ר"ש סלאנט בטביעת־עינו: בהיותו, שלש שנים קודם לכן, סנדק אצל אחד מנכדי קמיניץ, בקש ממנו ר' ליפמן קמיניץ, שהיה יהודי אפטריארכלי בהליכותיו, כי יברך את בתו הבכירה. „אמנם אין אני גוטער איד" ענה הרב ש. סלאנט, „אעפי"כ ברך אברכנה": "בתי, קרא ר' שמואל כשהוא מניח את ידיו על ראשה, מברך אני אותך שתזכי בבן־זוג שאת רוצה בו — ותוך כדי דבור קרץ קריצת עין מלאה ערמה ותבונה אלי... כבר קלטו אזניו מההשערות על דברים שבלב, כי ר' שמואל אהב לשמוע חדשות.

מעין סמל להתקרבות הספרדים והאשכנזים שמשה המסבה המשותפת של אורחים וקרואים משני העדות. ובאמת נעשה נסיון של אחוד בימים ההם. לאחר רקודם המשותף והנלהב של ר"מ פינס ורעיתו נגשו ר' יוסף ריבלין ונסים בכר לבשרני ע"ד האחוד הקרוב ועל הועד המשותף העומד להתכונן. לפי בקשתם נדבתי נדבה הגונה לטובת המפעל הזה, אף כי פקפקתי הרבה, אם כבר הגיעה השעה לכך.

מסע־הכלולות שלי היה טיול לארכה של א"י. ארבעה שבועות נמשכה הנסיעה. האהלים וסוסי הרכיבה נתנו מאת חברת־קוק בעין טובה, כלתירים נוסעי המחלקה הראשונה. קמיניץ העמיד לרשותנו טבח מיוחד אשר לונו בכל הדרך.

בעלותנו מירושלים לעשות דרכנו צפונה, סרנו לשעה קלה אל ידידנו רשיד נששיבי, שגר על הר־הצופים, ומשם המשכנו את דרכנו עד רמאללה ועד בית־אל, שאליה הגענו עת ערוב היום. אהלינו היו נטויים. המחזה הרומנטי מעל הגבעה והרוח הקרירה והמלטפת השיבו את רוחנו לאחר הרכיבה המיגעת במקצת בחום השמש.

למחרת לנו בלובן (לבנה) היושבת בתוך קלחת מוקפת הרים ועל יד מעין מים־חיים, אך החום וביחוד הפרעושים לא הניחו לישון. לעומת זאת החלפנו כח בלילה השלישי — בשכם. אהלינו נטיו על גבעה שע"י ראש־אל־עין, בקרבת העיר, שהיתה בעינינו, תושבי ירושלים, כגן־עדן ממש.

סרנו אל השמרונים אשר ידעתים יפה מבקורי הקודמים. אשת הכהן הגדול ישבה כלואה בחדר, כמצווה בדיני טהרה, ולא יכלה לנהוג מדת הכנסת־אורחים באשתי. בבקורנו זה למדנו עד כמה מדקדקים השומרונים בכל חוקי התורה לכל פרטיהם.

עברנו את כל עמק־יזרעאל והגענו לנצרת. כאן מצאנו צילנים משוררים. שירתם של אלה לא נמחתה מלבנו שנים רבות.

את שבתנו עשינו בטבריה. אהלינו נטיו על חוף הים, אך החום היה קשה כ"כ, עד שהוכרחנו לעבור אל בית נגר גרמני שהיה גם מאכסן אורחים. כדרך רוב אנשי־טבריה בחרנו גם אנו לישון על הגג.

עד מהרה יצא בטבריה הקול, שהברון והברונית רוטשילד הגיעו לטבריה וכי נטו את אהליהם על שפת הים; אך בצאת הסקרנים לחקור את פרטי־השמועה לא מצאו את האנשים אשר בקשו. הידיעה על בוא הברון והברונית רוטשילד הגיעה, מפי בני־לויתנו, גם עדינו, ומשחקרתי ולא מצאתי אהלים אחרים זולת אהלינו, הבנתי כי בני־טבריה רואים בנו את הברון ואת הברונית רוטשילד.

בעברי בשוק העיר נגש אלי ר' בנימין אמדורסקי, מתושבי טבריה, הושיט לי יד לשלום ובקש להודע פרטים על מקומו של הברון אשר הגיע לטבריה. אגב־אורחא השמיעני, כי קרא ב„החבצלת" על החתונה שחגג „אחי", אפרים כהן, ברוב פאר בירושלים. אז הבנתי כי החליפני באחי חיים, שהיה פקיד הברון רוטשילד בימים ההם. מה מאד חרה לו באמרי לו, כי על דבר החתונה ידעתי, אך לא ע"ד הברון והברונית.

לא אחת החליפוני באחי. כך, למשל, היה מעשה באכר אחד מראל"צ,

אשר ידע יפה את אחי שהיה אז פקיד במושבה זו. מר הירשפלד לוה אותי משער־יפו עד ביה"ס למל. כרבע שעה ארכה שיחתנו, וכשנפרד מעלי בקשני לדרוש בשלום אחי אפרים כהן. — בימי למודינו בהנובר התגוררנו, אני ואחי, בבית אשה זקנה, שהיתה בעלומיה מורה בבית המלך גיאורג בהנובר. לא פסק פיה מלספר על גדולתה בבית המלכות, וספוריה היו עלינו לטורח. לא אחת הייתי מפסיק אותה באמצע ודוחה את ההמשך לשעה אחרת אך את ההמשך היה שומע אחי... וכך להפך. — כשבקרני אחי בבית־היתומים בנורבוד ע"י לונדון לא ידעו כמה מאנשי המוסד להבדיל בין שנינו, היה מעשה שנשאלתי אם אני הוא אני או אחי. הרוורנד הריס מנהל המוסד, שאלני אם עדיין לא פגשני אדם ואמר לי: „מרחוק חשבתי שאתה הוא זה; כשנגשת אלי מקרוב חשבתי כי אחיך הוא זה; עתה שהנך עומד לפני, רואה אני שאינך לא אתה ולא אחיך"...

בראש־פנה קבל את פנינו פקיד־המושבה א. אסובצקי. הוא עבר לראש־פנה לאחר „שעזב" (ואכרי ראל"צ היו גורסים „לאחר שגורש"), את ראשון־לציון. אח"כ נוכחו האכרים כי לא היה אסובצקי מן הרעים שבפקידים. אשמתו הגדולה היתה, לפי דברי רבים, המעבר הפתאומי מידידות לשררה. לפי דברי ידידיו גרם לכך ההכרח למלא אחרי הפקודות מפריז.

אסובצקי היה אדם בעל־כשרונות. למקוה־ישראל הוכנס בהיותו כבר אדם בוגר, אך עד מהרה למד את השפה הצרפתית במדה כזו, שהברון והברונית רוטשילד היו נהנים מהדו"ח שלו, שהיו מצוינים בסגנונם. אסובצקי הרבה להתעסק בקנית קרקעות, אף הצליח בהליכותיו עם האפנדים. אסובצקי העלנו אתו צפתה, הביאנו אל משרדו והראה לנו את כל כבודו בעיני האפנדים הערבים הנכנעים ונשמעים לדבריו. הוא הביאנו אל הרב ר' רפאל דיין. עוד קודם קבעתי בתכנית־סיורי בקור אצל האיש הזה שהיו אומרים עליו כי הוא „ר' שמולקה סלנט" של צפת, פקח ורב השפעה. מעלה יתרה היתה לר' רפאל דיין, שהיטיב לדבר ערבית, ותושבי העיר הערבים התיחסו אליו בידידות. בכלל היטיבו יהודי־צפת האשכנזים לדבר ערבית הרבה יותר מיהודי־ירושלים, כי הישוב הצפתי היה ישן יותר. גם בדרכי חייהם ובמלבושיהם קרובים היו לערבים יותר מהאשכנזים שבירושלים.

לשמחתו של ר׳ רפאל דיין יכולתי למסור לו ד״ש מר״ש סלאנט, שראיתיו לפני ימים מספר. מצפת הוליך אותנו מר אסובצקי אל המושבות משמר־הירדן ויסוד־המעלה עד מתולה, הצעירה במושבות הגליל העליון בימים ההם. בשל המחלוקת עם השכנים הדרוזים, כמעט לא היה אז עדיין כל ישוב של אכרים במתולה.

ממתולה שבנו לראש־פנה למען המשיך את דרכנו עפ״י התכנית שנק־בעה מראש עפ״י ה״שלחן ערוך״ של קוק. את אהלינו נטינו ללינת לילה על־יד מקור־הירדן באנייס, אחת הנקודות הנהדרות ביותר שבא״י. בבניאס הוגד לנו, כי במחוז הדרוזים שורר אי־שקט ויעצונו לקחת עמנו את אחד השיכים הדרוזים ללוותנו מהלך יום או יומים — וכן עשינו. למחרת היום, בתשע בבוקר, ואנחנו על שפת־נחל קטן, מתכוננים לפת שחרית, והנה קולות קוראים אלינו מעל ההר. אלה היו קולות „המוקרים״ שהקדימו לצאת לדרך, להכין בשבילנו מקום מנוחה מתאים לשעת הצהרים. מתוך הקריאות הבינונו, כי דרוזים לקחום שבי. הם בקשו כי השיך הדרוזי המלוה אותנו יעלה אליהם. עוד זה קורא ופלוגת־רוכבים דרוזים, אנשי קומה והדר, רכובים על סוסים אצילים ירדו מעל ההר ויקיפונו. השיך אשר בלויתנו לא היה איש־מלחמה, אך כנראה אדם מכובד בעדתו. ראש הפלוגה דרש בשלומו בנמוס ובכבוד, אך רמז לו להתרחק מעמנו, כי דברים לו רק אלינו. במתורגמן שלנו לא נהג כבוד כלל, צווה עליו „שלא להתערב״, והרחיקו. נמצאנו איפוא אשתי ואני לבדנו בתוך מעגל־הרוכבים. מפקד הפלוגה ירד מעל סוסו, דרש בשלומנו בכבוד ופתח את דבריו באנגלית דלה עד מאד. נתברר לנו, כי חושב הוא אותנו כאנגלים וכי אומר הוא לאסוף אותנו „כאורחים מכובדים״ אל תחת צל קורתו, עד אשר תתערב אנגליה בדבר „השבוים״. כל רע לא יאונה לנו, אף לא יחסר לנו דבר...

— „אסתע׳פר אללה״ — ענתה רעיתי בערבית צחה — אמנם הכרת פניכם תענה בכם כי אנשים חכמים ונבונים אתם, אך טעיתם הפעם במשפטכם. לא אנגלים אנחנו כי אם ילידי־הארץ.

דבריה של רעיתי לא עשו את הרושם המקווה. דבורה הערבי לא הפליאם ביותר, כי בבירות מצויים אנגלים ואמריקנים השולטים בשפה זו. ראש הפלוגה חזר על החלטתו כי נגמור את סעודתנו וכי נשאר אתם עד אשר תתערב הממשלה האנגלית. סבורים היו דרוזים אלה, כי בעזרת

שבויים אנגלים יסבו את תשומת לב אנגליה לעניניהם בסוריה. המרוניטים שונאיהם ויריביהם השיגו הכל ואפילו מושל נוצרי, ורק הם נשארו משועבדים לתורכיה.

לשוא התאמצנו להסביר להם, כי אין אנו אנגלים. אהלי־קוק ודגליהם האנגלים היו בעוכרנו. אך הנה שאלנו ראש הפלוגה, אנה פנינו מועדות — וכאשר שמע, כי אל אחי חיים כהן, פקיד הברון במזריב שבחורן, אנו נוסעים התבונן בי רגע ויאמר: „חושב אני כי אמת בפיך. את אחיך ידעתי יפה והדמיון שביניכם רב הוא"... בטחונו ואמונתו בדבריו גדלו עוד יותר, כשקראנו עפ"י שאלתו בשמות מכרים שונים בבירות, כגון אמיל פראנק, יהודי אלזסי בעל עסקים גדולים וב"כ הברון רוטשילד בזמן ההוא.

אז הסביר לנו ראש הפלוגה פנים ויסב עמנו לשתות קפה. מתוך השיחה נתברר, כי מקבל הוא מידי אחי סכום מסויים כדי לשמור על שלומו של המשק במזריב. שנים מאנשיו נשלחו מיד להדביק את האורחה אשר לפנינו, לצוות על משמר הדרוזים שלא לעכבה וגם ללוותה עד מקום חניתה הקרוב. את השיך הדרוזי שלוה אותנו עד הנחל, פטר ראש הפלוגה לביתו, באמרו כי הוא עצמו ילונו עד בית אמה הקרובה לדמשק: דרכנו שהתחילה ביום ההוא בדאגה ופחד, נמשכה מעתה ונגמרה בעונג ובחדוה. פלוגת הדרוזים השתדלה לשעשענו בדרך, ערכה „פנטסיה" של התחרויות־סוסים וזריקת־רמחים. דומני שאפילו סוסי־השולטן, שנשלחו ירושלימה ללוות את הקיסר הגרמני בעת בקורו לא היו יפים ואצילים מסוסי־הדרוזים האלה. ואף רוכביהם לא היו הדורים ומצוינים כרוכבים בני־לויתנו.

גם בבית־אמה היתה אדמה להברון, אך ישוב לא היה בה. האדמיני־סטרטור, יהודי ספרדי, בן למשפחה נכבדה בדמשק, ואשתו ובתם קבלונו בסבר פנים יפות, אף ערכו לנו נשף, והאשה עם בתה רקדו רקודים ערביים בטוב טעם.

מוקפים פלוגת־הדרוזים לנו אותו לילה נעים באהלינו בבית־אמה. למחרת הכין הפקיד סעודת־בוקר טובה לנו ולמלוינו. נפרדנו מעל הדרוזים בידידות, להמשיך את דרכנו לדמשק. את שלשת הפונטים שהגשנו לראש־הפלוגה סרב הלה לקבל, אבל כשהסביר לו הפקיד שכונתנו היא, כי יקנה לו בכסף זה איזה חפץ בדמשק שישמש זכר לפגישתנו וכי תשורה אחרת אין עמנו, נתרצה ראש הפלוגה וקבל.

הוא הבטיח לבקרנו במזריב ולבלות עמנו במסבת אחי, ואף קיים את הבטחתו. אלא שאנו נתעכבנו בדמשק, וכשבאנו למזריב לא מצאנוהו עוד.

בלינו בחברת אחי רק שלשה ימים. בימים ההם תלו תקוות גדולות בהתישבות בחורן. האדמה פוריה מאד, וכבר אז עברה דרכה מסלת־הברזל לדמשק. אחי היה מומחה לא רק למטעי גפן, כי אם לחקלאות בכלל, אף נתמחה במשך כמה שנים בראשל"צ ובפתח־תקוה, — ולפיכך מנהו הברון לנהל את העבודה ולהכין את תכנית ההתישבות. התקוות הללו לא נתגשמו כידוע, כי הממשלה לא הסכימה להתישבות יהודית בסביבה ההיא, באמרה להגן על החוכרים החיים על האדמה הזאת. ממזריב שבנו לדמשק, נסענו לבירות, ומשם באניה ליפו. לאחר ארבעה שבועות הגענו לירושלים. שבתי אל התורה ואל העבודה.

שנת הלמודים 96־1895

בסוף הקיץ 6—1895, בתשרי תרנ"ה, עזב הירשנזון את ביה"ס. יליד ירושלים ולמדן מובהק היה הירשנזון, ואחד החלוצים הראשונים להוראה העברית. קשה היה לו לשמש עם הד"ר גרינהוט בכתר אחד, והצעיר שבשני הרבנים צריך היה לפנות את מקומו לזקן ממנו. הירשנזון עובר לקושטא ופותח שם בי"ס לעצמו. במכתביו הוא מודה, כי רק הודות לשנות העבודה שעבד בביה"ס למל עלה בידו ליסד ולנהל בי"ס בעצמו.

מקץ שלשה חדשים עזב את ביה"ס גם המורה שטרן, ועל שתי הכתות הנמוכות להתאחד שוב לכתה אחת. (לשם כך צריכים היינו להרוס כותל מבדיל בין שני חדרים). גם הכתות האחרות מוכרחות להתאחד במקצועות אחדים, ועלינו להסתפק ב107 שעורים לשבוע ב4 כתות, ובשלשה מורים וחצי. הקצוץ בשעורים לא היה על חשבון העברית ולמודי הקודש, כי אם על חשבון הגרמנית, שנתמעטה עד כדי 17 שעורים, וע"ח הערבית שנתמעטה עד 15 שעור.

בבחינות לשנת־הלמודים השתתף הקונסול החדש הריטר פון ציסקיני, שבא תחת הקונסול איפן. גם הוא התענין הרבה בביה"ס למל. במשפטו על ביה"ס למל הוא כותב: „המוסד ממלא את תפקידו במלואו, ושמח אני להביע את ספוקי והכרתי למנהל ולחבר־המורים על התוצאות

המצוינות. הפתיעני ביחוד המבטא הנאה של רוב התלמידים בגרמנית ובערבית, למרות מה שהם שומעים בביתם את הז׳רגון״.

הקונסול ציסקיני לא היה היחידי שהתפלא על המבטא היפה של תלמידי ביה״ס למל. אומרים על שמריהו לוין שהיה מלגלג בימי ר״ב־השפות על „למל־שול־דויטש״. ואולם הקונסולים, וגרמנים „טהורים״ אחרים, כגון נתן, מצאו את המבטא טהור יותר מאשר אצל רבים מן הגרמנים עצמם. מנהג ישן הוא בעמנו: לדרוש מעצמנו יותר משדורשים אחרים מאתנו.

בקודי הפרופ׳ לודויג שטיין וניומן כהן בירושלים, 1896/97.

חג הסוכות תרנ״ז. ליל שבת. אני מסב בסוכת הוטל קמיניץ אל שלחן אורחים יהודים שהגיעו אותו יום ירושלימה: איש ואשה ובנם מאמריקה, ואורח יהודי מגרמניה. תוך כדי שיחה על ירושלים ועל המקומות שיש לבקר בה, החלו שני האורחים, גם האמריקני וגם הגרמני, להתפאר בידידים הטובים שיש להם בעיר הזאת. הזקן האמריקני התפאר בידיד ירושלמי שבא אליו בניויורק לבקש מידו גמילות־חסד של 500—1000 דולר; כששאלו ל„ערבות״, ענה אותו האיש „שהוא עצמו הערב״... הדבר מצא אז חן בעיניו כל־כך, עד אשר לא פקפק מהלוות לו את הסכום המבוקש: ירושלמי זה היה מידידיו הטובים כל ימי שבתו בניויורק והיה נכנס כמעט בכל יום שבת לביתו. גם בלעדי ידידו הירושלמי מובטח הוא בקבלת־פנים רצויה מצד איש אחר, כי הרי מכתב־המלצה עמו מאת כורש אדלר.

האורח הגרמני דבר על מכרים טובים בירושלים — למשל, על תלמיד אחד החייב לו טובה מרובה עוד מימי שבתו בברן. תלמיד זה ודאי ישמח מאד לנהלו ולהדריכו כל ימי־שבתו בירושלים

הקשבתי לדברי שיחתם של האורחים ואפן אל האמריקני ואומר: „כב׳ הוא בודאי ניומן כהן מניו־יורק וכב׳ — פניתי אל היהודי הגרמני — הוא כנראה הפרופ׳ לודויג שטיין״... שני האורחים נעצו בי עינים תמהות: ידיעה ונחוש זה מנין לי, „ידידך הירושלמי, אמרתי לאמריקני, ר׳ ליב כהן, אבי הוא — ואף מכתבו של כורש אדלר, כן משער אני, שלוח אלי. ותלמידך אתה, — פניתי אל הפרופ׳ שטיין, — ודאי שהוא הד״ר גרינהוט.

אף נזכרתי והכרתי בך אותו האיש שהיה סר בלוית יוהן כהן לבית הרב הד"ר ליב באלטונא, בשעות שלמדנו „שעור". (הוא וחברו כהן היו אז תלמידי הסמינר של הילדסהיימר בברלין ובאו לבלות חלק מימות־הפגרא שלהם באלטונה).

עם הפרופ׳ שטיין הספקתי לבלות רק שעות מועטות. טילנו פעם יחד לראות בשקיעת החמה מעל הר־הזיתים, גם נזדמנו פעם אל כוס תה בבית הרופא של ביה"ח רוטשילד. אשת הרופא, מג׳ארית משכילה וגברת־טרקלין עד כדי הפרזה, התרחקה בדרך כלל מחברת־יהודים, וביתה היה פתוח רק לקונסולים. הפעם הזמינה לכבוד בן־ארצה הפרופ׳ שטיין כמה ממשכילי היהודים. האורח היטיב את לבנו בדברי הומור יהודי, כיד הספור הטובה עליו ובנגון התלמוד דוקא. זוכר אני אותו בספרו מעשה בבני־ישיבה שהיו מתפלפלים ביניהם, מדוע הפרעוש שחור, עד שבא למדן בחכמת־הטבע והעיר שהפרעוש אינו שחור כלל. ומעשה ביהודי באמשטר־דם, ר׳ משה, שהיה יושב כל היום על התורה, אך סוחר דרך־אגב גם בעורות. נכנס אליו באחד הימים ר׳ יענקל ומצאו לומד, ויפן אליו בנגון הגמרא „שמא גלדא לך ממין פלוני אלמוני"? — „בעליה", ענה הלומד קצרות ושב לעיין בדף הגמרא. ר׳ יענקל טפס ועלה אל העליה. חטט ונבר בערמות העורות, עד אשר מצא את מבוקשו. שמח וטוב־לב שב אל חברו ר׳ משה ויפתח שנית בנגון הגמרא, כי יקבע לו את המחיר. „איני אומר כלל למכור את העור הזה" ענה ר׳ משה. „ובכן, למה לי „בעליה"? — זעף ר׳ יענקל. „ומה איכפת לי שאוררת במקצת את עורותי"? ענה ר׳ משה, ושב לסוגיה שעסק בה...

התענגתי לראות את גברת־הסלון כשהיא נהנית על ההומור היהודי ומתגאה בבן־ארצה.

האורח השני, מר ניומן כהן מניויורק, מצא את אבי בביתו שב„מחנה יהודה". שמחת שניהם על הפגישה היתה גדולה כי ידידים נאמנים היו. בו ביום נולד לי בני הבכור, ואבי ששמח כ"כ על אורחו ויזכור לו את התקרבותו אליו כל ימי היותו מתגורר בארץ נכריה, ותר על הסנדקאות לכבודו. מר ניומן כהן חשב לו ככבוד גדול וכזכות מיוחדת להיות סנדק בירושלים ואצל נכד ידידו משנים רבות.

לרגל בואו של מר ניומן כהן נזדמן לי לסור בפעם הראשונה לביתו

של „הרב דבריסק", הוא הרב יהושע ליב דיסקין. זה כשלש שנים שהיתה הרבנית דיסקין שולחת שליחים אלי להעיר את אזני על אשר אינני מביא איש מאורחי־ירושלים החשובים אל בעלה, בשעה שאל הרב ש. סלנט ואל הח"ב הספרדי הנני נוהג להביאם. כלום אין הרב דיסקין רב בירושלים, וכלום אין הוא הגדול בגדולי־הדור? היתה טוענת.

הבקשה להביא את מר ניומן כהן לפני הרב דבריסק באה הפעם מפי הרב עצמו. וע"כ נעניתי להזמנה.

— אורח מירושלים — הושיט לי הרב דיסקין את ידו.

— אורח, אך ישן־נושן, — עניתי; אני אפרים כהן.

— עד היום לא ראינוך... שלום עליכם...

— לא זכינו לראותך עד היום — חזרה הרבנית בהדגשה יתרה.

על שאלת הרב, היכן חגג ניומן כהן את ראש־השנה, ענה האורח: 'באַתן". הרב לא הבין את תשובתו; אולם כשאמרתי לו: אתן היא „אתונה", התפעל מאד וחזר כמה פעמים „סבי דבי־אתונה", „סבי דבי־אתונה", „וקהלה יהודית שם כיום"?...

כעבור ימים אחדים המציא מר ניומן כהן סכום־כסף הגון לבית־היתומים דיסקין. הרב לא בקש אף לא רמז על כך, אך ניומן כהן — אף כי השקפותיו בשאלת החנוך לא התאימו עם השקפותיו של הרב יהושע ליב דיסקין — ראה כי כלכלת יתומים והחזקתם כשהן לעצמן דבר נכבד הוא, ומן הראוי לתמוך במוסד כזה.

הרב דיסקין שלח נאמניו להודות לי על בקורי ועל הביאי את האורח ניומן כהן אל ביתו, ובקשני לבקרו שנית. כוונתו היתה כמובן להבאת אורחים. אחדים ראו בזה אות לקדמה; אך יש אשר ראו בזה רק את פרי הקנאה בר' ש. סלנט. גיסי מר פרומקין ספר לי, כי בהשלח פעם טלגרמה של ברכה להצר הרוסי בלי חתימתו של הרב דבריסק, קרא הרב לאספה רבתי בביתו והתמרמר על הפגיעה שפגע ר' ש. סלנט בכבודו. „אני אומר, טען הרב בהתמרמרות, חצי שלי וחצי שלך — והוא, ר' שמואל, אומר כלה שלי"...

הוטל קמניץ ואורחיו

בפברואר 1897 בקרו את ביה"ס שני פרופסורים אשכנזים מהיידלברג:

ברינוב ודומצ'בסקי. הם התבוננו במהלך הלמודים ועמדו על ידיעותיהם של התלמידים — ומצאו כי שיטת ההוראה מוצלחת היא ויש בה כדי להקנות לתלמידים, כבר בכתה הנמוכה, חופש ובטחון בדבור. הלמודים מרובי־הצדדים מרחיבים את אופק־ראיתם של הילדים ומשפיעים עליהם השפעה חנוכית והשכלתית כאחד. ברינוב נתן מתנה לבית הספר את המפה החדשה של א"י, הוצאת פישר־גוטה. בהיותו איש עשיר ומתענין במחקר הארץ (ובפרט של עבר־הירדן), בקר פעמים אחדות בא"י וגם הזמין מחבריו המומחים במקצועות השונים להלוות עליו במסעיו. ברינוב התאכסן תמיד בהוטל קמניץ, וכמוהו נהגו אנשי לויתו. באחת מנסיעותיו נלוה אליו הפרופ' אויטינג משטראסבורג. פעם נכנסתי לבית המלון ומצאתי את אויטינג רובץ על מפתן פתח־האולם לבוש בגדי בדוי. דומצ'בסקי היה המומחה הגדול בכתבי־יון העתיקים, ואויטינג — בכתבי הפיניקים; אבל אויטינג לא הסתפק במקצוע מדעי אחד. הוא דבר ערבית בניבים השונים כערבי גמור, וגם עברית ידע כהלכה. אמרו עליו שבנעוריו היה מקוראי „השחר" הותיקים. בפנקס האורחים של הוטל קמניץ הוא כותב כאחד הרבנים: „אני הצעיר יוליוס אויטינג מן הישיבה המהוללה אשר בשטרסבורג באתי אל הבית הזה אשר ביד מהר"ר קמניץ ואכלתי ושתיתי ולנתי ששה ימים, ועמי הפרופסור ברינוב ואשתו, וכלנו היינו מרוצים ושמחים וששים עצהיו"ט, והכל נקי וטהור וכשר". הרבה בדיחות־הדעת גרמה לנו הסכמה זו על „כשרות" מצד „הצעיר יוליוס אויטינג".

באותו זמן באה בהשתדלותו של רופא מגרמניה, יחיד ומיוחד בהלכות כשרות, הצעה לפני הרב סלנט להעמיד בהוטל קמניץ „שומר" על הכשרות, כי כך נוהגים במדינת אשכנז. אבל רבי שמואל דחה הצעה זו בשתי ידים, לאמר: אנשי ירושלים בחזקת כשרות הם ואין לנו צורך במנהגי אשכנז.

לא מעט היה מספר ה„אינטלקטואלים" מבין הנוצרים שהיו מבקרים את המלון היהודי על בתי־המלון של הנזירים. הסופר הצרפתי פלדן, למשל, דבר אלי הרבה על יתרונותיו של המלון היהודי. בפנקס־האורחים היה רושם: בעיר זו רבת השנאה, התאוה והפראות, בעיר זו המעטה חרפה על האמונה, מצאתי ישרות וצדק, ידידות נאמנה ונמוסים טובים, במלה אחת „ציביליזציון" בבית־המלון היהודי. הוא מיעץ לכל חבריו האינטלק־טואלים לבקר את היהודים הטובים האלה על הפרנציסקנים...

ומאידך גיסא היו תירים יהודים מה„אינטלקטואליים", שבחרו לשבת בבתי־מלון נכרים דוקא, ומעשה בקרובו של יעבץ, איש עשיר ונכבד מוורשא, שבא לבקר את ירושלים ונתאכסן דוקא בגרנד־הוטל. גדול היה צערו של יעבץ על כך. כעבור ימים אחדים בא האורח אל יעבץ ויפציר בו להזמין אליו את ידידיו מתוך משכילי ירושלים, כי ברצונו לומר להם דברים נכבדים. נעתרנו לבקשת יעבץ ונבוא אל ביתו לכוס תה. והאורח פתח ואמר: „את אחי אנכי מבקש. שמעתי הרבה על פרוד הלבבות ועל המחלוקת שבין אחינו בירושלים, ובהיותי שונא את המחלוקת סרתי לבית־מלון נוצרי. אל שלחני מסובים משכילים מבני דתות שונות — קתולים, יונים אייואנגלים, ארמנים — ונושאי שיחתם הקטטות והמריבות שבין בני־הדתות למיניהם ובתוך העדות עצמן. ולי הם אומרים: „מתקנאים אנו בכם היהודים: בקרבכם שוררות אחדות ואחוה". אז אמרתי: כדאי היה שאסור לבית־מלון נוצרי, למען אשמע דברים כאלה יוצאים מפי משכילים נוצרים. ובזה יכופר עוני".

היו גם תירים יהודים שנתגלגלו בבלי־דעת להוטל קמניץ (המדריכים הערבים היו מבטאים את השם המוזר להם — קמיניס, בסמ"ך במקום צד"י, וההדגשה מלרע), כי נשלחו שמה ע"י אחת מחברות־הנסיעה, — וישמחו להמצא בבית יהודי. תיר ממין זה היה הרמן טיטץ, מיסד בתי־המסחר המפורסמים, המכונים עד היום על שמו. בראותו את המזוזות, פנה אל סגן־המנהל ושאל אותו, מה טיבם של תיקים אלה. המנהל ענה: יהודים אנחנו; אך כשהתחיל טיטץ להתחקות על מצב היהודים בירושלים, הוכרח המנהל, איוונגלי מדרזרן, שעבד שנים רבות בהוטל — להודות כי דבריו „יהודים אנחנו" מכוונים אל בעל ההוטל. מר קמניץ שלח את האורח בלוית משרת אל מעוני בביה"ס, ומהיום ההוא נקשרו קשרי־ידידות ביני ובינו. קטן־קומה היה הרמן טיטץ, פשוט וטבעי בהליכותיו ואוהב היה לספר מה קשה היתה ראשית־דרכו במסחר, כי היה Self-made man במלוא המובן.

על חשיבות התעודות

על ערכן של בחינות בפומבי ובפני אורחים פרטיים מחולקות הדעות. היו בקרב המורים שהתנגדו להן. אין ברצוני להכנס כאן בעובי השאלה הזאת, אף לא הייתי בן־תורין בנדון זה. מוסד הזקוק לעזרה ולאהדה מן

החוץ והעומד במרכז החיים המתחדשים בעיר כירושלים, לא יכול בשום אופן לזלזל בכבוד האורחים, אשר בקשו לראות לא רק את עתיקות עה"ק, כי אם גם את הדור החדש המתחנך בארץ*. מה שבקשתי אני וחברי להראות לאורח הנבון היה בעקר שיטת־הלמודים והתאמתה לתנאי־המקום, שיטת רכוז המקצועות והשמוש בהם למעשה. ואשר לתעודות המבקרים האלה שנרשמו בפנקס־האורחים, הרי יש בדיעבד לשמוח עליהן. יש מהן המלאות ענין, בהיותן מגלות ומבליטות את אישיותם של כמה מאורחי־ירושלים ואוצרות בתוכן חומר נכבד לדורשי־רשומות של א"י החדשה. בין התעודות על ביה"ס מצויה גם תעודה של אב לשני ילדים, שנתקבלה הן על דעת הועד בפרנקפורט והן על דעתי אני בהערכה לא פחותה מזו שיחסו לתעודות אנשי־המעלה. כותב מכתב־התעודה הוא ר' אליקים גצל הכהן, סופר צנוע, איש תורה והשכלה, שותפו של המומחה לעתיקות מר רפאלי, המבין גם הוא במקצוע זה ובא בכתובים עם הנומיסמטיקן הידוע ליאופולד המבורגר בפרנקפורט.

אלפרד גייגר, מזכיר הכבוד של החברה, אשר ידע עברית, שמח על המכתב הזה ואסף אותו יחד עם תרגומו הגרמני אל תוך הדוה"ח. ואלה דברי המכתב:

פורים תרנ"ז

ידידי אדוני א. כ. נ"י.

חוב גדול — חובת־טובה — תתחובב לו נפשי. זה כמה אשר חנוך בני מסור בידו וכנוטע נאמן עליהם ישמור, יפקח עליהם לגדלם להצמיחם לעשותם לאנשים. אומן אתה אדוני יקירי, אומן בקי להפך מן חמר פשוט בתכלית הפשיטות לגשם זך וצליל ובהיר. יודע אני מצב בני איך היו כשבאו תחת ידך ועד היכן הגיעו עתה כיום הזה. ומה גמול אשיב לך, ומה מידי תקח? למצער תדע כי יש לב — ובלי ספק ג"כ לבבות — המכיר חסדך, ערכך ופעולתך על בניו. לב מלא רגשות־תודה בלי גבול, הנכון תמיד לשפך לצקת להביע לפניך מה שיש בלבי. ואתה אדוני, קבל נא ברצון

---

* נמצאו מבקרים שהיו מותחים בקורת על שהיינו מראים לאורחים גרמניים את ידיעות התלמידים בגרמנית ולמבקרים עברים — את ידיעותיהם בעברית, כי ראו בזה דו־פרצופיות. הבקורת היתה צודקת, לו הראינו למבקרים עברים את ידיעות התלמידים בגרמנית ולגרמנים — את ידיעותיהם בעברית.

פעם רחשי תודתי וברכתי, כי רבות רבות עוד תעשה ותפעל למען אלו עניי הצאן אשר אהבת, למען בני עמך אשר להם הקדשת כל כשרונך וטוב לבבך כל הימים.

הגני המוקירו ומכבדו כערכו הרם, המברכו בחיים מאושרים סלה.

אליקים גציל כהן סופר

שונא מתנות הייתי מעודי, אך מר׳ אליקים גציל הסופר קבלתי את מגלת הפורים שנכתבה בעצם ידיו בשמחה רבה וברצון רב.

שכטר

המלומד שכטר בא לירושלים, בסוף פברואר 1897, עיף ויגע מעבודתו בגניזה של קהיר. אמנם מועיל האויר המיוחד שבמצרים לשמירת ספרים וכתבי־יד, „אך מזיק הוא לבריאות הגוף״, — התאונן שכטר. חלק גדול מזמן ישיבתו בירושלים בלה בביתי וגם אני וגם רעיתי השתדלנו להוציא את חששותיו בנוגע לבריאותו. „בירושלים אין לי צורך בהדרכת „מנהיג הדור״ (כן קרא שכטר לתומס קוק ובנו). נעים היה לראות את הבוהמיון־לשעבר שמח כילד על הצלחתו בקהיר ועל התכסיסים הדיפלומטיים שאחז בהם למען השיג את מבוקשו.

היהודים שלנו — אמר שכטר — מפליגים במצוה זו של „הוה מתפלל בשלומה של מלכות״. רוצים הם לחיות בשלום עם המלכות, ועל כן השתמש לא בהמלצות של רבנים ואנשי־שם משלנו, אלא בהשפעת המושל האנגלי. המושל בקש שיפתחו לפניו את שערי הגניזה, וראשי־העדה לא סרבו לו. בהשפעה זו נתקבל גם לראיון אצל הכדיב, וראשי־העדה התימרו בכבוד שנתכבד מאת הממשלה. שכטר הסביר לי אגב שיחתנו, שהוא שמח למצוה שנזדמנה לידו להציל חלק של הגניזה מכליון ולשים קץ, במדה ידועה למסחר לא־הגון. היו מעשים שנתחלקו ספרים קטעים־קטעים ונתפזרו למקומות שונים — קופנהגן, לונדון, בודפשט. גם הביאני אל חדרו בבית־המלון ויראני „חלוקא דרבנן״ שנתכבד בה מטעם האוניברסיטה בקמברידג׳. עם כל ה„רכוש״ שעשה בקהיר לא נהג קלות־ראש גם בגניזה של חברון. לויתי אותו בנסיעתו זו והצגתיו לפני הרבנים. שכטר ישב ובדק ומצא גם ספרים יקרי־ערך. הוא העניק לעדת חברון ביד רחבה בעבור ספרים שלא היו להם הופכים (אף אם אמר מר אלחנן אדלר, כי

אחרי בדיקת שכטר יקשה למצוא איזה ספר חשוב, מצא גם הוא עוד ספרים ראויים לטלטול ללונדון). כשהיינו נוגעים בשיחתנו בשאלת העברית, היה מביע את התנגדותו לה ולחדוש מלים, כי ראה בזה רק מלאכותיות; אבל כשבקר את ביה"ס למל הודה, כי כך צריך להיות, אלא שהזהיר מפני הקיצוניות. בפנקס־האורחים הוא מרים על נס את תשובות התלמידים לשאלותיו הקשות הן בגרמנית והן בעברית, ומביע את תמהונו על הקלות שבה תרגמו מגרמנית לעברית ועל הלשון העברית השגורה בפיהם כהלכה.

בראשית שנת הלמודים 1897—1898 הגיעה הידיעה ע"ד פטירת הד"ר הרצברג בברוסל. הספדנו את הנפטר בלשכת ב"ב ובביה"ס למל והשתתפנו גם בהספדו של הד"ר גרינהוט בבית־היתומים. הספדי בלשכה נדפס ב— Zeitung des Judentums. על מאמרי ב"ג'ואיש כרוניקל" („ד"ר וילהלם הרצברג, כבוד למת ומופת לחיים") כתב דוד קויפמן שהוא עשיר ברגש ובתוכן. דברי מר בנדיקט, האינספקטור של האליאנס (נובמבר 1897), שהמנהל והמורים נושאים ברמה את שמו הטוב של ביה"ס למל, — מראים שהאליאנס לא חדלה להכיר בנחיצות המיוחדת של בי"ס למל ועיניה לא היו צרות בהתפתחותו.

איזידור שטרויס (מרס 1898)

מתועלת הרשימות בפנקס־האורחים נוכחנו בזמן בקורו של איזידור שטרויס, חבר הקונגרס בוושינגטון. הוא נכנס לבה"ס לאחר שגמר את התיורים בהדרכת מנהיג. אותו יום יום־פורים היה, אחד משלושת ימי־פגרא. שאלתיו אם קרוב הוא לאוסקר שטרויס, ויאמר כי אמנם קרוב הוא לו עד־מאד, אחיו הוא. פניו צהלו בראותו את כתב ידו של אוסקר אחיו בספר האורחים. בקשני להראות לו כמה ממוסדות ירושלים המשמחים את הלב במקצת, כי כל אשר ראה עד כה בלוית מדריכו עשה עליו ועל אשתו רושם עגום מאד. הלכתי עמו לכמה מוסדות, כגון לבית הספרים, לשני בתי־החולים, לבית־היתומים, והסברתי לו כמה חזיונות מן המתהוה. בקרנו יחד גם גם את האדריכל שיק והתבוננו בתכנית ביהמ"ק שבנה. שטרויס חלק ביד רחבה למוסדות שבקר וישמח לשוחח עם הגבאים בבואם אל התחנה להודות לו על נדבותיו. בבקורו השני בביתי, לפני נסיעתו בקשני

להקציע לו שורה או שתים בפנקס האורחים: „מצטער אנכי על שבקורי חל בימי־פגרא של ביה"ס, אך שמח אני לציין כי מאד התענגתי להכיר את א. כהן, אשר בחברתו בקרתי כמה מוסדות יהודים; ובספוק נפש הנני מודה שאשנה את משפטי הקודם על ירושלים ואתן את לבי למוסדות האלה הראויים לתמיכה מצד אוהבי האנושיות בכל חלקי־תבל".

באותו זמן בקר גם הציר האמריקני מקושטא את ירושלים, והוא ידידו של א. שטרויס. הוא הציגני לפניו וגם לו היה דבר אלי. הוא התענין בתולדות הקראים. רצה לראות ספר תורה של ביכנ"ס הקראים בירושלים. ומהיות זמנו דחוק שלחתי אל חכם הקראים לבקשו כי ימציא את ספר־התורה לשטרויס בשביל הציר האמריקני.

באחד ממכתביו אלי הציע לי א. שטרויס לשלם לאדריכל שיק סך 800 פונט, הסכום שבקש בזמן בקורו בירושלים בעבור התבנית של ביהמ"ק. אך אחר את המועד, כי התבנית נמכרה בינתים באותו סכום לאמריקני אחר. הרבה תקוות תליתי באיזידור שטרויס, — למשל, בענין בית־הספרים. במכתבו האחרון, בטרם טובע באניה „אטלנטיק", כתב לי כי הוא מתענין בשאלה זו, אך כרגע נתנה דעתו למוסדו של אהרונסון, אשר עליו המליץ מזכיר המיניסטריון לחקלאות בוושינגטון. בטוח אני כי אלמלא מת איזידור שטרויס מותו הטרגי, היה עוזר הרבה למוסדות התרבותיים שבא"י.

סמוך לבקורו של שטרויס בקר אותנו ישראל אברהמס, ידידי מימי הג'ואיש קולג'. כאיש המתענין בחנוך בכלל הקדיש הרבה מזמנו לבקורים בביה"ס למל. „לא מצאתי כאן בביה"ס כל השתדלות לעשות רושם על המבקר. המורים נאמנים עם התורות והבעיות של החנוך והם משתדלים להגשימן למעשה. תכנית הלמודים עשירה היא, אך לא גדושה יתר על המידה, והיא מעוררת השתוממות בהתאמתה הנפלאה לתנאי ירושלים. מטרת ביה"ס היא אידיאל נעלה, אך הוא בגדר כשרונותיהם של התלמידים. והתוצאות הנראות הן — פתוח כשרונותיהם ורוחם. ביה"ס שואף לא רק להקנות ידיעות, כי אם גם מחשבה". רשמיו נתאמתו לו, לפי דבריו בפנקס־האורחים, גם מתוך שיחותיו הפרטיות עם התלמידים לאחר הבחינות, מחוץ לביה"ס. התלמידים השיבו על שאלותיו בעברית: ספרו ספורים בדברי ימי ישראל הקדומים ומתולדות ימי־הבינים, תארו חיי אישים גדולים, הסבירו קטעים מן התלמוד, ענו על שאלותיו בגיאוגרפיה של א"י, והוכיחו

לו לא רק את טיב ידיעותיהם, כי אם גם את העובדה שהשפה העברית חיה בפיהם.

לפני בקורו בביה"ס למל היה אברהמס מקטני־אמנה בתחית השפה, אך עתה נעתר אפילו לבקשתנו לנאום בבית הספרים בעברית. דרשתו עוררה שימת־לב גם מפאת אפיזודה שבאה בעקבותיה: לדרשתו הוזמנו גם כמה מן המשכילים הצנועים כר' יואל משה סלומון וממוני כוללים אחדים. לנשים שבאו למסבה זו הוקצע מקום מיוחד לימין הגברים, אך הגברת בן־יהודה אמרה לשבת בין הממונים דוקא. חברי הועד לא הס־כימו לה. וגם דעת אברהמס היתה שיש לקרב את היראים ולא להכעיסם. השאלה, איזוהי הדרך הישרה שיבור האדם לקרב את הרחוקים — עמדה גם אז ללא פתרון. „הצבי" ראה בהתנהגותנו צביעות, והג'ואיש כרוניקל — טקט וסבלנות.

אברהמס דרש את דרשתו, והאספה עברה בשלום. מאז התענין בגורל הספריה ובהשתדלותו נוסד ועד לתמיכת ביה"ס בלונדון העיר אשר מלבד „מזכרת משה" וביה"ס של אָולינה — לא מצא בה עד היום ההוא שום מוסד ירושלמי פטרונים של קבע. אברהמס היה גם אחד מן הראשונים שהגה את הרעיון על יסוד אוניברסיטה בירושלים.

עם אברהמס שהה שעות שלמות הקונסול החדש, המלומד שבכל הקונ־סולים שבירושלים, מר יליצקה, מחבר ספרים חשובים בדקדוק לשון פרס ותורכית. גם הוא מצין את שיטת ביה"ס הנקיה מ„פדנטיות" והמתאמת בהצלחה רבה לתנאי־הארץ. הוא מהלל גם את היחס האישי בין התלמידים למורים, המומנט „האימפונדרבילי" הנחוץ כ"כ להכנת אנשים מועילים ומוכשרים לחיים.

בקורו של וילהלם קיסר

בסוף אוקטובר 1898 חל בקורו של הקיסר וילהלם. דבר בואו נתפרסם זמן רב למפרע, ותושבי ירושלים יכלו להתכונן כהלכה לקבלת־פנים נהדרה. בין בני הדתות היתה נכרת התחרות רבה בנדון זה. כל כת וכת בקשה לעלות על חברתה בטכס קבלת־הפנים, כדי להגדיל את כבודה...

מושלה של ירושלים אותה שעה, איש זקן, הועבר למקום אחר, ופקיד צעיר לימים ובעל־מרץ, אחד מאנשי הלשכה הפרטית של השולטן, נשלח תחתיו. ראשית מעשהו — תקון וסלילת דרכים, חזיון לא־נפרץ כלל בימים ההם בתורכיה. גם דרך חדשה אל הר־הזיתים נסללה. נעשה אז

גם מעשה מיוחד במינו, שנראה בעיני אנשי־ירושלים כבלתי אפשרי; למען תוכלנה המרכבות להכנס אל תוך העיר, נפרץ חלק מחומת העיר שעל־יד שער יפו. כאחרים כן זכרתי גם אני, בכמה קפדנות ובכמה זהירות היה שער יפו נסגר לפנים על מסגר. אך שקעה החמה, וקולו של האימם החל להשתפך מעל ראשי המגדלים על פני העיר השוקעים בצללים, ושומרי החומות מהרו לנעול את שער־יפו כדי לשמור על ירושלים מפני גנבי־לילה, המתפרצים מן הכפרים הסמוכים, וביחוד מפני אנשי כפר־השלוח ודילב, הידוע בשם אבו־גוש, שהיו מן המפורסמים. השער היה ננעל גם ביום הששי בצהרים. המושלמים היו מתכנסים אז לתפלה במסגד־עומר, הבתים והרחובות ריקים מאדם, והשעה היתה יפה לפלחים לבצע את מלאכתם. אמנם המיתוס העממי לא הסתפק בטעם שנתן לסגירת השערים ביום הששי בצהרים, והוא בקש אף מצא את הסוד האמתי: „עתיד משיח להופיע ביום הששי בצהרים בשערי ירושלים, וע"כ יחרדו המושלמים לסגור מפניו את שער־העיר"... בשנים הבאות רפתה במקצת החרדה על סגירת השערים. אמנם שער־יפו נסגר, אך הפתח הקטן שבו נשאר פתוח גם בלילות וגם ביום הששי בצהרים, ואנשי־צבא היו עומדים עליו לשמרו. והנה בא היום אשר בו יושם קץ לכל המסורת הזאת. בני הישיבה מצאו אסמכתא לשנוי במאמר התלמודי „מלך פורץ גדר", אך בעיני כהני דת־המושלמים לא ישרה הרפורמה כל־עקר. הם רעמו והתנבאו לעונש מן השמים; אך מה היה כחם בפני מצות שולטן ומלך!

לתקון הדרכים וסלילתם הובאו פועלים ממצרים, והללו הביאו עמהם מחלות־עינים קשות. נוסף לכך גררו אחריהם החטוט והתחוח בקני־הרפש, בשעת סלילת הרחובות והדרכים, מקרים רבים של קדחת מסוכנת. כך, איפוא, נתקימה נבואתם של כהני־הדת...

שני הרבנים שעמדו בימים ההם בראש קהלת־ישראל בירושלים היו ר' יעקב שאול אלישר ור' שמואל סלנט. אלישר היה בן 81 ור' שמואל בן 82, אך שניהם בריאים ברוחם, שניהם אנשי א"י וותיקים. מי לא הכיר בירושלים את שני הרבנים האלה? את ה„חכם בכור" (על היותו הבכור במשפחתו) ואת ר' שמואל'קה"? רב היה הנגוד בין שני האנשים האלה בהתיצבם איש בצד רעהו: אלישר — איש גבה־קומה וזקנו מגודל ועשוי בהדור; אדרתו הארוכה, התורבן לראשו וזקנו הארוך הבליטו את

קומתו עוד יותר. ור׳ שמואל׳קה — קטן, פזיז, איש המזג החם, בעל זקן קטן ומחודד, וחבוש כובע־קרדינל שהיה הולמו כל־כך! הצד השוה שבהם היו העינים הנבונות.

אלישר היה אדם פופולרי מאד בירושלים, אך לא פחות ממנו הרב ש. סלנט. ספרתי על בחירתו והכתרתו של הרב אלישר; אך מי בחר בר׳ שמואל סלנט לרב ראשי? בחירות לא היו מעולם. ואעפי״כ, היה ר׳ שמואל סלנט, מסוף שנות ה־70 ואילך, רבם הראשי של אשכנזי ירושלים גם בעיני ידידיו וגם בעיני מתנגדיו. למדרגת רב ראשי הגיע ר׳ שמואל׳קה לאו דוקא בשל גדולתו בגפ״ת; חריפותו ובינתו הרבה בהויות העולם, אפיו הנעים ורגש הטקט המעשי שהיה מחונן בו — הם הם שעמדו לו להיות נשיאם של רבני ירושלים האשכנזים. היו רבים שחשבו את הרב דיסקין או את הרב מלובלין לגדולים בתורה ממנו, ושניהם היו בזמנים ידועים גם מתחריו הרציניים. ואעפ״כ היה ר׳ שמואל׳קה מימי פטירתו של הרב מאיר אורבוך למנהיג העדה. לפקודתו נשמעו כל מוסדות הקהלה הנכבדים ביותר, ובו הכירה הממשלה התורכית את ה״ראיס אל שכנז״ (ראש האשכנזים), וכן הכיר בו העולם היהודי, הן באירופה והן באמריקה, את בא־כחו של הישוב היהודי האשכנזי בירושלים.

גם סלנט וגם אלישר לא שמשו בכתר רבנים במובן האירופי החדיש. לכהונתם היה בעיקר אופי של באי־כח כלפי חוץ ושל אדמיניסטרטורים כלפי פנים. בימי עלומיהם נסעו בשליחות, גם זה וגם זה, לאירופה, — ומצב העולם היהודי, בדרך כלל, היה נהיר להם פחות או יותר. אלישר הרבה לתפוס בקולמוס: חבר ספרים, חרז חרוזים רבניים בעברית. נוסף לכך שמע מלבד האספניולית גם את השפה האיטלקית, ידע לדרוש דרשה נאה בשפת־אמו, ובמקרים מיוחדים — גם בעברית. ואשר לר׳ שמואל׳קה, הרי הצטמצם רק בכתיבה או בהכתבה של תשובות על שאלות בעניני עדה והלכה שהגיעו אליו בחו״ל. סגנונו העברי היה ברור ומדויק, בכלל היה ברור והגיוני בהלך־מחשבותיו, ומתנגד לכל פלפול. זכרונו נחשב כפינומנלי.

בטבעם היו שניהם, גם ה״חכם בכור״ וגם ר׳ שמואל׳קה שונאים את המחלוקת ונוטים לותר מפני דרכי שלום. הנגודים העיקריים שביניהם היו בעניני ממונות, — בשאלת חלוקת הכספים הבאים מאמריקה, למשל — אך לא בדבר הלכות ומנהגים. מפני משאו־ומתנו הרב עם הספרדים דבר

ר׳ שמואל סלנט גם עברית שוטפת, וכמובן בהברתם של הספרדים; אך לאותם האנשים אשר פנו אליו בשפה זו מתוך נמוקים לאומיים, מאן להשיב בעברית. מבן־יהודה היה סלנט דורש „יהדות יותר". לעומת זאת התקרב בשנות התשעים אל נושאי־ההשכלה העומדים ברגליהם על קרקע היהדות והשפה העברית כאחת.

אך נתגלגלה השמועה על מסע הקיסר והקיסרית לארץ הקדושה — ומכתבים החלו לבוא אל שני הרבנים הראשיים מכל קצוי תבל, מכתבים אשר חזרו ושננו באזני עדת־ירושלים להכין לאורחים הרמים קבלת־פנים נהדרה, אפילו תרומות מיוחדות לתכלית זו לא נפקדו לא מגרמניה ולא מאמריקה. חוגים אלה שהיו מעונינים כל־כך בקבלת פני הקיסר בירושלים חשבו וקוו, כי יוכל להשפיע על הצר הרוסי השפעה פורתא לטובת היהודים בארץ־הדמים. אמנם ידוע ידעו כי אין הקיסרית חובבת ישראל, ובאמת כבר אמרה בדרכה לא״י בבית אחד מצירים בקושטא, כי נפשה תקוץ ביהודים הרבים אשר תמצא בעיר הקודש; אך האמן האמינו, כי הקיסר עצמו חפשי הוא מדעות קדומות. תקוות תלו היהודים גם בנסיך בילוב, קנצלר הממלכה הגרמנית ובן־לויתו של הקיסר במסעו זה.

לקבלת פני הקיסר נתכונן ועד בן עשרה. חמשה ספרדים וחמישה אשכנזים * (מן האשכנזים: בינוש סלנט, בנו של ר׳ שמואל, ר׳ משה יצחק גולדשמיט, ר׳ יואל משה סלומון, אלימלך פרלמן ואפרים כהן. מהספרדים: ר׳ חיים אלישר, בנו של החכם־בשי, יעקב מאיר, בכור שקו, משה נבון ונסים בכר), ושני הרבנים הראשיים בראשם. אף כי הייתי בין הנבחרים מצד האשכנזים, נחשבתי אצל אלישר כניטרלי וגם הוא שם בטחונו בי, שאסדר את הדברים באופן שלא יגרע חלק הספרדים בפרסטיז׳ שלהם. אלישר הדגיש באזני, כי ברוחי ובלבי אין אני לא „ספרדי" ולא „אשכנזי", כי אם יהודי; אולם בשיחה פרטית נסה בכ״ז לרמז, כי העדה הספרדית היא היא בכירת העדות, העתיקה שבירושלים, וכי הממשלה התורכית מכירה רשמית רק ברב ראשי אחד והוא הח״ב. רק מתוך אהבה לשלום ומתוך ותרנות נתנו לאשכנזים זכויות רבות מאלה המגיעות להם לפי החוק. הנה לא צדקו, למשל, האשכנזים בהניחם את ידם על כל סכומי התרומות

* הישוב היהודי בירושלים מנה אז 30.000 נפש בערך 17.000 אשכנזים ו־13.000 ספרדים.

שהגיעו מאמריקה. לעומת הח׳ אלישר העירני ר׳ שמואל סלנט מצדו, כי העדה האשכנזית היא הגדולה, הן בכמותה והן באיכותה בעדות ירושלים כיום הזה וכי רק מתוך אורך־רוח נענו ונתרצו לו לח״ב... העדה האשכנזית יכולה היתה סוף־סוף להתאמץ, כי יבחר פעם ח״ב גם מבין האשכנזים או לפחות כי יבחרו שני ח״ב, אחד לספרדים ואחד לאשכנזים. ואעפ״כ היתה קנאה כבושה זו כאין וכאפס לעומת המריבות על דין־קדימה ומעלות־כבוד שהיו מצויות בין הדיפלומטים וכהני־הדת הנוצרית (ארוך וממושך היה, למשל, הריב בין אנשי הכת הלטינית והיונית על זכויות טאטוא שטחי החצר של הכנסיה. ריב בלתי פוסק שגרר לעתים קרובות גם שפך דם). הקנאה וההתחרות שבין הקונסול הצרפתי ובין הרוסי היו מפורסמות בכל העיר, ואפילו קונסול גרמני אחד סרב להשתתף פעם בטכס שנערך בכנסיה של הקבר הקדוש אך ורק משום שלא נתיחד לו אותו מושב הראוי לפי כבודו...

רב אנגלי אחד בארצות־הברית וכן אנשים נכבדים אחרים יעצו לרבנים הראשיים, כי יגישו לקיסר הגרמני ספר־תורה. אך מתן ספר־תורה לקיסר מתנגד למסורת. עלול לדבר להראות בעיני הבריות כאלו מש־ תעבדים היהודים לרשות כל־כך, עד כי מוכנים הם להפקיר בידה את הקדוש להם ביותר. הצעתי, איפוא, להגיש לקיסר תיק, בדמות תיק של ספר־תורה, אלא שתנתן לתוכו מגלת־קלף ובה אגרת־ברכה כתובה עברית ומתורגמת גרמנית. תיק־הגויל יהיה עשוי במתכונת תיקי־התורה הספרדים ובטעם אמנות עתיקה. הצעתי נתקבלה, ופסל בי״ס האליאנס מלא את תפקידו האמנותי בהבנה רבה. עם זה נפתרה גם שאלת חלוקת הכבודים: הוסכם, כי את הברכה ש״חלק מכבודו לבשר ודם״ יברכו שני הרבנים הראשיים בצותא, אח״כ יברך הח״ב ברכת ״ברוכים הבאים״ ור׳ ש. סלנט יגיש לקיסר את התיק ומגלת־הברכה. שניהם, גם הח״ב וגם ר׳ שמואל סלנט צריכים היו לדבר בשם שתי העדות יחד. לא קשה היה לבאר להם, לשני הרבנים, כי בדבריהם אל הקיסר לא יפנו האחד בספרדית והאחד באידיש כי אם בשפה העברית.

הקונסול הגרמני פון טישנדורף נקרא לבוא ברלינה על מנת להרצות לפני הקיסר על ירושלים ועל תכנית קבלת־הפנים. כנראה, לא הראה טישנדורף כשרון ויכולת רבה, ועל־כן נשלח חדשים לפני הקיסר הגרף

מירבך, כדי לקבוע בהחלט את כל פרטי קבלת־הפנים וישיבתו של הקיסר בירושלים. בראש התכנית נקבעו ברכותיהם של הרבנים הראשיים ובאי־כח העדות היהודיות, וכמו־כן שיר מפי חניכי בית־היתומים ותלמידי בית־הספר למל. בעודו בברלין צוה הקיסר למסור לשני הרבנים הראשיים, כי ישמח מאד על ברכת השלום אשר תוגש לפניו מאת העדות היהודיות בירושלים.

שער־הכבוד הראשון לכניסת הקיסר ירושלימה היה שער הכבוד של היהודים; הוא היה הנהדר בכל השערים. השער נשא צביון דתי כמעט: היה מקושט בפרוכות יקרות־ערך, שנאספו והובאו מבהכ"נ השונים, ובכלי הזהב והכסף אשר לספרי־התורה. כמו כן הוצאו והובאו אל שער־הכבוד רבים מספרי־התורה, גם משל הספרדים וגם משל האשכנזים.

מרשל פון ביברשטין, ציר גרמניה בקושטא, נמנע מהיות בין המלוים את הקיסר בדרכו העירה. הוא הקדים לבוא ויתיצב כחצי שעה לפני בוא הקיסר על יד שער הכבוד, וכמוהו נזדמן לשער היהודים הווּלי מדמשק. ביברשטין בקש לפתוח לפניו תיק ספר־תורה אחד, באמרו כי מעודו לא ראה ספר תורה כזה. אולי שמע על האגדה המספרת כי יהודי מגנצא היו נוהגים לפגוש מושלים ורוזנים בתיקי ספרי־תורה ריקים. משום שלא רצו לעשות את ספרי־התורה חולין... הוא בקש לקרוא לפניו גם אילו פסוקים מן התורה. כל הצרמוניה של קבלת־הפנים ענינה אותו מאד, ועוד שנים רבות אח"כ היה חוזר ומדבר עמי על בקורו של הקיסר בירושלים.

והנה הופיע הקיסר כשהוא רכוב על סוס וכשהוא לבוש מדי אביר־יוהניטי. מאחריו רכב בילוב. הקיסרית ומלויה נסעו בעגלה לפני הכבודה הרבה, ומאחריה רכבו פלוגות ממשמר־הכבוד של השולטן.

בקבלת הפנים חל פתאם שנוי קל: ברגע האחרון אזר הקונסול טישנדורף עוז ויפן אלי בבקשה שאמסור לו את תרגום נאומיהם של שני הרבנים הראשיים, שנמצא עמי בכתב, למען יקראהו לפני הקיסר, ושאסתפק כ„רב שלישי" בתרגום הברכה ש„חלק מכבודו לבשר ודם". כנראה, רצה טישנדורף שיחשבו הקיסר כיודע עברית, ואולי עשה זאת כדי שלא ישאר פסיבי בהחלט בכל הטכס הזה... אך התוצאות היו אחרות מאשר חשב. לאחר שגמר את תרגום הנאומים העברים פנה אליו הקיסר לאמר: „אמור נא לרבנים הראשיים, לבאי־כח העדה וכו'..." לשוא חכה הקיסר כי יתרגם

טישנדורף את דבריו לעברית... אז פנה הקיסר אלי, אל „הרב השלישי", ויבקשני כי אתרגם אני את דבריו...

הקיסר הודה לרבנים ולעדות היהודיות על קבלת־הפנים הידידותית, על דברי הברכה ועל המגלה והביע את שמחתו על שזכה ללכת בעקבות אביו שבקר אף הוא את העיר הקדושה לפני שלשים שנה. היהודים ראו בדבריו האחרונים האלה הבעת חבה מיוחדת ליהודים, כי בדרך כלל היה וילהלם השני רגיל להזכיר תמיד את זקנו דוקא ולא את אביו, שהיה ידוע כאוהב ישראל. לא בלי פתוס נשמעו דבר הקיסר: „את המגלה (מגלת הברכה) יביאו לאהלי".

תיק מגלת־הברכה עשה, כנראה, רושם רב בחוג הקיסר, כי ההומפרשל של המלכה, צוה למסור לי ע"י הקונסול טישנדורף, שגם הקיסרית היתה רוצה לקבל תיק כזה — ולו גם קטן מן המוגש לקיסר. מירבך הציע בשמו, או בשם הקיסרית עצמה, שהמגלה אשר תנתן לתוך התיק הזה תכיל את השיר העברי אשר הושר בפי תלמידי ביה"ס למל בשעת קבלת הפנים וכי יעתק בצדו גם תרגומו הגרמני*. בקשה זו יכלה להמלא בלי קושי רב. תיק־כסף קטן עשוי עבודה פיליגרנית נמצא עד־מהרה, השיר העברי ותרגומו הגרמני נכתבו בהדור על קלף ע"י מר דוד חזן ונתנו אל תוך התיק. מירבך ספר אח"כ, כי הקיסרית שמחה מאד על מתנה זו, אף קבלתי מכתב־תודה בשם המלכה, ערוך וחתום בידי מירבך. בקבלי את מכתב־התודה בקשתי את הקונסול טישנדורף להביע לקרובי המלכות את דברי בקשתי בענין בית היתומים הגרמני־יהודי,—וביחוד לאחר שזכתה הקיסרית את המוסדות האבנגליים וגם את הקתולים במתנות שונות, — אך מסופקני, אם מצא טישנדורף עוז בלבו להביא את דברי עד לפני אנשי־הקיסר, כי אבד את חנו בעיני הקיסר עוד למחרת יום־בואו. למרות היותו זמן רב בירושלים, לא מצא טישנדורף, בנהלו את הקיסר לבית־לחם, את הדרך אל הכנסיה האבנגלית, והקיסר אמר לו במפורש שאינו זקוק עוד להדרכתו. (טישנדורף עשה בכהונת קונסול בירושלים עשר שנים רצופות, ובאמונה עשה, אך מפתח ביתו היה יוצא רק לעתים רחוקות מאד, ומכל־שכן לבית־לחם). ואשר למירבך, הרי ידוע היה למדי ביחסו ליהודים: הוא היה מוכן

* גם השיר וגם אגרת הברכה חוברו ע"י הרי"מ סלומון ותורגמו על ידו.

תמיד לקבל אך לא לתת... הוא היה מקלל את היהודים ואת עיתוניהם הליברליים, אך בכ"ז לא נמנע מפנות אליהם, בשם הקיסרית, כי יתרמו תרומות־כסף לטובת מוסדות אבנגליים שלו. בהרצאתו על מסע הקיסר לירושלים אין הוא מקדיש מלים רבות ליהודים, וגם אלה שנאמרו ונתפרסמו בכתב צריכים תקון רב. מספר הנפשות היהודיות בירושלים הוא לפי דבריו 50000, תחת זה יודע הוא לספר על נאומים ארוכים שבהם פגשו היהודים את הקיסר בשער־הכבוד, בשעה שדבריהם של שני הרבנים הראשיים הכילו רק שני משפטים קצרים ותו לא. רק דבריו של הקיסר, שתרגמתי עפ"י בקשתו לעברית, נמשכו כמה רגעים. מירבך מדבר גם על ההגזמה Uberschwenglichkeit שבדברי הברכה ובשיר שהושר לפני הקיסר. אדם בעל השקפות מסוימות מן הסוג שלו צריך היה למצוא, כמובן, איזה פגם ביהודים. כי אופינית היא המליצה לשפות המזרחיות — בודאי שלא רצה לדעת; ואעפ"כ היו הברכות והשיר גם יחד רחוקים בתכנם מאותה העבדות שהיתה טבועה בזמן ההוא במירבך עצמו וברבים אחרים התמימים עמו. על יסוד הטרדות וההפצרות מצד העדות היהודיות אין מירבך עכ"פ יכול לספר. הקיסר לא החזיר לרבנים הראשיים בקור כאשר עשה לאפטרכים הלטיני, היוני והארמני, כי אם הסתפק בשליחת באר־כח שימסור להח"ב אות של כבוד. אז זכרו הרבנים הישישים את יחסו ותשומת־לבו הרבה של הקיסר פרנץ־יוסף, בשנת 1869, לקהלה היהודית, כמו כן את התנהגותו הלבבית של יורש העצר הפרוסי (אביו של הקיסר וילהלם). בקורו של הקרונפרינץ רודולף, בשנת 1882, היה שמור יפה גם בזכרונם של בני הדור הצעיר ביותר. הקרונפרינץ מספר, כי החכם־בשי עשה עליו רושם כביר כל־כך, עד כי דמה בנפשו כאלו ראה לפניו את אברהם אבינו... בבית החכם־בשי פניזל הואיל פעם להסב בליל הסדר, המלך אדוארד, בהיותו עוד הפרינץ מולס. לא כן היה יחס ההופמרשלים של וילהלם. בתכנית בקוריו נכלל גם בקור אצל הכותל המערבי, אך גם בקור זה נשמט פתאם... מירבך הביע כמובן את צערו על כך ובאר, כי הדרך אל הכותל לא התאימה לדרישות ההיגיניות; אך ברור היה, כי לו עוררו המרשלים את תשומת־לב הממשלה התורכית בעוד מועד, כי עתה היתה הדרך אל הכותל המערבי מתוקנת ומוכנה בלי כל פקפוק, כשם שתוקנו והוכנו הדרך מיפו לחיפה, מירושלים להר־הזיתים והדרך משער־

יפו ל„כנסית הגואל". בקור אצל הכותל המערבי לא נגע בודאי ללב ההופמרשלים, כי הרי רק מקום קדוש ליהודים הוא...

כונת ההופמרשלים הגרמנים לדלג על כל דבר יהודי נתבלטה והוכחה גם במסע הקיסר מחיפה ליפו. מובן היה כמעט מאליו, כי הקיסר ובני־לויתו יחנו בזכרון־יעקב וגם יסעדו שם ארוחת־הצהרים. שהיה קלה בבית האדמיניסטרציה היפה של המושבה היתה בודאי גורמת להם, בלהט השמש הנורא ששרר באותם הימים, קורת־רוח ומרגוע. הברון רוטשילד הודיע כי המושבה העברית אשר תזכה לבקורו או גם למעברו של הקיסר, תקדים את פניו בכל טכס קבלת־הפנים הנהוג בארץ, בפלוגת פרשים ובדגלים וכו'. הוא עצמו רצה תמיד כי המושבות העבריות תופענה כמושבות תורכיות ולא כחוסות בצל ממשלה אחרת; אולם בני לויתו של הקיסר חשבו, כנראה, את זכרון־יעקב למושבה צרפתית, ולכן נמנעו מלסור אליה. לעומת זאת פנו מלוי הקיסר אל הגנרל־קונסול הצרפתי בירושלים, כי יזמין את הקיסר לבקור ב„קברי המלכים" בירושלים (הקברים האלה נקנו ע"י משפחת פרירה בפריז ונתנו במתנה לממשלת צרפת). רבים צינו את מעשיו של הקונסול הצרפתי, אשר שמש בעצמו מורה־דרך, וכנראה לא בלי התיעצות עם ממשלתו, לקיסר ולבני לויתו, כמעשה נמוס מיוחד במינו. רק בזה בלבד נשא מירבך פנים ליהודים: את התה שלאחר הצהריים לקחו בזכותו של קוק, ולהנאת כל הפמליה כולה, מן ההוטל קמיניץ.

בבחינה ידועה פעל בקורו של הקיסר פעולה ממשית טובה אחת לישוב היהודי בירושלים. בית־החולים לחולי־עינים של אורדן־היוהניטים התרחב וגדל, לאחר בקורו של הקיסר, במדה מרובה ויכול היה לאסוף אליו גם יותר חולים יהודים, מסעו של הקיסר גרר אחריו גם בוא משלחת של אורדן־היוהניטים באנגליה, שכללה כמה מאנשי הבית־העליון ואת הציר האנגלי באתונה. לאחר שיצאתי ב„ג'ואיש כרוניקל" להתאונן במאמר מיוחד על בית־החולים הזה, שאינו ממלא את תפקידו בהתאם לתנאים החדשים ולדרישות הזמן כי רבו, ושאין מתחשבים במדה מספיקה עם אוכלוסי הישוב היהודי הזקוק למוסד הזה, החלה המשלחת הבריטית הזאת לבוא באמצעות הקונסול האנגלי בירושלים במשא ומתן תכוף. פגישותינו ושיחותינו נשאו פרי, וביחוד לאחר שתמך בזה גם ס. ד. מוקטה בלונדין אשר עמו הייתי נושא־ונותן בכתב בענין הנכבד ההוא.

תצוין בזה אפיזודה אחת מאותם הימים, באשר היא מבליטה את עמדתם של אישים אוטוריטטיים בגרמניה בשאלת הציונות הפוליטית בימים ההם. כשלשה ימים לפני בוא הקיסר קבלתי מן הועד „לגדול יתומים בא"י" שבפרנקפורט, אשר הרב מ. הורוביץ עמד בראשו, את הטלגרמה הקצרה הזאת: „גרמנית ישירו התלמידים"! מ. הורוביץ נחשב אז כחכם הרבנים שבכל ארץ גרמניה, ואכן היתה דרושה לו מדה מרובה של חכמה ובינה כדי להחזיק מעמד בפני מתנגד חזק כר' שמשון רפאל הירש ובתנאים הקשים ששררו אז בפרנקפורט. הוא היה גם אחד הרבנים האמיצים ביותר, כי לא חת לקבל על עצמו את נשיאות־החברה לגדול יתומים בא"י. תמימי דעה היו מ. הורוביץ ור' שמשון רפאל הירש רק בשלילת הלאומיות הפוליטית בכלל ולגבי יהודי ארץ־גרמניה בפרט. הורוביץ הביט בעין טובה על טפוח השפה העברית בביה"ס „למל" לא רק משום קדושת המקום וקדושת השפה, כי אם באשר נוכח לדעת כי גואלת היא את הישוב היהודי מבלבול השפות השורר בא"י. ואעפ"כ דרש הורוביץ, כי בית־היתומים וביה"ס המשותף עמו (הנהגה מהזכיות המיוחדות למוסדות גרמנים בארץ) ישא בבקורו של הקיסר אופי של מוסד גרמני.

מכיון שתכנית קבלת־הפנים, אשר הכילה גם את השיר העברי בפי ילדי ביה"ס למל, נשלחה כבר לברלין, הנחתי את הטלגרמה לפני הקונסול טישנדורף שעמד לנסוע ליפו, בכדי להכניס עם בוא הקיסר את התיקונים האחרונים בתכנית. כשנקבעו התכנית, לאחר תקוניה ביפו, בהחלט, מהר מר טישנדורף לשוב ירושלימה. תשובתו אלי היתה: „הוד מלכותו רוצה לשמוע עברית. גרמנית שומע הקיסר בברלין למדי". בכדי להניח בכל זאת את דעתם של חברי הועד בפרנקפורט, שהתכוננו בודאי להגדיל עם בקור הקיסר את התעניות נדיבי־גרמניה במוסדותיהם בירושלים, צויתי על התלמידים כי ישירו אחרי השיר העברי גם את ההמנון הגרמני — מעשה שנשא חן ביחוד בעיני הקיסרית.

הרצל בירושלים

בקורו של הקיסר בא"י הגיע את הרצל לבוא גם הוא לא"י. קבוצה קטנה מבין המסורים לו ביותר, ודוד וולפסון בראשם, לוותו בדרכו. בהשתדלותו של הדוכס־הגדול מבדן, אשר נטה אהדה רבה להרצל

ולרעיון הציוני (לא פקפק אלא בזה, שמא יראו היהודים בהתעניינותה של הממשלה הגרמנית אניטשמיות גרידא), עלה הדבר, כי יתקבל הרצל לראיון פרטי אצל הקיסר בעת שהותו בקושטא, בדרכו לארץ־ישראל. ביומנו מספר הרצל, כי הציע לפני הקיסר לפרוש את כנפיו על חברת ההתישבות בא"י ובסוריה, העומדת להתכונן, חברה אשר תהיה כפותה לשלטונו של השולטן התורכי. הקיסר אמנם לא דבר בחבה יתרה על היהודים, אשר כנה אותם משום־מה „אנשי ארצו של הרצל", הדגיש מה רב הכסף הצבור בידיהם, כמה כפויי־טובה הם היהודים הסוציאליסטים (קרא בשמו של זינגר) שבגרמניה, אף את יהודי הסן לא שכח, הכוללים בתוכם מלוים־ברבית, וטוב היה אלמלי היו עוברים לחיי־חקלאות בא"י; אך בדרך כלל התיחס באדיבות רבה לדבריו של הרצל, לא העלים את קורת־רוחו מהצעת המחסה המוצעת לפניו והדגיש, כי הנהו ידידו היחידי של השולטן. בראיון זה הביע הקיסר את הסכמתו לקבל את הרצל בראש משלחתו בירושלים ולשמוע ממנו שנית נאום קצר על תכנית הצעתו; אבל תנאי התנה עמו, שעליו להגיש ולקבל את הסכמתו והגהותיו עליו.

הראיון בקושטא, כן מספר הרצל, עורר עליו את שנאת התורכים, עד כי החל לירוא לחייו. וכן נצטמצמו בבואו לא"י גם הסכויים לראיון המובטח בקושטא. בני לויתו של הרצל אמצו ע"כ את כל כחותיהם להעלות את זכרונו של הרצל שנית לפני הקיסר. התאמצות רבה התאמץ בענין זה הפסטור הכלר ה„צפליין" של הצירות האנגלית בוינה, אחד ממוקיריו הנאמנים של הרצל ומן המסורים ביותר לרעיון הציונות, אותו האיש אשר הציג את הרצל לפני הגרוסהרצוג מבדן. הכלר ראה בהופעתו של הרצל התגשמות דברי הנביאים המחיבת בסופה אמונת היהודים בדת הנוצרית, אף הזמינו אל הכנסיה שלו, למען ישמע את דרשתו על רעיון התחיה ולמען יתפלל עמו יחד בעד הצלחתו. הרצל לא נענה להזמנה זו, אך הבטיח לו להכלר משרת בישוף בירושלים חלף כל מסירותו הנאמנה. בהשתדלותו של הכלר נקבע מראש, כי יתיצב הרצל בדרך יפו־ירושלים, לפני שער מקוה־ישראל, בצדם של מורי ביה"ס הזה ותלמידיו.

מי שראה פעם את הרצל אי אפשר היה שלא ישוב ויכירנו, והקיסר ודאי שהיה מכירו מיד, גם אלמלא הכינו את לבו למפרע לפגישה זו, לדברים אשר בהם פנה הקיסר אל הרצל במקוה־ישראל יחסו בשעתם

חשיבות רבה: „חם מאד, הארץ זקוקה למים, למים רבים ולצל רב". עובדה מרה זו היטיב הקיסר להכיר הרבה יותר מתירים אחרים בא"י, כי הרי בא אל הארץ בעונה הקשה והבלתי־רצויה ביותר לאנשי אירופה. בחודש אוקטובר פוקד כרגיל רוח־הקדים הלוהט את א"י, ובאותה שנה היה להט הקיץ כבד ביותר. הרכיבה מחיפה דרך יפו לירושלים היא הקשה עד מאד, ואף המלך ובני־לויתו ודאי הרגישו יפה עד כמה חסרה הארץ מים וצל (מנהיג ציוני ידוע צין את העובדה הזאת במלים שונות במקצת מאלה של הקיסר: „א"י אינה חסרה אלא מעט מים ופרנסה בלבד". מאז כט"ו שנה מלפני מלחמת העולם, ובשנים שלאחריה, בוצעו אמנם עלילות רבות כדי להפרות את נשמות ארצנו וכדי להגביר בה את הצל, אך גם כיום רחוקה עדיין הארץ, לרבות ארץ יהודה, מתת צל די צרכה). „ואעפ"כ נשקף עתיד חקלאי לארץ הזאת", אמר הקיסר ועוד כמה מבני־לויתו להרצל, „והמושבות הגרמניות והעבריות הקימות תעידינה".

בירושלים השתדלו אנשים אחדים, כי יפנו להרצל מקום בסוכת־הקרואים שנועדה לרבנים ישישים ולכמה מחוסי גרמניה, תושבי ירושלים מכבר. סוכה זו עמדה מול הסוכה אשר הוכנה לשני הרבנים הראשיים וועד־העשרה לקבלת־הפנים, על־יד שער הכבוד. בשאלת פנוי מקום להרצל פנו אז גם אלי, אך לא יכולתי להשפיע בנדון זה ולא כלום. בהופעת הרצל לפני שער מקוה־ישראל לא היה מן הבולט לעין ביותר; אך בירושלים, תוך הפומביות הרבה אשר נתנה לטכס קבלת הפנים, ובשעה שאותות איבה לציונות החלו להגלות מצד הממשלה התורכית, בתנאים אלה היתה השתתפותו פרובלימה שעוררה חששות. הרצל מדבר ביומנו על שתי מחנות בירושלים, אשר האחת מהן רצתה כי יופיע בשם העדה והאחרת התנגדה לו ולציונות נגוד גמור; אך טעות היתה בידו, טעות שהטעהו מישהו, איש מאנשי ירושלים, בעל הבנה פוליטית כל שהיא („ובירושלים הרי כל בר־בי־רב — מדינאי הוא". היה ר' שמואל סלנט רגיל לאמר), לא היה יכול להעלות על דעתו שאיש מחו"ל, יהיה מי שיהיה, ידבר בשם עדות־ירושלים בשעת קבלת פנים מצד הרבנים הראשיים ובאי־כחן של העדות. הצעה מעין זו גם לא נשמעה מפי איש. להצעה האחת, להזמין את הרצל בין קרואי־העדה, בודאי שלא היתה מתעוררת כל התנגדות, אלמלא חששו לעינה הרעה של הממשלה התורכית. חששות אלה עוד נתגברו כשקבל החכם־בשי

אלישר מאת הרב הראשי משה הלוי מקושטא אזהרה נמרצת שלא לעורר על עצמו ועל עדתו כל חשד של נטיה להרצל והסכמה עם הציונות. השולטן, כה היו דברי המכתב, מתנגד התנגדות מפורשת לתנועה הזאת, והיא עלולה איפוא להביא רעה רבה על היהודים בארץ תורכיה. מתוך תנאי־הזמן האלה לא יכול היה החכם־בשי אלישר לבחור בדרך אחרת מאשר דרך המאוס, אותו ספור שסופר באזני הרצל, כי משה הלוי עורר את הח"ב אלישר להכריז עליו חרם, בדוי אף הוא.

משה הלוי אפנדי שהכרתיו אח"כ בקושטא, לא היה צר־אפקים כל־כך כפי שתארוהו אז רבים. הוא הבחין הבחנה אינסטינקטיבית את אשר נתן להשיג מאת השער העליון בקושטא ואת אשר לא נתן. לא אחת ידע להגיש את העזרה הדרושה ולבצע את התקון הרצוי, אך בפוליטיקה גבוהה לא נעץ את ראשו מעולם, ודוקא משום כך, דוקא משום שלא הטריד את אנשי השער העליון, כהאפטרכים למשל, היה רצוי עליהם מאד. השולטן עבדול־חמיד קצב לו מתוך אוצרו הפרטי שכר שנתי, אף העלה את קרוביו למשרות נכבדות בממשלה. רבים התרעמו על משה הלוי על אשר לא עמד תמיד על הגובה הראוי לפי כהונתו. כאשר שאלו פעם את השולטן, במה לגרום לו עונג מיוחד, לא מצא משה הלוי בקשה אחרת זולת זו: להעלות חתנו למשרה רמה־יותר. הקיסרית הגרמנית, למשל, התנהגה במקרה דומה לזה בפחות אנוכיות מאשר הלוי. כאשר שאלה השולטן בימי בקורה בשנת 1889 בקושטא, במה יוכל לשמח את לבה, ענתה הקיסרית — כן מספר מירבך — כי רצונה ובקשתה הם, כי ירשה השולטן להקים את המגדל על הכנסיה בבית־לחם. וכאלו לשם למוד־זכות על מעשה הותור מצד הקיסרית הוא מוסיף שהשולטן כבר העניק את הקיסרית במתנות יקרות למדי — ואעפ"כ — כן מספר מירבך — כשהוסיף השולטן על הרשיון לבנות את מגדל הכנסיה בבית־לחם גם זר־נרקיסים מעולף חוטי־זהב וענוד „אגלי־טל" של אבנים טובות ויקרות — לא אמרה הקיסרית „לאו".

הח' אלישר הצטער מאד על אשר לא יכול לקרוא את הרצל אל בין הקרואים, כי מדת הכנסת־אורחים נשמרה בקדושה לגבי כל אורח ואורח שבא ירושלימה, וכרבים אחרים כן לא הטיל אף הוא כל ספק בכוונותיו הטהורות והנעלות של הרצל לטובת אחיו בני־עמו.

טכס קבלת הפנים הוחג לפני בנין בי"ס האליאנס, וע"כ יכול הרצל

להתבונן בו בעד אחד מחלונות ביה"ס מקרוב. הראיון שנתכבד בו כעבור ימים אחדים לא יכול לשנות את דעתם של אותם החוגים, אשר ידעו יפה את עמדתה של הממשלה התורכית בשאלת הציונות; אדרבא, הוא עוד חזק אותה. אשר להרצל עצמו, הרי לא קבלת־הפנים מצד הקיסר היא שגרמה לו ולבני־לויתו אכזבה רבה כל־כך, כי אם ההודעה הרשמית ע"ד הראיון הזה: בהודעת משרד הידיעות של מחנה־הקיסר דובר רק במשלחת יהודית שהתיצבה לפני הקיסר. המשלחת היהודית הגישה לפניו אלבום־תמונות מן המושבות היהודיות שנוסדו בא"י, ובתשובתו לנאומו של ראש־המשלחת ענה הקיסר, כי „נוטה הוא עוד ועוד עתיד לנטות חבה והתענינות לכל שאיפה שמטרתה להפריח את החלקאות בא"י, להצלחתה של תורכיה ובהודיה גמורה בממשלת השולטן". שום מלה ע"ד החברה להתישבות, אשר הציע הרצל לפני הקיסר, שום מלה על הציונות, על הרצל!

המשלחת התחיבה לפני משרד הקיסר שלא לפרסם דבר וחצי־דבר על הראיון הזה, אך נמצאו אנשים אחרים שנזדרזו ופרסמו את העובדה. כשקבלתי טלגרמה מלונדון ומברלין להודיע פרטים על ראיונו של הרצל לפני הקיסר, פניתי אל הקונסוליה הגרמנית ובקשתי להציל מפיה דברים ברורים. לאחר הכחשות שונות כגון „המשלחת שנתקבלה מלפני הקיסר היתה זו של הטמפלרים בא"י" או „הרצל נתקבל לראיון רק מלפני יועץ הצירות קלמט (הלא הוא המזכיר הצעיר אשר מתקצף כ"כ על גאותו)• לאחר כל „ההכחשות" האלה הודתה הקונסוליה סוף־סוף כי „הקיסר קבל משלחת יהודים אשר הגישה לפניו אלבום של תמונות מן המושבות היהודיות בא"י, היינו מושבות הברון רוטשילד, וכי ענה לה באותן המלים שענה לבאי־כח מושבות הטמפלרים אשר הגישו גם הם אלבום דומה לזה של היהודים". התשובה האחרונה הזאת נמסרה ברוח אותה הודעה שנתפרסמה מצד משרד־הידיעות שע"י מחנה־הקיסר ובהתאמתה עם הטלגרמה שפרסמה אז סוכנות רויטר: „הקיסר קבל לראיון את הקונסול הצרפתי, ואחריו משלחת יהודים שהגישה לפניו אלבום של תמונות מן המושבות היהודיות שהתכוננו בא"י. סמיכות הפרשיות בין הקינסול הצרפתי ובין המושבות היהודיות באה כאלו בכונה יתרה, לרמז שהמושבות של הברון

• מפי מכתביו של הולשטיין, הריהו יועץ־הסתרים קלמט, שלקה לאחר עשר שנים בעוון אדונו ומלכו בענין השיחה עם ה„יילי טלגרף".

רוטשילד נחשבו בעיני התורכים כמושבות „צרפתיות". אני אומר, „בכונה יתרה" משום ש„ראיונו" של הקונסול הצרפתי לא היה אלא בקור גרידא, כדי ללוות את הקיסר אל „קברי המלכים" השייכים לממשלה הצרפתית.

ההודעות הרשמיות הללו הכניסו מבוכה בעתונות של אירופה, אשר לא מצאה את ידיה ואת רגליה בענין הראיון, כי לא הובהר, אם המשלחת שמסרה את האלבום היא היא המשלחת שהרצל עמד בראשה, או משלחת אחרת. בערבוב־ענינים זה היתה כמובן יד הדפלומטיה הזעומה: תהיה השה שלמה והזאב יהיה שבע"... הבטיח הקיסר להרצל ראיון בירושלים — והרי הראיון; אך חלילה להרגיז את הזאב, וע"כ היה הראיון רק קבלת משלחת־יהודים סתם שהגישה רק אלבום־תמונות מן המושבות הקימות בארץ...ואכן, הודעה אחרת מצד משרד ההודעות שעמד בהשגחת בילוב, מרשל ותאופיק פחה, ציר תורכיה בברלין, לא היתה יכולה להנתן אז. גם בילוב וגם מרשל העריכו את עמדת השולטן בשאלת הציונות כמשה הלוי אפנדי. תאופיק פחה, אשר לפניו הוגשו כל פרטי התכנית לבקור המלך וכל הטלגרמות שהורצו מתוך משרד־ההודעות, היה מתנגד גלוי לה (הוא אמר אז: „עם הארמנים גמרנו את חשבונותינו בשלשה ימים, עם הציונים ובגמרם בשלש שעות"). גם בילוב וגם מרשל לא אבו להכנס בשאלות פוליטיות חדשות, שהיו עלולות להשפיע על יחס תורכיה לגרמניה מזה, ולעורר התנגדות וקנאה מצד הממשלות האחרות מעבר מזה. מתוך השקפה זו דרש בילוב ברייכסטאג, לאחר שבועות אחדים, ש„השולטן הוא מונארך בעל עין חודרת כ"כ, עד כי אי אפשר שיחשוב גם רגע, שווילהלם השני יוזם ללכת בעקבות בואמנד וטנקרד, ולהוציא מידי תורכיה את סוריה, את א"י והשם יודע מה עוד".

בבקורי בשנים הבאות בקושטא בקשני מרשל פון ביברשטיין כמה פעמים, כי איעץ למנהיגי הציונות וכי אשפיע עליהם ככל יכלתי להתרחק מן הפוליטיקה. הפוליטיקה הזאת אינה מועילה ליהודים בתורכיה, אלא מזיקה להם. יעסקו בעבודה מעשית בלבד: יבנו בתי־חולים, בתי־ספר, ייסדו ישובים חקלאיים וכיוצא בהם, אך אל־נא יעסקו בפוליטיקה, — ומרשל פון ביברשטיין ידע את הפוליטיקה של תורכיה הרבה יותר מדיפלומטים אחרים. בקורי אצלו הם מן הנעימים בזכרונותי. בהתנהגותו לא היה מגובה־לבו של נוטה חסד או של בירוקראט. לא־אחת קרה

שבהתרוממי ממושבי, לאחר שיחה קצרה, ללכת — היה מתרומם גם מרשל פון ביברשטיין בכל מלוא קומתו הגבוהה כשהוא מניח את שתי זרועותיו החזקות על כתפי ולוחצני אל כסאו. הוא רצה לדעת את אשר ידברו בפרובינציה על הצירות הגרמנית בקושטא, וכאשר אמרתי לו פעם, כי שם חושבים, שעניניה הקטנים נדחים מפני עניני הפוליטיקה הגבוהה, מחה על כך פון ביברשטיין בכל תוקף: אין לפניו שאלות קטנות או גדולות.

הרצל לא בא בשעה מוצלחת לירושלים. הקהל היה עסוק בקיסר, וע"כ לא נתנה לו להרצל שימת־הלב הראויה. הוא עצמו היה עסוק וטרוד בקיסר עוד יותר, כי כל מעיניו ומחשבותיו היו נתונים לראיון ולתוצאותיו. (אפילו שאלת התלבושת, הכובע, הבגד של כל חבר וחבר מבני המשלחת העסיקה אותו מאד, וכפי שהוא מספר ביומנו למדם גם הלכות דרך־ארץ, שלא יהיו נכנעים יותר מדי, וכיוצא בזה).

הרצל לא בקר כמעט איש, ומעטים היו גם המבקרים אותו, ובכ"ז התראיתי עמו פעמים. פעם אחת, במקרה, על־יד שער־יפו, ופעם שניה באכסניתו, בבית מרכס, בהחזירי לו בקור על בקורו בבית־הספרים הלאומי שעמד בראשותי.

כשנתים לפני כן, עם הופעת ספרו „מדינת־היהודים", ערכתי אליו מכתבי שחתמו עליו עוד אחרים, חברים־בדעה. בתוך שאר הדברים אמרתי „ואף אם תעבורנה עוד שנים רבות עד התגשם הרעיון הגדול הזה, הנה ירחשו הבנים הנאמנים לגזעם רגשי תודה והערצה תמיד לאותו איש שגלה כחות־יניקה חדשים לאמונה הישנה ואשר נסך רוח־חיים רעננים בתקוה הנושנה מורשת־אבות"; ועתה, בשיחותינו הקצרות בירושלים, היה עלי לנגוע בקשיים הרבים העומדים בדרך התגשמות רעיונו זה. הראיתי לו, למשל, על המריבות ועל הקנאה העצומה שבין הכתות השונות למקומות הקדושים בירושלים; אך הוא השיב לי, כי ירושלים העתיקה אינה כלולה בתכניתו. „יקחו להם הנוצרים את החורבות כלן — אמר — ואנחנו נבנה לנו עיר חדשה". הראיתי לו בפרט על העמדה השלילית של תורכיה בשאלת הציונות; אך הוא ענה והדגיש, כי תקוותיו גברו עוד יותר מבתחילה... אם כי דברתי עמו כאיש פרטי, אמר לי הרצל כי אוכל להחדיש על שיחתנו גם ל„ג'ואיש כרוניקל". דבריו אלה נאמרו לפני ראיונו אצל

הקיסר, ובלבי חשבתי: אכן גדול הוא האיש הזה, אך כמה תמים הוא בבטחונו הרב בתורכיה.

הרמן גומפרץ

בפברואר 1899 בקרו את ביה"ס הרמן גומפרץ ואשתו. אישיות יחידה במינה ובמקומה, זו אשכנז היהודית בדורות האחרונים. סוחר אמיד בן משפחה יהודית־גרמנית עתיקה ורבת היחס, ועם זה למדן מופלג, ואפשר הגדול במלומדי אשכנז בדורנו, מטפוסם של הלמדנים המפורסמים ברוסיה. אחרי בקורו בבית הספר שלנו הולכתיו והביאותיו אל ר' ש. סלנט. הרב סח עם האורח בדברי תורה, ולימים היה חוזר ונזכר בו ואומר: „למדן גדול הוא האיש גומפרץ". דרכו של ר' ש. סלנט היה לאמר על הרבנים שנזדמנו אצלו: „הוא יודע ללמוד", ואילו גומפרץ הרבה בדברי שבח ולא היה פוסק משאול אותי: „האמנם סוחר הוא האיש"? — בפנקס האורחים של ביה"ס למל רשם הרמן גומפרץ: „יפה תורה עם דרך ארץ — נתקיים במוסד זה, אשר רוב ברכה בו לחניכיו, עם כל הקושיים הכרוכים ביסודות השונים של תושבי ירושלים על רבוי לשונותיהם".

ואמנם לא סוחר בלבד הוא האיש האמיד והאציל הזה: הוא ממלא משרת כבוד של ראש ועד הסמינר לרבנים חרדים מיסודו של הילדסהיימר, וביתו בית ועד לחכמים, מעין ישיבה קטנה לגדולים לחוד ולקטנים לחוד. תלמידיו שומעי־לקחו מתענגים על תורתו, על שיטתו בתלמוד תורה, ונהנים ממזגו הנוח והעדין. כשנזדמנתי עמו בהמבורג, בינואר 1932, והוא אז בן שמונים ואחת (הוא נולד לאביו בשעה שמלאו לו לזה שבעים וחמש שנים), מצאתיו עדיין רענן, לא נס ליחו ולא פג טעמו, טעם זקן, רב בתורה ובמדות נאות. מנהגו לקנח את סעודתו כל יום בחתיכת מצה (וגם מן הסיגרה לא פרש עדיין) — סגולה יפה לעכול המזון, לפי דבריו. גם הוא וגם אשתו זוכרים עדיין את ימי בקוריהם בירושלים על כל פרטיהם*.

היינריך מאיר כהן והפוסטה.

אורח נכבד בירושלים היה היינריך מאיר כהן, בנקאי חשוב מברלין,

* במלאת לי שבעים שנה נזדרז הזקן לברכני בעברית „רבנית" ברכת מז"ט והודאה בעבודת החנוך שלי, וברכות חמות ויוצאות מן הלב, בשמו ובשם זוגתו.

איש קטן־קומה וגוץ. רבים חשבו כי השיר Hast du den Kleinen Cohn nicht gesehen ? שהיה מושר בפי ילדי ברלין בזמן ההוא, מכוון אליו דוקא. זמן־מה עמד ה. מ. כהן בראש כל סניפי חברת האליאנס בגרמניה, היה חונן דלים ומלומדים, וביחוד סטודנטים. הוא היה ידוע גם בבקרתו החריפה על עניני צבור וסדורם. זכורני, כשספר לי המנוח לונץ, בשעת פגישתו עם כמה מאנשי ירושלים בביתי, על המגרעות שבנהלת העדות הירושלמיות לא התפעל ה. מ. כהן כלל. tout comme chez nous (הכל־בכל כמו אצלנו) — ענה קצרות, אם כי לדעתנו הפריז בדבריו, כי ההבדל היה בכל זאת גדול למדי... בביה"ס לא פגעה רוח־הבקורת שלו; אדרבא, כרבים מן האורחים כן גמר אף הוא את ההלל על ביה"ס, וביחוד על הבנתם של המורים לנפש הילדים.

לתולדות הפוסטה בא"י.

היינריך מ. כהן ידוע לרבים כלוחם אמיץ לזכויותיה של תורכיה בעניני הפוסטה בא"י. היו ימים והפוסטה האוסטרית היתה מושלת־בכפה בארץ, בבחינת בת יחידה. משרד הפוסטה היה ברחוב הארמנים, במבוא הבית שבו דר מנהל הדואר. הדואר היה מגיע אחת לשבועים ואחרי כן אחת לשבוע — לפי בקורי האניות האוסטריות מטריאסט לחוף יפו. יום הדואר בירושלים היה יום־טוב לעדה. אפילו ביום שבת, שבו היתה הפוסטה מגיעה לפעמים, לא היו אף המחמירים־ביותר מונעים את רגליהם מלכת אל משרד־הדואר, כדי לשאול על מכתב מן הגולה. העומדים קרובים לדלת הציצו פעם־בפעם בעד חור־המנעול וחקרו אם כבר החלה החתמת המעטפות. קול דפיקת החותמת על המעטפות החל למשוך את הקהל המצטפף אל הדלת ובקוצר רוח צפו אנשים, נשים וטף עד אשר יסדר הפקיד הארמני, ארטין טורוסטיאן את המכתבים עפ"י הא"ב, יפתח את חצי הדלת העליונה ויחל להכריז ולקרוא את שמות בעלי המכתבים. המקבלים נענו לו בשפות שונות, והוא זורק לאיש ואיש את מכתבו אל חיקו. א. טורוסטיאן היה פקיד זריז וחרוץ עד מאד, זעלה בכשרונותיו גם על פקידי הפוסטה באירופה. לא היה כמעט איש ממקבלי המכתבים בירושלים אשר לא הכירו. בהנאה היה מספר הפקיד, כיצד היו באות אליו נשים באמצע השבוע לשאול „אם נתקבל אליהן מכתב מבנן או מדודן באמריקה" והוא

היה עונה „מכתב מבנך או מדודך, למשל, לא נתקבל, כי אם רק מכתב מאחיך מוורשה"... רבות מן הנשים שכחו תכופות את שם משפחתן בדיוק, כי בפי מכיריהן היו נקראות אך ורק בשמן הפרטי או על שם בעלן או באיזה כנוי מיוחד, כגון „חיה שרה די באבעס" או „לאה די לקח מאכערין", וכיוצא בשמות אלה. טורוסטיאן הזכירן את שמותיהן עפ"י נוסח הדואר (כפעם בפעם נעזר אמנם ע"י כמה מבני העדה שבאו לעזרתו לשם מצוה גרידא). נוהג היה למסור את המכתבים באחריות אפילו בשבת, ובלבד שיתחיבו המקבלים לשוב ביום השני לשבוע ולחתום על הקבלה.

המכתבים שלא נדרשו ע"י בעליהם ביום־הדואר היו נמסרים לר' מאיר פוטשטר, יהודי הונגרי, הדור־זקן ומהימן, שהיה מקבל בעבור כל מכתב „מטליק" שכר־טרחה. היתה אמנם גם פוסטה תורכית, אך איש לא שעה אליה. רק בסוף שנות השמונים החלו האמריקנים להשתמש בפוסטה התורכית דוקא. הקהל לא שמח על חדוש זה, אף נסה להשמיע באמריקה את מחאתו, אך ללא הועיל. אותה אמריקה, שעמדה בעקשנות על דעתה, כי משפטו של נתין אמריקני עם נתין עותומני יובא לפני הקונסול שלה דוקא, ולא כפי שהיו נוהגות שאר המדינות — לשלוח את התורגמן שלהן, אל בית המשפט התורכי (מכאן לפתגם המפורסם באותם הימים: אמריקני שחבל באחרים פטור ואחרים שחבלו באמריקני אף הם פטורים: לא היה בית משפט לשפוט ביניהם), — אותה אמריקה ותרה בעניני פוסטה והוסיפה לשלוח את מכתביה באמצעות הפוסטה התורכית.

התפתחות הפוסטה האוסטרית עוררה את קנאתן של שאר הארצות, ולפתע צצו ועלו בא"י גם פוסטה צרפתית, איטלקית וגרמנית, ולבסוף גם רוסית. ההתחרות בין הפוסטות היתה גדולה מאד: נתנו למוסדות בולים בהקפה ובהנחות גדולות. ביחוד גדולה היתה התחרותה של הפוסטה הרוסית. רוב היהודים האשכנזים היו נתיניה ותלויים בחסדי הקונסול. הפקיד היהודי של הפוסטה חרוץ וזריז היה, ואמרו עליו שהיה מרמז לנתינים הרוסים, שבאם לא יקנו כך וכך בולים רוסים, והיה ביום פקדי ופקדתי... לפעמים לא רחוקות — כן ספרו אז — היה הפקיד פורע למקבל כסף מרוסיה אילו אחוזים מן הסכום בבולים רוסים. ב„חריצותו" הרבה הזו להגדיל את עסקי הפוסטה הרוסית הצליח במדה מרובה.

אז התעוררה סוף־סוף גם הפוסטה התורכית להגדיל את השפעתה על

היהודים. היא הפקידה פקיד יהודי, את ר' אליהו הוניג, והלה פתח חנות ברחוב־היהודים וגם במאה־שערים ויתן לקוניו הנחה גדולה עוד מזו שנתנו הפוסטות האחרות. ברשות פקיד־הפוסטה הגבוה חרת ר' אליהו בחתימת־הדואר את המלה „ירושלים" גם עברית, והרבה בזה את הקופצים על המשלוח ע"י פוסטה זו. אמנם נמצאו מקטרגים, אשר הלשינו על הפוסטה התורכית־היהודית כי ציונית היא, ופקודה נמרצה מקושטא צותה לשבר את החותמות הללו, אך ראש־הפוסטה ופחת־ירושלים עצמו הסבירו, כי אין כאן אלא ענין של עסק, הנקי מכל שמץ פוליטיקה מצד היהודים, והפקודה נתבטלה.

כל זאת ראה הייניריך מ. כהן ויצא למלחמה על הפוסטות הזרות בא"י, ובפרט על הפוסטה הרוסית ולא הוציא אף את הפוסטה הגרמנית מן הכלל. „אחינו נענים ונרדפים על צואר ברוסיה, לוקים בפוגרומים ובורחים על נפשם מארץ־הדמים ומוצאים להם מקלט, אם טוב ואם רע, בארץ תורכיה— והנה כאן במקלט החדש יוסיפו לתמוך בפוליטיקה של הארץ אשר הקיאתם, הארץ החותרת תחת ארץ תורכיה, שאספה אותם לבטח"? — דבריו של ה. מ. כהן פעלו אך במעט. רק כשהריצו אליו מכתבים היו זהירים להדביק בולים תורכים, אך אם לזולתו — כפי שנוכח וכתב אלי הייניריך מ. כהן עצמו — היו מוסיפים לשלוח בבולים זרים. את מחשבותיו בענין זה פרסם בצורות שונות בעתונים יהודיים וגם בעתונים העברים.

התפתחותו של בית הספר למל.

במשך השנים 1890—1899 היה מספר התלמידים בראשית השנה עולה רק במעט על מאה ובסופה עמד אפילו על פחות ממאה. עם רגשי האחריות שהרגשנו בלבותינו כלפי כל מי שדפק על פתחי בית ספרנו ועם כל הויתורים שויתרנו, בחינת הוראת שעה, בעניני הגיל, ולשם ויתור זה תקנו כתות לעברית לחוד ולגרמנית לחוד — בשים לב לצרכים האינדי־בידואליים של התלמידים — הוכרחנו בכל זאת להשיב ריקם פני רבים על שום גילם המבוגר יותר מדי. ואשר לירידת מספר התלמידים במשך השנה הרי גורמים שונים: אכזבתם של כמה מן ההורים, שחשבו כי מרבים בביה"ס בלמודי־קודש ואין בניהם ממהרים להתקדם בלמודי חול; והיציאה מן הארץ (שנגעה דוקא בשוחרי־ההשכלה ובמואסים בחלוקה),

שבאה עקב המצב הכלכלי הרע. רק בשנת 1899—1900 היה מספר התלמידים גם בסוף השנה 105. וב־1900—1901 היה המספר בראשית השנה 137.

הדוה"ח לשנת 1899—1900 מודיע על השתתפות החברה לגדול־יתומים בועידה שנקראה ב־27.3.1900 ע"י מרכז חובבי ציון באודיסה לפ"פ. בועידה זו השתתפו כל החברות העוסקות בצרכי־הישוב הארצישראלי. מצד החברה לגדול־יתומים נוכחו ארבעה צירים ובראשם הרב הד"ר הורוביץ. שני חברים אחרים של החברה והם שרל הלגרטן ואלפרד גייגר לקחו גם הם חלק בועידה, הראשון כיושב־ראש והשני כציר החברה „למען־ציון".

הרב הורוביץ הרצה על האמצעים שיש להיטיב בהם את מצב בתי־הספר בא"י. הוא הציע את העיקרים האלה:

א) על ביה"ס היהודי בא"י לעמוד על בסיס היהדות והמסורת;

ב) על ביה"ס לטפח, מלבד שפת המדינה, בראש ובראשונה את השפה העברית;

ג) הועידה ממנה ועד מסדר ומשגיח על בתי־הספר במושבות הנתמכים ע"י חו"צ;

ד) על ביה"ס להכשיר את תלמידיו למצוא את מחיתם בארץ.

עיקרים אלה נתקבלו. הרב הורוביץ ופרופיסור וורנר (גם הוא ציר החברה לגדול־יתומים) נבחרו לועד הפועל. (שאר חברי־הועד היו: ד"ר ברנן — ברסלאו, פרופ' מרטין פיליפסון — ברלין, סימונזון — קופנהגן, וורנר — מינכן, אברהמס — אמשטרדם, בנדיקט וברנהרד לזר — פריז, ד"ר ש. א. הירש — לונדון). שלשה מקומות נועדו לבאי־כחם של חובבי־ציון באודיסה.

והדו"ח מוסיף: „ההכרה בחשיבות הוראת העברית בביה"ס בא"י, ההולכת ומשתלטת כעת בחוגים רחבים, מצאה את בטויה בתכנית הלמודים של בית־ספרנו עוד לפני שנים רבות. והשמוש בשפה העברית בתור שפת־הוראה במקצועות העבריים שהנהגנו עוד לפני י"ג שנה (1887) (כאשר קבלתי על עצמי הנהלת ביה"ס המחודש) נעשה מורה־דרך לכלל כולו. דרישותינו בכוון זה עוד טרם נמלאו בכל זאת. כדי להעלות את תוצאות העבודה בכתה הנמוכה, המרובה תלמידים יותר מדי, היינו (תחת העביר

את העודף למחלקה השלישית) מחלקים אותה לשתי כתות מקבילות. אך לשם כך דרוש לנו עוד מורה — למקצועות העברים ביחוד, ובית אחר, כי בבית זה אין מקום לכתה נוספת".

בשנה זו נשלחו תלמידים אחדים לחו"ל כדי להשתלם בבתי־מסחר. לאחר שמורה צעיר אחד, אשר רכש לו מתוך ישיבה ממושכת בבית־ספרנו את דרכנו ואת שיטתנו בהוראה, השביע את רצון המושבה ראשון־לציון, נתקבל חניך מן הבוגרים, לוי כהן, בתור מורה בגדרה.

בצאת ד. ילין בקיץ 1900 ללונדון על מנת לקבל לפחות חלק של אותה משרת ב"כ „מזכרת־משה" (מונטיפיורי), שאבדה לחותנו י. מ. פינס. קבלו מלבד חבריו ויחזקאל יהודה — גם קרוביו פינס ומיוחס חלק משעוריו כדי למלא אחריהם במשך זמן העדרו. לרגל אוסף נדבות ורכישת חברים לחברה לגדול־יתומים (דבר שהיה בו אז משום צורך השעה) שעסק בהם ד. ילין בנסיעה זו, שב ירושלימה רק בראשית הקיץ הבא (1901). פינס נשאר בכל זאת על מכונו גם להלן, כי הפעם מלא את מקומו של הד"ר גרינהוט, שעסק גם הוא, אגב נסיעתו לשם הבראה לאירופה, בעניני אוסף כספים ורכישת חברים לחברה זו. כשחלה גרינהוט במחלת הגרון נעשה פינס מורה קבוע, כי מצאתי בו אדם מקורי, אשר ידע להסתגל עד מהרה לשיטת ביה"ס ולהצטין בדיקנות. אם גם לא היה מן הקפדנים על הדבור העברי, ואף התנגד למלים המלאכותיות הצצות חדשות לבקרים, השתדל בכל זאת למלא אחרי מצותי וללמד עברית. כדאי להזכיר כי ידע גם פרק בשפה ובספרות הגרמנית וספרו „הכח", שעבד עפ"י התרגום הגרמני לספרו האנגלי של בלפור, יוכיח. הוא תרגם עפ"י תרגומים גרמנים גם את ה„ויקר אוף וויקפילד" ואת „איבנהו". תרגומיו היו יפים ומדויקים.

בבחינות שנערכו בסוף שנת הלמודים (22.3.1901) במעמד הקונסול האוסטרי והגרמני נבחנה כתה ד' בהסתכלות הן בגרמנית והן בעברית, כתה ג' בידיעת־המולדת והסתכלות עברית וגרמנית, וכתה א' וב' בהיס־טוריה הכללית ובד"י ישראל (עברית וגרמנית). בדו"ח אני מראה ביחוד על התוצאות היפות בלמודי־ההסתכלות בעברית ע"י י. פרס. הקונסול האוסטרי פוגצ'ר רשם בתוך יתר דבריו: „נדהמתי ממש לתוצאות הבחינות. מעולם לא היה יכול לעלות על דעתי, שאפשר להקנות במשך ארבע שנים של למוד, הלכה למעשה, ידיעות רבות ומקיפות כל כך. אופן הבחינות,

בדרך שיחה עם התלמידים, מעיד על שיטת הוראה משובחת ביותר. עם כל ההכרה בטיב ההוראה המצוינת שואל אני את עצמי: אולי צריך לזקוף חלק מן ההצלחה הזאת על כשרונותיהם המיוחדים של התלמידים". ה־קונסול הגרמני שמידט כותב, שדעתו כדעת חברו לכל דברי השבח למוסד ומסיים בברכה, שיעלה להמשיך בדרך זו שברכה רבה בה.

שנת 1901־1902 שהחלה ב־127 תלמיד נגמרה ב־147, כי בראשית החורף נוספו תלמידים מיפו וממושבותיה, שהכינו עצמם תחלה לכניסה זו. כאחד הגורמים להופעה זו חשבו את בטול הצרפתית בכמה מבתי־הספר של היק"א בשעה שגם מורים לעברית לא הספיקו למדי. ואילו בבי"ס למל לא היה אף מורה אחד שלא למד גם עברית, וגם רוב למודי־החול נתכונו כלפי המרכז: העברית. ככה, למשל, נפגשים אנו בחבורים גרמנים: "חג הפסח — חג לאומי", "מהות המצות"; "השתלשלות התורה שבע"פ", "בנע־רינו ובזקינינו נלך" (תרגום מגורדון), וכיוצא באלה.

מספד על המלכה ויקטוריה

בפברואר 1901 נתקבלה בירושלים הידיעה על פטירתה של מלכת אנגליה ויקטוריה. עם ידיעה זו באה גם בקשה מלונדון אל הרבנים, לערוך הספד בציבור בבית הכנסת של ר' יהודה החסיד במעמד הקונסול האנגלי והמושבה האנגלית בירושלים (יהודים ונוצרים). נזכר מר חיים גדליהו, זה קרובו של מונטיפיורי, שהרשיון לבנין בית־כנסת הושג בשעתו בהשתדלות מונטפיורי, ולפיכך נחשב בעיני הבריות כחוסה ברשותה של אנגליה. מלונדון בקשו כמו־כן, שינאמו את נאום־האבל באנגלית. נועדו ר' שמואל סלנט עם ר' יואל משה סלומון להועץ מי ומי יהיה הנואם, ונתנו את עיניהם בי. הרי"מ סלומון בא אלי לבשרני, שיש לו כבוד חדש בשבילי — נאום־מספד באנגלית על המלכה ויקטוריה. הסכמתי, אבל בתנאי שאדבר תחילה עברית. דברי נכנסו ללבם. אמנם, ברגע האחרון לפני הטכס נמצאו אנשים, כגון ר' מיכל ליב כץ, שחששו שמא יתקוממו קנאי ההונגרים — לא ח"ו כנגד האנגלית, שהרי בביהכנ"ס שלהם נוהגים הללו לדרוש בפני הקונסולים דוקא אשכנזית צחה, אלא כנגד העברית, מפני החדוש שבדבר. אך ר' שמואל סלנט בטוח היה, שלא יבוא הדבר לידי חלול השם; וכאשר פתר כן היה: הכל עבר בשלום. ולא עוד אלא שהדבר נחשב לקדוש השם.

איני יודע, אם זו היתה הפעם הראשונה, שדרשו בבית־הכנסת של ר׳ יהודה החסיד אנגלית, אבל רבים מזקני הדור אמרו והעידו, שזה היה הנאום העברי הראשון בבית הכנסת הגדול בירושלים.

הנאומים היו קצרים למדי. עמדתי בדברי על היחס שבין משה מונטיפיורי והמלכה ויקטוריה ועל רגשי החבה שרוחשים לה לבות בני־ישראל באשר הם שם. ההספד נדפס בשעתו ב״ג׳ואיש כרוניקל״, ואף הבישוף שלח לבקש את טופס הנאום. ההונגרים אמנם לא הקפידו כלל על טכס ההספד ואפילו לא על כך שהמספיד היה נושא דגל החנוך המודרני, כי כלל היה בידיהם: ״הוה מתפלל בשלומה של מלכות״ מצוה היא, שכל המרבה בה הרי זה משובח, ומכל שכן שאין להרהר אחריה. אך הדרשן הצעיר בן־ציון יאדלר, עמד על כך באחת מ״דרשותיו הפרטיות״ לפני צבור פרטי משלו: ״בא הקיסר וילהלם — אפרים כהן הוא המסדר; נפטרה המלכה ויקטוריה — אפרים כהן המספיד״. וגם הוסיף לתאר כיד הדרשנות הטובה עליו, היאך מתיחס ר׳ שמואל סלנט אל ר׳ חיים זוננפלד בהשוואה ליחסו אל אפרים כהן. וכאלו היה תובע את עלבון כבוד־התורה, המשיך: ״נכנס ר׳ חיים זוננפלד אצל ר׳ שמואל סלנט — מסתפק ר׳ שמואל באמירה: שב, ר׳ חיים, שב; ואילו כשנכנס אצלו אפרים כהן, הריהו מזדרז ממקומו, להגיש כסא לאורח, ולא עוד אלא שהוא מצוה אפילו לנער את האבק מעל הכסא״.

אך איש לא שעה לדבריו ולבקרתו. כדאי להזכיר כאן, שאל ההספד שנערך אחר־כך בירושלים בכנסיה האנגלית החזמנו גם שני הרבנים. הללו לא דחו את ההזמנה, אלא שלחו את ממלאי־מקומותיהם: ר׳ יעקב מאיר בא בשם הרב אלישר ואני במקומו של ר׳ ש. סלנט. ר׳ שמואל היה נוהג קודם לשלוח במקרים כאלה את בנו, ר׳ בינוש, אך מכיון שר׳ בינוש, בנו יחידו, לא היה עוד בחיים, בקש אותי להיות ממלא־מקומו, באמרו: המתחיל במצוה אומרים לו גמור. נעניתי לבקשתו.

עסקי עדה.

בימים ההם חל גם דבר כניסתי בלא־יודעים לעסקי העדה הירושלמית ועניניה. עוד בבקורו של ר׳ כתריאל שרזון, בשנת 1895, שמו עיניהם בי לישר את המחלוקת שבין האשכנזים ובין הספרדים בעניני הכספים הבאים

מאמריקה. וכשפרצה מחלוקת חדשה בין הועד הכללי של האשכנזים ובין כולל אמריקה, שתבע חלקו בכספים יותר מן המגיע לו, שוב פנו אלי בבקשה לישר את ההדורים. סרבתי, כי ידעתי היטב, שסכסוכים „בעניני ממונות" — רק השולחים יכולים לישבם, ולא אחרים; ואם השולחים לא מצאו את הדרך לגזור „קבלו את חלוקתנו ופשרתנו", מה נענה אנחנו? בינתים התחילו להתקבל כספים מאמריקה, מבלי הסכמתי, על שמי ועל שמו של ר' חיים זוננפלד, או על שמו של ר' זלמן בהר"ן — ודוקא אלה השנים היו ממתנגדי־ההשכלה הותיקים והקנאים ביותר. הייתי סר אל ר' שמואל סלנט ומבקשו להזמין אליו את שותפי־לכתובת, כדי שנוכל לסדר את חלוקת הכספים לפי רצון השולחים המנדבים. חלוקי־דעות לא היו ביניהם. גם חברי הסכימו לעיקר, שיש לדרוש קבלות על הכספים הנחלקים, ורק לגבי נצרכים צנועים, שאסור לביישם, מותר להשתמש בקבלות של בני־סמך נאמנים (ואנשים כאלה לא היו מועטים בירושלים). ר' זלמן בהר"ן נכנס פעמים אחדות גם לביה"ס, להועץ עמי בעניני־כספים אלה. (בשל היותו יליד ירושלים היה ר' זלמן קרוב אלי יותר מקנאים אחרים, אם כי היה אחד המתקוממים הנאסרים בימי יסוד ביה"ס „למל" שנשתחררו אחר־כך בהשתדלותו של פרנקל). וגם ר' חיים זוננפלד היה נוהג בי כבוד.

באותם הימים נבחרתי, בעבור התעניינותי הרבה במלונו של בן־יהודה, לגזבר ממונה על הכספים אשר באו במקצת מאת הועד בברלין, שנוסד בראשותו של הפרופ' וורבורג. אף באו להציע לי „גבאות" של הישיבה „תורת חיים", כי משולחי ישיבה זו בגרמניה הודיעו לגבאים בירושלים, שטובת המוסד דורשת לצרף אותי לגזברות הישיבה. כאשר נכנסתי אצל ר' שמואל סלנט לפי בקשתו, השתוממתי לשמוע מפיו, ש„סוד" „תורת חיים" כבר נגלה לו — וכלום היה דבר שלא היה ידוע לו לרש"ס? ר' שמואל יעצני לבלתי קבל את ההצעה, שבאה לשם טכסיס בלבד; שהרי כל המוסד הזה לא בא אלא להתחרות בישיבת „עץ חיים" — אם לישיבות ירושלים. „דע לך — הוסיף רש"ס — גבאי ישיבת „עץ חיים" שלנו כותבים במכתבי־הבקשה גוזמאות. אמנם, כשאני לעצמי איני אוהב הגזמות, אף על כן אני חותם על מכתבים אלה לטובת המוסד היקר לי; אך הגבאים ה„אחרים" אינם מסתפקים בגוזמאות בלבד, אלא „כותבים פשוט שקרים". אמנם, אף בלי בקשתו לא הייתי מקבל על עצמי גבאות זו.

אסור בתי"ס וחרם החסידות.

היו אנשים בחו"ל, שהשתוממו על שר' שמואל סלנט, המראה לי אותות ידידות בפומבי ואינו מבטל את האסור שהטילו על בתי הספר. (רק יודעי ח"ן, ואנכי בתוכם, ידעו שע"י כך תגבר ההתנגדות לו — ומה נעשה ו„המחוצפים" הרבים (כך התנצל פעם ידידי ר"מ סלומון) על צד המתנגדים הם! היה מעשה ור' נפתלי אדלר, הרב הראשי של אנגליה, שלח אליו מכתב עפ"י בקשת החברה „אגודת אחים" לבטל סוף סוף את האסור — לכל הפחות מעל בית־הספר אבילינה־די־רוטשילד — מכיון שהחרם בלאו־הכי „סכין שהעלתה חלודה". ר' שמואל התרעם על המכתב: „איזה ,חכם' או ,חכמה' הכניסו בלבו של ר' נפתלי אדלר את הרעיון לכתוב מכתב כזה? כותבים לי, שהמנהלת היא אשה צדקנית, מהיכא־תיתי — נשים צדקניות אינן חסרות בירושלים; אבל הרי גם תלמידות ודאי שאינן חסרות לה, ואני רוצה בשלום וזקוק למנוחה. דברים כאלה צריכים להשכח מאליהם, וודאי שהדבר תלוי הרבה בהתנהגותם של בתי ספר ,ביהדות'". ועוד הוסיף: ומי יתיר את ה„חרם" נגד החסידים?! ואף על פי כן יש לנו ב"ה הרבה זווגים בין המתנגדים לבין החסידים, ועל דעת איש לא יעלה לקרוא לנשואים אלה נשואי תערובת. אגב: נוסח החרם במקורו, בחתימתו של ר' אליהו הגאון מוילנא, נמצא בבית הספרים בירושלים, ור' שמואל, „המתנגד הותיק", בקשני פעם לשלוח את אהרן כהן הספרן לביתו עם כתב־החרם, וגם בקשני לנהוג בכתב הזה זהירות מרובה, ולדון אותו דין „גניזה"־למחצה, שלא יגלה הדבר ברבים, שלא תתחדש ח"ו השנאה ביש־ראל. וגם אמר לי, שהוא נוהג בדרך זו גם באסור כנגד בתי הספר. כשמאיצים בו הקנאים הוא נותן רשות להדפיס את האסורים, אך שולח אל המדפיס לומר לו, שימציאו לו את הטפסים והוא שומר עליהם בארגזו. פעם הוציאו את המודעות מארגזו (הוא היה מוטל אז בבית החולים) שלא בידיעתו והדביקו אותן בבתי המדרשות. אז הופיע למחרת היום העתקה מהכרוז על בתי הספר ובשוליו העתקת „החרם" על החסידים. זה לעומת זה — כתוב היה בראש שני הכרוזים; לאמר: כחו של אסור זה ככחו של האסור הראשון. הדבר יצא מידי, ור' שמואל לא התרעם על זה כלל. בשנות חייו האחרונות היו מרבים להביא את חתימתו על אסורים שונים, אבל בלבו הצטער על התקלה הכרוכה בכך. כאשר בא קרלבך, ששמש שנתים

וחצי בהוראה בסמינריון, להפרד ממנו (בש׳ 1907) אמר לו וחזר כמה כמה פעמים על דבריו: „שוב תשוב למשרתך". — והרי קים האסור? שאל אותו קרלבך. והרב בתשובתו: „שוב תשוב".

שנת 1902/3 התחילה ב־172 תלמיד. נפתחה כתה מקבילה. מספר שעורים נתמלאו שוב ע״י יחזקאל יהודה, שהמשיך את עבודתו בהצלחה במשך שתי שנים נוספות. פניתי את מעוני לצרכי ביה״ס. בחודש אוגוסט נוסף כח חדש לביה״ס, והוא אליעזר רוקח, תלמיד וחניך ביה״ס למל לשעבר. אחר שלש שנות השתלמות בסמינר בהנובר עמד בבחינות בהצ־טינות וישב לכהן באותו מוסד, שבו קבל את חנוכו. כמוהו כן היה גם אביו יליד ירושלים, וכשמו כן מקצועו — רוקח ותיק בביה״ח „בקור־חולים", והוא גם אחד מבעלי ההשפעה בעיר וגבאי בביה״כ של ר׳ יהודה החסיד. כאשר הכניס בשנת 1895 את בנו לביה״ס למל נסו הקנאים לרדפו, אך גם גבאי בקור־חולים וגם ר׳ ש. סלנט לא נתנו לנגוע בו לרעה.

לרגל אימת החלירע שהיתה פרושה בראשית החורף על סביבות ירושלים, היתה ירושלים סגורה על מסגר גם בפני כמה מן התלמידים בני יפו והמושבות, שאחרו את שובם לביה״ס בשני חדשים. לאחר שהוסר ההסגר גברה היציאה מן הארץ, שנתעכבה מפאת המגפה. לפי רשימות הממשלה התורכית — הודעתי בדו״ח — יצאו במשך שלש השנים האחרונות, 1899—1902, כ־5000 איש. עדת האשכנזים ביפו נתמעטה ועמדה על 1400 נפש. יציאה זו נתנה את אותותיה גם בביה״ס, שהפסיד חלק קטן מתלמידיו.

שנת הלמודים 1903/4 נפתחה ב־183 תלמיד, המחולקים לשש כתות (מהן שתי כתות מקבילות). 135 אשכנזים, 42 ספרדים, 4 מושלמים, 1 קראי, ו־1 קתולי יוני. מספר משלמי שכר־הלמוד הגיע ל־48.

חלק מהמתדפקים על שערי ביה״ס הוכרח גם הפעם לשוב ריקם. „עלינו להשתדל כי יבואו אלינו ילדים בני שש־שבע — אומר אני בהרצאה מן 21 מאי 1903 — ולא נערים בני עשר ומעלה, שעשו את מיטב שנות ילדותם בחדרים בלתי היגייניים וקבלו חנוך בלתי נורמלי, המעמיס עליהם משא כבד על חשבון התפתחות גופם ושכלם. תקותנו בגן־הילדים, המוסד החדש שנוסד בעזרת חבר מורי בית־ספרנו, כי הוא יגאלנו מן העבודה המטרידה שבתקון הלקויים שנשתרשו אצל ילדי החדרים, ויתן לנו את

האפשרות לפתח את כשרונותיהם וגופם של התלמידים, התפתחות בריאה וטבעית. אמנם, מן הצורך יהיה להוסיף, עד כמה שירשו חוקי־הפדגוגיה, עוד שעורים ללמודי־קודש בכתת המתחילים, למען תסופק תביעתם של ההורים, הרוצים בהתקדמות מהירה, ואם לפי מושגם גם מכנית, של ילדיהם הרכים".

מוסד גן הילדים

כאן המקום לעמוד על התהוות מוסד נכבד זה, ששמו גן־ילדים. המוסד שהיה ילד שעשועינו ושמש פרוזדור רב־ערך כ"כ לביה"ס למל בפרט ולבתי הספר של „עזרה" בכלל. בתחלתו היה גן־הילדים מוסד של לשכת ב"ב, והיא גם שתרמה את התרומה הראשונה להקמתו. ראשי המשתדלים מבין חברי ב"ב ביצירה זו היו חוץ מארבעת מורי ביה"ס למל: פינס, ילין, פרס ואנוכי, גם אדלמן, בלום ול. לוי. התרומות הראשונות מחוץ ללשכת ב"ב הגיעו מחובבי־ציון באודיסה (בהשתדלות פינס), מחברת „למען ציון" בפ"פ (בהשתדלות אדלמן) ומהד"ר סלונדי בהשתדלותי אני. אך מלכתחילה תלינו את תקותנו בעיקר בחברת ה„עזרה", כי היא באה כבר אז בכתובים אתי על שאלות עבודה חנוכית בא"י. על פי הצעתי נתמנה בלשכה ועד של שלשה (שני מורים וסוחר אחד: ילין ופרס והמנוח ל. לוי מבית המסחר בלום ולוי) ואת עצמי הפקעתי במתכון מתוך הועד, מטעם איסטרטגי מובן: יפה כחו של אדם הנתבע ליעץ ולחוות דעה כמומחה מכחו של המבקש ותובע. בדרכי תכסיס כאלה השתמשתי כל שעה שטובת הענין היתה נראית לי כמחייבת זאת, כמו כן בדין וחשבון שלי ללשכה בניו־יורק. ואמנם תקותנו ב„עזרה" לא נכזבה, כי בהיותי באלול תרס"ג בברלין על מנת לדון על מפעל החנוך בארץ, הכירה החברה בעיקר חשיבותה של הצעתי — להתחיל את פעולתה בא"י בגני ילדים ובבית מדרש למורים, והסכימה להקציב עוד לשנתו הראשונה של קיום הגן בירושלים מיסודה של לשכת ב"ב אלפים פרנק, וכסכום הזה גם לגן הילדים ביפו מיסודו של יחזקאל דנין ובהשתתפותו של אליהו ספיר ז"ל. מלבד זה הסכימה לתמוך בגננת שתשתלם בברלין לשם עבודתה העתידה בא"י. הגנים הראשונים נתחבבו על דעת הקהל בא"י, ועד מהרה נכנסה „העזרה" בעבי ענין זה, והגנים בירושלים — יפו לא רק נתמכו אלא גם נתקימו רובם ככולם על ידה.

חברת „למען ציון" הוסיפה לתמוך בסך שנתי של 500 פרנק רק עוד שתי שנים, וחברת חובבי ציון בסכום זה רק עוד שלש שנים. הפסקה זו בתמיכה באה מתוך שהכירו שתי החברות האלה, שגני הילדים נמצאים בידים נאמנות, הן הגן השני שיסדנוהו שנה אחת לאחר הוסד הגן הראשון והן השלישי שנוסד לאחר שלש שנים ורבע. ואם לגבי שני הגנים הראשונים הייתי סמוך ובטוח, שחברת „עזרה" תכיר ב„ולד" זה ותמלא את כל הגרעונות בחינת „בדיעבד", הרי הגן השלישי נוסד מלכתחילה בהסכמתה הגמורה של החברה, הועדים, בין אם נתמכו ע"י הלשכות, ובהם ראינו בטוי של חלק חשוב מדעת הקהל, בין אם היו בבחינת מיסדים ובין שנתמנו על ידי, השתתפו השתתפות רבה בהנהלת המוסדות האלה—ואף בתי הספר בכלל—והשתדלו בכל כחם לשתף גם את הקהל ע"י תשלום שכר למוד בהוצאותיהם. ומודני: חביבה וחשובה היתה עלי השתתפותם של בעלי הבתים יותר מהשתתפותנו שלנו, המורים. אפילו ירושלים, עיר העוני והחלוקה, הכניסה שכר למוד בחשבון ממוצע כדי חמישית ההוצאות. (מעשה בשנה אחת והכניסה כמעט כדי שליש, וראויה היתה שנה זו להקרא: שנה שלא כדרכה). פעולה זו של הועדים שהעידה על היחס החם והנלבב הן מצד הקהל לשאלות חנוך הילדים, עמדה לי לעורר את חברת ה„עזרה" שתרחיב ותשכלל את רשת גני הילדים, ותראה בהם כמוני יסוד ואבן פנה של כל החנוך כלו. עם שכלול הגנים הגיעו הוצאות החברה על גני הילדים בירושלים בלבד לסך 17500 פרנק לשנה. הוצאות החברה על גני הילדים בירושלים מהוסדם עד שנת 1914 עלו לסך 106500 פרנק ומן הזמן ההוא עד 1918 עוד 70000. הוצאות אלה הן הוצאות הגנים ומורותיהם. ואילו הפקידות, ההנהלה והועדים כולם עבדו שלא על מנת לקבל פרס*.

---

* הרצאתו של ד. ילין במאמרו „זכרונות ועובדות" בידיעות הלשכה הגדולה לא"י (תרפ"ח) שבה הוא מיחס את דבר יסוד גני הילדים בירושלים והתפתחותם להתמסרותם של שלשה חברי הלשכה בלבד, „שעבדו בארץ במשך שנים רבות עד היות בירושלים שלשה גנים כאלה... וכל התמיכה שקבלו אז מחברת העזרה, חובבי ציון וד"ר סלפנד, לא עלתה ליותר ממשים פונט בשנה". מופרכת על ידי העובדות המנויות כאן, וגם על ידי הרפורטים שבאו דוקא מועד הגנים בירושלים, וד. ילין בתוכם. כמו כן על ידי נאומו הוא שנדפס ב„האור" מן י' ניסן תרע"ב. ואין בפרכא זו כדי לקפח את זכות הלשכה, היקרה לי מעודה ועד היום הזה, או לזלזל בערך פעולתם של הועדים. יבואו דברי למעלה והדברים בהרצאותי בדו"ח של „העזרה" ויעידו על כך.

בנין ביה"ס למל

בחוזה שנחתם בספטמבר 1887 בין החברה לגדול יתומים באה"ק בפ"פ ובין ראשי עדת ישראל בוינה הובע הרצון, כי תקים החברה במשך הזמן גם בנין מיוחד לביה"ס.

הבטחה זו מצאה את בטויה הראשון בדו"ח לשנת 1892, שבא הובאה תמצית דברי על הנחיצות בבנין מיוחד: „בתי ירושלים אינם מתאימים לצרכי ביה"ס, אף שנוי הדירות קשה ומכביד, ויש למלאות תמיד אחרי דרישותיהם הבלתי־רצויות של בעלי־הבתים. 40000 פרנק היו מספיקים לנו. מדוע לא ימצא עוד נדיב „כנדיבה בעלום־שם" (רגינה גולדשמיט בפ"פ) שתרמה בשעתה סכום כזה לקנית מגרש ובנין לבית־יתומים? גם בסך 25000 פרנק היה אפשר לפתור את השאלה: אולם במגרש השייך לבית־היתומים. לשם כך צריך יהיה אמנם לקצץ בנטיעות אשר לפני המוסד הזה, אך באין־ברירה צריך הטוב לפנות את מקומו לטוב ממנו".

קול קורא זה לא מצא את ההד המקווה. הגרעון שבהכנסות החברה התחיל עולה משנה לשנה והגיע בסוף שנת 1896 לסך 18000 מרק. מן הקרן הריזרוית אשר ברשות החברה נשתייר רק סכום של 40000 מרק, והמצב עורר דאגה. נוסף על כל זה דרש בנין בית־היתומים עצמו הרחבה. בשנת 1897 באה אמנם לשמחתו על הועד הטבה במצבה הכספי של החברה, ביוני 1898 נענתה הברונית הירש בתרומה של 12500 מרק לשכלול בנין בית־היתומים, ומיד אחריה גם אותה „הנדיבה בעלום־שם", מלפני חמש־עשרה שנה, בתרמה 300000 מרק לבנין בית־היתומות שלא היה קיים עדיין ואשר שאלת יסודו לא העסיקה בזמן ההוא את החברה כלל, אך לבנין ביה"ס למל עוד לא נמצא גואל.

הנה הגיע חג יובלו של הקיסר פרנץ יוסף בווינה. מאורע זה, — אמרתי בלבי, — יכול לשמש אמצעי נכבד, כדי לעורר את עדת וינה לדאוג לבנין. הצעתי איפוא לועד בפ"פ, כי יפנה אל ראשי עדת וינה, אפיטרופסי עזבונו של למל, כי יקראו בקשר את חג היובל הזה לנדבות בשביל בנין ביה"ס בירושלים, העומד בפטרונותו של הקיסר. הצעתי נתקבלה וב־11.6.1898 החלט בישיבת ראשי העדה בוינה להכריז על נדבות לבנין ביה"ס למל בירושלים. רשימתן נפתחה בנדבה של 1000 פרנק מצד הקהלה עצמה. ההתעניינות בביה"ס גדלה עם בקורו של סלו כהן, אחד מראשי העדה הזאת,

בא"י. באספה המלאה מיום 16.4.1900 הוחלט על פי הצעתו לערוך אלי מכתב של תודה והערצה על פעולתי ולשלוח העתק ממנו לועד בפ"פ, והלה נתפרסם על ידי הועד בדו"ח של החברה לשנת 1899 — 1900. אך למעשה לא הביאה ההתענינות ברכה כספית למוסד אלא לאחר זמן.

ובינתים הלך מספר התלמידים בביה"ס הלוך ורב. במכתבי מ־4.23. 1900 דו"ח לשנת 1899—1900) מודיע אני, כי לרגל מספר התלמידים שעלה עד כדי 137 הוכרחנו לסתור שוב על חשבוננו קיר שלם, המבדיל בין שני חדרים וליצור ע"י כך חדר גדול, אשר יכיל את כל התלמידים אשר לכתה גדולה אחת; ואני שואל: „ומה נעשה בשנה הבאה, כשמספר התלמידים יגדל עוד יותר? ומסיים בקריאה: בית משלנו הבו לנו!"

בימים ההם החלה חברת היק"א לתת הלואות לא רק למושבות, כי אם גם ליחידים, הן לסוחרים והן לבעלי מלאכה. כבית המלאכה בירושלים כן היתה גם מקוה־ישראל שע"י יפו נזונה כמעט אך ורק מהחברה הזאת. אז בא לפני ענתבי בהצעה, כי אניע את הועד בפ"פ לבקש מחברת יק"א הלואה בסך של 50000 פרנקים, סכום שאינו גדול כלל לגבי היק"א. הלואה זו תפרע בתשלומים שנתיים, שיהיו קטנים עוד יותר מסכומי שכר הדירה. „מאחר שהנדיבים מתמהמהים בהקמת בנין לביה"ס — היו דברי אל הועד בפ"פ — טוב היה לוא לוינו הלואה ובנינו בנין, המתאים לצרכיו ולדרשותיו של ביה"ס, בנין אשר ברבות הימים יהיה סוף־סוף רכושנו וקנינו".

על יסוד מכתב זה פנו חברי הועד אל העו"ד יוליוס פלוטקה, אחד מראשי עדת פ"פ ובא כח בחברת היק"א, בבקשה להתענין בהצעתי שקבלה פנים חדשות: לא הלואה יבקשו, כי אם מתנה. הצלחת הצעד הזה של חברי הועד היתה מובטחה למפרע מאחר שהעו"ד פלוטקה, אחד מגדולי העסקנים שבדור, מעמודי ה„יק"א" ומעמודי ה„אליאנס" בגרמניה, קבל על עצמו להיות המציע והמשתדל בדבר ואף כי דברו בחוגי ה„אליאנס" קשות עם מר ד. ילין, שהשתמש בהזדמנות נסיעתו ללונדון להמליץ גם הוא על דבר התרומה מהיק"א וגם זכרו לו — לפי עדות עצמו — את חטאו כלפי בכר לא היה כח להכריע את הכף כנגד הצעה, שבאה מצד אישיות נכבדה ורבת־השפעה כיוליוס פלוטקה — מלבד הסיוע לענין מצד הר' צדוק כהן, שהיה חבר הועד של היק"א וגם של החברה לגדול היתומים בפ"פ. עד כמה היתה השפעתו של זה האיש פלוטקה גדולה בקרב היק"א, יש ללמוד מהספדו של

נרסים לווין, ראש החברה הזאת, על מותו: „ידיעותיו המקצועיות העמוקות שמשו לנו תמיד עזר יקר־ערך בכל מפעלנו, שהיה מסור לו בכל נפשו. תמיד שמענו ברצון ובחבה יתרה למוצא פיו. כשהתעוררו בישיבותינו חלוקי־דעות ידע הוא, העו"ד פלוטקה, בכח מזגו המצוין ושכלו הבהיר למצוא את המוצא ואת האמצעים להביאנו לעמק השוה ולכלל דעה אחת". גם בשאלת ביה"ס למל מצא עוה"ד פלוטקה את הדרך לישר את ההדורים ולהביא את חברי היק"א (כפי שמעיד הדו"ח לשנת 1901/2 של החברה הזאת) לכלל דעה חיובית אחת.

הכסף נתן לבית היתומים למל.

משנגשנו אל הכנות התכנית נוכחנו, כי בנין הגון המתאים לדרישות הזמן והמקום יעלה בסכום גדול הרבה יותר מכפי שדמינו תחילה. כעבור שנה פניתי ע"כ בבקשת „הוספה" של 20000 פרנק. הפעם היה שרל הלגרטן המציע והמשתדל בדבר. גם הפעם היתה ההצלחה נראית מראש: הלגרטן, חבר אקטיבי של החברה לגדול יתומים ומפרי הטוב משכבר הימים, היה בעצמו פילנטרופ גדול (ביה"ס ורחוב בפ"פ נקראים על שמו) ונתקבל כחבר שלישי לשני באי־הכח החוקיים של עדת פ"פ וברלין בחברת היק"א אך ורק משום אישיותו הנכבדה ורבת ההשפעה. באותה אספת היק"א שדנו בשאלה זו הוצע לפנות אל מר פריינטי, שנתמנה בינתים לבא כחה של היק"א בא"י, כי יגיש דו"ח על טיב ביה"ס למל. הלגרטן מהר להודיעני זאת ע"י אלפרד גייגר ויבקשני לקבל את פריינטי בסבר פנים יפות; אך ב"כ היק"א בושש לבוא כשמצאתיו סוף סוף בעש"ק אחד בהוטיל קמניץ ואמרתי, כי אנו מחכים לבואו זה כמה, השתמט באמרו שרק אי־הבנה כאן מצדו של מר הלגרטן.

והנה בא יום ראשון, עם צלצול הפעמון הראשון הופיע מר פריינטי בביה"ס. ב־12.30 קם ללכת באמרו, כי גם התלמידים וגם הוא עיפים וכי לא ישוב היום. אך בשתים אחה"צ בא שנית. גם למחרת היום בא, הטיל על התלמידים עבודות בכתב שלקחן אתו כדי לעבור עליהן בעזרת אשתו ששמעה גרמנית. הרפורט שערך על יסוד בקוריו לפני היק"א ואשר נדפס גם בדו"ח לחברת גדול־יתומים, נכתב בטוב־טעם הן בתכנו והן בסגנונו. פריינטי מנה אז ארבעים שנות הוראה, אף ידע עברית. "הדרך הטובה והבטוחה ביותר לחרוץ משפט על טיב בי"ס הוא לא רק לבחון את

התלמידים בכל המקצועות, כי אם גם לשמוע ולראות את המורים בשעת עבודתם". בתוך דבריו הוא מרים על נס את השתתפותם הנמרצה של חבר המורים במפעל בית־הספרים.

ספוק רוח גרמה לו גם מציאותם של שני מושלמים וארמני אחד בביה"ס והשתתפותם של אלה גם בלמודים העבריים.

עצתו הטובה של ענתבי לא היתה כלה לשם ביה"ס למל עצמו. הוא ראה בהתגשמותה טובת־הנאה גם לבית־הספר־למלאכה אשר בהנהלתו. אמנם כונתו היתה כשרה, אך אנו יכולנו למלא אחריה רק במדה מסוימת. הרי בעלי־המלאכה שבעיר התאוננו גם בלאו־הכי על ההתחרות שביה"ס מתחרה בהם. מלבד זה היו העבודות שהוציא ביה"ס מתחת ידיו נופלות בכמה מקצועות בטיבן מעבודות בעלי־המלאכה הפרטיים.

ענתבי הציע עצמו כמהנדס לבנין זה. להצעה זו ברדאי שלא יכולנו להסכים, כי ההנדסה לא היתה מקצועו, ואף הבנינים שבנה ל„אליאנס" לא הצטיינו ביותר.

חששתי לדין־ודברים בינו וביני, אך מכיון שהכסף הגיע אלי מן החברה שבפ"פ הייתי בן חורין לנהוג בו כפי ראות עיני.

ענתבי לא התאונן לפני היק"א על חלק העבודה הגדול שלא נמסר לידיו, כי אם הודיע בסגנון של הכרת־תודה רק על העבודה שקבל ביה"ס־למלאכה אשר בהנהלתו. ואני מצדי יכולתי להודיע לועד בפרנקפורט, כי גם העבודה שהמציא ביה"ס של אליאנס נעשתה בכשרון ובאמונה.

בתור מגרש, אשר עליו יבנה בית־הספר, בחרנו בשדה בור הרחוק מרחק שוה משני הרחובות הגדולים־ביותר בירושלים בימים ההם: מדרך יפו מזה ומדרך „מאה שערים" מזה. תקותי, כי ביה"ס ישאר פרוש משכונות העיר ומהמית שוקיה לא נתקימה, כי עד מהרה קמו בקרבת ביה"ס שתי שכונות עבריות. להצעתי לקנות שטח כפול באשר מחיר הקרקע שבקרבת ביה"ס ודאי יעלה מעלה מעלה, לא הסכים הועד, אלא הרחיב את הקניה באלפים, שלשת אלפים אמה.

כמהנדס לבנין ביה"ס בחרתי בתאודור סנדל הווירטנבורגי שיצאו לו מוניטין ע"י בנין בית־החולים שערי־צדק. תכנית הבנין, שערך מתוך התיעצות עמנו מצאה חן גם בעיני הועד בפ"פ, שלא רצה לא להוסיף ולא לגרוע ממנה, באשר תנאי המקום ידועים לנו יותר מאשר להם. תאודור

סנדל היה אדם נוח לבריות ולא בוש לשאול עצה מפי הבנאים בני־הארץ. הוא בקש לאחד את הטוב שבמסורת הבנין העתיקה עם שיטות הבנין המודרניות.

באמצע העבודה מת תאודור סנדל, אך בנו בנימין המשיך בעזרת דודו הצייר באורנפייד את העבודה ואת הדרכים אשר הלך בהם האב. כקבלן לבנין כולו וכמנהל העבודה הפנימית בחרתי בר׳ יעקב מן. ר׳ יעקב מן, יליד ירושלים ומן המלמדים המצוינים שבעיר, נמשך זה כבר אחרי עסקי־הבנין, תחלה כמשגיח ואח״כ כמנהל מלאכת הבנין ולאחרונה כקבלן. עפ״י המלצתו של גיסי ר׳ מ. י. גולדשמיט והמלצתי אני היה ר׳ יעקב מן למפקח הראשיעלבנין ביה״ח „שערי צדק״, וכשעמדנו לפני בנין ביה״ס למל נחשב ר׳ למנוסה ולמומחה בהלכות בנין צבורי מודרני, עד כי אפשר היה למסור לידיו גמאת הקבלנות על בנין ביה״ס למל. היחסים שבינו ובין סנדל האב היו ידידותיים ואף סנדל הבן שמח תמיד על עצותיו הטובות.

שטרי החוזה שביני ובין ר׳ יעקב מן נכתבו כמובן עברית, ויפה היה לראות את ר׳ י. מ. פינס ואותו כשהם מתפלפלים בדבר השמות הטכניים השאולים מערבית. ר׳ יעקב מן, סמל השקט והשלום, היה נפגש לפרקים בשעת השגחתו על העבודה ונתינת הוראות לבנאים כשספר התלמוד בידו. גם הומור לא היה חסר האיש. כשהבעתי פעם באזניו את החשדות, שחושדים באחד ממשגיחיו שאינו נאמן ביותר, השיב „וכי מה אעשה ור׳ שמואל סלנט אינו חפץ להיות ה„ווקאף״ (המשגיח)?

באשמורת־בוקר אחת פקדה רעידת־אדמה את ירושלים ותחרידנה משנתה. משהאיר היום והפחד עבר מהרתי אל הבנין לראות בשלומו. אך מי קדמני? כמובן, ר׳ יעקב מן. „ידעתי כי לא יאונה כל רע לבניני״ — אמר הקבלן ולא בלי גאוה.

על מהלך הבנין והתקדמותו הודעתי במכתב מ־1902.7.7 (הדו״ח של החברה לשנת 1902) לאמר: כל המלאכה נעשתה ע״י בעלי־מלאכה ופועלים יהודים, הרוחשים תודה לידידי המוסד ותומכיו על ההזדמנות שנתנה להם לעבודה. כידוע עולה מספר בעהמ״ל והפועלים היהודים בירושלים ליותר מאלפים ולפי תנאי המקום, אשר תושביו מפורדים בו לדתיהם, נזקקים הם מבקשי העבודה היהודים האלה אך ורק לנותני־עבודה מבין אחיהם

שמספרם, לדאבוננו, דל מאד. לפיכך נעשה ביה"ס למל בבנינו מקור ברכה לחלק התושבים היהודים של עה"ק.

במכתבי מ־2.3.1903 (נדפס באותו דו"ח) הנני מוסיף לאמר: „בנין ביה"ס, אשר העבודה בו נעשית כמעט אך ורק בידי בעמ"ל ופועלים יהודים (בנאים, נגרי־בנין ונגרים סתם, סתתים, פסלים, חטבים, נפחים, מכונאים, עוזרים לבנאים ופועלים יומיים), בנין הדור ואיתן הוא ומוצא חן בעיני כל רואיו, הן בתכנית והן בעבודה שהושקעה בו. הבנין מתאים בכל פרטיו וחלקיו לתעודתו, מראהו יפה אך בלי מותרות. הובאו בחשבון־הבנין כל הדרישות הפדגוגיות ההיגיניות והאסתיטיות — אך בלא כל הפרזה. הכתלים החיצוניים בנויים „מיזי יהודי" (אבן קשה כיהודי). נדבכי האבן שבקרנות־הבית ומסבים לפתחים ולחלונות מזכירים את סגנון הבנין הישן ומתלכדים עם סגנון הבנין המודרני להרמוניה אחת.

באבן אשר מעל לשער חקוקים באר ודקל והמלים „כי מן הבאר ישקו העדרים". מלאכת העץ (החלונות, הפתחים והארונות) נעשתה כלה ע"י נגרי ירושלים ואין היא נופלת בטיבה ממלאכתם של מומחים בארצות אירופה. (למשל מלאכת העץ שהזמינו בשעתם בוני ביה"ח „שערי־צדק" מגרמניה, שגיאה גסה לא מתוך כונה רעה אלא מתוך קוצר־רואי, שהתרעתי עליה במאמר מיוחד ב„חבצלת": „אל נא אחי תרעו! מלאכה מבקשים אנחנו מכם ולא מתנת צדקה". את המאמר פרסמתי גם בג'ואיש כרוניקל").

הקבלנים, המפקחים ובעלי־המלאכה מלאו באמונה את כל מה שהטיל עליהם המהנדס, אשר נהל עבודתו בכשרון ובהתעניינות חמה.

חנוכת הבית.

בי"א באב תרס"ג 4.8.1903 נחנך הבנין החדש של ביה"ס למל ברב עם ובמעמד קהל נכבד. הדו"ח אומר:

„הבנין אחד הנאים בבניני ירושלים, נאום הפתיחה בעברית מאת הרב חיים אלישר, בשם אביו הח"ב, נאומיו, העברי והגרמני, של המנהל, נאומיהם המלאים הערצה־למוסד של באי־כח ממשלות אוסטריה וגרמניה, השירה שבקעה מגרונם של ק"פ תלמידים, הדקלום לחבור י. מ. פינס שנשא על פיהם של תינוקות גן־ילדים, זה הרך הנולד, בעלי־המלאכה ושליחיהם של הפועלים היהודים, שעסקו בבנין, ועל כלם ההרמוניה

והסדרים ששררו בכל טכס חנוכת־הבית—כל אלו עשו רושם חזק על כל הנאספים. הזקנים אמרו אז, כי מעולם לא ראתה ירושלים חגיגה כזאת, ומצאו ביפיפיותו זו של יפת באהלי־שם משום „קדוש השם" משום „שלום ואמת נשקו".

הד חנוכת הבית נשמע כעבור ארבעה שבועות בפ"פ דמיין, בחג חציי־יובלו של הרב הד"ר הורוביץ. בנאומי הקצר, אחד מכ"ח הנאומים שנשאו בפי נואמים מפורסמים, לפני קהל אלפי מעריציו של הרב הורוביץ (בני פ"פ וצירי קהלות גרמניות שונות), גליתי את הדברים שאמר לי חתן היובל יום קודם: „בין כל אותות האהבה והכבוד המוגשים לי לחג יובלי אין גם אחד אשר נגע ללבי יותר מברכת מאתים בעלי־המלאכה והפועלים היהודים בירושלים אשר מצאו מקור פרנסה, אף כי רק זמני, ע"י בנין ביה"ס למל".

לאחר שבועים נזכר שוב בפ"פ דבר בנין ביה"ס למל, אך הפעם לא מתוך שמחה כי אם מתוך אבל על מות אחד מיקירי העדה ומראשיה, יוליוס פלוטקה, האיש שעמד תמיד לעזרת כל נדכה ונרדף, שלחם ב„פרנק־פורטר צייטונג" ובחוברות מיוחדות בממלכות רוסיה ורומניה, האיש אשר השיג בשבילנו את חמישים אלף הפרנקים הראשונים לבנין ביה"ס למל (את ההספד בשם היק"א והאליאנס נשא שרל הלגרטן).

נעשיתי „משולח"

שלש עשרה שנה ישבתי בארץ ולא פרשתי הימנה. חושש הייתי לעזוב את ביה"ס למל, שהיה זקוק לטפול ולטפוח ולשמירה מעולה. רק לאחר שנבנה הבית אמרתי בלבי: עת לנוח קצת מעמל השנים הרבות. אולם הגרעון שעלה עם גמר הבנין הטיל עלי טורח חדש — טורח סלוקו של הגרעון המעיק. מלבד סכום 70 אלף פרנק מיק"א, הגיעו עוד תרומות מווינה ומפרנקפורט וגם מצד חברת „העזרה" הצעירה, — אך הגרעון הגיע עם כל אלה לסך 45 אלף מרק, ועלי הוטלה השליחות לקרוא לנדבות לטובת ביה"ס. מודה אני, ששליחות מעין זו לא היתה חביבה עלי ביותר. הרצברג היה מתאונן בפני ומספר על רגשי ההתמרמרות שגרם לו עסק זה של שליחות. הנה הוא יושב בפרוזדור ומחכה עד שיכלה הנדיב את סעודתו ויעכל אותה יפה. היה אם לא קלקלה המבשלת את המאכלים או אם לא הפסיד היום בבורסה, היה הנדיב מקבל אותו סוף סוף ומסביר לו פנים.

ולא — אוי לו למשולח, וירעבו להם היתומים בירושלים! והרצברג היה שואל את עצמו: כלום מחויב הוא באמת לכתת רגליו לחכות ולהמתין, לקבל לפעמים דברי נזיפה במקום נדבת כסף, — האם אותו נדיב אינו מחויב כמותו? מובנת היתה לי רוחו של הרצברג, שהרי בספרו הוא מרבה לדבר בשבח השקפת היהודים על עיניני צדקה. — היהודים נותנים צדקה כאלו פורעים חוב, שכן חובה היא על העשירים לשלם לאביונים בעבור העושר אשר חננם אלהים. — אך דור דור ונדיביו, דור דור ומשולחיו. הנדיבים אשר על פתחם דפק הרצברג, היו ברובם אחרים מאלה שתארם בספרו, וגם ל„שליח" הרצברג היתה צורה אחרת מאשר ליהודי הפולני שצייר בספרו, לעומתו „חיים קובנר המשולח", — זו שמו וזה זכרו לדור דור — לא התאונן כלל על מזלו; אדרבה, שמח היה בחלקו. וכאשר היו שואלים אותו על סוד הצלחתו, היה משיב: „אורך רוח! משליכים אותי ממדרגות כל הקומה הרביעית, אני קם, בודק בגופי, וקורא בקול מלמטה למעלה: מחר אי"ה הרי אוכל לשוב ולבוא..." אמנם, המשולחים הספרדים התנהגו לפי דרכם. הם היו מצליחים עוד יותר מר' חיים קובנר; הם היו מהלכים במלבושי־כבוד לפי סגנון המזרח ובלוית „שמשים" — לא ח"ו במחשבה־תחילה, שאם חלילה יגזור אלהים עליהם „טלטול" מן המדרגות, יהיה השמש כפרתם, — אלא משום „כבודה של ירושלים". שליח הבא עם שמש מתקבל בסבר פנים יפות וההוצאות היתרות הכרוכות בכך עולות בשכר ההענקה היתרה שמעניקים הנדבנים. בכלל, עלו ידיעות חכמי ספרד ב„הלכות שליחות" על ידיעותיהם של חכמי אשכנז, בהרבה. חכם משה מלכא היה מספר לי, היאך בא לברסלוי, חמן את עצמו לסעודה אל ראש העדה, בנקאי מפורסם. לא די בכך, אלא שלאחר הסעודה בקש את הנערה, בתו של הבנקאי, לקחתו בכרכרתה ולהראות לו את מראות העיר ברסלוי, „הבת לא היתה כעורה ח"ו, אך ה' יודע ועד, שכונתי היתה לשם מצוה, שיראוני בחברת בת הבנקאי בכרכרתה. ובטוח הייתי, שיגדילו יהודי המקום את מכסת תרומותיהם, וכאשר קויתי כן היה". —

הרגשתי בלבי שאיני רגיש כהרצברג ואין לבי גס בכך כלבם של המשולחים הותיקים, תמכתי את יתדותי בידידים יודעי פרק בהלכות „שליחות" שיבואו לעזרתי, וקצת ב„חכמת" אסטרטגיה. ותקותי לא נכזבה. עוד בפרנקפורט נסיתי לקבל תמיכה הגונה מאת חתנו של וילי רוטשילד

והוא גולדשמידט רוטשילד, עשיר מפורסם, שהיה ידוע כמפזר הרבה על עניני סוסים ואינו מבזבז על עניני צדקה ישראליים. הוא היה גם הקונסול הכללי של אוסטריה־אונגריה. פניתי אליו בשם העיר וינה אשר משם עלו שרשיו של בית ספר למל בירושלים ושעמד במחסה „הקיסר יר"ה", ובשם העיר פרנקפורט ששם שלח ענפיו. בקשתי הצליחה, ואנשי פ"פ שמחו על המצאתי. בברלין נשענתי הרבה על שני אנשים שבאתי עמהם במשא־ומתן בענין זה: על הירש הילדסהיימר ומוריץ קלוזנר — „תרתי דסתרי". הילד־סהיימר — איש יקר־המזג, שונא את הרבנות, מסתפק בעריכת ה„יוד. פרעסע" ובדוצנטורה לגאוגרפיה של א"י בסמינר לרבנים מיסודו של אביו, הרב ר' עזריאל הילדסהיימר. הוא היה מתפאר ולא מתוך גאוה, — כי בעל גאוה לא היה, והיה ממאס בה —, שלא היה כפר בארץ אשר לא ידעו, אף כי מעולם לא היה בארץ. „ומדוע לא היית בארץ אף פעם? —" שאלתיו. „אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים" — היתה תשובתו. הב־טחתי לו, כי כשירחיב ה' את גבולנו, לאמור מוסדות ה„עזרה" בא"י, אציע ואדרוש, שישלחו אותו לירושלים להתיעץ עמי בעניני התפתחות המוסדות החנוכיים בארץ. לצערי הגדול, לא זכה להאריך ימים ולא יכלתי למלא את הבטחתי — קרה לו אסון: ע"י החשמל, ועוד שנים אחדות לפני מותו היה מצב בריאותו ברע ולא יכול לנסוע. — הירש הילדסהיימר זה ידע פרק ב„שליחות", והוא גם ממיסדי ה„עזרה", והקדיש הרבה מזמנו לעניני המהגרים, הוא וחברו אוסקר ברלין. הוא היה נוהג להזדמן עם ידידיו ומכיריו משעת שתים־עשרה עד אחת וחצי בבית הקפה באוער באונטר־דן־לינדן, עתים גם בקפה האוסטרי, בקרבת משרדה של חברת ה„עזרה". לפעמים היו באים לשם גם קארפלס ובמבוס. יחדו טכסנו עצה וערכנו קול־קורא, ובין החותמים פנים חדשות, שלא היו הבריות רגילים לקרוא את שמם בברלין: הרמן טיטץ, שבא בנדבה הגונה מאד. את ה„בורסה" קבל על עצמו אחד החותמים, חבר הועד של „גדול יתומים" הבנקאי גוסטאוו לוונברג, אחד מראשי העדה ונדיביה, לוונברג, איש יקר לב זה, סח לי, שנפגש עם אחד המנדלסונים בבורסה, ומנדלסון הוכיח אותו על שפסח עליו ברשימתו. לוונברג השיב לו: „הענין נוגע ליהודים בלבד, ולירושלים דוקא". „ובענין כזה אתה פוסח עלי?" הוכיח אותו מנדלסון. לוונברג נענה לו וקבל ממנו תרומה הגונה. בלשכת ב"ב עמד לימיני

טימנדורפר, וגם נדיב חדש, שלא היה ידוע עדיין בתור נדיב. היה מעשה ונאמתי בלשכה ובקשתי תמיכה של שלש מאות מרק לשנה. אמרתי בלבי: יפה היא תרומת צבור של שלשים לשכות מאשר תרומות יחידים. פתחו בויכוח, אם מותר לעמוד על המנין בשאלה כזו, מבלי הגיש את הדבר לועד תחילה. אחד טען בזכותי: „לכבוד האורח ולכבוד ירושלים מותר". סוף סוף קם היו"ר להדיע, שאחד האחים מתנדב לתת מכספו את הסכום הדרוש למשך חמש שנים, כדי להפסיק את השקלא־וטריא. האח הזה רצה בעלום־שמו, ומה היה בסופו של דבר? קם אחד ואמר: „ואף על פי כן נעמיד למנין". מצב הרוחות הוכשר והותקן, ואף האספה החליטה ברוב מנין גדול להקציב את התרומה. אז קמתי והודיתי בנאום קצר לנדיב „הנעלם" וגם להתנגדות הלויאלית שגם כונתה היתה רצויה, והרי על ידיה זכיתי לקבל כפלים ממה שקויתי. דברי מצאו חן בעיני האחים, וכאשר נכנסתי למחרת היום ההוא אל הד"ר מכס גינצברג קבלני: "סוף סוף באת גם אלי". שאלתיו: כלום ידעת למה באתי אליך? ויענני: ידעתי גם ידעתי; אתמול השתתפתי באספה של הלשכה ושמעתי את דברי התודה למתנגדים, ונתקבלו עלי. ומי היה האח ה„נעלם?" — מנואל שוורץ, שארו הקרוב של יוסף שוורץ. מובן שהיינו אח"כ ידידים נאמנים, והוא היה אחד הנדיבים הותיקים לכל מפעלי ה„עזרה". גם נתן נדבה של שלשים אלף מרק לבנין הסמינר בירושלים. מ. שוורץ היה אחד מידידיו המובהקים של ה. הילדסהיימר, שהיה מבקר אותו מדי ערב שבת בשבתו לקבל את נדבותיו לצרכים שונים. אגב: אף את הרמן טיטץ היה מבקר בעניני צדקה. על ידי היה גם הרמן טיטץ מ„לקוחותיו" של הילדסהיימר.

מוריץ קלוזנר, שאף הוא נענה לבקשתי ובא לעזרתי, היה מעמודי האליאנס.

היחס בין החברה הצעירה „עזרה" שעמדה אותה שעה רק בתחילת עבודתה, ובין האליאנס הקשישה, ה„מיוחסת" ורבת הנסיון, לא היה אותה שעה יחס של ידידות, ואף שצדוק כהן אמר לד"ר פ. נתן, שהלך בקום־ועשה לפריז על מנת לספר על יסוד חברה כזאת: „ידידי הצעיר, לך ועבוד והצלח! מרובה העבודה והפועלים אינם מספיקים", — לא כל חברי הועד חשבו כמוהו, ואף באשכנז קמו מתנגדים לחברה החדשה. מוריץ קלוזנר העמיד בראש האליאנס האשכנזי במקום היינריך מאיר כהן את יוצץ־

הסתרים גולדברגר. גם שם חדש נתן לסניפי כי"ח באשכנז — Konferenz. gemeinschaft. כששאלתי אותו לפירושו של שם זה אמר קלוזנר: גם אנכי לא ידעתי, אבל השם מצלצל, אריסטוקרטי ולא פרולטרי כ„הילפס־פעראיין". גולדברגר וסימון היו קרובים קרבת משפחה, ואף על פי כן — או דוקא משום כך — לא היו מחבבים זה את זה. יודעי סוד ספרו, שהקיסר וילהלם השני, שקירב את שניהם, דקדק שלא לבכר את האחד על השני, וכאשר היה בא אל בית סימון לבקור שלח לגולדברגר אות כבוד. לגולדברגר יצא שם בעבור ספרו: „אמריקה ארץ האפשרויות הבלתי־מוגבלות". היו לו גם עסקי ממונות עם הציר הרוסי, כי רוסיה היתה זקוקה לכסף, וגולדברגר היה יודע להמציא חותמים להלואה. ספרו, כי פעם אחת אמר לו הציר: ידידי Geldborger במקום גולדברגר, והלה השיבו: ידידי הציר, wenn Sie nichts anderes zu versetzen haben als Buchstaben „אם אין לך דבר אחר למשכן מלבד אותיות, לא נוכל לעשות עסק". (בגרמנית, פירוש המלה versetzen „משכן" וגם „העתיק"). גם קלוזנר היה בעל השפעה, „כח נסתר" בבורסה ואחד מעורכי ה־ Boersen Courier (עריכת העתון „יו. וואכנשריפט" היתה יותר עבודת ספורט מאשר עבודת חובה). תרגומיו משירי התנ"ך, ובפרט מספר איוב, קנו להם שם בעולם הספרות ולו גם השפעה אצל המיניסטריון. בפני טלפן אל המיניסטר לעניני ההשכלה בוסה ודבר עמו ארוכות בעניני אחת העדות במדינה. גם קלוזנר נהלני בעצתו. — „אם יאמרו לך שהבנקאי או ה„פריץ" יושב עכשיו ב„קונפרנץ" — תאמר: שאתה בא על פי עצת פרידריך רוזן. קלוזנר ידע, שרוזן מתענין בביה"ס למל, והוא כוכב עולה במיניסטריון לעניני חוץ.

את רוזין פגשתי בפעם הראשונה בבית אביו גיאורג רוזין בהאנובר. הלכנו אני ואחי, לשמוע (על פי מודעה בעתון) הרצאה על בית המקדש, לאחר ההרצאה הצגנו את עצמנו לפניו וגם הוא וגם אשתו שמחו להכירנו, וגם נעניעו להזמנתם לבקרם בביתם בהאנובר. המלומד גיאורג רוזין, האב, היה קונסול פרוסי במשך שנים־מספר בירושלים, ופרנקל מזכיר אותו בספרו, כי מצא אותו בירושלים בשנת 1856. פרנקל מהלל את הממשלה הפרוסית, שידעה לשלוח לירושלים אנשי מדע, שיש בידם להביא גם תועלת למדע הארכיאולוגיה. גם הוא וגם אשתו זכרו בחבה את אבי ואת ר' זליג הויזדורף, וגם את ר' חיים ור' זוסל מוכרי חלב־בקר זכרו מתוך אהבה

יתרה „כנושאי תרבות" אירופית בארץ המזרח. לאחר הבקור בביתם בהנובר נפגשנו אתו ואת גברתו בביהכ"נ בערבי שבתות, בהתענגם על שירת החזן והמקהלה. אשת רוזין היתה ממשפחת מושלס — משפחה מפורסמת בעולם המוזיקה. בנם, פרידריך רוזין, בא לירושלים לכהן אחרי טישנדורף, אך לא האריך ימים במשרתו זו בירושלים, כי נקרא למיניסטריון החיצון כראש המחלקה לעניני המזרח שנתפנה מחדש. רוזין היה נוכח בבחינות ביה"ס למל במשך שעות רצופות (מרס 1900) והתענין גם בלמודים העבריים, ובפנקס־האורחים הוא מביע את התפלאותו על התכנית מרובת־הגונים ועל הידיעות העמוקות של התלמידים. הוא הרים על נס את שיטת ההוראה המוצלחה, המחשיבה חשיבות רבה את עבודתם העצמית של הילדים, ואת התפיסה העמוקה של העניינים הנלמדים. בבקרי אותו בבית המיניסטריון שמח לבואי ואמר לי, שאוכל לקרוא בשמו בכל מקום שיהיה צורך ותועלת בכך, ודוקא בבקורי אצל גולדברגר השתמשתי ראשונה בשמו של רוזין בהצלחה. גם בברסלוי מצאתי ידידים תומכים, וביניהם שני הרבנים: רוזנטל וגוטמן. היחס בין שני הרבנים של עדה אחת הנפרדה לאורתודוכסים ולליברלים, היה למופת. גוטמן לווני לבית רוזנטל, ורוזנטל לבית גוטמן. כל אחד קבל על עצמו את ה„בעלי־בתים" שלו.

גם במינכן ובהאמבורג הצלחתי בשליחותי. הגעתי לווינה וגם שם לא היתה העבודה קשה ביותר. גוסטב כהן, סגן נשיא העדה, והוא מפקח העזבון למל, עשה את שלו; גם הרב גידמן השתתף באהבה בעבודה. מצאתי תומכים גם בסלו כהן ואצל ריטטר דוד פון גוטמן. בעיניו מצאתי חן כל כך, עד שאמר לי: כל פעם שתבוא אתן לך אלף פלורין. שאלתי אותו: ואם אשוב מחר? — „לא לזה נתכוונתי, אבל מחר כעת חיה, בשנה הבאה — כן". עם גידמן עמדתי בחליפת־מכתבים בדבר הספריה, ובמכתביו היה פונה אלי בתואר „הרב הישיש", מדוע? כך נראה לו. אפרים כהן צריך להיות איש זקן, על פי אותה הסברה של בני הישיבה, ש„נחבי בן ופסי" היה בעל זקן גדול היורד על פי מדותיו. הוא השתומם כשמצאני בן ארבעים, ולא עוד אלא שאשתו הצעירה חשבה, שאף המספר ארבעים מוגזם הוא, כי רק בן שלשים וחמש אני. וזה חרה לו להרב, הישיש באמת. מספרים על יילינק, כי בשעה שמנו את גידימן לראש הרבנים של ווינה אמר: הלא כל זה בא לו ממני, והוא חייב לי תודה, שאני איני אורתודוכס —

אלמלי הייתי אורתודוכס — מה היה נשאר לגידימן? אך באמת לא כך היה הדבר. עם כל הכבוד שאנו רוחשים ליילינק הבלשן והנואם בחסד עליון. הרי גם גידימן היה איש מדע וגם דרשן נעים. נאומיו היו כעין Causerie שיחות קצרות ויפות בצורתן ובתכנן, מעין דרשותיו של צדוק כהן. גידימן היה בווינה מושל בכפה. ראשי העדה התיחסו אליו בכבוד ובהערצה. גם התפאר שהוא אינו זקוק לראשי העדה, שיש לו אפילו „ווילה" בבדן. במשרד העדה שלחתי את כרטיסי למזכיר הראשי יועץ הממלכה ליבן, נכנסתי והנני עומד לפניו, והוא חושב אותי לאחד מבעלי־הבתים בווינה, ומבקש ממני סליחה, כי „הוא מחכה למנהל ביה"ס למל, שהודיעו על בואו על ידי כרטיס". כשאמרתי לו, שאני הוא האיש, קם לכל מלוא־קומתו מתוך התפעלות. ליבן תאר לו את המנהל של ביה"ס למל והנה הוא לבוש כיוסף שוורץ, שתמונתו ראה לפני ימים מספר, הוא האיש אשר עליו מספר פרנקל בספרו, שתלה בו את תקוותיו להיות המנהל, והלה סרב. עוד פעם נזכרתי ב„נחבי בן ופסי".

הרצל בתקופת אוגנדה.

באחד מבקורי במשרדי העדה בקשתי את אחד הפקידים לטלפן להרצל, כי חפצתי לראותו. הוא טלפן: „פה עדת ווינה". הרצל התפלא מעט — עד אשר נגשתי ואמרתי לו, שאנכי הוא המדבר ממשרד העדה, „חפצתי לבוא לבקרך ולאמר לך שלום", — והרצל השיב, כי מקוה הוא, שאקדיש לו זמן יותר מאשר אמירת שלום בלבד.

והימים ימי פולמוס אוגנדה. אחדים מן הקרובים והנאמנים ביותר להרצל באו לבקרני באכסניה שלי ובקשוני לפעול עליו שישכך מעט את כעסו, — כי נרגז האיש מאד. הבטחתי לעשות כל מה שבידי.

הרצל פתח את שיחתו עמי בדברים אלה: „תמים קראתני פעם שלא ידעתי, שמשא־ומתן גלוי וישר עם הממשלה התורכית לא יביא פירות ברכה. בשעתם כעסתי על דבריך אלה, אולם היום אני יכול לאמר לך, שצדקת בדבריך. במשך השנים האחרונות עמדתי על כמה וכמה דברים שהיו סתומים לפני, וודאי שעמדת גם אתה על כך גם מתוך־הצעת־אוגנדה שלי. הצעה זו אין משמעה כלל ותור על השאיפה לא"י, כי אם יש בה „להסיח דעת" מענינינו. גם התורכים יחכמו באחריתם. נלהבים היינו יותר מדי

בנוגע לא״י, והתלהבות זו לא היתה בה משום חכמה מדינית יתרה. אמרת פעם, שמוטב היה אלמלי היו יוצאי מזרח אירופה לא״י עושים את דרכם דרך אמריקה. וטעמים נתת לדבריך: ראשית נרויח זמן, ושנית ילמדו הללו תחילה בבית הספר הגדול, ששמו אמריקה. ואני רוצה לנהל את ההגירה לא״י דרך אוגנדה. „כדרך שנהג משה את עמו דרך המדבר״ — אומרים המתנגדים. אולם אוגנדה אינה כלל וכלל מדבר, אלא חלקת ארץ פוריה, שהישוב היהודי יתקיים בו לעולמי עולמים ויתפתח יפה יפה ויהיה מצוי בקשר עולם עם המרכז בארץ ישראל. הלא אין אנו רשאים להסיח דעת כלל, שאין א״י עשויה לקלוט מיליונים מישראל וכל התרבות והתפשטות לגבולות סוריה תכבד עלינו מאד״.

נסיתי כמה פעמים להגן על המתנגדים — אפשר אהבתם לא״י מקלקלת את השורה ומעורת את עיניהם; אסור לזלזל בהם ובהתלהבותם, ואולם הרצל מאן לשמוע על עורים ועל משותקים, שמכים סביבותם בלי רחם בקב שברגלם; זקוק הוא לעוזרים מרחיקי־ראות. התרגזותו של הרצל גדלה והלכה. מהלך היה על פני החדר לארכו ולרחבו, והנה עמד על יד החלון הפונה אל הרחוב — הוא בקשני ברמז לגשת אליו. תמונה רבת ענין התגוללה לעינינו. ברחוב עמדו ילדים וטפלו בעשית כדור־שלג, והיו מתאמצים להגדילו גודל אין־שעור. הכדור הלך וגדל לעינינו. „רואה אתה — אמר הרצל — ככדור זה כן תנועתנו; עליה לגדול ולפרוץ מיום ליום״. בינתים באו עוד קטנים וגדולים ונתנו את ידם לעבודה. „כל יום יבואו ויוספו לנו חוגים חדשים, ואף אלה שעמדו אתמול הרחק מאתנו״, בינתים גדל הכדור מאד, והילדים נגשו לתת לרגב־השלג צורה עגולה ונאה יותר. עמדו והסירו את הזיזים ואת הבליטות, והרגב הלך והתעגל. „כן — אמר הרצל נכאים, — הרבה זיזים ובליטות טעונים עדיין עקירה. בתנועתנו נשתלטו הרבה אנשים, שאינם לברכה לה אלא לקללה. שטפחנום וגדלנום ועכשיו הם סבורים שמנהיגים הם. זקוק אני לאנשים בעלי השקפה מדינית צלולה, לאנשים ששכלם יהיה שקול כנגד רגשות לבט. זמן נא אותי עם הד״ר הורוביץ שלך, עם אישים כאלה אבוא לידי הסכמה והבנה, ואוכל לעבוד במחיצתם״. הרצאתי על שכלולו של ביה״ס למל אשר עלה בדעתי — עליה בדמות בי״מ למורים — וגני הילדים בבחינת יסוד — ענינה אותו. שוחחנו גם על המושבה מוצא, על בית הספרים המרכזי ועל

יתומי קשינוב. הוא שמח על כך, שהעבודה התרבותית נעשית על ידי אגודות הקרובות אלינו. לדבריו, אינו מתנגד כלל לעבודה מעשית בא"י, אדרבא רואה הוא בעבודה מעין סיוע לשאיפותיו; אולם ההסתדרות הציונית בתור הסתדרות אינה רשאית לפזר את כחותיה ולא כל שכן שאינה רשאית לעבוד עבודה תרבותית שיש בה כדי להביא לידי—מחלוקת דתית ולהסעיר את הרוחות ביותר, והרי הקושיים, שנתונה בהם ההסתדרות גדולים בלאו הכי. ואם מצדד הוא בזכותו של בית הספרים הלאומי הרי משום שמוסד כזה שוה לכל הלבבות והדעות. את ענין יתומי קישינוב, שההסתדרות קבלה בעדם תמיכה מקרן ההסתדרות בדרום אפריקה, אמר למסור לחברה לגדול יתומים בפרנקפורט או אל חברת ה„עזרה". על ידי כך חפץ גם לפתוח פתח ראשון להתקרבות עם אנשים העומדים בראש המוסדות האלה, „ואתה — פנה אלי — המשך לעבוד את עבודתך הפוריה הבלתי־מדינית בא"י". הרשות בידך להתכחש לי (desavouiren) — אמר לי פעם בפעם — המשך את עבודתך לטובת התחיה של הלשון העברית; אולם, אם נתנה לי רשות לעוץ עצה — עליך גם להשתדל, שתהא רוח המשמעת חזקה בדור הצעיר. הכשר את הדור החדש שיעמוד על גובה התרבות של ימינו, ואין גובה זה בעיקר אלא כבוש עצמו. על הנוער להתחנך ברוח החבה והדבקות לעמו ולארצו, אולם עליו להיות חפשי מכל לאומיות צרת־עין. אין לנו צורך בהוזי הזיות, אלא באנשי מעשה, שירתמו עצמם בעבודת התחיה של עמם".

שלש שעות וחצי ארכה שיחתנו, — ואני הלא באתי רק לחצי שעה. כל הזמן, כאלו על־כרחי, הבטתי בעיניו. רוח ילדות ותום היתה בו, פתוחה לעולם ורגישה ביותר. לבו הרך לא יכול לעמוד בפני הסערות הקשות של החיים והמציאות. בהפרדי ממנו בקשני לדרוש בשלום הארז אשר נטע במוצא. גם בפריחת הארז ראה רמז לשגשוגה של התנועה. במשך שיחתנו נכנסה אשתו אל החדר וישבה עמנו כרבע שעה בקרן זוית, והקשיבה בכונה יתרה לכל דבור ודבור היוצא מפי בעלה.

עברו רק חדשים אחדים — ושוב הנני בירושלים. והנה נכנס אלי בן־יהודה, חור ונרגז, הניח את הטלגרמה על השלחן ולא הוציא אף הגה מפיו: ה ר צ ל מ ת!... האבל בירושלים כולה היה עמוק. בדרך ישרה הרי לא עשה הרצל דבר לתקנתה של ירושלים, ואף על פי כן הרגישו הכל, שנסתלק

ידיד נאמן ואיש תרומות. יחיד סגולה הלך לעולמים. חבורו „מדינת היהודים", שיצא בשנת 1896, לא עבר בלי רושם על היהדות הירושלמית. הכל הרגישו שרעיונות אלה יצאו מתוך לב חם ומרגיש, מתוך תום ילדות, ושהלב הזה מלא אהבה לעמו ומיצר בצרתה של היהדות המדוכאה. הכל האמינו, שיש בידי הופעת הרצל לחזק את ההכרה העצמית היהודית, לעורר את הנחשלים ושוי־הרוח ולהפיח חיים חדשים באחדות היהודית, אבל לא ברוחה של לאומיות קיצונית. סבורים היו, שההתענינות בא"י תגבר אף באותם החוגים, שעמדו עד כה רחוקים מכל השאיפות הישוביות והתרבותיות בארץ הקודש. היו רבים בין החרדים, ביניהם ר' חיים זוננפלד, שראו בחבורו זה של הרצל מעין רמז לימות המשיח. אמנם חוגים אלה החזיקו בכל לבם בדברי הנביא: „ולא בכסף תגאלו". אבל סבורים היו, שמעשיו ודבריו של הרצל יש בהם כדי לקרב את הגאולה ולהכשירה. השם „מדינת היהודים" לא נתקבל על הדעות פשוטו כמשמעו, אלא בבחינת ישוב גדול בעל שלטון עירוני עצמי, שיסודותיו הראשונים הונחו כבר במושבות היהודיות הראשונות בא"י. אמנם רגשי החבה אל מעשיו הלכו ופחתו עם גלגולה של תנועה זו, אשר הרצל היה מחוללה, לענין של מפלגה בלבד — גלגול זה נעשה שלא מרצונו, שכן בתחילתו לא נתפס לתשוקה להיות מנהיג — ברצונו היה להיות רק מעורר לדבר, לבוא במשא־ומתן עם ראשי היהדות ולטכס עמהם עצה ולשקוד על תקנתה של שאלת היהודים. אולם החבה להרצל האיש מהבהבת היתה בלב כל בני ירושלים — — והנה נקטף בדמי ימיו. בהספד שנשאתי בספריה פתחתי את דברי: „ומה שלום הארז אשר נטעתי?" — — —

הצלחתי בשליחותי וגם יצא לי שם של שד"ר מובהק, העולה בהרבה על חברי שקדמוני, ובדו"ח לשנת 1903 מחזיקים לי טובה על שהקדשתי את ימי הפגרא שלי, — ימי החופש שהייתי ראוי וזקוק להם לאחר שלא יצאתי את הארץ במשך שלש עשרה שנה, — לשליחות מצוה, שעלתה יפה כל־כך לטובת המוסדות ולמלוי הגרעון, ולא עוד אלא שעלה בידי לרכוש למוסדות האלה הרבה ידידים חדשים, שתרמו בעין יפה את תרומתם. עם זה הקדשתי חלק גדול מזמני — וזה היה בבחינת עיקר בשבילי — לתכן את תכניתו של הסמינר, שעל יסודו אספר בבא. עשיתי ב„פסטלוצי־פרבל־הויס" בהנהלת הגב' ריכטר ולמדתי תורה ממנה. כונתי היתה להתחקות על עניני

גן־הילדים והכשרת הגננות ולא היה מקום חשוב ללמוד ולנסיון מבית־ספר זה בהנהלתה של ריכטר, אחד מבתי־הספר המשובחים ביותר באשכנז בימים ההם.

בנסיעתי זו הייתי פעמים בלונדון. בנסיעתי הראשונה תהיתי מעט על קנקנה של לונדון זו ונוכחתי, כי טובה הפרישה מן הדרישה, כי קלוד מונטיפיורי בקש באברהמס לפרוש מענין זה, משום שהנדבות מלונדון נחוצות לביה"ס של אוולינה די רוטשילד. היה זמן ו„אגודת אחים" היתה תורמת תרומה שנתית לבית היתומים, אך מיום שקבלה עליה אחריות להוצאות ביה"ס אוולינה די רוטשילד, נוסף על התרומה של רוטשילד עצמו, חשבה שכל כחות יהודי לונדון חייבים לעסוק במפעל זה בלבד ואחריותו עליהם. בפעם השניה נסעתי בקום־ועשה לשם השגת הלואה של שש מאות לי"ש מקרן מונטיפיורי בשביל בית הספרים. נזכרו שיש ועד לספריה, והועד נתכנס לישיבה בבית הריברנד זינגר. בין הבאים היו הרב הראשי אדלר וידידי הרמן לנדאו. כלם כאחד הסכימו לתמוך בבקשתי בדבר ההלואה, וגם לערוב לה מצדם במדה מסוימת. מצאתי גם את אפיטרופסי „קרן מונטיפיורי", וגם אצלם מצאתי אוזן קשבת. וההחלטה באה כמעט נגד העיקרים שהיו מקובלים על ועד החברה — לא לתת הלואות למוסדות, וטעמם ונמוקם עמם: ומה יעשו אם הגבאים־המנהלים ישאירו את המשכון בידיהם לעשות בו כטוב בעיניהם? הלא אז יהיה עליהם גם להחזיק במוסד, ולא די שלא יבואו על כסף מלום, אלא גם מצווים יהיו לעזור למוסד שלא יתמוטט. אבל הרי אמרו חכמים: אם רצון כאן אף דרך של תקנה כאן, וההלואה נתנה. בשעתו היה הדבר חשוב לנו מאד.

זנגביל הבן והאב

כששמע שכטר, שבא באותם הימים מניו־יורק לבלות את ימי־הפגרא שלו בלונדון, שאשתי וילדיה נמצאים בעיר, נזדרז לבוא לבקרם בחברת ידידנו ישראל אברהמס. וכשבאתי גם אני ללונדון לאחר כמה חדשים, נזדמנו לפונדק אחד במעון־הקיץ של הרברט בנטויטש. שוחחנו על עניני בית־הספר והספריה, ושכטר הבטיח לסייע בידי אם אעשה את דרכי ב„שליחות" לניו־יורק. אך בעיקר סובבה שיחתנו בכבודה של אכסניה, לאמר: בשירה של „המכבים הקדמונים", הרברט בנטויש ואחוזת מרעיו,

שבקרו את א"י בפסח 1897. שכטר זכר שכתבתי בשעתה על נסיעתה של שיירה זו, כי עברה „בחפזון כיוצאי מצרים". המלים האלה הובאו במקורן העברי במאמרי ב„ג'ואיש כרוניקל", שוחחנו גם על הגדול שבחבורה זו, על ישראל זנגביל, הסופר וה„בדחן". רושם עמוק ביותר עשה נאומו שנאם ב„גראנד ניו הוטל" על פי הזמנת המושבה האנגלית בירושלים, לטובת מפעל־חסד אנגלי, והקונסול דיקסון בראש המסבה. מי יכול לשער, שקהל אנגלי ואמריקני, שרובם אפילו לא ראו את וויטשפל, יקשיבו בהנאה יתרה לדברי בדיחה והומור כולו יהודי. רק זנגביל בכח „מחוגו" יכול לקחת את לב שומעיו שבי לשעה שלמה. „יפה תואר" לא היה זנגביל, ואף על פי כן מצאו בו כמה נשים בירושלים, ובהן הגברת דיקסון, דמיון־מה לפרצוף פניו של דיזרעאלי. ואף אלה אשר רוב האניקדוטות היו ידועות להם. נהנו הנאה רבה לשמוע אותן יוצאות מפיו של זנגביל על אופין וטיבן המיוחד.

הוא תאר למשל, את שני היהודים הפולנים „חיים ומשה", שהוזמנו על ידי בעל הבית ל„מזומן", ושניהם, — אף כי חברים היו, — לא היו בעצה אחת בכמה דברים. פעם נתקצף משה בראותו את חיים נוטל כף־כסף ושם אותה בכיסו. מה עשה משה? קם פתאום ואמר: „רבותי, יודע אני את חכמת הכשוף. רצונכם ואראה לכם את כחי במעשי כשפים: הנה אני נוטל כף של כסף מהשלחן, שם אותה בכיסי וקורא „אחת שתים שלש", — וחפשתם ומצאתם את הכף בכיסו של חיים!". חיים הוציא על־כרחו את הכף ששם בכליו, והכף שנעשה בה מעשה־הכשוף נשארה בידי משה. ידע זנגביל גם להסביר לפני קהל־נכרים המצאתו של אותו „קבצן", שכעס על שהביאו „קוגל" קטן על השלחן. עשה הקבצן, המזומן לסעודה, את חשבונו: כמה יפול בחלקו. ושמואל הקבצן היה בעל תאוה ל„קוגל". מה עשה? קם והסיר את כפתו מעל ראשו ושם אותה על ה„קוגל" באמרו: ה„קוגל" דבר שבקדושה הוא ואסור לו להיות שרוי בגלוי־ראש. מובן, שכל המסובים ותרו על חלקם ב„קוגל" שזכה בכסוי־ראש כזה.

ושוב מעשה באורח שהיה מסב בליל שבת אצל אחד העשירים. הביאו על קערה עגולה־שטוחה מנות של דגים, ובעל הבית כילי היה וצוה על המשרתת להגיש את הקערה לפני האורח באופן שתעלה בחלקו החתיכה הקטנה ביותר. כשראה שמואל שכך עלה לו, פרץ פתאום בבכי. שאל אותו בעל הבית: לבכיה מה זו עושה? ענה ואמר: נזכרתי ששתקד הייתי

עשיר ומארח אורחים על שולחני, ועכשיו אני סמוך על שולחן אחרים. זה שאמרו רבותינו: „גלגל הוא החוזר בעולם". התחיל מסובב את הקערה עד שהגיע אל החתיכה הראויה להתכבד בה. אולם בעל־הבית הרגיש בכך, ואף הוא התחיל לסובב את הקערה, באמרו גם הוא „אמנם כן, גלגל הוא החוזר בעולם" — ושוב הגיעה לידו של הקבצן החתיכה הקטנה.

זנגביל קרא במסבה זו גם כמה דברים שתרגם מגבירול ומהינריך היינה, כיד השירה הטובה עליו, והרושם על הקהל היה כביר.

בפנקס האורחים של הוטל קמניץ רשם פסוק אחד: ואני תפלה שאזכה עוד פעם להיות בהוטל קמניץ. בדבריו אלה בקש להביע את חבתו לעיר הקודש, שבה גר זה־שנים אביו משה זנגביל.

בימי הבקור של השיירה היה משה זנגביל, האב, נראה בחצר ההוטל ערב ובוקר וצהרים, אך לא נתן את בנו לבקרו במעונו. חושד היה הבן שדירת אביו אינה כתקונה, ולפיכך אינו רוצה שיראה אותו בדחקו. ישראל זנגביל נוכח שדברי אביו במכתביו אל בניו בלונדון, שאי אפשר לו להוציא יותר מארבעה פונטים לחודש לצרכי פרנסתו — מופרזים הם במקצת, ואפילו בירושלים של אותם הימים אפשר היה להוציא יותר כדי להנות הנאה כלשהיא מהעולם הזה. בימי עשותו בירושלים לא לקח עמי דברים על אודות חיי אביו ופרנסתו, כי כל שיחותינו התנהלו במעמד אחרים — פעם במעמדו של בנטויטש כשדברנו בדבר הספריה, ופעמים אחדות במעמד הקונסול דיקסון והקונסול האמריקני — והכל בעטיו של החפזון הגדול, שבו הצטיינה השיירה. אולם כששב לונדונה פנה אלי תחילה על ידי ידידנו המשותף, עורך ה„ג'ואיש כרוניקל" אשר מאירס, וכשהשיבותי לו על מכתבו זה פנה אלי ישר במכתב לבקשני, שאני ורעיתי נשגיח על אביו ונשים לב לדרכי חייו. מוכן הוא להוסיף על מכסת החודש שבקש אביו, ככל אשר יושת עליו.

ר' משה לונדונר, אביו של ישראל זנגביל, היה בא לפעמים להוטל קמניץ — לא לאכילה ח"ו, כי אם לתפלה, ואגב — גם לספר ולשמוע בגדולת שני בניו ישראל ולואיס. כי מה ענין ר' נטע המגיד ור' יוסיל הרבי לסופרים זנגביל? ולא עוד, אלא ששם בבית־המדרש לא ידעו אפילו ששמו זנגביל. הוא היה מכיר טובה לבעל ההוטל על שהיה נותן לו לפעמים לעבור לפני התיבה, ואפילו ביום הכפורים לתפלת מנחה, אף כי כחו

בחזנות לא היה גדול כלל. כשאמרתי לו פעם: בנך ישראל הוא משורר יותר גדול משאתה חזן — מחה על כך ואמר: אנכי הריני באמת חזן פחות או יותר, אך ישראל בני מעולם לא היה „משורר". למרות בקורו בהוטל קמניץ קשה היה למלאות אחרי בקשתו של הבן לדאוג לאביו, כי האב היה משתמט מלהראות לנו את דירתו. סוף סוף מצאנו אותו פעם על יד שער־יפו סמוך לחנותו של יצחק חגיז, מרכז הישוב הירושלמי בימים ההם. הפצרנו בו שירשנו ללוותו לדירתו, אך הוא התחנן לפנינו, שנבוא לכל הפחות לאחר חצי שעה. גם אמר לנו, שלא נשאל בחצר הבית הנשען לבית המדרש חב"ד — על זנגביל, כי אין איש מכיר אותו בשם זה, כי אם על משה לונדונר. חכינו חצי שעה ומצאנו אותו סוף־סוף בעלית קיר קטנה בחדר צר פחות מד' אמות, והוא עוד טרם כלה לנקות את החדר. דברנו על לבו, גם אני וגם רעיתי, לשנות את מקום דירתו ולצאת אל מחוץ לחומה. אך הוא באחת: בחורבה של ר' יהודה החסיד הוא שומע שעור מפי רבו וגם דרשות מהמגיד, מה שאין כן מחוץ לעיר. הוא הודה אמנם, שמארבעת הפונטים שהוא מקבל מבניו, תקציב חדשו, הוא מפריש שליש לרבי ולמגיד ולעניים סתם, אך המותר די לו לפרנסתו, והוא חס על כספם של בניו, שהרי הם עובדים ועמלים על פרנסתם. לסוף הסכים להצעתנו: לקבל שני פונטים נוספים לחודש, וההוספה ההיא תהיה כולה שלו, — רק הוסיף את המלים „בלי נדר". שאלתיו, מה פרושו של „בלי נדר"? — יהודי אומר „בלי נדר", ואם אראה ח"ו שיהודי זקוק ללחם ואין לו, לא אפרוש לו גם משני הפונטים? בכל אופן הבטיח לנו, והפעם בלי הוספת „בלי נדר", לקחת דירה יותר נאה, אם כי בקרבת ה„חורבה", ולהזמין משרתת לנקות את החדר.

כתבתי לזנגביל על „ההישג" שהשגנו וכי רצונו של אדם הוא כבודו. גם רעיתי שנזדמנה אתו בלונדון הניחה את דעתו בשאלת אביו וכלכלתו. בסוף ימיו מצא זנגביל האב מנוח וטפול של חבה וכבוד בבית החולים „בקור חולים".

דירקהיים

שלש פעמים הלכתי לדירקהיים. מי לא ידע בשנות התשעים את „רשימות התרומות" Spenden-Listen של הד"ר אדולף סלוונדי בדירקהיים

שעל נהר הרדט? „רשימות התרומות" באו כסדרן כהוספה ל„איזראעליט" ול„יוד. פרעססע" חנם אין כסף; עתים הובאו גם מאמרים קצרים המדברים בשבחו של מוסד פלוני או אלמוני. הנדיבים, וביחוד הנדיבות, היו נהנים הנאה גדולה לראות את שמותיהם שחור על גבי לבן, ואפילו אם היתה הנדבה מרק אחד ולפעמים גם פחות ממרק, בראש הרשימות האלה היה כתוב בעברית וברומית: רמבעה"נ. והנשים, לרבות עמי הארץ סתם, שאלו: מי זה הרב האניס (הנס, מלעיל)? הטורים המיוחדים לעניני צדקה שונים רבו מדי שנה בשנה, אולם את המקום בראש תפס ר"מ בעל הנס — הקופסאות בשביל א"י, שבאו מאת הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם. הם חשבו את הרב סלוונדי כשלוחם, והתרעמו על שהכניס גם מחלקות מיוחדות נוספות: עזרת נדחים, גדול יתומים, עזרת נשים, וכו' וכו'. פרוטות פרוטות היו נצברות ומצטרפות לסכום הגון. גם הפקידים והאמרכלים באמשטרדם היו מוציאים „רשימות־תורמים" ב„איזראעליט" פעם בשלשה חדשים. הצבור כלו חשב, שדירקהיים עיר ואם בישראל; וכשבאתי לבקר את סלוונדי בפעם הראשונה, בשנת 1882, השתוממתי למצוא עיר קטנה מאד, ורק הפוסטה גדולה, ופקידיה רבו כבעיר גדולה — בזכות ה־ Spenden-Listen של הד"ר סלוונדי. בזכות „רשימות" אלה בחר סלוונדי לשבת בקהלה פעוטה כזו, כדי שיוכל להקדיש את זמנו לעניני צדקה בכלל ולירושלים ולא"י בפרט. סופר ומזכיר לא היה לו, הוא לבדו היה כותב מונה ושוקל, ורק אשתו היתה מסייעת על ידו. כשבאתי אליו פגשני בתור איש מומחה וידען בשאלות ירושלים. ידע סלוונדי את הבקורת שהיתה נשמעת נגד החלוקה, אך התנצל ואמר שידיו אסורות. יש משגיחים באמשטרדם והם משגיחים על כל פרוטה ופרוטה. האם אי־אפשר לעשות קופסאות חדשות, נוספות, לישוב א"י, והכסף יהיה מסור לדעתו? וכן היה. הקופסאות האלה, שלא עמדו בהשגחת אמשטרדם הוקדשו לישוב א"י, גם נדבות מיוחדות מחוץ לקופסאות נכנסו לקופת הישוב, לפי רצונו של הרב החביב הד"ר סלוונדי.

עברו שנים וסכום הגון היה שמור עמו בשטרות־ערך לטובת ישוב א"י, כי סלוונדי היה אחד מחובבי ציון המובהקים והמעולים. „מרבה נכסים, מרבה דאגה" — ודאגת סלוונדי ואשתו, שהשתתפה תמיד בכל לבה בעבודתו ובדאגותיו — היתה לא מעטה. ובעוד אני שקוע כולי בעבודתי

בא"י — הנה הוא בא אלי בשאלה: ומה נעשה בכסף הזה? הסכום הגיע כמעט למאת אלף פרנק. בשאלה זו פנה גם אל האליאנס, והדבר בא אפילו בעתונים. במיתב תלתא עם פינס ואדלמן טכסנו עצה, מה לעשות לישוב א"י. גם צרפנו לישיבותינו את אחי, האגרונום חיים כהן ואת חברי בביה"ס. שמנו עינינו במקום הראוי להתישבות בקרבת ירושלים, ובפרט במוצא. אחרי חלופי מכתבים רבים ומשא ומתן ארוך הודיע הד"ר סלוונדי שהוא מחכה לקראת בואי לאשכנז, ואז נשא־ונתן וגם נחליט על ההצעה שעלתה לפנינו בראשי הפרקים. הד"ר סלוונדי שמח על בואי. סוף־סוף תבוא גאולה לקרן אשר אסף במרץ ובמסירות רבה כל־כך. בבקורי השני כבר הצעתי לפניו החלטות ערוכות ע"י העו"ד אלינדורף בברסלוי, שנסח אותן בצורה חוקית (כמובן, הלה עשה את עבודתו שלא ע"מ לקבל פרס). בראשי הפרקים נאמר שהכסף נמסר לחברת גדול יתומים בפרנקפורט בתור קרן פרטית על שם סלוונדי לשם התישבות חניכי בית היתומים וגומרי ביה"ס למל, וחלק מפירותיה ישמש ללמוד תורת עבודת האדמה הן לתלמידי בית הספר למל והן לתלמידי הסמינר למורים, שעמד להתכונן אותה שעה. במשך שבתי בווינה היה עלי לעבור עוד הפעם על התכנית, ואחד מתלמידי, מרדכי זילברמן, שנמצא אז בווינה היה עוזר לי במלאכת כתיבה־של־מצוה זו.

בפרנקפורט פקפקו בכל זאת בהצלחת הענין, כי הלא רבים היו המתחרים בנו. גם סברו, שלד"ר סלוונדי יחסר דבר, אם תסור ממנו הדאגה לקרן. כאשר באתי יומים לפני חג הפסח לקחת את חתימתו, בקשני לפסוח את הפסח בביתו, כדי לשוב להועץ בענין זה. אך הסברתי לו שהבטחתי ללישינסקי, מנהל הויקטוריה בברלין, ל„סדר" אצלו, ורק בתנאי זה הבטיח לתת תרומה הגונה למוסדותינו. בשעה האחרונה חתם הד"ר סלוונדי על שטר המתנה, נשק אותי בחבה ואמר לי: „אתה בעל מזל, בידך אפקיד רוחי, כי הקרן הזאת היא באמת מטרת חיי". טלגרפתי לאלפרד גייגר, והוא אז כבר בן שבעים, לחכות לי בתחנה לשעה עשר וחצי בערב, למען אמסור לידו את שטר המתנה והכתבים, כי בשתים עשרה עלי להמשיך את דרכי לברלין כפי הבטחתי ללישינסקי. גייגר חכה לי ויקחני בעגלה לבית הרב ד"ר הורוביץ, שאחר הפעם את זמן השינה למען קבל פני. שמחת שלשתנו היתה גדולה, כאילו זכה כל אחד מאתנו את הכסף

בגורל. זו היתה באמת שמחה של מצוה. גם הורביץ וגם נייגר היו חובבי ציון מסורים בכל לבם לענין, ולפיכך היתה שמחתם רבה כשנגמר בטוב. שמחתם היתה כפולה על ששמחתי אני בהצלחתי, כי ידידים נאמנים היו לי שניהם.

שנת 1903—1904 היתה ברוכה בטיולים. הודות לנדבתם השנתית של האחים שורץ מנירברג יכלו 23 תלמידים לסייר את שכם ואת שומרון. י"ח תלמיד נסעו בשנה זו, ספטמבר 1903, אל האספה, אשר קראו צירי חובבי־ציון מאודיסה, בזכרון־יעקב,—אספה שנועדה לשם יסוד אגודת־מורים בא"י. החלק הגדול של הוצאות הטיול הזה הספיקו לתלמידים צירי חו"צ עצמם. הועד בפ"פ מביע להם בדו"ח לשנה זו את תודתו על כך. ואשר ליסוד אגודת המורים אומר הדו"ח: „יסוד אגודה כזאת הנהו אולי מוקדם עדיין, אך הצעד שנעשה יכול להביא כמה תקונים לבתי־הספר בא"י וביחוד לבתי־הספר שבמושבות. האגודה אומרת לברוא תכנית משותפת לבתי־הספר הכפריים ולהשיג את הספרים הנחוצים בעברית. החסרון הגדול ביותר בבתי־הספר של א"י הוא חסרון במורים מחונכים לתפקידם, והוא יכול להמנות רק ע"י הסמינר של חברת־העזרה".

טיול אשר השתתפו בו כל התלמידים ומורי ביה"ס נערך בראשית שנת 1904 (26.4) לביתר (התחנה הראשונה בדרך ירושלים—יפו). טיול זה שנערך הודות לנדבתו של הדירקטור לישינסקי בברלין, ברכבת מיוחדת, היה קשור בקבלת פני מנהל בי"ס למל, שחזר באותו יום מאירופה. גם קבלת הפנים שנערכה למנהל ביה"ס למחרת הטיול, באולם המקושט של ביה"ס, הוסיף להבליט את ההרמוניה הלבבית ששררה תמיד בין המנהל וחבר המורים והתלמידים.

חלק שני

יסוד חברת העזרה ליהודי גרמניה

במסבת כמה אנשים מחשובי היהדות של ברלין שנתכנסה ב־20 לחודש מאי 1901 עפ"י השתדלותם של וילי במבוס, הירש הילדסהיימר ואחרים, החלט לקרוא ב־28 לאותו חודש רבים מנכבדי היהודים מגרמניה, לאספה־מכוננת של „חברת העזרה ליהודי גרמניה".

קדם לאספה מכתב־חוזר שנשלח מטעם המתחילים בדבר, ובו הורצו הטעמים והנמוקים המחיבים יצירה זו: בכמה מארצות המערב קימות חברות יהודיות חשובות ובעלות השפעה, שמטרתן להשתדל לטובת היהודים והיהדות בעולם. חברת כי"ח קיימת משנת 1860, ה„אנגלו ג'ואיש אסוסיישיין" (אגודת אחים) משנת 1871, והאליאנס הוינאי משנת 1879, — ורק ארץ גרמניה חסרה הסתדרות מעין זו. אמנם, כשפורעניות באות על ישראל בתפוצות הגולה, מסדרים יהודי גרמניה ועדי־עזרה ארעיים; אולם עזרה זו באה באחור־זמן או אינה מכוונת למטרתה תמיד. מלבד זה: חוסר קבע בעבודת ועדים־לשעה גורם לכך, שרוב העוסקים בדבר באים מתוך חוג מצומצם של אנשים, שהם עמוסים בלאו הכי עבודת נדבנות מרובה, ואילו החוגים הרחבים של יהדות אשכנז אינם נענים לקריאות־העזרה. ולפיכך יש ביסוד חברה בת־קימא, אשר תקיף מספר רב של חברים מיהודי גרמניה, משום צו השעה. ואין ביסוד הסתדרות מיוחדת ליהודי גרמניה משום נגוד לשאר ההסתדרויות היהודיות שבארצות המערב, אלא אדרבא — משום חזוק והגברת השתתפותה של יהדות אשכנז בפעולות המשותפות לטובת בני ישראל הזקוקים לעזרה חמרית ותרבותית.

בישיבת החברה מיום 11 ליוני, אותה שנה, בברלין חזר מר קסל על עיקרי הרעיונות והכוונות שביסוד חברת ה„עזרה" ליהודי גרמניה. כחברות

האחרות מסוג זה, כן שואפת אף היא לחלץ את האחים הנתונים במצוקה כלכלית ורוחנית ולהדריכם לקראת עתיד בטוח יותר. האמרה המקובלת של חברת כי"ח: „כל ישראל ערבים זה בזה", תהיה לקו גם לחברת ה„עזרה" החדשה. אמנם אף היא רואה את עבודת־התמיד שלה בעבודת החנוך. רחוקה היא משוביניזם גרמני. אין כונתה אלא להמציא השכלה גרמנית לכל אלה הזקוקים לה, להצלחתם החברתית והתרבותית בחיים. איש לא יכפור, שהמסחר הגרמני פרץ בשנים האחרונות במזרח הקרוב, וידיעת השפה הגרמנית עשויה להביא רוחה ליהודי אותן הארצות, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה רוחנית, וביחוד ליהודים האשכנזים שבארצות ההן, המדברים בשפה, שעם כל הלקויים שבה הריהי ניב גרמני.

התעמולה הגדולה מצד מיסדי החברה, דברי היהדות האשכנזית באותם הימים, וההתלהבות הרבה לרעיון ולמגמות הכלולים בתכניתה, כבשו מהר את הלבבות, וועדים נוסדו בכל הערים הגדולות בגרמניה. ברוב האספות הודגשה הנחיצות בעבודה משותפת עם ה„אליאנס", וגם נשמעו דעות רבים, לרכז את העבודה החנוכית בעיקר בארצות גליציה ורומניה, שלא להסיג את גבול החברות הקימות־מכבר בפעולתן לטובת החנוך וההשכלה בארצות הקדם.

בתוך השקלא־וטריא נשמעו הדברים, שאמנם שאפה האליאנס מתחלת בריתה להיות אוניברסלית, כלומר לאחד ולשתף את כל תפוצות הגולה לפעולה, אך שאיפה זו לא נתגשמה לעולם. ואם גם מספר החברים של החברה הזאת בגרמניה עלה על זה של צרפת (היו רבים, ומוריץ קלוזנר בתוכם, שחשבו את הברון הירש והברונית — עמודי היסוד של החברה — לאשכנזים) הרי פעולת הסניפים היתה מעטה; ואם באנגליה עמדו על לקוי זה ולא הסתפקו בקיומה של כי"ח ובנו חברה לעצמם, אשכנז לא כל־שכן שהיא זקוקה לחברה מיוחדת, בעלת מכונה חברתית משוכללה, שתהא מוכנה לכנס את האנשים ואת האמצעים עפ"י תכנית קבועה ושמורה מראש. ואמנם הצליחה החברה במשך השנה הראשונה לקיומה לאסוף סך מאה ושבעת אלפים מרק, ובשנת 1903 השתתפה כבר בעזרה לנגועי הפרעות בקישינב בסך מאתים וארבעים אלף מרק, ולנגועי פרעות הומל בסך חמשים וחמשת אלפים, והיא שכנסה את החברות השונות לפעולה משותפת לטובת נגועי הפרעות האלה.

בנוגע לעבודת החנוך של החברה בארצות הקדם באו לפני הועד כמה וכמה הצעות, שהיו מכוונות לשני הצרכים החנוכיים העיקריים של הארצות ההן: יסוד בתי־ספר תיכונים וענין בתי־הספר העממיים. אשר לבתי הספר התיכונים, עלתה הצעה ליסד בתי־ספר תיכונים גרמניים שלמים, אחד בקושטא ואחד בירושלים, ורבים הביעו את בטחונם, שבתי ספר כאלה ירימו את מצב ההשכלה בשדרות המעולות שבצבור העברי בארצות הקדם, וודאי שיתחבבו על הלבבות כדרך שנתחבבו בתי הספר התיכונים הצרפתיים או האנגליים על המזרח. ואכן הוכיחו ה„אוֹברריאל שולע" בקושטא ובית הספר התיכוני־למחצה בירושלים, שהצבור העברי ואפילו חניכי צרפת מעדיפים אותם על שאר בתי הספר.

הצעה זו היתה מעין אותה שהציע לפני פרופ׳ אוטו ורבורג במכתבו מקץ שנים אחדות, כאשר התכוננו ליסד את הגמנסיה ביפו. חושש היה פן יתנו המיסדים ביפו צורה צרפתית למוסד, שלא היתה לפי רוחו. כדאי להזכיר כאן, כי שמריהו לוין עלה בדעתו, לאחר בקרו את הארץ, לשים את הגמנסיון תחת פקוחי, כדי לבסס את מצבו ואולי גם כדי למשוך אל המוסד את לבות אנשי הארץ, כי התלמידים של הגמנסיה באו, בשנים הראשונות, ברובם מחו״ל ומעוטם היו מבני הישוב. שאלת המורים לצרכי בתי־הספר התיכוניים שעלו במחשבה, היתה קשה, כי לא רבים היו המורים היהודים שירצו להסתגל לתנאי הארץ ולסדריה. אולם קשה הימנה היתה שאלת המורים לבתי הספר העממיים. חברת ה„עזרה" ראתה שתי דרכים לתקנת המצב: א) העברת גומרי ביה״ס למל בירושלים וביה״ס היהודי־האוסטרי בקושטא (מצבו הדידקטי היה אז לא־רע כלל) לסמינרים הקימים בגרמניה; ב) יסוד סמינריון מיוחד להם בברלין או בפרנקפורט, דוגמת Ecole Normale של האליאנס בפריז. בדו״ח מדצמבר שנת 1902 מודיעה החברה, כי נוכחה לדעת שלא קל הוא הדבר להתאים את ביה״ס המודרני לדעת הקהל ולצרכי הארץ, ועל כן פנתה אל כמה בני־סמך החיים והפועלים במזרח, לשמוע את חות דעתם על התכנית שעבד פדגוג מובהק מברלין. במבוס והילדסהיימר, שהיו ראשי המשתדלים בדבר, פנו גם אלי ויבקשוני בשם פ. נתן, כי אחוה את דעתי ואודיע את הצעותי בשאלת החנוך במזרח.

וכאן מצאתי את המקום ואת השעה כשרים להגשמת הצעותי, שעלו

לי מתוך עבודתי הממושכת בירושלים. עוד בהרצאתי אל ועידות ביה"ס למל בפרנקפורט־דמיין מ־7 ביולי 1902 נאמר, שהמחסור במורים בארץ, ובפרט במושבות, מורגש מאד בזמן האחרון, ולפיכך קבלנו שלשה צעירים (תלמידי הישיבה) לחנכם להוראה מעשית. אחד מהם קבל כבר משרה בקרבת יפו והשנים האחרים עודם מחכים לתעודתם, תעודת ההוראה, כדי שיוכלו להכנס להוראה במשרות הפנויות. ובהרצאה זו כבר מדובר על הצורך לכונן קורס מיוחד לחנוך מורים לעברית, כי לא העזתי לבוא לפני הועד לגדול יתומים בפ"פ (עם הגרעונות התמידיים שלו) בהצעה על דבר יסוד בית־מדרש למורים שלם ומתוקן. אמרתי: די לו לזה בקב חרובין בלבד. עכשיו, עם בוא חברת העזרה, חזרתי על עיקרי הדברים והסברתי, כמה קשה היא שאלת המורים בשביל בתי הספר העממיים, והצעתי דבר יסוד סמינריון שלם, על־יד ביה"ס למל בירושלים דוקא, והבטחתי להגיש תכנית מעובדת לפרטיה עם בואי לאשכנז, מיד לאחר חנוכת הבנין של ביה"ס למל.

בפ"פ מצאתי את הד"ר הירש הילדסהיימר, שבא לחוג את יובלו של הורביץ. עם גמר פרשת החג נכנסנו לועידה במושב ארבעה: הורביץ, הילדסהיימר, אלפרד ניגר ואני. הצעתי לפניהם ראשי פרקים של הצעתי. תכניתי נתקבלה על דעת המסובים. פ. נתן זרוזי לבוא לברלין. בועידות המוקדמות של חברת ה„עזרה", שבהן השתתפו בעיקר ה"ה במבוס, הילדסהיימר ושפר, חזרתי שוב על הרצאתי בדבר גני ילדים ויסוד סמינריון למורים בא"י. עיקרי דברי: המורה, שחסרונו מורגש לנו כעת — הן בעיר והן במושבה — הוא המורה לעברית. אפילו בתי הספר של חברת האליאנס עמדו במשך שנות עבודתם על כך, כי זמנו של ה„חכם" ושל המלמד, עפ"י שיטת ההוראה הישנה, חלף עבר, ויש להחליפו באחר, המכוון יותר לרוח הזמן, הייגו בעל השכלה רחבה ועמוקה ביהדות ובתורתה, שהיהדות קנין נפשו והעברית החיה היא שפתו. מורים כאלה, המתאימים לצרכי הארץ, יוכלו להשתלם אך ורק בסמנריון שבא"י גופה, ולא בארצות הגולה. מורים מודרניים ללמודי קודש דרושים גם לחדרים המתוקנים וגם לכמה מוסדות ת"ת, המתכונים להיטיב את מצב החנוך וההשכלה של הדור היהודי הצעיר, וגם את צרכיהם הם יוכל לספק המוסד הירושלמי.

ואשר לגרמנית — הרי הורה הנסיון, שהטובים מגומרי ביה"ס למל משתלמים בסמינר למורים ממשלתי גרמני במשך שלש שנים, ואין ספק בדבר, שישיגו תעודתם זאת בהצלחה גם בסמינר בירושלים. ערב אני, כי גומרי הסמינריון סופם להיות מורים מושלמים גם בגרמנית. וליתר בטחון, הרי אפשר יהיה לשלוח אחדים מן הגומרים את הסמינריון לשנה או לשנתים לאשכנז, למען יוכלו למלא את תפקיד ההוראה בגרמנית, במקום שיהיה צורך בכך, ביתר כשרון. והלא בלאו הכי יהיה על המורים העובדים בארץ־הקדם לצאת אחר כמה שנות עבודה לאירופה, לראות בדרכי הפדגוגיה המתקדמת.

חושש הייתי מפני וכוחים מסובכים וקשיים רבים, ביחוד מצדו של פ. נתן, אשר בו בעיקר העתה תלויה הגשמתו של הרעיון הזה. את פ. והסביר לי, כי זה לו שנים שהוא עוסק בעניני החנוך כאחד מנבחרי העיר בו איש בעל ידיעות רחבות ועמוקות בשאלת החנוך. הוא הבין את תמיהתי ויסביר לי, כי זה לו שנים שהוא עוסק בעניני החנוך כאחד מנבחרי העיר ברלין, ולא עוד אלא שגם ירד לעומקה של שאלת החנוך בארץ הקדם, וגם את שאלת העברית תפס תפיסה נכונה יותר מכמה וכמה מנהיגים אחרים. בדבריו עודדני ואמר לי, שרוצה הוא שנעבוד בלב אחד, כי מטרה אחת לשנינו — היא הרמת קרן החנוך לפי תנאי הארץ ולטובתה.

לא עברו ימים מרובים והנה נקראה אספה מיוחדת לדון בדבר יסוד הסמינריון ותמיכת גני הילדים. יו"ר האספה ההיא היה הגנרל־קונסול אויגן לנדוי, והמרצה הרשמי שמלא אחרי דברי פון נתן־אוסקר קסל, ושניהם סמכו בדבריהם על הרצאתי. רושם עמוק על הנאספים עשתה הודעתי, שרעיון יסוד סמינריון בירושלים מצא חן גם בעיני פרידריך רוזן, שעמד בראש המחלקה האוריינטלית במניסטריון לעניני חוץ. עוד בהיותו קונסול בירושלים התאונן בפני, שבהיותו בטהרן, בירת פרס, במשרד הצירות הגרמנית, פנה אל המשכילים שבאו מאירופה לעסוק בעבודת תרבות בין בני ישראל ובקש להציל מפיהם אילו ידיעות על דברי ימי ישראל בפרס, אך הללו לא ידעו מאומה וגם לא מצאו שום ענין בדבר. על כרחו נצטרך לפנות אל חכם זקן, וזה הסביר לו עד כמה שידו מגעת. — לדעתו, רק מורים נושאי תרבות אירופית, ועם זה משכילים בתורת ישראל — רק הם עלולים להיות חלוצי התחיה הרוחנית של יהו"י

ארץ הקדם, ומורים מסוג כזה יוכל לגדל באמת בית מדרש למורים, אשר יוסד ע"י ביה"ס למל בירושלים, שהכיר והוקיר גם בשל למודי היהדות. האספה המיוחדת, שדנה בדבר יסוד הסמנריון בירושלים, קבלה החלטה חיובית והקציבה גם את התמיכה לגני הילדים בירושלים וביפו.

כשנגמרה האספה בקשני א. לנדוי למסור שלום לרוזן ולאמר לו, שהאספה, בה נתקבלה ההחלטה החיובית על יסוד הסמינריון, נתקימה בראשותו ובהנהלתו.

הגנרל־קונסול אויגן לנדוי היה היו"ר הראשון ביסוד החברה, אך הוא פנה את מקומו לסימון, לרגל הירידה שבאה לו בבורסה. אבל רוחו לא נפלה עליו גם בעת הירידה הזמנית: רוצה היה שידעו גם ב„חוגים העליונים". ובאמת מהר כוכבו לעלות שוב, והוא נשאר עסקן צבורי ואיש חביב על הצבור עד היום הזה.

גם קסל לקחני ויוליכני הצדה, ואף הוא בקשני לאמר לרוזן כי הוא, קסל, היה המרצה בענין, והוסיף: „אותו קסל העומד להבחר זכה להבחר ללנדטג הפרוסי", וסיים: „למען ידעו הגויים". ואכן זכה להבחר אל הלנדטג ולעמוד על משמרתו כחמש־עשרה שנה, עד תום המלחמה העולמית. קסל היה באותה שעה בבחינת „כוכב עולה" ואף הוא התאמץ להתחבב על הצבור ועל הרשות. קסל זה — נצר ממשפחת רבנים היה, וזכה להיות „אזרח הכבוד" של ברלין עוד בימי הקיסר וילהלם השני. גם זכה לשבת לשמאלו של הצאר הרוסי במשתה שערך המגיסטרט של ברלין. כחבר המגיסטרט של ברלין קנה לו מקום נכר וחשוב כל כך, עד שידידיו קראוהו בשם: „המלך הבלתי־מוכתר של ברלין". השתדלותו התמידית לטובת המורים והשופטים היהודים היתה מביאה פרי. בכל אספה של ועד־ה„עזרה", שהשתתפתי בה, מצאתי אותו, והוא היה שמח לקראתי. נאמן היה לחברת ה„עזרה" ולמפעליה עד יום מותו. באחת האספות האחרונות שבקר ספר בפני, איך הציל כמה יהודים בברלין מגרוש. הוא עמד ודרש לדחות תחלה את הגרוש עד לאחר ראש־השנה, אחרי כן — עד לאחר יום הכפורים; וסימון, שהיה באותו מעמד, המשיך אחריו: „אחרי כן — עד לאחר חנוכה, לאחר פורים, לאחר פסח... והמגורשים עודם בברלין".

כשנתקבלה ההסכמה ליסוד הסמינריון בירושלים נתבקשתי לאמר

מלים אחדות לנאספים. הודיתי על האמון שנתנו בי, ואך אחת בקשתי „יש כאלה — אם כי בטוח אני שלא באספה זו מקומם — החושבים, כי בשביל ארצות הקדם, כל אשר ישלח אליהן ייראה, אם גם סחורה עתיקה שעברה שעתה... ועלי לומר לכם, כי בענין המורים — רק המשובחים־ביותר יפים לנו. עליכם להשיג את המורים הטובים ביותר, וכדי להשיגם אסור יהיה לעמוד על המקח. צריך להוסיף להם על השכר המקובל של מורה עליון בפרוסיה, למען יוכלו לנסוע מקץ שנתים של עבודה לאירופה, ללמוד על מנת ללמד".

עם קבלת ההחלטה הנ"ל רבתה עלי העבודה. נוסף על השליחות ועל הבקורים במוסד פסטלוצי, בליתי כמה ימים במוסד הוטרן הולצמן, מנהל הסמינריון בברלין, את שעותי הפנויות בפרנקפורט — בבקור שעורים בפילנתרופין ובשיחות עם הפרופ׳ זולצבך, מותיקי הוועד הפדגוגי של ביה"ס למל. דרכו היתה לאמר לי שלא אשקוט ולא אנוח עד אם הפכתי את ביה"ס למל לגימנסיה. והנה ראה כי טעה בחששותיו: לאכספורט של מורים עברים לא התנגד אף הוא. — בברלין הייתי מתיעץ תדיר עם שפר, הילדסהיימר ובמבוס.

בישיבות עם הועד הפדגוגי וכמה מן המומחים הקרובים לו הוחלט להודיע בעתונות על בקשת מורה למתימטיקה ולפיסיקה לסמנריון בירושלים, אשר ידיעותיו בעברית תספקנה גם למתן שעורים לדוגמה בביה"ס למל וגם להשגחה על השעורים שנתנו ע"י הסמנריסטים; כי כבר הוחלט, שעל גומרי הסמנריון להתכונן להורות את כל המקצועות הכלליים בתכנית בי"ס עממי — גם בשפה העברית. בין המועמדים היה אז גם הד"ר חיים וייצמן, אך הד"ר הילדסהיימר ובמבוס דחו אותו גם מבלי שעמדו תחלה על כשרונותיו הפדגוגיים ועל יכלתו. נמוקם היה: „חוצפתו" של הצעיר הזה, שהיה מראשי הפרקציונרים, כלפי הרצל...

בימים ההם היה מרכז המשכילים וה„בוהמיים" העברים בברלין — הקפה „מונופול" ברחוב־פרידריך. רבים היו משתמשים ב„קרדיט" אצל המלצר, שהיטיב לדבר „אידיש", וגרמנית דבר רק מתוך „טעות", ולו קופסה כחולה של הקהק"ל. הסטודנטים הא"י והמזרחים נכנסו אך לשעה קצרה לשם קנוח סעודה לאחר שאכלו די שבעם אצל אשינגר. הם היו קרויים בפי רבים: הפנסיונרים של אשינגר. ביחוד היו הירושלמים

מתפלאים על המוסד הזה: כל שעה מובאות עוגות חמות, „כצפיחית בדבש", ואוכלים אותן חנם אין כסף, והיו גם מתחרים ביניהם מי ירבה לאכלן. היו שהעלו עד שלושים עוגות — וכל זה בזכות עשרה הפנגים שהיו משלמים בכסף ממש בעבור כוס בירה. נראה שהסטודנטים הרגישו ב„חושם", כי למרות השם הנוצרי — ראשי בעלי־המניות של החברה יהודים הם: ארנולד ואחרים. והפתגם „בקרובי אקדש" היה, כנראה, שגור כבר אז בפי בני עירי וארצי. היו גם כאלה שלא שתו אף בירה. ומעשה באחד שנכנס אצל אשינגר והתחיל בולע עוגה אחר עוגה; הרגיש בו המלצר ושאל אותו, שמא רצונו בבירה, והלה השיב לו: עדיין לא צמאתי... והצמאון היה בא רק עם כניסה אל ה„מונופול".

מסובים היו בבית־הקפה ציונים בכל או במקצת, אנשים שיש להם קרבה אל ארץ א"י ואל עניני הספרות העברית. בין ה„בלתי ציונים" נמנה אז גם נ. סוקולוב שהיה מצוי על פי רוב בחברתו של ש"י איש הורביץ. הם ברכוני על ההצלחה שהצלחתי בענין יסוד הסמינר למורים בירושלים. סוקולוב הביע אז את חששו בנוגע להשפעתו של י"מ פינס ובני משפחתו. אולם באמת היתה השפעתו של פינס לטובה: הן באישיותו והן בידיעותיו המרובות והמקיפות, והוא גם עמד לימיני בקביעת המונחים לפסיכולוגיה הפדגוגית, ולקרלבך — בתורת הפיסיקה. אמנם, בספרו על תולדות הציונות מזכיר סוקולוב את פינס לשבח, אך רק בתור עסקן צבורי, ומסיח דעת מעבודתו הספרותית־המדעית ומעבודתו לטובת הישוב החק־לאי. — ב„מונופול" עשה דבר יסוד הסמינר למורים בירושלים רושם גדול, וכולם שמחו על מוסד רב הערך והעתיד לבנינה של הארץ.

בליל ר"ה התפללתי בחברת הילדסהיימר בביהכ"נ של „עדת ישראל", כי הייתי מוזמן לסעודה אצלו לימות החג. אך הרב מונק הפציר בו, כי יוותר עלי בשבילו. זכר הרב מונק, שלמד כמה פרקי משנה מפי בהיותי „בחור" באלטונא. בבית הרב מונק נזדמנתי עם הצעיר יוסף קרלבך; תוצאת הפגישה הזאת היתה, שהסכמתי לקבלו בתור מורה למתימטיקה מיד לגמר שנת הנסיון הראשונה שלו.

עם שובי ירושלימה נפתחה המחלקה הראשונה של הסמינר. נפתחה גם מכינה לאותם התלמידים שלא עברו את בי"ס למל.

על מטרתו ועיקריו של בית־המדרש למורים מיסודה של חברת ה„עזרה" נאמר בדו"ח: הסמינר בא לשם —

1) הכשרת מורים־פדגוגים להנהלת בתי ספר עממיים במזרח.

2) למלא את המחסור המורגש במורים לעברית וללמודי־הדת בבתי־הספר שבמזרח, כי ברוב בתי־הספר המודרניים שבארצות־הקדם מלמדים עד היום ה„מלמד" או ה„חכם", אשר מפאת השכלתם הכללית הנמוכה אינם ראויים לתפקידם. גם בחוגים הקונסרוטיביים שברוסיה, גליציה ורומניה רבה הדרישה אחר „חדר מתוקן", אשר ירחיב את תכנית הלמודים ויקנה אותם לתלמידים עפ"י עיקרי הפדגוגיה החדשה.

3) על חניכי הסמינר של חברת־העזרה בירושלים לרכוש להם אותה ההשכלה, הנתנת למורי בתי־הספר העממיים בגרמניה, באותו ההקף ותכנית־הלמודים, על פי התקנות הכלליות לסמינריון בפרוסיה, אלא שעליהם להיות מוכשרים להקנות כל למודי בתה"ס העממיים בשפה העברית.

4) על הסמינר השלם להיות בעל שלש מחלקות. מלבד זו תהיה בו מחלקה־מכינה, פרוזדור לסמינר, כל זמן שיהיה צורך בה.

למחלקה הנמוכה של הסמינר יתקבלו בראש ובראשונה חניכי ביה"ס למל, אשר קבלו את ההכנה הדרושה לכניסה אל סמינר גרמני, ואילו המכינה שע"י המוסד תכין את התלמידים הבאים מבחוץ.

5) לפי תכנית־הלמודים עולה החצי משעות הלמודים למקצועות העברים.

מתכוננים להנהיג גם שעור מיוחד לעבודת־האדמה וללמוד הלשון התורכית כפי דרישת הממשלה.

על פתיחת הסמינר אני מודיע בינואר 1905 (דו"ח לשנת 1904):

בלי קול והמולה נפתח ב־5 למאי 1904 בית המדרש למורים בירושלים, ובשקט גמור צועד המוסד הרך בהתפתחותו. שמונה חדשים — תקופה קצרה מאד בחיי מוסד חדש, ואי אפשר להסיק מסקנות מוחלטות על עתידו; אולם הרשות נתונה לומר, שהמוסד הצעיר הזה ראוי הוא שיתלו בו תקוות טובות.

התנאי הראשון לשגשוגו של מוסד כזה היא נחיצותו. כי יש נחיצות בבית־מדרש למורים בירושלים — בזה אין להטיל ספק. עדות הן השאלות

והבקשות הרבות, המגיעות הן מא"י גופה והן מקהלות יהודיות ברוסיה ובבולגריה, המבקשות לחנך במוסדנו מורים צעירים, שיוכלו להרים את מצב בתי־הספר בערי מולדתם.

במושבה רחובות נוסדה ע"י ביה"ס המקומי מחלקה נוספת, שמטרתה הכשרת גומרי ביה"ס לכניסה אל המכינה אשר לבית־המדרש שלנו. לכניסה אל המכינה מתכוננים עתה כמו־כן חמשה מבחורי־ישיבה ספרדים המקבלים שעורים פרטיים. שנים מבחורי־הישיבה בחברון משתתפים כבר בלמודי המכינה של מוסדנו. תלמידי הישיבות האלה יוכלו למלא בעתיד תפקיד חשוב בשכלול בתי־הת"ת של העדות הספרדיות בארץ הזאת.

ההסתדרות הציונית בבולגריה תומכת בחניך אחד, שנשלח אלינו מן העיר פיליפופל להכשיר עצמו להוראה.

מספר התלמידים במכינה ובמחלקה השלישית של הסמינר הוא רק 17, אך לגבי מוסד רך וצעיר כזה אין הוא קטן כל עיקר, ביחוד אם נעריך, מה גדולה הברכה וההשפעה שיכולים להביא שבעה־עשר מורים הגונים לחנוך העברי בכלל.

תכנית הלמודים שהוגשה לפני הועד הפדגוגי אשר לחברת ה„עזרה"— מלבד אילו שנויים הכרחיים שחלו בה — מתמלאת כהוגן, וגם המורים גם התלמידים צועדים באמונה לקראת המטרה שהוצבה לפני כל כתה. בשל כפל השפות אשר ללמודים אין השגת המטרה הזאת קלה כל־עיקר, ובחינת־הכניסה לסמינר, בראשית השנה, תראה לנו, עד כמה הצליחו המתכוננים שבמכינה ושאר המתלמדים, כדי להתקבל אל המחלקה הראשונה של המוסד.

מקצועות־הלמוד השונים נתונים בידים אמונות. את הלמודים העברים התופסים, בהתאם לתפקידי המורים האלה בעתיד, מקום נכבד מאד בתכנית הלמודים, מלמדים המורים פינס, ילין ובמכינה — זוטא.

השפה העברית היא שפה חיה במלוא היקפה בבית־המדרש למורים שלנו. הרצאותיהם של התלמידים בע"פ מוכיחות, כי הם גם חושבים בשפה זו. ועובדה זו ערובה היא כי בשעת הצורך יוכלו מורים אלה להקנות בבתי־הספר היסודיים את כל הלמודים גם בשפה העברית המודרנית.

הלמודים במקצועות הגרמניים נלמדים בהתאם לסמינרים הגרמניים, מחולקים בין מנהל המוסד ובין המורים המנוסים פרס, וורסט, הלברשטטר ורוקח. (פדגוגיה, היסטוריה וגאוגרפיה נלמדו גם עברית). ערבית מלמד

מר מיוחס, המומחה גם הוא למקצועו. שעורי ההתעמלות, הציור והנגינה מסורים בידי מורים מומחים.

לשם התקדמותם והעמקתם של הלמודים במדעי־הטבע, הגיעו בראשית זמן־התורף מכשירי־למוד, שנרכשו בהשתדלותו הלבבית ובעמלו של חבר ועד־החנוך לחברת ה„עזרה", ד"ר שפר. מכשירי הלמוד הוכנו ונאספו בתשומת־לב רבה והגיעו לתעודתם כמעט כולם שלמים.

מבחר של ספרים בפדגוגיה, במדעי היהדות והספרות העברית, שנאספו גם הם ברובם ע"י מנהלי ה„עזרה", הגיענו אף הוא, והוא משמש עתה יסוד לספריה של הסמינר, אשר עוד תגדל ותתעשר — כן נקוה — ע"י מתנות ואספים נוספים.

מאז נוסד הסמינר נערכו כמה טיולים גאוגרפיים בסביבות ירושלים. טיולים ממושכים העשויים להקנות לתלמידים ידיעות עמוקות בכתיבת הארץ, דברי־ימיה ועתיקותיה. טיולים בעלי ערך מיוחד בארץ הזאת יוכלו להתגשם רק לכשיוקצב להם תקציב מיוחד. דחיפה ועזרה ללמודים אלה יקבלו תלמידינו במכון הארכיאולוגי הגרמני בירושלים, אשר הפרופ' ד"ר דלמן הואיל בטובו להרשות להם את ההשתתפות בו...

המכינה

תעודה חשובה הוטלה על מורי המכינה קרישבסקי, הלברשטטר וא. זוטא: לסדר ולתקן את ידיעותיהם של בני המכינה, אשר ברובם היו בעלי כשרונות טובים ולא היו טעונים אלא פתוח והדרכה. נפשם חשקה בסדור ידיעותיהם בעברית ובהתקנה בלמודי חול, והמורים האלה נתנו להם, כל אחד לפי דרכו, כל אשר יכלו, באהבה ובמסירות. התלמידים החשיבו את ידיעות המורים המומחים, שפקחו את עיניהם לראות נכוחה.

קרישבסקי הוא בעל מזג מצוין, אחד מן המועטים השמחים בחלקם; אך פתאום נגזר עליו להיות מנהל „ביה"ס לבנות" ביפו, ונפשו אינה הולכת אחר ההנהלה, — וישמח, עם ההזדמנות הראשונה, לפרוק מעל שכמו את עבודת ההנהלה, ולהיות שוב מורה־להועיל ומסור לעבודת ההוראה בלבד.

במקומו בא מר א. זוטא למכינה וגם לביה"ס למל. כמנהל חדר מתוקן ברוסיה וכתלמיד לפדגוגיה באוניברסיטה של ברלין, היה גם זוטא מומחה להוראה. וגם הוא מסור להוראה דוקא, ולא להנהלה. אכן אמרו עליו, שהוא

אינו סובל הנהלה, ואף על פי כן הסתגל לתנאי המקום ויט שכמו לסבול גם עול הנהלה. כילין בשעתו ואחרים אחריו, כן מצא גם הוא בביה"ס למל ובשאר המוסדות הכרוכים בו — ביהמ"ד למורים וביה"ס לבנות — כר נרחב לפתוח כשרונותיו הפדגוגיים. בית ספר זה — היו מומחים אומרים, וי. מ. פינס ואדלמן חוזרים על הדברים, — אין לו פדנטיות ולא דילטנטיות.

הלברשטטר, בן ירושלים שגמר את הסמינר בקלן, גם הוא מורה מסור בכל כחותיו לתפקידו, בעל מזג נעים, מלא חדות החיים, — התחבב על התלמידים חבה יתרה. הוא הצטין בכח ההסברה, וגם התלמידים הנחשלים־ביותר על כרחם למדו ממנו. בעברו בחודש אפריל שנת 1906 לכהן בתורת מורה ראשי בביה"ס ביפו, נתחבב גם שם על כל התלמידים והמורים עד שהחליטו המורים כלם ואז"ר בראשם, וכן גם הועד של ביה"ס והרב עוזיאל בראשם. לבכר אותו על חברו פ. א., מורה ראשי גם הוא, ולבקש את הסכמתי למנויו כמורה־מנהל יחידי. אם כי לא הייתי מסופק כלל בכונתה הטובה של ההחלטה, שבאה לתת לביה"ס מנהל אחר, לא הייתי מסכים לולא הפסיק מר פ. א. את עבודתו בביה"ס. עלי היה אפוא לקבל את פטוריו ולשלם לו עפ"י עצת קרוביו משכורת של כמה חדשים. יליד ירושלים היה הלברשטטר וגם אביו נולד בירושלים. אביו־זקנו היה מדורו של ר' יוסף שוורץ וגם בן ארצו, בוריה. אלעזר הלברשטטר בא צעיר מפיורדא ללמוד תורה בציון, אך מת בדמי ימיו. יהודה הלברשטטר המורה אינו עוד בחיים. אחרי מות אשתו, אשת נעוריו, לא ידע מנוח. ומותו היה פתאומי, ממחלת הלב. עד יומו האחרון היה עסוק בהנהלת בי"ס עברי ובהוראה בעיר אליזבט בניו־ג'רסי (אמריקה) וכמוהו כן גם בנו הבכור היה עוסק בהוראה ומת בצעירותו סמוך לפטירת אביו. היסורים שנפלו בחלק המשפחה הזאת הרחיקום מארץ מולדתם והחישו את קצם. בטוח אני, שכל תלמידיו וחבריו יזכרו ברגשות כבוד וחבה את המורה והאיש האהוב יהודה הלברשטטר, שלא ידע לאות בעבודתו לטובת התלמידים, הן בעניני חנוך והוראה והן בסדור ענינים החמריים, וביחוד בימי המלחמה העולמית והמחסור, כששקד על כלכלתם של חמש מאות תלמיד ותלמידה בשלשת המוסדות (בי"ס לבנים, גן ילדים ובי"ס לבנות, שנוסד מחדש בשנת 1914), שעמדו תחת השגחתו.

על מצב גני הילדים בא"י בשנה זו נאמר בהרצאתי מינואר 1905: „אין מקום הזקוק לגני־ילדים כירושלים, ושני גני הילדים הקימים כעת מטעם „העזרה" מביאים לה ברכה רבה. האם המטופלת בילדים אינה יכולה לטפל בחנוכם. הילדים מתרוצצים בחוצות, בחום השמש הלוהט, בחול ובאשפתות, וסופו של דבר: מחלות המלריה והעינים וכיוצא בהן. גורלם של אותם הילדים אשר נמסרו להשגחתם או לחנוכם של „המסטרה" (מורה ספרדית לתינוקות) או של ה„מלמד" אינו מעולה הרבה מגורלם של הילדים העזובים לנפשם. הדחק, העניות והמנוולת שבחצר ה„מסטרה" והמלמד והמכות המפליאות שלהם חונקים את ההתפתחות החפשית של הילד הן בגוף והן ברוח והתוצאות הן עפ"י רוב: חורון־פנים, פחדנות וטמטום.

עם יסוד שני גני הילדים בחלקים שונים של העיר באה שעת הפדות לילדי־ישראל בעה"ק, ומאד היטיבה חברת ה„עזרה" לשתול את הענף הרך והחדש הזה בחנוך הנוער היהודי בא"י. כמה ירחב לבו של אדם בראותו את ילדי־ירושלים הרכים בחדרים מרווחים ומלאי־אור, במגרשי־המשחק שלפני הגן, כשהם משתעשעים במשחקים, בשירה ובמחולות. חשיבות מיוחדת להם לגני־הילדים האלה בשפה העברית, המשותפת לכל הילדים. תושבי ירושלים מונים כיום שלשים וחמשה אלף איש. מלבד עשרים אלף אשכנזים מונה קהלת ירושלים ספרדים, תימנים, קורדים, בוכרים, גרוזינים, מרוקנים, קוזקים, פרסים ועוד. כל אלה שומרים עדיין על שפת־ארצם. בכדי לשים קץ לבלבול־השפות אין דרך אחרת מהנהגת השפה העברית כשפת הילדים בגן. ההורים מתעניינים מאד בהתפתחות ילדיהם, וכמה מן האמהות משתדלות לדבר או לענות לילדיהן, בכל יכלתן, בשפה זו".

על גן־הילדים ביפו כתבתי אז, לאמור: „המצב הכלכלי של תושבי יפו טוב מזה שבירושלים. יפו, עיר חוף ומסחר, נהנית ונזונה גם מן המושבות אשר בקרבתה. אמנם, במשך ארבע שנים האחרונות אבד ליפו הרבה מחשיבותה, כי המושבות הגיעו בהתרחבותן ובהתפתחותן לגקודת העמידה והקמוץ בהוצאות. מושבות חדשות לא נתוספו עדיין, ומספר משפחות בעלות־אמצעים עזב את יפו כליל. ואעפ"כ טוב מצבן של 3200 הנפשות שביפו ממצב הקהלה בירושלים. השפעת החלוקה על תושבי יפו קטנה היא, ושאיפתם לעזרה עצמית ולהשכלה מודרנית גדולה מאד. נכרת

דרישה רבה לבי"ס מודרני. גן־ילדים שנוסד שם לפני שנתים אינו לפי־שעה אלא פרוזדור לבית־הספר אשר לו יצפו".

בית־הספר למל בשנת 5-1904

בתחלת שנת הלמודים היה מספר התלמידים 175. חלק מהמתדפקים על שערי בית־הספר לא יכלו להתקבל מפני גילם המבוגר. סוף־סוף זכינו להגאל גם מן השניות שבסדור המחלקות (חלוקה ללמודים עברים לחוד וללמודים גרמנים לחוד), כי התלמידים נשתוו במשך הזמן גם בידיעותיהם העבריות וגם בחילוניות. יסוד הסמינר ע"י ביה"ס למל היה לברכה לשני המוסדות כאחד. לחניכי ביה"ס למל נתן מקום להשתלם בלמודיהם ובהש־כלתם, ולמורים נתנה היכולת לקחת חלק בהשתלמות בעלי־הכשרון שבתלמידים. וגם הסמינר נהנה מן הנסיונות המעשיים־החנוכיים של ביה"ס למל, הן מהשעורים לדוגמה, שתנו ע"י המורים המקצועיים של ביה"ס עצמו, והן מהשעורים שנתנו ע"י המורים החדשים המיוחדים למכינה של הסמינר ולסמינר עצמו. ביה"ס נהנה גם ממכשירי הלמוד ומחומר־ההס־תכלות העשיר שנשלחו לסמינר, וגם מן הספרות המקצועית שהגיעה אליו מאת חברת „העזרה". השעורים בפיסיקה ובבוטניקה, שנתנו גם בבי"ס למל ע"י מורים מומחים, העלו בהרבה את מדת ההתענינות ואת הידיעה במדעי הטבע. בשעורים להיגינה, שנתנו ע"י הד"ר מזיא במכינה ובסמינר, השתתפו גם תלמידי הכתה העליונה של ביה"ס למל. ההתעמלות בשביל תלמידי ביה"ס למל והסמינר נמסרה לידי בעל מקצוע הגון, ה' גולדשמיט, והוא שזכה להקרא: אבי ההתעמלות בירושלים. יליד ירושלים היה גולדשמיט, אך היה כבר באמשטרדם אחד מן הראשונים, מן המתעמלים לדוגמה. ועוד מעלה היתה לו: איש לא פקפק ב„יראתו", ויראתו זו גו׳מה לכך, שאף האדוקים שבאדוקים לא מצאו שמץ פסול אפילו בהתעמלותן של הבנות.

הבקורים

ה. ל נ ד ו י. השנה שאנו עומדים בה היתה ברוכה, יותר מכל שאר השנים, בשפע של בקורים. הרמן לנדוי, „היהודי הפולני", שבקר את ירושלים בשנת 1893, בשעה שהיה בבחינת יורד מנכסיו, קים את הבטחתו

לשוב ולבקר את הארץ כאשר ירחיב ה׳ את גבולו. אמנם הרחבה באה כבר משנים רבות וגם נהנינו ממנה הנאה מרובה לטובת המוסדות הקרובים לי, אך הבקור בא רק עתה. הוא הזמינגו, אותי ואת אשתי, ללוותו בליל שבת אל הבתים העניים ביותר בעיר העתיקה. נכנסנו לסמטה אצל ביכנ״ס חב״ד, וראינו לאור מנורה קטנה, שבקע ועלה מן החשכה, משפחה שלמה מסבה אל השולחן. מתוך דברי אבי המשפחה נודע ללנדוי שמוכר חלב הוא האיש, ומרכושו העולה לשלש כבשות מתו השבוע שתים. „מה מחיר שתי הכבשות?״ — שאל לנדוי. החלבן נקב את מחירן, ולנדוי אמר לו:— „לאחר השבת תקבל את הכסף לקנות שתי כבשות אחרות״. נכנסנו לבתי עניים אחרים ולבסוף לבית מרווח יותר מן האחרים. — בת שהגיעה לפרקה. „הכבר מאורשת הבת?״ — שאל האורח. ושמואל שמש, בעל הבית, משיב: „בודאי״. — והנדוניה? כמה הבטחת? — „שלשים נפוליון״. —„כלום אמיד אתה כל כך?״—שאל לנדוי. „החתן בעל פרנסה וצריך להביא קרבנות״. „האם יש לך סכום הכסף הדרוש?״ שאל לנדוי. „אלהים יעזור״! — תשובתו של השמש; והמשיך בשירו: „יה רבון עלם ועלמיא״, ולנדוי— עמדו; ובנגון זה גופו הוא אומר: „אלהים עזר. ביום ראשון תקבל את סכום הכסף מבית הספר למל״. והאיש יושב ומשתאה לדעת פתרון דבר: אם מהתל בו האיש או שמא אליהו הנביא נזדמן לפניו. „יהי כן״ — ענה לנדוי. ושמחתו על שהיה בידו לעזור, לא נפלה משמחת המשפחה, שהיתה בין לילה אחד למשפחה „עשירה״.

בשני הימים הבאים הוליכני לבית הפחים. בזמן קצר נהפכו כמה מבתי הפחים האלה לבתים היגייניים. במשך כמה שבועות קבלתי מכתבי בקשה מאנשים שמתו עליהם כבשות וממשפחות שבנותיהן הגיעו לפרקן ולא היה במה להשיאן, או בתיהן היו רעועים וזקוקים לתקון. אך „אליהו הנביא״, „בעל המופת״ כבר לא היה בעיר. — התפלאתי על זכרונו, כאשר בא במוצ״ש עם הכסף ורשם לפני את סכומי הנדבות שהבטיח.

שנים אחדות אחרי כן, ואני ואשתי בויסבדן. בערב אחד מציג אותי רב העיר לפני ישיש בן 87, הבא מדי שנה בשנה לויסבדן, ושמו: הבנקיר לנדוי מקליש. שאלתי את הזקן, אם הוא קרובו של הרמן לנדוי בלונדון. הזקן השיב בפנים צוהלות, שבודאי מתכונים לאחיו הצעיר, ולמחר יבוא גם זה הנה, כי כך דרכו שנה שנה. יצאנו לפגוש אותו בתחנה. לנדוי

השתומם לראותנו. בלינו יחד שעות אחדות. הפגישה של האחים (שניהם היו מלאי חיים) היתה אחת הפגישות שהשאירו רושם חזק בזכרוני.

שמואל מונטגו (לורד סוויטלינג). בתחלת ינואר 1905 בקר את ביה"ס שמואל מונטגו בלונדון, בחברת בנו אדוין. זה היה בקורו השני בביה"ס. בקורו הראשון חל בשנת 1891. מצאתיו בבוקר יום שבת אחד בביהכ"נ של הוטל קמיניץ עטוף טליתו הארוכה, וגם עלה לתורה. לאחר התפילה שוחחנו רגעים אחדים, ומיד בא חיים אהרן ולירו, איש בריתו בעניני מסחר, ועזבתיו להדרכתו ולהנהלתו. למחרת בקר את ביה"ס למל ויביע לי את שביעת רצונו והוסיף, שעוד אשמע ממנו ע"י הנרי פרנקלין, אחי גיסו. קבלתי מכתב מה' פרנקלין, שמסר ד"ש לו ולאחיו אליס וגם נדבה לביה"ס למל. מונטגו היה חבר לחברת „גדול יתומים" מיום הוסדה. העתם בא בחברת בנו הצעיר אדווין, והוא אז כבן עשרים וחמש. בפנקס האורחים רשם לאמר: „התענגנו בני ואני, על ה„אינטליגנץ" והחריצות של התלמידים. בספוק רב ראינו נערים מוסלמים אחדים לומדים מתוך חברות גמורה עם הנוער היהודי". בנו זה, שבשבילו בקר עוד פעם את א"י (כפי שאמר לי) היה איש רב כשרונות, ועד מהרה עלה לגדולה, ובסופו היה למזכיר המדינה לעניני הודו. במשרתו זו בקש, בשנת 1922, לרכוש לאנגליה את חבתם של המוסלמים בהודו ע"י ותורים לתורכיה בתנאי השלום, והיה אז בדעה אחת עם המשנה־למלך בהודו הלורד רדינג. אך מונטגו פרסם את הטלגרמה של רדינג מבלי להועץ תחלה את חבריו בועד המיניסטרים, והדבר היה לו למכשול. מענין הדבר, שכל הסמואלים (אם בשם מונטגו ואם בשם סמואל) היו נוטים חבה מיוחדת למוסלמים. חשבו אותם לבני גזעם. דניס סמואל, למשל, שמח בזמנו, בשנת 1892, שמחה רבה בשמעו, שבביה"ס למל לומדים הרבה את הלשון הערבית. לצערי עלי להודות, כי בנוגע לערבית לא יצאתי ידי חובתי. ידעתי אמנם, שאי אפשר בשום אופן, שהתלמידים יעשו חיל רב בשלש שפות כאחת, אך קויתי שמספר הגון מגומרי הסמינר יעלו בידיעותיהם בערבית יותר משהשיגו באמת. היה עם דעתי ליסד קורס מיוחד לערבית בשביל הגומרים, הנוטים לכך. אך לא הספקתי להוציא מחשבתי זו אל הפועל, כי גם כחות ההוראה היו מועטים (לתכלית זו חשבתי לשלוח אחדים לאירופה, להשתלם). ואשר לתלמידים הערבים שלמדו עברית — כדאי להזכיר, שפינס ציין אותם באמרו: „השקצים"

האלה מקשיבים לשעורי בתלמוד הרבה יותר מן „השקצים" שלנו. פטרנו את הערבים מלמודי תפלה, ולכן נכנסו לחנות הספרים של אדלמן ושותפיו ובקשו לתת להם ספר „מה טובו". מוכר הספרים הבין, שכונתם סדור־תפלה ומכר להם. למחר באו בשמחה רבה אל ביה"ס ואמרו: יש לנו כבר הספר „מה טובו"!

לודויג פיליפסון. במרס שנה זו באו אל ביה"ס הפרופ' לודויג פיליפסון ואשתו. המלוה אותם היה א. בן־יהודה, ובן־יהודה מדבר גרמנית עם פיליפסון ואשתו בהתלהבות רבה. פיליפסון, פרופ' להיסטוריה, התענין ביחוד בלמודי ההסטוריה, ושמח לשמוע את המורה למקצוע, את פרס, ואת התלמידים מרצים את הרצאותיהם גם בעברית וגם בגרמנית. הוא כותב: „בסיפוק רב בקרנו, אני ואשתי, את ביה"ס למל והתבוננו לידיעות המפליאות באמת, שרכשו להם התלמידים, במקצועות רבים כל־כך במשך שנים אחדות, הודות לעבודה רבת התבונה, הזריזות והמסירות מצד המנהל והמורים. יהי רצון, שמפעלם יהיה ברוך גם להבא". בקורו של פיליפסון גרם לכך, שבשאלת הטכניון הציע הוא, שילמדו היסטוריה וגיאוגרפיה בעברית, והכל הסכימו לדעתו.

השיירה

באדר תרס"ה זכתה ירושלים לקבל פני שיירה של רבנים, בע"ב חשובים ואנשי שם, שהגיעו באניה מיוחדה לחוף יפו.

עוד כשתים־עשרה שנה לפני כן הוכרז על שיירה של 400 רבנים ופרנסים וחובבי־ציון סתם, המתכוננים לעלות לא"י. בעלי העגלות והעגלונים החלו לטכס עצה, כיצד יעלו את כל השיירה הכבודה לירושלים בצורה שתשביע את רצון האורחים. אז קם העגלון יעקב ריסקה, גרמני וירטמברגי, שדבר ז'רגון כליטאי מלידה, לפזר את הדאגות, באמרו: למה זה „נשבר את ראשינו"? מכל 400 הרבנים ובעה"ב ודאי שיגיע רק אחד. וטעמו ונמוקו עמו: הרי ממצרים יצאו ששים רבוא ואלו לא"י הגיעו רק שנים. וכן היה: האורח היחידי שהגיע אז ירושלימה הראשון והאחרון שרשם את שמו ברשימת השיירה, היה הד"ר הינדס. ורק עתה, מקץ שתים־עשרה שנה, הופיעה באמת שיירה כבודה בא"י. אמנם לא של 400, אבל של 140 לכהפ"ח, ובאניה הראשונה שהתנהגה בכשרות לפי כל חומר־הדין. מזלם של בני השיירה גרם, שהקבלן שבא מאונגריה לעשות

את ההכנות הנחוצות בא"י, נתקשר לא עם חברת קוק ולא עם חברת קלרק, שהתחילה להתחרות בקוק וגם הצליחה, אלא עם הד"ר בנצינגר. גם לו כבר היו נסיונות של מספר שנים, ולו היתרון, שידע להתכון לצרכי שיירת יהודים מלומדים, חשובים ובני־עליה, והוא נתן את לבו למלא את תפקידו כהלכה. אמנם לא היה הדבר קל ביותר, כי לרבים מן האורחים היו קרובים ומכרים בירושלים, שהפריעו את הסדר מתוך כונה רצויה. אונגריה ברוכה בשלשה מינים של עדות, וכולן שוות בזכויותיהן בעיני הממשלה: ניאולוגים, אורתודוכסים ובעלי „סטטוס קוו"; ועוד צרה שאינה כתובה בתורה: Oberrabbiner כמעט לכל עדה, בין אם יש סגן לו ובין אם אין לו. יש להודות, שבתוך השיירה הזאת חיו כולם בשלום גמור. הכשרות היתה נתונה בידי האורתודוכסים, והניאולוגים לא התנגדו לכך כלל, וגם הסטטוס־קוואים לא ראו בזה כל עלבון. בתכנית שהתקין בנצינגר נכנסה כסעיף ראשון קבלת־פנים בבית־הספרים. „מדרש אברבנאל", חצי שעה לאחר בואם ירושלימה. קבלתי את פני האורחים בברכת „שהחינו" ונתתי להם בעזרת המפה והלוח שעור קצר של הסתכלות על הטופוגרפיה של ירושלים. בנצינגר מלא אחרי וגם קרא לפניהם את התכנית של הימים הראשונים. שאלת הדירה נפתרה מאליה, כי בינתים נוסף על הוטל קמיניץ בית־המלון של אמדורסקי, ושניהם השתדלו „להפיק את רצון" השיירה.

את פרופ' סימונסן, אחד מחשובי השיירה, לקחתי לביתי. עד כה הכרנו איש את אחיו רק מתוך חליפת־מכתבים בענין בית־הספרים. הוא שמח להפטר מהמית השיירה. „האונגרים אנשים חביבים הם, — אמר — אך בעלי מזג חם ביותר"; והוא, סימונסן, כיאות לתלמיד חכם היושב באהלה של תורה, אוהב את השקט. מעטים הם האנשים המפורסמים כסימונסן: דני, ממשפחת אמידים (בטעות חשבו אותו לעשיר מופלג), מוותר על הרבנות בעודנו צעיר ועוסק בחכמת שראל ובאוסף ספרים. ובית־העקד שלו הוא שעמד לו באחרית ימיו להצילו מן הדוחק, כי הממשלה קנתה ממנו את אוסף הספרים שלו, והם שמורים על שמו בבית הספרים של אוניברסיטת קופנהגן. הכסף שהוקדש לו הספיק לכלכלתו ולכלכלת אשתו. שמו של סימונסן ידוע לרבים מישראל מנגועי המלחמה העולמית. בהיות דניה ניטרלית. קבל הוא על עצמו להיות השליח להמציא

את המכתבים והכסף לנלחמים ובפרט לשבויים. לעולם לא אשכח את עמלו הרב בחליפת המכתבים שביני ובין רעיתי כל זמן היותה בשבי בחלואן של מצרים. הוא עצמו העתיק את מכתבי בכתב־ידו והמציא אותם אל אשתי, וכן את מכתביה אלי. אך מכתבים כאלה היו לאלפים. אמנם, לא את כולם יכול לכתוב בכתב ידו. אשתו עדינת הלב, אף היא היתה תמיד עוזרת על ידו. וגם סופר לקח על חשבונו. כשבא לברלין עם תום המלחמה הודיע לי תחלה בטלגרמה, ושמחת הפגישה היתה גדולה. הוא זכר את ילדי בשמותיהם, ובראותו את בתנו הצעירה שאל: „הזאת נעמי?" השאלה היתה מתוך שמחה עמוקה וגלויה. וכן היינו נפגשים כמעט כל פעם שהיה מבקר את ברלין. גם הפגישות במרינבד הן מזכרונותי הנעימים ביותר. בבית האוכל של „וולהלה" היה לנו שולחן מיוחד. לפעמים היו נלוים אלינו גם הגביר האמסטרדמי ליפמן פרינץ ואשתו בת הרב מאיר ליהמן ממיינץ. באחד מבקורי הראשונים במרינבד הפתיעני סימונסון בנאום לפני קהל גדול ונכבד בוולהלה, על בקורו בירושלים. פרטי הפרטים נשכחו בזכרונו והיו חיים עדיין בלבו — והרי כבר עברו שבע עשרה שנה! בנאומו זה תאר את הנשף שנערך באולם ביה"ס למל לכבוד השיירה ואת המחזה שהוצג בעברית ובגרמנית על הבמה. גם זכר את התלמיד הפרסי המצוין, נהוראי מזרחי, שחבר את המחזה הגרמני. סימונסן התענג הן על העברית החיה בפי התלמידים והן על ידיעותיהם העמוקות בגרמנית. אומרים עכשיו להקים לו מצבת זכרון בדמות מוסד־חסד בהומבורג. ראוי הוא איש תרומות זה, מיחידי הסגולה שבזמננו, לזכר עולם.

בין חברי השיירה היה עורך העתון היהודי בבודפסט צובולצי, והמזכיר הראשי של העדה. כבר הזכרתי, שהשיירה השאירה בידי סכום כסף, שהשתמשתי בו לטובת המושבה „מוצא". אחדים מאנשי השיירה רשמו את שמותיהם בפנקס של ביה"ס למל. צובולצי כותב: „דת ומדע נלמדים במוסד זה בדרך המשמחת את הלב. זהו מוסד יהודי אמתי ומודרני כאחד".

והרב אליהו אדלר מבודפסט מביע תודה למנהל ולחבר המורים על עבודתם. הוא מתפלא על ידיעותיהם של התלמידים במקצועות הלמודים הגבוהים ומרים על נס את רוח היהדות השרויה על המוסד. והד"ר סימון נדלר מציין בדבריו, שהרשמים שקבל ממוסד זה ומהידיעות שהתלמידים קנו בספרות ישראל, לא ימחו לעולם.

מיד לאחר השיירה בא הפרופ׳ שמואל קרויס, בזמן ההוא מורה בסמינר בבודפסט. הוא כותב ארוכות על בקורו בכל הכתות: מפליא הדבר, איך יודעים התלמידים לבטא את מחשבתם בחמש שפות, ובכללן העברית, בצחות הלשון. אך גם ידיעות פוזיטיביות מראים הם במדה עשירה. כל זה מעיד על ההתמדה הגדולה של התלמידים ועל מסירותם ועל שיטת ההוראה המוצלחה של המורים. מקץ שנה וחצי, בהיותי בוינה, לקחני גידמן להיות נוכח עמו בשעת „הקדושין" של קרויס, שנתמנה אותה שעה פרופיסור בביהמ״ד לרבנים. אחרי הקדושין נכנסנו עם ראשי העדה: גוטמן, שטרן, גוסטב כהן וכו׳ — לחדר מיוחד. גידמן עשה את הדבר בכונה מבלי להודיעני תחלה, ובקש את קרויס לספר על בקורו בביה״ס למל. קרויס ספר בהרחבת דברים, והשומעים שמעו — כפי שאמר גידמן אחר כך — בהתענינות לא פחותה מזו שהקדישו לנאומו הספרותי בשעת הקדושין. — כולם הביעו לו תודה על הנאום שנאם בדבר ביה״ס למל.

ימים אחדים לפני קרויס בקר הפרופ׳ ריכרד גוטהייל את ביה״ס. „שמח הוא לראות, איך המורים מכוונים הוראתם לתלמידים בעלי גונים שונים, והוא מהלל בפרט את ההוראה העברית שהיא יסודית בכתות הנמוכות לא פחות מאשר בכתות הגבוהות. מאמין הוא, שהשפה העברית תשוב להיות השפה הלאומית של עם ישראל. ראוי המוסד הזה לאהבה ולתמיכה מצד כל אלה הרוצים לראות את יהודי א״י לוקחים חלק בראש יתר המשתדלים להעיר את הארץ משנתה.

בית־המדרש למורים בשנות 6־1905

עם התחלת הלמודים הגיע אלינו מר יוסף קרלבך, שעמד בינואר 1905 בבחינות מורה־ראשי בברלין. מר קרלבך היה במשך שנות למודיו באוניברסיטה גם שומע חפשי בביהמ״ד לרבנים. אף עבד שנים אחדות על שדה־ההוראה בבי״ס ללמודי־דת בברלין, וע״כ מנוסה הוא גם בהוראה מעשית; אולם הערובה העיקרית להצלחת עבודתו — היא האהבה הרבה לתפקידו. גם יתר מורינו חדורים הכרה, כי למען השיג את התוצאות הרצויות מעבודתם בסמינר ולנטוע בלב תלמידיהם את ההתלהבות לתפקידם בעתיד, עליהם לשמש להם דוגמה של אהבה ומסירות לעבודתם.

בחלוקת השעורים הושם לב לכך גם השנה, שהמקצועות ימסרו לידי מומחים. מר קרלבך נטל עליו את הלמודים: גרמנית, מתימטיקה ופיסיקה לשתי הכתות של הסמינר.

בראשית החורף החלו על יד השעורים־לדוגמה גם נסיונות בהוראה של התלמידים עצמם. בכדי לגון ולהעשיר את חייהם הרוחניים של תלמידי הסמינר גם מחוץ לכתלי המוסד ובכדי להכניסם ולקרבם אל חיי החברה הפומביים — נקבעו ערבים ספרותיים, שבהם יתאספו מורים ותלמידים, אחת לשבוע, בבית אחד המורים, להתוכח על קטע ספרותי נבחר או על הרצאה, שנושאה נתפרש לתלמידים למפרע. בוכוחים האלה משתתפים גם המורים וגם התלמידים. באחד הערבים הספרותיים האחרונים שמחנו לקבל את פני האורחים ה' מרכוס אדלר מלונדון, ארנסט מאי מהמבורג ואת הסופר העברי א. ז. רבינוביץ מפולטבה, שהרצה לפני התלמידים על מהות הנבואה. נהוראי מזרחי הרצה על „הרבי מבכרך" להיינה, בגרמנית. מלבד ההתעודדות הרוחנית שבערבים הללו, מעלה יתירה נודעת להם, שהם עוזרים לקרב את התלמידים ואת המורים וליצור קשרי־ידידות ביניהם.

מרכוס אדלר, בנו הבכור של הרב הכולל ר' נתן אדלר, גדול במתמטיקה וכחו רב גם בספרות ישראל. הוא בא עם חתנו ה' ארנסט מאי מהמבורג, — גם הוא איש מלומד, — בקרו את בית"ס למל וכתות הסמינר. בפנקס האורחים הם כותבים: „עלינו להודות, שהמוסד הזה גרם לנו יתר שמחה מכל שאר המוסדות שבקרנו בירושלים. התענגנו על הידיעות המצוינות של התלמידים והסמינריסטים, ועונג רב הסבו לנו גם לא־יהודים המשתתפים בלמודים לכל מקצועותיהם. מברכים אנו את המוסד המבורך הזה בפריחה גם בימים הבאים" (28.1.1906).

טיולים בני־יומם הנערכים בהדרכת שנים מן המורים אחת לחודש, משמשים גם לשם הבראה ומנוחה וגם להתעוררות רוחנית והרחבת הידיעות. יש לציין ביחוד את הטיול ברכבת מיוחדת, שנערך בהשתתפותם של חניכי בית"ס למל לביתר וגם את הטיולים ברכיבה על גבי חמורים אל המקומות הרומנטיים נחל־פרת ומר־סבא, — טיולים שהוצאו לפועל הודות לנדבותיהם של הרמן לנדוי מלונדון וליפמן בלוך מברסלאו.

גן־ילדים בצפת

ביוני 1905 זכתה גם צפת, על 8500 היהודים שלה, לגן ילדים. עוררתי את חברי לשכת הגליל ויתעוררו גם הם לדרוש עזר ליסוד גן־ילדים. ראש הלשכה היה אותה שעה ד"ר אליהו כהן, בן ירושלים, בנו של ר' מיכל כהן הסופר, אחד המשכילים הראשונים בארץ. לפני היותו לרופא עסק ד"ר כהן בעבודת ההוראה. והחנוך היה קרוב ללבו. חבריו לדעה היו: אשר אהרליך וטויבר, אנשי הבינים המתווכים בין הדור הישן והחדש. במכתבו מתאונן הועד, ש„חובבי ציון" הבטיחו לתמוך בגן הילדים — ולא קימו, ומחזיק טובה לחברת ה„עזרה", שהיתה בבחינת „אומרת ועושה". אמנם, כבר אמרתי, שלא מפונה רעה לא עמדה חברת חובבי־ציון בהבטחות ממין זה, אלא שידעה כי חברת ה„עזרה" לא תתן לגן החדש שיפול.

„צפת בצבת עשויה" — היה אומר לונץ, וכל לידה בצפת — לידה קשה היא. הלשכה הצליחה לרכוש לה מגרש לבנין גן־ילדים סמוך לבית החולים אטלינגר, שפסק קיומו, וגם קבלה רשות להשתמש בחלק הגן של ביה"ח לצרכי גן־הילדים. אך טרם היו לה כחות חנוך הגונים לגנים ומכשירים הנחוצים לשמוש הגן. ילדי הגן היו ברובם מבוגרים מן הגיל של חניכי־גן. והדבר לא היה מתמיה ביותר: הרי מספרים היו, שבצפת נוהגים להחזיק את הילדים על שדי אמותם שתים שלש שנים, ולא יקר־המציאות הוא מראה ילד האוחז בידו האחת את שד אמו ובידו השניה את מצנפתו הלבנה, שם את המצנפת על ראשו ומברך ברכת „שהכל" — ורק אח"כ הוא יונק. הגן בצפת התקדם במשך הזמן, ביחוד כשבא המנוח וילקומיץ, המורה מראש פנה, ונתן את ידו בהנהלת הגן. המורה בוקמן הסתגלה לעבודתה באופן רצוי.

בי"ס לבנות

בירושלים הונח, אחרי חג הסוכות, היסוד לבי"ס לבנות. בית ספר זה בא כהמשך טבעי והכרחי מגני הילדים, בשביל הילדות שהגיעו לגיל החנוך של בי"ס. התחלנו בכתה אחת, והשניה נפתחה באפריל. שכלול ביה"ס היה בהדרגה נורמלית. בהרצאה על ראשיתו נזכר דבר הבקור, שבקרו אותו הקונסול הגרמני שמידט ורעיתו, באפריל 1906. הם בקרו

את ביה"ס לא על פי הזמנתי. עמדתי במקרה בשער הבית, והנה הקונסול ורעיתו עוברים על פני — וישאלו על טיב המוסד. „התחלה של בי"ס לבנות" — אמרתי. „ומדוע לא תאמר: התחלה לבית מדרש למורות? הן את דרכיך ידענו!".

ואמנם עתידו של ביה"ס לבנות היה מזהיר. לא נתקימה ברכתו של הקונסול בשלמות גמורה, אבל התלמידות של בית־ספר זה היו הטובות בין תלמידות הקורסים לגננות, שבאו אחרי כן, ובימי המלחמה נוספה גם כתה של ליציון עם שעורים בפסיכולוגיה ובפדגוגיה. התנאים, שבהם היו נתונים בתי הספר לבנות בא"י בכלל, היו נוחים יותר מתנאי בתי־הספר לילדים במרכזי הארץ. הורי הבנות לא דרשו ברובם חנוך של מחיה. חנוך לשם פרנסה, בשביל בנותיהם, ולפיכך ותרו וקבלו את העברית המרובה ומעוט שאר השפות באהבה, — הרבה יותר מאשר בחנוך בניהם. אף חסרה כאן ההתנגדות העזה מצד המוסד הותיק והמסורתי — „החדר".

אספת המורים בביה"ס למל

על אודות האספה הראשונה שהיתה בזכרון יעקב הודעתי בדו"ח לחברת גדול יתומים, שאספה זו מוקדמת היא במקצת, וגם הוספתי: מה תועיל התכנית, כל עוד אין מורים למלא תכנית זו? מפני מעוט המורים צרפו גם בעלי בתים, וגם בוגרי ביה"ס למל, — „ישראל במקום כהן". אוהבי בדיחות ספרו, שגם כמה תימנים נצטרפו אל „האגודה" מתוך תקוה, שיקבלו „קולוניה". הרעיון כשהוא לעצמו — לצרף בעלי בתים חשובים ומתעניינים בחנוך בניהם למועצה של מורים — רעיון בריא הוא; סוף סוף מצוה היא לשמוע גם את דעת ההורים, והאפוטרופסות היחידה של חלק המורים בעניני החנוך יש בה כדי לקפח את שלמות הענין. אבל באספה זו של זכרון־יעקב עדיין היה כל הדבר בחתוליו.

בשתי השנים הבאות נתוסף מספר מורים, בעלי שעור קומה, והאספה בירושלים כבר יכלה להביא תוצאות מעולות מן האספה הראשונה. והנה בא „שטן" בדמות מלשין לפני הממשלה — והפריע.

וכך היה מעשה: בחצי הלילה. ישיבת הערב נפסקה זה־עתה, והנא' ספים קמו לעזוב את הבית, — והנה הקומיסר הראשי של ירושלים, בראש פלוגה של שוטרים, לפני שערי בית הספר. יצאתי לחקור פשר הדבר

ואשאל את הקומיסר למבוקשו; אך הוא ענה לי, כי דורש הוא רק אחד העותומנים בין הנאספים, ודבר אין לו עם ה„חמאיה" (נתיבי חו"ל).

באותו רגע נתחוור לנו, כי האספה חשודה על מזמות מדיניות חשאיות. בקשתי את הקומיסר לסור לביתי, כדי להעמידו על מטרת האספה, ולהמציא לו את רשימת המשתתפים ולהשיב לו על כל שאלותיו אשר שאל. אך הוא הצטדק, כי הכניסה לביתו של „חמאיה" אסורה עליו, ויחזור על דבריו הקודמים, כי ענין לו רק אל העותומנים.

„וכי משום שהם עותומנים יפסידו?" — העזתי לאמר לו, והדברים עשו עליו רושם. הוא הבטיח לבוא למחרת הבוקר, לקבל את רשימת המשתתפים ולשמוע על מהות האספה. הקומיסר לא קים את דבריו, אך תחת זאת שלח לקרוא את בן־יהודה, ילין ופרס, שראם אמש בין היוצאים ויכירם כעותומנים; כי הדרש נדרשו אל המוסטנטיק — (חוקר הדין). החקירה ארכה כל אותו יום, החוקר נמנע מהשמיע במשך כל זמן החקירה את המלה „ציונות" ויתחכם להוציאה מפי הנחקרים, אך לשוא; הנחקרים התחכמו גם הם, שלא להעלות את המלה הזו על דל שפתותיהם.

בראותי בערב כי אין המורים יוצאים מבית הממשלה ירדתי אל הסראיה להתחקות על שורש הדבר. נכנסתי אל הקומיסר באמתלה, כי באתי אליו ברשימת המשתתפים וראשי הפרקים של הפרוטוקולים, מאחר שלא בא הוא אלי; אך הוא התנצל באמרו, כי הענין יצא מרשותו ויעבור לרשות חוקר הדין.

חוקר הדין התפלא מאד על הופעתי. „מה לכהן בבית הקברות"? — אם דבר לי אל בית הממשלה, עלי לפנות אל הפחה עצמו. הפחה ישב אז ב„אידארה" (מועצת חברי השלטון) ולא היה פנוי לקבלני. אך מתורגמנו בשארה אפנדי, זה האיש החביב, אשר מעולם לא נהנה ממני הנאה כלשהיא, יעצני לבקש את התערבותם של הקונסולים, בעוד מועד.

כשנקראו בן יהודה, ילין ופרס ביום הששי אל בית הממשלה שנית, תקפה אותנו הפעם דאגה, פן לא ישובו הביתה. מהרתי אל הקונסול הגרמני ועמו יחדיו אל הקונסול האוסטרי. משם נסענו יחד אל בית הפחה, אך לאסוני יצא הפחה לבלות את היום ההוא בעין־כרם.

„ומה נעשה עתה"? — שאלו הקונסולים. „נסע לעין כרם" — היתה תשובתי — „לא אוכל להמתין עוד. עלינו לקדם את הרעה, פן יושמו

המורים במאסר, ומחר יום השבת". לאחר שהסכימו הקונסולים לדברי, נתתי צו לעגלון לנסוע לעין כרם. אך סרנו אל בית הנזירים שבעין כרם, והקוסולים שלחו את הקואסים שלהם אל הפחה לבקשו, כי יאות לקבלם לראיון. „בשעה הששית", היתה תשובתו של הפחה. הקונסולים נאותו כמעט לחכות עד הערב, אך אני חויתי את דעתי כי חוצפה היא מצד הפחה לענות לשני קונסולים, שבאו אליו בכונה לראותו, כי יחכו מן השעה השתים־עשרה עד הששית בערב. אז שלחו הקונסולים את הקואסים שנית לבקש שעת ראיון מוקדמת יותר. „בשעה השלישית" — היתה תשובתו של הפחה הפעם.

בשעה שלש בדיוק נתקבלנו באהלו של הפחה. הקונסולים בארו את מטרת בואם, והפחה ענה ואמר: „חזקה עליו הפקודה מקושטא להשגיח יפה על התנועה הציונית, המתפשטת ביפו וחודרת גם לירושלים. כשהוא לעצמו, הריהו צוחק לכל התנועה הזאת: עודנו חזקים למדי בפני תנועה כזו. ועוד זאת: נקל להם ליהודים לכבוש את קושטא עצמה מאשר את א"י... על כל צרה שלא תבוא תדאגו אתם הנוצרים לכך, שלא תהא ליהודים שליטה בארץ זו; אך מה אעשה, ובקושטא מתיחסים אל התנועה ברצינות יתרה. עתה, כשנתאספו אנשים רבים מן החוץ בבי"ס אוסטרי־גרמני (כי הבית היה גרמני וביה"ס אוסטרי), לטכס עצות, — הלא דברים בגו"!...

הקונסול הגרמני, שמידט, השתדל להוכיח לפחה, כי הנני אדם המסור לחנוך ולהוראה, וכי הפוליטיקה רחוקה ממני. לאספות בביה"ס למל אין כל מטרה אחרת זולת מטרות פדגוגיות טהורות.

הפחה הביע את שמחתו לשמוע את דברי הקונסול שמידט, אף שמח להזדמנות להכירני פנים אל פנים, אך עם זה לא העלים את חששותיו, כי המתאספים מרמים גם אותי... אין ספק, כי לרבים מן הנאספים גם מטרות מדיניות, והם מעלימים אותן ממני.

„מי שחושב את מר א. כהן לאדם נאיבי טועה עד מאד—ענה הקונסול האוסטרי חלקו—הוא אינו מרמה, אך גם אינו נותן לאחרים לרמותו".

אז הרפה הפחה מן האשמות המדיניות ויפן אל החוק האוסר לאסוף אספות בלי רשיון מיוחד לכך מקושטא. עפ"י הדין התורכי אסורה אפילו אספה של קבוצה בת עשרה אנשים.

הקונסולים הודו לדבריו אף הסכימו, כי על המורים להתנהג עפ"י הדין האמור; אולם האספה הזאת, מכיוון שנפתחה עליה גם להגמר.

אז התנשא הפחה מכסאו, האיר פנים ויאמר: טוב, אתנהג לפנים משורת הדין. יזדרזו המורים לגמור את האספה. יותר לא נטריחם אל הסראיה. לכבוד הבקור של השלישיה הריני מבטיח להמציא גם רשיון לאספות הפדגוגיות הבאות, שתסודרנה בביה"ס למל בהשגחתו ועל אחריותו של מר אפרים כהן".

רק תנאי אחד התנה הפחה עם הקונסולים: עליהם לדבר על לב הקונסול הרוסי — כי יודיע ויזהיר את נתיניו הרבים המשתתפים באספה זו, לבל יתקהלו ויתאספו בלי רשיון מיוחד. כדרכם. „בינינו לבין עצמנו אוכל לאמר לכם — סים הפחה — כי הקונסול הרוסי משפיע על נתיניו קלות־ראש בפני ממשלתנו וחוקיה".

שני הקונסולים הבטיחו למלא את דרישת הפחה ונפרדו מעליו בידידות. פרשת הקונסול הרוסי ידועה ברבים: שני הקונסולים, הגרמני והאוסטרי, דברו אמנם על לב הקונסול הרוסי להשמיע באזני נתיניו, המשתתפים באספה, את דברי הפחה, אך בקושי רב הסכים, כי אשלח אליו כמה מנתיניו, למען יחזור באזניהם על הפזמון ששננו לפניו שני הקונסולים הנ"ל, וכל זה לבל תגרם על ידו תקלה לנתינים העותומנים, העובדים בבה"ס הגרמנים והאוסטרים.

שיחת הקונסול הרוסי עם המורים, מר אזרחי קריצ'בסקי וחבריו נתיני רוסיה, היתה ידועה אז ברבים:

— האם ציונים אתם?

— לא.

— ומדוע אין אתם ציונים?...

— האם היתה לאספתכם מטרה פוליטית?

— לא.

— ומדוע לא תהיה לאספותיכם גם מטרה פוליטית?...

לבסוף סים את דבריו: הוא נענה אמנם לבקשת הקונסולים האחרים והודיע לנתיניו, כי ההתקהלות בלי רשיון מיוחד לכך אסורה עפ"י הדין התורכי, אבל עצתו היא להמשיך באספות, ובאספות מדיניות דוקא, —

אך לא בביה"ס למל, כי אם במצרים, ובלבד שלא יפסיקו את פעולתם. ולא מתוך אהבה יתרה, כי אם מתוך רצון להכביד על השלטון התוגרמי ולהכניסו בסבך לבטים.

ביה"ס למל בשנת 6—1905

בראשית שנת הלמודים 6—1905 נכנסו ארבעה מגומרי ביה"ס אל הסמינר, ובבחינות הפומביות של ביה"ס, במרס 1906, במעמד הקונסולים ומספר אורחים ורבים מן ההורים, נתנו גומרי הכתה השניה של הסמינר שעורים קצרים לדוגמה הן בעברית והן בגרמנית, שנתנסו בהם במחצית השנה האחרונה. בין המבקרים בסוף שנת הלמודים היה יוסף הורביץ. עודנו צעיר, בן שלשים ושתים שנה, אך כבר מלא וגדוש בספרות הקוראן. כשהכנסתי אותו לביתו של ידידי חג' רשיד נששיבי, הגדול בחכמי א"י המושלמים, התפלא על הידיעות העמוקות של יוסף הורביץ במקצוע הפרשנות של הקוראן, זו רשותו של נששיבי. הם נשאו ונתנו בדברי תורת הקוראן כתלמידי חכמים ותיקים. זמן רב לאחר כך שב חג' רשיד נששיבי ושאלני: „האם באמת יהודי הוא המלומד הצעיר הזה, — ומגרמניה?" אנכי יכולתי להעיד על זאת עדות נאמנה, כי ידעתי את האיש הורביץ מילדותו. תמיד זכר את הרושם שעשיתי עליו בהיותו נער, כשבקרתי את אביו בשובי מלונדון, ואנכי מתפלפל עם הלגרטן אנגלית, וחשבני אז לאחד העשירים הגדולים. הרי בצילינדר באתי, — ומי לא חבש צילינדר על ראשו בימים ההם בלונדון! — אך גם שמתי הצילינדר על הרצפה — מה שהפליא אותו ביותר. — כאשר הבאתי לחג' רשיד נששיבי מקץ שנתים פריסת שלום מי. הורביץ וגם את הידיעה, שהלה נמנה לפרופסור לחכמת האיסלם באליאגרה בהודו, לא התפלא כלל: „אדם זה ראוי לאיצטלא זו"; ובאמת היה הורביץ הגדול בדורו, ברשות זו. אף היה איש בעל מזג נעים, בעל שכל צלול ולב טהור. כשקרא פרק מזכרונותי בגרמנית בספר־היובל לכבוד פרופ' שפר כתב לי ויעודדני להוסיף לכתוב: „הרי אוצר זכרונות חשובים ויקרי ערך גנוזים אצלו". הוא התענין מאד באוניברסיטה העברית שבירושלים, במקצוע הקרוב ללבו, וגם היה שואף לקרב את הלבבות של שני העמים: הערבי והיהודי. חבל על האבדה הגדולה שאבדה לנו במותו, והוא רק בן חמשים ושבע! —

ביה"ס לבנים ביפו

באחד ממכתביו כותב לי דנין, שלעולם לא ישכח את מסירותו של פ. נתן לשאלת החנוך בא"י. כשנזדמן עמו בברלין כדי לדבר על יסוד בי"ס לבנים ביפו, ישב עמו שעות רצופות ושמע תורה מפיו, מה הקהל דורש ובמה יכולים לעזור כדי להוציא דבר מתוקן. ביה"ס נפתח באפריל 1906, וחברי הועד היו: א. ספיר, י. דנין, כהנוב, אז"ר. היו מועמדים שונים להוראה בעברית, ביניהם גם מטמן כהן, שהתפטר מעבודתו בראשון לציון. הועד הזמין את מר וילקומיץ, והוא יחד עם הלברשטטר עבדו בלב אחד לטובת המוסד החדש. התחלת הקריאה והכתיבה בעברית למד המורה לגרמנית הלברשטטר. העבודה בבית הספר החדש לא היתה קלה כלל וכלל, כי תלמידי שתי הכתות שנפתחו לא היו כלם מיוצאי הגן, כי אם בני גיל שונה, וצריך היה להביא את ידיעת התלמידים לידי מדרגה שוה. בהרצאתו עומד הועד על ההצלחה שבשעורי ההסתכלות בשתי השפות — גרמנית ועברית — שכל אחת מסיעת לחברתה. לבו של וילקומיץ נמשך אחרי העבודה במושבה, ועל כן נשאר רק שנה אחת ביפו, ובמקומו בא פ. אוירבוך, שהתמחה יפה בביה"ס גופו במקצועות ההיסטוריה והגיאוגרפיה. למוד דברי ימי ישראל נמסר למר א. ז. רבינוביץ. עם כל הקשיים (הישוב היה במשך שנים אחדות בבחינת „ויסעו ויחנו") נתפתח ונתקדם בית הספר ביפו, והתלמידים ראו ברכה בלמודיהם, וביה"ס היה מוסד צבורי הגון ותפס מקום חשוב בהתפתחות הישוב העברי ביפו, גם השפיע הרבה על תכניות הלמודים בת"ת. מורי בתי הספר הורו גם בת"ת — בעברית, כמובן. הועד קורא למוסד זה: „הולד הרוחני של הסמינריון", כי שיטת החנוך בסמינר — לקרב ולפשר בין הדור הישן והחדש — מתאימה להשקפת הצבור. בין אלה ששמשו בהוראה בבית ספר זה במשך הזמן ראויים להזכר עוד: המורים הותיקים ש. גוטמן (ש. בן־ציון) ואחריו קרישבסקי, ומן המורים הצעירים גומרי הסמינר מ. בילנקי (לבנון), ד. קמחי, בן־ישראל, ליבוביץ, שולמן, לובמן, בן־יוסף. באחד ממאמריו כותב מר כהנוב, שאני העמסתי על הועד עבודה. אני מצדי שמח גם עתה להכיר את העבודה המעולה שנעשתה ע"י כל חברי הועד. ומעלה יתרה לכהנוב, שנשא על שכמו גם את עול הסוכנות של בית הספר באותה החבה והדיקנות.

שהוא מצטיין בהן. מותו של ספיר היתה אבדה גדולה לביה"ס. במקומו בא הרב עוזיאל.

בהרצאתו הראשונה מראה הועד של נחיצותו של בי"ס לבנות. ביה"ס לבנות מיסודם של „חובבי ציון" יש לו כבר כשלש מאות תלמידות, ואין לו מקום לכנס את כל הילדות, הזקוקות לחנוך. בשביל מאה ילדות, רובן ילדות המהגרים, נפתח באמצעי נדבות פרטיות של הצבור בית למוד, שהיה בית ספר ארעי, והועד מסיים: „תורה אחת לכולכם, ילדי ציון, ואתן, בנות ציון, גם חלקכן לא יקופח". בקשה זו נתמלאה רק מקץ שבע שנים, לאחר ההתקפה על ביה"ס לבנים בסוף שנת 1913.

ביה"ס למל בשנת 7—1906

שנת 7—1906 החלה בסמן ברכה.

מ"ב ילדים עברו מגני הילדים אל ביה"ס למל. עתה היה בידינו לדחות את התחלת הלמוד של הלשון האשכנזית לשתי שנים. גם מצאנו תרופה להחיש את התקדמות הילדים הרכים בלמודי הקודש ובעברית על ידי חלוקת כתת המתחילים לשתים. הלמודים הריאליים נלמדו בכל הכתות הנמוכות בעברית. באותם הימים הכניסה האליאנס את למוד הלשון הגרמנית אל בית ספרה, בחשבה שדעת הקהל בירושלים דורשת למוד זה.

במקום הלברשטטר, שעבר בתחלת השנה לביה"ס ביפו, נכנס מר ויינברג לביה"ס למל. גם הוא בן הדור השני לילדי־ירושלים ומגומרי הסמינר בהנובר. (אביו, ר' מרדכי גרשון ויינברג, הוא מן המשכילים הראשונים בירושלים, וגם כתב מאמרים בעודנו צעיר לימים, סופר בכולל הורודנה, מתלמידיו של ליפמן קמינץ בשאלת בנין הישוב הירושלמי). בימי למדו בהנובר רכש לו גם ידיעות בגננות, ולפיכך היה בידו להכניס את למוד המקצוע הזה גם לביה"ס למל.

אך ויינברג נשאר במשרתו זו רק שנה אחת. עפ"י עצתי יצא שוב לאירופה על מנת להשתלם במקצועות מדע המסחר. את מקומו בביה"ס הלא יוכל למלא חניך הסמינר, וכדאי לדאוג בעוד מועד לכח־הוראה חשוב כמותו בשביל בי"ס למסחר, שכבר עלה אז במחשבה לפני.

חג היובל. כעבור שני חדשים הוחג חג־היובל של ביה"ס. טקס החגיגה היה כטקס חנוכת־הבית שהוחג לפני שלש שנים. בחגיגה

זו השתתפו תלמידי גני־הילדים ותלמידות ביה"ס לבנות (שנוסד לפני שנה) מזה, ותלמידי הסמינר והמכינה ומוריהם מזה. לאחר נאומו העברי של הרב חיים אלישר, שדבר בשבחה של חברת־העזרה אשר הרחיבה את פעולת ביה"ס למל, יכולתי אנכי להתגאות בנאומי, העברי והגרמני, „בשבעת הנרות המאירים אל מול פני־המנורה": שני גני־ילדים, ביה"ס לבנות והסמינר בירושלים, גן־הילדים וביה"ס לבנים ביפו וגן הילדים בצפת. לרגל החג הגיש המיניסטריון האוסטרי לעניני־חוץ (גולוכובסקי) לביה"ס את תמונת הקיסר פרנץ יוסף, מתנה שעוררה בזמנה ענין רב. הקונסול פון צפרוביץ נשא נאום ברכה גם הוא, נאום מלא שירה. בנאומו הכניס גם את הפסוק „מפי עוללים ויונקים יסדת עוז". שאמרו בעברית. צפרוביץ נתן מתנה לביה"ס למל אוטוגרם של פרנקל, מיסד הבית, הוא שיר שהגיש פרנקל מתנה לאמו של צפרוביץ. אחרי צפרוביץ מלא הקונסול שמידט, שהביע את הכרתו וברכתו למנהל ולחבר המורים על עבודתם הפוריה והמבורכת לטובת הישוב בירושלים.

החגיגה נסתימה בנשף שהשתתפו בו מאתים אורחים. כמו בנשף המיוחד לילדים שקדם לו, כן הוצגה גם בנשף זה „מלחמת החרות בימי נירון" עברית, וכמו־כן נתנו הצגה גרמנית, דקלום משיריו של ל. א. פרנקל ותרגילי התעמלות. המורים באו על שכרם בשמחתם הגדולה של הילדים. בנאומי העברי לכבוד היום עמדתי על חג היובל כיום זכרון והתבוננות, שמחה, תודה ותפלה. התבוננות בעבר, למען דעת הדרך הנכונה לעתיד; שמחה על שהחיינו לזמן הזה לראות התפתחותו והרחבתו של ביה"ס אחרי כל התמורות והחליפות שעברו על הבית עד היום; ותפלה, כי חסד עליון לא יעזבנו ולא יטשנו גם לימים הבאים.

אלפרד גיגר. אולם שמחה זו פגה עד מהרה. כשלשה שבועות אחרי החגיגה הגיעתנו הידיעה, כי אלפרד גיגר, המזכיר החרוץ של החב"ה לגדול יתומים בא"י במשך 25 שנים, שבק חיים לכל חי.

במכתבו כותב אלי הד"ר הורוביץ לאמר: „עודני נדהם מעוצם הכאב שהביאה עלינו פטירתו של אהובנו אלפרד גיגר. עוד טרם אוכל לתאר לעצמי, כיצד נמשיך את העבודה בלעדיו..." דבריו אלה של הרב הורוביץ שמשו נושא להספדי על מות האיש היקר הזה, שהייתי קשור אליו בעבותות ידידות קרוב לעשרים שנה. „שרוי אני בדאגה — כן הקראתי בהספדי

מתוך מכתבו האחרון של המנוח, אשר כתב בכתב־ידו הקליגרפי רק ימים אחדים לפני מותו — כותב וכותב אני, והתרומות אינן באות ואני זקוק כ"כ למנוחה"... "והנה באה לו המנוחה". בן 73 היה במותו, אך עד יומו האחרון לא ידע לאות ועבד בלי הרף לטובת הכלל, אף נתן מכספו, עפה"ר בעלום־שם, כי כגדולתו כן ענותנותו, אחד מיחידי־הסגולה שבמשפחות היוחסין אשר לפ"פ.*

הרב הורוביץ הזמינני לבוא מיד לפ"פ, ועד מהרה עלה בידי להבטיח לביה"ס למל תרומה שנתית של 5000 מרק מצד העזרה, תרומה כזאת גם מצד עדת־ישראל ביחד עם האליאנס האוסטרית בוינה. נדבות הגונות השגתי גם מאת אנשים פרטיים בוינה ובברסלאו. בוינה עזרו על ידי שוב הרב גידמן וג. כהן, כפי שהזכרתי בפרק על הקדושין של קרויס, ובברסלאו — ידיד חדש, תיאודור אושינסקי, אחד מעסקני הדור ומעמודי האליאנס בגרמניה. אושינסקי בקר בירושלים בימי האביב, ובפנקס האורחים הוא כותב על התפעלותו הרבה מידיעותיהם העמוקות של הסמינריסטים ושל תלמידי ביה"ס למל, בפרט בשפות, וכי עליו להודות, שבתי־הספר בגרמניה, המפורסמים כל כך לשבח, אינם יכולים להתפאר בתוצאות מצליחות כמו אלה. בסגנון כעין זה כתבו גם שני האורחים מלונדון ומסידניי: הרברט ומלויל כהן. אחד חפץ להכניס מדרכי ההוראה של בתי הספר שלנו לבית הספר היהודי בסידניי, שהוא אחד מאפיטרופסיו. אמנם, עמדה לנו לא רק השיטה הטבעית ללמוד הלשונות החיות והשמוש בלשון לשם הקנית ידיעות למודיות ושמושיות, אלא גם ירושלים על רבוי לשונותיה בחיי השוק, ובתוכן גם העברית, המתווכת בין העדות השונות ומהלכים לא פסקו לה בארץ מעולם.

יחד עם פעולה זו הספקתי לעבד תכנית ותקציב למוסד חדש בירו־שלים, הוא ביה"ס למסחר שע"י הסמינר, מוסד אשר יתן לגומרי ביה"ס למל ובתי־הספר האחרים, השוים לו במעלה — את האפשרות להשתלם בחנוך מסחרי. עסקתי כמו־כן (בברלין) בעריכת תקציב למורי הסמינר ולמורי חברת "העזרה" בכלל. ובקביעת פנסיה למורים, שהיתה דומה

* נאומי בשעת החגיגה והספדי על גיגר נתפרסמו בשעתם בדו"ח של החברה לגדול יתומים בפ"פ.

ל„נורמל עטאט" הפרוסי. — שהייתי באירופה היתה קצרה הפעם. בתחלת החורף שבתי לירושלים לעבודתי — עבודת ההוראה וההנהלה.

שנת 7—1906 בעבודת החנוך של ה„עזרה"

על שני הגנים שבירושלים נוסף בקיץ 1906 גן שלישי וביפו נוסף באוקטובר 1906 גן שני. הגן שנוסד בשנת 1905 בעיר צפת המשיך בעבודתו. ביפו נפתח באפריל 1906 בי"ס בן שתי כתות למתחילים. לביה"ס למורים בירושלים נוספה הכתה השלישית העליונה, ועמה נשלם בנין המוסד ע"פ התכנית שנקבעה לכתחלה. בביה"ס לבנות בירושלים נוספה הכתה השניה. בית הת"ת בחברון מקבל תקציב שכר־הוראה לעברית, חשבון וידיעות כלליות, הנלמדים גם הם בעברית. תמיכה לשכלול הלמודים לעברית הוקצבה גם לת"ת של הספרדים בירושלים. בתמיכות שנתיות נתמכים גם ביה"ס למל בסך 5000 מרק, „בצלאל" בסך 3000 מרק ובית הספרים הכללי בסך 2000 פרנק. מספר התלמידים במוסדות חברת־„העזרה" בא"י עולה כיום לאלף ילד וילדה.

הדו"ח מציין, עד כמה הולך הגן ומתחבב על כל שדרות העם. אמנם גדול עדיין כח החדר, עד כי אפילו רבים מחובבי ההשכלה קשה להם להשתחרר מן המשפט הקדום, שצריך לשלוח את הילד לחדר טרם יכנס לביה"ס; אולם אין ספק, כי סוף סוף תהיה יד הגן העברי על העליונה וילדי־הארץ יגאלו מלחץ החדר. העברית מתפתחת כשפה חיה מיום ליום. שפת הגנים היא רק עברית וגם בבתי־הספר העירוניים נלמדים לא רק למודי־הקודש עברית, כי אם גם חלק הגון של הלמודים הכלליים בעברית, ובזה הוא נאמן לעיקר שהונח ביסודו: כי תלמידי המוסד יקבלו את ההשכלה שהיא חובה על מורה בית־הספר העממי בגרמניה, אך עם זה עליהם להיות מוכשרים ללמד את כל מקצועות ביה"ס העממי בשפה העברית. ואשר ללמודי־הדת, משתדלים שהלמודים והחנוך יתאימו להשקפות אלה החוגים, המפקידים את בניהם בידי מורי בתי־הספר של ה„עזרה".

על הגן השלישי והחדש בירושלים אומר הדוה"ח, כי הבית עומד בבתי־מונטיפיורי (בתי יהודה טורה), בקרבת שער יפו, ולו ג' חדרים ומגרש למשחק. המראה הנשקף מן הגן מרהיב־עין: לימין מתרומם הר־

הזיתים ומאחוריו נשקפים הרי־מואב, וממול הבית נשקף הר־ציון עם שרידי חומת העיר, ומשברי גיא־בן־הנם המשתפך לנחל קדרון. לשמאל נשקף שער יפו. עם פתיחת הגן הזה עלה מספר ילדי־הגן בירושלים לשלש מאות. ילדי פליטי רוסיה הסובלים מחסור שוחררו מתשלום שכר־למוד.

ועל בית המדרש למורים נאמר: עוד מעט תכלינה שלש השנים הראשונות, והנסיונות שאספנו במשך הזמן הזה יורונו את הדרך להתפתחותו של המוסד בשנים הבאות. נוכחנו כי שלש שנות־למוד אינן מספיקות למלא אחר תכנית מכוונת לצרכי המקום והזמן. אמנם הספיקו גומרי ביה"ס למל לגמור בהצלחה סמינריון גרמני בשלש שנים; לא כן בבית־המדרש בירושלים, כי מטרות נוספות וגדולות לו, היינו המטרה העברית. ונוסף לכך, זו התעודה: לרכוש ידיעות מספיקות גם בערבית.

נוכחנו, כי כל הלמודים של בית־ספר עממי פשוט יכולים להתנהל בעברית מבלי שיקופחו ע"י כך החנוך הפורמלי והידיעות הכלליות. שפת־הלמודים שבסמינר רובה עברית. לא רק למודי־הקודש — תנ"ך, תלמוד, ספרות עברית — נלמדים עברית, כי אם גם מתימטיקה, דברי־הימים הכלליים, גאוגרפיה כללית, פיזיקה ופדגוגיה נלמדים חליפות גם בעברית. השעורים לדוגמה ושעוריהם של הסמינריסטים נתנים גם בעברית וגם בגרמנית, ועם זה משתדלים גם להתמחות בידיעת השפה הגרמנית.

השמוש בשתי השפות מועיל בלי ספק להעמקת ההבנה בחומר הלמודים ולחזוק הידיעות הפוזיטיביות של התלמידים. הארכת זמן הלמודים לארבע שנים תחת שלש נחוצה גם מפאת הידיעות המעשיות בגננות ובעבודת האדמה, הראויות להכנס בתכנית של הסמינר. לידיעות האלה זקוקים בפרט מורי־המושבות, שתפקידם לחבב את עבודת־האדמה על ילדי־המושבה. בין אכרי המושבות מעטים מאד האנשים שבחרו בעבודת־אדמה מתוך נטיה, כשרונות והכשרה נחוצה. רובם באו לארץ מתוך אידיאלים, ורק מעט מאד נעשה עד היום לחנוך הדור הצעיר במושבות לעבודת־האדמה. הנסיונות לחנך את בני האכרים בבתי־ספר מיוחדים לעבודת־אדמה לא השיגו את התכלית הנרצה, כי מעטים הם גומרי בתי־הספר האלה ששבו אל בית הוריהם במושבה. למען חנך דור עובד־אדמה יש ללמדו במושבה גופה, ועל ידי מורים שהכשירו את עצמם לכך.

האגרונום חיים כהן

להוראת מקצוע עבודת־האדמה בסמינר הצעתי את אחי, האגרונום חיים כהן. כתבתי אז לנתן, שאיני יודע מורה, שיהיה ראוי לתפקידו זה להלכה ולמעשה יותר מחיים כהן, ששקד שנה על למודי האגרונומיה בקולג׳ הממלכתי בצירנסטר באנגליה וגמר את למודיו בבית המדרש הגבוה לחקלאות בהוהנהיים על יד שטוטגרט ושמש בהוראה לתורת החקלאות בהוכבורג על יד פרייבורג ונשתלם אחרי כן בלמודים, על פי דרישת רוטשילד, במונפליה. מלבד זה היו לו ארבע־עשרה שנות נסיון ועבודה בתור אגרונום־מנהל ראשי במושבות א״י. אבל, חשבתי, למורה זה יש חסרון אחד: הוא אחי; אך באין ברירה אחרת — אסכים. ומשום שהיה אחי הסתפק במשכורת זעומה: משכורת, אשר לולא היה מתאכסן תמיד בביתי בשעת שעוריו בירושלים, לא היתה זו מספיקה לו להוצאות הדרך ולכלכלתו. פעם או פעמים בשנה יצאו התלמידים לפתח־תקוה ללמוד ממנו תורת החקלאות גם למעשה. חביב היה ח. כהן על התלמידים, והם נהנו הרבה מתורתו. והוא גם מ ו ר ה, כי לפני למדו אגרונומיה ותורת הגפנים גמר את הסמינר בהנובר. חביב היה גם על המושבות, על כל בני המושבות, הן בראשון־לציון והן בפתח־תקוה והן בראש־פנה. בראשון־לציון התקין שעורי ערב לגדולים. הוא שהכניס את מכונת־החרישה במושבה, והוא שכתב ושנה ושלש את הצעתו ללמוד מנסיונות הערבים במשך דורות רבים ולנטוע את פרי ההדר והניח יסוד לפרדסנות בארץ. הוא עמד בזמן קשה על משמרתו במתולה וידע להתהלך עם בני הארץ. שמו תקוות רבות בחורן — והוא נשלח לשם וחי חיי בדידות, רחוק מן הישוב. מאירסון, המנהל של יק״א, התחשב הרבה בדעתו של ח. כהן. ח. כהן העיר פעם במכתבו אל הברון, שצריך לברר בהחלט את השאלה, אם מעשה צדקה יש כאן או שהכונה בדבר, שהצבור ילמד לעמוד מיד על רגלי עצמו. גם הברון רוטשילד התחשב בדעתו בזמן שעבד אצלו, ופעם, בבואו לירושלים, אחרי הפגשו עם אחי על אניתו, ספר לי, שהזמין את אחי לעתלית ושמח לראותו. גם עבודתו בתור ראש העיריה של פתח־תקוה במשך שנים רבות ובזמנים קשים, לא תשכח. בימי המלחמה כתת את רגליו ונסע לאירופה דרך קושטא (בדרך היבשה), בא לברלין ומשם לבריסל, אל פיליפסון, והצליח בעזרת ג׳מס סימון להמציא כספים לטובת המושבות.

ובדרכו זו הלכו סימון ופיליפסון גם אחרי כן להמצאת כספים לבריל. נסיעה זו — הצלחתה היתה בבחינת מעשה רב בימים ההם, וגדול היה ערכה בשביל המושבות.

הוא סבל הרבה מגרוש פתח־תקוה לפני כניסת האנגלים, ומן הזמן ההוא חלה את מחלתו. בפעם האחרונה נפגשתי עמו לפני חמש שנים. כאשר היה עליו לבוא לגרמניה נסעתי אליו לברסלוי. שם שאל בעצת רופאים מומחים. הוא שמח לבואי, ואני בכיתי, כי כבר ראיתי בו סימני מות. טילנו יחדיו ושוחחנו על העבר ועל העתיד. קשה לבכות על פטירתו. כי מיתתו היא פטירה מיסורים. חיים כאלה של אדם, שכל ימיו עברו עליו בתנועה ובפעולה, אינם חיים.

היזכור הישוב העברי את פעולותיו של החלוץ הזה, שהראה דרכים חדשות בישוב הארץ ובנינה — בימים הראשונים, בימי הברון?

במכתב־התנחומים לאלמנה כותב הנרי פרנק בשם הברון: „ודאי תזכור המושבה פתח־תקוה, עד כמה עליה להכיר טובה לחיים כהן על פריחתה"... התזכור?

דוד וולפסון

בשנה זו חל בקורו השני של ד. וולפסון בירושלים. בבקורו הראשון עם הרצל, בין חברי המשלחת אל הקיסר וילהלם, הכרתיו רק מעט. המשלחת היתה עסוקה בהרצל ובקיסר וילהלם. וולפסון היה המטופל ביותר, כי הוא היה איש־סודו של הרצל. הפעם בא מדרום אפריקה, מבקורו הממושך לטובת הציונות והקהק"ל, ושוחח עמי במשרדי — לא על ענין בתי־הספר, כי אם על אוגנדה. הוא ראה את הארץ, והיא אינה כלל „ארץ אוכלת יושביה", כפי שהודיעו עליה רבים מתוך חבה לציון. השם „זבת חלב ודבש" מתאים לה יותר, אך אסור לדבר על כך ברבים.

הזמנתיו לבוא לבית־הספרים. התאוננתי בפניו על שבקונגרסים מחליטים פעם בפעם על תמיכה שנתית לספריה, ולמעשה ממלא הקונגרס את החלטותיו אך במקצת — למרות מה שהרצל אמר לי בשעת בקורי אצלו בחורף שנת 1903, שבית־הספרים ראוי לתמיכה מצד ההסתדרות, משום ה„נוטרליות" שבו. על זה ענה לי וולפסון בדרך שאלה: האם על ההחלטה תתפלא או על שאין היא מתגשמת? — מענינת אותי בעיקר

העובדה, שאין ממלאים אחר החלטת הקונגרס כראוי, — עניתי, — אמשול לך משל, למה הדבר דומה? — ענה וולפסון — לאיש עני שהיה חי בעיר קטנה בגרמניה ומתפרנס אך ורק על נדבות, ויחלה האיש את מחלתו אשר ימות בה, ויקרא לראש העיר ולנוטריון ויגל את אזנם, כי רוצה הוא לצוות צוואתו. „רבות הואילה העיר לעשות עמדי חסד; חייב אני תודה גם לבית־החולים וגם לראש העיר עצמו, וע"כ הנני מצוה לתת לבית־החולים 50000 מרק, כסכום הזה גם למושב הזקנים, ועוד סכום לראש העיר עצמו". משתוממים ותמהים על אוצרותיו של השכיב־מרע כתבו הכותבים את הצואה, ולאחר שאשר הלה את הכתוב בחתימתו שאלוהו לבנק שבו שמור הכסף, „חלילה — ענה הקבצן — כסף אין לי, רציתי רק להביע את הכרת תודתי על חסדי העיר עמדי ואת כונותי הטובות... לו היה לי כסף, כי עתה ודאי הייתי עושה כך". „לעני זה משול הקונגרס שלנו — סים וולפסון את דבריו: — בהחלטותיו הוא מביע את כונותיו הטובות ביותר, אך מה בצע, אם כסף אין?"...

בפנקס האורחים של ביה"ס למל רשם וולפסון: „שמח אני מאד למצוא בביה"ס למל מוסד יהודי שלם" (ז' שבט תרס"ז, ירושלים, 22 ינואר 1907).

בשלישית נפגשתי עמו בקושטא, בחברת מזכירו הפרטי סוקולוב; הם באו לשם בעניני פוליטיקה, אך מיראה, שמא יבוא אח"כ אוסישקין ויבקר את מעשיהם (המבקר המושבע) שלחו לקרוא גם אחריו. מרשל פון ביברשטיין שאל אותי על וולפסון. כמובן, אמרתי לו שוולפסון הוא איש ישר, נאמן ומסור לטובת הכלל. — כל זה טוב ונאה, אך אינו די — אמר לי מרשל; טוב ליעצו, שיתרחק הוא וחבריו מעניני פוליטיקה: יעסקו בחקלאות, בחנוך, בבתי חולים, ואנכי אוכל לעזור להם. אך לא בעניני פוליטיקה לאומית. בבחינה זו לא יועילו, אלא יזיקו גם ליהודי תורגמה.

כבר הזכרתי בספרי הראשון, שמרשל פון ביברשטיין התנגד לציונות, וכן גם בילוב. ולא מתוך שנאה לישראל, אלא מתוך ידיעתם והכרתם הפנימית, שהשולטן לא יסכים לעולם לשאיפת הציונות. גם התורכים הצעירים היו בעניין זה בדעה אחד עם עבדול חמיד, והמשיכו את ההתנגדות לכך. אסיה, מספוטמיה — כן. הם רצו לתמוך בישוב חקלאי של יהודים באותן הארצות, אך לא בהרחבת הישוב היהודי בא"י. ג'מאל פחה היה

אומר: „מה שיש יש — אבל מושבות חדשות רק שם — שם ארץ פוריה ותנאים נוחים יותר מאשר בפלשתינא".

בפגישתי זו דברנו שלשתנו בדבר המעון ליתומות ובדבר קבלת יתומה אחת (שלא מנגועי הפרעות) בכספי העזרה לקישינוב. מו"מ בין אוסישקין וולפסון. אוסישקין הסכים. וולפסון חשש מבקרתו של אוסישקין למרות הסכמתו. „האם תמיד אתה עומד על קוצו של יו"ד?" שאל אוסישקין הפעם. וולפסון חשש שמא לא תספיק הקרן. „ידידי כהן, תן לי „פוגרומשטשיק" קטן אחד ואתן לך כסף ליתומות". אך גם הוא וגם אני ותרנו על הפוגרום, ולו אף הקטן שבקטנים, ובקשנו דרכים אחרות לכלכלת יתומות.

כאשר נכנס וולפסון לחדרי בביה"ס למל, והנה אדם אחד כאילו אוחז בכנף בגדו, שלא ישכחהו ח"ו. וולפסון זכר ואמר: הנה הבאתי מתנה שמסרה לי עדת יוהניסבורג בבקשה ממך להציל נפש מישראל או נפשות רבות, כי בעל משפחה הוא. אח"כ ספר לי וולפסון שאנשי יוהניסבורג הראו לו ולקה"ק חבה יתרה, ולא יכול לסרב לבקשתם. לא שאלתי, למה ועל מה הרחיקו את האיש מיוהניסבורג; ידעתי, שהיה שם אחד החזנים, וחשבתי: כל מקום שיש חזן שם גם מחלוקת. ועוד ידעתי: מצוה לרחם על אשתו וילדיו. היא היתה בת החזן והמוהל הידוע בלייפציג בבית הכנסת של אפרים קרלבך, אחי יוסף קרלבך. לדאוג בשביל חזן בינוני בירושלים לא היה קל כלל; היו לנו בעלי בתים אחדים, סוחרים, בבית הכנסת, שלאחר שמעם את תפלת המוסף של החזן מיוהניסבורג, הסכימו להשתתף בתרומות לטובתו. כן גם הסכימו המורים לסייע ואף מחברת ה„עזרה" קבלתי תרומה קטנה—סך שלש מאות פרנקים. אך לא על החזנות בלבד יחיה בעל משפחה. ועל כן שאלתיו, אם יוכל לתת גם שעורים בזמרה בביה"ס. אמנם, הוראת הזמרה לא היתה מקצועו, אך במשך הימים הסתגל והתמחה בעבודתו והתחיל גם בחקירת השירה של התימנים. התימנים הלא כולם ברשותנו — ושמש ביה"ס למל, יוסף, היה מקבץ אליו את חכמי תימן לשיר לפניו את שיריהם. הרבה סבלנו מקלותו של אדם זה, אעפ"י כן מחלנו לו את הקלות בזכות עבודתו הספרותית בשיר, שהיה בה בבחינת ראשון. הוצאנו גם ספר שירים משלו בשביל בתי הספר — דבר חדש באותם הימים.

שמריהו לוין, שבקר באותו זמן בא"י, שהה זמן מה בכתה של קרלבך בשעת שעורו במתימטיקה ופיסיקה בעברית. אמנם, לא שלט אז קרלבך בלשון העברית כהלכה, אך נתן את שעוריו בעזרת פינס, ואם נתקשה מעט, באו התלמידים לעזרתו. בכל אופן, לפי עדותו של אחד העם, שב ש. לוין מלא התלהבות. אך לפני צאתו את הארץ היה עוד פעם בירושלים ובקש להועץ עמי על דבר יסוד אוניברסיטה. „אנחנו שלשתנו נוציא את הדבר הזה אל הפועל". — ומי הם השלשה? שאלתי — „אחד העם, הוא ואני". תשובתי היתה: הדבר מוקדם, אין עוד כל נחיצות בו, ועל כן לא אוכל להשתתף בענין הזה. לעומת זאת היתה בידי הצעה אחרת, המתקבלת יותר על הלב, והיא: יסוד מכון ארכיאולוגי בארץ. ההוצאות לא תהיינה מרובות ובגבול האפשרי. הרי לאמריקנים יש מכון כמו כן יש לגרמנים מכון נאה, הנכבד ביניהם זה של הדומיניקים, וגם הסמינריסטים הולכים לשם לשמוע הרצאות, — ומדוע לא יהיה מוסד כזה ליהודים? הפרופיסורים יהיו יהודים, וגם התלמידים, וכמו שבאים צעירים מלומדים למכונים ארכיאולוגיים אחרים, כן יבואו גם אל המכון שלנו. יפה ומועיל יהיה הדבר, אם כל הרבנים כולם יבואו לכאן לירושלים ללמוד במוסד כזה. אולי יהיה זה מעין התחלה לאוניברסיטה — מי יודע? אך לדעתי הרשות נתונה לדבר על מכון ארכיאולוגי בלבד לכהפ"ח בשנים הראשונות. דברי נתקבלו על לבו, ותיכף התנה תנאי, שהוא יהיה ראש המוסד הזה ובפקידותי. הסכמתי לו, אם רק יצא הדבר אל הפועל. ולולא בא דבר הטכניקום, ודאי שהיה ש. לוין משתדל בענין זה, והיינו מצליחים בדבר.

שנת 1907

יסוד ביה"ס למסחר. התפתחותו של בית המדרש למורים גרמה לי ספוק רב, אך גם דאגה: „מה יעשה בכל אותם המורים המיותרים, אם חברת „עזרה" לא תחיש את יסוד בתי־הספר החדשים לפי הקצב שבו יגדל מספר המורים החדשים?" — שאלתי את עצמי. ונוסף על כך: הן לא כל התלמידים גומרי ביה"ס, המחוננים בכשרונות, מסוגלים וראויים למקצוע ההוראה! את דאגתי זו לא העלמתי גם מאת פ. נתן, וכתרופה הצעתי לפתוח מחלקות בית־ספר מסחרי, מקבילות למחלקות ביהמד"ר למורים, שלא תעלינה לפי שעה בהוצאות מרובות.

בהקראי לרגל פטירתו של גיגר בפרנקפורט אל הד"ר הורוביץ, נתנה לי ההזדמנות להגיש את הצעתי ע"ד יסוד ביהס"פ למסחר על־יד הסמינר בירושלים לפני חברת „העזרה" באופן בלתי־אמצעי. ההצעה שהתחלתי בה בירושלים הושלמה בגרמניה ונתקבלה בפני. הכתה הנוספת לסמינר, שהיתה מתווכת בין ביה"ס למל ובין הסמינר, תהיה מעתה משותפת גם לתלמידי ביהמד"ר למורים וגם לתלמידי ביה"ס למסחר. רק המקצועות המיוחדים לכל מוסד יהיו נלמדים בכל מחלקה לחוד.

דרישתי העיקרית לטובת ביה"ס למסחר היתה: מורה מיוחד למסחר. את המורים לשפות זרות יעצתי לבקש בארץ עצמה, כי אלה מסוגלים להיות מורים טובים מאלה אשר ישלחו מגרמניה, כי השפה הזרה אשר יורו שפת־אמם היא.

הד"ר פ. נתן האמין בשגשוגו של המסחר בא"י עוד יותר ממני, ועל כן תמך בהצעתי בכל כחו. מה מאד רב אשרי מקץ כמה שנים, כשהצלחתי להמציא לגומרי ביה"ס למסחר שלנו משרות שונות והגונות.

המעון ליתומות. בפסח שנת 1907 נפתח המעון ליתומות בירושלים.

באחד הימים הביאה לביתי הגב' פינס טובת־הלב שתי יתומות שמצאתן כשהן עומדות עם אמן לפני פתחי המסיון — ובוכות. מלחמה מרה ואחרונה התלקחה בלב האומללה והנואשה, אם למסור את בנותיה למסיון ואם לא. הפוגרומים ברוסיה טלטלוה והביאוה עד הלום ועד דכא. עמידתן האבלה של האם ובנותיה נגעה בלב הגברת פינס ותביאן אל רעיתי. בבואי הביתה מצאתי את שתי הנשים כשהן דומעות יחד על גורל היתומות. הן השתערו עלי לעשות דבר־מה להצלתן של היתומות הללו. הבטחתי להמציא את הסכומים הנחוצים להציל את שתי היתומות האובדות. מיד לאח"כ באה הגב' פינס עם עוד יתומות עזובות, וגורלן לא היה טוב מהראשונות. בראשונה דמיתי, כי חברת „עזרת־נשים", שגב' פינס היתה מיסדתה ורעיתי מן העוזרות על ידה, תכלול בפעולותיה גם את הטפול ביתומות עזובות, אך הגב' פינס חששה, שמא ע"י כך תעמיס החברה על עצמה עבודה נוספת יותר מכפי כחותיה ותעודתה העיקרית: לדאוג לחולי־רוח ולחולים שאין להם תקנה. עזר לה בזה גם

בעלה מר פינס, גבאי החברה, שהסכים לדעתה ועל כרחי הסכמתי גם אני. כי „תפסת מרובה לא תפסת". דבר הצלת יתומות מהמסיון מצא אהדה רבה אצל חברי הלשכה. גם הם לא יכלו להסכים להטיל את האחריות של מפעל חדש על הלשכה העניה. פניתי אל ידידי ד"ר סלונדי. אל הועד לגדול יתומים בפרנקפורט ולחברת „העזרה", התשובות היו: החברה לגדול יתומים בפרנקפורט שלחה מיד 1000 פרנק, ד"ר סלונדי 1000 פרנק וחברת "העזרה" 2000 פרנק. מלבד סכומים אלה הגיעו לידינו עוד כמה נדבות מאת אנשים פרטיים הן בא"י והן בחו"ל.

שמונה יתומות עזובות נמסרו ע"י גברת פינס ורעיתי לשמונה חדשים לידי משפחות פרטיות בירושלים.

רק בפסח 1907 נאספו היתומות האלה תחת צל־קורה אחד וחנוכן נמסר לידים אמונות — לידי הגב' גולדשמידט, שקבלה חנוך והשכלה פדגוגית באמשטרדם ועבדה אח"כ בהצלחה רבה בתור מנהלת גן בירו־שלים. במשך שנת 1907 הגיע מספר החניכות ל־11. ע"פ בקשתי הסכימה „העזרה" לקבל את הנהלת החשבונות של המעון ליתומות תחת חסותה, אך בתנאי מפורש, שכל עוד לא יובטח הסכום של 500 פרנק, הדרוש לחנוכה ולכלכלתה של כל חניכה חדשה, לא יקבל המעון כל יתומות נוספות. כמו־כן לא רצתה החברה להיות אחראית לתקציב המעון. ככה נשאר המעון מוטל על אשתי ועלי.

מספר החניכות הלך וגדל בכ"ז, כי הודות לנדבותיהם של אורחים שונים, שהגיעו ירושלימה, גדל גם תקציב ההוצאות. פתגם היה מתהלך אז בירושלים: „סעודה בבית הגברת כהן עולה לו לאורח מחו"ל ב־500 פרנק". מבין האורחים אשר הסעודה בביתנו עלתה להם ב־500 פרנק היו, למשל, הד"ר פ. נתן, יעקב שיף ורעיתו, מורגנטאו. רעיתי דאגה במסירות־נפש להתפתחותן של החניכות, ועלי היה לעזור לה למצוא פעם בפעם מקורות חדשים כדי למלא את הגרעונות שבתקציב. גם הקונסול שמידט נתן מכספו 300 פרנק לשנה בעד ילדה גרמנית.

בבקורי אצל הרצל בסוף שנת 1903 הביע לפני את רצונו למסור את חנוך יתומי קישינוב ל„חברת גדול יתומים" שבפרנקפורט או לחברת „העזרה", כלומר לרשותי. הוחלט שיכתוב אלי בענין זה עפ"י הכתובת של הרב ד"ר ורנר במינכן (לפי תכנית נסיעתי נטל עלי לשהות במינכן

מקץ שבועיים). ביום השבת היינו מסובים על שולחנו של ד"ר ורנר, אני והירש הילדסהיימר, והנה מכתב מהרצל: „לצערי הגדול אין רעיוני יכול לצאת אל הפועל בשעה זו". גם ורנר וגם הילדסהיימר הצטערו על כך; כי אפילו ה„מתנגד" הגדול ורנר היה מכבד את הרצל ושמח להזדמנות של התקרבות אליו. אחרי נסיונות שונים שלא הצליחו, נתמלא סוף־סוף, בשנת 1908, חפצו של הרצל, וארבע יתומות נמסרו על חשבון קרן יתומות קישינוב של ההסתדרות הציונית ל„מעון ליתומות". במשך השנים נתרבה מספרן, עד שבשנת 1912 היו בין 53 החניכות — 15 יתומות על חשבון ההסתדרות. מעלה יתרה היתה למעון יתומות זה, שהיה המוסד הראשון בירושלים, אשר שפת־הבית היתה בו עברית, וגם אמרו עליו שהוא עשה את הדבור העברי „כשר" בירושלים. גם החסידים היו באים לשמוע את „לשון הקודש" מפי החניכות ולהתענג על הזמירות בלילי שבת, כשהגברת גולדשמידט מנצחת על המקהלה. בבקורה בלונדון בשנת 1912 מצאה אשתי תומכים נוספים, ובהם הלידי רוטשילד.

אמרנו לעשות את המעון בית־חנוך לעבודה ביתית־כפרית, ולשם כך שלחנו מחנכת עוזרת להשתלם בעבודת האדמה באהלם בשטיינהורסט, ממוסדותיו של זימון בהנובר. שמנו עינינו במושבה „רחובות", שנראתה לנו כמקום ראוי ביותר להשכין בו מוסד כזה. השתעשענו בתקוה, שהמעון אשר היה עד היום למופת כמוסד של חנוך תרבותי, יחנך מכאן ולהבא דור של אכרות ועוזרות בבית ובשדה במושבות ארצנו. אך המלחמה העולמית הפרה את מחשבתנו.

במאמר ב„יודישה פרסה" משנת 1910 אומרת הגברת גוטהייל (אשתו של הפרופ' גוטהייל): „המעון הזה הוא נאות־מדבר בשממה זו רבת הדלות והעוני. מי שראה כמונו כמעט יום־יום את הילדים הללו, מי שנוכח לדעת, כמוני וכאחותי, עד כמה מאושרים הילדים האלה, — מן הנמנע שלא תמלא את נפשו מחשבה אחת שמלאה גם את לבנו: לעבוד לשם הרחבת המוסד המצוין הזה". ואמנם הביאה השתדלותם של הגברת גוטהייל ובעלה ברכה למוסד.

גן ילדים בחיפה. באפריל 1907 נפתח גן הילדים בחיפה. בימים ההם אין לשכת בני ברית בחיפה. העדה העברית מנתה אז אלף

ותשע מאות נפש — אלף ושלש מאות ספרדים ושש מאות אשכנזים. „אשל" היה בה על שמו טנטורר. „אשל" זה היה מאותם ה„אשלים", אשר אם שאל אדם את בעל האכסניה או את המבשלת ל„אכספורט" (כך היו קוראים לבירה שבאה מחו"ל—ובאמת היו צריכים לאמר „אימפורט"), היה משיב: חכה חצי שעה ונוכל לבשל לך... ואף על פי כן לא היו המאכלים גרועים.

סמכתי את ידי על אחד מבוגרי ביה"ס למל לשעבר, וגן ילדים נוסד ומ. ברקוב, העוסק בקומיסיון, מטפל בולד זה במסירות רבה. רק מקץ שתי שנים נספחו אליו עוד שנים מאנשי חיפה: ס. א. פרידמן וחכים. מתנגדים לא היו למוסד זה משום צד: לא מצד האליאנס, שהיה לה בי"ס גדול למדי הן במספר תלמידיו והן בהשפעתו, ולא מצד החרדים. הגן הלך והתפתח שנה שנה, כיתר הגנים, ונוספו בו מורות חדשות, שנשתלבו במקצוע חנוך זה.

גן ילדים בבירות. באותם הימים נפתח גן ילדים גם בבירות, והעוסק בדבר היה גם פה אחד מגומרי ביה"ס למל, שלמה ילין, שמלא תפקיד חשוב אצל יק"א, ועמו ענזרוט, מראשי העדה. שלמה ילין, האיש בעל המזג המצוין הזה ובעל הידיעות הרבות, מת בדמי ימיו, ובמקומו בא מ. ברקוב שהעתיק את דירתו מחיפה לבירות, ועמו הד"ר קייזרמן, רופא, איש צפת, בעל כשרונות וידיעות, שהיה זמן רב פקיד אצל רוטשילד בראש פנה. הוא גמר את למודיו ברפואה בבירות ונתישב שם. היה ער לכל עניני הישוב ושאיפותיו. גם הוא מת בדמי ימיו, כי נפל חלל במלחמה בטיפוס בשרתו בצבא בתור רופא בימי המלחמה, — והוא הקרבן השלישי. שני הראשונים היו הד"ר שטיין והד"ר קרישבסקי. בראשיתו נפגש הגן בהתנגדות מכמה צדדים, ואפילו מצד הרבנות, אך עד מהרה נוכחו לדעת, כי שגו ברואה. בבירות היתה בזמן ההוא — עדה של חמשת אלפים איש, כולם ספרדים. מספר האשכנזים היה קטן מאד. לאט לאט נתחבב הגן על הקהל עד שהגיע גם לידי הכנסה על ידי נשפים שלקחו בהם חלק מנכבדי העדה. וגם טבריה זכתה לגן ילדים משלה, והמשתדל בדבר היה אלתר וידמן. באה לשם גננת מגרמניה ומוצאה מירושלים — גוטליב.

ב י ה " ס ל ב נ ו ת . בהרצאת הדוה"ח לשנת 1907/8 נאמר: „ביה"ס לבנות נתון, לאשורו, במצב מיוחד לגבי בתי הספר האחרים בא"י: הוא מקבל את כל תלמידותיו (מלבד כמה ילדות מבנות המהגרים) מגני־הילדים. יש לו, איפוא, מחלקות מוכנות, שחונכו עפ"י שיטה אחת, חזיון בלתי נפרץ בבתיה"ס האחרים בא"י. הילדות הבאות מן הגן מביאות עמהן שפת־אם חדשה, את השפה העברית. התקדמותן של התלמידות הללו בשפה העברית, שהיא גם שפת ההוראה של ביה"ס לבנות, משביעה רצון רב מאד. תלמידות שנת הלמודים השלישית לומדות עברית מפי מורנו המומחה והותיק מר ח. ל. זוטא, ואף תלמידי הסמינריון נהנים מן השעורים המופתיים הללו. בשתי המחלקות הנמוכות מלמד אחד מגומרי בית המדרש למורים דאשתקד, מר לוי כהן, וכשרונו בהוראה נכר ובולט למדי.

בדו"ח זה הובאה גם תכנית הלמודים:

1) המטרה שהוצגה ללמודים העברים היא: יכולת ההבעה החפשית והמהירה בשפה העברית הן בדבור והן בכתב. התנ"ך צריך להיות קנינן הרוחני של התלמידות. נוסף על כך תרכושנה התלמידות ידיעות כלליות על הספרות המודרנית. במחלקות הנמוכות יורו בעברית לא רק למודי דת בלבד, כי אם גם כל למודי־החול. ואשר למחלקות העליונות — הנה יורו בהן חלק מן הלמודים הריאליים גם בשפה הגרמנית.

2) מטרת הלמודים הגרמניים היא: ידיעת בנינה של השפה הגרמנית וספרותה בהתאם לגילן של התלמידות, כדי שתוכלנה לבטא את מחשבותיהן בע"פ ובלי שגיאות בכתב. עבודת הנהלת־הבית והעבודה בגן הן מקצועות עיקריים ובלתי־נפרדים מתכנית הלמודים של ביה"ס הזה.

ב י ה מ " ד ל מ ו ר י ם . בתחלת שנת הלמודים 1907/8 נכנס להוראה במתמטיקה, בפיסיקה ובלמודי המסחר הד"ר זיגפריד רוטנברג מנירנברג. כחו גדול היה במתמטיקה, וגם קבל פרס בעד מחקר בתולדותיה. הוא שגלה כשרונות מתימטיים בחברוני ויתנדב לתת לו שעורים פרטיים ולהכשירו לכניסה אל הסימינר, למען ישתלם אח"כ במקצוע זה באחת האוניברסיטות של אירופה. יחד עם רוטנברג צריך היה לבוא עוד מורה אקדימי מברלין, ממשפחת ר' עזריאל הילדסהיימר; אך הפרופ' ברלינר התנגד למועמד זה מטעמים וחשבונות פרטיים — על שלא גמר הלה את הלמודים בסמינר של הילדסהיימר. יוסף קרלבך עזב בעל־כרחו את

משרתו, בשל חובת עבודת־הצבא, ויצא לגרמניה. כונתו היתה לשוב לירושלים עם גמר העבודה. מחוסר מורים פניתי אל מיודעו מאז, אל הד"ר עמנואל בנצינגר, והוא הסכים לקבל על עצמו מספר הגון של שעורים בספרות הגרמנית ובארכיאולוגיה של א"י.

בנצינגר ידוע גם בישראל בספריו המרובים, וביחוד בחבורו „האר־כיאולוגיה העברית". עוד לפני היותו מרצה באוניברסיטה של ברלין שמש בעבודת החנוך בתור מורה ומנהל בטובינגן ובשטוטגרט. לאחר שעבד שתי שנים את עבודתו בסמינר בקשו ממנו שיקבל על עצמו את הנהלת בית־הספר הגבוה של הגרמנים בירושלים, אך הוא לא הסכים לקבל אלא חלק השעורים, כדי שלא יצטרך לעזוב את הסמינר, שנתחבב עליו מאד. הוא עזב את משרתו בשנת 1912, כשנקרא להורות באוניברסיטה של טורונטו בקנדה. בפרוץ המלחמה מצא מפלט בניו־יורק, והקרובים אליו: חכמי הסמינר התיאולוגי של שכטר. הוא היה אוהב נאמן לגינצברג ולמרכס. גם למשפחתי שמר את ידידותו עד היום הזה. ובכל שנה, בבואו לגרמניה מריגא (מקום שבתו ועבודתו באוניברסיטה), הוא מבקר אותנו ואנחנו מתענגים על חברתו ימים אחדים.

בקורו של פ. נתן בא"י

לא כתיר בא האיש הזה לא"י, כי אם כתלמיד וכחוקר גם יחד. הוא בא ללמוד ולחקור את המצב הכלכלי, הרוחני, וביחוד את מצבם של בתי־הספר בארץ. קבלת־פנים מצד תלמידי בית הספר לא הכינותי לו. חפצתי כי יראה את בתיה"ס בעבודתם כמו שהיא, בלי כחל ובלי פרכוס. ידעתי את התלונות הצודקות, הנשמעות בחו"ל על הגוזמאות ועל ההתקשטות שבהן מצטיינים הדוה"ח של מוסדות־החסד בארץ בפני התומכים בחו"ל, וע"כ התרחקתי מהבטחות גדולות ומהפרזה, למען יראה המבקר את מצב המוסדות של חברת ה„עזרה" לאשורו. בעבודתי היו לי תמיד לקו דבריו של פ. נתן בפגישתנו הראשונה בגרמניה, דברים שעשו עלי רושם עמוק בל־ימחה: „אין אנו מבקשים ממך — ואף אין אתה האיש לכך — כי תפעל אך ורק לפי הוראותינו ופקודותינו. עבודתנו תהיה משותפת, והיא צריכה להיות משותפת, כי מטרה נעלה אחת לנו: הרמת המצב הכלכלי והרוחני של אחינו בני־ישראל באה"ק".

כבר למחרת יום בואו לארץ יכול היה פ. נתן, שהופיע בבוקר השכם בביה"ס, לראות ולהוכח, פרי עבודתנו המשותפת מהו. את בקוריו במוסדות החברה לא הפסיק בכל ימי שבתו בירושלים. נכנס היה עם המורה אל כתתו ויושב עמו כל שעת הלמוד. בהפסקות היה מעורב עם התלמידים, משחק עם הקטנים ומשוחח בשאלות מדעיות עם הגדולים. הוא היה מתרועע עם המורים, נוטל חלק במועצותיהם הבלתי־רשמיות בחדר־המורים או בחדר המנהל. ומחוץ לכתלי ביה"ס התהלך פ. נתן בידידות ובהתענינות עם אנשי ירושלים על סוגיהם השונים, על תלמידי חכמיה, סוחריה, עסקניה ובעלי־מלאכתה. ואף כי, לפי דבריו, בא לארץ ללמוד — נמצא גם מלמד, הן בשעוריו אשר נתן והן בשיחותיו המרובות עם המורים. הוא מצא, כי גורלם של המורים טוב בהרבה מגורל חבריהם באירופה. הם אינם כורעים תחת עול סעיפים יבשים ובירוקרטיה. כאן, בארץ הזאת, חפשי המורה לשאוף לאידיאל שהוא מציב לעצמו. כאן הוא יוצר וקוצר פרי־נסיונותיו. לעולם לא אשכח את דבריו ביום השני לבואו, בטילנו במגרש־ביה"ס: „בנין נהדר, אשר כמוהו לא פללתי לראות, הקימות. מתקנא אנכי בך". נתן לא היה איש סנטימנטלי כלל וכלל. כאשר חזר על דבריו אלה פעמים מספר גם בהסבו אל שלחננו, אמרה בתי הבכירה, ילדה בת תשע:

— אם מתקנא אתה כ"כ באבי, אולי יסכים אבי ללכת לברלין ואתה תשאר כאן במקומו!

— לצערי לא אוכל למלא את מקום אביך — היתה תשובתו החביבה של פ. נתן.

פ. נתן ביפו

בקורו של פ. נתן ביפו. בהיותו בירושלים קבל פ. נתן מכתב מאת הרב הד"ר הורביץ מפרנקפורט בבקשה, להשפיע על מנהלי הגימנסיה העברית, כי יתחשבו עם דעת הקהל בא"י ודעת רבים בחו"ל ויחדלו מבקורת המקרא ומלמוד בגלוי־ראש. היו גם כמה הורים שהתאוננו על כך, אם בגלוי ואם מפה לאוזן. הרב הורביץ כתב לפ. נתן, כי בטוח הוא, שיתנו אוזן קשבת לדבריו; הרי אותו, את נתן, ודאי לא יחשדו שמתוך קנאות דתית יתרה הוא דורש זאת. הורביץ חשש, שעל ידי שיטת

הגמנסיה יצעד החנוך העברי בארץ צעד אחורנית, כי יתן חרב בידי המתנגדים לחנוך מודרני: הנה, זו השכלה וזו פריה! — פ. נתן חקר בדבר וגם בא בדברים עם כמה מהורי התלמידים של הגמנסיה. דעתם היתה כדעת הרב הורביץ וכדעת אחד־העם, האומר במכתבו לשיינקין (14 פברואר 1908): „אם קיום הגמנסיה והתפתחותה דורשים כסוי הראש בשעת למוד התורה ולבלתי דרוש לפני התינוקות בבקורת המקרא, ועוד דברים כאלה — אינני חושב, שצריך לקיים כאן: יהרג ואל יעבור". נתן בקר בגמנסיה, וכאשר נזדמנו המנהלים לבקרו בחדרו במלון דבר גם עמהם, מסר להם את דעת הורביץ ואת דעתו הוא, לאחר שחקר ודרש את מצב הדברים. תשובתו של מטמן היתה מתונה; פחות מתונות היו תשובותיהם של מוסינזון ובוגרצ'וב; אך דברים ברורים דבר רק שיינקין: „מי שאינו מסכים לדעתנו לא ישתתף בכספו במוסד". ו„העזרה" הראתה דוקא התענינות במצבה של הגמנסיה וגם נדבה סכום של 1,500 למכשירי למוד. מצד שני בקש ממנו ר' בנימין (פלדמן), שהיה אז מזכיר הגמנסיה, שיתן לבו למפעל חדש, חשוב מאד לחנוך: תיאטרון בעברית ובגרמנית כאחת, וגם מסר לו חוברת, כתובה גרמנית צחה, על חשיבות התיאטרון. פ. נתן לא התנגד לכך, אך הסכים לדעתי, שהדבר עודנו מוקדם, וגם דבר „לשכת מודיעים" שהיתה ברשותו של שיינקין וש„עזרה" השתתפה בה בתרומת כסף הגונה על פי בקשת חובבי ציון, לא הפיק את רצונו של נתן: עדיין מוקדמת לשכה כזו.

נוכח הייתי בשעת שקלא־וטריא זו בין שיינקין ונתן: שיינקין חבר הצעה גדולה על בית חרושת לסוכר בא"י. פ. נתן אמר, שאף על פי שאינו איש התעשיה ואינו חימאי, הוא יכול לחרוץ משפט, כי עדיין לא בא זמנו של בית חרושת כזה. אולם שינקין החזיר לו, מתוך כונה טובה ורצויה:

... Das ist meine Sache !

ביפו בקר אותו גם הרב קוק. הרב עומד ומסביר לנתן ארוכות, כדרכו, ששיטתו בחנוך מתאימה לשיטת ה„עזרה", העומדת אף היא על היהדות ועל העברית. ופ. נתן משיב לו, על פי הצעתי, שיתחיל גם הוא במעשה כמונו: יכניס בתלמוד־תורה את למוד החשבון וידיעת המולדת ודברי ימי ישראל אך ורק בעברית — ואת ההוצאות הנוספות נתן אנו. הרב קוק ירא את חמת הקנאים בירושלים והצטער על שאינו יכול לקבל

את ההצעה החשובה מאד לטובת החנוך. רק מקץ כמה שנים באו הקנאים בעצמם ללמוד תורה בפדגוגיה מאת אחד המורים הצעירים שלנו וגם מורה לחשבון לקחו אצלנו.

נתן חותם את בקורו במלים מועטות בספר הזכרונות של ביה"ס למל: לזכרון בקורי התכופים בביה"ס למל ובסמינר. ירושלים: 21/XI—15/XII, 1907. ומלוו, הפרופ' מיטווך, רושם: התפלאותי על התוצאות של ביה"ס, גני־הילדים, ביה"ס למל, ביה"ס למסחר והסמינר — גדלה והלכה מבקור לבקור. הרשמים שקבלתי ממוסדות אלה לא ימחו מזכרוני. יהי רצון, שעיד עשרות בשנים יפעלו המנהל המכובד וחבר המורים במוסדות מצוינים אלה לטובת התרבות ולתפארת לישראל.

„בצלאל"

בירושלים התענין נתן גם במפעל „בצלאל". הרי היה ממלא מקום היו"ר של החברה לתמיכת „בצלאל". היו"ר היה הפרופ' אוטו ורבורג. בין חברי הועד היו: ג'מס סימון (בשם ה„עזרה") ופרופ' מיטווך (בשם „העזרה" הקטנה). „עזרה" היתה תומכת בו בסך שלשת אלפים מרק לשנה, ו„עזרה" — באלפים, ההסתדרות הציונית — בסך אלף ושש מאות, ובא־כחה בועד היה הד"ר ז. סוסקין. הפרופ' ורבורג פנה אלי — עוד בטרם יבואו שץ וליליין לירושלים — בדבר בית־דירה למוסד. שכרתי בשבילו בית על שמי, היפה כמעט בבתי ירושלים החדשים. אף זכורני, שוורבורג היה כותב לי תמיד, שהאמנים, כתינוקות, אינם יודעים להשתמש בכספים. ובאמת לא היו לבוריס שץ תכונות של איש הסדר, הינו: דרך־עבודה על פי תכנית קבועה ותקציב מסוים. אמנם רחוק היה מבקש תועלת לעצמו, אבל התכונה היפה הזאת אינה מספיקה כדי לבסס ולפתח מוסד כ„בצלאל". בזה הרגישו גם חברי הועד, וכאשר נזדמנתי עם ורבורג ועם נתן בברלין למען הועץ על עתידו של המוסד, חויתי את דעתי, שמן הראוי להקדיש לפרופ' שץ סכום הגון, אך למנות איש מעשי, יודע סדרי מסחר ומלאכה, שינהל את המוסד על יסודות בריאים. הדבר יצא אל הפועל רק כעבור שנתים. פ. נתן שם תקוות רבות באמן הירשנ־ברג, והרבה לשוחח עמו בירושלים. קוינו, כמובן, שיהיה לנו בהירשנברג גם מורה מעולה ומצוין לציור בכתות הגבוהות של הסמינר. אך ימי שנותיו של הירשברג היו קצרים, כי מת לפני זמנו.

יעקב שיף

מקץ שני חדשים וחצי, ב־10 למרס 1908, בקר את ירושלים יעקב שיף. בקש האורח למלא הבטחה שהבטיח לאחותו, אלמנת אלפרד גייגר בפ"פ, לראות את המוסדות שהיו חביבים כל־כך על בעלה המנוח, אשר הקדיש להם כחות רבים בימי חייו. אחרי בקורו בביה"ס למל לויתיו אל הח"ב אליהו פנזיל, יעקב שיף שאל את הח"ב למספר עניי קהלת־ישראל בירושלים (הוא התכון, כמובן, לשתי העדות, האשכנזית והספרדית גם יחד). כשלשים אלף, היתה תשובת הח"ב. י. שיף נרגש: היתכן, כי העדה כולה עדת־עניים היא; הח"ב התמים והישר התחיל מונה לו ליעקב שיף, אחת אחת, אותן המשפחות שאינן נחשבות על עניי־העדה: חרבה ולירו, מזרחי וכעשרים־שלשים משפחות בוכרים „בן פורת יוסף" — ולא יותר. ובמה תושע העדה? — שאל י. שיף בהתרגשות וצער; הרהר קצת והוסיף: הנני ואעביר את כלם לניו־יורק; דואגים אנחנו לעשרות אלפי עניים שבניו־יורק — נדאג גם לשלשים אלף עניי ירושלים. חלק גדול מהם ודאי שימצא שם את פרנסתו, לפחות יהיו ילדיהם עומדים ברשות עצמם ולא יהיו זקוקים לצדקה. אז התחלחל הח"ב ועיניו זלגו דמעות: „מעלין בקודש ולא מורידין: היציאה מא"י אסורה היא על פי הדין. לא בהעברה לניו־יורק יושע ישראל". י. שיף נוכח לדעת, שהצעתו לא תפון; בקש לנחם את הח"ב כי לדור הבא ייטב בא"י מן הדור הזה. הנה ראה את בתיה"ס המחנכים את הדור הצעיר „לעמוד על רגליו": יש לקוות כי עוד יפתחו דרכים ומקורות חדשים לחיים של פרנסה וקיום של כבוד. — בהסבו עם רעיתי, ביום השבת, בביתי על כוס תה (הוא בא אל ביתי ברגל, משום קדושת השבת, ואשתו באה בעגלה, אך העגלה עמדה ברחוק־מקום מביתי, משום מראית עין) ספר האורח, כי נזדמן בקהיר עם הברון רוטשילד שבקש ממנו להתארח על אניתו הנוסעת לאורך הנילוס. — „אף אם יתן לי מיליון לא אותר על הבקור בא"י — אמר שיף לרוטשילד, — אדרבה, יואיל הוא להתארח על אניתי (זאת היתה אניתו של סיר ארנסט קססל) הנוסעת לא"י". — „אף אם יתן לי שני מליונים — ענה רוטשילד לאיש־שיחו — לא אלך לא"י". (רוטשילד לא שבע רצון כל־עיקר, בימים ההם, ממהלך העניינים במושבות; ושיף כבר היה פעמים במצרים ולא הספיקה לו השעה לבקר גם בא"י; הפעם לא יכול עוד לפסוח על א"י).

צריך לעשות דבר־מה של קימא בשביל א"י — אמר לי באחת משיחותיו: — תפקדני במכתביך כאשר תהיה לך הצעה בדבר מוסד חדש; אך לע"ע חפצתי לתת מעות קטנות למוסדות שפנו אלי בבקשת תמיכה. הוא שאלני אם יש בין המבקשים כאלה שאינם ראויים לתמיכה, מוסדות המתקימים לשם אחיזת עינים? לא, — עניתי; כולם קימים וממלאים תפקיד חשוב מרמה אין כאן. ישב במעמדי וכתב את הצ'קים לכל המוסדות שבאו אליו בבקשה, בלי הבדל.

ר' בנימין מודיע ב"האור" של אותו זמן על ראיון שהיה לו עם יעקב שיף על האניה בשובו מירושלים. שיף אמר לו: בכל מדבר יש נאות, ובמדבר ירושלים יש א. כהן. אמנם הוסיף ר' בנימין בצדו של משפט זה כמה סימני־שאלה. החושבים חשבו שר' בנימין הביא בחשבון את בקרתו של פ. נתן בענין בקורת המקרא וגם את הדחיה שדחהו בענין התיאטרון.

בית המדרש למורים וביה"ס למסחר (מן הדו"ח לש' 1907/8)

עם גמר למודי השנה 1906/7 עזבו חמשה גומרים את ביהמ"ל. שנת הלמודים החדשה, 1907/8, החלה בי"ד לאפריל. מספר תלמידי ג' המחלקות — מ"ו; מספר תלמידי המחלקה הראשונה של ביה"ס למסחר, שנוסד זה עתה, הוא י"ז.

לאחר הטעמת הארגון המעשי של המוסדות, שעלה יפה מאד להנהלתו העֲרה והשגחתו המעולה של מר א. כהן והודות למסירותם של כחות־ההוראה המעולים ולהשתתפותם רבת־ההבנה של חוגים שונים מן הישוב עצמו, הפועלים בועדים של בתיה"ס וגני־הילדים, — אומר הדוה"ח: המטרות העיקריות שהונחו ביסודו של מפעל החנוך שלנו נבחנו ע"י פ. נתן בא"י ונתאשרו בהסכמתו כתכנית קבועה גם לעתיד.

הבסיס המוצק לחיי היהודי בא"י ובמזרח כולו הוא: הנאמנות למסורת, שמירה על דת־אבות, שאותה הם רוצים להוריש לדורי דורות אחריהם. ביה"ס שאינו מקנה לתלמידיו את הרוח הזו לא יכה שרשים במזרח. רוח זו מצאה לה בזמן החדש בטוי בשפה העברית, שחדרה במהירות מפליאה לתוך החיים ונתאזרחה בהם. השפה העברית היתה לשפה חיה בא"י, והיא יונקת את כחותיה משני מקורות — מתוך הדרישה המעשית אחרי שפה

משותפת לכל העדות השונות בארץ, ומתוך האידיאליסמוס הדתי והלאומי. בהתאם לכך מונח היסוד לביה"ס בגני־הילדים, הן בעיר והן בכפר, והם משפיעים במדה מרובה לטובה גם על הבית, כי הפקוח על הנקיון והסדר של הילדים בגן חודר לאט־לאט גם אל תוך חיי ביתו ומשפחתו של הילד.

בגנה"י ידובר אך ורק בעברית ותלומדנה בהם גם ההתחלות של הלמודים הריאליים. מה גדול תפקידם של גנה"י בחנכם ובהכשירם את ילדיהם בשפה משותפת לביה"ס המחכה להם, יש להכיר ולהוכח רק אז, בקראנו את רשימת שפות־הדבור של תלמידי גני־הילדים שלנו בירושלים.

בצדם של הגנים עומדים, הן בכפר והן בעיר, בתי־הספר העממיים, המקנים לחניכיהם מלבד השפה העברית ולמודי־הדת גם ידיעות מקיפות בלמודים הריאליים, אלמלי אמרנו להכניס בתכנית־הלמודים של ביה"ס הכפרי גם שפה אירופית, את הגרמנית למשל, לא היתה השפה הזאת מביאה לתלמידים (עלינו להניח, כמובן, שהם נשארים במקומותיהם גם להבא) כל תועלת ממשית, וכן הדבר גם לגבי המקומות הנדחים החסרים כל קשר מסחרי עם גרמניה או עם אירופה בכלל. בערים הגדולות־ביותר שבארץ יש להקים בתי ספר עממיים מורחבים בתכניתם, ובמקומות הנהנים מתנועה מסחרית בין־לאומית יש להקנות גם שפה אירופית לתלמידים. במקומות העומדים בקשר מסחר עם גרמניה יש ליסד בתי"ס אשר השפה הגרמנית תלומד בהם למוד יסודי. לעומת זאת מצויות כמה ערים אשר בהן נדרשת יותר השפה האנגלית, האיטלקית או הצרפתית.

מלבד בתיה"ס העממיים האלה יש ליסד במרכזי־החיים היהודיים הגדולים שבמזרח גם בתי־ספר אשר יעלו את האלמנטים, השואפים להשכלה, לדרגת התפתחות גבוהה יותר. בהתאם לכך יסדה חברת העזרה על־יד ביה"ס המצוין למל גם בית־מדרש למורים, אשר יעמיד במשך הזמן את כחות־ההוראה הדרושים לכל המזרח. ובי"ס למסחר אשר יחנך בשביל המזרח סוחרים לפי דוגמה אירופית.

חוץ מן הסמינר למורים וביה"ס למסחר צריך להוצר מוסד מקצועי החסר כ"כ בכל ארצות המזרח — הלא הוא טכניקום לפי שיטה אירופית, אשר יעמיד צעירים מומחים בענפי הטכניקה. „ביה"ס למל בירושלים —

אומר הד"ר פ. נתן בדו"ח הראשון שלו — יתן לנו את התלמידים המוכשרים לכניסה לטכניקום. יהיה צורך להוסיף רק עוד שנת־למודים אחת (הינו כתה שמינית), שתהיה מוקדשת בעיקרה ללמודי המתימטיקה, הטבע והציור. הטכניקום יכול להפתח איפוא בעוד שנתים, שנתים וחצי".

דברי פ. נתן נכתבו במאי 1908. הטכניקום צריך היה להפתח לפי דבריו בשנת 1910/11, המחזור הראשון, שעתיד היה לגמור את המוסד מקץ 3—4 שנות למוד, צריך היה לצאת בשנת 1914/15 אל החיים ואל העבודה. אולם, ענין הטכניקום קובע פרק חשוב בפני עצמו.

הטכניקום

רעיון הטכניקום נולד עם בקורו הראשון של פ. נתן בא"י. בקוריו בקולג'ים האמריקנים בקושטא ובבירות ובבית־המדרש הצרפתי בבירות הכניסו מחשבה בלבו, כי אין בכל תורכיה בי"ס טכני אשר יוציא מקרבו מכונאים מומחים ובעלי־מלאכה משכילים, וכי יש למלא את החסרון הזה בעוד מועד. גם ביה"ס למלאכה של כי"ח בירושלים לא הניח את דעתנו כל־עיקר. בשהותו בירושלים לא גלה פ. נתן את אזני על הרעיון החדש שעלה במחשבה לפניו; ומאד גדלה פליאתי בקבלי ממנו, כשלשה חדשים לאחר שובו לברלין, את ההודעה, כי הצליח להטות ולכבוש את לבו של ויסוצקי לרעיון יסוד טכניקום בארץ תורכיה. ויסוצקי נאות להקציב סך מאת אלף רובל בתור מתנה ראשונה. אף הבטיח לחדש את נדבתו בכל ה' שנים. את הודעתו זו של פ. נתן היה עלי לשמור, עפ"י בקשתו, בסוד כמוס עמדי. יחד עם זה בקשני הד"ר פ. נתן לנסוע לחיפה באיזו אמתלה שהיא, בכדי לדרוש ולחקור אחר מגרש רחב־ידים, שיתאים לבנין טכניקום ובתי־מלאכה הקשורים בו. הוא עצמו אמר לבוא ארצה־ישראל בכדי להחליט עמי על הקניה, אם יהיו רק התנאים נוחים ורצויים.

בו בערב הופיע מרדכי בן־הלל הכהן מיפו והראה לי מכתב מאחד־העם, המגלה גם לו את כל ענין הטכניקום. בסוף מכתבו כותב אחה"ע כי שמח הוא על אשר מוסד חשוב כטכניקום נתון בידי חברה כחברת ה„עזרה", באשר בא־כחה בא"י הוא ידידנו ואיש שלומנו מר אפרים כהן. דברי אחה"ע על אודותי הסבו לי, אמנם, קורת־רוח מרובה, כי הזכירוני דברי פילים מוקדון לאריסטו ביום הולד לו בנו אלכסנדר („שמח אני

כי נולד לי בן בזמנך, למען תוכל אתה להיות מחנכו"), אך הבן לא יכולתי, מה ראה אחה"ע על ככה לגלות סוד ולא חשש לתקלה. אגב, פסקת אחה"ע המדברת בשבחי (ושאני זוכרה יפה יפה) הושמטה עתה בכונה מתוך אגרותיו — והסולח לעונות יכפר. באותה שיחה הציע מב"ה את עצמו לקבלן של בנין הטכניון והפליג בשבח נסיונותיו בקבלנות במקומו בהומל ובהצטיינותו שקבל עליה מאת הממשלה. אך אני אמרתי לו, כי הרי לא דין א"י כדין הומל: פה יש לנו קבלנים מומחים כר' יעקב מן ודכוותיה, הבקיאים יפה בתנאי הארץ המיוחדים, ולפיכך ברכתיו בהצלחה בעסקים אחרים.

——רק באתי לחיפה והנה מר פבזנר, חתנו של אחה"ע, לקראתי. הוא קבלני בכבוד רב וגם אני חשבתי להתיעץ עמו בענין. הוא הכין וערך בשבילי סעודה כשרה ויבוא אלי ברוב הצעותיו בשאלת בחינת המגרש לטכניקום. הוא הציע, למשל, את המגרש השיך למר פולק, במושבה הגרמנית, או מגרש אחר מעבר לראש הכרמל, הנשקף על פני חיפה והשיך למר אוליפנט. אחרי חקירה והתבוננות נתברר לנו, כי המגרש שבמושבה הגרמנית קטן מדי וכי אדמתו טובענית היא ולא תכשר לבנינים גדולים. אז עלינו על מגרשו של אוליפנט. העגלה העלתה אותנו אל מדרונות הכרמל, ובאין כביש עמדה העגלה מלכת. המשכנו את דרכנו ברגל, ולאחר שדלגנו מסלע אל סלע הגענו סוף־סוף אל מגרשו של אוליפנט. פ. נתן, שהגיע בינתים גם הוא לחיפה, סקר סקירה קצרה את שטח הטרשים שלפניו ויפן אל העגלון הערבי, שהיטיב לדבר גרמנית, בשאלה: „מה היית עושה במגרש זה אילו נתתיו לך במתנה?" — „הייתי מוסרו מיד במתנה לאיש אחר" — היתה תשובתו הספונטנית של העגלון.

ידידי פבזנר בחיפה יעצוני לבלי השתמש בהשתתפותו של פבזנר בקנית המגרשים מטעם זה: בעצם הימים ההם נתעוררו חכוכים בין הפחה התורכי, מנהל עבודת מסלת־הברזל בחיפה, ובין פבזנר. דבר־החכוכים היה ידוע לכל תושבי־חיפה, וכן דבר השבועה של הפחה להנקם באיש־חרמו זה. נשות הפחה נתנו זה מכבר את עיניהם בביתו היפה של פבזנר ואוו בו למושב להן. הפחה שלח אליו שליחים לבקשו, כי יאות למסור לו את ביתו, והוא יכיר לו על מעשהו זה טובה רבה. לפחה לא היה,

כמובן, כל כח להכריח את פבזנר למלא בקשתו, אך תושבי חיפה מצאו, כי על פבזנר להקריב קרבן קל זה לטובתו של בנין בית־החרושת „עתיד", שעמד אז להוסד. נתמך ונעזר ע"י ממלא מקום הקונסול הרוסי הקשה פבזנר את ערפו, וטען: „ענדי קונסול" („קונסול לי"), אשר יגן עליו בפני הפחה.

פבזנר הניף את הדגל הרוסי על בנין „העתיד" ויעמוד איתן ב„מרדו". הפחה מצא עד מהרה הזדמנות לנקום את נקמתו, כי העביר את מסלת הברזל על אדמת ביהח"ר „עתיד" דוקא, כדי לגרום לו נזק רב.

ענין הריב של פבזנר עם הפחה לא נגע אז אל לבי, אלא שרבים מבני־חיפה, מידידי פבזנר עצמו, יעצוני שלא להופיע עמו ברחוב ושלא להראות בעיני השלטון כידידו. כי כן נהגו כל ידידיו, אשר משא־ומתן להם עם הממשלה. ברור היה לי כי לא נוכל להשתמש בפבזנר כמתווך־עוזר בעניני הטכניקום בשעה ההיא. פקידי הממשלה לא היו מעיזים, למרות כל הבקשישים שנשקפו להם, לעשות דבר בענין אשר נגיעה ישרה או בלתי־ישרה לו עם פבזנר. כאשר הציע לי להיות המספק את החמרים לבנין היתה תשובתי שלילית, וטעמי ונמוקי עמי: היותו חתנו של אחד־העם, אחד מחברי הקורטוריום של הטכניקום.

הימים של בקוש אחרי הקרקע היו ימים קשים לי, כי ידעתי את גודל האחריות. לא השארתי אף מקום אחד בחיפה שהיה יכול לבוא בחשבון בשביל תכנית זו. כאשר בא פ. נתן היתה החלטה אצלי, שמכל הקרקעות שראיתי — הטובה ביותר היא של קסב־חכים. עברתי עם נתן על כל הקרקעות הבאות בחשבון, הראיתי על חסרונותיהן ומעלותיהן של כל אחת ואחת מהן. נתן הרגיש בדבר, שנתתי עיני בקרקע זו, אך הוא עמד על לשון־ים, מקום שהרטיבות והחלודה עשויות לקלקל את המכונות והמכשירים, ועוד מקומות פתוחים. וסוף סוף, לאחר שמונה ימי וכוחים ושקול דעת, בא פעם בבוקר השכם לחדרי במלון, לאמר לי שהוא מסכים לקרקע שבחרתי בה. התחלתי אני לעמוד על החסרונות של קרקע זו, וגם גוללתי את פרשת הקושיות של הקושנים. אז אמר לי: אלמלי חפצנו דבר ישר בלי קשיים, היינו הולכים לפוטסדם ולשפנדוי. והמלווה אותו גלה לי את הסוד, כי כבר לפני שלשה־ארבעה ימים הודה בפניו, שדעתו כדעתי בענין המגרש, אלא שרצונו היה להתנגד במקצת, מתוך רוחו האופוזי־

ציוני. אגב: ג׳מס סימון אמר לי פעם, שיגלה לי סוד, איך הוא בא לידי פשרה עם נתן בשעה שחלוקי דעות ביניהם; הסוד הוא, שמבטל את דעתו מפני דעתו של נתן. ועל זה עניתי לו אני: גם אני אגלה כזה פשרותי עם פ. נתן: אינני מוותר. הואיל ואחד מוכרח לותר — הרי הוא, נתן, המותר. "אף זו היא דרך של פשרה" — אמר ג׳. סימון. ואמנם, הוסיף סימון ואני הסכמתי לו, בכ"ז איש מצוין הוא פ. נתן, וחכם גדול. המוכרים התקשו מעט, חפצו להעלות את המחיר, אבל אנחנו השתמשנו באסטרטגיה: יצאנו את חיפה והלכנו לירושלים. ובאמת, אילו חפצנו שהטכניקום יכון בירושלים, כלומר, אלמלי הייתי בטוח, שירושלים נאה לכך יותר מחיפה, הייתי יכול לגלגל את הענין לטובתה של ירושלים. כי מתחילה דבר נתן על תורכיה סתם, לאו־דוקא א"י (גם סמירנה וקושטא באו בחשבון, ויוסוצקי לא היה מתנגד כלל לכך); ואף כי לא הייתי בטוח בעתידה הכלכלי של חיפה כפ. נתן, בכ"ז האמנתי בה ובכחה. מכיון שראו המוכרים כך, התחילו נוטים לותורים, ובאמת היתה הקניה זולה מאד.

כשנשאנו־ונתנו בענין קנית הקרקע לא היינו זקוקים לסרסרים כל עיקר. הציעו לי אז כמתוך בקנית המגרשים את י. חנקין, אך לתווכו לא הסכמתי. י. חנקין היה ידוע לממשלה כמתוך בעניני נחלאות גדולות, ואני השתדלתי להקטין בעיני הממשלה את קניתנו — שגם בלאו הכי לא היתה גדולה ביותר — ככל האפשר. איש בר־סמכא בעניני הקניה היה נחוץ לנו בכ"ז, ע"כ פניתי אז אל ליבונטין, מנהל האפ"ק, בבקשה לשלוח אלי את אליהו ספיר ז"ל. בעזרתו של א. ספיר הצלחנו, פ. נתן ואנכי, לגמור את הקנין. עמדה לפנינו רק עוד שאלת הקושנים, שפתרונה היה תלוי ב„מודירים" של חיפה ועכו.

א. ספיר לא הלך בגדולות. על כסאות־ישיבה קטנטנים, באחד מבתי הקפה הערבים הקטנים מול הסריה. מר א. ספיר עם מר חכים, אחד הבעלים, ואנכי יושבים ומחכים לבואו של המודיר אל הטבו, שהיה מוכרח לעבור על פנינו בלכתו אל הסריה. הוא אמר שלום לחכים והציגנו לפניו כידידים מכרים מירושלים. הוא שאלנו לחפצנו בעיר חיפה. „ידידים לנו כאן — היתה תשובתנו, באנו לבקרם". אך בהמשך הדברים השמעתי בכ"ז באזניו כי „ידיד לי בגרמניה, משוגע לדבר אחד: רצונו בקנית אדמה, שוממה דוקא, שתהיה משתטחת על מדרונות הר־הכרמל הקדוש".

„שגעון זה אינו מסוכן כלל — היתה תשובתו של המודיר — יקנה, אם רצונו בכך... הרי הקונה אינו מן המהגרים שאסורה עליהם הקניה?" — חס וחלילה — אמרנו. "בקשו אחר מגרש שמם, בואו אלי — ונראה לכלכל את הדבר בכי טוב — ענה המודיר, ויפרד מעלינו בידידות.

מקץ ימים אחדים נכנסנו אל משרדו של המודיר לגמור את הענין. הוא בקש שנשקול על ידו י"ח לירות בעד הקושן. הוא טען, כי עליו להפריש את חצי הסכום למודיר של עכו (חיפה היתה אז בת לעכו). ידענו, כי מודיר־עכו יזכה רק בסכום חלקי מן הבקשיש השמן הזה, ועמדנו על המקח כדרך התגרים. התפשרנו על סכום של י"ד: הבאתי תעודה מהקונסול הגרמני שג'מס סימון אינו מן המהגרים והקניה נעשתה כדת וכדין. לאחר כמה שבועות של התרגשות, של משא־ומתן גם עם המוכרים וגם עם מודיר־הטאבו, ולאחר הפחד אשר פחדנו מפני השלטון, שמחנו לשוב לבתינו, ענודים זר־ההצלחה. הקניה עלתה יפה, אך לא. ספיר באו בעקבותיה שעות מרות ומדאיבות. פעם בפעם היה כותב אלי וטוען: „למה הרעות לי, למה זה קראתני לחיפה? מאז היום אין פוסקים מרדת לחיי, ועל כולם מר פבזנר המרבה להדריכני מנוחה. מה רעה עשיתי לו? גבול מי הסגתי? וכי מתנגד אני לפ. כי יקבל עליו את הקבלנות לחמרי בנין הטכניקום, כי יליז עלי? מה לי ולכל הענין הזה, כלום בקשתי לתת את ראשי בעבי הקורה? הן על פי הזמנתך ועפ"י הזמנת פ. נתן באתי לחיפה, ובעיקר על פי בקשתך אתה, בקשת ידיד פרטי. ועתה אובד־עצות הנני, כיצד אחלץ מן הפגעים אשר באו עלי".

באחד ממכתבי לפ. נתן הבאתי גם את דברי א. ספיר הנ"ל ולא ידעתי כי יתגלגלו הדברים גם לידי אחה"ע. בתשובתה שאלתני ה„עזרה", מנין אני למד, כי מר פ. שואף לקבלנות. „מצדו של אחד מידידינו הנכבדים — כותבת מזכירות החברה — הובטח לנו, כי כדבר הזה לא יתכן, ואין ללכת אחרי שמועה הקלוטה מן האויר".

„השמועה אמנם קלוטה מן האויר — היתה תשובתי לחברת „העזרה" — אך מ„אוירו" של מר — — עצמו ואני הוא אשר קלטתיה מפיו. ולא פעם אחת קרה כדבר הזה. כל זמן שתהיה לי דעה בעניני הטכניקום לא יגרע חלקו של פ. בין שאר המתחרים לקבלנות, אך בשום פנים לא ישפיעו עלי יחסי־המשפחה שלו, כי אתן לו את היתרון על קבלנים זולתו"...

כעבור שנה נזדמנתי עם אחה"ע במשרד „העזרה" בברלין. הוא נשקני, כדרכו בשעת פגישותינו, וגלה מיד את אזני, כי דבר לו לאט עמי ובקש כי אקבע לו שעה מיוחדת לשיחה פרטית. עוד בו בערב נועדנו ב„קפה דס וסטנס" הישן, רחוקים משאון העיר והמונה.

— „הא כיצד? — פנה אלי אחה"ע בשאלה, — הן ידידים אנו, אף מחשיב ומכבד אני את מעשיך ודעותיך; אולם חידה היא לי, כיצד יכול היה לעלות על דעתך להטיל חשד בפ. כי יוזם הוא לעשות עסקים עם הטכניקום בחיפה? מה לו ולטכניקום בכלל?"

לשוא חזרתי על דברי מכתבי לחברת „עזרה", כי את רצונו ושאיפתו זו של פ. שמעתי מפיו כמה פעמים; איש־שיחי חזר וטען: כיצד אפשר כי פ. יכשל בדרישה כזו? ודאי רק טעות מרה כאן, ודאי לא בנת להגיגו".

— ידידי מר גינצברג — אמרתי לאחה"ע, גם הפעם בלי שמץ דיפלומטיה — צר לי מאד, אך א"א לי שלא להגיד את הדברים כהויתם. הנני מאמין ומקוה, כי פ. נוכח עתה, שטעה במחשבתו ושוב אין כדאי לנו לטפל בענין זה. יאמין לי, כי לולא דכאו את רוחו של א. ספיר המסכן ולולא התאונן באזני, כי עתה לא הייתי כותב את אשר כתבתי לחברת „העזרה".

דברי הכאיבו מאד את לבו של אחה"ע. וכאלו רצה לנחם את עצמו, חזר וטען: זה האידיאליסטון! לא, הוא לא ישאף לרוחים על־יד הטכניקום, בשום אופן לא. וחרפה לא נשא על קרובו.

מן היום ההוא ואילך חשתי, כי יחסו של אחה"ע נתקרר אלי. למראית־עין נמשכו, אמנם, היחסים הטובים ביניגו, ואף השתמש בי אחה"ע לפעמים כדי להציע לפני הקורטוריון ולפני חברת „העזרה" כמה הצעות, שלא רצה משום־מה להציען בעצמו. כך, למשל, בשאלת תפקידו של המוסד: אם תפקיד של טכניקום ואם של פוליטכניקום, שאלה שנתעוררה במועצת הפרופסורים, שנתכנסה בביתו של מר ג'. סימון. היסתפקו אחינו בני ישראל בטכניקום, או מוטב שיוסד פוליטכניקום דוקא — זו היתה השאלה הרצינית שנתיצבה לפני המועצה. לא אחה"ע ולא שמריהו לוין דרשו נמרצות: „יהי פוליטכניקום"! ואנכי הצעתי הצעת פשרה: דרגה בינונית בין טכניקום לפוליטכניקום, כפי שדרשו אז תנאי השעה והארץ. וכן השתמשו בי כשעלתה הצעה לצרף את י. צ'לינוב אל הקורטוריון, כי

סמכו בעלי „העזרה" על דברי, שצ'לינוב לא רק איש הגוף הוא, אך גם מתון בציונותו. כידוע, נתנה הקה"ק בהתאם לחוקיה סכום של מאה אלף פרנקים בתור הלואה לקנית הקרקע. אם כי הקרקע נקנתה מכבר, אמרו לשתף את כספי הקה"ק במפעל זה — אך לא אמרו לשתף את ההסתדרות הציונית למפעל. ואחד־העם היה הראשון, שהתנגד לקבלת ההסתדרות כשותף, ואף לשתוף „חובבי ציון". „העיקר הוא, שלעולם לא אסכים שיתקבל לתוך הקורטוריום בא־כחה של האורגניזציא הציונית. אינני מתנגד כלל שיקבלו את פלוני ואת אלמוני (למשל פרופ' וורבורג). להפך, ינעם לי אם יהיו בקורטוריום עוד אנשים משלנו, רק בתור פלוני ואלמוני, ולא כבאי־כוחה של האורגניזציא, כדי שלא נהיה למוסד של האורגניזציא, ולא תהא רשות לנערים ובטלנים להתערב בדבר מעל במת הקונגרס (במכתבו מ־28 ספטמבר 1908, כרך רביעי דף 36). על כן הוצע צ'לינוב כחבר חדש בזכות אישיותו, ולא כבא כחה של הקרן־הקימת. (צ'לינוב היה ממכרי בא"י וממעריצי בתי־הספר שבקר באחרונה זמן קצר לפני פרוץ הריב).

השפעת פ. וידידיו על אחה"ע נכרת יפה מתוך אגרותיו. הם אשר בקשו למנות בי חטאים, ואף הביאו אותם עד לפני אחה"ע. החטאים העיקריים שמנו בי היו, כי נושא אנכי את פני המהנדס הגרמני שומכר על פני קבלנים יהודים, כי הבטחתי לו את הקבלנות על הבנין, והא ראיה: מסרנו, אני וא. ספיר, את מדידת קרקע הטכניקום לו וגדר המגרש הארעית נבנתה תחת השגחתו.

וכך היה מעשה: בשעת קנית חלקת האדמה הסמוכה למגרש קסב־חכים מאת הגרמנים, שגם שומכר היה אחד מבעליה, היינו זקוקים לו, ומתוך הפרינציפ „כבדהו וחשדהו" השתדלתי שלא ישים שומכר מעצורים בדרכנו הן בפני המוכרים והן בפני הממשלה. אך מה שנוגע לקבלנות — אמרתי לו לשומכר עוד בימים הראשונים של הקניה, שאין ברצוני להוליכו שולל: אם תהיה דעתי נשמעת בעניני הטכניקום, לא אתן לאיזה מהנדס שהוא להיות גם הקבלן של הבנין, כי על המהנדס להיות המשגיח והמבקר את הקבלן ואת טיב הוצאת העבודה אל הפועל, ספרתי לו אז, כי גם בשעת בנין ביה"ס למל הקפדתי, כי יהיה ה' מנדל — המהנדס, אך

הקבלן — יעקב מן. וכך היתה חלוקת העבודה גם בבנין ביה"ח „שערי־צדק" בירושלים.

אשר למדידת החלקה, הרי יש להתחשב גם עם רצונם והסכמתם של מוכרי הקרקע. אם גם ידענו, כי שומכר לא יונה אותנו, בקשנו בכ"ז את טריידל כי ימדוד גם הוא את המגרש. רבות צריכים היינו להפציר אז בטריידל, זה האיש העצבני והקפדן, כי יאות לבקשתנו.

ואשר לציוני הגדר, שמלאכתה היתה דחופה, השתמשנו בבונה חיפאי ובהשגחתו של שומכר; אך העבודה היתה עבודה קלה לצורך השעה. כאשר נגשנו לבנין „מעין גדר" קראנו לגורביץ, קרובו של שיינקין, והלה עשה את עבודתו באמונה, ומאז היו הוא ובנו לקבלנים מקצועיים אשר הכירו לי תמיד תודה על כך.

דעתי על שומכר היתה, כי יש להתנהג אתו בטקט, כי יש גם להתחשב עם ידיעותיו ונסיונו ולצרף את עצותיו לתכניתו של המהנדס, אשר יובא מחו"ל.

יעקב שיף והטכניקום

בהיותי בחיפה קבלתי מכתב מיעקב שיף בפרנקפורט ע"מ (הוא טרם יצא לניו־יורק). הוא מביע לי את תודתו על קבלת־הפנים הנאה שערכנו לו ולאשתו אני ורעיתי ועל ההוראות שנתתי לו בהתפתחות הארץ. גם מקוה הוא לשמוע ממני פעם בפעם על הצלחת עבודתי שהוא בטוח בה. בתשובתי הודעתיו על רעיונו של פ. נתן בענין מוסד חדש: הטכניקום. אמנם, המקום בו יעמוד המכון לא נתברר בהחלט גמור, אבל קרוב לודאי שנבחר בחיפה. בין יתר הדברים כתבתי: יש אגדה, כי לאבני הכותל־המערבי כח מושך. אצל נתן כבר נראו סימני הכח הזה, והוא כבר שב לא"י לבקרה בפעם השניה אחרי הפסקה של שלשה חדשים. מקוה אני, שהוא, יעקב שיף, ישוב לא"י לכל הפחות כעבור שנה. על מכתבי זה קבלתי תשובה מהירה מפרנקפורט, בה הוא מודה על מכתבי ומודיע לי, שענין הטכניקום מענין אותו ולבו נוטה אליו. הוא יכיר תודה לד"ר נתן, אם יכתוב אליו בענין זה בפרטות. הראיתי את המכתב לנתן, ספרתי לו, שהיה לי ידיד בלונדון ושמו בנימין פרנקלין, איש זקן ומנוסה בעניני צדקה, והוא היה אומר: אם אומר לי אדם, שהדבר קרוב ללבו,

הריבי שואל: how much — בכמה יש לאמוד חבה זו? ונתן: „הסמפטיה של שיף ערכה לא מעט". אמנם, לא שערנו, לא נתן ולא אנכי, שהסמפטיה תעלה למאת אלף דולר.

כשנגמרה הקניה בחיפה כתב פ. נתן מכתב מפורט ליעקב שיף, ובו הוא אומר בין יתר הדברים: „בנסיעותי בארצות המזרח הקרוב נוכחתי, כי בתורכיה נמצאים רק שלשה בתי ספר גבוהים: שנים אמריקנים — בקושטא ובבירות, ואחד צרפתי — בבירות, ולכולם אופי דתי (מיסיונרי)". מחלקות למקצועות הטכניקה המודרנית חסרות בתורכיה כולה. עם כל המגרעות והלקויים שלקה בהם השלטון התורכי, הארץ הולכת ומתפתחת בכלכלתה, וצרכי הטכניקה הולכים ורבים, ויש לדאוג בעוד מועד שאחב"י יקחו חלק פעיל בהתפתחותה של הארץ. עד כה היתה תורכיה משתמשת במהנדסים וטכנאים מן החוץ שלא היו רצויים ביותר בעיני הממשלה. גם תעודת הפקידים היתה קשה, מפני אי ידיעת השפות המהלכות בתורכיה (תורכית וערבית) וקשי ההסתגלות אל האקלים. פקידים תורכים גבוהים הבטיחו לי, שטכנאים יהודים עותומנים יקובלו על השלטון ברצון רב, ועל ידם תנתן האפשרות להעסיק גם פועלים יהודים במספר מרובה. בנין מסלות הברזל, בנין בתי החרושת, גשירת גשרים, בנין חופים — יהיו זקוקים לטכנאים מנוסים. ולא עוד אלא שגם מצרים הקרובה, ההולכת ומתפתחת בהשפעת אנגליה, תבכר אותם על הזרים. ההשקפה הכללית שלי ישרה בעיני משפחת ויסוצקי, והללו הסכימו להפריש להגשמת הרעיון הזה לע"ע רבע מיליון מרק. בדבר בחירת המקום הוא אומר: בירות אינה באה בחשבון. כי לתורכים אין חפץ בהתפתחות העיר הזאת משום ההשפעה הכבירה של אירופה בקרבת הלבנון. סמירנה, קושטא או סלוניק אף הן אינן נראות לי הגונות לכך כמו חיפה, משום שבערים האלה ההשפעה הבין לאומית רבה, ומוסד יהודי לא יעשה את הרושם שאנו מצפים אליו. מה שאין כן בחיפה העיר. אמנם, מערי א"י יש עוד מקום, והוא — ירושלים. אבל חסרים בה הסימנים של התפתחות כלכלית ע"י בנין בתי חרושת. בתי־חרושת נחוצים בתור מכשירים מסייעים לעבודת התלמידים במוסד. ויתרון לה לחיפה על יפו בשל הגמל שלה ובשל רשת המסלה הגדולה החג'זית, שתקשר בקרוב את חיפה עם דמשק ועם מכה, ותגדל חשיבותה עם הרחבת המסלה דרך חלב לבגדד. הדעה הכללית

היא, שחיפה היא עיר העתיד, וכל ההשקעות שמשקיעים בה עתידות להביא פירות. הוא גם בטוח בשכלול הנמל העתיד לקום בקרוב. עיר בעלת נמל המכוון לצרכי מסלת ברזל ענפה, עיר הבנינים החדשים ובתי החרושת, יכולה לשמש בית־יוצר לטכנאים, הלומדים את תורתם הלכה למעשה. במכתבו הוא מתאר את מגרש הטכניון, עומד על טיב הקרקע שנקנה במקח השוה. וכן הוא מביא את דברי מייסנר־פחה, בונה מסלת הברזל החג'זית, שהוא מסכים להשקפותיו (עם מייסנר פחה בא נתן בדברים על ידי) בענין הטכניון. הוא עומד גם על טיב התלמידים, העתידים להשתלם במוסד זה. המחונך בשביל הטכניקום צריך להתכשר לשם כך מילדותו. יסוד החנוך הונח בגן הילדים של חברת ה„עזרה", שיש לה גן גם בחיפה. שפת הגנים — עברית. מפני רבוי השפות בין אחינו יהודי המזרח יש צורך בלשון מיוחדת ומאחדת — העברית. אחרי גן הילדים צריך לבוא בית הספר העממי ה ג ב ו ה, שמלבד מטרתו: שליטה שלמה בעברית (בדבור ובכתב) וידיעות מספיקות בערבית, ובתור קשר עם עולם התרבות של אירופה — הלשון הגרמנית, נחוצה השכלה יסודית בחשבון, ידיעת הטבע וציור, — וכמו כן למוד מלאכה, לפי הדוגמה של בתי הספר האמריקאים למלאכת־יד או לפי שיטתו של קירשנ־שטיינר ממינכן. ביה"ס העממי הגבוה צריך להיות בן שבעה קורסים, למען יוכלו החניכים להכנס בהיותם בני י"ד־ט"ו שנה אל הטכניון: — המוכשרים שבהם; כל השאר יפיקו תועלת רבה מלמוד מלאכת־יד במקצועות שונים.

בנוגע לשפת הלמודים בטכניון הוא עומד על הצורך לדעת את הלשון התורכית בשביל תורכיה ואת האנגלית בשביל מצרים, כשם שהלשון הגרמנית תהיה להם לתלמידים למועיל בתור פקידים במסלות הברזל, ההולכת ונבנית בהון גרמני. הלשון העברית — בבחינת הלשון המאחדת את כל יהודי המזרח ומבחינה דתית ולאומית — תתפוס מקום חשוב ביותר בסדר הלמודים של המוסד החדש. רבוי־לשונות זה אינו מפליא את מכירי המזרח על רבוי לשונותיו. בן המזרח נוח לקליטת לשונות רבות. אבל אין צורך כלל לחכות לתלמידים מביה"ס המקצועי בחיפה, כי כבר יש החומר הדרוש בביה"ס למל, ורק צריך יהיה לתת לתלמידים קורס מיוחד למתימטיקה, לידיעות הטבע ורשום במשך שנה

אחת, כדי שיוכלו להכנס אל הטכניון. ואם נפתח את הטכניון כעבור שנתים וחצי — הרי יהיו התלמידים מוכנים כהלכה. מתוך השקפות היהדות ומתוך פוליטיקה מרחיקה־ראות עלינו לבוא לעזרת יהודי המזרח בהתפתחותם ובעליתם בשעה מכריעה זו. על יהודי המזרח להיות המתוכים בין תרבות המערב ובין המזרח (והרי בני־שם הם בני ישראל) והם כשרים לתעודתם זו במדה מרובה. ויהודי המזרח יכולים למלא תעודה היסטורית חשובה, לעצמם ולאנושות כולה, משום שלא נאכלו על ידי התרבות הנוצרית אלא הופראו על ידיה ועתידים הם להרים את קרן המזרח, את היהדות ואת המדינה התורכית למדרגה גבוהה של התפתחות.

רחובות

כשבא נתן לירושלים באו אליו זקני רחובות (לאו דוקא בשנים) ובפיהם אך בקשה אחת: היות ומצב בית־הספר מתרופף מיום ליום בשל המחלוקת בתוך העדה, והמחלוקת גרמה ליסוד ת"ת ואף ליסוד חדר פרטי... וביה"ס של המושבה, שנוסד ב־1891, היה אחד המוסדות החשובים ביותר של הישוב החדש, אך לרגל השנויים שבאו בחבר המורים ולרגל המחלוקת ירד ביה"ס בשנים האחרונות... "והמכשלה תחת ידכם" — כך אמרו הללו לפ. נתן. תמיכת כסף לא בקשו ממנו. אך אני הסברתי לו, שפטור בלא כלום אי אפשר. כשנגש לשכלל את ביה"ס של המושבה ודאי יבוא הדבר גם לידי הגדלת התקציב. כי למורים יוצאי הסמינר הקצבנו משכורת לפי ערכם, לא פחות מן המשכורת שקבלו גומרי פריז.

שלחתי לשם שני מורים מן המעולים: את ניומן וטלר. מספר התלמידים נתרבה עד־מהרה מ־48 עד 68. החדר הפרטי נסגר, והת"ת עמד רק על שבעה תלמידים, וגם הם יעברו באפריל 1909 לבית הספר.

ניומן מודיע בהרצאתו על מצב בית הספר, שבעלי הבתים מתעניינים גם במקצועות שלא היו רגילים בהם קודם לכן: למוד התפלות ושולחן ערוך.

שמחים הם על למוד ידיעת הטבע בהקף רחב, על למוד תורת עבודת האדמה והגן, רשום ושירה. ואני מודיע בהרצאתי, שבבקורי את ביה"ס שאלתי את המורים, אם יש להם איזו דרישה שהיא, והללו השיבו: כן, עוד מכשירי למוד וספרי קריאה למורים ולתלמידים. בשנת 1909 בא

המורה השלישי, מגומרי הסמינר, בכור לוי. אף הלשון הערבית נלמדה בביה"ס זה במדה מספיקה; היו לומדים בו גם משנה וגמרא; וחלקי גן נתנו לילדים לעבודה. גם הבקשה האחת נמלאה, ומכשירי למוד נשלחו.

על פי התעוררות מצד טלר נוסדו שעורי ערב לתלמידים שגמרו את ביה"ס. וחוץ מן המורים (שעשו את מלאכתם מתוך רשות) השתתפו בהם סמילנסקי, מלצין, מילר ואורלוב. טלר היה חביב ונכבד על כל בני המושבה. תלמידיו אהבו אותו אהבה עזה. יהודה טלר מת מנשיכת כלב שוטה. הובילו אותו לקהיר, למוסד פסטרי אך אחרו את המועד (בימים ההם לא היה עדיין מוסד פסטר בא"י, וגם מצב המוסד בקהיר לא היה משובח ביותר). נסעתי לרחובות להספידו. אחרי א. אייזנברג הספדתי אף אני בביהכ"נ את תלמידי המצוין, שהיה יקר ללבי כל כך. ימים אחדים אי אפשר היה לשוב לעבודה, ללמודים, כי הילדים פרצו בבכי, ואין להם מנחם. הצבנו מצבה על קברו בקהיר.

המושבה בקשה לשלוח אליה מורה אחר, ודוקא מבני המושבה, את ישראל קיפניס, שהיה כח הוראה חשוב מאד, ובפרט בידיעות הטבע. ותרתי לטובת המושבה רחובות, ורק לאחר "ההתקפה" שב לשרת בביה"ס לבנות, שנתחבב עליו, והתלמידות שמחו לקראתו. כאשר הרחבנו מעט את ביה"ס בחיפה הוכרחתי לקחת את נוימן, שהיה מכהן על פי הצעת הועד בתור מנהל ברחובות, — לחיפה.

נוימן מלא את תפקידו גם בחיפה כהלכה, אך נגרר אחר הזרם שלא כהלכה. אלמלי הייתי שם בחברת הד"ר נתן, אולי לא היה כורע תחת השפעת אנשים, שעשו מעשה שאותו מגנה גם אחה"ע. היו מן ההורים ברחובות, שבקשו להתקין שעורים לגרמנית בביה"ס כדי להכין את התלמידים בשביל בתי הספר ביפו ובירושלים, — אך לא הסכמתי להם. נאמן הייתי לעקרונות שקבעתי לגבי ביה"ס הכפרי: בית ספר כזה זקוק לעבודת האדמה והגן, לידיעת הטבע, אך לא לשפה אירופית.

גדרה

אחרי רחובות באה גדרה, זו המושבה הפעוטה והנאה, שהיתה חביבה כל כך על ר"מ פינס, והקושאן נכתב על שם ר' עזריאל הילדסהיימר. המושבה גדרה נוסדה אחרי פרעות שנות השמונים ברוסיה ע"י חברי

ביל"ו, שעזבו את בתי המדרש העליונים ועלו לארץ ע"מ להתישב בה. בראשונה עבדו כשכירי יום במקוה־ישראל ובראשון־לציון, עד שנמסרה להם חלקת אדמה, שנקנתה על ידי ר"מ פינס בעזרת נדיבים יחידים. הצעירים האלה נשאו נשים והולידו בנים, — ושעת תלמוד תורה הגיעה.

מתחלה היה השוחט — גם המלמד והמורה, ובית־התפלה (דיר עצים) היה גם לבית ספר. מקץ חמש שנים הסכימו חובבי ציון באודיסה להפריש 800 פרנק שכר מורה ומצב בית הספר הוטב. אך חסר היה בית. בני המושבה חסכו והקדישו אלף וחמש מאות פרנק לבנין בית, וגם „חובבי ציון" נתנו שלשת אלפים פרנק בשביל הבנין. חובבי ציון הגדילו את תמיכתם, וגם המושבה נתנה מצדה. על ידי תמיכתה של „עזרה" עלה הדבר לקחת מורה־עוזר, והמושבה מצפה היתה למורה מגומרי הסמינר.

באפריל 1911 נכנס מר בלובשטיין לשמש בהוראה, ועוזר על ידו מר א. זום. בתכנית הלמודים הכנסנו כמקצועות חדשים: משנה, בוטניקה וזואולוגיה. מספר התלמידים עלה ל־37. תלמידים אחדים שבקרו את הגמנסיה ביפו שבו לביה"ס של המושבה. שמחתי לראות את הילדים בעבודתם בגן ביה"ס. העבודה נתחבבה עליהם כ"כ עד שרבים מן התלמידים עשו להם גנות בביתם בשמחה רבה.

הדוה"ח השמיני (לשנת 1909)

בה"ס של חברת־העזרה בא"י עומדים כיום בעצם שגשוגם. רוח הזמן הישן שמצאה את בטויה בחדר ובחלוקה הולכת הלוך והתרופף. רוח הזמן החדש שהתחילה מנשבת בארץ דחתה את צורות החיים הישנות — אם על ידי תקנות יסודיות ואם על ידי צורות חיים חדשות.

איבולוציה זו, שהיא בבחינת הכרח היסטורי, נעוצה עוד בימי שלטון תורכיה הישן. התקופה החדשה רק מחישה את התהליך הזה בכל הארץ, ובה במדה נכרת השפעתה גם בא"י.

בתיה"ס של „העזרה" מוכתרים בהצלחה, משום שנוצרו ונתבססו ברגע תמורה היסטורית ועל יסוד השאיפה לאחד את הכחות החיוניים של העבר עם הכחות העצומים של ההוה. אסור על הרוח החדשה ועל המסורת הישנה להיות סותרות זו את זו. אדרבא, עליהן להתלכד לחטיבה שלמה אחת בחיי היהדות הא"י. — — —

חברת „העזרה" תומכת בכ"ה בתי"ס ומוסדות חנוכיים אחרים, בתשעה מקומות־ישוב בא"י (ובסוריה) בעיר ובכפר: בירושלים, יפו, רחובות, חברון, צפת, חיפה, טבריה וגדרה.

בירושלים, המטרופולין ומרכז היהדות הא"י, יש י"ג מוסדות, ביפו ארבעה, במוסדות „העזרה" מבקרים כיום אלפים תלמיד ותלמידה. מספר כתות־ההוראה 134 — — —

את אפיו של מפעל בתיה"ס של „העזרה" יש להגדיר בדבור קצר אחד: חברת „העזרה" שואפת לעזור ליהודי־המזרח להקים בתי"ס ההולמים את צרכי מולדתם. עובדה משמחת היא, שחברת „העזרה" מאחדת במוס־דותיה את שני היסודות הנבדלים של היהדות הא"י, את האשכנזים ואת הספרדים, וכמו כן את המעמד העני והעשיר גם יחד. אף בגני־הילדים מתאחדים ילדי העדות השונות לחטיבה אחת. על גן־הילדים במזרח למלא תפקידים שונים מאלה אשר לגן־הילדים האירופי, ע"כ היתה דאגתה הראשונה של חברת „העזרה" להרחיב ביחוד את בסוסו של מפעל החנוך בגני־הילדים, כי הם הם היסוד אשר עליו יושתת בית"ס העברי.

על בתיה"ס במזרח לחנך את תלמידיהם בהתאם לצרכי מולדתם, עליהם להקנות להם את ידיעת השפות המתהלכות בארץ ועם זה גם אותה ההשכלה הדרושה לו לתלמיד בכדי לבוא במגע עם עולם התרבות הרחב. לתלמיד דרושה, איפוא, מלבד השפה העברית, — הערבית, ובמדה ידועה התורכית, וגם ידיעת השפות התרבותיות.

כחות־ההוראה הבאים מאירופה לא יוכלו למלא את הדרישות השונות והמרובות האלה. רק מורים ילידי המזרח וחניכיו, המוכשרים הכשרה מיוחדת לתפקידם, יוכלו לבצע את התעודה החשובה הזאת. ההנחה היסודית להגשמת תכנית בית"ס שלנו הונחה, איפוא: יסוד סמינריון למורים במזרח, מוסד אשר יחנך ויכשיר את המורים המיוחדים הדרושים לארצות הקדם.

ביהמ"ד למורים, שנוסד בשנת 1904, ממלא את תעודתו במדה נעלה. רוב החניכים הם ילידי־הארץ, הגרים כמעט מבלי יוצא מן הכלל בבתי־הוריהם בא"י. מעוטם הם מבני המהגרים שעלו לא"י מרוסיה, מרומניה, מפרס וכו'.

הננו נגשים עתה להגשמת תעודה חדשה, שאינה סובלת כל דחוי,

והיא: יסוד בית־מדרש לגננות, אשר בו תחונכנה בנות הישוב היהודי לעבודת־חנוך בגני־הילדים ובבתיה"ס שבא"י — — —

עלינו לחזור ולהדגיש כאן עוד זאת: מפעל בתיה"ס של חברת־„העזרה", אשר נתכונן והוגשם מראשיתו באופן נעלה ע"י המנהל מר א. כהן, לא היה נתן להתקים אלמלא התאמצו כחות־ההוראה שלנו לשפר ולהעלות את רמת־החנוך בארץ ואלמלא נמצאו לנו אנשים ועדות מסורים ופעילים כל־כך. ולכל העוזרים על ידנו ומטפחים את מפעלנו אנו מחזיקים טובה.

על שלשת גני הילדים בירושלים

מלבד הברכה שקובעים שלשה גני־הילדים של חברת „העזרה" שמתחנכים בתוכם מאות תלמידים לפי דרישות הפדגוגיה המודרנית, הנה מתחילה השפעתם המתגברת להיות נפרת ומורגשת יותר ויותר. בזמן האחרון נוסדו כאן חדרים מודרניים לילדים רכים בשנים, ובאחדים מהם מעסיקים את הילדים מחוץ לשעורי הקריאה גם בעבודה פרבלית ובלמוד שירי־גן. מנהלי החדרים האלה אינם יכולים להשתחרר, אמנם, מדעותיהם הקדומות על החנוך, אך יש לקדם בברכה גם את המעט אשר שאלו מגן־הילדים המודרני כי אות לקדמה הוא להם. — —

שלשת גני־הילדים הנ"ל מונים כשלש מאות ילדים ומספר מורותיהם העוזרות על ידן עשרים ואחת.

ביה"ס לבנות

בראשית שנת־הלמודים החדשה נוסדה על יסוד תכניתנו מחלקה רביעית, הכותרת של שלש המחלקות הקימות. עם זה היה עלינו לפתוח גם כתה מקבילה למחלקה א' (לשנת הלמודים הראשונה) מספר התלמידות בס"ה מאה תשעים וחמש. מלבד מר זוטא ולוי כהן מלמדים בביה"ס הזה הגב' נחמה קטינסקי — עברית, החזן אידלסון — שירה, מר גולדשמיד — התעמלות, הצירת מרת סלפין — ציור, ועבודת יד — הגב' תרצה קטינסקי.

ביהמ"ד למורים וביה"ס למסתר

ב־19 למרס נסתימו בחינות־הגמר של הסמינריסטים. ארבעה מהם עמדו בבחינותיהם בהצלחה.

בחדשי־החופש ערכו תלמידי המחלקה הראשונה והשניה של הסמינר טיול לעין־גדי וטיול שני לבאר־שבע ולעזה. מטרת הטיול השני היתה בעיקר הכרת החקלאות.

אגודת תלמידי־הסמינר, „מוריה", ממשיכה בלי הרף בעבודתה הפוריה. הנשפים הספרותיים גורמים ספוק רוחני רב.

שעורי־הערב שנוסדו ע"י אגודה זו משמשים מקור־ברכה לרבים מן המבוגרים.

אליהו ספיר

לאחר קנית מגרש הטכניקום הציע לי ספיר לקנות בשותפות עמו לכהפ"ח חמשת אלפים אמה קרקע בקרבת המגרש, והקרקע הזאת היתה עולה לנו אז בסכום של שמונת אלפים פרנק לערך. דחיתי את הצעתו: הרחק מן הכעור ומן הדומה לו; לא רציתי שירננו אחרינו כי השתמשנו בפעולתנו הצבורית לטובתנו הפרטית. וכאשר שלחו לו עפ"י הצעתי סכום של אלפים פרנק בתור מתנה בשביל טרחתו המרובה בענין קנית המגרש של הטכניקום, כתב אלי ספיר: „ואיך אקבל מתנה כזו בתור שכר בעד עבודה צבורית? הרי בלאו־הכי מרננים אחרי שאני דוחק רגלי אנשים שפרנסתם בכך". נועצנו יחד, ולבסוף החליט להשתמש בכסף זה — בצרוף עוד כספים שהגיעו לו בעד עזרתו בתור מומחה לקנית קרקעות — לשם קנית מגרש לגן־ילדים של חברת ה„עזרה". בטוחים היינו שאת הכסף הדרוש לבנין הבית תמציא לנו החברה בזמנו. ובאמת נמצא במהרה נדיב ממנהיגי החברה שנדב את הכסף בשביל בנין הגדר. במכתבו מיום 13 לינואר 1910 הודיע ספיר, שהמגרש נקנה ושהוא נמצא על גבעה במרכז הישוב הנשקפת על פני העיר והים, ומצדדיו שני רחובות גדולים, וגובל הוא את השכונה החדשה „אחוזת בית" והשכונות הישנות „נוה שלום" ו„נוה צדק". ימים מועטים לפני מותו שלח ספיר לברלין גם את התכנית לבנין הבית.

ידיד נאמן היה לי ספיר ויקר ללבי. את זה ידעו כל מכיריו, וכאשר מת מיתה חטופה שלח לבונטין טלגרמה אל לוי להודיע לי בזהירות הדרושה ע"ד מותו של חברי. מהרתי ליפו בחברת לוי. ערב שבת היה,

ולמרות זריזות העגלון אחרנו לבוא להלוית המת, כי כבר העבירוהו לפתח־תקוה להביאו שם לקבורה, כי שם ביתו והוא היה אחד מעסקניה הראשונים של המושבה. ישבתי כיומים בפתח־תקוה כדי להשתתף באבל המשפחה. לקחתי חלק גם בהספד שערכה לו הנהלת הבנק. בדברי בדו"ח ל„עזרה" הערכתי את האבדה הגדולה שאבדה לישוב העברי במותו של ספיר. הוא ידע את תנאי הארץ לכל פרטיהם ומשפטו היה נכח ומבוסס; היה עובד חרוץ שלא ידע לאות ובשכלו הזך, בנסיונו המרובה ובידיעותיו העשירות עזר הרבה להתפתחות הארץ. מוסדות ה„עזרה" — בית הספר וגני הילדים — היו תמיד קרובים ללבו, ולטובתם הקדיש זמן רב וגם מהשאלות הפרטיות הנוגעות להם לא הסיח דעתו. אחרי מותו העבירה אלמנתו בפני את המגרש של גן־הילדים ע"י פרטיכל בקונסוליה הגרמנית ביפו על שם חברת „העזרה",— מה שלא הספיק ספיר עצמו לעשות בחייו.

האם זוכרת העיר תל־אביב את המתנה הזאת?

ההרצאה האחרונה שהשתתף בה ספיר (בדו"ח של „העזרה" בשנת 1910) מציינת בספוק רוחני את התקדמות שני המוסדות.

על שני הגנים הישנים נוסף גן שלישי בשביל ילדים שאינם זקוקים לרפוי־עינים. מספר הילדים היה בגן הראשון — 136, בשני — 113 ובשלישי — לילדים בלי מחלות עינים — 72. עם זה ממשיכים את עבודת הרפוי בגני הילדים הראשונים ע"י רופאים מומחים, ויש לקוות שבמשך זמן קצר יהיה גם אחד משני הגנים האלה נקי ממחלות העינים. בעבודת הועד של גני הילדים משתתף יעקב שלוש והוא — המומחה בגזברות עסקי־הבנק — גם הגזבר של גני הילדים וממלא אף את תפקידו זה בחריצות וחבה.

גם בבית הספר נכרת התקדמות הגונה. בין חמשים התלמידים שנתקבלו מחדש יש מספר מסוים מאלה שיצאו מן „החדרים" ובית ה„תלמוד תורה". גם מספר הספרדים עלה מארבעה עשר לעשרים ואחד. ההגירה מן הארץ כמעט שפסקה בשנה זו, ולרוב הורי התלמידים יש אחיזה בארצנו. הוראת הערבית נמסרה ליד האדון מני, שנתמחה במקצועו. בשמחה רבה נתקבלה הידיעה, שתכנית בית־ספרנו עומדת להתרחב

ולכלול בתוכה גם הוראת מלאכת־יד, כדי להכשיר את התלמידים לכניסה לטכניקום בחיפה.

משתעשעים אנו בתקוה, שבית־ספרנו יתפוס מקום חשוב בין מוסדות ה„עזרה" ושיסייע להקים דור שתהא לו אחיזה בארץ ושיוכל להתפרנס בה מעבודתו.

תלמוד תורה

בשפור הת"ת של הספרדים ושכלולו ראיתי תמיד אחד מתפקידי העיקריים. עוד לשכת ב"ב השתדלה בזה, ועם יסוד הסמינר השתתפנו ביסוד מעין מכינה קטנה, והמורה בו היה אהרוני, ובודאי עוד ישנם תלמידים שזוכרים אותו לברכה, כי הוא היה מורה להועיל — אבל לבו נמשך אחרי החיות והצמחים. המצאתי סכומים למטרה זו, שעלו לארבעת אלפים פרנקים לשנה אחת, אך כונתי היתה: לסדר את כל עבודת הת"ת על חשבון ה„עזרה" ועל יסודותינו, כולו עברית, ורק בצרוף למוד השפה הערבית. אמנם עוד חסרים היו לנו המורים, חסרון שיכול להמנות יותר ויותר מדי שנה בשנה. והנה באו מפריעים לרגל המחלוקת בתוך העדה גופה, בענין בחירת החכם בשי, שנמשכה שנים רבות, וגם מצד בא כח הפקוא"מ באמשטרדם. השליח הזה, הגבאי, מאמשטרדם, התקנא בנו ובמפעלנו, והוא איים והצליח באיומיו, שהעדה הירושלמית תקופח בהכנסתה מצד אמשטרדם. „ולהזיק כחו גדול" — כך חשבו הירושלמים, אך טעו אפילו בזה. הפקידים מאמשטרדם לא שמעו לדבריו וגם לא סמכו על מעשיו; כי לא באמשטרדם בחרו בו אלא בפרנקפורט. על האיש הזה היה ר' שמואל סלנט אומר: „את מי שלחו לנו אנשי אמשטרדם? איש פוליטי? אנשי „פוליטיקה" איננו חסרים ב"ה. גדול בתורה? נו, כל בן ישיבה הוא בן תורה כמוהו. אלא מה? שדוך של יחוס ועושר — והנה בא החכם הזה ואומר לנו: הכסף שלי — לי הוא, אך על כספכם בועד הכללי אף אני אחוה דעה. ובכן לעוץ עצות בא לכאן — ולעצותיו אין אנו זקוקים". ור' יואל משה סלומון היה מוסיף: „בכל זאת יתן לנו את עצתו, איך נפטר ממנו". למרות כל אלה הוטב מצב החנוך בת"ת בהרבה, בעזרת חבר המורים משלנו, וביניהם רבים מגומרי הסמינר.

בירושלים קמו לנו מפריעים; כנגד זה היה יפה חלקנו בחברון,

וביחוד מן היום שבא לשם פושינסקי. אף ההורים האשכנזים שבחברון שלחו את ילדיהם אל הת״ת ללמוד עברית, חשבון, דברי ימי ישראל ומולדת, — מה שלא היו עושים אלמלא היה שם בי״ס מודרני.

גם הת״ת של הגורג׳ים היה כולו משלנו והיה מסודר על פי שיטתנו בהוראה. התקדמות רבה נפרה בהשתתפות העדה בתרומות לטובת המוסד הזה, ובראשה חכמישוילי, סוחר אמיד ואיש יקר. כל הלמודים נלמדו שם בעברית, אך במקום הערבית למדו בו תורכית, וטעם הדבר: השפה התורכית קרובה להם יותר. אנחנו לא התנגדנו לכך, כי סוף סוף גם ידיעת התורכית היתה לתועלת ללומדיה מקרב אנשי ירושלים, והיה ביכלתם להתקרב אל פקידי הרשות שבאו מקושטא.

בית מדרש לרבנים

אמרנו להביא תקון מוחלט בבתי הת״ת של הספרדים בכל ערי תורכיה על ידי יסוד בית מדרש לרבנים. על חניכי בית מדרש זה לבסס ולתקן את בתי הת״ת הקימים בכל עדה יהודית, ומלבד זה — להיות גם רבנים, מורי הוראה, ובאי כח העדה לפני הממשלה. אמנם היה סמינר בקושטא, והמנהל היה איש מלומד ויקר המזג — הלא הוא דנון, אך הוא עצמו הודה לי, כי לא מקושטא תצא תורה. ״קחני לירושלים! — בקש אותי — שם אוכל לפעול תחת הנהלתך״. שמתי עיני בו, אך לא בתור ראש המוסד, כי אם בתור אחד המורים של מקצוע מיוחד. לא חפצתי, כי המבקרים ימצאו בו פסול, כי אינו חרד אדוק והוא משכיל וחפשי יותר מדי בחקירותיו וכתביו. לקחתי לי שני רבנים מובהקים מירושלים: קוינקס, למדן מובהק, ומשנהו הרב עוזיאל. כאשר הלך זה ליפו על פי המלצתי, בא במקומו החכם י. לוי. אך באמת את כולם חשבתי רק למורים מומחים, כל אחד במקצועו, אך לראש של ביהמ״ד לרבנים חפצתי לבחור בגאון מפורסם מרוסיה. גם ״רב צעיר״ לא בא בחשבוני כמנהל בית מדרש בירושלים, כי אם כאחד המורים, אם כי בזמן ההוא התפעל ר״מ פינס הרבה מכתביו של זה.

המורים היו, מלבד קוינקס ועוזיאל: רבין, פינס וליפשיץ. מן התלמידים שנכנסו היו שלשה מישיבת אדרינופול, אחד מסלוניקי; תלמיד אחד מפיליפופולי נכנס אל המכינה. הרעיון של בימ״ד לרבנים מצא

תומך נלהב בר׳ רפאל גוץ, והוא נשאר ידידי וידיד ה״עזרה״ גם לאחר ההתקפה בשל הטכניקום. ראיתיו באחרונה באפריל 1914, והוא מסב על שלחני בליל שבת ומדבר מרורות נגד ההתקפה. ״אם אתן כספים חדשים— אמסרם דוקא לד״ר נתן, והפקידות ביד אדוני״. בעיני גוץ היה ביהמ״ד מודרני יותר מדי. גם הוא רצה כמוני לראות בראש המוסד גאון מובהק, שאיש לא יטיל ספק בגאונותו. הוא שם עינו בר׳ אברהם אהרן הכהן בורשטין מטוריג אצל קובנה, והביא אותו לברלין. אחרי חליפת־מכתבים הודיעני בטלגרם ממוסקבה, שהוא בא לברלין ויתאכסן במלון ״בריסטול״. לקחתי גם אנכי חדר במלון זה, להיות סמוך אליו, כי אהבתי את האיש וחברתו. עליו היה לבוא באמצע הלילה; אך את שעת בואו לא הודיעני. בתשע בבוקר שאלתי, אם בא גוץ — ויענוני: כן, בא וכבר הלך. חשבתי שהלך אל אחד מידידיו או לשם עסק דחוף. בשעה עשר שב אל המלון, והנה הוא מספר לי, שהוא בא ממשרד ה״עזרה״ ונדב חמשים אלף פרנק, כפי שהבטיח לי, לטובת ביהמ״ד לרבנים. ״לא חפצתי להטריחך בבוקר, וגם — בינינו לבין עצמנו — פחדתי, שמא יעלה לי הדבר יותר, אם אתה תהיה באותו מעמד. הבטחתי חמשים אלף ונתתי, ועכשיו נדבר על ראש הישיבה״. — וכבר היו לי חלופי מכתבים גם עם גוץ וגם התראיתי עם הרב ר׳ חיים עוזר מוילנה, שנזדמנתי עמו בויסבדן. ראיתי את הרב בורשטין פעם אצל גוץ, שוחחנו, ולמחר בשעה עשר היה עלינו ללכת ביחד אל הד״ר נתן, שלבו היה נתון לעניני הת״ת בתורכיה. בהכנסי לחדרו של גוץ לא הכרתי את הרב בורשטין. היו לו פנים אחרות; גוץ גלה לי אחר כך את הסוד, שאי אפשר היה להציג אותו לפני נתן במלבושיו שהביא עמו, ועל כן נתן לו ממלבושיו שלו וגם עזר על ידו בלבישה ובקשור העניבות. ועד ״העזרה״ לא עמד עם הרב על המקח, והקציב לו את המשכורת, שנקב בשבילו רפאל גוץ. בפני נתן גוץ להרב כמה וכמה הוראות: ״אתה תהיה ראש הישיבה, אך תפקידך הוראה, רפרזנטציה, וכל מה שיאמר לך הא׳ כהן תעשה לטוב לך. אל תתן שיכניסוך בעניני העדה הירושלמית, ואפילו בשאלות הוראה אל תכניס את ראשך, ובטוח אני, שסופך להיות ראש הרבנים בירושלים, כי אין גדול בתורה כמוך״. היינו גם בחברתו של ר׳ חיים עוזר, ואף הוא העיד עליו, שגדול בתורה הוא. גוץ אמר דברי מוסר לר׳ חיים עוזר, על שאין הוא שוקד בתורה ומקדיש את רוב

זמנו לעניינים פרטיים (בוררות וכו'). ר' חיים עוזר בקש את גוץ שלא לבייש אותו ברבים, אך גוץ השיב בידידות: ראוי הוא ר' חיים עוזר לדברי מוסר אלה. והתחיל מתפלפל עמו בדברי הלכה.

הלכתי עם גוץ לבקר את הפילוסוף הרמן כהן, ואתנו הד"ר א. מיטווך. גוץ הכיר והוקיר את ה. כהן וגם ה. כהן הוקיר את היהודי הסוחר־הלמדן הזה: אחדים מקרוביו למדו אצל הרמן כהן פילוסופיה. רעיון ביהמ"ד לרבנים בירושלים מצא חן בעיני הפילוסוף.

בעזבו את ברלין לויתיו. כאשר קבל את החשבון מאת בעל המלון ושלם, שאלני, כמה שלמתי אני בעד חדר? אמרתי לו: ששה מרקים. ו„איזו חוצפה היא לחשב לי את החדר בשלשים ושנים מרק"? — חרף את בעלי המלון. ורוב דרכנו אל התחנה היה מלא כעס. „מילא, חמשים אלף פרנק הבטחתי, וחייב הייתי לפרוע, ופרעתי בשמחה, אך שלשים ושנים מרק ליום בעד כרטיס־הבקור של ג'מס סימון — יותר מדי".

הלכתי עם גוץ אל פיינברג להשיב לו בקור. גם הוא ידידי מאז, מבקורו הראשון בירושלים. הוא בא לירושלים ונתאכסן במלון קמניץ. את המצות הביא עמו מאודיסה. בזמן ההוא היה הדבר לפלא. שנים אחדות לאחר בקורו של פיינברג בא אחד מקרוביו, שלזינגר, צעיר נחמד, בן עשירים, אך כלתה פרוטה מכיסו, ואני הלויתי לו 500 פרנק. פיינברג הכיר לי טובה על כך. גוץ עשה „שנוררות" אצל פיינברג בשביל ה„מעון ליתומות", וכמובן בהצלחה.

תמיכות

עפ"י הצעתי ובקשתי הסכים ר' רפאל גוץ להקדיש מכספו, מלבד חמשים אלף מרק לבנין ביהמד"ר לרבנים, עוד עשרת אלפים לשנה לסטיפנדיות. שאלת התמיכות בסמינר הטרידה אותי מאד במשך כל השנים, והרבה עמלתי עד שהעליתי את קרן הסטיפנדיות עד לסכום קרוב לתשעת אלפים פרנקים. מספר התלמידים הבאים מן החוץ וזקוקים לתמיכה היה גדול ממה ששערנו תחלה. היו גם תלמידים שהאמינו ובטחו בתמיכות מחו"ל או בכח הסתפקותם במועט וגם העלימו דבר מצבם, — אך לא יכולנו לעזבם לגורלם, ושאלת התמיכות היתה אחת השאלות שדכאו אותי. בשביל ביהמד"ר לרבנים קבלתי הבטחה של גוץ, — והנה

באה המלחמה העולמית והפכה את הקערה על פיה. אמנם החזקנו במוסד גם בימי המלחמה, אך לא בא לשכלול הדרוש והמקווה. אחד מגומרי ביהמד"ר לרבנים שמש שנים אחדות בתור סגן ולבסוף בתור חכם העדה התורכית בוינה, וזה שנים אחדות שהוא משמש במשרה זו בקהלה הגדולה של המהגרים הספרדים בפריז (קהלה בת שלשים אלף נפש) ונושא בעולה, וביחוד בעול העניים הזקוקים לתמיכה.

בתור פרוזדור חשוב לביהמד"ר לרבנים חשבנו את ה"חדר תורה", — המוסד שיסדו בעלי־בתים בירושלים לשם למודי התלמוד של בית הת"ת הרגיל, בתוספת שיטה מודרנית ולמודים ריאליים. על־אדות חדר זה היו לי זמן־מה חלוקי דעות עם פ. נתן, שלא ראה צורך במוסד זה בצדו של בי"ס למל. הוא כותב: "אם הורים אמידים רוצים להחזיק בית ספר ממין זה — מה טוב ומה נעים, תבוא עליהם ברכה, אך אין אנו רואים נחיצות רבה לתמוך במוסד כזה". ואני בשלי: על חברת "עזרה" לתמוך בכל בי"ס הממלא את הדרישות היסודיות של הפדגוגיה וההיגיינה. השתמשתי ביציאתו של נתן לניו־יורק בתור אורחו של י. שיף, וכתבתי ישר לג' סימון בענין זה, כאילו הדבר נוגע לי ולנפשי. אך מעשה שטן חלה נתן בניו־יורק ושב לברלין לפני הזמן שקבע, ובמקום מכתב מג' סימון אני מקבל טלגרם מפ. נתן (הוא הבין את תחבולתי): (נדחה) abgelehnt. ואולם "חדר־תורה" לא נתבטל ולא נדחה. כתבתי שוב ארוכות בענין זה, וסוף סוף באה התשובה מנתן עצמו: (נתקבל) angenommen. הוא לא נתביש לבטל את דעתו מפני דעתי בעניני חנוך; ולא עוד אלא שהכניס את כלכלת המוסד הזה לתוך תכנית החברה. היו ימים טובים למוסד הזה כאשר בא הד"ר מהרשק לשמש בהוראה ובהנהלה, ועמו עוד מורים מגומרי הסמינר. המוסד החזיק מעמד גם בימי המלחמה, וגם בו מלא הרב חיים מיכל מיכלין את תפקידו בהצלחה רבה.

כחות הוראה (חדשים גם ישנים)

ד"ר ישראל שפירא, שנתקבל בשנת 1907 למורה בסמינר עפ"י המלצת הפרופיסור נלדקה בשטרסבורג, היה איש נוח לבריות, וגם ידע להרצות פרק בדברי ימי ישראל בעברית שוטפת, אך לא הסתגל להוראה, ומכל שכן שלא ידע להשליט משמעת בכתה. אמרו עליו, שלא ראה ספסל

של בית־ספר עד בואו לירושלים, כי נכנס לאוניברסיטה ישר מן הישיבה. כתבתי לחברת „העזרה": „עם כל הכבוד שאנו רוחשים לנלדקה" — „סמיכות הוראה" מצדו אינה מספיקה לצרכינו", ובקשתיה שתמציא לשפירא, עפ"י מכתבי־המלצה, משרה אחרת שתהלום אותו יותר מן ההוראה. שלחו אותו לניו־יורק, ויעקב שיף המציא לו משרה בספריה בושינגטון ושם מצא מנוחה כי טוב.

אחרת היתה הכשרתו של ישראל רבין, שנכנס להוראה בתחלת החורף 1909. לאחר ששקד על למודיו בבית־המדרש לרבנים ובאוניברסיטה בברלין, עבר לאוניברסיטה בברן וגמר שם את למודיו בהסטוריה, גיאוגרפיה ופדגוגיה, וגם שמש אח"כ עפ"י עצתי בהוראה בבית־ספר בנוישטל.

יחד עמו נתקבל המורה הראשי טכויאר שבא למלא את מקום רוטנברג. זה האחרון לא הספיק ללמוד עברית, כי חברו המורה האקדמי שקבל על עצמו לחנכו בעברית לא בא, מסבת התנגדותו של הפרופיסור ברליוֹר. שמתי תקוותי בטכויאר, שהזמנתיו אלי לוויסבדן. הכרתי את אביו הלמדן, שהיה המורה הראשי של הסמינר בווירצבורג. גם בנו זה היה בעל השכלה רחבה, והספרות העברית היתה קרובה ללבו. מעלה יתרה היתה לו שאהב את הארץ. גם חבריו וגם תלמידיו כבדוהו. רוע המזל גרם, שלא הוציא אפילו שתי שנותיו בסמינר: קרהו אסון בחיפה — נדקר ע"י ערבי בחשכת הלילה — והוכרח לצאת לשם רפוי לגרמניה.

בשנת 1910 נכנסו להוראה אליעזר מאיר ליפשיץ והד"ר ישראל ווינברג. את ליפשיץ הכרתי לדעת ע"י חליפת מכתבים בענין הספריה. באחד ממכתביו שאל אותי, אם יש משרה בשביל איש השואף לעלות לארץ, אוהב את ההוראה וכבר יש לו נסיון בה. תאר לי את כל מעלות האיש ולא העלים את החסרון שיש לו — שהוא לקוי ברגלו האחת. מתוך מכתבו הכרתי, שהמועמד הוא הכותב עצמו. גם הרב ד"ר מאיר מונק בלמברג, שהכרתיו מאלטונה, בא אלי בכתובים להמליץ על ליפשיץ והעיד עליו שהעמיד תלמידים בעירו. החלטתי לקבל אותו כמורה לדברי ימי ישראל, לספרות העברית, מקרא ותלמוד.—ישראל ווינברג ששרת כבר בש' 1907/1906 בבית הספר למל, חזר באפריל 1907 לאירופה והמשיך את למודיו תחלה בברלין כתלמיד מן המנין של האוניברסיטה ואח"כ באוניברסיטה בברן. מקצועות־למודיו היו: גרמניסטיקה, הפילולוגיה של השפות

החדשות והכלכלה המדינית. נוסף על זה עסק עפ"י הוראתי בלמודי המסחר בבית המדרש למסחר בברן.

בתחלת שנת 1911 נתקבל הד"ר א. י. ברוור, שלמד באוניברסיטה בווינא היסטוריה וגיאוגרפיה, ואת למודי היהדות בסמינר לרבנים, ושרת אח"כ שנתים כמורה־עוזר בגמנסיון בטרנופול. מקצועות הוראתו בסמינר היו בעיקר: היסטוריה וגיאוגרפיה ופסיכולוגיה.

על פי המלצתו של רפאל גוץ הוזמן רבין בסוף הקיץ 1911 למלא משרת מנהל של הסמינר לרבנים באודיסה. במקום טכויאר בא בשנת 1911 המרשטיין, שלמד בברלין ובפרייבורג את מדעי־הטבע ומתמטיקה וגם עבד שנת נסיון בהוראה בברלין. המרשטיין עדיין היה צעיר, אבל הברלינאי הזה ידע לדבר ולהורות בעברית.

בינתים נעשו הגדיים תישים, ותלמידי הסמינר היו באים לשמוע שעורים לדוגמה אצל חניכי הסמינר לשעבר — כגון חנינא מזרחי, קיפניס ועוד. המורה פ. וואורסט ידע לעניין את התלמידים במקצועותיו — תורת הצמחים והחיות — התעניינות מרובה, והתלמידים לא מצאו כל קושי לתת בעצמם שעורים במקצועות אלה בעברית, דוגמת השעורים שנתן לפניהם וואורסט בביה"ס למל בגרמנית. הנאה מרובה נהנו התלמידים משעוריו של בנצינגר בארכיאולוגיה העברית ומהשעורים של רוקח בחימיה וגם בפיסיקה — שעורים של הסתכלות במלוא המובן. רוקח ידע את המקצועות האלה גם למעשה, כי מקצוע "הרקחות" היה מקצוע אביו, ובמובן מדעי גם מקצועו, והוא שעזר תמיד למורים האחרים בשמוש המכשירים. אף עברית ידע על בוריה. הנסיון הורני, שחניכי הסמינר היודעים עברית כהלכה מוכשרים ללמד בעברית את כל מקצועות הלמודים שרכשו בהם ידיעה הגונה מתוך התעניינות, אע"פ שלמדו אותם בגרמנית. לא היה אף אחד מתלמידי הסמינר שהיה מסכים לותר על השעורים של בנצינגר ושל וואורסט.

בשנת 1912 חלה י. מ. פינס את מחלתו שמת בה. נסע לרוסיה ושב והגיע עד יפו, ושם נפטר אחרי מחלה ממושכה. התאבלתי על פטירת האיש הזה המיוחד במינו, — תלמיד־חכם, רב כשרונות והוגה דעות. תמים דעות היה עמי ומסור אלי בכל נפשו. השתתפותו בעבודת המוסדות היתה לברכה. — במקומו בא הרב ד"ר פרנקל ממינכן, חניך הסמינר לרבנים

בברלין, למדן וחוקר. אף הוא לא האריך ימים במשרתו. שעוריו של פינס עברו באופן ארעי לחבריו בהוראה, ורק בתחלת שנת הלמודים 1915/1914 נתמלא מקומו ע"י הרב ד"ר טויבר, שהיה „צנא מלי ספרי".

ד"ר א. מזיא, רופא ובלשן ועשיר מופלג, קרא שעורים בהיגיינה בין בסמינר ובין בקורסים לגננות. „אסיא דמגן מגן שויא"—והוא הדין גם במורה, ולכן קבל ד"ר מזיא את משכורתו כאחד המורים, לפי התקציב שנקבע למשכורת המורים האקדמיים והמורים לעברית — באין הבדל ביניהם. אל ביה"ס היה בא לעתים קרובות רכוב על סוס. בהיותו עסוק מאד ברפואה, היה נותן את שעוריו עפי"ר ביום הששי אחרי הצהרים ובערבים, — ואע"פ שהשעות האלה לא היו נוחות לתלמידים, היו נהנים משעוריו ומידיעותיו הבלשניות, כי יותר משהיה יוצר מלים חדשות היה מגלה נצורות מאוצרות הספרות העברית. בשעות ההוראה היו התלמידים רושמים ביחד עמו את המלים, ואולי היה זה היסוד למלון המונחים הרפואיים בעברית שהניח בכתובים אחרי מותו. התלמידים היו מתפלפלים עמו, כי לא היה מן הקפדנים.

המורה לתורכית היה יוסף פניזיל, בנו של הרב רפאל פניזיל. הוא גמר את חוק למודיו בקושטא ולמד שם גם בבית המדרש לרבנים. היה כמעט היחיד בירושלים שהורה תורכית כהלכה. נתן שעוריו בביה"ס למל, בסמינר ובביה"מ לרבנים.

צרפתית לימד שנים אחדות מר לוי, המנהל של בי"ס ה„אליאנס". אנגלית למד שנים רצופות ד"ר שפר — מורה דיקן, ששמש בהוראה גם בביה"ס הגרמני.

כמורה למלאכת־יד נשלח ע"י הקרן של סימון בהנובר ארתור שמידט ממינכן, — בקשו בכל גרמניה מורה יהודי למקצוע זה ולא מצאו. המורה שמידט היה מן המעולים במקצועו בגרמניה. הוא גמר את חוק למודיו בבית־ספר ממלכתי לאומנות, עבד עבודה שמושית ארבע שנים בנגרות, בפסלות ובשרטוט ועסק אח"כ במשך שלש שנים בהוראה במינכן. למוד מלאכת־יד — הן במקצוע הנגרות והן במלאכת הכריכה — נתחבב על התלמידים של בתי הספר בירושלים וביפו, וכמה מהם הוכשרו להוראה במקצוע זה. — הקימונו בנין קטן מיוחד למלאכת־יד במגרש ביה"ס למל; ומכשירי־למוד, שלחנות־נגרים, וכלי־אומנות חדישים נשלחו מברלין

ביד רחבה. מראה הבית וסדריו עוררו ופתחו בלב התלמידים רגש של אהבה לסדר ומשטר.

הגנים והקורסים לגננות שוכללו ע"י המורות ברודא ופיינסוד, שהש־תלמו כל־צרכן בברלין.

זכות הכניסה לאוניברסיטה לגומרי הסמינר ובית הספר למסחר

בהרצאתי לדו"ח של „העזרה" משנת 1911 כתבתי:

כאשר נוסד הסמינר בשנת 1904 היתה תכניתו לשלש שנות למוד מלבד המכינה. מן הזמן ההוא עד עתה נשתנו התנאים. לרגל הרחבת התכנית עמד הסמינר למורים בשנת 1908 על ארבע שנות למוד וכעת הוא עומד על חמש, ובית הספר למסחר על ארבע שנות למוד. תעודת הסמינר למורים וביה"ס למסחר היא לתת לחניכיהם השכלה מקצועית שלמה כדי שיוכלו להתפרנס במולדתם, לקחת חלק בהתקדמות התרבותית והכלכלית של הארץ ולסייע להרמת המצב הרוחני של סביבתם. ואכן, אם נתנה, יחד עם זה, לגומרי מוסדותינו אפשרות כניסה לבתי מדרש גבוהים שבארץ ובחו"ל, סימן הוא שפעולת מוסדות החנוך שלנו מתאימה למטרתם. ושני בתי הספר האלה ממלאים גם תפקיד של בית ספר תיכוני.

מגומרי מוסדותינו ישנם עכשיו ששה שלומדים בבתי מדרש גבוהים. מלבד אליעזר ילין, הלומד בפוליטכניקום בדרמשטט, ונהוראי מזרחי, הלומד באוניברסיטה בברלין, נתקבלו במשך השנה לבתי מדרש גבוהים: פ. חברוני (לאוניברסיטה בציריך), מ. בלינקי (לאוניברסיטה בקושטא), דוד כהן (לבית המדרש הגבוה למסחר בברלין), וכרמי אייזנברג (לבית הספר הגבוה לחקלאות בקושטא). — אל שמות אלה יש לצרף עוד רבים, וביניהם: ברוכין, שולמן, לייבוביץ, רייכרט (ששרת באחרונה כמורה בחיפה). ריבלין, בן־נתן, פוּשינסקי, לובמן, גרשון כהן, בן־ישראל, מרגלית, סוּקניק ועוד.

אנו שבעי רצון ביחוד, שמוסדותינו העומדים במחסה של גרמניה אושרו גם ע"י השלטונות התורכים. תעודות בתי־ספרנו מתאשרות ע"י השלטונות התורכים, ונותנות זכות־הכניסה לבתי המדרש הגבוהים בקושטא. אמנם, האשור מצד ראש משרד השכלה בא"י היה רק ארעי ומתוך טעות שטעה בפרוש החוקים החדשים שהוציאה ממשלת „התורכים

הצעירים", והאשור המוחלט מצד המיניסטר להשכלה בתורכיה בא רק לאחר בקורי בקושטא בקיץ 1913. הדבר לא היה קל ביותר. קשיים היו הן מצד המיניסטר להשכלה, והן מצד הצירים של אוסטריה וגרמניה. הוטל עלי להביא ראשונה לכלל הסכם את הצירות האוסטרית והצירות הגרמנית, כי ביה"ס למל היה אוסטרי והמוסדות האחרים היו גרמנים. הציר האוסטרי פלוציני החביב לווני לבית הציר הגרמני פון־ונגנהיים. הותרן פלווציני, זקן הצירים בקושטא, ותר על חלקה של אוסטריה במצוה זו לכבוד גרמניה: „אחרי רבים להטות", אמר, והרי בית הספר למל בבחינת יחיד הוא לגבי בתי־הספר של „העזרה" הרבים. בלוית ד"ר וובר, המזכיר הראשי בצירות גרמניה, נכנסתי למשרדו של המיניסטר להשכלה שוקרי־ביי. שוחחנו ע"ד האשור והוא הזמינני לבוא שנית אחרי יומים. באנו — והנה הפתעה: קרא לאחד הפקידים הגבוהים שבמשרדו, וזה הביא אתו תיק מלא נירות מיוחדים לבתי־הספר של אפרים כהן. הכרתיו מיד: הוא הוא ראש המועריף בירושלים שנתן לי בשעתו את האשור הזמני. שוקריי־ביי אמר לוובר: הנך רואה שהכרנו את האדון כהן, ואינך צריך לטרוח שוב בענינו; יבוא האדון כהן מחרתים לבדו, ואנחנו נסדר את הענין באופן רצוי לשני הצדדים. בינתים נגמר ביני ובין פון־ונגנהיים, שאני אסכים בפרינציפ להצעת שוקריי־ביי שתהיה לו רשות ההשגחה על בתי הספר, אך במסירת מודעה בינינו לבין עצמנו, שכאשר נוכח לדעת ביום מן הימים כי התערבות התורכים אינה נוחה לנו, תהיה הרשות לצירות הגרמנית למחות כנגד זה בטענה, שההסכם בא אך מצדי על דעת עצמי. למרות יחס הידידות שבין גרמניה ותורכיה לא הסכימה גרמניה לדרישת „התורכים הצעירים" לותר על הזכויות שנקבעו בקפיטולציות, ואחת הזכויות הללו היתה, שאין לתורכים להתערב בעניני המוסדות הנמצאים במחסה גרמניה. במשך שיחתי הפרטית עם שוקריי־ביי אמר לי, שהוא יודע את האופי העברי של בתי הספר של „העזרה", אך עם זה הוא מכיר גם את נאמנותי לתורכיה ואת המדרגה הגבוהה שעליה עומדים מוסדות־החנוך שלנו. האשור ניתן לכל בית־הספר אשר לאפרים כהן הגרמני, הנקובים בשמותיהם, ובאשור היה כתוב, כי לגומרי בית המדרש למורים ובית הספר למסחר יש זכות כניסה לאוניברסיטה, באשר המוסדות האלה, העומדים על ארבע או חמש שנות־למוד, ממשיכים את

תכנית הלמודים של בית־הספר למל, העומד על שמונה שנות־למוד, ותכניתם מתאימה לתכנית ליציון (המלה „ליציון" היתה בטופס האשור התורכי). והרי יצא דבר השוה לשני הצדדים. שוקרי־ביי אמנם לא כתב מפורש, שבתי הספר הם גרמניים, אך הודה שהם שיכים למנהל הגרמני אפרים כהן, וההודאה הזאת הספיקה לדרישת הצירות הגרמנית, שתוכל להתערב בענין על כל צרה שלא תבוא. כשאני לעצמי לא הששתי ל„צרות", כי כלל היה בידי להתנהג עם התורכים באותם הנמוסים הנהוגים לגבי פקידים אירופים — לא פחות ולא יותר, ואת מנהגי זה ידעו כולם להוקיר. מן היום ההוא לא היו תעודות־הגמר של הסמינר זקוקות עוד להמלצת הקונסול הגרמני, שהיה נוהג לכתוב בהן יחד עם אשור חתימתי גם דברים של שבח על ערכו של הסמינר, ותלמידינו לא היו צריכים בברלין להמ־לצתו של מר סימון (שדבריו היו נשמעים אצל הנהלת האוניברסיטה שם). מכאן ולהלן היתה הקונסוליה הגרמנית מסתפקת באשור חתימתי בהוספת הערה, שהסמינר ובית־הספר למסחר נתאשרו במדרגת ליציון מטעם המיניסטריון התורכי להשכלה ביום פלוני במספר פלוני. העתקה של האשור התורכי בצרוף התרגום הגרמני נשלחה בזמנה למיניסטריון לענייני־חוץ בברלין. אף אחרי עזבי את הארץ היה המיניסטריון הגרמני לענייני־חוץ מאשר את תעודת־הגמר שלנו, החתומות על ידי, באותו הנוסח שנתקבל בזמנו בירושלים. אשור זה היה לתועלת לרבים מתלמידינו עד לפני שנים אחדות: האוניברסיטות בארצות אחרות (אפילו באמריקה) היו מכירות בערכו הרשמי.

מעבר ביה"ס למל לרשות חברת „העזרה"

עם מות הד"ר הורוביץ נסתימה התקופה השניה של ביה"ס למל. באוק־טובר 1910 עבר ביה"ס למל לרשותה ובתור קנינה של חברת „העזרה".

את ההצעה להעביר את ביה"ס לרשות „העזרה" הצעתי עוד בסוף שנת 1908, וביתר תוקף — בקיץ 1909, כחמשה חדשים לפני מות הד"ר הורוביץ, בהיותי בפ"פ. אמנם, להצעתי היתה אז צורה אחרת: העזרה תקבל עליה את החזקת ביה"ס למל, באשר בי"ס זה הוא עמוד־התוך של מוסדותיה, והוא, הרב הורוביץ, חבר הועד הפדגוגי של חברת ה„עזרה", יהיה ראש הקומיסיה הזאת בפועל.

קשה היה עליו, על ד"ר הורוביץ, להפרד מעל ביה"ס למל אפילו פרידה למחצה, ואעפי"כ נטה באחרונה להסכים להצעתי, באשר ראה, כי יש לדאוג לפנסיה בשביל המורים — הוצאה נוספת, שקשה היה לחברה לגדול יתומים לקבל עליה את האחריות לכך. מתוך נמוק זה תמכה בהצעתי גם אשת הרב, היקרה בנשי זמנה.

ועוד דבר היה בהכרעת הכף לצד הצעתי: שאלת פג"ה ופתרונה. רבה היתה השמחה בהביאי בחצות הלילה של ערב־פסח (תרס"ד — 1904) את מתנת הד"ר סלוונדי מדירקהיים לפ"פ: אתחלתא דגאולה — חשבנו; אך השמחה לא ארכה, כי חברים נכבדים בועד התנגדו לכך ש„החברה לגדול יתומים" תטיל על עצמה משא כבד כל־כך. מפעל חקלאי, וביחוד כשהוא נעשה בא"י, דורש סכומים עצומים, ואין בכח החברה להכנס בעבי מפעל, שהוצאותיו לא נתנו לראותן מראש. שרלס הלגרטן דבר את דבריו מתוך נסיונות היק"א שהיה אחד מחבריה. הד"ר סלוונדי בא כמעט לידי יאוש, אך הד"ר הורוביץ החכם מצא מוצא מן המצב הרע הזה: החברה לגדול־יתומים תהיה רק הנאמנת על הקרן של סלוונדי, והגשמת המפעל תמסר לידי החברה למען־ציון, אשר נשיאה היה הרב הורוביץ עצמו, ומזכירה — מזכיר החברה לגדול־יתומים, אלפרד גייגר. ואשר להנהלת המפעל בא"י, הרי התנה לכתחלה, שתהיה זו מסורה לידי.

„קידרא דבי־שותפי" זו, אם כי לכתחלה היתה רק למראית־עין, כעין מכירת חמץ בערב פסח, לא עלתה יפה. נמצאו אנשים מסוג זה שישנו בכל בכל אתר ובכל מפעל, ה„מטיבים לדעת מזולתם"... הד"ר הורוביץ בקש את הד"ר פ. נתן לטפל בשאלה זו בעת בקורו בירושלים ולעזור לזו בקניה. אף באנו עד מהרה לידי החלטה לבחר באדמת פג"ה שע"י פתח־תקוה. על אדמה זו היו צריכים חניכים מספר של בית־היתומים וביה"ס למל להשתלם בעבודת־האדמה למעשה, וגם קורסים לחניכי הסמינר צריכים היו להערך; אולם האדונים מחברת למען ציון „המטיבים לדעת מזולתם", הרגישו בהתערבות ד"ר נתן מעין פגיעה בכבודם גם לא רצו בהשתתפת חניכי הסמינר בקורסים, והדבר גרם צער גם לד"ר נתן וגם להרב הורוביץ. בבקרי בשנת 9—1908 בפ"פ עמדתי על דעתי, כי פג"ה צריכה לעמוד רק בהנהלת החברה לגדול־יתומים, אשר תעביר את כל בית־היתומים על האדמה הזאת. גם הד"ר הורוביץ הסכים כי הגדול והחנוך בתוך חיים חקלאיים שקול בהרבה כנגד קורסים חקלאיים ואפילו כנגד

שנות עבודה מעשית אחדות. הצעתי זאת, שהועלתה ע"י הד"ר הורוביץ לפני חבריו בועד, יצאה עתה אל הפועל. חברת „העזרה" קבלה עליה את התקציב של ביה"ס, שלמה גם מחיר בנין בית־היתומים ומסרתו להוצאות הבנינים על אדמת פג'ה.

ע"י כניסת ביה"ס למל לחוג דאגותיה ומפעליה של חברת „העזרה" הוקלה גם עבודתי אני, כי עם כל הידידות ששררה בין ראשי החברה לגדול יתומים ובין ראשי „העזרה", קשה היה לי לעבוד לשני אדונים, — אע"פ ש„האדונים" היו בבחינת שותפים ועפי"ר סרים למשמעתי. מי שחושב, שברלין היתה מפזרת את כספה בלי בדיקה ובחינה של תקציב כל מוסד ומוסד, אינו אלא טועה. עם התכנית של כל שנה ושנה נטל עלי לעבד ולהגיש את התקציב, שהיה משתנה בכל שנה. לפני אשור הצעה חדשה, הקשורה בהוצאות חדשות, הייתי סר עפי"ר אל מעונו של ג'מס סימון, ודוקא בשלש אחרי הצהרים, בזמן ש„גבירים" נהנים מה„סיסטא", — והוא היה יושב ועפרון בידו ועובד עמי על חשבון ההוצאות הנוספות. — בכל זאת אין דומה מי שיש לו פת בסלו למי שאין לו, והמצב הכספי של חברת ה„עזרה" היה שונה בהרבה ממצב החברה לגדול יתומים.

הודות לרכוז המוסדות בידי חברת ה„עזרה" יכולתי להוציא אל הפועל עוד רעיון שהעסיקני, והוא: למנות סגנים אחראים למהלך הפנימי של בתי־הספר ולמלא בכך את מבוקשם של שני זקני החברים — ילין ופרס — שעיקר עבודתם היתה עד כה בביה"ס למל, ושרותם בסמינר היה רק מנוי לשעורין, אם כי לפי חשבון המשכורת של שעורי מורה־ראשי. עפ"י הצעתי נתמנה ד. ילין לסגן־מנהל הסמינר וביה"ס למסחר, וי. פרס — התלמיד הראשון ששב לכהן במוסד שלמד בו תחילה, מורה דיקן ומסוגל להנהלה — לסגן־מנהל של ביה"ס למל. — כדי שיתפנו לעבודת ההנהלה וההשגחה הופחתו שעורי־ההוראה שלהם.

מנויו של ילין היה מעשה רב מצד הנהלת ה„עזרה". חששתי מפני קשיים, לפי שידיעותיו בגרמנית לא היו מספיקות, וכבר העיר לי פעם נתן: „יד ימינך — כלומר ילין — כותבת אלי צרפתית, ובסגנון שאינו משובח". את חששי זה לא העלמתי גם משמריהו לוין, כשבא אלי להמליץ על ילין, בזמן שלא הגיעה עוד האפשרות להכניס שנויים בתפקידי המורים, כלומר — לפני המעבר. לשמחתי לא נתקים חששי, וגם הסכימו בברלין להעלות את משכורתו של ילין למדרגת משכורתו של מנהל־גמנסיה

בגרמניה. אמנם ילין, שנמצא באותה שעה בגרמניה, עשה תעמולה להשיג את התואר „מנהל" דוקא ומצא אזנים קשובות. כי בא בטענה, שאני כורע תחת נטל משאי ויש להקל עלי; ואף ברעיון — שבא עקב הצעה זו — למנות אותי ל„מנהל ראשי", היה כדי למשוך לב אחדים מחברי ההנהלה. תעמולה זו, שעליה הודיעו במכתבים פרטיים מברלין לבן־יהודה וליפשיץ, כעל אינטריגה, היתה למורת רוח המורים העברים הקבועים של הסמינר וביה"ס למסחר ועלולה היתה להפר את השלום בתוך חבר המורים. אני מצדי לא יכולתי להסכים למנוי מנהל אחד לסמינר וליה"ס למסחר — יהיה מי שיהיה, מאחר שכבר באתי בהצעה להפריד בין שני המוסדות. גם לא חפצתי לחסום את הדרך בפני מנהל אחר הראוי יותר לאיצטלא זו. עם כל השתדלותי להגדיל את כבוד המורים בכלל ואת כבודם של אלה שעבדו אתי שכם אחד שנים רבות — בפרט, התחשבתי בראש ובראשונה עם צרכי המוסדות עצמם ועם התנאים הדרושים לפריחתם ולשכלולם. רציתי שמנהל הסמינר — המוסד היקר לי ביחוד — יהיה איש שיתמכר כולו למוסד זה ולא יסיח את דעתו לעניינים אחרים, ומסופק הייתי, אם ילין יוכל להצטמצם בתפקיד כזה. בכל אופן לא עלה על דעתי לקפח את זכותו; אדרבה: היה בדעתי להמציא לו — עם התפתחות רשת המוסדות שלנו — משרה אחרת שתתאים יותר לכשרונותיו, סגולותיו ונטיותיו, עם תואר־כבוד הגון, שיתן לו די־ספוקו. ותרתי על התואר „מנהל ראשי" או „מנהל כללי" שהוצע לי מברלין; ומכיון שהבלשנים שלנו מצאו טעם לפגם בשם „סוב־דירקטור", קבלו הסגנים שלי — עפ"י הסכמתי — את התואר „פרורקטור".

בקורו של אחד־העם

בסתו 1911 בקר אחד־העם את בתי־הספר של „העזרה" בירושלים. על בקורו זה הוא אומר: „כמעט כל העת בליתי בבתי הספר של „העזרה". זו היא ממלכה קטנה של ילדים וצעירים, תלמידים ומורים. קוצר הזמן לא הרשני לבחון את כל הפרטים, אבל בכלל הרושם טוב. ודאי יש מגרעות רבות גם בעצם הלמודים וגם באופן למודם, אבל דבר אחד ברור: בתי־ספר אלה שיש להם אלף ושש מאות תלמיד בקרוב (ביחד עם הגנים) מפיצים את השפה העברית ואת הרוח העברי בא"י וגם בשאר ערי המזרח. הרוח הגרמני הולך ומתנדף, ומה שעוד נשאר ממנו יחלוף בזמן קרוב.

ביחוד רב ערך ביה"מ למורים. התלמידים והמורים הצעירים שכבר יצאו לעבודה עושים רושם טוב, יודעים הרבה ומשתדלים להשתלם. ביה"ס לבנות, כמדומני, טוב ביחוד (ר' רשומות ה', 112). גם במאמרו „סך הכל" (על פרשת דרכים ח"ד, קע"ו) הוא מרים על נס את מוסדות החנוך של חברת „העזרה" בירושלים — מגני הילדים עד בית הספר למורים עם אלף ושש מאות התלמידים והתלמידות שבהם, המתחנכים ברוח עברי ובלשון עברית: „מי שרואה כל זה עכשיו ויודע גם כן מה היה המצב לפנים, הוא מוכרח להודות, כי אמנם מהפכה נהיתה בארץ, והמורה העברי נצח". ובהערה הוא אומר, שאינו יכול להתאפק מלהזכיר מקרה אחד קטן שקרה בשעת בקורו את ביה"ס של „עזרה" ביפו: „השעה היתה שעת קריאה ונתקשו התלמידים בפירוש המלה „אויפהעבען", נסה המורה לפרשה באשכנזית ע"י שמות נרדפים, ולא הבינו התלמידים גם את השמות הנרדפים; לבסוף כשלה סבלנותו של המורה וקרא ברוגז בהברה ספרדית טהורה: „לבטל", ומיד הבינו כלם". דברי אחד־העם באותו המאמר, כי „חנוך עברי בלשון עברית אינו עוד אידיאל בא"י אלא עצם החיים, חזיון טבעי שמציאותו מוכרחת" — הם הם הדברים שכתבתי גם אני בהרצאותי בדו"ח של „העזרה" בכל אותן השנים. גם דעתו, שעוד המלאכה מרובה עד שיהיה הנצחון שלם ועד שימצא החנוך העברי את דרכו הנכונה בכל המקצועות, — מתאימה לרעיון שהבעתי לא אחת ושתים בהרצאותי: „הכחות שהביאו את השפה לתחיה יביאו גם את פתרון השאלה, איך להשתמש בה בתור שפת הוראה למדעים". כמו כן דבריו (במכתבו אל גרזובסקי, אגרות ח"ד 278), שאינו רואה שום אסון בזה, שהמורים היוצאים מביה"ס של „עזרה" ילכו לחו"ל, ואדרבה — תתפשט תורת א"י בכל הארצות — מתאימים למה שכתבתי בהרצאותי שבאו בדו"ח של ה„עזרה".

בנוגע לביה"ס ביפו הוא מבקר את ידיעות התלמידים בגרמנית, שאינן מספיקות — אבל לא הביא בחשבון, שבאותה שנה נכנס לביה"ס מספר הגון של תלמידים חדשים מן הת"ת (התלמידים הותיקים — כמו גרזובסקי, ספיר, כהנוב, קמיניץ — ודאי ימחו נגד ה„ציונים" שנתן אחה"ע, ויאמרו, ש„המנהל" שהיה בא מירושלים לבחינות, היה נותן ציונים יותר טובים, כי לא היה מהמחמירים).

על מסקנתו של אחד־העם, שלגרמנית אין אחיזה בחיי א"י, חולק

לא רק הקונסול הגרמני, כי אם גם הקונסול האנגלי: הקונסול הגרמני מעיר בדו"ח שלו אותה שנה על התרחבות הישוב העברי ומדגיש, כי הודות לידיעתם את השפה הגרמנית יש למהגרים היהודים קשר מסחרי עם גרמניה, ונשקפת לו התפתחות הגונה. הקונסול האנגלי מודה בהרצאתו, שהמסחר הפלשתינאי פונה לארצות, שהשפה בהן גרמנית, מפני שהגרמנית שלטת במדה מרובה בין יהודי א"י (דו"ח של ה„עזרה" 1911, נדפס 1912, עמ' 68). חולקים על אחה"ע בנדון זה גם מנהלי האליאנס, שהנהיגו את הוראת השפה הגרמנית בבית הספר בירושלים, וההורים הספרדים, שהיו שולחים את ילדיהם אל ביה"ס ביפו. הוראת הגרמנית במדה מספקת היתה אחת האמצעים המנוסים ביותר להשפיע על ההורים, שיקבלו גם את שפע למוד העברית באהבה (אמצעי לא פחות חשוב בנדון זה היתה הרמת המצב החברתי של המורים העברים, הזקנים והצעירים, שכן לא ידענו הבדל בין מורים אקדמיים ובין מורים עברים שאינם אקדמיים, בין חניכי הסמינר שלנו ובין חניכי ביה"ס למורים של האליאנס בפריז, והגענו לכך, שבמקום אשר יאמר: בני יהיה רופא, בני ילך לפריז — היו אומרים: בני יהיה מורה עברי, בתי תהיה גננת עברית).

ביה"ס לבנות, שאחה"ע מצא אותו טוב ביחוד, נמצא באמת, כאשר העירותי באחד הפרקים הקודמים, בתנאים נוחים ביותר. התלמידות באו רובן ככולן מן הגנים (גם ביה"ס לבנות של חו"צ ביפו נזון במדה מרובה מן הגנים שלנו), ותכנית הלמודים היתה יותר מצומצמת במספר המקצועות מאשר בבתי־הספר לבנים. דוקא בשנת בקורו של אחד־העם הכנסנו, עפ"י דרישת הורי התלמידות במחלקה הגבוהה של בית־ספר זה, הוראה של חלק הלמודים הריאליים בגרמנית (יותר משלשת רבעי מספר ההורים של תלמידות ביה"ס היו אשכנזים) — ואחד־העם לא הרגיש בזה שום פגם לרוח העברי של המוסד. ובאמת לא היה כל מקום להטיל ספק בחנוך וברוח העברי של בתי־הספר שלנו, כשם שאי־אפשר, למשל להטיל ספק ברוח הגרמני של הגמנסיה בברלין, שנקראה בשם „גמנסיה צרפתית", מפני שלמדו בה — לשם שכלול ידיעת הלשון — מקצועות אחדים בצרפתית. אחה"ע עצמו מביא באחת מאגרותיו ראיה משוויץ, שאין שום סכנה אפילו בלמוד שתי שפות ביחד — בין מן הצד הלאומי ובין מן הצד הפדגוגי, שהרי „שם לומדים הכל שתי השפות בבה"ס, ואין זה גורם

להחליש את ההכרה בלב הצרפתים — שהם צרפתים (עפ"י הקולטורא שלהם), ובלב האשכנזים — שהם אשכנזים" (אגרות ח"ד, 289). — ומכש"כ שאין סכנה, אם לומדים במחלקות הגבוהות של בתי־ספר משוכללים במרכזי הארץ חלק ממקצועות הלמודים בשפה זרה לשם השתלמות בשמושה.

בשוחחו אתי באופן פרטי, הן בהסבו אל שלחני והן בטילנו בגן שעל־יד הבית, דבר אלי המבקר החריף באותה התלהבות, שדבר בה נתן בבקורו הראשון: בנין יפה הקימות, יש אצלכם סדרים, משטר וחנוך, והשכלתם העברית של תלמידי הסמינר יפה היא; ואף הוסיף, שלא היה מצטער כלל, אילו היו אחדים מן התלמידים יודעים גרמנית עוד מעט יותר. בקשתיו, שיאמר כדברים האלה לתלמידים עצמם, מפני שיש בהם כאלה, שעושים את התרשלותם בגרמנית חובה לאומית ("Aus der Not eine Tugend machen"). על זה השיב: „תעשה זאת בעצמך: יש לך די אוטוריטט". נכר היה שנתקרב אלי הרבה; נשכח בינתים האינצידנט ע"ד פבזנר, שבאותו פרק — בסתו 1911 — כבר נתאמתו דברי, והיה זה מספיק חמרי הבנין לטכניקום *.

גם מהשקלא וטריא בדבר ביה"ס שביפו כבר הסיח את דעתי: במכתבו מ־2 ליוני 1910 לב. יפה, שנדפס ב„הפועל הצעיר", מחה אחד־העם כנגד ההודעה של ועד בי"ס ה„עזרה" ביפו, האומרת שד"ר נתן הסכים להרחיב את תכנית הלמודים ולהכניס לתוכה הוראת מלאכת־יד, כדי להכין את התלמידים לכניסה לטכניקום בחיפה, וכתב, שאינו מאמין שהסכים נתן עצמו גם לנוסח ההודעה, אם כי נוסח ההודעה לא היה לנגד עיני לפני הדפסתה, ראיתי חובה לעצמי להגן על הועד. במכתב גלוי ב„האור". ממכתבו של אחד־העם ללוין (מ־4 ליולי 1910) אנו למדים, שלאחר מעשה — לאחר שקבל את הגליון של „הפועל הצעיר" — חשב לו לחובה להודיע לד"ר נתן ע"ד מכתבו לב. יפה, ותשובתו של נתן היתה בצורה כזו, שאחד העם מצא לנחוץ לכתוב לו שנית להרגיעו, כי „לא

* מרדכי בן הלל הכהן, שיצא לסתור דברי במכתבו למערכת „בוסתנאי" בגליון של י"א אלול תרצ"ד מחזק אותם שלא מרצוני, ומודיע, „כי בית המסחר לחמרי בנין נוסד בשנת 1910", היינו: עם התחלתו של הבנין, הוצא לפועל הרצון שנוצר מתחלה בשנת 1908.

היה רוצה שיצא מזה אינצידנט". לאחר שנתפרסם מכתבי ב„האור", כתב אחד־העם לב. כהן, מזכיר „העזרה" בברלין, ביום 21 ליולי 1910 (אגרות ח"ד 144) להזכירו, שהד"ר נתן הביע לו בזמנו את אי־רצונו על שלא הניח את הדבר להילפספריין עצמו, לתקן את מעשיהם של באי כחו, ולפיכך מבקש אחד־העם, ש„העזרה" תתקן את הטעות של באי־כחה. אך במקום התקון המקווה בא אשור וחזוק לדברי. עוד בדו"ח של ה„עזרה" משנת 1909 (נדפס במרס 1910) אנו מוצאים אותם הדברים שבאו בהודעה של הועד ביפו ובמכתבי ב„האור": „במוקדם האפשרי יקבל ביה"ס ביפו את שכלולו בהתאם לתעודתו: תכנית הלמודים הכלליים תתרחב, ונוסף לזה יסודרו קורסים להוראת מלאכת־יד, כדי להכשיר את התלמידים לכניסה לטכניקום בחיפה". אותו דו"ח (עמ' 69) — לאחר שהוא מונה את בתי־הספר של ה„עזרה" — מודיע על דבר יסוד חברה מיוחדת בשביל הטכניקום, הקשורה בחברת ה„עזרה" קשר אישי, כי ראש חברת ה„עזרה" ומנהל עסקיה הם הם נושאי אותן המשרות גם בחברה החדשה; נוסף לזה נכנסו לקורטוריון של הטכניקום אחדים מהנהלת ה„עזרה" (א. לנדוי, הפרופ' פיליפסון וטימנדורפר). ובדו"ח הבא של ה„עזרה", שנת 1910 (נדפס 1911), באו דברים שנראים כעין תשובה לערעורו של אחד־העם: „עם הוספת מחלקה שביעית בביה"ס ביפו בשנת הלמודים 1912/1911 וצרוף הוראת מלאכת־יד יעמוד ביה"ס הזה במדרגה אחת עם ביה"ס למל בתור מוסד המכין תלמידים בשביל הטכניקום בחיפה". ואותו דו"ח מדגיש, שרעיון יסוד הטכניקום יצא מאת חברת ה„עזרה" והוא נוסד על ידה ביחד עם וויסוצקי ושיף, והיא גם הקדישה קרן של 300.000 מרק לטובתו (הקרן הזאת היתה מעזבונה של הברונית כהן־אופנהיים דודתו של נתן, שהשאירה סכום זה לטובת מוסד יהודי לפי רצונו של נתן); אחר־כך באה עוד הנדבה הפרטית של סימון בסכום של 100.000 מרק ועוד נדבות הגונות מאת ראשי ה„עזרה".

במכתבו לב. כהן מ־25 יוני 1911 מכיר אחד־העם את טעותו בנוגע אלי, כאילו חויתי את דעתי בנגוד להשקפתו של נתן, והוא מתאונן רק על ה„עזרה", שהדין־והחשבון שלה משנת 1910 „מטעים עכשיו כמה פעמים כי המוסד עומד ברשות עצמו רק במובן חוקי, אבל בפועל קשור הוא אל ההילפספריין". אחד העם טעה בכוונתו של שיף: אם רצה זה

לשתף את הכל בעבודת הטכניון, לא עלה על דעתו לקפח את זכות ה„עזרה" — לא של נתן עצמו ולא של בתי הספר שהיו תחת הנהלתי; והלא מראש לא בסתר דבר נתן במכתבו לשיף, שביה"ס למל מכין את תלמידיו לכניסה לטכניון.

עוד דבר גרם להתקרבותו של אחד־העם אלי: הסתלקותי מעניני הטכניקום. השלום הטוב ביותר הוא הגט! אמנם, חשבתי שיציאתי תהא עוד בסוף שנת 1909, עם בואו של שמריהו לוין, אך זה הודיע לי בטלגרמות, שלא יעשה דבר גדול וקטן מבלעדי. הנסיעות לחיפה היו קשות עלי, והרב הורוביץ בפ"פ בקשני פעמים רבות להתפטר מעבודה זו, כדי שלא לבזבז את כחותי. פקח זה ראה מראש, שלא תשלוט ברכה ב„קידרא דבי שותפי" זו. אך הענין היה יקר לי וידעתי שעבודתי נחוצה להתקדמות המפעל. בעת בקורו של נתן, באביב 1910, הכיר גם הוא, שהעבודה הזאת קשה עלי. כשישבתי עמו בחיפה, היו טלגרמות טסות מירושלים לפרנקפורט ומפרנקפורט לחיפה ועלי היה להפסיק את ישיבתי אתו ולחזור לירושלים ושוב לחיפה — וחוזר חלילה. אע"פ כן חשבתי שאין אני רשאי להפטר מן המלאכה, למרות העקצים מצד אנשים שחשבו שהטכניקום הוא רשותם, ועבודתי נמשכה עד סוף 1910. הקדשתי לה במשך שלש שנים לערך את כל ימי הפגרא. במשך זמן זה נעשתה עבודה חשובה, וגם הצעדים הראשונים אצל המיניסטר לעניני חוץ בברלין והצירות בקושטא נעשו על ידי.

כשם שנוכח אחה"ע לדעת, בבקורו בא"י, ש„אינה דומה ראיה לשמיעה" בנוגע לבתי־הספר של „העזרה שהרי הוא משבח את בתי־הספר האלה יותר מבתי־ספר אחרים, — כך עמד על טעותו בנוגע להערכתו את עבודת הועד שנמנה על ידי למלאכת הבנין בחיפה מצד אחד ואת פעולת הקומיסיה של שלשה שנתמנתה אח"כ בסוף שנת 1910 בחיפה. לועד שלי הוא קורא במכתבו למב"ה מ־12 נובמבר 1908 (אגרות ח"ד, 44) „המולך מעצמו", ואח"כ במכתבו לב. יפה מ־5 ליוני 1910 — „ועד זמני" (עד בוא האדריכל), וכנגד זה הוא מביע במכתבו לש. פבזנר מ־12 דצמבר 1910 (אגרות ח"ד, 179) את קורת רוחו במנוי הקומיסיה של שלשה, בהצעתו של ברולד, „אשר הכרתי בה את השפעת חבורתכם הקטנה בחיפה". ועכשיו, אחרי בקורו את חיפה, וראה בעיניו, הוא רושם (ספטמבר 1911; רשומות ה',

115): „אתמול בקרתי מקום הטכניקום. יפה הוא. רובו מוקף אדמה יהודית. הנהגת העבודה אינה עושה רושם טוב. מתאוננים על ברלין, שאינם עונים על שאלות. כמה ירחים עוברים בלי תשובה. הקומיסיה אינה אלא מלה ריקה. ק. עצמו מודה, שאינם משגיחים כלל על מהלך העבודה והנהגתה. פקידים מרובים יותר מכפי הצורך".

אחד־העם השתמש במלה הגרמנית "Schadenfreude" (שמחה לאיד) בראותו „את המנהיגים הגרמנים בקלקלתם". אבל בשלמי הרעה? לא ההנהלה בברלין היתה אשמה, כי הם היו רגילים לקבל הוראות ממני, ומהרגע שהסתלקתי היו חסרים בחיפה בעלים. מי שרוצה לאבד מעותיו ישכור פועלים ולא יעמוד עליהם! גם המהנדס הטוב ביותר זקוק להשגחה ולהנהלה. דוקא באותו זמן נקנה מגרש יפה בשביל בנין הסמינר וביהמ"ד לרבנים בירושלים מכספו של נתן. בחדשים אחדים נעשתה תכנית הבנינים ע"פ הוראתי לברולד. עמדתי על גבו ועל גבי עוזריו, כשנזדמן לי להיות בברלין, והמלאכה נגמרה. תכנית הוצאות הבנין עשיתי בלעדיו. מקץ שנה נבנה בנין יפה על חורבות בית־היתומים, שעברו לרשותה של „העזרה", ובנין זה היה אח"כ לביה"ס לבנות. — כמה פעמים הצטערתי על אבוד זמן וממון שנגרם ע"י הסתלקותי. צירתי לי את עבודת בנין הטכניקום באופן אחר: הייתי משתמש בבנאים ובמשגיחים בירושלים, חיפה וזכרון־יעקב, שיכול הייתי לסמוך עליהם במלאכת הבנין ובהובלת החמרים. הסתפקתי בשליחת סתתים, שידעתי אותם ממלאכתם בבית־ספר למל, ובאמת היו הם בעלי־המלאכה הטובים ביותר בבנין הטכניקום בחיפה. — רק עם כניסתו של וילבושביץ הוטב המצב.

לחג חצי־יובלי, שחל כחצי שנה אחרי בקורו, שלח אלי אחד־העם טלגרמה של ברכה: „עבוד והצלח עוד שנים רבות".

ביאליק ורבניצקי

כשנה וחצי לפני בקורו של אחד־העם בקרו את בתי־הספר ביאליק ורבניצקי. גם הם התעניינו מאד במהלך הלמודים. זכורני: ביאליק שמח לשמוע את שיריו כשהם יוצאים ספרדית מפיות התלמידים, ורבניצקי בא פעם באשמורת הבוקר לשמוע את שעורי בפדגוגיה (הנושא היה: „ההתעניינות עפ"י שיטתו של הרברט"). התודעו לבנצינגר ובאו אתו

בדברים על הוצאת מפות התמונות שלו ללמוד המקרא בשביל הקהל העברי ועל תרגום ספרו „הארכיאולוגיה העברית" מגרמנית לעברית.

ביאליק ורבניצקי — שמות בלתי־נפרדים — רק המות הפריד ביניהם, המות האכזר שלא ידע רחם את שארית ישראל וישלול ממנה את נזרה ותפארתה. בסוף שבט תרצ"ד — ואני עולה לאוטומוביל ההולך מירושלים לת"א, והנה ביאליק ורבניצקי לקראתי. חמש ועשרים שנה כיום אתמול כי יעבור! כמו בבקורם הראשון בארץ הם משוחחים גם היום על עסקי הוצאת־ספרים. זה ארבעים שנה שהם מספיקים מזון רוחני לעם כולו, ועודם מטופלים בדאגת פרנסה. אין להם — למשורר ולסופר — כל תביעות לעם: „חוטב עצים אנכי" — כותב ביאליק. ומי פלל אז שלאחר חמשה חדשים תגיע פתאום שמועה מחרידה את לבות כל העם: „ביאליק איננו! ושירת חייו באמצע נפסקה!".

בעצם היגון הרב מתעוררת גם האהבה העצמית בלב כל אשר בא פעם למחיצתו, לאמר: גם לי קרוב היה המשורר. האין השמש שולחת את קרניה לעולם כולו בלי הבדל? ואם לא כל העם כולו נהנה מזיוו? והלא כאח התהלך עם כל מכיריו כולם — ואעפ"כ עומד כל אחד ואחד ממיודעיו על זכותו שזכה בה, להיות ממקורביו. והנה קצת מזכרונותי גם אני.

בשנת תרפ"ג נפגשתי עמו במקרה בהומבורג הסמוכה לפ"פ. „מה לך פה?" שאלני. הוא זכר את בקורו בירושלים וגם את עבודתי שם. אמרתי לו: זמנים חדשים — זמירות חדשות, — וזה מזמן אני יושב עם משפחתי בגרמניה. דִּבֵּר על לבי דברי תנחומים: חבר קַימת את עולמך בימי שבתך בארץ.

בקיץ שנת תרפ"ט וביאליק בא מא"י לברלין על־מנת להתרפאות. הלכתי לראותו בבית מלונו, ומיד התחיל מדבר עמי על שני פרקי „זכרונותי" שנדפסו ב„רשומות" (כרך ששי), והרבה לדבר בשבח פרסום זכרונות בכלל, וביחוד עודדני וזרזני להמשיך את עבודתי אני, ואמר: „אין אדם אשר לא יאמר שזכרונותיך נעימים הם לקריאה". שאלתי אותו: מפני מה קרא לעבודתי בשם „מזכרונות א י ש ירושלים" דוקא, ואמר: כך צריך להיות, אתה „איש ירושלים", — ולא סרבתי לגדול. כשהייתי יוצא ונכנס אצלו בקש ממני לתת לו פרקים חדשים, וקרא בהם

בחשק, ואף בדרך טיולנו. אז היה בטחונו חזק שימשיך להוציא את ה„רשומות" וירחיבם לרבעון וקוה לפרסם בהם את ה„זכרונות" במשך שנה ומחצה (תקותו לא נתקימה, והמשך זכרונותי נדפס בהסכמתו ב„בוסתנאי"). באותו פרק־זמן הזמנתי אותו פעם לשולחן בתי הצעירה, כי אשתי לא היתה אז בברלין. היו מסובים בני ביתי: בני הבכור, יעקב פרנקלין, שהיה כבר ראש מחלקה בביה"ח שריטה של האוניברסיטה בברלין, נעמי בתי הצעירה וחתני הרברט כהנהיימר. בני ובתי הצעירה דברו עברית כהלכה, וכששמע ביאליק את נעמי מדברת עברית לחש באזני: „כי קולך ערב ומראיך נאוה — בת ירושלים". אח"כ באה בתי הבכירה, רוזי. היא כבר הספיקה לשכוח חלק הגון מן העברית שלה, אך כדרכה תמיד, ידעה גם הפעם להחלץ מן המצר: שאלה מלים מן הערבית ובקשה סליחה. אך ביאליק אמר: „לא, גברתי, זה מענין, כי מכאן יש לראות, ששתי השפות קרובות זו לזו מאד". עם חתני ועם אורחים מעולם המסחר שבאו אחר־כך דבר המשורר בהשכל ובעצה על שאלות כלכליות בארץ וגם על שאלת הערבים וחוה את דעתו האופטימיסטית מאד, והיה מלא תקוה בנוגע לפתרון השאלות האלה, אם רק לא ידחקו את הקץ.

מן היום ההוא והלאה לא שאל עוד, מה לי פה בברלין, כי הבין שאי־אפשר לי לעזוב חיי משפחה נעימים כאלה עם בני־ביתי, שקרא להם „זרע ברך ד'". אח"כ הייתי מתראה עמו תכופות כל פעם ששהה בברלין. וכשהיתה אשתו חולה ומוטלת בשריטה נפגשתי עם ביאליק בחדרה. בכלל נהניתי מאד לראות אותם תמיד באטמוספרה של אהבה טהורה. באחת שיחותיו עמי, הזכיר, שבזמן מלחמת השפות גלה את דעתו באינטרוויו אחד נגד הלוחמים והתרעם ביחוד על זה, שהכניסו ילדים לתוך הפוליטיקה.

מאחר שפסק ביאליק לאמר לי: „מה לך פה בגולה?" התחיל לעורר אותי לבוא ולבקר את הארץ, כדי לראות את גדולי שגדלתי וחנכתי בה, והוסיף: "הלא עדיין אנו נזונים מעבודתך החנוכית, — בוא תבוא ונכבדך". והזכיר בתוך דבריו שמות כמה מתלמידי לפנים, שזכו לפרסום. סוף־סוף באתי בכסלו תרצ"ד לא"י, לאחר שמלאו לי שבעים שנה, לשם פגישות אינטימיות עם קרובים וידידים ותלמידים לשעבר. לאחר שבקרתי את ירושלים הלכתי לת"א, והפגישה האינטימית הראשונה שם היתה בבית בת־אחי עליזה קויפמן ובעלה. בו בערב היתה בת"א אספה של חובבי

האוניברסיטה, וביאליק הלא היה הפטרון וראש המדברים באספות כאלה. כמנהג הארץ, נמשכות האספות עד חצות הלילה, ומי פלל שביאליק יבוא עוד אחרי האספה בשעה מאוחרת כזאת לבקור. אבל טעינו: ויהי בחצי הלילה, לאחר שנגמרה האספה, והנה ביאליק בא לברכני ולשתות עמי „לחיים". דרכו של ביאליק! — כשנפרדתי מעמו בת"א קויתי לשוב ולשבת עוד זמן־מה בארץ אחרי בקורי במצרים ולהתראות עמו תכופות ברמן־גן, כמו שהבטחתיו. אבל לא אסתייעא מלתא והלכתי ממצרים ישר לביתי בברלין.

מי יכול להעלות אז על הדעת, כי בעוד חדשים אחדים אלך לשמוע בברלין את תפלת החזן „להמציא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה לנשמת המשורר חיים נחמן", נעים זמירותינו ונביאנו.

חצי יובלי

בדו"ח על ה„עזרה" משנת 1912/1911 כתוב: „בישיבת הועד המרכזי והאספה הכללית של חברת העזרה, 14 אפריל 1912, באולם הלשכות בברלין, נתקבלה הצעת ההנהלה לשלוח טלגרמה של ברכה למנהל מוסדות החנוך של העזרה בא"י, אפרים כהן, רב הזכויות והמפעלים, ליום מלאת עשרים וחמש שנה לעבודתו על שדה החנוך בא"י". אותו דו"ח מעריך את פעולת ביה"ס למל במשך כ"ה שנה משעה שקבל את צורתו החדשה: „תוצאות העבודה הזאת מקיפות את כל מקצועות החיים הרוחניים והכלכליים בארץ הקודש". והוא מוסיף: „כר יותר נרחב מצא מר כהן לפעולתו החנוכית מזמן שקבל עליו את הנהלת כל הרשת הרחבה של מוסדות החנוך שיסדה חברת העזרה בא"י. בעבודה בלי הרף ובלי לאות ובכח ארגון נמרץ פתח ובנה את מוסדות החנוך החנוך האלה של העזרה — החל בגני הילדים ועד ביה"ס למורים — מפעל כביר, שהגיע בזמן קצר למדרגה גבוה ושעומד למלא תפקידים בשדה החנוך, ההשכלה והתרבות".

בירושלים נוסד ועד לחגיגת היובל. מירושלים עצמה נכנסו לתוכו שמונה מורים והסוחר א. ל. לוי, כבא כחו של ועד גן־הילדים; ביפו נבחר לועד מטעם ביה"ס א. ז. רבינוביץ ומועד גן־הילדים — פ. אורבך; בחיפה נבחר כבא כחם של ועד ביה"ס, של גן־הילדים ושל לשכת בני־ברית — מנהל האפ"ק נ. קייזרמן; מהתלמידים־לשעבר נכנסו לועד, מלבד המורים

פרס ורוקה, גם זלמן נתנזון, פקיד הבנק בירושלים, שלמה ילין, עורך־דין בבירות, ואשר הורביץ — פרוקוריסט של האורינט־בנק באלכסנדריה.

יותר ממאה מורים השתתפו בחג זה. רבים היו הנאומים וגדול היה מספר האדריסות והטלגרמות מא"י ומחו"ל. הטלגרמה מחברת "העזרה" בחתימת ג'מס סימון ופאול נתן הכילה 90 מלים. כמו"כ ברכוני לחג יובלי: החברה לגדול יתומים בפ"פ, קהלת וינה, חברת האליאנס בוינה, משפחת הרב הורוביץ, שהיתה קשורה עמי בקשר ידידות עשרים וחמש שנים, הרב הישיש ד"ר סלונדי, הפרופ' סימונזן מקופנהגן, ראש עדת המבורג הרמן גומפרץ ועוד.

הפרופ' שפר, עמנואל שורץ ואוסקר ברלין, שלשתם חברי הועד המצומצם של "העזרה" בברלין, סבורים היו שאינם יוצאים ידי חובתם בברכה הכללית של ההנהלה ובאו כל אחד בברכות מיוחדות ע"י הטלגרף.

פרופ' שפר, חבר הועד הפדגוגי בברלין, איש תרומות במלוא המובן, היה מן הראשונים בין היהודים שזכו להיות מורים ראשיים לשפות הקלסיות בגמנסיה בברלין, ולבסוף היה גם חבר לועד הבוחנים של בתי הספר הגבוהים. ידיד נאמן היה להירש הילדסהיימר וחבר לו בכל דבר שבמצוה, אעפ"י שהאחד היה מן הריפורמים והשני מן החרדים. איך נהיה שפר, האיש המסור בכל לבו ליהדות, לריפורמי? לחג־השבעים שלו גלה את הטעם: משנכנס לשרת בגמנסיה בברלין אי־אפשר היה לו לבקר את ביהכ"נ בימי שבתות; אך לבו דרש ממנו עבודת הבורא, ומכיון שלא יכול לשפוך את שיחו בשבת לפני ד' בעברית—שהיתה שגורה לו—מוכרח היה להתפלל באשכנזית בביהכ"נ של הריפורמים ביום הראשון... הוא היה כולו נתון למעשים טובים ולגמילות חסדים. את כל זמנו הקדיש לעניני סטודנטים יהודים והיה ממציא להם תמיכות, ולרבים מהם נתן גם שעורים חנם. אשתו (מהמשפחות המיוחסות של קהלת ברלין: גולדברגר וסימון) אף היא נתנה שעורים חנם במתימטיקה. גם בשנים שלאחר המלחמה, כשהיו בבחינת "יורדים", לא הרפו ממעשה צדקה זה. לחג השבעים של שפר (בשנת 1927) הוציאו ידידיו ומוקיריו ספר־זכרון מוקדש לו, ובו השתתפתי גם אני בפרקים מזכרונותי, הנוגעים בעיקר בתחית השפה העברית בזמננו ובהתפתחותה בארץ. באותו מאמר הראיתי גם על העובדה, שהעברית לא היתה בשום תקופה בבחינת שפה מתה.

עמנואל שורץ, שעליו דברתי בחלק הראשון של זכרונותי, היה ממשפחתו של יוסף שורץ הידוע, שחי ומת בירושלים, והוא שהקדיש סכום שלשים אלף מרק לבנין הסמינר.

אוסקר ברלין — שותפו של הילדסהיימר במעשי צדקה למהגרים ולעוברים־ושבים: שניהם היו מקדישים יום־יום כמה שעות לעבודה במשרד ה„עזרה", כדי לקחת חלק פעיל במצוה זו. בימים ההם לא היו נוהגים להניח את כל העבודה למזכירות. — אוסקר ברלין, סוחר אמיד בתחלתו, חדל כבר לעסוק במשא ומתן ועיקר מעשהו לעסוק בצרכי צבור.

אוסקר טיץ, בעל בית המסחר „הרמן טיץ" הידוע בברלין, שלח לי, ביחד עם אשתו, ברכות לבביות. משבקר דודו הרמן טיץ, מיסד בית המסחר, את א"י, נקשרנו בקשר ידידות, ואותה הנחיל גם ליורשיו. כל פעם שבאתי לברלין, הייתי סר לביתו של אוסקר טיץ והיינו משוחחים על עניני א"י. לחג הכסף של חתונתם נדבו, הוא ואשתו, מיליון מרק לעניני צדקה (בתוך סכום זה — חמשים אלף מרק לטובת חברת „העזרה"), ובבקורם בארץ הוסיפו עוד נדבה הגונה להקמת אולם להתעמלות בירושלים. אולם זה נכלל גם בתכנית של בנין הסמינר. — היה במחשבתו של אוסקר טיץ להשקיע כסף בארץ לשם הרחבת המסחר בה; חבל שמחשבתו זו לא הוצאה אל הפועל, — רכושו בגרמניה עבר לידי זרים.

ועד היובל הוציא, בעריכת א. ז. רבינוביץ, ספר מוקדש לזכרון חציובלי, בשם „זמרת הארץ". בו השתתפו תלמידים, חברים וידידים. חלק מן הברכות והמכתבים שהגיעו אלי ליום חצי־יובלי באייר תרע"ב נכנס בשתי החוברות בשם „מתנת כהונה" („מגנזי ירושלים", חוברות ק"ב — ק"ג), שהקדיש לי בשם „אלפי ידידי ומוקירי" פנחס גריבסקי, אחד מתלמידיו של פינס, ליובל השבעים שלי.—בקראי בחוברות אלה מתעוררים בלבי זכרונות שונים, קשורים בתולדות הישוב ובאישים שונים, שפעלו בו באותה תקופה.

מכל המכתבים והאדריסות לא היה אחד שנגע כ"כ אל לבי כמכתב הברכה של יואל משה סלומון מירושלים, בשמו ובשם מוסד „בקור־חולים": „בחגוג ירושלים כולה את חגה הגדול לאחד מבחירי בניה המצוינים, חג חצי־היובל לעבודתו הפוריה של שדה החנוך וההוראה". ידעתי, כי לא ירושלים כולה חגגה את החג הזה, כי אם אותו החלק של יושבי

ירושלים, שהתיחס על בית מדרשו של ר׳ שמואל סלנט. ר׳ יואל משה סלומון היה יד ימינו של ר׳ שמואל סלנט: מושפע ממנו וגם משפיע. ידעתי מימי ילדותי את „ר׳ משה דרוקר״, כשהוא בעל דפוס בבתי־המחסה, והוא כבר תלמיד חכם וסופר מהיר ועורך את העתון „יהודה וירושלים״. הוא היה בא לבחון את התלמידים בתלמוד־תורה „עץ חיים״, ובנו טוביה היה חברי המובהק בכתה של ר׳ יעקל ר׳ לייזקס, ראיתי אותו בונה בית בנחלת שבעה ומשתתף בעבודת הבנין כאחד הבנאים. ר׳ יואל משה סלומון היה לא רק מחלוצי הישוב הישן בירושלים ושותף נאמן לר׳ יוסף ריבלין ופינס, כי אם גם מחלוצי הישוב החדש וממיסדי „פתח תקוה״. וזה שנים שהוא משתתף בשכלול המוסד „בקור חולים״. הוא היה לירושלים איש־הבינים, שקרב את הדור הישן אל הדור החדש.

איש לא יחשוד בי, שלא קרבתי את העולים החדשים לירושלים ולא״י קרבה אמתית. אולם תעודתי הראשונה, שלשמה נשלחתי אל בני ירושלים, היתה: לפנות לילדיהם של אנשי החלוקה את הדרך לגאולה מן הלחם הקלוקל שלהם, — ואת תעודתי זאת לא שכחתי מעולם.

ד״ר יוסף חזונוביץ בין המברכים. לא הכרתיו, כי בזמן בקורו בירושלים לא הייתי בארץ. „משוגע לדבר אחד״ קראו לו — הלואי שירבו משוגעים כמוהו בישראל. אמרו עליו, שכל פעם שהיה בא לבקר חולה, בטרם יקח את יד החולה למשש את הדופק, היה שולח ידו לבדוק בארון הספרים. הוא עמד תמיד בחליפת־מכתבים עם מוכרי ספרים ובעלי ספרים. לי ולר׳ אהרן כהן הספרן היה כותב כרטיסים — חצים עברית וחצים ז׳רגון. פעמים אחדות כתב: הציונים שלנו מסתפקים ב„הריני מזמן את פי״, אך אתם הגרמנים אומרים מעט ועושים הרבה. בברכתו ששלח לי ביחד עם איש עירו א. ש. הרשברג הוא מאחל לי שאהיה (לא פחות ולא יותר) לשר־ההשכלה לישראל בא״י, ושברכה זו תתקיים במשך כ״ה שנה, הינו ליובל השלם שלי, והעיקר: „וגם את בית־הספרים אשר אתה עומד בראשו תפקוד לטובה, כי יתפתח בימיך ויהא ראוי לשמו: בית ספרים לאומי בא״י״. אמנם, לשר־השכלה, לא נהייתי, אבל בית־הספרים שטפלתי בו בחבה נעשה באמת למוסד לאומי ראוי לשמו, אם כי בלעדי: במקום ארבעה ושלשים אלף כרך שהיו בו בזמני, נמצאים כעת יותר ממאתים אלף בבנין הנהדר והמתאים־לתעודתו של הספריה הלאומית.

רופין מברך אותי במכתבו, כי יחס הידידות שבין ההסתדרות הציונית ובין חברת העזרה יתקים גם להבא. תפלתו לא נתקימה. — בפגישתי עם וולפסון (במעמד סוקולוב ואוסישקין) בקושטא ספר לי, שקובלים עליו על ששלח את הד"ר רופין לא"י וקבע לו משכורת של שמונת אלפים פרנקים, וזה אינו עושה דבר מבלי הועץ תחלה עם אפרים כהן והלא את עצתו של מר כהן אפשר לקבל בלעדי ד"ר רופין חנם אין כסף; אך הוא משיב להם, אם באמת רופין זהיר כל כך במעשיו שלא לעשות בלי עצת היודעים את תנאי הארץ, כבר בשביל זה הוא ראוי לברכה. לאמתו של דבר לא היה רופין שואל בעצתי בלתי אם לעתים רחוקות, ולפעמים היה שואל גם בעצת אחי האגרונום. לעומת זו היתה אשתו של רופין באה אלי בשליחותו ללמוד תורה מפי על מהות הציונות. שולמית רופין היתה אשה משכלת ויקרת־רוח. קשה היה לה להסתגל לתנאי החיים בסביבה החדשה. בקורה הראשון בירושלים חל בערב פסח ומן התחנה באה עם בעלה ישר אל ביתנו להשתתף ב„סדר". — אני ואשתי נהנינו מחברתה והיינו משתדלים בכל כחנו לקרב את האשה היקרה הזאת ולחבב עליה את הישיבה בארץ. לשמחתנו, מצאה במהרה באמנות הנגינה ספוק רוחני גדול וכר נרחב לעבודה פוריה, וע"י כך נתחבבו עליה גם החיים בארץ. יפה עשו שהקימו לנפש היקרה הזאת, שנקטפה בדמי ימיה, מזכרת ע"י יסוד בית־ספר למוסיקה על שמה.

מעין ברכתו של רופין ברכני גם מ. בודנהיימר, כשנזדמן לו להיות בירושלים באותם הימים; כי שלום היה אז בין „העזרה" ובין ההסתדרות הציונית.

הגמנסיה ביפו מברכת אותי. מטמן כהן המיסד של הגמנסיה ביפו, שולח לי ברכה מיוחדת. אין בלבו טינא על שלא נתקבל למורה בביה"ס של „עזרה" ביפו, שהרי ע"י כך נתגלגל הדבר ויסד גמנסיה. גם טורוב וביה"ס לבנות בין המברכים. גרזובסקי, שלוש ודנין שולחים טלגרמה ל„מפיץ בארצנו את תורתנו וחכמתנו בשפתנו". מרדכי בן הלל הכהן שולח מכתב מלא הערצה. היה זמן שהשתדל אף למצוא, שהוא קרובי, שכן מוצא משפחתו, לפי דבריו, בשטרסבורג, היינו מגרמניה.

זכיתי לשני שלחנות, כי לא רק מוסדות החנוך החדישים, אלא אף בתי־הספר של החרדים השתתפו בחגי. — אורבך מפתח־תקוה, מנהל

בית־הספר „נצח ישראל" של אגודת־ישראל, ושלזינגר ואנגל מ„התחכמוני", שולחים ברכות לבביות. בית הת"ת ביפו שולח מכתב־ברכה מלא הוקרה: המוסד הזה נבנה מהמורים שלנו, ויחסו אלינו — יחס של כבוד וידידות.

הרב קוק והרב עוויאל מברכים, כל אחד לעצמו, ושניהם בדברי טעם. נפגשתי פעם עם הרב קוק בביתו של הרב שמואל סלנט אחרי שובנו מהלוית הרב אליהו דוד תאומים, חותנו של הרב קוק. הזמינו את הרב תא מים לירושלים בכונה תחלה שיהא עוזר לזקן המופלג ר' שמואל סלנט וימלא את מקומו אחרי פטירתו, — והנה אלהים גזר אחרת: הרב תאומים נפטר עוד בחיי הרב סלנט.

הרש"ס שאל את הרב קוק, אימתי הוא אומר לחזור ליפו. הרב קוק השיב, שרוצה הוא לשהות איזה זמן בירושלים, כדי לסדר את כתבי־היד של חותנו המנוח. אך יצא הרב קוק, והרש"ס אמר לי ולפינס: מקומו ביפו הוא, שם הוא יכול לפעול ולעשות ולהביא ברכה, אך בירושלים... פקח זה הבין כבר אז, שהרב קוק מצפה למשרת הרבנות בעה"ק, וחשיש שמא עתידה להתגלע מחלוקת אם הרב קוק יתישב בירושלים. מקץ שנים מספר (בשנת 1907) אמר הרב קוק ליוסף קרלבך, ששרת אז כמורה של הסמינר, כי כשיהיה לרב בעה"ק יבטל את החרם שעל בתי־הספר. איני יודע אם נעשה הדבר ואם בכלל היה עוד צורך בבטול החרם; אך בנוגע להרש"ס כדאי להזכיר את העובדה כדלקמן. כששב קרלבך מא"י לגרמניה נתפנתה משרת מורה בביה"ס הריאלי של עדת הירש בפ"פ ואביו של יוסף קרלבך — שהיה רב בליבק — כתב להנהלת ביה"ס ובקש שיתנו את המשרה לבנו. התשובה היתה שלילית, וטעם לדבר, שהרב ברויאר — רב העדה במקומו של הירש — מתנגד בהחלט למנויו של יוסף קרלבך, מפני שזה עבר על „חרם דרבנן קדמאי" בקבלו משרת מורה בסמינר של „העזרה". והנה נתקבלה אח"כ טלגרמה מאת הרב שמואל סלנט לאמר: „בהסכמתי שרת יוסף קרלבך בבית המדרש למורים של „העזרה".

שנים רבות עברו מזמן פטירתו של הרש"ס עד שנתמנה קוק לרב בירושלים. ואשר יגור הרש"ס בשעתו אמנם בא: התלקחה מחלוקת נוראה, כי הרב קוק נתמנה על פני שני רבנים גדולים אחרים — ר' חיים זוננפלד ור' ירוחם דיסקין. „הקנאי הגדול" הרב זוננפלד התקרב אלי מאד דוקא אחרי ריב השפות: היה כותב אלי מכתבים בעניני צדקה. ובנו

היה בא אלי בשליחותו לשם צרכי צבור. ואשר להרב דיסקין, הנה היה קרוב לי קרבת דעה במדה מרובה. הוא היה בעל קומה וצורה ובקי בנמוסי אירופה כהלכה. עפ"י בקשתו הכנסתיו לבית בק־פחה, שהיה זמן־מה הקומנדנט הגרמני של המדינה בימי המלחמה. הרושם שעשה הרב על הקומנדנט ועוזריו היה מצוין. הרב הזה ידע גם פרק בהלכות כלכלה. בימי המלחמה דאג בעוד מועד לחטים בשביל בית־היתומים שעמד ברשותו. אך לא רק לחטים דאג, כי אם גם לזהב: כששמע שאני שולח לקנות בכסף מלא — לא בנירות — חטים בעבר הירדן בשביל בתי התבשיל, גלה לי את הסוד, שגם לו יש מטבעות זהב ובקשני לשתף אותו בקניה לטובת בית היתומים. נעתרתי בשמחה לבקשתו.

הנה ברכה מאת ועד גן־הילדים ובית־הספר בסלוניק ובראשם הרב יעקב מאיר. ידיד יקר היה לי מיום ששבתי לירושלים ועד היום הזה, היה יד־ימינו של הרב יעקב אלישר. המזל גרם שנתמנה במקומו של הרב אלישר דוקא עפ"י השתדלותו של ענתבי ואחדים מסיעתו, וזה עורר את אי־רצונם של מתנגדי ענתבי המרובים. התלקחה מחלוקת עד שבחלה נפשו של ר' יעקב מאיר והחליט לקבל משרת רב בסלוניק. זה היה מצדו מעשה „רב וחכם" גם יחד. בסלוניק פעל ועשה הרבה גם לטובת העברית. עפ"י השתדלותנו המשותפת יסדה חברת „העזרה" גן־ילדים וגם בית־ספר בסלוניק. למורה שלחנו שמה את לוי כהן — מחניכי הסמינר הותיקים, ולגננת — את מרת חנוביץ. בימי בקורי בסלוניק שמחתי לראות את הכבוד הגדול והחבה שרכש לו הרב בכל שדרות הקהלה, שמנתה אז כשבעים אלף נפש.

החכם־בשי סלימאן מני בחברון שולח לי טלגרמה של ברכה בערבית דוקא, כי בחברון אין פקיד שידע לקרוא אפילו את הא"ב הלטיני. סלימן מני הוא גם משורר ערבי. וחברון הלא היא כולה שלנו! בת"ת אשר בראשותו של החכם־בשי נתוספה כתת־למודים מיוחדת, לשלשים ושבע חניכות, ומר פושינסקי יושב שם ומרביץ תורה הן לבנים והן לבנות, לשמחת החכם־באשי וההורים כלם, לרבות האשכנזים. פושינסקי זה שכולו עברי איננו מן „הקנאים" וכותב על דעת עצמו את הדו"חות שלו גם בגרמנית, כדי לשמח את לב ראשי „העזרה" בברלין, כי יודע הוא שד"ר

נתן, עם כל התעניינותו בשכלול הת"ת על בסיס של „כולו עברית", זקוק לדו"ח בגרמנית.

מברכים אותי גם שמעון רוקח וביה"ח „שערי ציון" ביפו, — שמות נרדפים, כי שמעון רוקח היה המיסד והפטרון של בית־חסד זה, אשר „העזרה" תמכה בו כל השנים. אך לרוקח יש עוד חשבון פרטי עמי. הוא היה חברי בישיבת „עץ חיים". עוד בשנה הראשונה לשובי לירושלים היה לו דין־ודברים עם הקונסול האוסטרי ביפו, יליד הארץ. — לקבול על הקונסול ביפו בפני הגבוה ממנו בירושלים, לא היה מן הדברים המושכים את הלב. אעפ"כ עברתי על מדותי ודברתי ארוכות עם שטרויס לטובת חברי, ומן היום ההוא והלאה נשתנה יחס הקונסול ביפו אל נתינו, והיה נוהג בו כבוד. נזדמן לי להיות בווינה בחורף תרפ"ב בימי חליו ובפטירתו של רוקח, ועלה בגורלי לקים שם מצות בקור־חולים וגם לחלק לו את הכבוד האחרון. הן בהספדי בבית־העלמין בווינה והן במאמרי בעתון „מורגן־צייטונג" הערכתי את פעולתו כאחד החלוצים הראשונים בבוני־הישוב.

חיפה כולה, באין יוצא מן הכלל, מברכת אותי. בין הטלגרמות — אחת מאת „ידידים מכירים ומוקירים את גודל פעולתי על שדה החנוך בארצנו", ובין החתומים קיזרמן, פבזנר וקורניוול. שם יושב שמריהו לוין ומפקח על בנין הטכניון, והוא שולח לי ברכה מיוחדת לחג יובלי: „לעבודתך הפוריה, לך לתפארת, לעמנו לתועלת, עד שתגיע ליובל החמשים".

קלוזנר, שבקר את הארץ חדשים אחדים לפני חג היובל, שלח מאודסה ברכה „למרבה השכלה בעמנו ובארצנו". הוא נזדמן פעם בביתי עם שמריהו לוין והיה וכוח ביניהם ע"ד החנוך העברי בא"י. קלוזנר דרש „כולה עברית" ושמריהו לוין השיב לו: „הנח לו: את אשר ביכלתו הוא עושה, ועל כל מה שיש לנו אנו חיבים תודה לו ורק לו". — „ברכה לחתן תורה" שולח לי משה סמילנסקי, הסופר והאכר, שהיה מעונין אז בטפוח בית־הספר של רחובות. — אוסישקין שולח לי טלגרמה: „ברכה ליובל עבודתך בארץ אבות". בבקורו הראשון בירושלים השתתף בחגיגת חנוכת הבנין של ביה"ס למל; בא בלוית ענתבי ועל חזהו אות־כבוד רוסי. פעם אחת נפגשתי אתו בברלין במסעדה יהודית ברחוב „אונטר דן לינדן"; אמר

לי: „אם תפרוץ מלחמה בין רוסיה וגרמניה, הלא אצטרך להלחם נגד גרמניה; אך מוכרח אני להודות, שלכם הגרמנים הכשרון לארגן, לסדר ולנהל דבר".

גיסי ישראל דוב פרומקין, בעל „החבצלת", סופר, למדן ובלשן, מיסד בית־הספרים הראשון בירושלים הלוחם לתקנות ב„חלוקה" ובחנוך ואהד מראשוני המדברים בזכותה של עבודת אדמה, — בא לברכני. הוא, שהביא את בן־יהודה לארץ וקצב לו שכר סופרים, לא יכול ללכת עם הזרם של המחדשים, כי הרחיקו ללכת; על כן נתרחק מתנועת ההשכלה וצמצם את עבודתו במפעלי חסד. הוא היה ראש הלוחמים נגד המיסיון ע"י יסוד „עזרת נדחים", בנה בתים לתימנים על צלע הר הזיתים, היה אחד הבונים הראשונים של המוסד „מושב זקנים", וביתו היה פתוח לרוחה לכל קשה־רוח ומר־נפש. בשנים האחרונות התקרב גם הוא אלינו. ענין ריב השפות נגע אל לבו; נפשו העדינה היתה סולדת מכפיית הטובה שנתגלתה בריב במדה מבהילה. בימים האחרונים שלפני מותו עסק בתרגום החוברת של ד"ר פאול נתן (על ענין המחלוקת) לעברית.

יעקב שיף שולח לי „ברכות נאמנות על העבר" ומאחל לי אותה הצלחה גם בעתיד. דוקא בשתי השנים האחרונות לימי חייו לאחר המלחמה העולמית, עמדתי בקשר מכתבים עם שיף. — כתבתי אליו, כי לפי דעתי, הגיעה השעה שהציונות תבלע בתוך היהדות, כי לית מאן דפליג, שבנין א"י לטובת העם כולו הוא, ואין בעמנו איש שיתנגד למנדט האנגלי (זה היה מעין רעיון הסוכנות היהודית שנוצרה כמה שנים אחר זה). אך שיף השיב לי, שהוא מתענין רק בבנין הארץ ולא בתנועות פוליטיות, אם כי הוא מתיחס באהדה למר מרק, אחד ממנהלי הציונים באמריקה. לאחר מותו בקרה נעמי בתי ביחד עם בעלה (בשנת 1927) את הגברת שיף בניו־יורק, וזו שמחה מאד לקראתה וזכרה בחבה את בקורה בירושלים ובביתי בשנת 1908, וגם נתנה לה למזכרת בשבילי את הספר של אדלר על בעלה (Jacob H. Shiff, His Life and Letters, 2 Vols., by C. Adler).

בין הבאים לברכני לא נפקד מקומם של באי־כח המושבה האמריקנית. חברי המושבה היו לוקחים תמיד חלק בשמחות משפחתי, והנשים היו ממלאות גם תפקיד אחיות רחמניות בביתי בשעת הצורך. התלמידים

הותיקים של בי"ס למל ודאי יזכרו עוד את חבר המושבה האמריקנית, מר בלדווין, איש בן צורה ובעל נפש עדינה. הנאה מרובה נהנו התלמידים משעוריו באנגלית, ויתרון לו שלא ידע גרמנית. לקריאה אנגלית השתמשנו בספרי הסטוריה וגיאוגרפיה של אנגליה. המושבה האמריקנית הכירה לי תמיד טובה על שעמדתי לימינה בשנות התשעים בעת צרתה: היא סבלה הרבה מרדיפות מצד המיסיון. הקונסול האמריקני, שתפקידו להגן על נתיניו, היה דוקא על צד המיסיון, כי קרוב היה אליה קרבה אידיאולוגית. לא מצאו מוצא אחר, אלא לקבול על הקונסול לפני הציר האמריקני בקושטא. לשם כך שלחו לקושטא שני שליחים ובידם מכתב ממני לציר האמריקני סלומון הירש. הציר היהודי שמח על מכתבי, שאני עומד לימין נרדפים שאינם יהודים, ונענה לבקשתי. באתי גם במכתב־מליצה שני אליו לטובת שלמה ילין שהיה אז תלמיד לתורת המשפטים בקושטא, וגם למכתבי זה נענה ברצון.

אגב, אדלר מספר עפ"י מכתביו של יעקב שיף, שבימי סלומון הירש עשה כומר אחד, בשם בלקסטון, תעמולה לרעיון מדינת־יהודים בא"י (עוד שנים אחדות לפני הרצל); היה אוסף חתימות לשם הגשמת הרעיון, והגיע עד וושינגטון. שיף עצמו מאן לתת את חתימתו. מזכיר המדינה בוושינגטון פנה אל הציר סלומון הירש בבקשה להתחקות על דעת השלטונות בתורכיה בשאלה זו (גם בלקסטון דרש מעין צ'רטר בשביל העם העברי והציע לקנות את הארץ מתורכיה). הירש השיב, לאחר חקירה בדבר, שתורכיה לא תוותר לעולם על אחת ממדינותיה איזו שהיא, אם לא יכריחוה לכך בכח הנשק.

מאמרים ונאומים לחצי יובלי

העתון „האור" הביא במשך חמשה ימים ידיעות על פרשת חג־יובלי. הגברת חמדה בן יהודה קבלה עליה בעצמה את תפקיד הרפורטר. היא נתפעלה ממשחקי ההתעמלות של התלמידים בהנהלת מר גולדשמידט ומההתעמלות־לדוגמה של אגודת „המכבים". חברי אגודה זו ראו בי „את הראשון שהגשים בירושלים ובא"י את הפתגם נפש בריאה בגוף בריא". כמו־כן נתרשמה הגב' בן יהודה ממקהלת הזמרה בהנהלת אידלזון. במשך השנים הצליח אידלזון להקים מקהלה מתוך תלמידיהם ותלמידו־

תיהם של בתי־ספרנו שלא היתה נופלת מהמקהלות המשובחות באירופה. היה זמן שהמנצח על התזמורת הצבאית בירושלים בא ללמוד מנגינות יהודיות כדי לשמח בהן את קהל־שומעיו מן היהודים. אך תנאי התנה שלא ילמדוהו את השיר המהפכני (כלומר: את שיר „התקוה"). גם הקונסול האוסטרי ציפרוביץ היה מתנגד לשיר „התקוה", — לא רק מפני דרכי־שלום עם התורכים, אלא גם מטעמים מוסיקליים־אסתיטיים: הוא קרא לנעימת השיר „מפוצץ־סלוי". — הגברת בן יהודה ציינה ביחוד את הנאום העברי של אלעזר רוקח, אשר חשבה אותו לגרמני מבטן ומלידה. מאמר מיוחד הקדישה לחגיגה המשפחתית של חניכות המעון ליתומות. לכבוד חתן־היובל — „אביהן" של היתומות, ולכבוד רעיתו — מיסדת המעון ו„אמן הרחמניה", ששניהם דואגים לחנוך הגופני והרוחני של היתומות במסירות ושלא על מנת לקבל פרס.

העתון „יודישה פרסה" מעריך את השפעתו של בעל־היובל על חיי הקהלה העברית בירושלים: „למרות, ואולי דוקא משום שהיה מתרחק מעניני קהלה ולא היה מתערב בהם רבה השפעתו על תושבי ירושלים, והיה משתמש בה רק לשם אחדות והשכנת שלום בין העדות השונות. — את ידידותו לתלמיד־הישיבה בעבר שמר הרב הראשי בירושלים, ר' שמואל סלנט, גם למנהלם ומיסדם של בתי־הספר המודרניים, והשתמש בכמה הזדמנויות להעיד עליה ברבים. כמעט בכל ענין קשה ומסובך היה ר' שמואל סלנט נוהג לשאול בעצתו של א. כ. — ואשר לפעולתו החנוכית, הנה עובדה היא, כי שום איש לא יצר כמוהו מוסדות־חנוך יהודיים רבים כל־כך. כן הכיר א. כ. עוד לפני עשרים וחמש שנה את זכותה של השפה העברית ודאג לטפוחה".

את ערכה של שיטת הלמוד העברי בבתי־הספר של „העזרה" אשר בהנהלתי הדגיש זוטא בדרשתו שדרש בסעודה לחג־יובלי, שהשתתפו בה יותר ממאה מורים. „העיקר שנתן א. כ. לדור הנולד בירושלים הוא: מחשבה מסודרת, עברית מסודרת. אין ספק כי בבתי תלמוד־תורה וגם בחדרי־תורה לומדים עברית יותר אך בבית־ספר למל ובכל בתי־הספר שנוסדו ע"י חתן היובל לומדים עברית מסודרת והמחשבה היא מסודרת. וזהו ערכו הגדול — שהכניס סדר ושיטה במהלך מחשבתם של חניכי הישיבה וחניכי התלמוד־תורה. אמנם יש גם לזכור את עוונו, כי הוא

מלמד גם גרמנית. אבל, רבותי, הרי חוקת דרך־ארץ שלנו תבוא רק ע"י אלה שיודעים גם שפה זרה ותרבות אחרת. ואשר ללמודי העברית, הרי במשך השנים האחרונות עלו השעות במדה שאין למעלה ממנה גם בבתי־ספר שנטלו לעצמם את ההגמוניה של טהרת העברית".

במאמרו על חג היובל (האור, כ"ז ניסן, גליון קמ"ט), מדבר בן־יהודה על יובלי כעל חגיגת המשפחה הגדולה של בתי־הספר אשר לחברת „העזרה": „מן היום שנהיה האדון א. כ. למנהל היה אחד מהמשובחים ביחס לחבריו והעומדים תחת רשותו. המנהל א. כ. לא התנהג בשררה יתרה עליהם ולא התיהר. ביחס של חברות אמתית התהלך עם חבריו והשתדל השתדל בכל אשר היה לאל ידו להגדיל משכורתם ולהיטיב מעמדם, לתת להם היכולת לעבוד עבודתם בבית־הספר בהרוחה ולא בצער. ומה שעוד יותר חשוב ועוד יותר מספר בשבחו — הוא: שעינו לא היתה צרה בחבריו מבחינה הרוחנית ובכל הזדמנות שבאה לידו עשה כל מה שיכול להגדיל את כבודם בעיני הבריות פה ובחו"ל". ובן־יהודה מוסיף: „ליובלו של האדון א. כ. יש יותר חשיבות יותר ערך כללי... אני אוכל להעיד עדות כשרה, שאין מקום לחשוד אותה בשום נטיה פרטית, ואני מעיד עדות זו ברצון, כי האדון א. כ. עשה הרבה והרבה מאד בענין התחיה הלאומית והעברית שלנו. להאדון א. כ. יש מדה, ששמעתיו הרבה פעמים מכריז עליה לאמר: אינני קנאי! בטבעי אינני קנאי! עושה אני מה שאני חושב לנכון לעשות, אבל לא בקנאות יתרה! אולי חיבים אנו תודה למלאך הממונה על קביעת מדות האדם בהולדו, שעשה את א. כ. כמו שהוא, לא קנאי ביותר. כי חשיבותה האמתית של פעולתו של האדון א. כ. בעבודת התחיה שלנו התחילה בפרט מן היום שחברת העזרה הפקידה בידו המפעל אשר זממה אז להתחיל בא"י, וחברה זו, בכל כונתה הטהורה והרצויה, בכל יהדותה, וקצת אולי גם לאומיותה, היה היתה רחוקה מארצ־ישראליות ובפרט מעבריות... ואין ספק בדבר, כי אלמלי בא אליהם אדם קנאי בדרישות קנאיות בענין הלשון העברית, היו גם הטובים והלאומיים שבהם נרתעים לאחוריהם, ובתי הספר של חברת העזרה היו בתי ספר יותר טובים פחות או יותר מבתי הספר של חברת כל ישראל חברים, אך בודאי לא היו משונים מהם הרבה בנוגע לעבריותם. והנה המקרה רצה שהאיש שנזדמן לידיהם ברגע החשוב ההוא של תחלת עבודת החברה בא"י,

היה אמנם לאומי בנפשו וגם עברי, אפס לא קנאי, לא קנאי! ולא־קנאות זו נצחה, והיא שהביאה לנו את כל הברכה שמוסדות העזרה הביאו לתחיה העברית. בלי קנאות, בלי אש דולקת, אך בדברים נוחים, ממודדים, קצת קרים, כמדתו, התחיל האדון א. כ. לפתות את העזרה פתוי שקט, נוח, שלא היה אפשר להרגיש בו שהוא פתוי, והפתוי הזה עלה יפה. האדון א. כ. פתה אותם ויוכל! פתה אותם, והם נפתו! זה כבודם של ראשי החברה, וכבודו של ד"ר פאול נתן, כי יכלו להשתחרר מעול הדעה השלטת בימים ההם בעולמות העליונים של היהודים הנאורים גם בגרמניה כמו בצרפת ובשאר תפוצות הגולה ביחס לחנוך והתרבות בכלל וביחס להלשון העברית בפרט. בעוד שמזכירה של חברת כי"ח, אחרי הרבה והרבה וכוחים בענין למוד לשון עברית בבתי הספר לבנות, ענה ביהירות: אין אנו רוצים לעשות את בנות ישראל לרבניות, נתקבלו דברי האדון א. כ. על לבם של ראשי החברה החדשה בענין המקום והחשיבות שצריך לתת ללשון העברית בבתי־הספר שרצתה החברה ליצור בא"י.

לאחר שבן־יהודה מדבר על הרצאתי הראשונה שקראתי לפניו ע"ד תכנית בית־הספר "העזרה" בא"י, הוא מספר שבאותה שעה חש "כי זהו רגע גדול בחיינו", והוא מוסיף לאמר: "האדון א. כ. עשה ויכול! אם התקדם התקדמה התחיה העברית בירושלים כ"כ בשנים האחרונות, אם יש לנו עתה כל העם הקטן ה ע ב ר י הזה, המדבר רק עברית, והדבק בלשונו העברית והמתהדר ומתגדר בה, הרי חלק גדול מזה אנו חיבים לבתי־הספר של העזרה, למוריהם ולקצת תלמידיהם, וחלק גדול מזה, החלק הראשי והעיקרי, אנו חיבים ליוצר בתי הספר האלה, מיסדם ומנהלם העליון, האדון א. כ., חתן היובל. אלמלא הוא שנזדמן לה להחברה החדשה בראשית פעולתה, אלמלא הוא שידע לרכוש את אמונתם בו, אלמלא הוא שהיה, כמו שאומרים, הרוח החיה בכל פעולת החברה הזאת בארצנו, כי עתה לא היו לנו בכלל מוסדות שלה, ואותם שהחברה היתה נותנת לנו היה אולי מוטב שלא נוצרו משנוצרו!"

"האור" (ל' ניסן, גליון קנא) מביא בין יתר הנאומים את נאומו של דוד ילין, שהיה הנואם הראשון בחג יובלי. הוא קרא מן המכתב כדברים האלה:

...לפני חמש ועשרים שנה החל מר אפרים כהן את עבודתו על שדה

החנוך בארץ־ישראל, ובבית הספר למל היתה התחלת בצבוץ האור החדש אשר האיר מאז על ציון, הוא אחוד התורה והקדמה, חיי העולם עם חיי השעה, הצד הלאומי והאנושי אשר על דרך החנוך.

בבית הספר למל!

עוד חיים בקרבנו אנשים הזוכרים את ימי יסוד בית הספר הזה בירושלים ע"י המשורר לודויג אוגוסט פרנקל. בתקוות נשגבות יסד אותו אחרי רוב עמל ותלאה והתנגדות ורדיפות. נפשו להטה גחלים, ודבריו כלהבות אש בעת חנוכת הבית, בשאתו משא על מה שהבית הזה עתיד לחולל בארץ.

„הניחוני ליסד בית ספר!"

„אשה עדינת לב באה לנחם את הבת ישראל לא בקבוצת קרני אור, כי אם בניצוץ אחד אשר אם יטפחוהו בחבה וישמרוהו במסירות נפש יגדל והיה לכוכב מזהיר"...

אך שלהבת זו מהרה לכבות. ולכמה זמן ארך עמום הגחלת הלוחשת הזאת מתחת לאפר! יותר מימי דור שלם היה רק ש ם „בית ספר למל" נקרא על קבוץ של חדרים אחדים בחצר צרה באחת הפנות הנדחות של ירושלם, אשר ההמון קרא לו בשם „שקולה די טג'י".

לא הכיר פרנקל את אחיו שבירושלם, והם לא הכירוהו — וכל פעלו היה קרוב להיות לאפע, דרכי החנוך בא"י היו אבלות, הילדים גדלו ללא חכמה וללא דרך ארץ, ותקות הישוב נוחלה.

אך הנה בא האיש אשר לו נכון הבית הזה, בא יליד ירושלם עצמה אשר אחרי קבלו תורה בציון השתלם בגרמניה ובאנגליה ויקדש חייו לחנוך. בא הצעיר המכיר את אחיו ויודע ארחות חייהם, מכיר בחסרונם ויודע מה דרוש לתקונם. בהתלהבות ימי הנוער הוא נגש אל התעודה אשר נועדה לו ובית הספר מקבל את הצורה הנאה לו, והולך הוא ומתפתח בהדרגה, בדרך טבעית, הולך ומשתלם, והולך ומשפיע על החנוך בא"י בכלל.

בשלשים ילד בערך, הלומדים בשלש כתות קטנות, החלה העבודה במוסד זה לפני חמש ועשרים שנה, ובתכנית־למודים דלה ומצומצמת, גם מצדה העברי וגם מצדה הכללי — ולארבע מאות תלמידים, בשמונה כתות גדולות, בתכנית למודים רחבה ועוברת גבול בית הספר העממי,

בתוך בית נהדר במרומי מסבי ירושלם — הגיע כיום המוסד המפיץ תורה ואורה על מכון הר ציון ועל מקראיה.

חביב הוא המנהל על חבריו ועל תלמידיו, ומשתדל הוא לטובת חניכיו לא רק בימי שבתם על ספסל בית־הספר, כי גם אחרי עזבם אותו. דואג הוא לגורל רבים מהם לימים הבאים, ומעורר הוא את בעלי היכולת בחוץ לארץ לתמכם ולעזרם להשתלם, למען יוכלו לעבוד אח"כ שכם אחד להרמת מצב ירושלם ומצב אחיהם בא"י.

אך לא רק בכתלי בית הספר בלבד מצטמצם חוג פעולתו, כי אם גם בחיים הצבוריים בכלל ובצרכי בני העדות השונות בפרט. בחבה ובמרץ הוא משתתף ביסוד לשכת „ירושלם" לאגודת בני ברית... רוח החיה הוא באופני העבודות השונות של לשכה זו וחבריה לתחית עמנו פה בארץ וסביבותיה. והעבודה הולכת ומשתרעת גם על יסוד „בית הספרים לבני ישראל בירושלם" בתקופותיו השונות, והרחבתו והגדלתו, זה הבית השולח קרני אורו אל כל שדרות העם בנעריו ובזקניו.

שנים רבות עוברות בשכלול בית הספר הראשון אשר בו הוא עובד. כל ספסל שנוסף בו עולה לו בעמל רב ובהתאמצות ובהתאבקות עם כל המפריעים והמחסורים, כל תלמיד שגמר למודיו ויהי לאיש משתתף בבנין הישוב, נותן לו שלומים לכל עמלו.

אך העבודה הכבירה העיקרית מתחילה יחד את זמן יסוד „חברת העזרה ליהודי גרמניה".

החברה האדירה הזאת, אשר במשך זמן קצר עלה בידה לרכוש את לבות רבבות אלפי ישראל והולכת וצועדת צעדי ענק בכל מקצוע שהיא פונה אליו, מצאה לה את האיש החרוץ אשר אין גבולות לשאיפותיו להרחבת מפעל החנוך המתוקן, האיש אשר אמרתו היא „יגדיל תורה ויאדיר"; והאיש מצא לו את האגודה אשר כח בידה ואון בימינה להוציא שאיפותיו אלו לפועל.

השתלם אמנם החנוך בבית הספר למל העממי, אך היה היה כגזע של עץ קצוץ שרשים מתחת ומסועף ענפים ממעל. חסר הבסיס העיקרי לחנוך הילדים הקטנים לפני בואם אל בית הספר, וחסרה אפשרות השתלמות לגומרים למודיהם בבית הזה להשיג מטרתם בחיים, וטובי בני ציון היו נאלצים לגלות למקום תורה בארצות נכר.

אך גבור המלחמה לא ייעף ולא ייגע, והולך הוא וכובש מצודות חדשות לבקרים על שדמות החנוך, מחמם הוא את הלבבות, מעניק קרובים ורחוקים בצרכי ארץ־ישראל הרוחניים, מושך הוא בכל כח את חברת העזרה הכבירה למלא הצרכים האלה: שרה עם בני אלים ועם אנשים ויוכל.

ואם מאושרים הננו כיום לראות בארץ־ישראל שורה שלמה של מוסדות חנוך בנויים מיסוד החנוך ועד הטפחות, אם רואים הננו גני ילדים עברים משוכללים למאות תינוקות, בתי ספר עממיים מתוקנים לנערים ולנערות, בית־מדרש למורים המפיץ תורה עד למרחקים, בית ספר למסחר המספיק צעירים מלומדים לבתי מסחר בני עמנו בארץ, שעורים לגננות ושעורי ערב לבנות ומעון ליתומות עזובות, חדר תורה לילדים אשר נפשם חשקה בתורה, ובית מדרש לרבנים אשר ממנו תקוה לסדור עניני קהלותינו והנהגתן באופן הראוי לכבודנו, אם עינינו רואות כל אלה ושמחות, הנה אך הודות למרצו העז של חתן יובלנו וכח התמדתו קמו ויהיו כל אלה, ואלף ושש מאות התלמידים והתלמידות שבירושלים, ומאותיהם הרבות שביתר בתי הספר שבא"י, כל הגדוד הזה שבו הננו תולים תקוותינו ומשאת נפשנו, שכר יפה הם לעבודה נמרצה של חמש ועשרים שנה, וכולם יחד כמו נושאים קולם ואומרים: אמרו צדיק כי טוב, כי פרי מעלליהם יאכלו!

פרי מעלליך הנך אוכל, כהננו הנכבד, המכהן פאר בהיכל החנוך! בעבודתך הכבירה קימת דברי נביאנו הראשון: יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל, דברי נביאנו האחרון: כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו; עליך נאמר היום: ברך ה' חילו ופעל ידיו ירצה...

וברכה מיוחדה הנני נושא אליך בשם בית המדרש למורים ובית הספר למסחר, זה הבית העליון לבתי החנוך השונים שיסדת, זאת המשתלה הנהדרה לצמיחת קרן תורת ציון, בשם כל מוריו ותלמידיו השמחים בשמחתך הנני קורא אליך: חזק ואמץ במלחמת החנוך והקדמה, צלח רכב על דבר אמת, ובכחך זה אשר בו עשית חיל עד כה, לך והושעת את בני עמך גם לימים הבאים לתפארת ירושלים עיר מולדתך...

עוד תנוב בשיבה, אישנו הכהן, דשן ורענן תהיה, גבור כח במעשיך

הטובים, וכאשר זכית בחג יובלך זה לראותנו במלאת לך יובל חמשים השנה מפריח ומצמיח בחצרות אלהינו, מכהן פאר ומעלה את הנרות בבית מקדשנו!

אז"ר, שסיים את שורת הנואמים, דבר על „קברניט המוליך את אניתו בין הסלעים ברוב כשרון והצלחה". ובציור זה השתמשתי גם אני בתשובתי: „לפני עשרים וחמש שנה, ואנכי בסירה המובילה אותי אל חוף יפו; הים היה זועף ואימת־מות תקפה את יושבי הסירה שעברו דרך שני הסלעים, ואנכי שקוע במחשבות, אם יצליח ד' את דרכי אשר אני הולך בה, כי ידעתי מה כבדה הדרך, ומה רבה האחריות אשר שמו שולחי על שכמי, — והנה הגיעני ד' עד הלום".

מוסדות העזרה 1912—1913

במגלת הברכה של מוסדות העזרה נרשמו עשרים ושבעה בתי ספר, מהם: 12 גני־ילדים (11 בארץ ואחד בסלוניק), 10 מוסדות — כולם בעברית (ביהמ"ד לרבנים, חדר תורה, קורסים לגננות, מעון ליתומות, ת"ת בחברון לנערים ונערות, ת"ת של הגורג'ים, בתי ספר ברחובות, בגדרה, בחיפה ושעורי ערב „מוריה" של הסמינריסטים); בחמשה הורו — פחות או יותר — גם מקצועות בגרמנית: ביה"ס למל, ביה"ס ביפו, ביה"ס לבנות בירושלים, בית הספר למסחר בירושלים, ביהמ"ד למורים; היינו: בביה"ס למל, בבית־הספר ביפו ובבה"ס לבנות היו הלמודים בארבע הכתות הנמוכות רק בעברית, ואך מן הכתה החמשית ואילך היתה הוראת מקצועות אחדים גם גרמנית, ובביה"ס לבנות פחות בהרבה מביה"ס לנערים, ובבית המדרש למורים כמעט כולו עברית. היו במוסדות כשלשת אלפים תלמידים. בשנת 1913/1912 נוסף בית־ספר בצפת, ולמורה ראשי נתמנה רפאל סופרמן, שגמר את למודיו בלמברג ובווינה ושמש בהוראה בבתי ספר בדרוהוביץ ורוהטין בגליציה. מספר התלמידים ארבעים וששה, ומר סופרמן היה משגיח גם על הגן. נתוספו בירושלים שעורים בערבית, שהוראתה נמסרה לידי המורה המומחה חיים אשריקי. מכשירי למוד נתרבו ע"י נדבת ג'. סימון. בביה"ס למל שמונה מחלקות עולות, בביה"ס לבנות — שבע מחלקות עולות, ועל גביהן עוד כתה להשלמה, ושתי

מחלקות מקבילות, — ביחד עשר מחלקות. בביה"ס ביפו נוספה הוראה בידיעת המסחר.

בנצינגר עזב את הארץ בראשית הקיץ כדי לכהן באוניברסיטה של טורונטו בקנדה, והתלמידים הצטערו מאד על פרידתו, כי היה מן המעולים שבמורים. לשעוריו בארכיאולוגיה לא נמצא אז ממלא־מקום. חשבנו שמורה אחר הגון ינחמנו, והוא אברהם סונה, אך קרהו אסון בדרכו מתחנת מסה"ב לאכסניה שלו: נתקלה עגלתו והוא נפל למשכב, ועד שהבריא, באו מעצורים בחלוקת השעורים. רק בסוכות תרע"ד יכול להתחיל בשעוריו שנמשכו כל החורף, אף בימי ההתקפה.

מפעל הפלשים

הדו"ח של "העזרה" היה מקדיש משנת 1909 ואילך פרק מיוחד ל"פרשת הפלשים". פייטלוביץ הביא אתו מאבסיניה שני פלשים לא"י, ואנחנו דאגנו לכלכלתם ולחנוכם העברי. אחדים מחברי ההנהלה היו מטילים ספק בנחיצות הענין ואמרו: די לנו ביהודים שלנו ואין לנו צורך ביהודים שחורים; וחומדי לצון הוסיפו: וגם ביהודים שחורים אין לנו מחסור (נתכונו בזה לאדוקים הקנאים שנקראו "שחורים"). הפרופ' מיטווך, המומחה הגדול לשפת האתיופית, התענין מאד בפלשים ומצא להם פטרון גדול בג'מס סימון, שנדב מכיסו את רוב הסכומים להוצאות חנוכם. וכך היה דרכו תמיד: כשהיו הדעות מחולקות בדבר הוצאה חדשה היה הוא אומר בקול נמוך, אבל מובן למזכיר: "הכסף יבוא מצד אחר", והצד האחר היה ה ו א. הליצנים היו אומרים, שענין הפלשים נכנס לגדר חקירותיו (כידוע, היתה לסימון מחלקה מפוארה במוזיאון של פרידריך־קיסר בברלין וגם היה לו מוזיאון מיוחד בביתו, והיה מחבב עתיקות).

שאלות השפות בטכניון

סמוך לגמר בנינו של הטכניון נתמנה למנהל ולמפקח על גמר הבנין המומחה לטכניקה ד"ר אלפונס פינקלשטין — עפ"י עצת ידידי המוסד הפרופיסורים שלזינגר ופרנץ מבית־המדרש לטכניקה בברלין־שרלוטנבורג. הוא נתמנה בחודש אפריל 1913 מטעם כל חברי הקורטוריון, בעצה אחת ופה אחד. באותו פרק התעוררה תעמולה מצד מורי הגימנסיה ביפו להשליט

במוסד את העברית כשפת־הוראה. לפי מכתביו של אחד־העם, הוא מתנגד ל„אגיטציא" זו בנוגע לשפת־ההוראה בטכניון עצמו.

כך, למשל, הוא כותב במכתבו לקלוזנר מיום 25 במאי 1913 (אגרות ח"ה, ע' 53): „אנא הורני נא, איך אתה מצייר לך טכניקום בעברית בלי ספרים עברים ובלי מורים עברים". במכתבו לש. לוין מיום 27 במאי (ע' 56) הוא כותב: „תביעה זו (ששפת הלמודים בביה"ס הבינוני תהיה העברית, ורק במחלקות העליונות יחזרו על המתימטיקה גם בגרמנית) היא אותה התביעה עצמה שתבעתי בשנה שעברה. ואולם תביעותיך ה„חדשות"... שגם בגוף הטכניקום ילמדו מקצוע אחד לכה"פ בעברית, אינן נראות לי נכונות". וביום 10 ליוני הוא כותב לש. לוין (ע' 62—63): „מתוך דבריך נראה, שהמחלוקת בירושלים היתה ע"ד הלמודים בטכניקום עצמו (ולא רק בביה"ס הבינוני)... אני לא אוכל לדרוש זאת, מפני שאינני מאמין באפשרות הדבר, לחנך אינז'נירים בקיאים במלאכתם כראוי בלשון שאין בה לא ספרים ולא מורים במקצוע זה. כך חשבנו כולנו כל העת".

באותה אספה שבירושלים, שהזכיר אחה"ע במכתבו, השתתפתי גם אני. המשתתפים בה היו מעטים. איש מן הנאספים לא הביע דעה בשאלת השפה של הטכניון — ונמוקם עמם: אינם בעלי מקצוע. וכשאמר צעיר אחד מן הנאספים, שנחוץ לנו טכניון שכולו עברי, שאל פינקלשטיין, אם יש לנו כבר ספרים במקצוע זה; ולוין מלא אחרי דבריו וקרא: „תנו לנו את הספרים".

במכתבו למרדכי בן הלל הכהן מיום 13 ביוני 1913 כותב שוב אחה"ע (אגרות ח"ה, ע' 64—65): „האגיטציא שעושים עתה בא"י ובחו"ל לשם העברית בטכניקום עצמו לא תביא שום תועלת... אי אפשר עוד עתה ללמד את המדעים הטכניים להלכה ולמעשה בלשון עברית, שאין בה לא ספרים טכניים ולא מורים מומחים... יכול הייתי להבין, אלו התנגדו ה„עבריים" בראשית הדבר לעצם יסודו של הטכניקום, והיו אומרים, שכל זמן שאין ביכלתנו ליסד טכניקום עברי, מוטב שלא יוסד כלל עד שנוכל ליסדו בעברית. אבל מאחר שמתחלה קבלו את הענין בשמחה ואע"פ שהכל הבינו בלי ספק, שאין המיסדים — האשכנזים, האמריקנים ואפילו בני בית ויסוצקי — חושבים כלל להביא את הכל קרבן על מזבח הלשון העברית, ולא שאלו ולא דרשו כלום, ועתה לפני הפתח המוסד,

מקימים רעש: עברית ורק עברית — הרי ריח דמגוגיא נודף מתעמולה כזו, ואין אני יכול להשתתף בה".

במכתבו הארוך והמפורט לש. לוין מיום 19 ביוני (ע' 65—68) כותב אחה"ע: „צריך להודות על האמת. לא דברנו על אותן התביעות (ללמד בעברית בטכניקום עצמו) מפני שלא היו לנו תביעות כאלו. אתה הנך נמצא עתה תחת השפעת הסביבה בא"י... וחושב אני גם עתה, כמו שחשבנו כולנו עד כה, שהתביעה ללמד בגוף הטכניקום מתימטיקא וידיעת הטבע בעברית — היא מעין „פרינציפיענרייטערייי — ששכרה יצא בהפסדה..." והוא אף מלעיג במורים ה„מומחים" בא"י הסבורים „כי מורים למתימטיקא, פיסיקא, וכימיא נוכל להכין על נקלה", והוא מוסיף: „ואחר שאלת המורים... באה שאלת הספרים. מאריה דאברהם! איך תעצמו עיניכם מראות, כמה מן העלבון יש בדבר ללשון העברית? וכי אפשר באמת ללמוד „גזרה שוה" מן הגמנסיה ביפו, ששם מלמדים לנערים ראשית כללי המדע בלי ספרים, והתלמידים מסתפקים במחברותיהם שכתבו מפי המורה?..." והוא מסיים לאמר: „חפצתי שתשוב ותתבונן בדבר... ותשתדל להשתחרר מהשפעת הסביבה".

עוד במכתבו מיום 28 בספטמבר לפ. נתן (ע' 82) הוא כותב: „אני עודני מחזיק בדעתי ששפת הלמוד בביה"ס הבינוני צריכה להיות כמעט רק עברית. אמרתי „כמעט" מפני שאז בברלין הסכמתי, וגם עכשיו אני מסכים, כי באיזה אופן שהוא צריכים התלמידים להכיר את הטרמינולוגיה האשכנזית במתימטיקה ופיסיקה, כדי שיוכלו אח"כ להבין, בפנים הטכניון, את השעורים בלשון אשכנז". ורק במכתבו האחרון מיום 10 באוקטובר (ע' 99) הוא מביא ראיה מהחלטת האוניברסיטה בברלין „להכיר תעודת־הבגרות של הגימנסיא ביפו כתעודה מספקת", „שמה שהצעיר למד מתימטיקה, פיסיקה וכו' בעברית איננו מחייב כלל שלא יוכל לקבל אח"כ השלמת ידיעותיו באשכנזית". איש לא יתפלא על נתן, שלא התחשב עם השמועה הזאת ועם הנמוק הזה, שהרי בכל אופן צריכים היו התלמידים להכין את עצמם כדי להבין את ההרצאות בגרמנית; ורוב האוניברסיטות אינן מכניסות עצמן בשאלת השפה ומקבלות תלמידים בני שפות זרות על סמך תעודות־בגרות של גמנסיות רשמיות שבארצות אחרות, ומניחות את שאלת הבנת ההרצאות לתלמידים עצמם.

האגיטציה, שעליה קובל אחה"ע, היתה הולכת ומתחזקת ככל אשר קרב זמן ישיבת הקורטוריון. אחה"ע כותב לאוסישקין ביום 9 לאוגוסט (ע' 76): „מי שהביא את הנערים ביפו לפרסם את מחאתם... גרם לסכסך את הענין עוד יותר, ובודאי עתידים אנו לשמוע בברלין, כי כל זה הוא „אינטריגא" של קומץ קטן ממורי הגימנסיה וחבריהם". ובאותו מכתב הוא כותב: „למחאות אין מקום עכשיו בכל אופן... כי אם בתמונת „ממורנדום" על שם הקורטוריום".

והנה בא לוריא לירושלים לקבל חתימות מאת מורי „העזרה" על הממורנדום בשאלת העברית בטכניון, וזוטא הביא אותו אלי. קראתי לאספה, ובה נתקבלה החלטה, שלא להשתתף בממורנדום שיצא מחוג הגמנסיה ביפו. הוחלט, שאני אכתוב בשם המורים, שאנו בטוחים כי לא תקופח זכות העברית בטכניון — במפעל שיסודו מאת „העזרה" ושבהנהלתו משתתפים גם ראשי „העזרה".

בהיותי בקושטא לשם אשור בתי־הספר מצד שר־ההשכלה שוקרי־ביי, לא יכולתי להתאפק מנסוע לימים־הנוראים, שהיו משמשים ובאים, לליפציג (שם בקר בני את הגמנסיה). לא נתכוונתי כלל לבוא לברלין, ואעפ"כ חשבתי שמן הנמוס הוא להודיע לנתן על שהיתי בליפציג. קבלתי מיד תשובה ממנו, שישמח לראותני בברלין, ואם גם לשיחה קצרה בלבד. בבקורי אצלו נודע לי שמתכוננים לאספה על־מנת לדון על התכנית של הטכניון. חזרתי על דברי מכתבי בשם חבר־המורים של „העזרה" — שאנו בטוחים כי לא תקופח זכות העברית בטכניון. הוא הסכים לי, ורק בנוגע לידיעות הטבע ולמתימטיקה לא מצא לאפשר לותר על הגרמנית כשפת־הוראה. הצעתי שבביה"ס התיכוני ילמדו את הלמודים האלה במחלקות הנמוכות בעברית ויחזרו עליהם בכתות העליונות בגרמנית. ראיתי את ד"ר ברנהרד כהן והוא אמר לי: פה הכל רותח, — מתלקחת מחלוקת בין נתן ובין שמריהו לוין, ולוין מאים להרוס את כל בתי־הספר של „העזרה" בא"י. נזכרתי שלוין דבר גם אלי דברי־איום כאלה, ושאז אמנם השיבותי לו: את תביעתך — „כולה עברית" — אי־אפשר למלא ביום אחד, כי אם בהדרגה, בהתאם להתפתחות דעת־הקהל; הלא בינינו לבין עצמנו יודעים אנו, שאנו מחבבים את העברית על הקהל דוקא ע"י כך, שאנו נותנים לתלמידים גם השכלה הגונה בשפה אירופית — ועליה לא יותרו;

האם לא תדע, כי אילו פתחו למחר בתי־ספר על טהרת הגרמנית, היה הקהל נוהה אחריהם?" אנכי אמנם לא חשבתי את איומו של לוין לדבר שיש בו ממש, ואולי לא חשב גם הוא עצמו כך. — עם צאתי מברלין קבלתי מכתב מאת ילין ששהה אז בלונדון, שאשתדל בשבילו להמציא לו הוספה על משכורתו. השיבותי לו, שברגע ההוא אי אפשר לי לעשות בברלין כלום, שאני אץ לשוב לירושלים, כי שהייתי בברלין היתה רק שלשה ימים וביניהם יום הכפורים. ברנהרד כהן הפציר בי להחיש את דבר שובי לירושלים — על כל צרה שלא תבוא. ד"ר נתן הודיע לי, שגם הוא מתכונן לנסוע לארץ אחרי ישיבת הקורטוריום, ובבקורו הראשון יהיה בחיפה, לראות את שלום הבנין. שבתי לירושלים בימי חג הסוכות, שבוע אחד לפני הזמן שקבעתי לי תחלה.

ביום 26 לאוקטובר 1913 היתה ישיבת הקורטוריום לשם קביעת פרוגרמה. בישיבה הוצעו שתי הצעות: הצעת נתן והצעת לוין. תכניתו של נתן היתה: למוד העברית תופס מקום רחב כראוי לה לפי חשיבותה ולפי מצב התפתחותה בא"י, מטפלים בהעמקתה בהתאם לאפיו היהודי של הטכניקום; ומלמדים עברית במדה כזו, שידעו התלמידים את הספרות במקורה ויוכלו להשתמש בה כבשפת דבור. וכן חובה על המוסד לטפח את רגש הדת. בנוגע לשפת הלמודים, אין שפה אחת קבועה לכל מקצועות הלמודים כולם בתור חובה, רק ללמוד ידיעות הטכניקה נקבעה הלשון הגרמנית. והצעתו של לוין היתה: ביה"ס התיכוני כולו עברי, והטכניקום מלמדים בו מספר של מקצועות חיוביים בעברית, לע"ע אחד או אחדים.

הכל היה רותח באותה ישיבה. לולא הרתחה היו יכולים לבוא לידי הסכם. הלא גם אחה"ע כתב פעם ופעמים לנתן, כי בלא ותורים משני הצדדים אי־אפשר. ובאמת קבל נתן את הצעת הפשרה של פיליפסון: להכניס לתוך הפרוגרמה את הסעיף, שהיסטוריה כללית, ידיעת המולדת, גיאוגרפיה, שירה, התעמלות, כתיבה־תמה ורשום (המקצוע הזה תופס מקום חשוב בתכנית) ילמדו בעברית. מה נשאר עוד? רק השאלה ע"ד המקצועות הטכניים. והרי גם אחה"ע עצמו היתה דעתו מתחלה שמקצועות אלה צריך לחזור עליהם בגרמנית. הצעת פיליפסון היתה מוסבה גם על הטכניון עצמו, ובזה התאימה לדרישתו של ש. לוין, ללמד מקצוע אחד או אחדים של מקצועות חיוביים בעברית, — ועוד הוסיף עליה. ועם כל זה לא

הסכימו לוין וחבריו להצעת הפשרה! אלו בא אדם והציע לחזור במחלקות העליונות על מתימטיקה ופיסיקה בגרמנית, כמו שהיתה דעת אחה"ע כל הזמן — ודאי שהיה נתן מסכים גם לכך, כמו שהסכים להצעה זו אחרי־כן, כשהציע אותה לפניו קלוריסקי בירושלים — אותה ההצעה שהצעתי לפניו בהיותי בברלין. אבל השעה רותחת היתה: „הכל או לא כלום" — כך קובל נתן. גם הוא וגם פעליפסון כותבים: לא מתנגדינו הם הותרנים — הם, שלא ותרו כלום, לא נתנו לב גם לעובדה, שעוד לפני הישיבה נתמנו מורים שידעו עברית והיו ציונים, וגם מנהל ביה"ס הבינוני, שעמד להתמנות, היה ציוני, ועל גבם היה ד"ר שמריהו לוין עצמו המחנך העברי, — ואף על־פי־כן לא באו לידי פשרה. עדנא דרתחא!

אחה"ע יצא עם שני חבריו, צ'לינוב ולוין, מן הקורטוריום. ויסוצקי נשאר, והוא וגם ציטלין הסכימו להצעת נתן. למה יצא אחה"ע? על זה הוא משיב: „הוברר לי, שאוכל עתה, בעמדי בחוץ, להביא תועלת יותר מרובה לעצם הענין" (מכתבו לש. פבזנר מיום 4 בנובמבר 1913, ח"ה ע' 103). אותו היה נתן מוקיר ובו היה מתחשב, וגם אחרי התפטרותו של אחה"ע עמד עמו בקשר־מכתבים ושאל בעצתו בענין מנוי מורים וכו', וגם הודיע לו בסוד על נסיעתו לחיפה — אותו הסוד שגלה גם לי עוד לפני הישיבה.

המחאות

עבר זמן קצר, והנה החלו המחאות. הכל מוחים, וכנגד הכל מוחים, וגם כנגד אחד־העם עצמו, ודוקא „בקול ענות גבורה". הלא כה הוא מתאונן לפני מ. סמילנסקי במכתבו אליו מיום 18 בנובמבר 1913 (אגרות ח"ה, ע' 115—116): „כבר זכינו לשמוע טענות ותואנות... עלינו... ש„מסרנו" מוסד לאומי לידים כאלה. אנשים שאין להם מושג קל מתולדות הענין, איך ועל ידי מי נוצר... יוצאים לפני הקהל מזוינים אך ורק בחוצפה יתרה, ומדברים בבטחה כאבטוריטטים... כן, ידידי, בחוצפה יכולים אנו להתחרות עם העמים היותר עשירים". ובאמת נמצא כותב אחד מינה, המטיף לו מוסר, ומיעץ לו „להביא כפרה על חטא שחטא בסיוע ידי עוברי עברה", ואחה"ע משיב לו: „עוונותיו של אדם הם ענין לחשבונו עם נפשו ועם אלהיו, ואין שואלים בזה בעצת אחרים (ע' 127).

ובמכתביו לטשרנוביץ, למרדכי בן הלל הכהן ולדרויאנוב ועוד (ע' 116, 120, 134 ועוד) כותב אחד־העם: „לא כך היה מעשה, כפי שמצייר לו איזה סופר טפש ב„הזמן": לא ממני ולא מוויסוצקי יצא הרעיון של יסוד הטכניון, כי אם מפאול נתן מתוך השפעתו על וויסוצקי, ודוקא מפני שלא היה חשוד בציונות; ולא עוד, אלא שוויסוצקי עצמו התנה תנאי שלא לתת למוסד צורה ציונית". בראשונה הוחלט הדבר ביניהם — בין נתן ובין וויסוצקי—„שהכסף ימסר לה„הילפספאיין" והוא יהיה השליט לבדו. ורק אח"כ נשתנה הדבר ונוסד קורטוריום" (ע' 121; למב"ה, מיום 25 נוב' 1913).

דברים אלה הם מעין הדברים שכתב אחה"ע בזמנו אל שמריהו לוין (אגרות ד', 173): הוא מתרעם עליו על שפתח בוויסוצקי בקול־הקורא שהוציא באמריקה לטובת המוסד; גם ד"ר נתן ירגיש עלבון (אף אם יסתיר את הרגשתו זו) בדבר, שלא נקראה המצוה על שמו בתור בעל־הרעיון, — ובאמת, הרי היה הוא הראשון להביע את הרעיון, ואלמלא הוא לא היתה משפחת וויסוצקי עושה מה שעשתה (בזמן הריב, כאשר באו בטענה, שאחה"ע המציא את הכסף מאת וויסוצקי, הוכרח נתן לצאת ממחבואו ולכתוב לל. בארט: לא אמת היא, שאחה"ע הטה את לב וויסוצקי לתת את הכסף ליסוד הטכניון, כי אם נתן בעצמו, ולא בפעם אחת, אלא השפיע עליו לאט לאט).

ובאמת טעו גם באמריקה בענין יסוד הטכניון, עד שגם כורש אדלר (בספרו על „חייו ומכתביו של יעקב שיף", 1928; כ' 11, 170) נכשל בלשונו — אולי על סמך הקול־הקורא של שמריהו לוין וידיעות העתונים בזמן הריב — שאשר גינצברג ושמריהו לוין עוררו את משפחת וויסוצקי ליסד מוסד טכני בא"י. ולא עוד אלא שיחסו גם את התענינותו של שיף במוסד להשפעתו של שמריהו לוין. הדבר גרם לשיף שיפנה במכתב לעורך העתון "American Hebrew" (מיום 26 יוני 1914) לאמר: „אתה כותב בעתונך שהתענינותי בטכניון ונדבתי לטובת המוסד בא"י נגרמו ע"י שמריהו לוין, אחד ממנהיגי התנועה הלאומית. עד עכשיו לא חשבתי לנחוץ לתת ערך להודעות כאלה; אך מכיון שהן חוזרות ונשמעות, איני יכול להתאפק מלהודיע ברבים שאין להן כל יסוד: לא הד"ר לוין, כי אם נתן הציע את ענין הטכניון, והרצאתו שבה באר את חשיבותו של הענין

והברכה שיוכל להביא מוסד כזה ליהדות, היא שעוררה גם את התעניינותי בדבר. התעניינותי עוד גדלה ע"י הסכויים, שכל היהודים כולם — הגרמנים, הרוסים והאמריקנים, האדוקים והנאורים, הציונים והבלתי־ציונים — ישתתפו באחדות שלמה בפעולה לטובת המוסד, לשם הרמת התרבות בא"י. במכתבו זה מסכם שיף את המאורעות שבאו מתוך חלוקי־דעות בתוך הועד (לענין שבסוף המכתב עוד נשוב להלן). היתה עוד שקלא־וטריא עם יעקב שיף על דבר נסוח התקנות. שיף בקש לשתף במוסד את „כל ישראל", בעוד שאחה"ע חשש מפני השפעתן של חברות שאינן עומדות על השקפותיו הוא ביהדות. סוף־סוף באו נתן ואחה"ע לידי הסכם בדבר הנוסח שיוצע לשיף, ושמריהו לוין הלך בשליחותם לניו־יורק לקבל את הסכמתו של שיף לנוסח זה. היתה עוד חליפת־מכתבים בין נתן ושיף בענין דרישתו של שיף לאסור בטכניון כל „איסמוס" מלבד ה„יודאיסמוס". אחה"ע חשש, שלפי דרישה זו לא יהיה לצ'לינוב הציוני מקום בקורטוריום, אחר שהבטיחו כבר לקבלו. אך אחה"ע סמך על השתדלותו של נתן, ובקש מזה, שישתדל בשביל צ'לינוב; וכך היה באמת ששיף הסכים לדעת נתן שלא לכך נתכוין להרחיק את צ'לינוב, והוא נשאר בקורטוריום.

ביחוד מתאונן אחה"ע במכתבו לדרויאנוב מיום 23 דצמבר 191" (ע' 134) „על ר"מ שלנו, שהגדיל לעשות יותר מכולם במאמרו „על הזהירות" שנדפס ב„העולם"; הוא לא נמנע מלהאשימו, שלא דאגנו אפילו להבליט תכונתו ה י ה ו ד י ת של המוסד, באופן שבהסכם לספר התקנות אפשר שיצא המוסד לגמרי מרשות ישראל; וכל זה נאמר ב„הרחבת הדעת" בלשון של „פקח", היודע מה שהוא מדבר... אבל אתה, ידידי, הלא לכך אתה „עורך", שתרגיש ב א ח ר י ו ת של דברים ולא תתן לכל סופר לדבר ככל העולה על רוחו בענינים שיש בהם משום הוצאת שם רע! והלא העירות בעצמך, שטעה הסופר גם בנוגע לשם המוסד... והנה כשאני לעצמי... לא אענה על חכמה זו, שהוסיף ר"מ על הקודמים לו, אחר שחזר גם על טענותיהם של אלו (שמסרנו את רעיוננו ואת כספנו להאש־כנזים מבלי להתנות תנאים ולדרוש „ערובה" בנוגע לשפת עבר וכו')... הנה אני מוסר לך בזה ראשי פרקים: א) לא אמת הדבר שרעיון הטכניקום נולד בלבי... ושאח"כ לקחנו את רעיוננו ואת כספנו ומסרנום להאשכנזים... האמת היא, שהרעיון... נולד בלב ד"ר נתן... בראשית שנת תרס"ה...

ב) לא אמת הדבר, שבשעת יצירת המוסד לא התנינו שום תנאים... ע"ד התכונה היהודית של המוסד וע"ד החנוך ברוח היהדות. האמת היא, שבספר התקנות של המוסד... יש סעיף מיוחד לכך".

ועל הסעיף הזה כותב למב"ה עצמו ביום 12 מרס 1908 (אגרות, ח"ד ע' 18): "על דבר שפת עבר והחנוך העברי בכלל הכנסנו בספר התקנות סעיף מיוחד... וצריך אני להגיד, שד"ר נתן קבל זאת בחפץ לב, בלי שום צל של אי־רצון, אלא שהוא הכניס עוד מלבד הידיעות העבריות וחבת הארץ גם "אהבת הדת". והוא מוסיף, כי גם הציונים והלאומיים עצמם לא היו בטוחים אז, ולא כמה שנים אח"כ, אם אפשר כבר להורות כל המדעים בעברית, ובנוגע לטכניקום גם עתה מסופקים היינו, שמא אין העברית מסוגלת לפסיעה גסה כזו בבת אחת.

גם באמצע ימי הריב כחדש ימים לפני מכתבו לדרויאנוב כתב אחה"ע ביום 25 נובמבר 1913 למרדכי בן הלל עצמו (אגרות ח"ה) והודיעו עוד הפעם, שבספר התקנות נקרא המוסד "יודישעס אינסטיטוט פיר טעכנישע ערציעהונג אין פאלאֶסטינא" (מכון יהודי לחנוך טכני בארץ ישראל), והוא מעתיק לו את סעיף ד' בלשונו הגרמנית, שמטרת המוסד לאפשר חנוך טכני לצעירים יהודים, לתת להם מלבד השכלה טכנית אף השכלה עברית רחבה וידיעת תולדות היהודים, כדי לחנכם כיהודים בעלי הכרת עצמם מצד גזעם ומצד דתם*.

* אמנם מרדכי בן הלל הכהן כותב בספרו "עולמי" שנדפס בשנת תרפ"ט (ספר חמישי ע' 78): "הן הטכניקום נתאשר אז בגרמניה ובעליו הרשמי היתה "אגודה לתלמוד התכניות בארץ ישראל", ובגרמנית: "פעראיין פיר טעכנישען אונטערריכט אין פאלעסטינא". בתוך השם הזה אין כל זכר ליהודים". כנראה, יש לו למב"ה שכחה יוצאת מן הכלל לגבי שמו ומטרתו של הטכניקום. שכח את כל מכתביו של אחה"ע אליו בענין זה ולא נזכר בהם אף לאחר שנתפרסמו האגרות בדפוס בשנת תרפ"ג, וכ"פקח" שב על "פקחותו" הוא חוזר ומוציא אותו "שם רע" ומאריך בו ומביא משלים יפים על התוצאות של חוסר הזהירות. באמת מן המין הזה כותב מב"ה את כל הרצאתו על הטכניון, שאין בה אפילו קורטוב של אמת, אבל יש בה הרבה דבות רעות על כמה אנשים ואחה"ע בכללם. בדוי מן הלב הוא מה שמב"ה מספר על השתתפותו של פבזנר בקנית הקרקע; וכן קלוט מן האויר הספור, שאני בקשתי קרבתו של פבזנר ושבאתי בשביל כך אצל מב"ה שיתווך בזה; השתתפותו של פבזנר בענין הטכניקום באה רק לאחר כך, כשנעשה זה מספיק לצרכי הבנין, כשפתח את בית מסחרו לצרכי בנין בשנת 1910 (כעדות מב"ה עצמו במכתבו למערכת "בוסתנאי" גליון י"ט ע' 31). אין זו אלא הוצאת שם רע על פבזנר ועל אחה"ע, כשמב"ה כותב:

גם נתן משיב חורפיו דבר ומברר את נקודת־ראותו בשאלת השפות: „האפשר הדבר שימצא איש, המכיר פעולתי ופעולת חברי בא"י, ויראה בנו אויבים לתחית השפה העברית בארץ זו? על יסוד ידיעתי את א"י ואת המזרח בכלל — באתי זה כבר לידי הכרה, כי בארצות אלה הדת היא כח מאחד ומקשר, כח יותר אמיץ מהלאומיות. אם פה באירופה אנו יכולים לצייר לנו את האפשרות של שיכות ליהדות גם בלי השפה העברית, הנה חנוך כזה הוא בלתי־אפשרי במזרח. הדת העברית בלא השפה העברית איננה שם במציאות כלל. הנה כי כן, תיכף בתחלת עבודתי בא"י באתי לכלל הכרה ברורה, כי הצרכים של תושבי א"י דורשים להחזיק ולתמוך בהכשרתם והרגשתם הדתית, והדבר הזה מן הנמנע הוא אם לא יחזיקו ויתמכו גם בשפה העברית. אך לא רק מנקודת ראות דתית, כי אם גם מצד החיים המעשיים ומנקודת ראות פדגוגית יש צורך לטפח את השפה העברית בבתי הספר בא"י". — ונתן הולך ומונה את החלקים השונים של קבוץ הגלויות בא"י, שזקוקים כולם לשפה משותפת — וכזו יכולה להיות רק העברית. „הנה כי כן היה לחברת „העזרה" גם נמוק פדגוגי להרחיב את מקומה של העברית בבתי־הספר של שלה". ונתן מוסיף: „בנוגע

„מן הרגע הראשון היתה התכנית לבנות את הטכניקום בחיפה, העיר אשר בה התישב מר פבזנר, והוא הלא גם הוא מהנדס..." והרי אחה"ע מצא עלבון אף ב„חשד" שפבזנר מבקש לספק צרכי בנין, ונתר ממקומו וקרא: „מה לו לחתני ולטכניקום?. כל בני א"י יעידו כי דבה בפיו, כשהוא מספר שאני נדחקתי להכנס בענין הטכניקום דרך כמה פתחים, מפני שהוא ענין של מיליון פרנקים ביסודו... „עסק המבטיח הרבה", „ובכגון דא צריך לבלי לשלוח מתחת ידו". שום איש, ואפילו ממתנגדי, לא העיז מעולם להוציא עלי שם של רודף בצע ושל בעל פניות כספיות; ועל כגון זה אמרו חכמים: „במומו פוסל". (לדוגמא, עיין למעלה ענין הקבלנות שרדף אחריה מב"ה).

ודומה הזה הוא מצב האמת אצל תניא דמסייע לו בשאלות ותשובות עם דוד ילין, שהזמינו אצלו עסקני יפו, שמסופר עליהם ב„עולמי" (ספר ה' ע' 149 והלאה) כאלו נעשו „טרם שנכנסו עסקני תל־אביב לעבי הקורה של המחלוקת" (באמת התשובות מוסבות על דברי נתן במחברתו שיצאה כמה זמן לאחר כך). „שאלות ותשובות" אלו הן ערב רב של דברים וציטטים קלוטים מן האויר ושל עקומי עובדות, סרוסי דברים ותואנות נפוחות (כמו שיוצא ברור מתוך הרצאתי, דבר דבר במקומו) ופטפוטי טענות סתם, ובירושלם היו מספרים על כתבי הבטחות שניתנו ליליין מצד עסקני הריב טרם שלבש קנאת העברית ומסר נפשו על המלחמה הקדושה תחת דגל „בעד שפתנו". וכבר הוכיחו לו מדת האמיתות שבדבריו ב„מוריה" מיום י"ח טבת ומיום ה' אדר תרע"ד. ועיין מאמרו של י. פרס במוריה מיום א' טבת תרע"ד והמכתבים הגלויים של ועד ההורים בעתון הנ"ל שיובאו להלן בפנים הספר.

למושבות אנו צריכים להשתדל שהאכר היהודי הצעיר ישאר בארץ ויהיה קשור לאדמתו; ומכיון שהגורם הראשון לנדידה היא ידיעת שפה זרה — לא הוכנסה בבתי הספר של „העזרה" במושבות שום שפה זרה, ואפילו לא הגרמנית, — מה שאין כן בבית הספר העירוני המשוכלל (התיכוני): התושב היהודי העירוני שבמזרח זקוק לפחות לשפה אירופית אחת, כדי שתהיה לו האפשרות להתעלות במובן הסוציאלי ולבסס לו עמדה יותר טובה. אלה הם הטעמים והנמוקים שעל פיהם קבענו את תכנית בתי הספר של „העזרה" בערי א"י ובמושבותיה. אלה הם נמוקים פדגוגיים וכלכליים־טבעיים, והנמוקים האלה קבעו גם את הפרוגרמה של המוסדות בחיפה. — בנוגע לשאלה: מדוע לא קבענו בפרוגרמה של בית הספר התיכוני והטכניון עצמו את השפה העברית בלבד? — גם לזאת יש גורמים מעשיים, — ובשום אופן לא היה הגורם לכך התנגדותנו לעברית — דבר שלא יאָמן לאחר כל מה שעשיתי עד עכשיו בשביל העברית בא"י. — הטכניון בחיפה נוסד על־מנת להוציא טכנאים ומהנדסים חרוצים ומומחים — וזה אינו בגדר האפשרי אלא אם תהיה ההשתלמות הטכנית הקודמת, לפחות במקצועות המתימטיים, הטכניים והטבעיים, חד־גונית — כלומר: בשפה אחת. והנה הכל מודים — ואפילו דורשיה של השפה העברית — שאי־אפשר עדיין שהעברית תתן ספוק מכל הבחינות כפי שהמקצועות הללו דורשים. חסרים לנו עדיין גם מורים עברים מומחים במקצועות הללו. — דרושים לנו תלמידים יהודים שיהיו קשורים בעבר היהודי, ועם זה מסוגלים למלא את הדרישות המיוחדות של מקצועם, ותלמידים כאלה יוציא המוסד החיפאי לפי הפרוגרמה שקבענו לו: פרוגרמה השואפת לשתי המטרות גם יחד; ואני מאמין שנמצא הכרה והסכמה בכל העולם היהודי".

ובמחברתו „ארץ־ישראל והציונות הארץ־ישראלית" מזכיר נתן את נאומו של לוין בקונגרס של שנת 1913, שבו הוא מכריז, כי תעודת ההסתדרות הציונית היא לרכז בידיה את כל מפעל התרבות בא"י, ולא להניח את החנוך בידי מוסדות של הסתדרויות אחרות, משום שחסר להם דגל התחיה הלאומית (ונתן רואה בהכרזה זו קריאה למלחמה בבתי־ספר אלה). לזה מקביל נתן את מחברתו של צ'לינוב לאותו הקונגרס, שבה הוא מראה על התרחבות רשת בתי־הספר של ה„עזרה" ועל עבודתה

הנמרצה „המכוונת אל המטרה הלאומית" בהרצאה זו אומר צ'לינוב: „הנני מדגיש בכונה את האופי הלאומי של בתי הספר האלה, משום שאנו שומעים לפעמים הערות על הטנדנציה ה„גרמנית" שלהם. אין אני יודע, על מה מיוסדות הקובלנות האלה. האם על אילו דברים חיצונים ובלתי־חשובים ועל דברי נמוס, שהם הכרחיים לפעמים מפני חסותה הגרמנית של ה„עזרה"? לבקש בדברים קלי־ערך כאלה את השאיפה ל„גרמניזציה" — אינו אלא אי־אמון פנטסטי, העובר גם אותה מדת השוביניות, המותרת לאומה הבאה לחדש את חייה". נתן מזכיר גם את עדותו של אחד־העם ב„על פרשת דרכים" (ח"ד, מאמר „סך הכל", ע' 176) על בתי־הספר של „העזרה" (עיין למעלה, פרק „בקורו של אחד העם"). אף הוא מזכיר, שבהרצאת הועד הפועל הציוני בקונגרס, בספטמבר שנת 1913, מונה המרצה את בתי הספר של ה„עזרה" בין בתי הספר ששפתם עברית, ומציין את העובדה, שכמה מקצועות נלמדים בבתי־ספר אלה בגרמנית, מבלי שמץ בקורת על עובדה זו, והוא מתיחס בחיוב לבתי־ספר אלה בכלל. נתן מדגיש שאין בפרוגרמה של חיפה כל קפוח לתלמידים הבאים מבתי ספר אחרים, שקבלו חנוכם רק בעברית; כי בין כך ובין כך תהיה מכינה בשביל אלה שלא קבלו את ההכנה המיוחדת לטכניון, כגון מלאכת־יד וכו' לבסוף הוא מראה גם על כך, שהפרוגרמה לא נעשתה לדורות ונתנה להשתנות עם השתנות התנאים; אלא שלפי הכרתו, הפרוגרמה שלו טובה לפי שעה, ומועילה לפתוח רוחם של בני א"י ממעל לכל הבדל ההשקפה הדתית והפוליטית ועשויה לאחד את כולם בעבודה תרבותית משותפת.

המחאות הלכו והתגברו והיו למין אפידמיה שהקיפה את כל המחנות מדן ועד באר שבע ועברה מא"י לכל תפוצות הגולה; כולן באו ללמדנו, שהשפה העברית היא שפתנו! ומי לא יסכים שהעברית היא לשוננו? והרי הראשון מן הבלתי־ציונים שהכריזו על כך היה פאול נתן בעצמו, ווכוחים היו לו עם אותם הרבנים שחששו להכניס את העברית לתלמוד־תורה. אכן, אילו היו באים לשאול בעצת רוב המוחים, אם כבר הגיעה השעה ללמד את המקצועות הטכניים בעברית, ודאי לא היו חכמים מאחד־העם, והיו אומרים: אין אנו מומחים לחוות דעה בשאלה זו.

המחאות נעשו ברצון וגם מאונס. כך, למשל, בא אצלי אדם אחד,

גבאי תלמוד־תורה, להתאונן בפני כי רוצים לעכב את הקרדיט שלו בבנק, אם לא יחתום על המחאה, ואמר: „איך אחתום על מחאה כנגד ה„הילפס־פראיין“? והרי הוא הוא שעשה את בית התלמוד־תורה שלי כולו עברי?“ ואעפ„כ חתם, על־כרחו.

ממחאות למעשים

ה„איזראליט“ הפרנקפורטי כותב באותו זמן: „בחלק הציוני שבא„י גדולים חקרי לב בנוגע למחאות“. — אילו הסתפקו במחאות בלבד, היו אולי משיגים ותורים. אבל הם עברו את גבול המחאות. אחד־העם מודיע לפבזנר ביום 28 נובמבר 1913 (אגרות ח„ה, ע' 123) על נסיעתו של נתן לא„י, ואומר: „צריך להתנהג עמו בזהירות ובטקט... ולפי מצב הרוחות עתה בא„י... ודאי יתנפלו עליו באספות ובכ„ע באופן גס“. נבואתו של אחה„ע נתקימה במדה שלא פלל לה. ולא עוד אלא שבעלי האגיטציה ביפו הכריזו באספות ובעתונים: „רק החלשים מוחים, ואנחנו בעלי הכח צריכים להתחיל במעשה“, כלומר, בהתקפה בחוזק־יד על בתי הספר של ה„עזרה“, וקול עובר בעתון ה„חרות“ אל מורי ה„עזרה“ לאמר: „המורים, התפטרו!“ והמכריז הוא דוקא אחד שבקש כל הזמן להתקבל למורה בבתי ספר אלה, ולא אסתייעא מילתא. ילדים מכתות ביה„ס של ה„עזרה“ ביפו „מביעים את יחסם השלילי אל החלטות הקורטוריום“ ושובתים, והגדולים— העתונאים — קוראים אחריהם: „אשרי הדור שגדוליו נשמעים לקטנים“! שביתת תלמידים היתה דבר חדש לגמרי בארץ האבות. הילדים ביפו עשו במשך חדשים אחדים מעשי השתוללות, שהיה בהם הרבה מן הכעור, כי „מה יעשה הבן שלא יחטא?“ וחלק מן המורים וגם מן ההורים באו בדרישה לפתע פתאום לשנות את הפרוגרמה בביה„ס של ה„עזרה“ ביפו, לעשותו תיכף ומיד „כולו עברית“. ומבלי חכות עד שתבוא תשובה מברלין, ומבלי הודיע דבר, עמדו רוב המורים ועברו עם התלמידים השובתים לבית אחר, ופתחו שם בי„ס חדש. בבית הספר של ה„עזרה“ נשארו שמונים תלמידים, המחצה בערך, וגם החסרון במורים נתמלא, למרות התחבולות השונות שהשתמשו בהם חמי־המזג וסיעתם.

נאמנים עלי דברי המנוח הלברשטטר, שהמורים לא עשו את הדבר בחפץ־לב; שהרי לא הגיעה אלינו קודם איזו דרישה או תביעה לשנות

את הפרוגרמה. ולא עוד, אלא שאותם המורים עצמם (כמו שכבר הזכרתי) החליטו זמן לא־ארוך לפני כך, לאחד את ההנהלה ולמסור את כל ההשגחה כולה למורה הראשי לגרמנית, הלברשטטר, אף ללמודי המדע בעברית, שנמצאו בהשגחתו של פ. א., כי ידעו, שהלמודים העבריים יהיו גם כך בידים אמונות. (אנכי הצטערתי על החלטה זו, שהראתה על הפרוד שבין המורים, ומהרתי ליפו, כדי לאחות את הקרע, אך אחרתי את המועד, כי המורה פ. א. כבר התפטר, ושעוריו עברו לידי מורים עברים אחרים). כמו־כן נאמנים עלי דברי הלברשטטר, כי השפיעו על המורים ע"י מה שספרו להם, כי דוד ילין ה„מתון" מתחבר אל מנהלי התעמולה. לא נמצא אז ביפו אפילו בעל־השפעה אחד אשר יאמר לנלהבים שלא כך נוהגים: אין מפריעים עבודת בית־ספר באמצע שנת הלמודים. המורים נמשכו אחרי זרם התעמולה החזק מצד הגימנסיה שביפו, לפי „שכל בני א"י, אף היותר טובים שבהם, מסוגלים להמשך אחר „קול התוף" (אגרות אחה"ע, ח"ה, ע' 185); בזרם הזה נגררו גם מורי ביה"ס לבנות של „חובבי ציון" ביפו — אף על פי שהגימנסיה לא היתה חביבה עליהם ביותר. שעת חרום שאני!

אין אני אומר לחזור כאן על המעשים שכבר באו בעתונים של הזמן ההוא ובמחברתו של נתן בתשובה על הברכה שברכני אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר), זקן המורים, למלאת לי שבעים שנה, כתבתי לו: ביאליק שלנו קורא למלחמה זו „מיספערשטענדניס", ואין ספק, שרבים וכן שלמים עשו את דבריהם מתוך כונה טהורה אבל מתוך אי־הבנה.

אחד־העם כותב לגרזובסקי ביום 9 פברואר 1914 (ח"ה ע' 159): „עתה כמובן, אין עוד מקום לוכוחים ביניגו ע"ד הפסיעות הראשונות, אם נעשו כהוגן או לא, אחרי כי כבר הרחקנו ללכת בדרך זו..." ובמכתבו לסמילנסקי מיום ט"ו סיון תרע"ד (ח"ה ע' 184) הוא כותב: „ומה אומר על דבר הדימורליזציא של תלמידי בתי הספר... נערים שכל העולם שרים להם שירי תהלה בפומבי, נערים שאומרים להם בפניהם (כלומר בעתונים) כי „גבורים" הם, „קדושים" הם, וכל מה שעושים, יפה עושים — וכי מי יוכל לדרוש מנערים כאלה אחרי כן, שיהיה מורא רבם עליהם, ושיתנהגו בנמוס ובדרך ארץ?"

התעמולה שהיה מרכזה ביפו עשתה את פעולתה גם על הסמיגר

למורים אשר בירושלים, החל בימי הקיץ. אחרי הקטנים שביפו שבתו הרבה מחניכי הסמינר, והעמידו שומרים על פרשת דרכים, לעכב את הרוצים ללמוד מלהכנס אל בית המדרש.

אנכי יושב ומחריש — הן כל אלה אני גדלתי ורוממתי, ואני אהבתים!

נתן בירושלים

בדעתי שנתן מתכונן לבוא לארץ, שלחתי אליו טלגרמה לברלין, להודיעו על הנעשה ולבקש ממנו שיעכב את בואו לארץ עד שיתברר המצב. את הטלגרמה שלי קבל בהיותו כבר בדרך באלכסנדריה, ולא שמע לעצתי, ולהפך — החיש את בואו, ובמקום לנסוע לחיפה, כפי שעלה במחשבתו תחלה, נסע ישר לירושלים. לא התעכב ביפו; כי מה יעשה, ביפו וכבר עשו מעשה?

נתן לא היה זר בירושלים. עוד בבקורו הראשון, בחברת הפרופיסור מיטווך, הכיר את כל שכבות העם ומנהיגיו כבר אז חוה דעתו, כי אין יהדות בלי דת, כמו שאין יהדות בלי עברית, בא"י. ועל זה עמד אחד־העם במכתבו לשיינקין מיום 14 פברואר 1908 (אגרות ח"ד, ע' 6—8). הלא כה דבריו שם: „מה שחברי „עזרה", ונתן בראשם, חושבים, כי הקשר היחידי של עם ישראל הוא הדת — זהו דבר המובן מאליו, וצריך להתפלא עליכם, שלא ידעתם זאת עד כה... ולפי שד"ר לוין עומד בדעתו ומקיים את דבריו, שחברת „עזרה" בכלל ונתן בפרט מחזיקים בכל עוז בחנוך עברי בא"י, אם גם ברוח אורתודוכסי — הנני מסכים לו גם בזה..." החרדים הירושלמים ידעו היטב, שאין נתן אורתודוכסי; אך ידעו, שהוא מכבד את הדת ואת השקפת אנשי ירושלים בכלל. תמיד אמר, שמוסדות ה„עזרה" צריכים להתאים לדרישת הצבור.

כמו בבקורו הראשון, כך בא נתן גם עתה בדברים עם הסוחרים, נכבדי העיר, הרבנים, מוסדות הצדקה ראשיהם וממוניהם. הם התנגדו מטבעם לדרכי הגמנסיה, וכמובן גם למלחמה היוצאת מחוג זה. הרבנים לא אמרו לבטל את החרם הישן על כל בתי־הספר המודרניים מאיזה סוג שהוא, אבל בקשו מאת נתן, שלא ימסור את מוסדות ה„עזרה" להשפעת הזרם החדש. ידעו, כי למרות החרם מבקרים אלפי תלמידים בבתי־הספר של ה„עזרה", וכי זו משתדלת להתאים, פחות או יותר, את החנוך לדת.

כזאת היתה גם השקפתו של הצבור הירושלמי, כמעט כולו, והציונים בתוכו. הנה גם ועד ה„מזרחי" מוחה, אך סגנון מחאתו אחר לגמרי מסגנונם של המוחים האחרים. ביום כ' חשון תרע"ד מחליט ה„מזרחי": „שצריך להשתמש בעברית ללמודים מדעיים עד כמה שאפשר", אך יחד עם זה הוא מוחה כנגד מה „שפוגעים במלחמה זו גם באישיותו הפרטית של מר א. כ., בעת שהוא ראוי לתודה על השתדלותו עד עתה בהפצת שפתנו הקדושה ובחזוק הדתיות במדה ידועה בבתי הספר ההם". והוא, ועד המזרחי, משתמש בהזדמנות זו „להביע מחאתו החריפה ורגשי התמרמרותו על שיטת הלמודים בגמנסיה".

אמנם, על עמדת הרבנים בירושלים הצטער ראש התלמוד־תורה, שאמר: „מי הם השוללים מאות ילדים מבתי הת"ת, אם לא בתי הספר של העזרה?" חשש, שמא מפני יחסם של הרבנים ל„עזרה" יגדל עוד יותר מעבר התלמידים מן הת"ת לבתי הספר של „עזרה". ועוד אחד הצטער על עמדת הרבנים: הממונה מטעם כולל פרנקפורט־אמשטרדם. הפוליטיקן הזה שמח על המחלוקת: יכה יוסי את יוסי — אולי יבנה הוא מחורבן שניהם; והיטב חרה לו על עמדת הרבנים המתונים, שהיתה מלאה אהדה לד"ר נתן ול„עזרה". הוא היה בין המשתדלים להציל מידי הרבנים גלוי־דעת, האומר שלא התכונו במכתבם לפאול נתן את האסור הישן על בתי־ספר מאיזה מין שהוא. אך לא די בזה, — הוא בא „ללמוד פשט" ב„איזראעליט", שאם יבואו מנהלים ומורים אחרים (כונתו לגושפנקא של היראים בפ"פ), יתירו הרבנים את האסור הישן. כנגד „גירסא" זו מוחים הרבנים ב„ברור דברים", שבו הם חוזרים על דברי התודה והברכה להנכבד בעמו ד"ר פאול נתן על אשר עמד נגד הכת הידועה, וכו'.

באו אל נתן גם שלוחים מיפו, והוא קבל אותם בסבר פנים יפות. הוא השיב להם מעין אותה תשובה שהשיבו, לאחר שתים־עשרה שנה, ויצמן וסוקולוב למורים: „ההנהלה הציונית דנה במצב שנברא בקשר עם פתיחת בתי הספר. ההנהלה הציונית אינה יכולה להמשיך את המשא־ומתן כל זמן שבתי הספר סגורים: כי משא־ומתן אינו יכול להתנהל בדרך נכונה תחת כפיה של שביתת בתי־הספר" (גלוי דעת של ההנהלה הציונית, „דאר היום" מיום כ"ז ניסן תרפ"ה). באו גם חברי ועד חדש של שלשה שנוסד מקרוב בירושלים, ושנתן הכיר אותם מבקוריו הקודמים. אחד

מהם — ראש סניף האפ"ק בירושלים, בביתו מדברים רק צרפתית, ואשתו היא מנהלת בי"ס של ה„אליאנס", שכמעט כולו צרפתי.

כל הפגישות בין העסקנים הנזכרים ובין נתן היו שלא בפני. אילו היו פונים אלי, אולי הייתי יכול לתווך ולפשר. אל נתן עצמו בא אחר כמה זמן בהצעת פשרה — קלוריסקי, שהציע להורות הכל בעברית, ולחזור בכתות העליונות על הלמודים הטכניים בגרמנית; אותה הצעה שעמדו עליה תחלה גם אחה"ע ולוין וכו', כמו שהזכרתי למעלה. הצעה זו קבל נתן. גם בן־יהודה הסכים להצעת־פשרה זו, וקלוריסקי הלך ליפו למסור לועד את הסכמת בן־יהודה; אבל שם דחו הצעה זו בשתי ידים.

אולטימטום

היה משא־ומתן ארוך גם עם דוד ילין, ואף זה שלא בפני. „מה לו ולתנועה הזאת — שואל אותו נתן — הלא מעולם לא התאונן על קפוח זכות העברית בסמינר? והלא עוד לפני כשני חדשים פורסם ב„ג'ואיש כרוניקל" (מיום 17 אוקטובר 1913) בשמו של דוד ילין בעצמו, שבתי־הספר של ה„עזרה" מצליחים ביותר? ואני מצדי יכול הייתי לשאול: הרי בבוא לוריא, לפני חדשים אחדים, לבקש חתימות מורי ה„עזרה", הסכים גם ילין שלא להשתתף בתעמולה היוצאת מיפו? ובהסכמתו הרי נשלחו מן האספה, שקראתי בענין זה, שני שלוחים — מיוחס וברוור — אל לוריא, למסור לו את החלטת האספה, ולהסביר לו, שמורי ה„עזרה" באים במכתב פרטי על ידי, ולא לקורטוריום כי אם לנתן? והרי לפני שבועות מספר בא אלי במכתב מלונדון שאמציא לו הוספה על משכורתו? ילין מבטיח, שאין ידו עם השובתים, אך הוא מודה, שסרב למלא דרישתי להשפיע על התלמידים שיחדלו מן המלחמה. נתן לא קבל את התנצלותו, בפרט מאחר שידע, שקרא את המורים לאספה חשאית והשביע אותם שבועה לשמור סוד. אספות של ילין עם אנשי יפו היו גם בבית גיסו מיוחס, ועליהן הודיע לי גיסו, כי אין ידו עם הקושרים; האספות נעשות בביתו שלא בפניו ונגד רצונו, כי הוא לויאלי.

לבסוף באו שבעה עשר מורים, ויילין בראשם, באולטימטום לפני נתן. מהם מורים לא לעברית, מהם מורים שלא הורו אלא שני שעורים בביה"ס, ומהם מורות שלא ידעו עברית — מן המורים הותיקים לא היו ביניהם כי

אם שנים: ילין עצמו וזוטא — וכולם דרשו בתוקף לשנות את הפרוגרמה של כל בתי־הספר של „העזרה" ולעשותם „כולם עברית" תיכף ומיד, ואם לא יקבלו תשובה חיובית במשך ארבעה ימים, יעזבו את משרתם, אבל נכונים הם להורות עוד שני חדשים, כדי שיוכל נתן לחפש בינתים מורים אחרים. אולטימטום זה, שבו הם אומרים לעזוב את בית הספר באמצע זמן הלמודים, לא הניח עוד מקום לספק, כי ילין וחבריו הם בדעה אחת עם השובתים. לאחר אולטימטום כזה לא נשאר עוד מקום, לכל הפחות לפי שעה, לשום משא־ומתן בדבר פשרה. „בראש וראשונה צריך להרחיק את הסכין מעל הצואר" — אמר נתן. הוא החליט לפתוח את הסמינר בשביל המורים והתלמידים שנשארו נאמנים למוסדם; ועוד החליט: להודיע למורים שאין לפניו דרך אחרת בלתי אם לקבל את התפטרותם מיד בתור הפסקה, לשלם להם את משכורתם ולוותר על עבודתם. בארבעה ימים — מן ה־6 עד ה־10 בדצמבר — אי־אפשר היה להשיג החלטת הועד הפועל של ה„עזרה" בברלין. ומפני שהעמידו דרישותיהם באופן מוחלט ובאופן שאי־אפשר למלאותן מבחינה טכנית, וגם מפני המעשים שכבר נעשו (סדור קופות־שביתה, פתויי ילדים לעזוב את בית־הספר, פתיחת בי"ס חדש, רעש בעתונים ובאספות וכו') — ראה נתן, „שאין כונת המורים למצוא פשרה, אלא להשתמש בשני החדשים על־מנת להסיר את לב התלמידים מאחרי בתי־הספר של ה„עזרה". המורים לא הסכימו להפסקת הלמודים ולקבלת משכורת, התפטרו מיד ולחלוטין.

על מעשהו זה של נתן כותב אחד־העם במכתבו לש. לוין מיום 30 דצמבר 1913 (אגרות ח"ה, ע' 137): „הן ברור הדבר, שלא י ו כ ל ו מנהיגי ה„הילפספעראיין" לסגור בתי ספריהם בירושלים; ולא יוכלו כמו כן להכנע מפני ילין וחבריו". אגב הוא כותב: „הנה המלחמה הכללית נגד כ ל בתי הספר של ה„הילפספעראיין" בבת אחת חסמה את הדרך בפני כל אפשרות לשנות החלטת הקורטוריום..." והוא קורא ללוין: „כי על כן מנהיגים אתם, דיפלומטים אתם... ויכלתם, אילו חפצתם, למנוע אותם (את חברי המרכז) מדברים הקרובים להפסד מלשכר..."

הודענו בעתונים, כי אנו מקבלים מורים חדשים במקום המתפטרים, ובדעתנו לשלוח מכתבים להורים, שיבחרו בעצמם, לאיזה בית ספר הם רוצים לשלוח את בניהם. אבל עשינו את חשבונותינו בלא הצד השני.

מי פלל, כי מורים שבועטים במשכורת ומתפטרים מיד, יבואו לאחר הפטורים לבית הספר? והנה מודיעים לי, שהמורה המפוטר של בית ספר למל בא לכתתו. נכנסתי לחדר הכתה, והנה עומד ודורש בפני בדברים חריפים „מענינא דיומא" (כלשונו של אחד־העם) אמרתי לו להפסיק, והוא לא הפסיק, הפעמון צלצל — והוא קרא: „ילדים אחרי!" יצא — והילדים עמו. ברחוב, לפני בית ספר למל, איזה מחזה! קולות והמולה וקריאות בוז מפיות המון ילדים ושובתים והגלוים עליהם. הקנסול שמידט, היושב בקרבת בית הספר, שמע את קול ההמולה ובא למקום הרעש ברחוב. אל בית הספר לא נכנס.

אחד מן הכותבים על המאורע מספר מקץ חמש־עשרה שנה בהנאה משונה, שהרחוב כולו הפך לבן מקרעי המחברות הגרמניות שקרעו התלמידים. ספרתי לקונסול מה שקרה, והוא אמר לי: „גלך לבית הספר לבנות, לראות מה נעשה שם". שם נועד להיות ד"ר ברנהרד כהן, כדי לקבל את פני המורים החדשים. בינתים. בא גם נתן, ויחד הלכנו לביה"ס לבנות, והנה המורים המפוטרים עומדים על משמרותיהם ודורשים „מענינא דיומא". נתן והקונסול באו בדברים עם המורה המנהלת את הבית, ואני נכנסתי לאחת הכתות, ונסיתי להפסיק את המורה הדורש, ולא שמע לי. עזבתיו לנפשו והלכתי לי. גם הקונסול ונתן הלכו עמי. כולנו שמחנו, שיצאנו מן הבית בשלום בלי פגע. המורים המפוטרים, המשיכו כל אחד בכתתו את דרשותיהם בלי כל מפריע מאיזה צד שהוא. סוף־סוף יצאו והתלמידות עמהם, וביה"ס נסגר לאותו יום. עוד ביום לפני זה כשפתחנו את הסמינר, היתה המולה לפני הבית והתקפה מצד השובתים, כדי להפריע את הלמודים. קראו קריאות בוז, הקימו רעש, שברו את החלונות, וגם זרקו פצצות־סרחון דרך החלונות אל חדרי הלמודים, וכו' וכו'. העתקנו את הסמינר לבית אחר, וגם שם חזרו ונשנו מעשים אלה.

השוטרים

והנה נערכו טלגרמות לכל קצוי ארץ על דבר השוטרים שהוכנסו בהיכל החנוך. ועל זה כותב אחד־העם במכתבו לא. דרויאנוב מיום 23 דצמבר 1913 (ע' 134).

„המלחמה קבלה צורה מסוכנת, ואין יודע מה יבוא עוד. באמת אומר לך, שהתכסיס בכללו אינו נראה לי כלל, והרבה דברים אינם מובנים לי...

(למשל, ענין השוטרים אינו מחוור לי כלל... לאיזה צורך הכניסו שוטרים בבית הספר?)... ובינתים משתמשים בזה להגדיל את המדורה, והמשטמה משני הצדדים הולכת הלוך וגדול — ומה יהיה סופו של דבר?..." ובמכתבו לש. לוין מיום 30 דצמבר 1913 (ע' 137 וכו'): "אופן האגיטאציא שלכם ב"וועלט" ובשאר כה"ע הציונים הוא גם כן רחוק מן השלמות. אתה כותב, שהידיעות הבאות ב"וועלט" הן "מנופות". אפשר כך הוא; אבל לפעמים נעלם מתוך "הנפה" דוקא העיקר, ויוצאים המעשים בצורה שאין חותם האמת עליה. הנה, למשל, דבר ה ש ו ט ר י ם שהכניסו בביה"ס בירושלים. הרבה עמלתי ל ה ב י ן סבת הדבר על פי ידיעות ה"וועלט" ו"הצפירה", ולא יכולתי. השתמשתם בזה לעורר דעת הקהל ע"י מאמרים "נאותים" לדבר, אבל לא תארתם כלל, איך ומדוע נהיה הדבר. והנה קבלתי בימים האלה חבילה של גליונות ה"חירות" ונתברר לי הענין. המורים נתפטרו, ונתן קבל את התפטרותם. הם רצו לעשות עמו חסד ולעבוד עוד שני חדשים עד שימצא מורים אחרים, אבל הוא בעט בחסדם, ובמכתבו ליליין כתב מפורש, שהוא מקבל התפטרותם מיד, ואינו רוצה עוד בעבודתם. ואחר כל זה באו אחדים מהם ביום המחרת לבית הספר והתחילו לדבר עם התלמידים, כנראה "מעניגא דיומא"! אינני אומר שזה מ צ ד י ק את התנהגותו של נתן, אבל בכל אופן הדבר מקבל צורה אחרת ונעשה מובן יותר".

והדבר מקבל עוד צורה שלמה מזו מתוך המכתב של הקונסול הגרמני מיום 4 ינואר 1914:

"א) גם בביה"ס למל וגם בביה"ס לבנות לא היתה איזו השתמשות בכח המשטרה. בביה"ס למל ובסמינר לא היה שום שוטר, וכמו שהודעתי לכבודו, חזרתי להודיע זאת בטלגרמה למיניסטריון לעניני־חוץ לאחר שנתפרסמו הטלגרמות הטנדנציוניות ב"וולט".

ב) אנכי באתי אל כבודו מתוך התעוררותי העצמית לגמרי, כי חשבתי זאת לחובת משרתי, למנוע בעצמי בכל האפשר כל דימונסטרציה נגד מוסד ה"עזרה" שהוא חוסה בצל גרמניה.

ג) וביחוד, אנכי הוא שהצעתי לפני כבודו ללוותו אל בית הספר לבנות, כדי למנוע שם כל בלבולים; ואנכי הוא שבקשתי גם מקומיסר אחד של המשטרה, שילוה אותנו ויקח עמו גם שוטרים אחדים על כל צרה

שלא תבוא. כי חששתי פן יחזרו אותם המחזות, שהיו לפני ביה"ס למל, גם לפני ביה"ס לבנות, כאשר כן היה באמת, כי גם שם עברה תהלוכה של הדימונסטרנטים...

כי דן אנכי דין קשה את האמצעים שמשתמש בהם הצד שכנגד, כגון בויקוט, שביתות, דימונסטרציות, פתוי הילדים לעזוב את ביה"ס, זיופי טלגרמות, שבירת זכוכיות החלונות, התנפלויות ואיומים על המורים שנשארו נאמנים וכו' וכו', — זה אינו צריך ראיה".

ובאמת, לא עלה על דעת איש מאתנו להשתמש בכח המשטרה, והשוטרים לא באו אל הרחוב אשר לפני בית־הספר אלא לאחר התנפלויות על הסמינר, והם באו ועמדו ברחוב כדי למנוע התקפות חדשות מבחוץ. ואף השוטר שלקח עמו הקונסול עמד בחצר ביה"ס לבנות, והוא ראה את המשא־ומתן ביני ובין המורה — ולא התערב כלל. לא רק באירופה ובאמריקה הוטעו ע"י הידיעות המרעישות, שנכנסו שוטרים בהיכל החנוך והכו מורים ותלמידים וגרשום מבית הספר, אלא אף אנשים שהיו בירו־שלים, במקום המעשה, האמינו בספורים, שסופרו להם או שקראום בעתונים; כמו שמעידים מכתב הגננות לד"ר פאול נתן ותשובתו של ברנהרד כהן, הכותב: "דעתכן על מצב העניינים שאובה רק מצד אחד וממקור לא נאמן. כי לולא זה הייתן צריכות לזקוף את תלונתכן על התערבות השוטרים בעניני בתי־הספר רק על חשבון אותם האנשים שהקימו שאון ומהומות אל מול בתי־הספר של חברת ה"עזרה", ברחובות, וגם אל מול הקונסוליה הגרמנית, עד שהוכרח הקונסול הגרמני לקרוא שוטרים ולבוא בעצמו אל מקום המעשה. בנוגע לבית הספר לבנות, הנה הקונסול שמידט היה בזה עד־ראיה ועד־שמיעה בר סמכא. הוא, בלי ספק, יהיה מוכן בכל עת לתת לכן באורים בנדון זה. שום מורה לא הורחק בחוזק־יד מבתי הספר. לבית הספר עצמו נכנסה המשטרה רק בעקבות הקונסול, כי היא חושבת לה לחובה להגן על בא כח ממשלה זרה מפני פגיעה בכבודו. תמיד נמצאו אנשים כאלה שהתנהגו על פי הפתגם: "אם תמאן להיות אחי, ארוצץ את גולגלתך" — זה ידוע בדברי הימים; אבל לנסיונות הרבים שרכשנו לנו בירושלים שייך גם זה, כי נמצאים אנשים שמאשימים בשפלות טרוריזם ויתר מרעין בישין את חבריהם שלא נתנוב, מרצונם הטוב, לרוצץ את גולגלתם".

בנשפים שערכו לי תלמידי־לשעבר לרגל בקורי בארץ בשנת תרצ"ד בירושלים ובתל אביב (כפי הודעת „דבר" מיום כ"ט טבת תרצ"ד) השתתפו גם אותם שני המורים הצעירים שהפסקתי בשעתי את דרשותיהם בכתה, האחד בבי"ס למל והאחד בבי"ס לבנות, ושבקשתי מהם לצאת — אני, ולא על ידי שליח ולא ע"י שוטר. שני המורים האלה היו בין חברי הועדים המסדרים את הנשפים. ובנשף תל־אביב הראו שניהם יחד את כח הדרשנות שלהם, וגם הפעם דרשו „מענינא דיומא", אבל בסגנון אחר: דברים נלבבים שלקחו שבי את אזני השומעים. אחד מהם, שהיה שר המשקים בנשף שבירושלים, בא ביחוד לשם הנשף מירושלים לתל־אביב לדרוש לכבוד היום. על המסבה ההיא מודיע „דבר" (מיום כ"ט טבת) שהי"ר היה הישיש אז"ר, ומרדכי אזרחי נהל את המסבה (הם היו בשעתם מורי ה„עזרה" ביפו), ובין הנואמים היו אז"ר, הרב עוזיאל, כהנוב, דנין — חברי הועד של ביה"ס ביפו לפנים. למולי ישב פ. אוירבך, זה שזכה להיות „הקדוש" בכל מאמרי הפולמוס, כאלו ה„עזרה" הוציאה אותו מבית הספר כדי לדחוק את רגלי העברית. בעוד שבאמת יצאה ההצעה לאחד את ההנהלה — מאת חבריו המורים העברים בביה"ס שביפו, והיא היא שגרמה לו להתפטר; ואני — הרי הצטערתי מאד על כך, ונסעתי ליפו כדי לעצור את הפרוד, ולא עלה בידי, כמו שכבר הזכרתי למעלה.

במסבה זו שבת"א נמצאו שני מורים ותיקים שאמרו, כי אילו נשאר כהן מנהל החנוך, לא היתה המצוקה באה על המורים. ובין הברכות שנתקבלו היו גם טלגרמות מעירית תל־אביב, מן האוניברסיטה העברית, ממרכז המורים וכו'. הנואמים תארו את בעל־היובל כאדם שיסד ראשון בארץ את רשת גני הילדים העברים; שהכניס לארץ את החנוך החדיש; שעמל למען עבריות החנוך; כמורה מסור לתלמידיו, מבין אותם ומתהלך כידיד אתם; כמנהל חרוץ ומצליח, ובפרט כמנהל הסימינר — מעין הדברים שנאמרו בנשף בירושלים. בשני הנשפים הודגש בפי רוב הנואמים, כי באו הפעם לתת בטוי להערצתם לא לשמו של „המנהל", שבידו „לתת משרות", אלא לשמו של האיש א. כ.

„חרם"

משבאה החלטת הקורטוריום, הכריזו בעלי התעמולה שביפו „בויקוט"

על בית־הספר הבינוני שבחיפה ועל הטכניון ועל כל מורה שיקבל משרה בבתי־ספר אלה. בויקוט זה, שאחד־העם קורא לו „חרם", הלך ונתגבר ונתפשט על כל מוסדות ה„עזרה", ואיימו בו בין על המורים שנשארו נאמנים למוסדם ובין על ההורים שישלחו את בניהם לבתי־הספר.

על אמצעי־מלחמה זה כותב אחד־העם במכתבו לגרזובסקי מיום 7 לדצמבר 1913 (ח"ה, ע' 131 ולהלן): „הטקטיקא שלכם אינה נראית לי כלל וכלל... הבודז'ט יגיע לפי החשבון עד 150—200 אלף פרנק לשנה, ועל זה אין עוד בידי הנהלה אף פרוטה. זולת ה„הבטחות" שהביא עמו לוין מאמריקא. ועל כן חשבתי, מוטב שתניח להם לפתוח את הבית ומוטב שיהיו מוריו אנשים מתוך מחננו, ואנו נשתדל ע"י אגיטציא בכל הארצות, שדעת הקהל תהיה עמנו, וממילא יוכרחו האשכנזים להכנע... אבל החרם שהטילו בא"י על המורים בודאי יביא לידי כך, שכל אותם המורים משלנו שהיו נכונים ללכת לחיפה יתפטרו עתה... בקצור, עושים שם אצלכם הכל כמו בכוונה והשתדלות מיוחדת, שלא יוכל המוסד לשוב לידינו לעולם..." וכבר במכתבו לש. פבזנר מיום 28 נובמבר 1913 (ע' 123 הוא כותב: „בנוגע לאמצעי המלחמה, מתנגד אני להכרזת בויקוט... הבויקוט על התלמידים לא יועיל... והבויקוט על המורים יהרוס את תקותנו האחרונה להטבת המצב... לא בחרמות נשיג חפצנו..." וכן הוא כותב במכתבו למרדכי בן הלל הכהן מיום 25 נובמבר 1913 (ע' 119): „ושאלת הטכניקום עוררה את בני א"י למחאות, וגם „חרם" (אל נא נתבייש במלה העברית הזאת; וכי משום שמשתמשים בה גם בני ה„חלוקה" נחליפנה במלה זרה?) קראו על המורים ועל התלמידים ועל כל מי שיבוא באיזה קשר עם המוסד הזה. לפי דעתי גדשו את הסאה... אני בעצמי יצאתי מן הקורטוריום, אבל אחרי צאתי לא נמנעתי מלהשיב על שאלות המנהיגים בדבר מנוי מורים ללמודים העבריים, וגם באתי בדברים עם מורים אחדים שקויתי מהם, כי יחזקו את הרוח העברי בביה"ס". וכך הוא מיעץ למ. א. סגל במכתבו מיום 2 נובמבר 1913 (ע' 101) לקבל משרה בטכניון ולא ישמע לדעת האוסרים, כי יש צורך דוקא בזה, שהמורים הטובים יעבדו במוסד.

ואם מצד הטקטיקה מסתפק אחה"ע בחשבון מעשי, הנה כשהוא בא לנגוע בצד המוסרי שבדבר, הוא משתמש בדברים חריפים מאד ובמכתבו

לם. עברי מיום 16 דצמבר (ע' 132) הוא מתמרמר על הבויקוט, החרם של „ימי הבינים" שהיו משתמשים בו הבוערים והקנאים והחשוכים, ושעכשיו משתמשים בו הפרוגרסיסטים שלנו, אלא שבמקום „חרם" קוראים לו בויקוט ובמקום „תקיעת שופר" אצל הכותל המערבי תוקעים ומריעים בכ"ע. והתמרמרותו על החרם הלך וגדל עד שהגיע לכתוב ביום כ"ג אייר תרע"ד (ע' 178) לא. מ. ל. כדברים האלה: „אחת היא, אם יוצא החרם מבית מדרשם של הבדצי"ם התוקעים עליו בשופר אצל הכותל, או אם יוצא מ„מרכז המורים" ותוקעים עליו ב„החרות"; גם „שנוי השם" לא שנה את השקפתי. יקראו לו „חרם" או „בויקוט" — תועבה הוא לי... אלו הייתי אני בא"י, הייתי נלחם בכל כחי במנהג המתועב הזה, שכמעט היה בטל כבר בירושלים וחזרו והעלוהו מאירופא בשם נכרי, לאמר: התירו נכרים את הדבר... אני איני חש לכך, אם יאמרו עלי שאני „ריאקציונר" (ואולי גם „בוגד")... בהיותי בברלין בשעת אספת הקור-טוריום וראיתי שם את מר ילין ואת ד"ר לוריא, לא נמנעתי מלהגיד להם בפה מלא, מה שאני חושב על ה„חרם" הזה... ותוכל להשתמש בדברי אלה, אם תמצא חפץ בזה".

ובאמת נפל ה„איזראעליט" הפרנקפורטי על המציאה, לאמר „הנה חרם ציוני": „כפי שמודיעים מירושלים לה„וולט", הכריז מרכז המורים בויקוט גם על בית הספר התיכוני וגם על הטכניקום, גם כנגד המורים וגם כנגד התלמידים. קופה נוסדה בעבור המורים והתלמידים השובתים... תהיה עמדתנו כלפי מלחמת השפות הזאת אשר תהיה — עובדה אחת, עובדה זו של הכרזת הבויקוט מצד מרכז המורים, צריכים אנו לחזק במסמרות. וכשיבואו האדונים עוד פעם להתנפל על „החשוכים שונאי תרבות והשכלה" אשר בירושלים העתיקה, החשוכים הללו שלא נמנעו בשנה פלונית להלחם בבתי הספר בנשק העתיק של החרם, — נהיה מוכרחים להעלות לפניהם את זכרון החרם הציוני משנת 1913, שלא נתעורר דוקא ממלחמה לפרינציפים גדולים...".

ההיסטוריה סובבת על צירה. דור הולך ודור בא, והקנאות לעולם עומדת — אמרו זקני ירושלים, שזכרו עוד את ימי יסוד ביה"ס למל ע"י ל. א. פרנקל ואת המעשים שנעשו בימים ההם, אותם המעשים שהם בבחינת זעיר־אנפין לעומת החרם החדש שנעשה בזמן הקיטור והחשמל. אז

בימי ל. א. פרנקל הלכו האמהות עם התינוקות אל הכותל המערבי להתפלל לה׳ כי יעביר את רוע הגזרה, ויוסף בקר תקע בשופר; ועכשיו שלחו את הילדים בשוקים וברחובות לעשות מעשים אשר לא יעשו — קריאות בוז ודימונסטרציות והתנפלויות והרמת אגרופים. לפנים היו הממונים נוהגים לענוש בלהט החרב המתהפכת — „החלוקה"; — הממונים החדשים אימו בבויקוט, בקפוח קרדיטים בבנק ובמניעת הקניה מן הסוחרים... דור דור וטעמו ומנהיגיו!

תגבורת המלחמה

למחרת היום, בו נשלחו הטלגרמות על גרוש המורים מעם מזבחם ומתוך מחלקותיהם ע״י שוטרים, על הכאות ועכובים־באונס של תלמידים ותלמידות ועל ילדות שנתעלפו וכדומה — למחרת היום ההוא התחילו מורים ובעלי־תעמולה סובבים בשוקים וברחובות, וביחוד לפני בתי־הספר, וצדים את הילדים (נגד רצון הוריהם) בזרוע, באיומים ובפתויים, כדי למנעם מלכת לבתי־הספר של „עזרה", — מה שעלה בידם במקרים רבים. הדברים הגיעו לידי כך, שפחת ירושלים הוציא כרוז רשמי, לאמר:

„הודיעו לנו, כי מאיזו צדדים מאימים ומפחידים את הילדים הלומדים בבתי הספר שנוסדו פה מצד חברות גרמניות ואוסטריות, בכונה למנוע אותם מלכת לבתי הספר הנ״ל, ומסבה זו היו איזו דימונסטרציות בסביבות בתי הספר הנ״ל. ויען כי ע״פ החוק, הורי התלמידים וקרוביהם חפשים הם לשלוח את בניהם לכל בתי־ספר שירצו, הן לבתי הספר של המדינה והן לבתי הספר הזרים, לא תרשה הממשלה לשלול את חרותו של כל איש שהוא, ולעשות איומים וכפיות אשר על ידיהם תופר המנוחה הכללית. ואלה אשר ישתמשו במעשים כאלה יענשו על ידי הממשלה, בעשותה המוטל עליה ע״פ החוק".

נ ת ן מספר במחברתו, כיצד היה הולך בעצמו, ומחשובי ההורים עמו, ומחזר מבית ספר לבית ספר, כדי להגן על הילדים מפני כח הזרוע, ובעלי התעמולה והנלוים עליהם היו קוראים אחריו ברחובות העיר דברי בוז שלא נתנו להעלותם על הכתב. המשטרה שלחה שוטרים ללוותו ולשמור עליו, אבל הוא דחה את שמירתם ובקש מהם שיעזבו אותו עם אחיו היהודים לבדו. במחברתו זו הוא מביא דוגמות ממעשי אלמות שראו

עיניו, וממה שספרו לו הילדים והילדות, כגון איומי רצח על ילדים אם ילכו לבית־ספרם, הפחדת ילדות, שהגרמנים יכרתו את מחלפותיהן ויתלו להן צלב בצוארן. וכן הוא מספר על דבר מורה, ששלחה אותו ה„עזרה" ליפו למלא מקום מורה שנתפטר, ובאו מבעלי התעמולה אצל הוריו בירו־שלים וספרו להם בדותה, שכארבעים ציונים חברו על בנם ביפו והכוהו נפש; ואם המורה נתעלפה מצער. אין פה המקום לחזור על פרטי המעשים, שאפס קציהם הזכיר נתן במחברתו, וגם אין רצוני לנגוע עכשו בפצעים האלה לאחר שכבר הוגלד פי המכה. על כלל המאורעות מעיר נתן כעד־ראיה: היו לי רגעים מרים, כשקראו אחרי מלא ברחובות ירושלים עדת צעירים מותעים ומורים שוכחי־חובתם; ואפילו שערותי הלבנות לא הגנו עלי, לאחר שהקדשתי את חיי לעבודת היהדות במשך שלשים וחמש שנה. הסקנדלים הפומביים שהיו לנגד עיני דכאוני יותר מכל אשר ראיתי בשעת הפרעות ברוסיה ובשעת מרד האכרים ברומניה, וממה שראו עיני בחורף שעבר בחזית המלחמה הבלקנית בתורכיה. „האסונות הכבירים ההם, הרי באו על היהדות מן החוץ; אבל מעשים שראיתי עתה, אלה הם תוצאות לקויים בנו בעצמנו, והם נראים לי מסוכנים ביותר".

הפרעות הסדר הלכו והתגברו. פעם בפעם היו הרחובות הומים משאון תהלוכות ומריבות מצד בעלי־התעמולה; והימים — ימי החנוכה — היו מסוגלים ביותר להפגנות. ולא הסתפקו בהכרזות בלבד, אלא היו משתמשים בחרפות ובגדופים, ואפילו במכות אגרופים ובאיומי נפשות כנגד מורים ו„בוגדים", מלבד איומי הבויקוט. ולא רק כל בתי־הספר של „עזרה", אלא גם ה„מעון ליתומות" של אשתי, מוסד שהיה למופת בעדינותו ו„חדור כולו רוח עברי" (זוטא במאמרו „במעלה ההר", ספר היובל של ועד החנוך, ע' 125), — אף מוסד זה לא נקה, וגם לתוכו חדרו להזהיר את הילדות מפני זועת ה„גרמנים" שיוליכו אותן לשמד, ודרשו לפניהן על מעשה חנה ושבעת בניה. נעשו שמות בכלי הבית של ה„מעון", וכו'.

דברים אלה וכיוצא בהם נמשכו הרבה חדשים, ויחד עמהם ה„חרם". שארך אפילו בימי המלחמה.

אחד הלוחמים הנלהבים בימים ההם, הסופר י. בורלא, כותב מקץ עשר שנים ב„הארץ" (כ"ה אב תרפ"ד) במאמרו „מלחמת הלשון מערכה ב'" (על דבר מלחמה שהוכנה כנגד בתי הספר של ה„אליאנס"): „ידעו

נא, שבימי השלטון הבריטי עלולה מלחמה בצורה זו של שנת תרע"ד להזיק לישוב במדה מרובה. חלילה לנו מלמסור מלחמה מסוכנה כזו בידי ילדים מחוסרי ישוב־הדעת ואחריות. בחרופים וגדופים ובזלזולים לא ננצח...". הסופר הקורא למלחמה כנגד ה"עזרה" בשנת תרע"ד "מלחמה ברחובות קריה לעיני שונאינו ומנדינו" מזכיר, כי המלחמה בשנת תרע"ד בעיקר לא על ידי אנשים מבוגרים ומיושבים ובעלי אחריות "כי אם על ידי נערים. המנהיגים הרשמיים הונהגו על ידי תלמידים, ילדים ונערים". (עצת בורלא לא מצאה לה אזנים, ונסו להתקיף את בתה"ס של ה"אליאנס", ושופט הממשלה, שהיה ציוני, דן את מפריעי הסדר בקנסות).

גם ח. ל. זוטא, מן המשתתפים במלחמה, מדבר במאמרו "במעלה ההר" על "התפרצות התלמידים, שלא היתה טבעית" (ספר היובל של הסתדרות המורים ע' 125). אך המערכת מוסיפה לזה סימן שאלה, כאלו כך נאה וכך יאה לילדים להתנהג, "וכל מה שעשו יפה עשו" (כלשונו של אחה"ע).

ואולם, היתפרצו ילדי בית הספר מפני הוריהם, אם לא השפיעו עליהם מורים ואנשים מגודלים?

כשפנה ועד בתה"ס החדשים בירושלים אל קהלת ישראל בוינה בבקשה למסור לרשותו את בית"ס למל, כתב גם הוא שלא היתה כונת הועד להלחם בביה"ס הזה, אלא שלא יכלו לעצור את התלמידים מלהתפרץ. וראש העדה הפקח, ד"ר אלפרד שטרן, אמר על זה לאנשי סודו: אם אין בידיהם לעצור את התלמידים מהתפרצות, איך נמסור להם חנוך ילדים? (אגב, בישיבת ראשי העדה בוינה, ביום 23 נובמבר 1913, התקיפו שני הציונים מראשי הקהל את ה"עזרה" על שהיא קושרת על העברית בארץ ישראל להחריבה; קם פרופ. ס. עהרמאן ואמר: מכיר אני את המנהל א. כ. כציוני מסור ועברי מצוין, ואי אפשר להאמין שיתן את ידו לקשר על השפה העברית כפי שצויר כאן).

אחד־העם כתב עוד קודם: "המלחמה קבלה צורה מסוכנת" (עי' בפרק הקודם). עכשיו, כשהגיעו קצת מן המעשים האלה לאזניו, הריהו כותב לי. גרזובסקי (ביום 9 פברואר 1914; אגרות ע' 160): "זה ברור, שבדרכים כאלו נביא אך הפסד לעצמנו. האמנם אין בא"י מי שיוכל להשפיע

על הצעירים, שיעצרו ברוחם ולא יביאו בסכנה את עצם הענין, שהם רוצים להגן עליו?"

גרמנים עליכם!

בכל מלחמתם נתמכו בעלי־התעמולה בקול שהוציאו: "גרמנים עליך, ישראל!" ספרו, שהממשלה הגרמנית באה בדברי־סתר עם נתן ועם בעלי "העזרה" להגביר את התרבות הגרמנית בא"י בעזרת בתי־ספרם. הסיסמה "גרמנים עליכם!" חוללה נפלאות, כאלו כל מלכי מזרח ומערב יושבים על מדין ומעינים בדבר, כמה קבים של גרמניות יש לשפוך על הטכניון ושאר בתי־הספר בא"י. וכמה מחברי הקורטוריון באמריקה שאלו: מדוע גרמנית ולא אנגלית? — כאלו צפו ברוח־הקודש שעתידה המסלה הבגדדית, שאותה הביא נתן בחשבון, לעבור מידי גרמניה לידי אנגליה. קריאת "גרמניה עליכם!" הביאה גם את חניכי "האליאנס" ואת כל חובבי הצרפתית לידי מחאות. מחו גם סטודנטים בבית־הספר הצרפתי בבירות, ואפילו סטודנטים בלוזנה ראו חובה לעצמם למחות ולתרום תרומות־כסף לקופת הלוחמים "נגד הגרמניות". התפארו אז, שהשפיעו גם על קלימנסו שיפרסם מאמר בענין זה (אינני יודע, אם אמת הדבר; ואם איננו אמת — הריהו מעיד על הפנטסיה העשירה של הלוחמים). ובגרמניה היה שמריהו לוין ("שנולד אגיטטור", כדברי אחד־העם) סובב בארץ ודורש דרשות ומעורר תעמולה, והקהל שוקל שקלים ותרומות כדי להלחם ב"סכנת הגרמניות", ב"העמדת צלב גרמני על ראש הכרמל" וב"מתנה שנתן וחבריו אומרים לתת לוילהלם קיסר". פחד־שוא פחד אחד־העם, שהזהיר את ש. לוין (במכתבו מיום 13 דצמבר 1913) "שלא להרגיז את האוזים בלי שום צורך ותועלת. סוף־סוף הרי אתה וצ'לינוב וגם סוקולוב יהודים נתיני חוץ־לארץ, שבכל יום ויום אפשר לגרשם בלי שום משא־ומתן" (אגרות ח"ה, ע' 139). גם הפרופ' ורבורג, ראש הועה"פ הציוני בברלין, חשש, שמא תקפיד הממשלה הגרמנית, ושלח לבן־יהודה ולחבריו שיבארו לקונסול הגרמני שמידט, כי אין כאן ח"ו התנגדות לגרמניה, כי אם להפך, רוצים הם לתת מקום בבית־הספר לגרמנית במדה מרובה יותר מאשר עד־עתה, אך לא בתור שפת־הוראה, כי ע"י כך משניאים את הגרמניות על הקהל. אמנם, אותה סברא לא היתה נהירה לו לקונסול,

כי ראה את הנסיונות אצלנו וידע את ענין הוראת השפות זרות בכלל, אבל לא היה זה מעניינו להכניס ראשו בשאלה, שהיתה בעיניו ענין פדגוגי ולא פוליטי, ולא בקש אלא שתשלט מנוחה; כי על שאלה פדגוגית אין מתוכחים בשוקים וברחובות.

ובאמת לא היתה כלל מגמת הממשלה הגרמנית להשפיע על בתי־הספר בא"י, וכך הודיע המיניסטריון לעניני־חוץ בשיחת־ראיון לעורך העתון היהודי "המבורגר פמיליינבלט" (עי"ש, בגליון מיום 1 ינואר 1914), כי אין הממשלה הגרמנית מתערבת בשאלת הלשון בבתי הספר בא"י, שהוא כולו ענין פנימי של היהודים. המיניסטריון מציין, כי לפי ידיעתו את סימון ואת נתן בתור אנשים שהם מסורים ליהדות באותה מדה שהם מחבבים את גרמניה מולדתם, דעתם בשאלת הטכניון לא הושפעה בשום אופן מחשבונות פוליטיים, כי אם באה מתוך הכרה, שתכניתם מתאימה לצרכיהם של יהודי א"י ולהתקדמותם הכלכלית. והוא מוסיף, שהקונסוליה בא"י מוכרחה, כמובן, להגן על מוסדות החוסים בצלה מפני כל התקפה שהיא, באותה מדה שתגן גם על ציונים נתיני גרמניה.

לפיכך לא שמה הממשלה כל מעצורים לפרופגנדה של ה"ולט" ושל הועד הפועל הציוני, שמרכזם היה בגרמניה, וכן לא עכבה את ש. לוין וסיעתו מלנהל תעמולתם בגרמניה עצמה. ומנהיגי הציונים ומרכזם בברלין הרי היו ידועים כפטריוטים גרמנים לא פחות מבעלי ה"עזרה". השוה גם את מכתבו של אחה"ע לסמילנסקי מיום 21 במאי 1913 (אגרות ח"ה, עמ' 49), בו הוא כותב: "אמת היא, שבאנגליה נתפשטה אמונה זו, שהציונות באה להגביר השפעת גרמניה. הגע בעצמך: הציונות נבראה על־ידי האשכנזי הרצל, הועה"פ נמצא בגרמניה והיהודים המתישבים בא"י מדברים גרמנית (היודית נחשבה אצלם כגרמנית)"... ובאותו זמן נתפרסם גם דו"ח מאת הקונסול הגרמני שביפו (לפי ה"אינטרויו" הנ"ל), שבו הוא מעיר שוב את תשומת־לבם של סוחרי גרמניה על חשיבותה של הציונות בא"י בשביל גרמניה, והוא מציין ביחוד, שהציונים יוצאי־גרמניה, המתישבים בא"י, הם מן היסודות החשובים שבארץ.

בורלא אומר, שבימי הבריטים היתה מלחמה כנגד ה"אליאנס" בצורה כזו של המלחמה ב"עזרה" משנת תרע"ד — "עלולה להזיק לישוב במדה מרובה". אך גם בימי התורכים — אילו היתה הממשלה הצרפתית במקומה של הממשלה הגרמנית, היתה מבטלת את כל תנועת מתנגדיה מעיקרה,

בתנופת־יד אחת, והיתה משיגה למן הרגע הראשון פקודות מקושטא שהיו עושות כל תעמולה וכל פעולה כנגד רצונה לבלתי־אפשרית. אבל, מי שמכיר את מהלך הפוליטיקה בימים ההם יודע, שלא הרי גרמניה כהרי צרפת: צרפת יחסה חשיבות גדולה להפצת השפה הצרפתית בעולם, וגרמניה — עיקר שאיפתה היה להגביר את השפעת המסחר הגרמני, ולכן היתה נוטה, בכל אשר לא"י, לציונים ביותר.

אבל לא לציונים בלבד התיחסה הממשלה הגרמנית בכבוד, אלא גם לראשי ה„אליאנס" שבגרמניה, ומשום שהרבה שלוחים לבעלי „דיפלומטיה", נמצאו אפילו שתדלנים שדרשו מאת המיניסטריון הגרמני כי ישתדל לבטל את החלטת הקורטוריון (ר' ה„ראיון" הנ"ל). אמנם, דברו בשם ה„אליאנס", אבל זו עצמה יצאה מיד ומחתה בכל תוקף על שמדברים בשמה בלי רשותה (המבורגר פמיליינבלאט מיום 8 בינואר 1914). כמו־כן מחתה ה„אליאנס" כנגד מו"ל האורגן שלה „אוסט אונד וסט" על שכתב בשם המערכת דברי בקורת כלפי ה„עזרה", שהם בנגוד לדעתה ורצונה (ר' שם, 22 בינואר 1914).

באותו „ראיון" אמר בא־כח המיניסטריון לעניני־חוץ: „אילו היתה הממשלה דורשת מהם (מנתן ומסימון) — מה שלא עלה, כמובן, על דעתה לעשות בשום פנים — כי ישתמשו במוסדות־התרבות היהודיים לתכלית פוליטית על חשבון עניניהם של היהודים, בטוחים אנו שלא היו יהודים נאמנים אלה נשמעים לנו, למרות הפטריוטיות שלהם".

אבל, כלום יש צורך בעדותה של הממשלה? נתן, שכל מפעל־חייו היה עבודה צבורית לטובת היהדות, נעלה מעל כל חשד של קנוניה על חשבון עניני־התרבות של היהדות. הסופר הגרמני־היהודי ארנסט פדר כותב בספרו (תולדותיו של נתן), כי נתן השתמש בפוליטיקה הגרמנית לטובת היהודים, לא להפך. לפי דברי פדר קראו הגרמנים האנטי־ציונים את נתן בשם „ציוני", והציונים ערכו עליו מלחמה; אבל באמת עמד האיש הזה מעל לכל המפלגות. ונאמנה עלינו עדותו של אחה"ע, שאמר עליו לסמילנסקי, ש„אדם גדול הוא".

אמנם, היתה כאן „דיפלומטיה" — אבל אצל הצד שכנגד „העזרה". מצד אחד אמרו לממשלה הגרמנית, שהם הם הדורשים טובת גרמניה, והיתה להם קופה של ראיות לכך (השוה הדו"ח של הקונסול הגרמני

ביפו); לפחה התורכי כתבו חברי ועד־החנוך בתזכיר, שכונתם לשחרר את א"י מהשפעת הזרים, כי על כן עותומנים הם (כך אמרו הצעירים אפילו לשוטרים שברחוב: הם רוצים בגרמנית ואנו רוצים שנלמד תורכית); — ולחובבי הצרפתית אמרו, כי הם נלחמים בהשפעת הגרמנית, ובזה לקחו לב רבים מהם. אך כיון שהגיעו למשוך את ה"אליאנס" לתוך מלחמתם ולצדם, דחו אותם בעלי ה"אליאנס" גם בפריז וגם בברלין ולא רצו להתערב בריב לא־להם.

ואף אל הברון אדמונד די־רוטשילד, שבא לבקר בא"י, באו ב"דיפלומטיה" ונסו להטות את לבו.

הברון וריב השפות

בעת בקרו הראשון של הברון בירושלים נפגשתי עמו בבית־היתומים, שנקרא אז על שם הרצברג. בבקורו השני בליתי עמו כמה שעות, כמו שכבר הזכרתי למעלה והוא מסר לי ברכת־שלום מאחי, שהזמינו לאניתו בעתלית. לויתי אותו עד תחנת הרכבת יחד עם הבנקאי חיים אהרן ולירו ועם חזן, פקיד המושבה ראשון־לציון. (אגב: שבועות אחדים היה אחי מ"עשירי בעלי־האחוזות" שבא"י: אחרי מות מיכאל ארלנגר היה אחי בא־כח יורשיו, כדי להעביר את נחלאות הברון, שהיו רשומות על שמו של ארלנגר — על שם ברוין; גם זה היה אחד מנכבדי הקהלה בפריס). בבקורו השלישי של הברון, באדר תרע"ד, הלכתי אליו בבוקר למחרת יום־בואו, כדי לדרוש בשלומו. לא הזמנתיו לבקר בביה"ס שלנו, לא בבקורו השני ולא בבקורו זה, כי ידעתי, שהוא טרוד יותר מדי. והנה הוזמנתי לבוא בערב להפגש עמו בבית החכם־בשי, וגם ספרו לי — דברים קלוטים מן האויר — שהברון בקר בביה"ס של ה"אליאנס" ובביה"ס שעל שם אויליגה די־רוטשילד. אחרי הפגישה בבית החכם־בשי שאלתיו בפתח־האולם, אם ברצונו לבקר בבתי־הספר שלנו, הוא ענה: "שמעתי אומרים עליך, שאתה עושה פרופגנדה גרמנית, וזו אינה לרצון לי".

ברור היה ש"החבריא" דברה באזניו על מלחמתה ב"פרופגנדה הגרמנית", כדי למצוא חן בעיניו. ברור היה כמו־כן, שבדבריו ישתמשו להתקפותיהם עורכי "החרות", שהיו באותו מעמד. לאחר סעודת־הערב נכנסתי אל הברונית, וזמן של עשרה רגעים הספיק לי כדי להסביר לה את

מצב־הענינים כמו שהוא. גם היא שמעה שמועה, שהד"ר נתן לקח כספים מן הציונים, והוא משתמש בהם לפרופגנדה גרמנית, ואני עוזר על ידו. ספרתי לה, שהמתנדבים (יעקב שיף, יורשי ויסוצקי, ג'מס סימון והאפי־טרופסים של הברונית כהן) כולם כאחד אינם ציונים, ורק עשרה אחוזים של הכספים נתנו בהלואה מכספי הקרן־הקימת. „ולמה אינם משיבים את ההלואה לקרן־הקימת, וחדלו הקולות?" שאלתני הברונית. אמרתי לה: „אילו בקולי שמעו, הייתי מיעץ לנתן, שלא לקבל את ההלואה כלל, כי כל זמן שלא היה לנו עסק עם הציונים, היינו ידידים והיו עונדים לנו עטרות על עבודתנו לשם תחית השפה העברית בא"י; ועכשו הם מתנפלים עלינו בתואנה, שאנו עושים פרופגנדה גרמנית — דבר שאין לו כל יסוד". היא נוכחה לדעת, כי לא צדק בעלה בדבריו, שעלולים היו לצקת שמן על מדורת המחלוקת. נכנסה אל חדר הברון והסבירה לו את הדברים כמו שהם. אחרי זמן מועט יצא אלי — כשאני עומד בשיחה עם פרנק ועם בריל ואחרים באולם — ואמר לי בפומבי: „מבקש אני סליחתך; אני גזבר הנני של החברה להפצת השפה הצרפתית, כלומר, ל„אליאנס פרנסיז" הכללית (הדגיש ביחוד: „שלא להחליפה ב„אליאנס איזראעליט"), וכמובן שאני מתנגד לכל פרופגנדה גרמנית, ולפיכך היו דברי אליך חריפים, על סמך מה שספרו לי; אך הנה נוכחתי לדעת, כי הוליכוני שולל בספורי דברים שלא כהויתם, הן בענין מקור־הכספים והן בענין הפרופגנדה, ואני מצטער על שנתתי אמון בהם. ומאחר שאני עומד מעל לכתות ומפלגות, כל חפצי ורצוני הוא לראות את מוסדות־החנוך שלנו מתנהלים ברוח שלום ואחדות". גם בקש בפני מאת בריל לפרסם את הדברים בשמו בשביל הקהל הירושלמי; והעתון „החרות" היה מוכרח להביא אותם בתור תקון דברי עצמו מטעם הברון, ולהוסיף באור בשם הברון, שהוא לא קבל את הזמנתי לבקר בביה"ס למל אך ורק מפני שלא היה לו פנאי לבקר אפילו אחד מבתי־הספר בירושלים, וכי „חפצו ורצונו של הברון, שיהיו כל מוסדות החנוך בא"י מתנהלים ברוח שלום ואחדות". דברים אלה, שנאמרו בפרהסיה מפי פטריוט צרפתי נלהב לצבור הארץ־ישראלי, היו רבי־ערך בזמן ההוא. הגדול ליהודים היה לא רק דורש טוב לעמו, אלא גם דובר שלום לכל זרעו.

במאמר שכתבתי על הברון רוטשילד במלאת לו שמונים שנה,

צינתי את הפופולריות שהיתה נודעת לו הן אצל היהודים והן אצל הערבים: גם הערבים היו מדברים תמיד על „הברון" (בה"א הידיעה) בחבה ובהערצה. כשהיה מצליח במעשיו, היו רגילים לומר: „אַללה יגצר אל ברון!", וכשלא היתה השעה משחקת לו באיזה ממפעליו היו מצטערים ואומרים: „מסכין אל ברון!". בין כך ובין כך כונתו היתה רצויה בכל מעשיו, ומחשבותיו הטובות נצטרפו למפעל אדיר, שאין דוגמתו בתולדות הישוב. „הנדיב הידוע" נהיה במשך השנים לאבי הישוב ולגזר תפארתו. ה' יחונן עפרו!

יתר האמצעים

למרות כל תכסיסי הדיפלומטיה יכולים היינו גם בימי ממשלת התורכים למנוע דברים „שלא היו אפשריים בימי ממשלת הבריטים" — אלמלי היינו מסכימים שידרשו הקונסולים הגרמנים משפט. אבל לא חפצנו בחלול השם. אילו היה בירושלים קונסול גרמני אחר במקומו של שמידט, היה אמנם קובל על דעת עצמו לפני השלטונות התורכים, ולא היה נותן אותנו לעצור בו. לא כן שמידט, שהיה ידיד לי והבין לרוחנו, שאין אנו רוצים בסקנדלים ובהבאת ענינינו הפנימיים לפני הערכאות. לכן נשמע לנו ולא מסר לדין אפילו את המתנפלים באגרופים ברחובות־קריה, אף לא נגע במאימים ובמזיפי טלגרמות, אע"פ שפקיד הדואר בא אצלו והראה לו את הזיופים והודיע לו במי הוא חושד. לנגד עיניו היה גם מכתב שנשלח למורה פרדס (זה שהלך מירושלים ליפו להיות מורה של ה„עזרה" והוחזר ע"י טלגרמה מזויפת בשמי), וזו לשונו: „ג. לשוא באת ירושלימה. הטלגרם שהמריצך ירושלימה נשלח על ידינו. שתי דרכים לפניך: א) להשאר בירושלים שקט ושלו, או — ב) לשוב ליפו ולסכן את חייך"... „דע לך שאנשים נלחמים לדבר הקדוש והיקר להם ביותר; לפני אנשים כאלה אין שום מעצורים ומכשולים בדרך שהתוו להם..." „החלטנו לעשות את הצעדים החמורים והמסוכנים ביותר ואת חיינו הננו משליכים מנגד. ואם בחיינו כך — בחיי בוגדים לא כל שכן..." „שוב מדרכך כי דמך בראשך!!" ועל החתום: מגן דוד אדום ובתוכו כתם אדום. על פי בקשתנו לא דרש הקונסול שמידט משפט; וכל מקום שאין תובע — אין משפט, ובפרט בימי התורכים. לא הודיע אפילו את הדברים בדרך רשמית לפחה

הירושלמי; ואם היה כרוזו של זה, שהוכר למעלה, מתון וכתוב ברוח סבלנות — רק על פי בקשתם המיוחדת של הקונסול שמידט ושל נתן היה כך. לא נכון מה שכמה מן הסופרים הכותבים על המאורע רואים באי־התערבותו של הפחה כונה מיוחדת מתוך עמדה פוליטית; תזכירם של הלוחמים (שהסביר את המלחמה שהם עושים „לטובת העותמניות") היה לצחוק בעיניו, כמו שהגיד לנאמניו.

אבל לא מן הערכאות בלבד התרחקנו, אלא אף מכל מחלוקת ומכל ריב. לאחר שהתנפלו על אחד המורים מקרובי בפתח תקוה, נכנסו חברי הועד והמועצה של המושבה לדון בדבר והחליטו לענוש קשה את המתנפלים שהעזו להפריע את הסדרים" וגם הביעו „את צערם העמוק על המאורע". אבל הנעלב וקרוביו ותרו ובקשו מאת הועד שלא להוציא את העונש לפועל. וכך הודיע הועד בשעתו (נדפס גם ב„המוריה" מיום ט' טבת תרע"ד): „אנחנו, חברי הועד להמושבה, התאספנו יחד אור ליום ו' לח"ז למען להוציא אל הפועל את החלטתנו מאור ליום ד' לח"ז... קבלנו מכתב ממשפחת כהן הנכבדה שהיא מוחלת לפוגעים בכבודה... ע"כ בטלנו את המשפט על החיבים בדבר, ובתוקפה נשארה רק מחאתנו העמוקה נגד אי־הסדרים והחלטתנו לאחוז להבא באמצעים היותר בטוחים לבל יארעו עוד אי־סדרים כאלו במושבתנו".

על שיון־הרוח מצדנו ומצד הקונסול שמידט השתומם הקונסול האנגלי, שלא היה לי כל יחס עמו. ואת השתוממותו זו לא נמנע מהביע בפני ארתור פרנקלין, שבקר את ירושלים בימי הפסח, — כפי ששח לי פרנקלין.

דרכנו היתה מובנת לממלא מקום הקונסול האמריקני, שהיה יהודי. הלוחמים הצעירים היו מתאספים בביתו של נתן שטרויס, סמוך לבית החולים „שערי צדק", והיו מפריעים בלילה את מנוחת השכנים והחולים בשירים, בתהלוכות ובקולות צעקה. ומכיון שביתו של שטרויס היה בית אמריקני, היו השכנים מתאוננים לפני הקונסול האמריקני, וממלא מקומו בקש — שלא בידיעתי — מאת הממונה על ביתו של שטרויס, לאסור את הפרעת המנוחה בביתו. משום שהיה יהודי, חשש, שמא ילכו המתאוננים ויביאו את תלונתם לפני המשטרה, ולכן בקש להסיר את המכשול בדרכי שלום. אבל הממונה על הבית זה, „העברי הנלהב", „הודיע" — באמצעות

בא כח ההסתדרות הציונית — את ממשלת ארצות־הברית בוושינגטון, כי ממלא מקום הקונסול מגן על אינטרסים גרמניים כנגד הציונות.

ואף על־פי־כן לא נמנעו הלוחמים מלהשתמש בתכסיס „המקודש" — „מלשינים עליך, ישראל!"... מקום־אחיזה לדבה זו שמש להם איזה מאמר בעתון „אג'יפשן גאזיט". דוד ילין, המודיע באינטרוויו ב„ג'ואיש כרוניקל", שכל דברי נתן על הטירור שראה בעיניו, אינם אלא בדותא, בא ומיחס באותו אינטרוויו לבעלי ה„עזרה" את המאמר שכתב איזה גוי ב„אג'יפשן גאזיט" נגד הלוחמים, והוא מכריז על כך כעל מלשינות, אע"פ שידע, למשל, שאין בעלי ה„עזרה" חושבים אותו ל„רוסי". כמו שקרא לו בעל המאמר, ואי־אפשר איפוא שתהיה להם איזו שיכות אל המאמר. ובאמת, אם היו הכל — יהודים ושאינם יהודים — מסיחים בענין ריב־הלשונות, הרי הלוחמים הם שגרמו לחלול־השם הזה ע"י כרוזיהם וצעקותיהם ומלחמה ברחובות־קריה לעיני שונאינו ומנדינו, — כדברי בורלא. ואף בימי מלחמת־העולם השתמשו בקריאה זו בכל מקום שהוא, ובפרט באמריקה. אם המפקד הצבאי בא"י הרחיק, למשל, את פלוני ואת אלמוני מבני חברתם מן הארץ, מיד הרימו קול צעקה: ה„עזרה" הלשינה עליו! במאמרו שנזכר למעלה דורש י. בורלא, כי „המלחמה נגד האליאנס תתנהל בשיטה ובתכסיסים של אנשי תרבות, אע"פ שלא תרשם באותיות זהב בספר תולדותינו". מתוך כך הוא נוגע באחד מאמצעי המלחמה שהיה בדוק ומנוסה ומחולל נפלאות. „אותיות זהב בספר תולדותינו" — בסיסמה זו אימו על הספקנים, לאמר: לא תזכו לאותיות זהב בהיסטוריה היש־ראלית...

עוד דבה אחת הוציאו כדי להצדיק את מעשיהם, והיא: „ירידת העברית בבתי־הספר של העזרה". לאמתו של דבר לא היתה כל ירידה. בזמנו יצא פרס בתשובה גלויה לדוד ילין, להכחיש את נאומו בענין זה. הוא כותב: „העזרה לא נסוגה אחורנית בנוגע לעברית, כי אם להפך, מיום הוסדה ועד היום הזה התקדמה בנדון זה קדמה גדולה מאד. וכל החשבון של ילין עם „פלוס" ו„מינוס" הוא רק ספקולציה על חשבון אי־הכרת מצב הענינים מצד שומעי נאומו". ועוד הוא כותב: „נכון הוא — ומר ילין יודע זאת כמוני — שהשפה העברית היא כעת השלטת בבתי הספר האלה והמתהלכת בין התלמידים והתלמידות"; והוא מביא משל

מביה"ס לבנות, שהתפטרו בו המורים כולם: „בבית הספר לבנות נקבעו באמת בכל הכתות יחד רק שבע־עשרה שעה בשבוע (בין 330 שעות למוד בעשר כתות) ללמוד אי אלה מקצועות בשפה הגרמנית".

דוקא בזמן ההוא יכולנו למסור את למודי הפיסיקה והמתימטיקה בידי איש שידע גם את המקצועות וגם עברית. ואם דרשתי מאת ד"ר חברוני, לאחר ששלחנו אותו לאירופה בכדי להשתלם, שישוב בהשכלה שלמה גם בידיעות השפה הגרמנית, הרי היתה זו משיטתה של ה„עזרה", שדרשה תמיד ידיעות שלמות מכל צד. באותו זמן נכנס אברהם זנה להוראה בסמינר — כח עברי חשוב מאד, והוא (שלא היה לו חלק בכל פוליטיקה) כתב בימים ההם לש"י איש הורביץ (שלא בידיעתי; נודע לי הדבר לאחר שכבר הלך זנה מירושלים): „יותר עברית מאשר בסמינר — אי אפשר". וגם בביה"ס למסחר מצאנו סוף־סוף כח חשוב: מ. זילברשמידט מהולנד.— ואף זוטא כותב במאמרו „במעלה ההר" על בית הספר למורים: חלק קטן מן הלמודים נלמד בו גרמנית"; אלא שחששו, שמא תרד העברית בבתי ספרנו. לחשש זה לא היה כל יסוד, כפי שמעיד מכתבם של סימון ונתן מיום 16 אוקטובר 1913, המבטיח כי נאמנים הם לעקרונם — לטפוח העברית במדה מרובה, גם להבא.

אמצעי־מלחמה חיובי היה דבר פתיחת בתי־ספר חדשים. על יסוד בתי־ספר אלה כותב אחד־העם ביום 18 ינואר 1914 (אגרות ח"ה, עמוד 142): „ובינתים הולכים בני ירושלים ובונים בתי־ספר מכל המינים במהירות נפלאה, וכל הציונים בארצות הגולה צוהלים לקראתם וקוראים „הידד!" וגם מאספים פרוטות... וסופו של דבר — מי יתן ואשגה — כי לאחר שנה יעמדו כל בתי־הספר כמזכיר עון לנו...". ולצ'לנוב הוא כותב ביום 12 ינואר 1914 (ע' 140): „ובין כך העניינים הולכים ומסתבכים יותר ויותר... ואין אני יכול עדיין לראות אפילו מוצא כל שהוא מן המבוכה הזאת... בעוד זמן מה יחדלו הקולות וגם הסכומים ילכו ויתמעטו. ומה יהיה אז גורלם של כל בתי־הספר החדשים שאנו פותחים יום יום? והטכניקום מה יהיה עליו בקצרה, ידידי, איני יכול להשתתף בשמחתכם. אתם, כנראה, מוצאים נחמה בזה, שלע"ע הולך וגדול כבודה של ההסתדרות הציונית והועה"פ שלה ע"י המלחמה הזאת; ואני גם נחמה זו חסרה לי". וגם לפתיחת בית־ספר תיכוני קטן חדש בחיפה (במקום ביה"ס שע"י

הטכניון) התנגד אחה"ע התנגדות נמרצת, כמו שהודיע במכתביו לש. פבזנר מיום 28 נובמבר 1913 (ע' 123) ולגרזובסקי מיום 7 דצמבר (ע' 131). ובמכתבו לויצמאן מיום 26 ינואר (ע' 148) הוא מאמרמר: „הנקודה היותר שחורה בכל המלחמה הזאת היא השתדלותו הגלויה של הועה"פ להשתמש בה בכל מה שאפשר בתור ריקלמא לטובת הציוניות (כלומר ההסתדרות)". בדברים אלה גלה אחה"ע את דעתו על כל ערכה של המלחמה הזאת ודרכיה.

אילו היו מחכים בפתיחת בתי־הספר החדשים עד סוף זמן־הלמודים, היינו תומכים בהם, כשם שהשתתפנו במוסד „חדר תורה" וכיוצא בו. אף השלמנו עם העובדה שיפתחו בי"ס לבנות מיד, ולכן הודענו בעתונים, כמו שנזכר למעלה, שהורי התלמידות של ביה"ס לבנות יבחרו לאיזה בי"ס ישלחו את בנותיהם. ועל אחת כמה וכמה שלא היינו נותנים את המורים הצעירים לפול, כי הלא תלמידי הם וחביבים עלי כבני... אבל פתיחת בתי־הספר החדשים נעשתה מתוך מהומה ובדרכים שנזכרו לעיל; ולכן ראו בזה רבים וטובים אסון לישוב.

דעת הצבור

במאמרו „רשימות" („דאר היום", י"ח טבת תרצ"ד) כותב סמילנסקי: „מי שיודע ומכיר את הישוב במשך הרבה עשרות שנים יודע ודאי על אחת ממחלותיו... „דעת הצבור" של הישוב מבקשת לה מזמן לזמן איזו מטרה לחצי זעמה... כאלו נעשית מזמן לזמן רעבה לקרבן". והוא מונה קרבנות כאלה, החל ברי"מ פינס וכלה בא. כהן, ומוסיף: „ותורו של ר' א. כ. הגיע. האיש הזה הניח את אבן היסוד לחנוך העברי החדש, העברי־האירופי, בארץ והוא אשר בנה את בנינו הראשון. האיש הזה הקים בארץ דור של ע ב ר י ם בעלי תרבות והשכלה. הוא הוציא מאות בחורים מן ה„גטו" הירושלמי ויכניסם ל י ש ו ב... לחיי עבודה ויצירה... ומי הקים בישוב מורים ע ב ר י ם כ מ ו ה ו וסתם א נ ש י ם ע ב ר י ם משכילים?"

אם חלק הצבור שפך חמתו עלי, הנה לא כן עשה הישוב הירושלמי ואף לא הצבור הארצישראלי המתון — והציונים המתונים בכללם. על עמדת הרבנים כבר דברתי למעלה; ביניהם היו רבים מאנשי־השם שבצבור הירושלמי, שלא היו ד"צים „יושבי על מדין", כי אם גדולי

תורה ומעשה ואנשי צורה ובאי כח דעת הצבור, כגון ר' זרח אפשטין, זלמן רובין, פיינשטיין, יצחק צבי ריבלין (מן הציונים המובהקים), וכו' וכו'. על עמדת ההורים כותב נתן במחברתו, כי דרישת ההורים להציל את בתי־הספר של „עזרה" החביבים עליהם, היא שחזקה את ידיו, שלא לתת להרוס מוסדות תרבותיים שהצבור זקוק להם. גדול הוא מספר ההורים שבאו אל נתן ואיש לא קראם. מהם שבאו בטענה: הללו שולחים את בניהם לאירופה, ועלינו הם רוצים לאסור למוד שפה כהלכתה. — נתן בא לכלל מסקנה, שהלוחמים אינם אלא קומץ קטן של אנשים — לפי השערתו, מחמשים עד מאה וחמשים, לכל היותר; וגם באלה יש שלשה סוגים: קנאים־תמימים, מעזינים־בדבר וחבריהם, וערב־רב שאינו חסר בכל מקרה ופגע (אלה שאחה"ע קורא להם „נמשכים אחר קול התוף"). ובאמת, כל מספרם של חברי המרכז כולם לא הגיע אלא עד מאתים, ומהם רבים שלא היו מורים כלל ולא לקחו חלק פעיל במעשי המרכז. נתן מספר, כי שורה שלמה של ציונים באו אליו ויעצוהו לותר ותורים, אך עם זה הביעו את צערם העמוק על אמצעי המלחמה ואופניה, שהם עלולים לגרום נזק וסכנה לישוב כולו.

כמה מן ההורים באו אלי. לעולם לא אשכח שלשה מן ההורים: שנים מהם, שבניהם עזבו אותנו נגד רצונם. ההורים האלה, אחד אשכנזי ואחד ספרדי, שניהם אנשים יקרים, והפוליטיקה שנואה עליהם. „מה עשו לבני יחידי ?" אמר האחד — מיקירי ירושלים, בן תורה וסופר מהיר ובאמונתו יחיה. והשני — מסוג אחר: סוחר, נאמן ואהוב על הבריות. היה מביא את שכר־הלמוד בזמנו, מביא בשמחה, ופיו מלא תודה על הטוב שמעניקים לבנו. הורים אלה באו עכשו ובקשו סליחה ממני על חטאת בניהם. נחמתים, כי עוד יראו ברכה בבניהם למרות שגגתם. והנה גם שלישי לבקורים: ספרדי נכבד על כל העדה, שפן הוא מנהלה באמת, אם כי אינו קורא לעצמו אלא מזכיר. בא אלי עם בנו בחצות הלילה, להראות לי מכתב־איומים שנשלח לבנו, מורה מחניכי המחזור הראשון, שנשאר נאמן לבית ספרנו. מפקפק אני אם כדאי להזכיר את כל זה, אך טוב להראות, לכה"פ ברמיזה, לאנשים המתעניינים בדבר, עד היכן הקנאות מגיעה. וכלום היה דבר שלא הותר „לשם השפה" ? מאימים במכתב על המורה הצעיר, כי יוציאו עליו שם רע של יחס לא־הוגן בין מורה

לתלמידותיו. מה יש לעשות כנגד להט חרב חדה כזו? צר לי על פרידתו; אבל חס אני על עתידו ועל שמו הטוב של המורה, תלמידי חביבי, ומסכים שיעבור אל מחנה הלוחמים.

ההורים מתאספים לאספה ובוחרים בועד מבני־ירושלים. המפורסמים שבהם: המנוח ליב לוי (ממיסדי הגנים וסוכנם על יומו האחרון) ושותפו יחזקאל בלום, שהם מן החלוצים בבוני המסחר בארץ וממיסדיה של לשכת בני־ברית בירושלים; טוביה סלומון, בנו של ר"מ סלומון, ברא כרעיה דאבוה; חיות, ליפקין, בן־טובים — כולם נשואי פנים מנכבדי העיר ומשכיליה; בנבנשתי, יצחק לוי ועוד. וסגנים להם: מיכלין, אליהו הוניג, משה לוין, אלקלעי ועוד. ועד־ההורים הזה בא בשם ההורים במחאה — לא לשם פולמוס, חלילה; מכתבם־הגלוי הראשון, הערוך אל הציונים (שבשמם דברו הלוחמים), מדבר תחנונים. מכתב זה, שנתפרסם ב„המוריה" מיום ט' טבת תרע"ד, כתוב בנוסח זה: „ציונים נכבדים! בשם הורי הילדים המתחנכים בבתי הספר של ה„עזרה" הננו מוצאים לנו לנכון לבוא לפניכם בתלונותינו אלה הנוגעות עד נפשנו, כי כבר נגדשה הסאה, דעו לכם כי אנחנו ההורים הירושלמים הננו גם אנו ציונים, לא נופלים אנו ברגשותינו מכל אלה היושבים בחו"ל ומתימרים בציונותם... אנחנו היינו גם הראשונים אשר הרגשנו בנחיצות תחית שפת קדשנו... ומעידים אנחנו כי הודות לבתי־הספר של „עזרה" התפשטה תחית השפה בין כל השדרות והעדות והמפלגות בארצנו וחוצה לה... הננו שואלים מעומק הלב השאלות הללו: א) איכה מרהיבים עוז המורים שהתפטרו מעזרה, וכל בני סיעתם, לעשות שערוריות מתנגדות לרוח התורה ולרוח האנושות, ולפתות בכל מיני פתויים את ילדינו אנחנו ללכת אל בתי־הספר החדשים אשר יסדו נגד רצוננו אנחנו, עד שבא הדבר לידי כך, שידרוש אחד הילדים בפומבי: ימותו ההורים אנחנו שלנו נעשה! ב) המורים ותלמידיהם אשר עברו עתה מביה"ס „עזרה" לבתי הספר החדשים, וכל עוזריהם, גורמים חורבן ופרוד בהרבה בתי־אבות ומעמידים מחיצות בין ההורים והילדים... ג) יש מהמורים ההם אשר הם עצמם ישלחו ילדיהם לבתי הספר של הנוצרים, ואיכה זה יעזו לפרסם לגנאי את שמות התלמידים שנשארו נאמנים לאבותיהם, והמוקירים את דעתם, ונשארו בבתי הספר של „העזרה"? ד) וסוף סוף אינם מסתפקים בדבר שפתים,

בפתוים והסתות, כי אם גם בא הדבר לידי שערוריות מעשיות, לידי הרמת אגרופים וחכוכים ומעשי אלמות, ומקימים יהודים ביהודים, וחלול השם הולך ומתרבה, והתוצאות מכל אלה יכולות להיות חמורות ורציניות מאד לכל שאיפתנו ותקותנו ה) התנגדותכם עברה את הגבול. לא ל„עזרה" ולא להמנהל מר אפרים כהן ולא לד"ר פאול נתן ולד"ר ג'מס סימון הנכם מתנגדים, אלא גורמים אתם במעשים האחרונים הנעשים בשמכם ובכחכם, אשר כל הישוב כולו יהיה בחזקת סכנה גדולה, ולבבנו צורב כמו אש בזכרנו אחרית מלחמת אחים בתתכם יד להפוטרים את המדון... ובכן, אנחנו הורי מאות הילדים בירושלים, מצאנו לנכון להעירכם על כל הכעור הזה, ולהודיעכם כי נכונים אנחנו בכל כחות השפעתנו להגן על זכותנו ותקנתנו ועתידותיהם של בנינו ובנותינו. וכבודנו וזכותנו אלו לאחרים לא נתן בשום אופן. מכירים אנחנו יותר מדי יהדותם של המשפיעים העיקריים על בתי הספר החדשים ובשום אופן לא נסכים למסור בידם את ילדינו אנחנו. על כל אופן ילך לו איש איש בשם שאיפותיו, אבל לנו הניחו! אל תפריעו מנוחתנו! אל תהרסו שלום בתינו! אל תקימו את ילדינו עלינו! ואל תכניסו את הישוב כולו בסכנה!... הציונות האמתית במלוא מובנה דורשת לקרב את הלבבות ולבקש שלום ואחדות, לבנות ולנטוע; ובהמעשים האחרונים שנעשו בשמכם שלא בצדק, הלא יגרמו רק להרוס הבנוי ולעקור נטוע. ואין כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום"!

ירושלים ו' טבת תרע"ד. ועל החתום: אברהם יחזקאל בלום. טוביא סאלאמאן, חיים ליפקין, אריה ליב לוי, חיים מיכל מיכלין, מאיר אלקלעי ויצחק לוי.

עבר חודש ימים והמצב הורע. הועד בא לידי החלטה לפנות אל דוד ילין בדרך פרטי — אולי אפשר להשקיט את הרוחות במחנה הלוחמים ולהשיב את המנוחה ואת הסדר בישוב ירושלים. המשא־והמתן הצנוע לא הועיל, וועד ההורים ראה את עצמו מחויב לצאת במכתב־גלוי לדוד ילין. המכתב נדפס ב„המוריה" מיום י"א שבט תרע"ד, ובו כתוב: „עוד לפני איזה שבועות פנה ועד־ההורים אליך בדרישה נמרצה שתעצור בכל מאמצי כחך השתוללותם של תלמידי הסמינר החדש אשר תחת ידיך, לבל יפריעו מנוחת בני העיר, לבל יירקו בפני כל עובר ולבל ישליכו שקוצים,

„בוז" ו„קלון", על כל אלה אשר לא דרכיהם דרכם ולא מחשבותיהם מחשבותם. והנה עתה רואים אנחנו, כי לא די אשר לא חדלו הרע, ועוד לא הסירו ה„שקוצים" מבין שניהם, כי אם נעשתה פגיעתם רעה ומזקת מאד. כי לא יסתפקו עוד בדבר שפתים, אלא גם ישתמשו באגרופם ובמעשי אלמותם, כפי אשר יעידו המעשים האחרונים בביה"ס למנגינה — — — עד כי צעקת בני העיר עולה באזנינו, כי אי־אפשר עוד לעבור בטח ברחובות קריה לרגלי פראותם של אלה. ובראותנו כי על ידי שערוריות כאלה יובא בסכנה כל הישוב כולו, לכן הסכמנו לפנות הפעם אליך במכתבנו הגלוי הזה ולבקשך עוד הפעם בשם שלום עמנו וישוב ארצנו שתעצור הפרעת המנוחה והשלום, שתשים מתג ורסן לבלום את שובבותם של תלמידיך, וקץ לכל התועבות, השקוצים וההתנפלויות... ולא יוסיפו עוד לעשות זר מעשיהם ברחובות קריה. והיה אם גם הפעם לא ימצאו דברינו הד נכון בלבכם, אז ידע נא ישראל כי אחריות המעשים אשר יבואו בעקבות פראות כזאת תהיה תלויה בצואריכם אתם. ואנחנו הורי התלמידים נקיים !..."

על מכתב זה באה ב„החרות" תשובה מאת דוד ילין, שלא הספיקה כלל להניח את דעת ההורים, ולכן יצא ועד־ההורים במכתב־גלוי שני למר ילין („המוריה" מיום כ"ב שבט תרע"ד), בו הם אומרים: „בעת שהסכמנו לפנות אליך במכתבנו הגלוי ב„המוריה" גליון 439 חשבנו כי מדברים אנו עם מר דוד ילין מיודענו מכבר, בתקוה כי תחפוץ לשמוע האמת ולהתחשב עם דעת ידידיך מלפנים. ואמרנו, היות ואש המלחמה אשר הצתם בציון ובגולה הולכת ומתפשטת ואוכלת כל חלקה טובה, עד כי הגיע הדבר גם לידי הרמת יד ואגרוף רשע — — בעת כזאת קוינו כי דברים שיצאו מעומק לב ידידיך מאז, יכנסו ודאי גם לתוך לבך, ותראה את עותם של אנשי־בריתך החדשים, ותשתמש בכח השפעתך להשקיט את סערת הרוחות ולשכך ריב שפתים וידים.

„אבל, רואים אנו כי טעות גדולה טעינו, ואהבת הנצוח עיורה גם את עיניך והביאה גם אותך לומר דברים שאתה בעצמך בסתר לבך מכיר שאינם אמתיים, כי לולא זאת לא היית מתחיל בתשובתך ב„החרות" בעקיצה שלא במקומה — „המכנים עצמם בשם ועד ההורים" — בעת שמי כמוך מכיר אותנו שאין אנו משתוקקים כלל למשרות כאלו. גם אתה

יודע את האמת, כי בשעה שהסבותם מהומה רבה וסערת הרוחות, נאספו כל אותם מאות ההורים, אשר אותם לא העליתם כלל בחשבונכם, הדואגים לחנוך בניהם ובנותיהם, ואשר לא יכלו לראות בקרירות־רוח איך אתם אומרים להתנהג עם ילדיהם כמו עם שיות נדחות ולזכות בהם כמו מן ההפקר בחטיפות ובפתויים — ואז בחרו ההורים בנו בדעות נעלמות לועד אשר יעמוד ויגן על זכויותיהם.

„יודע אתה אותנו ומבין עד כמה לבנו דוה על הפרוד וההרס שקם בין רעים וידידים, בין הורים לבניהם, בין תלמידים למוריהם, ובכל זאת תוכל אתה לומר עלינו, כי כוונת מכתבנו היתה להעליל עליכם עלילות כלפי הגולה, ודברים כאלה הנך מדבר בעת אשר יודע אתה בצערנו על כל הכעור שהוצאתם לחוץ, וגם אחרי שבקשנו אותך מקודם במכתב פרטי להשקיט הפרעות בכל מה דאפשר.

„אתה שהנך מכיר אותנו, ואת מאות ההורים הנכבדים אשר בניהם מתחנכים במוסדי העזרה ואשר רבים מהם חכמי תורה, סוחרים נכבדים, אומנים ופועלים, ובכל זאת לא נע כלל לבך לקרוא (כלומר: לפרסם) באיזה עתון גרמני פרנקפורטי, כי לא נשארו נאמנים להעזרה אלא מהגרועים והפחותים שבהורים, המוכרים את בניהם לה„עזרה" בעד אגורת כסף, וכי לא נשאר מכל ה„עזרה" אלא שריד אניה שבורה. אנחנו דברנו על דבר „כפית הר כגגית על ילדינו", ואתה מזכיר לנו את „בתי ספרכם החדשים". מה לנו ולבתי ספרכם אלו, אשר לא לנו הם? רק מבקשים אנו לבל תכניסו בלבות ילדינו רוח מרד נגד הוריהם ומוריהם, כמו שעשיתם עד עתה, מה שאין איש בירושלים יכול להכחיש, ושאפשר לקיים זה גם על ידי עדות של מאות אנשים וילדים. ורק צחוק על שפתים גרמת לנו באמרך כי בנינו משתוקקים לבקר ולבכר את בתי ספרכם!?.. הנך חפץ לרמות את עצמך ולומר כי „אנו עוזרים לאלה אשר כבר רפתה ידם ואבד בטחונם" — האם באמת חושב אתה כי איש מורם מעם כמו ד"ר פאול נתן, זקוק לעזרתנו אנחנו? הלא אנחנו בעצמנו התעוררנו בעת שראינו כי גברה העזות והחוצפה גם נגד האיש הישר והיקר הזה, אשר תמיד מסר נפשו על טובת עמו וארצו ואשר על ידי השתדלותו עשתה ה„עזרה" גדולות ונצורות בארה"ק, ואשר רק הודות לזה נתרבה גם הפצת העברית, ובראותנו כי גדלה הפזיזות מצד אנשים בלי כל אחריות, הבענו

אנחנו ההורים את מחאתנו החריפה באספה פומבית, ובמעמד ד"ר ברנהרד קאהן, למען לגול מעל ירושלם את החרפה הזאת של „שלום רעה תחת טובה. ומי המה אלה אשר שלמו רעה תחת טובה, המוכרים נפשם בעד אגורת כסף — אנו, אשר היינו משלמים תמיד במיטב כספנו בעד חנוך ילדינו בה„עזרה", או אותם המורים ובניהם וקרוביהם אשר תמיד היו מקבלים ויונקים מלא חפנים מה„עזרה" הכל במדה גדושה?...

„אדון ילין! די לעקם את העובדות והמעשים. מי יתן שומע לנו, להשקיט בכל האפשר את הסערה, ולתקן את המעוות..."

גם המכתבים האלה לא הועילו להשקיט שנאת־חנם וריב־אחים. כעבור זמן קצר, כשבא נחום סוקולוב לירושלים ומצא אותי במקרה במלון קמיניץ, נגש אלי ואמר: הרי אנו בעלי תרבות; יכולים אנו להיות מתנגדים בדעות ולהשאר ידידים ואני השיבותי לו: אבל, לצערי הגדול, אנשיך אינם מתנהגים כבני תרבות, ומיד נוכח הוא עצמו לדעת שצדקתי במשפטי: לרגל נאום שנשא בבית העם בירושלים. על ענין זה כותב ברנר בכתביו (כרך ששי, עמ' 267): „טובה הקנאות, אבל רק כשיש לה יסוד. ואולם כשמוציאים בחרפה מ„בית העם" שני תלמידים שנשארו אצל „עזרה" ובאו לשמוע את נאומו של סוקולוב; כשמגרשים אותם בחרפה, כאלו אינם בכלל ישראל ואסור לעמוד במחיצתם (מעשה שהיה!), יש לחשוב זאת לקנאות דימוריליזציונית!"

דעת מנהיגים וסופרים

דעת־הצבור מצאה לה בטוי בהיר ביותר בעובדה זו: מתחלה עלה בידי ה„חוטפים" לשלול מספר תלמידים מאת בתי־הספר, אך עד־מהרה נתמלא החסרון — למרות התעמולה וכל תחבולותיה. ולא עוד אלא שמקץ ארבעה חדשים פתחה ה„עזרה" בי"ס חדש לבנות ביפו, שהיה צר מהכיל את כל התלמידות שבאו. ובירושלים היה מספר התלמידים הלוך ורב, עד שהבתים המרווחים נעשו צרים, וכל עבודת החנוך של ה„עזרה" נתרחבה במדה מרובה. התלמידים היו באים מתוך חוגים רחוקים מבית־הספר המודרני — ועל זה עוד נשוב לדבר.

למרות כל אלה היו הלוחמים מריעים בחו"ל על „נצחון" גדול, לאמר: בתי־הספר של ה„עזרה" נתרוקנו! הקול הזה שהוציאו, שמש להם

אמצעי למלחמת־הקיום על בתי־ספרם, למען ישמע ישראל, כי נפול נפלה ה„עזרה", לאחר „ששללו ממנה שלל רב", „ועל משואותיה נבנו בתי־ספר עברים טהורים", שחובה לתמוך בהם. בשמועת־שוא זו נתעו הציונים, וגם לא־ציונים, בחו"ל — אם גם אי־אפשר היה להטעות בה את בני א"י. אפילו כורש אדלר בספרו על יעקב שיף (כרך ו', עמוד 172) נכשל בשמועות האלה (כמו שנכשל להאמין, שרעיון הטכניקום נולד בלב אחה"ע ושמריה לוין), והוא קורא לבויקוט, שקראו בעלי ה„מרכז" על בתי־הספר, בשם בויקוט מצד אוכלוסי א"י. וזהו בנגוד למכתבו של יעקב שיף מיום 28 יוני 1914 ל„אמריקן היברו", שכורש אדלר עצמו מביאו מיד לאחר־כך. במכתב זה מסכם שיף את מצב־הדברים בטכניקום, ובא לכלל מסקנה, כי הדברים שהביאוהו עד משבר (לכהפ"ח, לפי שעה) הראו לדעת שהענינים בא"י מתנהלים ע"י קבוצה קטנה של לאומיים; והם, המבקשים תמיד את עזרתה והשתתפותה של היהדות כלה בשביל כל מיני פעולות ארצישראליות, אינם נרתעים מלהשתמש באמצעים קיצוניים ביותר.

מכס נורדוי אמר בנאומו באספת הציונים שבפריס (לפי „ג'ואיש כרוניקל" מיום 10 אפריל 1914): עומדים אנו בסופה של מלחמה, שהתנהלה בהמולה גדולה ובלהיטות מרה, שעל־ידיה הרחיקו מעמנו רבים שהתחילו להתקרב אל האידיאל הציוני ולהוקירו. והוסיף: הריזולוציה בענין הטכניקום, שגם הוא רואה אותה כבלתי־מוצלחת, הביאה מספר מורים למרד ב„עזרה". הם עזבו את משרותיהם ולקחו עמם — לפי דבריהם — שליש מן התלמידים (ולפי הרצאת הצד־שכנגד — הרבה פחות מזה); חנוך החלק הזה יעלה בסכום של 250.000 פרנק לשנה בקרוב — סכום שבו עולה ל„עזרה" חנוכם של תלמידים במספר גדול פי שלשה. ומי יתן את הכסף? המורים בא"י משיבים: ההסתדרות הציונית תתן! — בה בשעה שכל התקציב של ההסתדרות הציונית הוא בערך חצי הסכום הנזכר. אנחנו עומדים ומשתוממים על דברים כאלה. אך בברלין אין משתוממים כלל. כנראה, אין הועה"פ בברלין יודע את האירוניה של הפתגם: אני המנהיג, משום כך עלי להמשך אחר המונהגים. ידידינו בא"י עורכים מלחמה — ואנחנו לא נעמוד בראשם? לי יש מושג אחר לגמרי על חובת מנהיגים. עליהם היה לצוות לחדול מריב־אחים זה, אעפ"י שעל ידי כך יפסידו מן הפופולריות שלהם.

דברי נורדוי מתאימים לדברי אחד־העם, שכבר הזכרנום: „הלא מנהיגים אתם, „דיפלומטים" אתם, ועיני העושים בא"י נשואות אליכם, ויכלתם — לו חפצתם — למנוע אותם מדברים הקרובים להפסד מלשכר... העמסתם עליכם וכו'" (אגרות ח"ה, ע' 137). ובמקום אחר: „מראשית המלחמה ועד עתה הנכם משתדלים להשתמש במלחמה זו בשביל להגדיל כבודה ותפארתה של ההסתדרות הציונית" (ע' 146). נורדוי טעה רק בזה, שהוא מדבר על סופה של מלחמה, ובאמת נמשכה המלחמה עוד זמן רב.

באותה אספה (לפי העתון הנ"ל) גנה גם אלכסנדר מרמורק את מעשי הועה"פ ואמר, כי אין ספק, שאילו חכו עוד אילו שנים היתה ה„עזרה" מגיעה מאליה לאותה מדרגה שנדרשת בענין העברית. אבל ההנהלה לא נכנסה בריב מתוך עיון וישוב־הדעת; היא חששה רק לפופולריות שלה. ועתה, הם מכריזים על „נצחון", הדומה לאותה הודעת הרופא: „הנתוח עלה יפה", ואינו מגלה שהחולה מת עם הצלחת הנתוח. דבריו של מרמורק מתאימים לדברי אחה"ע: „אנשי־שלומנו אמנם ששים ושמחים בנצחונם. אבל, לפי דעתי, אם לא יקום השלום במהרה בקרוב, יהיה ה„נצחון" שלנו מאותם הנצחונות שאומרים עליהם: עוד נצחון כזה — ואבדנו!" (אגרות ח"ה ע' 143)*.

דברים חריפים מעין אלה כנגד המלחמה השמיעו גם פרנץ אופנהיימר, יעקובוס כהן ואחרים ממנהיגי הציונים.

עוד לפני נורדוי וחבריו הביע מנדלי מוכר־ספרים את דעתו על ענין המלחמה, בדברים האלה (בראיון עם עורך העתון „דאס לעבען", לפי גליון 4 של עתון זה): „משגה שאין דוגמתו עשו החברים שיצאו מן הקורטוריום... אמנם, הם שיכים למפלגה, אבל קודם־כל אל להם לשכוח, כי הם יהודים, ואחריות כל העם מוטלת עליהם... כי טכניקום עברי בחיפה אינו מוסד ציוני, כי אם — בראש וראשונה — מוסד העם

* כדברי מרמורק היא גם הודאתו של זוטא, שהיה מן המשתתפים הנלהבים במלחמה: „אבל אין ספק, כי בלי המלחמה היתה „הגאולה העברית" באה ממילא אחרי שנה־שנתים" („מתנות כהונה", חוברות לכבוד יובלי השבעים, בחוברת א' תרצ"ג) — אלא שזה הפריז על המדה. כי אני עצמי לא נתכוונתי להחיש את „הגאולה העברית" ע"י ריבולוציה פתאומית במשך שנה־שנתים, אלא להביאה בדרך אבולוציה המתנהלת לרגל פתוח דעת־הצבור, שעמלתי לטפחה ולפתחה.

כולו... אנחנו משתדלים לרכוש לנו ידידים, והם באים ומקימים עלינו שונאים... הם בקשו לנצח — ונוצחו. אפשר סבורים הם, שהם נצחו, והם קוראים נצחון לשביתת ילדים פעוטים ותמימים ולחבה שנודעת להם במכתביהם של אנשים פוחזים והולכי בטל. למה נרמה את עצמנו? הרי אנו קבצנים גדולים. אין לנו היכולת להחזיק אפילו את בתי־הספר הנמצאים כבר, ואיך נעמיס גם את אלו על שכמנו הדל? — את הצלחת עם ישראל רואה אני תמיד לא בהתפרדות והתפלגות למפלגות וזלכתות שונות, כי אם בהתאחדות כל האומה... טוב שנפנה שוב אל אחינו היהודים בגרמניה... ונכנס עמהם שוב במשא־ומתן ונסביר להם בניחותא את המצב — ואז אקוה שיתקים בידינו טכניקום עברי.

לאחר כמה שנים, כשנפגשתי עם ב י א ל י ק ז"ל, אמר לי, שגם הוא הביע בשעתו בראיון אחד את דעתו נגד המלחמה, ובעיקר נגד שתוף ילדים בפוליטיקה.

המשבר

המשבר שעליו מדבר יעקב שיף במכתבו ב„אמריקן היברו" בא לאחר שדימו רבים כי השלום כבר הושב. בהשתדלותו של ד"ר מגנס לפני שיף הציעו חברי הקורטוריום באמריקה, בהסכמתו של שיף, דרך של פשרה, אשר עיקר תכנה היה להשתדל לעשות את הטכניקום כולו עברי במשך שבע שנים בתקוה שבמשך הזמן הזה ימצאו כבר ספרי־למוד מתאימים. על יסוד ההצעה הזאת היתה ישיבת הקורטוריום ביום 22 פברואר 1914 ונתקבלו החלטות אלה: מיד להתחלת הלמודים ילמדו בטכניקום מתימטיקה ופיסיקה בעברית; בחוזי־המנוי של המורים מחיבים אותם שידעו להשתמש בעברית כעבור ארבע שנים; מקץ ארבע שנים ישובו להתיעץ, אילו מקצועות יכולה הוראתם — עם התפתחות השפה ואמצעי הלמודים — להיות בעברית. על דבר ביה"ס הבינוני לא באו לידי הסכם ומשכו את ידם ממנו לגמרי. במקום שלשת חברי הקורטוריום שיצאו, נכנסו שלשה חברים ציונים חדשים, שנים מהם בתור חברי הועה"פ של הקורטוריום.

למרות בקשתו של שיף לראות את ההצעה כפשרה, ולא כנצחון צד אחד, הכריזו הציונים על נצחונם הגדול. על זאת אומר נתן: אין כאן

לא מנצחים ולא מנוצחים. גם ההחלטה מיום 26 אוקטובר וגם זו מיום 22 פברואר יצאו שתיהן מתוך נמוקים מעשיים: עדיין לא הוברר, אם יש לנו כבר אותם המורים העברים הנחוצים, והספרים הדרושים ודאי שעוד אינם. לא כן בטכניקום, שבו למודי הפיסיקה והמתמטיקה משולבים גם בלמודי הטכניקה, שתלומד בארבע השנים הראשונות בגרמנית לכל הדעות, ולקויים שיראו בידיעות יתוקנו מאליהם. כמו־כן הוא מראה, כי עוד בתחלה היה אומר: בשום פנים איננו מתנגדים לשפה העברית; אלא מתנגדים אנו להדחק בשמוש בעברית לפני זמנו ולהביא הפסד להנוך המקצועי (כדברי אחה"ע במכתבו לד"ר ש. לוין: אינז'נרים צריכים קודם־כל לדעת את מלאכתם להלכה ולמעשה; אגרות ח"ה ע' 66), ועם התפתחות העברית יתרחב גם השמוש בעברית. אגב, ההחלטה של 26 אוקטובר היתה מקבלת צורה אחרת לגמרי, אילו העמידו למנין את הצעת פיליפסון, שנזכרה למעלה (הינו ההצעה ללמד אף בטכניקום כמה מקצועות חשובים, היסטוריה וגיאוגרפיה וכו', בעברית), בשים לב לכך, כי המורים שנתמנו היו כולם עבריים וציונים, לפי עדותו של אחה"ע.

באספה הכללית של ה„עזרה", ביום 26 אפריל 1914, לקחו חלק גם ממנהיגי הציונים בברלין, ודברי שלום נשמעו הן מפי נתן והן מפי הנטקה, מראשי ההסתדרות הציונית. ה„ג'ואיש כרוניקל" תמים היה ושאל: עתה, כשהושב השלום ונעשים ותורים, למה לנו עוד מוסדות מתחרים זה בזה? הלא הסתפקנו עד עכשו בבתי־הספר העברים של ה„עזרה"? אך ה„צבור", כלומר ה„מרכז", לא הסכים, והכריז: המלחמה הולכת ונמשכת! עליזי נצחון אינם מסתפקים בותורים הגדולים; הבויקוט עומד בכל תקפו והמלחמה הולכת ונמשכת! אמנם, שנו קצת את הטקטיקה שלהם, ולא נלחמו עוד בראש חוצות, אבל לא היה סוף לתחרות־איבה. כך, למשל, כשנשלח לנו מורה חדש לגרמנית מוינה לשנת־הלמודים החדשה, צעיר ובעל דם רותח, בא ואמר לי: איש מלחמה אני, ובדעתי להלחם במתנגדינו. אמרתי לו, שיעסוק בעבודתו באמונה ולא יתערב בפוליטיקה ובמלחמות. והנה לאחר שבוע־שבועיים, בוקר אחד „והילד איננו"; עבר לגמנסיה שביפו. טוב — אמרתי בלבי — יהי להם אשר להם. עוד מורה אחד חדש, איש הגון ונשוא פנים, יכול היה למלא משרה בביה"ס לבנות. ראיתי כי איננו שלו בנפשו מפני העקיצות מצד אנשי מדינתו הקרובים אל המרכז.

חסתי עליו, וכשחלה והיה מוטל בבית־החולים, יעצתיו לשוב לביתו ונתתי לו להוצאות־הדרך. לפני צאתו מסר לי אֵילו סימני זהירות, ובפרט מפני פקחותו של אותו מורה הפוסח על שתי הסעיפים, גם נסו בסתר לקשור קשר חדש בין תלמידי הסמינר, אך לא עלתה בידם. ההסתדרות — שעשתה שלום — לא מחתה בהמשכת המלחמה, אלא להפך, התנגדות המרכז מצאה הד גם בהסתדרות הציונית וגם בקורטוריום. יעקב שיף רצה לחנך את בנו במצוות והכניסו לקורטוריום; אבל המזל גרם שהמוסד הראשון בא"י שנתעסק בו התנהג במחלוקת ובמרירות, ולפיכך סלק את ידו מן הענין, ואחריו יצאו גם שאר הקורטורים האמריקנים. ה"עזרה" ראתה, שאין לקיים שלום של אמת ובאה לידי החלטה לאמר: "גוד או אגוד". או שיקחו הציונים לבדם את הטכניקום, או שיעבור כולו לרשות ה"עזרה", שיצרה אותו; וכמובן, היה בדעת נתן להחזיר לציונים את מה שהלוו. גם זה מובן, שלא עלה על דעת נתן להרחיק את שיף ואת אפוטרופסי ויסוצקי מן המוסד. ובישיבת הקורטוריום מיום 17 יולי 1914 נתקבלה החלטה להביא את המוסד לידי מכירה פומבית. שיף שלא שבע רצון בליקווידציה, קורא לה "משבר"; אבל לאחר שהבטיח לו נתן כי ה"עזרה" תדאג שלא יתבטל המוסד אף לאחר הליקווידציה וכי רוצים הם לפתחו אחרי זמן מסוים, שלח שיף לנתן עוד מאת אלף מרק, כמו שהוא מודיע לו במכתב מיום 21 יולי 1914 (כורש אדלר בספרו הנ"ל, כ' 11). מיד באה מלחמת העולם, ופתיחת הטכניקום נדחתה עד לאחר המלחמה.

אפוטרופסות

כמו שנזכר למעלה, היתה דעת שיף כדעת נתן, שראה בכל המלחמה רק את מעשהו של קומץ־אנשים קטן שעמדו מאליהם כאפוטרופסים על הצבור. נתן לא חפץ במלחמה עם הציונות; דבר זה הדגיש לא־אחת. דעתו היתה כדעת אחה"ע: "ציונות וציונים אינם שמות נרדפים" (אגרות ח"ה, ע' 173). מוקיר ומכבד היה את האידיאולוגיה של הציונות וידע את ערכה ליהדות, אך לא היה מודה בטקטיקה של כמה מן המנהיגים. ודעה כזו הביע גם שיף.

באספה הכללית של ה"עזרה" מיום 26 אפריל 1914, שבה השתתפו ראשי ההסתדרות הציונית, חיוה נתן את דעתו, שיש עוד מקום לכמה

בתי־ספר בא"י, ואין הוא מתנגד כלל לפתיחת בתי־ספר מאיזה צד שיהיה, ובלבד שלא ישתדלו לכפות את רצונם על אחרים. קנאת סופרים תרבה חכמה, ילך איש איש בנסיונותיו בשם האידיאל שלו, אבל אל יטיל אפוטרופסות על הצבור. ואף בזה כונה דעתו לדעת אחה"ע במכתבו למאירזון מיום 13 יוני 1909 (ח"ד, ע' 85): „אחת היא, אם האפוטרופסים הם אנשי הנדיב או יק"א או הציונים". וכך היתה גם שיטתי אני. כשם שהתנגדתי לאפוטרופסות מבחוץ, כך התנגדתי לאפוטרופסות מבפנים. מתוך השקפה זו התניתי למן היום הראשון שהתקשרתי עם ה„עזרה" לעבודת חנוך בא"י, שלא תהיה פה שום אפוטרופסות על החנוך; ונתן הסכים לדעתי, כי שותפים אנחנו לעבודה שתהא מכוונת לצרכי המקום ולדעת הקהל. אמנם, עלינו לטפח ולחנך את דעת הקהל, אך לא לכפות עליו הר כגיגית — „בלי קנאות יתרה", כדברי בן־יהודה לחג חצי־יובלי. דרכי זו היתה מסוימת גם בנוגע לתחית העברית, „בלי פרינציפיענרייטעריי ובלי דימגוגיה" (כדברי אחה"ע). הרבה וכוחים היו לי עם הורים שקראו לעברית המרובה „למודי־קודש" וקנוח־סעודה („צימעס"), וכמה מן ההורים בקשו לפטור את הילדים מ„קנוח סעודה" זה, ואמרו: עמך ישראל צריכים פרנסה... — ואני הוכחתי להם שבא"י גם העברית היא למוד לצרכי החיים המעשיים ושיש בה גם מתן־שכר בעולם הזה. ועלי להודות שפאול נתן נשאר נאמן לדבורו להיות ש ו ת ף, וקבל תורה מפי במדה הגונה. אחד המבקרים (ריבלין ב„הארץ", הועתק ב„מתנות כהונה") חושב עלי, שהפרט— היינו כל תלמיד ותלמיד, היה חשוב בעיני יותר מן האידיאה הכללית וכותב: „וכשם שהיה הוא (כלומר א. כ.) רחוק בתכלית מאהבת הבצע ומהרדיפה אחריו, כן היה אוהב את הבריות ושש להיטיב עמהם. יסוד היסודות בעבודתו החנוכית היה לדאוג לעתידם של תלמידיו. השקפת חיים זו לא נתנה לו לראות את האידיאה הכללית שבחנוך העברי"... אבל אינו אלא טועה. אין בכלל אלא מה שבפרט. הדאגה ליחיד היתה הדרך היחידה המובילה אל הכלל. אי אפשר לחנך דור עברי מבלי מורים עברים ומבלי מורות וגננות עבריות. „בתי ספר היו בא"י גם לפני נתן ואפרים כהן — אמר אחד הספדנים על נתן — אך רשת בתי־ספר, החל בגני ילדים ועד בתי מדרש למורים ולגננות ועד בתי־ספר למסחר וטכניקום שעמד להפתח, זה היה המפעל הכביר שהניח את אבן היסוד לחנוך רציונלי־

עברי בא"י". ויש להוסיף עוד — חנוך ההורים, שגם הוא היה ממגמות המפעל. כונתי לבוא מן הפרט אל הכלל גם כשבאתי בדברים עם מנהלי ה„אליאנס", שיקחו בשביל בתי־ספרם מורים לעברית מן הסמינר שלנו במקום המלמדים והחכמים. אבל דא עקא, תקציב האליאנס בשביל „למודי קודש" היה דל מאד, ואני לא יכולתי להסכים בשום אופן, שמצב המורה העברי יהיה גרוע ממצב המורים לצרפתית הבאים מפריז. מצאתי תרופה גם לזה: שאנחנו נמלא את ההפרש, ויהא בסתר, כי לא בקשתי רקלמה, כי אם השבחת למוד העברית בבתי־הספר של האליאנס.

בספר היובל של הסתדרות המורים בא"י (עמ' 47 וכו') כותב פנחס שיפמן, מקץ ארבע־עשרה שנה, מאמר ארוך ובו הוא מתאונן „שאין מקום בעולם שהמורים יפחדו ממש מהשפעת הצבור כמו בא"י". העורך מעיר אמנם, שדוקא העובדה הגדולה שהסתדרויות המורים היו הבעלים העליונים של החנוך, היא חיובנו ותפארתנו; אבל אני — שיטה אחרת היתה בידי.

אנחנו התחלנו בעבודתנו עוד הרבה שנים קודם שגלו הם את א"י ואת העברית, ונתגברנו על קשיים מכמה צדדים. ובעיקר השפענו בנחת ובהדרגה על ההורים שיהיו נוהים אחר העברית. ואת דרכי זו המשכתי; שאין לך חנוך גרוע מחנוך ילדים כנגד ההורים.

התוצאות

נבואתו של אחד־העם כי תלמידים שהיו לגבורי מלחמה לא יהיה מורא רבם עליהם, — נתקימה. וכך מעיד בורלא ב„הארץ" (כ"ה אב תרפ"ד): „מכאן השתררה אז פידוקרטיה (שלטון הילדים) בכל המוסדות החנוכיים הציוניים בארץ, מכה אשר ממנה לא נקינו עד היום. זו היא עובדה ידועה, לצערנו, לא רק בחוג המורים, כי אם גם להורים ולכל הקהל, ואין בזה משום גלוי סוד מן החדר. מאז שהיו התלמידים לעסקנים צבוריים, למגיני השפה והמולדת וממלאים תפקיד המוטל על המבוגרים, נשארו בתי־הספר רק מוסדות להוראה ונטל מהם התפקיד החשוב ביותר: החנוך. ובזה אשמים לא הקטנים ב„עזותם", כפי שיחשוב אולי איש מן השוק, כי אם פני הדור ברשלנותם ובאופורטוניותם". מתוך מאמר זה נראה כמו־כן שגם בשנת תרפ"ד לא נפתרה עדיין שאלת הלשון בטכניקום: „שאלת העברית בטכניקום לא נפתרה עד היום. יש

עוד סירכא העלולה להטריף את כל המוסד. עדיין יש מקום למורים שילמדו בלשון זרה או שידברו עברית נלעגה ומצחיקה...״

כאן מדבר בורלא על הדימורליזציה של התלמידים. גם זוטא מזכיר (במאמרו ״במעלה ההר״), שע״י התפרצות התלמידים לקה הצד החנוכי במשך שנים אחדות, מפני שלא כל המורים מצאו אח״כ את השבילים הנכונים לזרם החנוך החדש. אף מזכיר זוטא כי שאלות רבות מתעוררות בנוגע לריב השפות שאין לבררן עוד, ומביא את ״העובדה המוזרה שמורי ״אגודת אחים״ אף הם נלחמו ב״עזרה״ ומנהלי כי״ח נדבו לטובת ביה״ס העברי״ (ואין ספק, שלא הצד המוסרי של מלחמה לעברית היה כאן המניע); ו״שאלה כזו מתעוררת גם ביחס לאישים אחרים, שרק ימים מעטים לפני הריב היה פיהם מלא תשבחות על העברית שבבית הספר״. מעין דברים אלה בצורה מפורשת יותר דבר גם קורניאל בנאומו שנאם בנשף שנערך לרגל בקורי בירושלים בשנת תרצ״ד, כפי הידיעה שבאה ב״דאר היום״ (י״ג טבת תרצ״ד): ״בשם הנהלת ״דאר היום״ הביע את צערו על אשר בימי מלחמת העברית לא נקתה המלחמה מעניינים אישיים״. זוטא מזכיר את העובדה, שרבים מאנשי ירושלים אינם מודים במלחמה עד היום (ולפי דעת בני־סמכא אחרים מן הלוחמים — רובם ככולם של אנשי־ירושלים אינם מודים בה). אבל שלשתם, גם בורלא וגם קורניאל וגם זוטא, אינם עומדים על הדמורליזציה שהביאה מלחמת־השפות לישוב כולו; אינם עומדים ״על רוח שנאת־חנם שהפיצה המלחמה המלאה נצחונות, ארס, מרירות ושנאת־אחים ושעשתה את ישראל צוררים זה לזה. מלחמה שהקימה בנים באבות ואבות בבנים, פלוג לבבות גם בארץ וגם בחו״ל״, — כמו שהביעו ההורים את דעתם.

במאמרו ״הבושה״ כותב מ. סמילנסקי (בוסתנאי כ״ד, תשרי תרצ״ד): ״בכור השטן, אשר קרע לעין השמש את מתנת הבורא, את הבושה, ויתן לבני אדם ״מתנה״ חדשה — המטרה מקדשת את האמצעים — ממנו נפתחה הרעה, שמצאה את המין האנושי. במשך מאות שנים בקשה האנושיות המתקדמת לעקור מן השורש את התורה החדשה הזאת של כהני האינקויזציה מימי הבינים״ — תורה חדשה זו התחילה לשלוט בתוקף דוקא בימי ״ריב השפות״, והראתה אותותיה על התפתחות הישוב כולו בשנים שלאחר כך, ימי ריב המפלגות, שלא פסקו עד היום.

על התוצאות החיוביות של הריב כבר רמזתי למעלה. על ידי הריב נעשתה מאליה תעמולה ל„עזרה" באותם החוגים שהיו רחוקים עד אז מבית־הספר המודרני. ושאיפתנו אשר שאפנו כל השנים למזג את הדור הישן עם הדור החדש התקרבה אל מטרתה בין בירושלים ובין ביפו.

בבית הספר לבנות של „חובבי ציון" ביפו הציקו לתלמידות, שאחיהן היו לומדים בביה"ס של ה„עזרה", והנהלת „עזרה" נשמעה הפעם לבקשת ההורים ופתחה בי"ס חדש לבנות על יד ביה"ס לבנים. מספר התלמידים הבנים עלה שוב ל־180, וכמוהו — מספר התלמידות; ביחד עם הגן — 500 תלמידים ותלמידות.

עשרים ושנים כחות־הוראה היו לנו ביפו בהנהלת הלברשטטר, ובהם — מלבד גומרי הסמינר — אשבל, ויינברג מאודיסה, פרדס, הרב ד"ר גוטזליג ועוד.

גומרי ביה"ס ביפו נכנסו לסמינר של המורים או לביה"ס למסחר בירושלים, והנשארים קבלו חנוך בקורס מיוחד למסחר ביפו עצמה. על ידי כך התקדמה מגמתנו לעשות את ביה"ס לבנים ביפו לבי"ס ריאלי משוכלל.

בירושלים נוספה בבי"ס למל כתה חדשה; ומספר התלמידים הלך ונתרבה עד שעלה על 350 תלמיד. באו גם תלמידים מן המושבות ראשון־לציון, עקרון, רחובות ופתח־תקוה, כדי להתכונן בבי"ס למל לכניסה אל הסמינר או אל ביה"ס למסחר שבירושלים. הורי התלמידים האלה הביאו קרבנות גדולים.

ביה"ס לבנות שבירושלים קבל את המורה המומחה אליעזר רוקח, יליד־ירושלים, למורה־מנהל. הוא ידע עברית ויכול היה להשגיח גם על ההוראה העברית, ובא במקום המורה הגרמנית שעברה אל מחנה הלוחמים, אשר לא ידעה עברית כלל. בית הספר עבר לבית מחודש, גדול ומרווח: הבית שהיה בית יתומים של חברת גדול יתומים בפרנקפורט עבר לרשות ה„עזרה". בנינו נשתנה ונתרחב וקבל פנים חדשות.

גם עבודת הארגון והרכוז נמשכה: בית־הספר לבנות אשר בירושלים קבל כתות של ליציון, שתלמידותיהן נכנסו אח"כ לקורסים למורות שנוסדו גם הם מחדש, ונוסד בית־מלאכה ללמוד התפירה. בית־המלאכה הזה משך אליו גם תלמידות מבני העליה, שלמדו להוקיר את ערכה של מלאכת יד.

תלמידי בית המדרש לרבנים, שקבלו את חינוכם התלמודי בהשגחת הרבנים קואנקא ויוסף לוי, השתתפו בלמודי הפדגוגיה, להלכה ולמעשה, בסמינר למורים, כדי שיוכלו לשמש גם כמורים לעברית, וביחוד למקצועות התלמוד. כאשר יצא הרב קואנקא למצרים, הקדיש הרב יוסף לוי, שנשאר לבדו, את כל כחו ומרצו לחנוך הרבנים. בסוף הקיץ שנת 1913 היתה הסמיכות הראשונה. אחד מן הגומרים, עובדיה, קבל משרה בקהלת הספרדים בוינה וכעת הוא הרב של הספרדים בפריס. בשנת תרע"ו עמדו במבחן שלשה תלמידים, שני אשכנזים וספרדי אחד, ושלשתם קבלו סמיכה מבד"צ של הספרדים, שבחנו את התלמידים בהלכה ובהוראת הלכה למעשה (הופעה חדשה זו, שאשכנזים מקבלים סמיכה מבד"צ ספרדי כדי לשמש בעתיד כרבנים ספרדיים, צעד חשוב הוא על דרך האחוד בין שתי הקהלות). בבחינות האלה השתתפו גם הרב פפו מבגדד, הרב גרוס והרב טויבר; ד"ר וינברג בחן את המוסמכים בפדגוגיה. הבחינות האלה נחקקו בלבי כזכרונות נעימים ביותר; עודני רואה לפני את הרבנים הזקנים, הנותנים בטוי להתפעלותם על התעניותי והשתתפותי בבחינות מתוך חבה, וקוראים וחוזרים וקוראים: בן פורת יוסף.

שנים מן הגומרים, משה יעקב יאקוב (אשכנזי) ודוד מזרחי (ספרדי), נתקבלו למורים ב„חדר־תורה", מוסד שהיה קרוב מאד ללבי מיום הוסדו, כי ראיתי בו אחד מן האמצעים הנאותים לחבב את העברית על הקהל, ולכן השתתפתי בפתוחו באופן פעיל. כאשר יצא ד"ר מהרש"ק מ„חדר תורה" והלך ליפו (כשנה אחרי הריב), נסו כמה מן המורים ואחד מן ההורים להכניס „פוליטיקה" גם למוסד הזה, אך ועד ההורים לא נשמע למפריעים ותר על עבודתם וקבל מורים אחרים במקומם, ובהם הרב ר' יעקב גריבסקי, מן הלומדים המפורסמים שבירושלים. השתדלויותיו הקודמות של הועד להכניס את הרב הזה ל„חדר תורה" לא הצליחו, ורק עכשו הסכים. וגם זה הוא אחד הסימנים להתקרבות החרדים למוסדות ה„עזרה". את ההשגחה על המוסד מסר הועד בהסכמתי לידי ר' חיים מיכל מיכלין.

עוד לפני מלחמת־העולם השתתפה ה„עזרה" במוסד זה בחצי תקציבו השנתי, וגם נתנה את הרהיטים ואת המכשירים; ועתה, בשום לב אל ירידת המצב של ההורים הבינונים בימי המלחמה, קבלה עליה כמעט את

כל ההוצאות, מבלי לקפח את זכות ועד־ההורים, שחבריו היו: יחזקאל בלום, יצחק ספיר, חיים סלומון, ואהרן חיות. בימי המלחמה התקדם „חדר תורה" אל המטרה ששמנו לו בתחלה (לפי התכנית צריך היה להשתכלל עד שישמש פרוזדור לבית מדרש לרבנים); המוסד קבל חמש כתות ובהן יותר ממאה תלמידים (כי הכנסנו גם ספרדים), וארבע הכתות התחתונות שמשו גם כמקבילות לכתות הנמוכות של ביה"ס למל בנוגע ללמודים כלליים.

אותם המורים המפריעים שפוטרו מ„חדר תורה" ע"י ועד ההורים, יסדו להם בית־ספר מקביל בשם „תחכמוני", שלפי דבריהם עצמם לא עלתה בידו להשיג אלא מספר זעום של תלמידים. כמובן, נסו להוציא דבה, קלוטה מן האויר, שה„עזרה" רוצה להנהיג ב„חדר תורה" למודים בגרמנית, בעוד אשר לא היו שום למודים בגרמנית גם בארבע הכתות הראשונות של בי"ס למל, וביהמ"ד לרבנים היה כולו עברי *.

בבית המדרש למורים ובביה"ס למסחר נתרבה מספר התלמידים במדה שלא היתה קודם לכן. למדו בהם יותר ממאה תלמידים. באחת ההרצאות (הד"ס בקבץ „לפי שעה" חלק ג, ירושלים תרע"ו) מציין המרצה ביחוד את ההופעה החדשה, שכל הגומרים של ביהמ"ד למורים עשו רושם מצוין בידיעותיהם בתלמוד, שאינן מצויות בבתי ספר מודרניים. הגומרים נבחנו בבחינה שבכתב ובבחינה שבע"פ — בתלמוד, כל אחד במסכת אחרת. גם בשעורי הוראה למבחן נתנו מקום לתלמוד.

מספר הגומרים בחמש השנים בסמינר למורים ובביה"ס למסחר היה קרוב למאה, מלבד הגומרות בליציון ובביה"ס למורות. — גם ביה"ס לגננות המשיך את קיומו עד שגמרו החניכות את למודיהן. החניכות קבלו בו חנוך שלם ומקיף, בהשגחת פרס, שטפל בחבה במוסד זה מיום הוסדו.

* בספר היובל של הסתדרות המורים (ע' 227) מספר איזה סופר, ש„קומץ המורים" שיצאו „נלחמו בעושה־דבר ה„עזרה" בארץ, ותרו על התמיכה שנתנה להם, ומאוחדים בדעה אחת יסדו בתחלת שנת תרע"ו בי"ס על אחריותם ועל „חשבונם" בשם „תחכמוני"; ועוד הוא מספר, „שחברת ה„עזרה" לקחה לה את מעון ביה"ס על רהיטיו ומכשיריו, לרבות השלט, ופתחה באמצעים מרובים מוסד מקביל לו". — הגע בעצמך: „קומץ מורים" עוזב את המוסד ובונה לו במה לעצמו, והרי זה בעיני המרצה, כאלו ותרו על תמיכה, והמוסד שנשאר על מכונו כמו שהיה, עם מאת תלמידיו, אינו אלא מוסד חדש, ש„פתחה" העזרה לאחר ש„לקחה" לה את המעון וכו'. כך הם דרכי הפולמוס וכך היא אהבת האמת של הלוחמים — גם מקץ שלש עשרה שנה!

הוא היה מומחה גם לטרמינולוגיה החדשה. למעשה נתחנכו התלמידות בשני הגנים, שמספר תלמידותיהם היה קרוב לארבע מאות.

במסבה שנערכה בירושלים (לפי הודעת „דאר־היום" מיום ג׳ טבת תרצ״ד) ב„זאת חנוכה", לרגל בקורי בארץ (שכבר נזכרה למעלה, ע׳ 240), „שעברה מתוך לבביות מרובה ומצב רוח מרומם", „שנזדמנו בה למעלה ממאה מתלמידי מוסדות החנוך של חברת העזרה", קמו כל המסובים לזכר המנוח ד״ר ויינברג. נתנו כבוד לו, למרצו ולידיעותיו הרבות (את רבוי ידיעותיו הראה גם כאשר מנו אותו אח״כ למנהל בחברת־המסחר „פרדס"). עליו ועל המנוח הלברשטטר כתב לי פעם יחזקאל דנין: הללו צועקים ועושים פוליטיקה — ומורי „עזרה" עובדים ועובדים. ובאמת היה ד״ר ויינברג יכול למלא מקום שני מורים לעת הצורך. הוא, וכמו־כן פרס ורוקח, היו כחות־הוראה חשובים גם לעברית, ולשלשת המורים האלה היה כשרון הנהלה מצוין. היו עוד מורים חשובים: ד״ר טויבר (צנא מלא ספרי), הרב משה דוד גרוס (שהיו לו נסיונות של כמה שנים בהנהלת בי״ס תיכוני) והרב חיים מיכלין ורז פרביס, אשריקי לערבית ופניזל לתורכית, ומן המורים הצעירים שיצאו מבית־מדרשנו ונעשו בינתים מורים ותיקים, יש להזכיר את פרשינסקי (שהורה עברית בביהמ״ד לרבנים), חנינא מזרחי (שהורה גם מתימטיקה), קיפניס, שחבב את למודי הטבע על התלמידים ועל התלמידות, ולמד, כמובן, את מקצועותיו בעברית, יעקב רבינוביץ וד״ר דוד רייס. בית־הספר למסחר מצא סוף־סוף בזילברשמיט את המורה הראוי לו, וגם הוא אחד מאלה המורים, שהיו יכולים למלא משרות שונות בהצלחה ובלי לאות. בידו הפקדתי את הגזברות ואת הנהלת החשבונות של מוסדות ה„עזרה" כולם, והוא מצא גם פנאי לתת שעורי נדבה לחניכות „המעון ליתומות" בהנהלת חשבונות־הבית. ב„מעון", שלו הקדישה אשתי את כל כחה ומרצה, היו 34 יתומות, ובחנוכן טפלה המחנכת בחסד עליון שרה גולדשמיט, אשתו של המורה זילברשמיט. היה לנו מורה למתימטיקה ופיסיקה וגם לאסטרונומיה, ד״ר רבאו מברלין, שלא ראינו כמותו בכל השנים הקודמות. הוא ידע לחבב את מקצועותיו על התלמידים גם ע״י טיולים בלילות. להראותם שבילי דרקיעא. היום הוא נמנה בין המורים הטובים ביותר בגימנסיה הממשלתית בשביל תלמידים אינטליגנטים בברלין. תלמידי רבאו יכלו להורות את מקצועותיו בעברית

בלי כל קושי. אלו היו בתי־הספר נשארים במקומם, היה נשאר בארץ והיה לומד עברית כהלכה, כי אהב את הארץ. במקום המורים הצעירים שיצאו, נכנסו מורים צעירים הגונים אחרים, אף הם מסורים לעברית. בורלא כותב לי: „כל המון התלמידים אשר יעטרו אותך כעת, הם בין מבחר ומיטב אנשי־הארץ — כל אלה יעידו ויגידו, כי יד לך ושם לך בארץ אבות". הדברים האלה מוסבים גם על התלמידים של חמש השנים האחרונות 1914 — 1918, וביניהם החורגינים והזיוים והגרטשים והפרודו־בסקים, וכן ד"ר ישראל בן זאב (ולפנזון) המרצה לשפות שמיות באוניבר־סיטה הערבית בקהיר וקהתי (עו"ד בירושלם) ועוד ועוד. מנהיג ציוני אחד אמר פעם לויינברג: „אם ראית פקיד הגון שהוא ראוי למשרתו, מתלמידיו של א. כ. הוא".

גם יציאתו של אידלסון — החזן והמורה לנגינה — מבתי הספר של ה„עזרה" לא הניחה רושם על מהלך הלמודים. שעוריו בנגינה נמסרו למורה שנידר, והוא היה המנצח על מקהלת בתי־ספרנו. גם נוסף מורה חדש למוסיקה, מר קובלסקי, שסדר תזמורת קבועה של תלמידים והיה מנצח עליה. לחזן נתמנה ר' ישראל ברדקי, החזן בבית־הכנסת של רבי יהודה החסיד. אביו זקנו של זה, ר' ישעיה ברדקי, היה רב וראש קהלת האשכנזים בימי פרנקל. עליו מספר פרנקל, שהיה מן המתנגדים הנמרצים ליסוד בתי־ספר מודרניים; ועם זה הוא משבח אותו על נמוסיו הטובים.— המורה גולדשמידט המשיך לחבב את ההתעמלות על התלמידים ועל התל־מידות; ושמעו בתור אבי ההתעמלות בארץ גרם לו שהוזמן ללמד את ההתעמלות בביה"ס העליון הערבי, שנוסד בימי המלחמה. גם למוד מלאכת יד נמשך כל ימי המלחמה, כי המורה המומחה, שנקרא לצבא הגרמני, הספיק להעמיד את מגדל כהן תלמידו לממלא־מקומו.

לאור הגרוש מיפו ע"י הרשות הצבאית עברו רוב המורים לירושלים, וגם כמה מן התלמידים באו לירושלים. חלק מהם הלכו לפתח־תקוה, ושם המשיכו את למודיהם, יכולנו לתת לתלמוד־תורה של הספרדים את המורים הדרושים להם, וכל המוסד הזה (שתמכנו בו כל השנים) עבר כולו לרשותנו (זהו מה שקוראים לו „שלל מלחמה"!). גם בית הת"ת של הגורג'ים, שפרנסנו אותו כל השנים בשלשת רבעי תקציבו, התנהל מעתה כולו על חשבוננו, ואחד מגומרי ביהמ"ד לרבנים עסק שם בהוראה. כאשר סגרה

הממשלה את ביה"ס אוולינה די־רוטשילד, במרס 1917, סדרנו לתלמידות כתות של אחה"צ ללמוד העברית. מחוסר מקום לא יכולנו עוד לקבלן לתוך ביה"ס לבנות שלנו, שהיו בו ארבע מאות וחמשים תלמידות.

בתי־הספר נשארו גם לאחר הריב כמו שהיו, בתי־ספר עדית (כדברי זוטא), „מפיצים את הרוח העברית ואת השפה העברית בארץ ומחוצה לה" (כדברי אחה"ע), ונתקימו ביתר שאת דברי בן־יהודה, שהראה בחג חציו־יובלי על „כל העם הקטן ה ע ב ר י הזה, המדבר רק עברית והדבק בלשונו העברית והמתהדר ומתגדר בה". פה היו כל התלמידים בעצה אחת עם הוריהם, וזה הוא שנשא את פריו.

נבואתו של אחד־העם, כי בתי־הספר יעמדו למזכרת עון לנו, נתקימה אף היא במדה ידועה — אמנם לא אחר שנה, כי אם אחר שנים מספר. כבר בחורף תרפ"א (שנתים אחרי כלות המלחמה) בא המשבר הראשון לבתי־הספר, מחוסר אמצעים. אותה שעה קם בן־יהודה ודרש לשחרר את ההסתדרות הציונית מעול החנוך והציע לברוא חברת־חנוך מיוחדת, ואז קמו כל המורים בסערת מחאה, וקראו לו „בוגד לאומי" (כך מרצה גם בן־אבי ב„דאר היום" מיום ל' אב תרצ"א, ובסוף תרפ"ב הוכרז גם בויקום על „דאר היום". דור הולך ודור בא — ושבט החרם כאמצעי מלחמה לא יסור מיהודה.

כאשר חגגו חג עשר שנים לריב השפות, כבר הכיר ועד־הצירים, כי ריב זה לא הביא ברכה, ועל כן מאנו חבריו להשתתף. ואפילו מכתב־ברכה לא שלחו, כי אמרו: לשמחה מה זו עושה? מיד לאחר־כך החלו שביתות המורים שלא קבלו את שכרם, ותורם של סוקולוב וויצמן בא. הם באו לא"י, והמורים עושים שביתה כללית. בימי הריב כתב סוקולוב „מאמרים שאינם מקרבים את השלום" (כדברי אחה"ע), והשתמש בפסוק „הגם לכבוש את המלכה עמי בבית". ובשנת תרפ"ה הנה כבשו המורים את סוקולוב עצמו בבית ולא הניחוהו לצאת עד שחתם על פשרה. ומי ישער את צערם של אחה"ע ושל ביאליק, שחתמו ביום כ"ה כסלו תרפ"ה על הסכם שבין הצדדים, בקראם ביום ל' ניסן תרפ"ה כרוזו של המרכז: „אחה"ע וביאליק איכם?... היודעים אתם שאחריות שביתה זו שהוכרזה עתה נופלת עליכם באופן ישר?... היודעים אתם, כי הסכם זה שנחתם על ידיכם... בוטל תיכף והיה ללעג בהנהלה הציונית? והיודעים אתם, כי

חתימת שמכם, אחד־העם וביאליק, נעשתה פלסתר והפקר?...“ אגב, לאחר זמן מרובה הגיע גם תורם של מגנס ובנטוויטש. בימי האנגלים נכנסו באמת שוטרים להיכל־החנוך, כדי „לשמור על הסדרים“ נגד המפריעים את נאומו של בנטוויטש. ה„יודישה רונשאו“ אומר: לא נרשה לסטודנטים בלתי־מבוגרים, משוסים באופן דימוגוגי ע״י עתונות נציונליסטית שיכ־ניסו לירושלים אותן התחבולות שנלחמנו בהן, ובצדק, באומות אחרות כשהתנהגו כך כנגדנו“. (וע״ז שואל פון־ויזל שאלת מה־נשתנה: „בשאלת הטכניון שמשה התקוממות של ילדים לעתוני־העולם הציונים כהוכחה לבגרות הפטריוטית של הקטנים; ועכשו, ששומעי המכללה מביעים את דעתם נגד הקנצלר — הרי הם בלתי מבוגרים“?) כל ההרפתקאות שבאו על המורים לא היו אלא תוצאות הריב, ואחד מועד ההורים בירושלים כותב לאחר זמן: „לו חכמו ישכילו זאת יבינו לאחריתן של השביתות בכל שני וחמישי, לא היו קופצים על המציאה. ומי שאומר שאין דין בעולם, אינו אלא טועה — יש ויש“. וכאשר הייתי זה עתה בא״י לפני שנה, בשנת תרצ״ד, אמרו ותיקי המורים — מן הלוחמים — במסבה שנערכה לכבודי בנשיאות אז״ר, שאלמלי נשארתי בראש החנוך, לא היתה המצוקה באה על המורים... („דבר“ מיום כ״ט טבת תרצ״א). ובכן, אפילו ב„יובל“־העשרים לריב השפות עוד לא עבר המשבר בחנוך.

המרצים על התפתחות החנוך העברי מודים, שפריחת בתי־הספר הכלליים היתה רק לזמן קצר. וכבר בשנת תרפ״ג הגיעו בתי־הספר של האליאנס למספר תלמידים שלא חלמו עליו מעודם. במקום שלש מאות התלמידים — וביניהם רק שלשים אשכנזים — שהיו לאלי־אנס בירושלים לפני הריב, היה מספר תלמידיו בשנת תרפ״ג כאלף וחמש מאות, וכזה גם ביפו, בחיפה וכו׳. יש להחזיק טובה ל„אליאנס“ שהרחיקה תלמידים מבתי־הספר הזרים במדה הגונה. יש להחזיק טובה יתרה ל„אלי־אנס“ ולמנהלי בתי־ספרה שנתנו סוף־סוף את המקום הראוי לעברית בבתי־הספר שלהם. אך מובטחני, שאלמלא הריב היתה גאולת העברית בבתי־ספר אלה באה לפני עשר שנים; וגם ההרפתקאות שעברו על הטכניון במשך עשר שנים אינן אלא תוצאות הריב. „הריב היה כרוז לעולמים“, איך „מביאים בסכנה את עצם הענין שרוצים להגן עליו“ (כדברי אחה״ע) ואיך מרחיקים את הגאולה במקום לקרבה.

בהרצאות שונות צינו כנקודה השחורה־ביותר בכל ענין־המשבר, שהצבור התיחס לכל ענין השביתות בשויון־נפש, כאלו אין הדבר נוגע לו כלל. ומדוע? ר׳ יצחק יעקב ילין משיב (ב„דאר היום" מיום כ״ב תשרי תרפ״ט) על השאלה לסבת ירידתו של ביה״ס הכללי: „אצל רובם הגדול והמכריע של ההורים בא״י היתה תמיד נטיה, שבניהם לפחות י ד ע ו את הדת, שידעו את החומש, ומכל שכן את סדור התפלה. החנוך הכללי כבר הספיק להוציא מחזורים של תלמידים שהם לא רק בלתי־דתיים, כי אם תלמידים בבחינת בורים לגבי דת, שאינם יודעים את החומש, רחוקים מן המשניות וזרים ונבוכים גם בפני סדור־התפלה". וגם מקץ שלש שנים מונה הועדה שנתמנתה לשם מלחמה בחנוך הזר את הסבות לרבוי התל־מידים בבתי־הספר הזרים: א) ישנם הרבה נערים ההולכים למוסדות זרים רק משום שיש ברצונם ללמד את שפות המדינה, כי בבתי הספר העבריים אינן נלמדות במדה מספיקה. ב) עם כל הכבוד שיש לרחוש לחנוך הלאומי, צריך להכניס יותר דתיות בחנוך, משום שחוסר למודי הדת בביה״ס מורגש מאד, וזה נותן פתחון־פה לחוגים שונים לאמר, שבבתי־הספר שלנו יש חפשיות לא פחות מאשר בבתי־הספר של המיס־יונים, ולכן מוטב לשלוח את הילדים למוסדות־חנוך זרים מאשר לבתי הספר הציונים". — אני מביא את העובדות מתוך העתונות, שאין לחשוד אותה בחוסר לאומיות. לא מתוך שמחה־לאיד אני מזכיר את הדברים ולא כדי לדבר בגנותם של המורים, כי כל מורה ומורה ודאי ממלא את תפקידו באמונה, — כי אם כדי להראות, שעוד טרם מצאו את הדרך הנכונה לחנוך.

ליום מלאת לי שבעים שנה נתאסף צבור קטן בביה״ס למל שלא בפני. דרשו דרשות שונות. האחד דרש על נקיון כפי, השני על מרצי, ה„פקח" על פקחותי. והמורה הותיק ר׳ יצחק אפשטיין קם ואמר: „אולי היינו אנו הטועים".

דבריו אלה שקולים כנגד כל דברי השבח שפזרו לי. אמנם כן, טעיתם! ואשרי וטוב חלקי שזכיתי לשמוע את ההודאה על האמת מפי רבים מן החברים, המתנגדים לשעבר — האמת שאליה נתפון ביאליק ז״ל בדבריו שהזכרתי באחד הפרקים הקודמים: „הענין היה ׳מיספרשטנדניס׳" כמובן, נתכוין רק לאלה שהם בבחינת „הטובים והישרים בלבותם והמטים

עקלקלותם" (מליצה שהשתמשתי בה בנוגע לקנאים תמימים; מליצה זו מצאה חן בעיני ביאליק ואמר עליה שהיא פונטיקא אמתית) — אבל לא היה „מיספרשטנדניס" כלל וכלל מצד אלה שהיו להם „עניינים אישיים".

אחד מתלמידי, מהמחזורים שלאחר הריב, יעקב חורגין, כותב ב„הא־רץ": 'לא היו במאורע זה לא מנצחים ולא מנוצחים'. אך באמת היה במאורע זה מנצח ומנוצח: — המנצח היה השטן והמנוצח — הישוב.

בימי המלחמה: מעשה צדקה

כשלשה ימים לפני התחלת המלחמה העולמית קבלתי טלגרמה מחברת ה„עזרה" להכין כסף לזמן ארוך יותר מן הרגיל. הייתי נוהג למשוך על ה„עזרה" לפי הצורך כל שנים או שלשה חדשים. עשיתי את רצונם, אך לא במדה מרווחת — והנה באה המלחמה, והפחד בירושלים היה גדול; פחדו לקיום המוסדות בפרט. גם ד"ר אוירבך בפתח תקוה וגם ד"ר ולך באו אלי לטכס עצה מה לעשות, כי פחדו שגם מגרמניה לא יבוא כסף. שלחתי טלגרמה ליעקב שיף, ואחר ימים אחדים קבלתי תשובה טלגרפית, שהוא שולח עזרה באמצעות הציר מורגנטאו, והלה יבוא בדברים עמי. את מורגנטאו הכרתי מבקורו בירושלים כמה חדשים לפני המלחמה. מורגנטאו התיהר בימי בקורו בירושלים ביהדותו במדה מרובה ודקדק אפילו במנהגים קלים לפי המימרא „מנהג ישראל דין הוא", למשל עשה משתה גדול והזמין אליו את הפרופיסורים של הקולג' האמריקני בבירות. יחד עם הפחה ונכבדי העיר, יהודים ושאינם יהודים. אך תנאי התנה עם מלון קמיניץ שיכין דגים ממולאים (געפילטע פיש) למען ידעו הגויים...

לאחר הטלגרמה של שיף קבלתי מכתב ממורגנטאו מקושטא, שבו הודיע לי, כי חתנו מביא עמו חמשים אלף דולר לטובת הארץ, ובקש ממני בשמו של שיף ובשם עצמו שאטפל במצוה זו של חלוקת הכסף, ושאשתף עמי את רופין ואת אהרנסון. אחר מכתבו של מורגנטאו קבלתי מיד טלגרמה מוורטהיים מבירות ובה בקשני לחכות לו ביפו, כדי לקבל את הכסף מידו. ירדתי ליפו, אך וורטהים נסע כבר לפתח־תקוה בחברת רופין ואחרים. למחרתו נמסרו לי מן הכסף שהביא עמו וורטהים רק 47%, את 53 האחוזים היתרים השאירו ביפו באנגלו־בנק, בשביל יפו, המושבות והגליל. הובלתי את צרור הכסף, יותר נכון את צרור הזהב, לירושלים

באוטו ומסרתיו על דעת עצמי לקונסול האמריקני. גם העמדתי שומר על חשבוני לשמור על בית הקונסול. הוסכם ביני ובין ורטהים להפגש עמו ועם רופין ואהרנסון בקונסוליה האמריקנית פתאום צצו עוד 12 איש שבאו יחד עם רופין. „למי כל המחנה הזה?" שאל אהרנסון, — „הלא מאמריקה קראו רק בשם 3 באי־כח?" לאחר שקלא וטריא נתברר, שהאנשים האלה השתתפו באספה שבה נכתבה ההרצאה ששלח רופין למורגנטאו. לאספה ההיא של יפו באו גם ענתבי וילין כבאי כח אנשי ירושלים. ומי הזמין אותם? אדלמן השיב: „כולל יפו!" אחר וכחים חריפים בין רופין ואהרנסון, שזה מכבר לא היה ביניהם יחס של ידידות יתרה, נמנה ונגמר, שצריך למנות שלשה ועדים: אחד בירושלים תחת ראשותי; אחד ביפו תחת ראשותו של רופין, והשלישי בגליל תחת ראשותו של אהרנסון. לא התנגדתי שרופין ואהרנסון ישתתפו בבחירת הועד בירושלים. הציעו לי את מי שהציעו ולא סרבתי. כמובן, לא הכניסו אף אחד מן הועד הכללי,— שהוא היה באי־כח הצבור באמת, ויודע את צרכיו — לפי שהללו לא עמדו על צד הלוחמים בריב השפות. אך אני לא חפצתי לעשות מזה שאלה פרינציפיונית. לא הציעו את שני „באי כח ירושלים" שהשתתפו באספה של יפו. והדבר לא היה תמוה: אהרנסון היה עוין את ענתבי, ולרופין לא היתה אהדה יתרה לא לענתבי ולא לילין; הרי הוא אמר, שאלו היה בתחלת הריב בארץ, לא היו הדברים מגיעים לידי כך; וכן אמר שבקוריו אצל ילין אינם גורמים לו נחת רוח כלל וכלל, והוא אנוס להם על פי הדבור של ה„חברייא". הסתפקתי להכניס אנשים אחדים שידעתי שאפשר לסמוך עליהם שיעשו עבודה פוריה. ובאמת נעשתה כמעט כל העבודה על ידי אריה ליב לוי הסוחר, מרכס מנהל בית־החולים „שערי צדק" וזילברשמידט סוכני, שלא היה חבר הועד. הציעו לי למזכיר את ברנר. ומכיון שאמרו לי שהוא זקוק לפרנסה והוא בא־כח הפועלים, הסכמתי, ורק שתעשה עבודה תמה. הוא היה בא לביתי ונתתי אותו על יד זילברשמידט. מיד מצאתי בו חפץ וכמוני גם זילברשמידט. היה אוריגינלי, אך איש אוהב־אמת. לאחר שבועות אחדים של עבודה התפטר ברנר. למה? שאלו אותו השואלים, ותשובתו היתה: „אהבתי את אדוני, והלואי שירבו אדונים כמוהו בישראל. הכל נעשה כאן מתוך כונה טהורה בלי כל משוא פנים לזה או לזה, לידידיו או למתנגדיו; אך הנהלת חשבונות הוא

מקצועו של זילברשמידט ואינה הולמת אותי; זאת היא רשותם של זילברשמידט, לוי ומרכס". אף כי היה זקוק לכסף — ומי לא היה זקוק לפרנסה בימים הקשים ההם — לא חפץ ברנר לקחת שכר לבטלה, כסף בלי עבודה מועילה.

ויתורים מצדי הראיתי גם כאשר בקשו ממני להכניס את הכסף האמריקני לידי האנגלו־בנק, ויתורים שלא עלו יפה כלל. אמנם התניתי תנאי, שהכסף יהיה שמור בתיבה מיוחדת על שמי, היינו על שם נתין גרמני, הפקיד על כסף של צדקה מאמריקה. חשבתי שעל ידי זה יגדל הבטחון ויהי בי כח לעמוד בפני התורכים. חששי בא, והבנק נסגר; וביום אחד אחר הצהרים בא פקיד הבנק מבוהל ודחוף, אותו הפקיד, שהתחנן בזמנו לחוס על כבוד הבנק ולמסור לרשותו את הכסף, והודיע לי שהבנק נסגר וצריך למהר להציל את הפקדון. נכנסתי מיד אל שמידט, הקונסול הגרמני, ועמו אל הקונסול האמריקני, ושלשתנו נכנסנו אל הפחה שישב באותה שעה בעיריה אצל שער יפו. אנכי, כבעל הכסף, הטוען, ושני הקונסולים כתומכים בתביעותי, והפחה שלא היה כלל טפש, השתומם ושאל אותי: איך יכולת לעשות דבר כזה, למסור בימים אלה כסף של עניים לבנק אנגלי? אך הפחה היה רפה־כח בזמן ההוא כי הממשלה היתה אז בידי הקומנדנט של הצבא ועל כן הלכנו לבקש אחרי הקומנדנט שהשתמט והסתתר מאתנו. סוף סוף מצאנוהו, והוא הבטיח להתענין בדבר, בקש את שני הקונסולים שלא לטרח את עצמם יותר, די אם אבוא רק אנכי לבדי. הלכתי למחרת אליו לבדי ותשובתו היתה שהוא מחכה לתשובה מקושטא. לאחר יום באתי אליו בלוית הקונסול שמידט, ואז הבטיח שאם אבוא ביום מחר אל הבנק עם הקונסול האמריקני ימסר לידי את הכסף. אך גם למחרת לא החזיר את הכסף למרות בואו של הקונסול האמריקני, כי לא נהגו בו כבוד ביותר. באתי שוב אליו — הפעם לבדי — ואופיצר אחד מסר לי את הכסף על אחריותי. נתתי את הכסף ליד הקונסול האמריקני. הפעם דרש הוא שאעמיד ג'נדרם מפני שודדים. גם נתן לג'נדרם ארוחות ערב, וכל ארוחה הביא לנו בחשבון לי"ש אחת.

ועוד ותור אחד הייתי נכון לעשות, שהיה עולה על הותורים הקודמים. כשנכנסה תורכיה למלחמה, בא אלי רופין במכתבים נמרצים שאקבל את הבנק אנגלו־פלשתינה תחת חסותי. נראה היה שפחדו מפני ה"חבריא"

(שקרא לה ה„באנדה" שלי) כמעט שפג כולו. שהרי אפילו ראש הבנק ביפו (בזמנו אחד הלוחמים לעברית, אע"פ שבעצמו לא היה כרוך אחריה ביותר) קבל היתר להכנס לביתי (נגד ה„חרם") לבקור אחד, כדי לדבר עמי על דבר הבנק. הסכמתי, אך בתנאי אחד, שזילברשמידט, הציוני הרשמי, יבקר מזמן לזמן את הבנק ויעיין בטרנסאקציות, כי האחריות היתה גדולה בימי מלחמה. אמנם לא נצטערתי כשנמצאה דרך אחרת להגן על הבנק, ואני נפטרתי מן האחריות הזאת.

עבודת הצדקה נעשתה כשורה בשלום ובהשקט בלי כל סכסוכים. חלקנו את הכספים לארבעה ראשים: א) תמיכות לבתי חולים, לבתי יתומים ובפרט לבתי תבשיל; ב) הלואות לבעלי מלאכה, לאומנים ולפועלים, כדי לתת להם את היכולת להמשיךבעבודתם; ג) הלואות קטנות במשכונות וביחוד על צ'קים אמריקנים; ד) יסוד חנויות של מכולת למכירה בזול, כדי לעצור בעד מפקיעי שערים. לפי החשבון שנתפרסם בזמנו, נתחלקו סכומים גדולים וחשובים לבתי חולים ולבתי מושב זקנים, לארבעה בתי התבשיל ובתי התמחוי של הספרדים, ועדותיהם השונות (המספיקים סעודות לשבת) וגם להלואות.

בתי הלחם והתבשיל נוסדו על פי האיניציאטיבה של צעירים מן השכונות. המשתדלים הראשונים היו בשכונת „מאה שערים" שנפתח בה בית התבשיל הראשון בתחלת אלול תרע"ד, ואחריהם בא בית הלחם שבתוך העיר, ועוד אחד בשכונת „כנסת ישראל", ואחד בבית העם. שמחתי על האיניציאטיבה שיצאה מאת אנשי ירושלים עצמם. במפעל בתי התבשיל השתתף הועד הכללי של עדת האשכנזים בירושלים, שהראה באותו זמן נפלאות: לא רק שלא הפסיק את עבודתו התדירית, אלא הוסיף עוד עליה לפי צורך השעה. בתשעה החדשים הראשונים של המלחמה הוצאו לתמיכות — מלבד ההוצאות התדירות שעלו בסכום של 82000 פרנק — עוד ארבעים אלף פרנק להקלת מצבם של האוכלוסין.

כספים חדשים לצדקה

מלבד חמשים אלף הדולרים שקבלתי יחד עם רופין ואהרנסון ע"י ורטהיים (ושמהם עלו בשביל ירושלים 47 אחוזים למאה) לא הגיע לידי עוד כסף מן הועד האמריקני. לועד הזה שבאמריקה נצטרפו עוד ועדים

אחדים ממוסדות אמריקה והועד המשותף קבל את השם „ועד מרכזי". הועד המרכזי החדש שלח אמנם עוד שמונה ועשרים אלף דולר באמצעות לוין־אפשטיין על שם רופין ועל שמי, כי לוין־אפשטיין הודיע בעתוני אמריקה, שהוא ממציא כספים לארץ־ישראל באמצעות ה„כרמל" והאפ"ק; אך הכסף לא הגיע לידי וגם לא הגיעה לי שום ידיעה על אודותיו. הדבר נודע אח"כ רק ע"י מכתב שקבלו ארבעה עשר אנשים וגם הקונסול האמריקני מהועד המרכזי, בחתימת המזכיר א. לוקס, בדבר 900 טון של מכולת שנשלחו מאמריקה לא"י על מנת לחלקם בין התושבים. במכתב זה מיום 3 במרס 1915 (נדפס במקורו האנגלי ובתרגומו העברי בחוברת „לפי שעה", תשרי תרע"ו) כתוב לאמור:

„מר נחמן גדליה ברודר, ירושלים... לפני זמן מה נתכבדנו לכתוב לו ולהודיעו, כי מטעם הועד המרכזי הזה ומטעם ועד העזרה האמריקאי־יהודי, נבחר ועד מורכב מהאנשים הנקובים בשמותיהם מעבר השני, ושגם כבודו בתוכם, לתכלית חלוקת כסף העזרה הנשלח מארצנו. מקוים אנחנו, כי הסך 28000 דולר שנשלחו באמצעות האדון לוין־אפשטיין להד"ר רופין ולה' אפרים כהן, ושגם לכבודו היתה היכולת לחוות בהם עצתו לטובת בני אמונתנו ותועלתם — נתחלקו באופן היותר טוב ומועיל. מטרת מכתבנו זה היא... לבקשו שתיכף ומיד בהגיע האניה למטרתה יזדרז לבוא בהתקשרות עם יתר חברי הועד, וגם עם הקונסול האמריקאי בירושלים, שהעתק מכתבנו זה נשלח גם לו בפוסטה הזאת... מקוים אנחנו, שישתדל בכל יכלתו להשתמש עם הקמח ושאר צרכי האוכל לתועלתם היותר נרצה". רצוף אל המכתב היו נקובים ארבעה עשר שמות מתושבי א"י.

אחר זמן קצר באה האניה „ולקן" ועמה גם בנו של לוין־אפשטיין, צעיר, שכמעט לא יצא עוד מימי הנערות שנסע מאמריקה לשמור על צרכי האוכל. הצעיר הזה טען, שאין לו עסק עם המכתבים שנשלחו מן הועד המרכזי בניו־יורק, ושהוא רק הוא, נתמנה לבא כח בכל הנוגע למכולת. ורטהיים, שהביא בזמנו את הכסף, אמר אז, שאין לו כל דעה בענין הרכבת הועדים, הוא רק שליח למסור את הכסף לשלשת הנאמנים; לא כן הצעיר הזה — הוא אמר שהוא לבדו יבחר לו פה ועד־פועל כטוב בעיניו. הועד הארץ־ישראלי שנתמנה מניו־יורק, ביפוי כח שוה לכל אחד מחבריו, שהיו בו חברי הועד הכללי — ובכללו יותר משני שלישים

מן הדור הישן — לא מצא חן בעיניו של הצעיר הזה, וכמובן, מה שאמר היה בהוראת עומדים על גבו. התחילו חשבונות של „פלוס" ו„מינוס", הוציא שלשה והכניס ששה, וחזר והוסיף עד שהגיע לעשרים, כדי לעשות רוב גדול מ„שלהם", במקום שליש או רבע שהיו מהם ברשימה. ואעפ"כ היה לצעיר הזה רגש של חובה. בערב אחד נכנס אל משרדי ומסר לי מכתב מד"ר מגנס בשם הועד המרכזי ובשמו עצמו ובו הוא מבקשני להשתתף במפעל הצדקה בכל כחי ומרצי. יחד עם מסירת המכתב — הודיע לי לוין־אפשטיין הצעיר. שחברי הועד נתאספו בבית ילין ובעל הבית הוא גם היו"ר, והוסיף, שכמובן, לא אקבל את התפקיד להיות חבר הועד, אני רק חייכתי ואמרתי לו: לך לשלום ומסור שלום להד"ר מגנס.

באותה חוברת „לפי שעה" מעורר המרצה כמה שאלות לרגל מכתבו של לוקס. מן המכתב יוצא שגם המכתב שקדם לו נשלח לכל חברי הועד הארצישראלי, אבל באמת לא נתקבל המכתב ההוא בידיהם. איפה אבדו י"ד או ט"ו המכתבים יחד? כמו כן נפלא הדבר, מדוע לא נודע לי כלום על הסכום של 28000 דולר שנשלחו על שמי ועל שמו של רופין? ועוד יש לתמוה, שנפקד שמי ברשימת האנשים שמעבר לדף, שהם הועד שנתמנה גם לכספים וגם למכולת, אע"פ שנזכר שמי בתוך המכתב ביחד עם רופין, וכן נזכרתי כאחד מחברי הועד הפועל במכתבו של מגנס אלי, שמסר לי לוין־אפשטיין. *

כבר בימי הריב השתדל ד"ר מגנס לעשות פשרה ולקרב את השלום, בקש שלא יכריזו על הצעת חברי הקורטוריום שבניו־יורק כנצחון של איזה צד שהוא כי אם להודיע עליו כעל פשרה; אך לא מצא אוזן קשבת, ובמקום לקרב את השלום כמעט שנתרחק. גם הפעם בהרכבת הועד באמריקה ובא"י השתדל לקרב את הלבבות ולאחות את הקרע. אבל גם

* הפשתי בזכרונותיו של לוין־אפשטיין למצוא איזו ידיעות על דבר פעולותיו בהמצאת כספים בימי המלחמה בא"י, אך לא מצאתי לא דבר ולא שמץ דבר, אעפ"י שהוא רגיל להכריז על כל פסיעה גדולה וקטנה שלו. לעומת זה הוא יודע לספר בין קוריוזים רבים אחרים, שמלאתי אחר דרישת סימון ונתן להלשין לפני הממשלה התורכית על המורדים העבריים וגרשו את כלם מן הארץ, דבה ששמשה אחד מתכסיסי המלחמה ואמצעי הפרופגנדה הבדוקים והמנוסים מהתחלת ימי הריב ואילך, ולשם זה השתמשו בני חברייא שלו גם בזיופי מכתבים כפי הצורך. וכבר עמד על זה בפרטות אפרים דייהארד בספרו „מלחמת תורגמה" עמוד 77.

הפעם עשה את החשבון בלא הצד השני, גם בא"י וגם באמריקה. אני לא חפצתי להכאיב את לבו של שיף ולא של מגנס להודיעם על מעשי ה"קונדיסים" בענין הרכבת הועד, בהעלמת שמי וכו', כי יראו שכל עמלם באחוד הכוחות היה לריק, וכדי שלא יאמרו: מעשי ידי טובעים בים, ואתם עוסקים בעניני גבאות. אנכי אמנם לא כתבתי, אך חברי הועד מן הישוב הישן שיצאו בדימוס והתפטרו גם מועד המכולת וגם מועד הסיוע, הודיעו על התפטרותם במכתב אל הקונסול מיום י' סיון תרע"ה לאמור:

„דבר ידוע הוא כי הרוב הגדול של היהודים בארץ הקודש אינו שייך לשום מפלגה... ובהוכחנו לדעת כי כל הנהלת התמיכה האמריקנית פה היא תחת השפעת מפלגה ואורגניזציה ידועה, לכן טובת הקהל דורשת מאתנו הח"מ הנחשבים לבאי כחו לבלי להשתתף בענין הצדקה... כדר העולם הוא כי חברי ועד בוחרים מתוכם יושב ראשו וכו', בהנהגת התמיכה הבאה כבר נמנה יו"ר וכו' מבלי המלך עם חברי הועד, ומבלי להתחשב אתנו ואת דעתנו כלל, וזה מראה גם כן כי רוצים הם להכניס את כל ההנהגה תחת רשות האגודה. מכירים אנחנו ויודעים את חברי הועד המרכזי שבניו־יורק, מהם רבנים וגבירים מפורסמים שעל פי מכתבם נבחרנו לועד מקומי פה, כי בני סמכא המה בדבר זה, ואם אחרים לקחו להם החופש לשנות ולהוסיף ולגרוע מחברי הועד הנמנים על ידם, גם זה מראה אמתת הדבר שחפצים הם כי הנהגת הצדקה תהיה דוקא תחת ידם ורשותם הם. כפי שנתברר לנו כבר קבעו את סדר ההנהלה ואופן החלוקה כפי דעתם, ושאיננה עשויה עוד להשתנות. ובכן השתתפותנו בהועד אך למותר הוא..."

המרצה בחוברת „לפי שעה" מוסיף לספר, כי אמנם הכניסו אורתודוקסים, שהרי באו בטענה באמריקה, שבועד הראשון לא היו אורתודוקסים, ולתבלית זו מצאו להם בעלי קפטנים כלבבם עם הדרת זקן ראויה וגם צלמו אותם, כדי להראות שהאורתודוקסים הם על צדם, כי להם היתה רק מטרה אחת להראות לבני אמריקה, שכל ענייני הצבור בארץ ישראל נחתכים על פיהם ושכל האורתודוקסיה עמהם; ומצד אחר השתדלו להוכיח לבני א"י, כי „כבשו" את היהדות שבאמריקה כולה; וכל זה שמש אצלם רק לשם פרופגנדה ואגיטציה. המרצה מביא גם „דוגמה לדורות", שאפילו בגליון השאלות לחלוקת המכולת יש טור מיוחד השואל את

הרעבים הנתמכים: „באיזה בי"ס או גן לומד?" וכן יש שם שאלה: „שפתו, ובאיזה שפות יודע לדבר?".

„קופת העזר" 1915

אני כשאני לעצמי לא הצטערתי על כל זה, להפך, נוח היה לי שלא להשתתף בקדרא דבי שותפי, שבה נעשית הצדקה בקולי קולות. הצטערתי רק לראות שעדיין „המטרה מקדשת את האמצעים" גם בימי המלחמה. גם באמריקה גם בא"י. אבל „את זה לעומת זה עשה האלהים" ואנה לידי לעסוק במצוה ממקום אחר. מלבד סכומים מאמריקה שקבלתי ע"י פליכס ורבורג מתמיכת יחידים לקרוביהם, ואפילו לגוים, סכומים קטנים שנצטרפו לסכום גדול, היה לי שדה פעולה רחב במפעל הצדקה של „קופת העזר לנגועי המלחמה 1915". קופה זו נוסדה ע"י יהודי גרמניה, והתנהלה ע"י ג'מס סימון ופאול נתן כבאי כח ה„הילפספראיין", טימנדורפר, נשיא לשכת ב"ב, והאדון בלוי מפרנקפורט, ראש הועד הפרנקפורטי לעזרת יהודי המזרח. בלי כל דרישה מאיזה מקום שהוא הרכבתי ועד של האנשים האלה: הרב פניז'ל, שהיה שנים אחדות חכם בשי בירושלים, חיים אהרון ולירו, עשיר מופלג ויודע פרק בהלכות צדקה, (שם סניור ולירו לא חסר בכל רשימה הבאה מחו"ל, כי היה מזקני ירושלים וראש העדה הספרדית, והיה הבנקיר והנאמן של רוטשילד ומונטגו; הוא היה גם ברשימת אמריקה, אבל סרב מלהשתתף עם אנשים הנדחקים לכל מקום וקופצים בראש אך להזמנתי נענה ברצון), שנים מחברי הועד הכללי, אחד בא כח הפרושים, ר' זלמן רובין, ואחד בא כח החסידים, ר' מאיר אדלר, שניהם אנשים יקרים, מסורים לתפקידם, אדלמן פקיד של „למען ציון", לופו מנהל בי"ס של ה„אליאנס", שנים מחברת בני ברית (בלום ורוקח) פרס, פרורקטור של ביה"ס למל, והמזכיר החרוץ של הכוללים יוסף זיו שלקח עליו משרת מזכיר של הועד שלא ע"מ לקבל פרס.

עוד בשנת 1914 הוצאו ארבעים אלף מרק להקלת המצב בא"י, ובשנת 1915 — הוצאו מאה וארבעים אלף מרק. בינתיים נסגרו בתי הלחם והתבשיל שנוסדו באלול, כי לא קבלו את העזרה הנחוצה מכספי האמריקנים השניים, ועל כן פתחנו שלשה בתי תבשיל על חשבון „קופת העזר" (הוא ה„הילפספונד" של שנת 1915). זכור לטוב יחיאל צבי צימרינסקי שטפל

בחבה ותבונה בבתי תבשיל האלה. בדו"ח של שנת 1915 ניתן סיכום על המצב הכללי של הארץ. מצד אחד נפסקו הכספים הבאים מחו"ל, לא רק החלוקה, כי אם גם התמיכות שקבלו יושבי הארץ מקרוביהם; ומצד שני הביאה עבודת הצבא משפחות רבות במצוקה, ואין מסחר וקנין, ואין מלאכה לאומני יד, ואין יוצא ואין בא. נוסף לזה בא הארבה, שהחריב את הקציר ואת כל תבואות השדה. ללחום בארבה שלחנו את תלמידי בתי ספרנו למושבה פתח תקוה שסבלה ביותר, עזרה תכופה באה לפתח תקוה וגם ליתר מושבות היק"א על ידי נסיעת אחי המנוח האגרונום חיים כהן ז"ל לגרמניה. עודדתיו בכל כחי לנסיעה הקשה הזאת, וגם כתבתי הרצאה על מצב המושבות לג'מס סימון, לא בתור ראש ה"עזרה" — כי אם בתור חבר היק"א. בעזרתו של סימון נסע אחי לפיליפסון בבריסל, שהיה ראש היק"א, ושניהם באו לידי הסכם שג'מס סימון ימציא את הכספים הדרושים על חשבון היק"א. הדבר נמשך אח"כ כל ימי המלחמה. הכספים נשלחו על פי המלצתי לידי בריל.

אחד הסופרים כותב על „קופת העזר 1915" „שהיא יחידית, ואין שניה לה", „בזה שהיא נמשכת והולכת בלא הפסקה כלל". „אלפים, אלפים מקבלים מדי יום ביומו את מזונם היומי, לחם ותבשיל, בבתי התבשיל של הקופה; „חלוקת הפתקאות (למנות בבית התבשיל) נעשית על ידי מתנדבים ומתנדבות מנכבדי השכונות השונות". אופיי הוא שכל מעשה הצדקה היה נעשה בצנעה ובלא פרסום מרובה.

מלבד בתי התבשיל שהביאו הצלה לאלפים, ניתנו גם הלוואות; מאפריל ועד דצמבר קבלו 527 אנשים הלוואות בסכום של יותר על 17,000 פרנק. ניתנה תמיכה למשפחות העובדים בצבא ולעניים צנועים. נתמכו גם 25 מוסדות. השתדלנו להביא חטים מעבר הירדן שקנינו בזהב, ובזה השתתפו עמנו גם בית היתומים של הרב ירוחם דיסקין וגם הועד הכללי, כי רוחו של הועד הכללי לא נפל על ידי העקיצות שבאו גם מא"י וגם מאמריקה; הוא קבל כספים גם ע"י מורגנטאוי, מן הועד האמריקאי־יהודי וגם האמינו בו שיתן את החלק הראוי לספרדים ולמושבות. ועד הכללי היה מיסודו של ר' שמואל סלאנט ושל ר' יוסף ריבלין, שהיה מזכירו. לאחר מות ר' יוסף ריבלין, לקח את מקומו המזכיר החרוץ וההולך בצניעות כמוהו ר' ראובן ריבלין, ועד זה היה חביב עלי על שאחד את

הכוללים שנתפרדו ע"י החלוקות ועל שעשה את עבודתו בסדר ובדעת ובחשבון, ולא היה נופל ממוסדות הצדקה היותר טובים של העדות באירופה. הכנסתו של הועד הזה היתה ברובה מאמריקה. הועד הזה עסק עמנו יחד בהכנת מצה, והשלים את עבודתנו בבתי התבשיל. אלה האחרונים היו פתוחים כל ימי השבוע, ובמזון לשבתות השתתף גם הועד הכללי. מפתיחת בתי התבשיל (אפריל—מאי 1915) עד שמונה עשר לדצמבר נתחלקו 324.707 מנות. נוסדו בתי תבשיל גם ביפו, בפתח תקוה ובחיפה, ואשתי נסעה לצפת ולטבריא יחד עם הגברת ליאוניה פינקלשטיין ליסד גם שמה בתי תבשיל. ובכך הגיע מספר בתי התבשיל בארץ לשמונה: שלשה בירושלים וחמשה מחוצה לה.

בדו"ח לשנת 1916 בשביל ההילפספראיין הזכרתי: המצוקה הגיעה עד מרום פסגתה. בסוף החורף 1915—1916 באה מחלת טיפוס־הבהרות ואחריה החולירע, ובסתיו התפשטה מחלת המלריה באופן מבהיל. בחורף 1916—1917 שבה מחלת טיפוס הבהרות שלא פסקה לגמרי במשך כל הזמן. בחדשי ספטמבר—אוקטובר עלה מספר המתים היהודים בירושלים לחמש מאות. רבה העזרה שבאה ע"י בתי התבשיל. אך העזרה אינה מספיקה. ע"י עלית מחיר הקמח מצד אחד וירידת הקורס של הכסף מצד אחר מוכרחים היינו להמעיט את כמות הלחם שהיינו נותנים יחד עם המרק, ועל כן צמצמנו את מספר המנות של לחם־ומרק ביחד עד ארבע מאות אלף, ומספר מנות מרק בלי לחם עד 165000; נוסף לזה ההוצאות בשביל סעודות שלמות לחג הפסח למאתים איש מאנשי הצבא, — בכל יום שתי סעודות של חג. מחזה נהדר היה לראות את אנשי הצבא מסובים באולם בית התבשיל המרכזי ועורכים שם סדר נלבב בהתלהבות צבורית. נתכנסו כמאתים חיילים בירושלים שקבלו חופש לחמשה עשר יום, יהודים הרריים, קורדיסטנים, יהודים מארם נהרים וארם צובה — כלם חוגגים ביחד את חג הפסח במשך שמונה ימים, כי אינם רוצים לותר על יום טוב של גלויות, הם ויתרו אמנם על נסיעתם הביתה, אך ורק כדי שיוכלו לחוג אחד הרגלים בירושלים — שאיפת כל יהודי מזרחי.

במשך השנה היו ההוצאות בירושלים עצמה קרוב ל־160,000 פרנק וביפו, חיפה, פתח־תקוה, צפת, טבריה, חברון, בירות עלו ליותר מששים אלף פרנק — ס"ה: 220,000. המצאנו בשנה זו לערך 215,000 פרנק,

שבאו מאמריקה ישר מפליכס ורבורג או באמצעות ה"עזרה" לשמונה מאות אנשים, ולשמונים אנשים — כסף שנשלח בשבילם מקרוביהם וידידיהם. כמו כן עזרנו לרבים בחליפת מכתבים וידיעות עם קרוביהם וידידיהם. אני גומר את הדין־וחשבון של אותה שנה בדברים אלה: „אם רוצים שלא יבא כליון על יושבי הארץ, מוכרחים להגדיל את העזרה במדה מרובה". ובאמת בשנת 1917 עלה כבר התקציב של העזרה למאתים ותשעים אלף פרנק. באותה שנה חל הגרוש של תושבי יפו. כאשר נתקבלה הידיעה מהרה אשתי אל פקיד הצבא הגרמני, לקחה אוטומוביל של הצבא והטעינה אותו בלחם שלקחה מן האחים ברמן, ונסעה לחלק את הלחם בין הפליטים. זו היתה עזרה ספונטנית מבלי לחכות לבקשת עזרה, ומבלי לשאול גם את פי.

באותו דין־וחשבון כתבתי, שהאוכלוסין היהודים בא"י נתמעטו בשליש מספרם. מדצמבר שנת 1917 נכבשה ירושלים ע"י האנגלים ועזרה היתה נחוצה הן לפליטי יפו והן לפליטי ירושלים (כי היו גם פליטים מירושלים).

ג'מאל פחה

„אל תתודע לרשות" — כלל זה נקטתי בידי מיום שהתחלתי בעבודה בא"י. היו לי יחסים של ידידות עם הקונסול שמידט ועם הקונסולים האוסטרים, אך עם הממשלה התורכית קמצתי ביחסים. נכנסתי בעובי הקורה פעמים אחדות, למשל, בימי מאסרו של בן יהודה, בימי גרוש יהודי פרס, בענין אספת המורים שהופרעה ע"י המשטרה, שחשדה אותם בציונות, ושני הקונסולים עמדו לימיני. וכמו כן בשעת ההתנפלות ביפו בחדש מרס 1908. במאורע זה חפצו אחדים להכניס את הצירות הרוסית, כלומר את הדיפלומטיא הרוסית, ואני התנגדתי לזה, שהפוליטיקה הרוסית, שהיתה אויבת את תורכיה, תשתמש ביהודים לעניניה. אבל יעצתי לשלוח טלגרמה לחכם בשי אשר בקושטא. אני מצדי שלחתי אז טלגרמה דרך מצרים לג'מס סימון, ולאחר שני ימים בא באמצע הלילה אליהו הוניג, פקיד הפוסטה התורכית, ובידו העתק מטלגרמה לקונסול הגרמני. בטלגרמה היה כתוב, שהקונסול מתבקש להודיע מיד על דבר ההתנפלות על היהודים ביפו. והפחה שלח לחקור אחר השם החותם עליה. הסברתי להוניג, שהחותם הוא שן, המזכיר לעניני חוץ

בברלין. הטלגרמה הזאת הספיקה שהפחה פיטר את הקאימאקאם מיד למחרת היום, כי לא חפץ בשקלא וטריא על דבר שגעונותיו של הקאימאקאם ביפו. הקאימאקאם החדש שבא במקום המפוטר שלח את ילדיו לגני הילדים של ה„עזרה". גם בימי התורכים הצעירים היה יחסי אל הממשלה יחס של ג׳נטלמאן. הם ראו בי את האירופי, וכן התנהגתי גם אני עמהם, כעם אנשי אירופה, ובמרחק הראוי. בענין הכותל בשנת 1912 נעשתה השגיאה ע״י העסקנים יועצי החכם בשי של אותו זמן להתודע לרשות בכתב במקום להתפשר עם המוגרבים וע״י זה באה תשובה בכתב מהאידרה (מועצת המדינה) שהזיקה לזכויות היהודים בענין העמדת ספסלים וכסאות. דעתי היתה אז: שב ואל תעשה עדיף. כבר הזכרתי שראש ההשכלה התורכי היה נכנס אל בית ספרנו והשתתף בבחינות; וכאשר השגתי את האשור הרשמי מאת שר ההשכלה בקושטא, היה הוא גם חותם על תעודות־הבגרות. העברתי גם כמה קרקעות גם בירושלים, וגם בחיפה על שם ג׳מס סימון בלי קושי מרובה ובלי בקשיש מיותר. השתמשתי לפעמים גם במשולחי פניז׳ל ודוד ילין, אך תמיד באו בשמי. כבר הראיתי למעלה שהצלחתי להציל את הכסף מן הבנק האנגלי בעזרת הקונסול הגרמני והאמריקני, באותו הרגע שנכנסה כבר תורכיה למלחמה. בתחלת המלחמה היה המושל בירושלים בק פחה, מן הנסיון הצבאי הגרמני שבקושטא. הוא היה אוהב ישראל ומכבד גם את הרבנים. פעם אחת נכנסתי אצלו בחברת הרב ירוחם דיסקין והד״ר אוירבך להמליץ על שני מלמדים מעקרון שנתפסו בשעת טיולם בחרבות יבנה, שנחשדו כמרגלים, והובאו אסורים בכבלים לעזה. על יסוד הדו״ח שקבל בק פחה נראה לו ברגע הראשון שיש לחשד הזה רגלים, ביחוד לפי שהיו הנתפסים נתיני רוסיה ומלומדים. הסברתי לו, שחובשי ביהמ״ד כאלה אינם מסוגלים להיות מרגלים, ובקשתיו, שיצוה להביאם לפניו והוא יכיר בעצמו את מצב הדברים. מיד שלח טלגרמה לעזה לשלוח את „המרגלים" אליו (אך בלא כבלים), וכיון שראה את פניהם, פטר אותם לביתם. אלו היה בק פחה נשאר על משמרתו היה המצב בא״י טוב מאשר היה. אבל זה שמש במשרתו זו רק זמן קצר מאוד, כי לא סבלו המוסלמים, שיהא נוצרי מושל בירושלים. כשבטלה הקפיטולציה, נזהרתי שלא להשתמש בעזרת קונסולים, הן בשעת החפושים בספריה והן כשעשו חפושים בבית ספרנו, כשמסרו

מעלילים שבביה"ס נמצא טלגרף אל־חוטי, אך החפוש הזה הביא לאחר זמן לידי פגישתי עם ג'מאל פחה הקטן. בשעת החפושים מצאו מכשירי למוד למדידות מטריאולוגיות, ג'מאל הקטן שלח לשאול על דבר המכשירים ועל דבר מורים שיהיו מוכנים לרדת לבאר שבע לשם מדידות. השלוחים הסבירו, כי לולא היה ג'מאל הקטן טרוד כל כך היה בא בעצמו. הבנתי את הרמז שבדברים ואקום לעלות אליו אל הר־הזיתים. בענין המדידות קבענו את יום־הנסיעה לבאר־שבע, קראתי בשמות שני המורים הד"ר רבאו ושנידר אשר יעסקו בכך; תוך־כדי־דבור הביע איש שיחי, כלומר ג'מאל הקטן, את תמיהתו על אשר לא התיצבתי עד כה אף פעם אחת לפני ג'מאל פחה הגדול כדי לדרוש בשלומו. עניתי כי ידעתי את טרדותיו הרבות של הגנרלליסימוס וכי אין ענין לו אל אנשים פרטיים, אך אם חפץ הוא בבקורי יקבע שעה לכך וכמובן שאבוא.

שעת הראוין עם ג'מאל פחה הגדול נקבעה לאחר שוב המורים מבאר־שבע. בידו היה דו"ח בתורכית על בתי הספר השונים. הוא הודה על עבודתם של המורים, וגם אמר, ששמע טובות על ביה"ס, אלא שממעטים בו בלמוד השפה התורכית ומרבים מאד בלמודים עבריים. „מצבה של הוראת התורכית — עניתי לו — מתבאר מפאת חוסר כחות הוראה. ביה"ס לא יקפח את שכר המורה התורכי לגבי שכר המורה הגרמני ובלבד שימצאו כחות במספר מספיק". הבטיח להזמין שני מורים נוספים מקושטא (לאחר זמן שמעתי כי תשובת קושטא היתה, כי לא עת למשלוח מורים טובים, החסרים גם בקושטא עצמה). בידו היה עוד דו"ח בצרפתית על בתה"ס שבא"י, שבו צויינו בתה"ס שלנו כבתי ספר ציונים מתונים. כותב דו"ח היה ענתבי. ג'מאל עיין בדו"ח, והעיר, כי מרבים ללמד עברית בבתי ספרנו, שפה שהיא מיותרת ושאין כל תועלת בה. בתשובתי דברתי על רבוי העדות הישראליות בירושלים, על הדת המשותפת המחייבת למוד השפה העברית. תחת ללמוד את התורה בתרגום ז'רגון ספרדי לספרדים (ג'מאל פחה עצמו ידע לפי דבריו מעט ז'רגון ספרדי מסלוניקי, וקרא לעברית „לשון הקודש") ובאשכנזי לאשכנזים — מוטב שתלמד התורה בשפתה היא.

משאלת השפה העברית עבר לשאלת הציונות המדינית, וכאן החל לדבר בה סרה. התורכים היו מקרבים תמיד את היהודים, שהיו חושבים אותם לעולם כנאמנים לארצם אך הציונים שנואים הם על תורכיה. תורכיה

מוכנה לעזור ליהודים בהתישבות בכל רחבי שלטונה באסיה הקטנה, בארם־נהרים — אך לא בפלשתינה. התפשטות ישוב יהודי בא"י אינה רצויה לממשלה, „והנני אומר בפרוש — הוסיף ג'מאל פחה — גם לא לי".

דבריו נאמרו בגלוי־לב, לא כדספוט דבר אלא כמדינאי. לא איבה יתירה גלה כי אם הלך־רוח והשקפה מדינית. בתשובתי אמרתי לו כי הציונות הפוליטית אינה קרובה ללב אנשי־א"י; ואם יש המחזיקים בה בחו"ל, הרי אין זה נוגע לישוב הא"י. עם זה הראיתי על הברכה שהביאו המושבות היהודיות לארץ, וכי איש לא יוכל להתנגד ליהודים על אשר אינם רוצים להיות „סַפְּלים" כיהודים רבים בסלוניקי, כי אם עובדי־אדמה דוקא. בערך המושבות הודה גם הוא והביע גם את רצונו בקדמתם ובהתפתחותם, אך „הלאה הפוליטיקה"! המושבות שכבר ישנן יגן עליהן ויעזור להתפתחותן, אך חדשות — רק במסופוטמיה.

כשבא פון פלקנהין לירושלים, הוזמנתי ע"י מתורגמנו האזרחי של הפחה לבוא למחרת היום אל ג'מאל פחה. הזמנה אצל ג'מאל פחה לא יחסו לה אז טובה והנאה רבה. אמנם הרגשתי בעצמי שלא היו בי אותן העבירות שגרמו לאחרים להרחיקם בירושלים או מן הארץ. למשל, אמרו על רופין, שבא תכופות אל ג'מאל פחה וגם הכין בשבילו הרצאה שלמה על הישוב בארם נהרים; וכששב מארם נהרים עם ההרצאה, יעץ לו ג'מאל להמשיך את עבודתו המדעית בקושטא. יודעי סוד אמרו, כי בעקר גרמה לזה המלצתו של מורגנטאו, שהוא — כלומר, רופין — ממונה על כספי הצבור שבאים מאמריקה. וכן היה הדבר בדוד ילין, שהגיש גם תכנית לעבודת הבוצר וגם עליו באה המלצה מן החוץ — כך ספרו אנשי בריתו של ילין לאדלמן. כן אירע לענתבי וללוי שהכריזו יותר מדי על עותמניותם: „האומר מודים, מודים — משתקים אותו". ג'מאל לא אהב את הנדחקים להתקרב לרשות יותר מדי.

שום דבר מכל העוונות האלה לא הרגשתי בי, כי דברתי עמו ואפילו עם ג'מאל הקטן רק פעם אחת. אעפ"כ פחד לבי, שמא יש בי עוון — הלא טפלתי בהבאת זהב מקושטא וגם קניתי חטים בזהב, פשע שהיה בו חטא מות. סרתי אל הקונסול הגרמני, כדי להודיעו את הדבר. הקונסול ברודה מסר לי בסוד גמור, כי אין כל רע שמור בהזמנה הזו. כונת הפחה הוא לשלח הכחשה לאירופא על פרסום אכזריותו שנפוץ בכל עתוני־חו"ל.

פלקנהיין היה לפני צאתו מגרמניה לא"י בארמון הקיסר, ומשם נצטוה לדבר על לב ג'מאל פחה להתנהג עם היהודים באדיבות. לאחר שהתיעץ פלקנהיין עם הפחה ועם הקונסול הגרמני והאוסטרי הסכים שההכחשה הקולעת והמועילה ביותר תהיה הכחשה הניתנת בשמי אני, כי להכחשת ראשי העדה העותומנים יאמרו, שהוכרחו לכך. אעפ"כ הזמין גם את החכם בשי. משבאו להזמין אותו, נבהל מאד, כי פחד מעשי התליה בבירות והגירושים בירושלים לא סר עוד מן הלבבות. רק לאחר שנודע לו ממני מטרת ההזמנה נרגע במקצת.

הראיון אצל ג'מאל פחה היה ידידותי. הוא החל קורא לפני את הידיעות של „הוס", האגנטורה של האנטנטה. המדברות על רדיפת ג'מאל פחה את היהודים, וכי בכל יום יש לראות יהודי תלוי בשער יפו; ושאלני, אם כבר ראיתי יהודים תלויים בשער יפו. „שמעתי אמנם על יהודי תלוי אחד — היתה תשובתי — אך בעיני לא ראיתיו". אמר לי: „אמנם יהודי אחד נתלה בשער יפו, אך היה אחד ה„פררים" (הדזרטירים), אחרת לא ינהגו גם גרמניה והאנטנטה"; אדרבה, הוסיף, הוא מתנהג בנדון זה לפנים משורת־הדין, וביחוד לגבי יהודים, שאינם מסוגלים לעבודת־הצבא.

הוא שאלני מה אדע על אכזריותו כלפי היהודים בכלל. עניתי, כי עד כמה שידוע לי משתדל הוא להקל על היהודים את עול המלחמה, ובפרט על המושבות; אך יש מן הפקידים שאינם מתנהגים עם היהודים במדת־הרחמים כלל וכלל, למשל בזמן הגרוש מיפו, אם כי הגרוש כשהוא לעצמו, הכרח מלחמה היה. ג'מאל פחה חזר ואמר, כי הוא צוה להתנהג ברחמים, אך אפשר שכמה מן הפקידים לא התנהגו ע"פ פקודתו — עכ"פ כונה אנטישמית אין כאן; אדרבה הוא תומך תמיד ביהודים בכל אשר יוכל ותמיד הוא מוכן למלא אחרי בקשותיהם, כשיש לאל ידו. ידיעות „הוס" הן רק אחד מתכסיסי־המלחמה להבאיש את ריח תורכיה בעיני העולם ולהוקיעם כאכזרים וברבריים. והוסיף, שיש להעמיד את הדברים על אמתותם. דרש ממני לשלח הכחשה טלגרפית לראשי ה„עזרה" בברלין; ובקשני לכתב את הטלגרמה ולמסרה לידיו, למען ישלחנה בלי צנזורה. אנכי לא הסכמתי לכתב את ההכחשה בו במקום, והבטחתי לשלחה אליו מביתי.

לחדרו נכנס זפי פחה, פקיד לשעבר, שהיה יוצא ונכנס בבית ג'מאל,

והציע, כי אזמין אל ביתי או אל בית הח"ב עוד כמה מן העסקנים אשר קשרים להם עם ועדים שונים באירופא, למען יחתמו גם הם וגם הח"ב על ההכחשה שאכתב אנכי. הוא קרא גם בשמות האנשים כגון הרב הורוביץ, בריל, קאלוריסקי וטון. ההצעה נראתה ישרה בעיני, אך התנגדתי להכחשה קולקטיבית, וכי אני אהיה הקורא והמזמין. טעמי ונמוקי היו: הרושם יהיה חזק יותר אם יכתב איש איש לפי הכרתו הוא, בסגנונו ואל המקום שדבריו נשמעים ביותר. צריך שלא יראה הדבר כאלו באה ההכחשה ע"פ צו מצד הממשלה. כמו כן מצאתי, כי נכון יותר, שיתאספו האנשים האלה לא בביתי ולא בבית הח"ב, כי אם שיקראו לבוא אליו, אל ג'מאל פחה עצמו, כמו שהוזמנתי אנכי. ג'מאל פחה ראה בהצעתי הגיון והסכים לה.

אחרי התיצב לפני ג'מאל פחה גם הח"ב והוא הודיע, כי ישלח את הכחשתו אל הרב הראשי בקושטא וראשי העדה שם.

מן המוזמנים להכחיש באו קלוריסקי ובריל להועץ עמי. עצתי היתה שלא להפריז בהכחשה. טון, בשמעו כי נקרא הוא לבוא לפני ג'מאל פחה, נבהל, ברח והסתתר במוצא, אך משלח הח"ב עפ"י עצתי להודיע לו כי אין כל סכנה צפויה לו, שב והתיצב לפני הפחה גם הוא. ספרו, כי בהכחשתו של טון, שהיתה מעין מאמר שלם, קרא לג'מאל פחה "מושיע ישראל". אני כתבתי כי מצד פקידים נמוכים הורגשה אמנם לפעמים התנהגות קשה; אך לא נכון הוא, שג'מאל פחה שומר איבה ליהודים. כל העולם סובל מתלאות המלחמה, וא"י אינה יוצאת מן הכלל; לזה נוסף עוד לחץ העניות.

את נוסח הטלגרמה שלי בלוית תרגומה הצרפתי קרא ג'מאל פחה בעיון, ומשגמר, אמר כי חפץ הוא לבקרני ביום הששי וכי אזמין אל ביתי גם אי־אלה מנכבדי העדה.

מבין המוזמנים היו גם ספרדים וגם אשכנזים וגם הקונסול האוסטרי. את שיחתו פתח ג'מאל בשאלה, מי הוא המורה להיסטוריה, וכאשר הראיתי לו על ישעיה פרס, שאל, מאין באו היהודים לפולניה? ומה היתה הסבה? ההיו רדיפות יהודים בגרמניה? מתי גורשו היהודים מספרד? ואיפה מצאו מקלט? ומתי גורשו יהודים מתורכיה? היו זמנים שסבלו היהודים מן הערבים, אחיהם בני שם — אמר ג'מאל — אך מעולם לא היו רדיפות יהודים מצד תורכיה; להפך, היהודים מצאו תמיד מקלט ומחסה בתורכיה, וכן יהיה הדבר גם להבא. אנחנו יודעים היטב, שהיהודים נאמנים לארצם

ומכירים טובה, ואם ישנם אחדים טועים בציונות, הלא מספרם קטן, וציונים מדיניים כמעט שאין פה בארץ. הוא סיים, שהיהודים יכולים להיות בטוחים, שיהנו מכל הזכיות של האזרחים.

נסיעתי לאירופה

ג׳מאל פחה בקרני פעמים בביתי, והדבר הניח את דעת הקהל בירושלים במקצת. הקהל הרגיש והבין שאפילו לג׳מאל פחה אין שלטון בלתי מוגבל. זקוק הוא לאהדה מצד הצבור הגדול באירופה ואמריקה ואינו חפץ שיאמרו עליו, שהוא רודף את היהודים. הקהל הרגיש כמו כן, שעמדתו של ג׳מאל ביחס ליהודים תשפיע לטובה גם על הפקידים בממשלה, אם גדולים ואם קטנים. חלק גדול מן הפחד מפני ג׳מאל חלף ועבר להכ״פ למשך זמן מה.

בנוגע לי לעצמי החיש בקורו את נסיעתי לאירופה: זה מזמן שהרופאים יעצוני לנסוע לאירופה לשם רפואה. ומצד אחר נוכחתי, שהמצב הכספי שנמצאו בו המוסדות צריך תרופה רדיקלית. ערך הנירות התורכים ירד משבוע לשבוע והיוקר בצרכי אוכל הלך וגדל. כל המכתבים והטל־גרמות — דרך הצירות הגרמנית — להמציא לנו זהב במקום ניר, היו ללא הועיל. הסכימו להוספות של עשרה, של עשרים למאה על המשכורת, ולאחרונה עוד יותר מעט, — אך הכל היה בניר. הוסיפו על התקציב לכלכלת העניים בבתי התבשיל, וגם זה בשטרות תורכים. במשך זמן מה עלה הקורס של הנירות בקושטא בעשרים או בעשרים וחמשה אחוזים על הקורס בא״י. זאת אומרת שהשיגו בקושטא נפוליון זהב בשלש או בארבע לירות תורכיות ובירושלים בארבע או בחמש. על כן השתדלנו שיחליפו את המרקים בקושטא בזהב, ולשלוח לנו לכה״פ חלק מן הכסף ע״י הרצים הפרטיים של הצבא הגרמני, ראשונה בהסכמת הצירות, ואח״כ שלא בהסכמתה. הצלה פורתא זאת גם בה היה משום סכנה, מן הרגע שהצירות לא חפצה לקבל עליה את האחריות. זכור לטוב הד״ר מרקוס בקושטא שטפל בזה. ספרו, שאחרים משתמשים בעזרת הממשלה הגרמנית להמציא זהב מארצות ניטרליות, ושם ההפרש בין ניר לזהב היה עדין קטן. ומדוע לא תעשה גם חברת ה„עזרה" כזאת? שתי הסבות האלה, בריאותי והמצב הכספי של מוסדות העזרה, היו די חזקות לדחפני לנסיעתי — אך, דא

עקא, הייתי צריך לעזרתו של ג׳מאל פחה. פקפקתי לבקש עזרתו, כי ידוע היה, שהוא נותן תעודות נסיעה ללכת על מנת שלא לחזור, וחפצי היה איתן לשוב אחר שלשה או ארבעה חדשים, כפי שהורגלתי לזה שנים אחדות לפני המלחמה. החשש הזה של תעודת מסע ללכת ע״מ שלא לשוב חלף עבר אחרי בקוריו אצלי. בשעת הסעודה דברנו בדבר הנסיעה למטרת הטבת בריאותי כעל דבר של אגב אורחא; זכרנו את הקשיים שהיו לבתי נעמי, שנסעה לגרמניה בחברת סוין הדין, ואעפ״כ עכבוה בבוחנטי, עד אשר באה טלגרמה ממנו מירושלים לתת לה להמשיך את דרכה לקושטא. הוא זכר היטב את האינצידנט הזה, וברגש של שמחה לאיד אמר: ידעתי כי הדבר בוא יבוא, בתכם היתה אצלי לכוס טה, עם סוין הדין בדמשק, אך בקש לא בקשה ממני שום מכתב, ואנשים פקחים אינם נוסעים בלא מכתב ממני (אנחנו סמכנו על הוויזה של המשרד הצבאי התורכי, שניתנה לה מידי רושן ביי); הפעם לא תחזור על השגיאה הזאת, תפנה אלי למשרדי ביום הששי הבא, ואתן לך את המכתב שילך לפניך בכל נסיעתך, אך הוסיף ואמר מעצמו „לך ושוב״. באתי אליו בשעה שקבע ביום הששי. שוחחנו על כוס טה על עניני משפחה, קרא לשלישו הקבוע והכתיב מכתב קטן, כי הוא מבקש מאת הפקידים הצבאיים והאזרחיים להקל ולאפשר לי את הנסיעה הלוך ושוב בכל האפשר. „הנה המכתב — אמר לי — ותוכל להבטיח לגברת, כי כל רע לא יאונה לך, כי דברי נשמעים בממלכת תורכיה״. נפרדתי ממנו כידיד, לוני עד המדרגות, ואני אמרתי בלבי: האיש הזה אינו דיספוט, אלא גינירל ומיניסטר מתהדר, החפץ להטיל אימה על הבריות. האחדים שקראו את המכתב של ג׳מאל, אשרו את הרושם שקבלתי אני, שנסיעתי לא תהיה קשה יותר מדי ושלא אפגש במכשולים. גם הגינירל פון קרס שלח לי מבאר שבע ע״פ בקשתי מכתב של שמירה בדרך, שהיה מלא אהדה וכבוד. קמתי ונסעתי לדמשק. רק עזבנו את רמלה, והנה האוירונים האנגלים זורקים פצצות על הרכבת כרבע שעה. האוירונים האנגלים רדפו אחרינו כחצי שעה, וכאשר הגענו לתחנת טול כרם ידענו שעלה בידי האוירונים להמית פקיד יהודי שהיה באחת התחנות הקרובות.

יחד עמי נסע פלדוובל אחד גדול וחזק, וכולנו שמנו בטחוננו בו, לא במשרתו כי אם בכחו הטבעי, שיגן עלינו וישרתנו. הגענו עד דמשק

בשלום והפלדוובל שלי יצא לראות אם ישנה רכבת ההולכת לחלב, ותשובתו היתה, כי צריך לחכות ימים אחדים, אך יעצני להכנס אל המנהל הראשי של מסלת הברזל עם מכתבו של ג׳מאל ולשאול בעצתו. נכנסתי אל חדר המנהל הראשי, ושם קבלני סגנו ממלא מקומו, וכשקרא את מכתבו של ג׳מאל, הביט בפני ואמר לי: אפרים כהן! מכיר אני אותך, הכרתי גם את אחיך, כי הייתי אצלו תחת פקודתו בימי אוסובצקי. נדמה לי, שהיה שמו פרחי. הוא שמח על מכתבו של ג׳מאל וקרא לו „קדוש השם"; תיכף עברנו לשאלת הנסיעה, והוא בקורת רוח גלויה אמר לי: „מתי תחפצו לנסוע?" השבתי: „אפילו הערב — ממהר אני". — „באיזו שעה?" — „אפילו לאחר שעה". — „טוב, סעו למלון ואני אבוא לקחתך והרכבת תהיה נכונה". שאלתיו אם אין חסדו זה יותר מכדי הראוי, ואמר: חס וחלילה, שמח אני על ההזדמנות להראות לגויים, שג׳מאל נוהג כבוד ביהודים; וטוב ששמך א. כ., כי לא יוכלו לטעות ולחשוב שאתה איזה גרמני. פרחי בא למלוני, להודיע לי שהכל מוכן, אך הפלדוובל שלי לבש חוצפה ואמר, כי הזמן היה קצר יותר מדי ושאל אם אי אפשר לדחות את הנסיעה עוד בשעה. „מדוע לא?", אמר פרחי; הוא יטלפן לכל התחנות לחכות עוד שעה. באנו אל התחנה וראש התחנה חכה לנו. נפרדתי מאיש חסדי בחבה ונסענו. כמעט בכל תחנה יצא פקיד התחנה וקרא: „מי כאן כוהן (מלרע)" ושאל אם אני מרוצה. בבקר הגענו לחלב. לאחר שעות אחדות מצאתי את ג׳מאל במלון. לא ספרתי לו על פרשת־הכבוד של נסיעתי, כי חששתי בכ״ז, שהמנהל היהודי הפריז על מדת הכבוד משום „קדוש השם", אך ספרתי לו על היריות שנתלויתי בהן. הוא אמר לי: זה בא לך לכבודי, כי חשבו שאני נמצא ברכבת; וגם על הר הזיתים, מקום משכני, השליכו פצצות. שאלני אם הייתי מרוצה מן הנסיעה הזאת, וגם אמר שמוכן הוא לבוא לעזרתי גם בחלב, אך הוא חושב שהמכתב שמסר לי יספיק. הנסיעה היתה קשה במקצת — אם כי היו לי בקרון מטה ושלחן — פחמים לא היו עוד, והשתמשו בעצים להנהגת הרכבת, וגם אלו היו פוסקים מזמן לזמן לשעות שלמות. וכאשר שאלתי בהפסקות המרובות, מדוע הרכבת עומדת באמצע הדרך, קבלתי תמיד רק תשובה אחת: „מנוברה". ה„מנוברה" נשתנתה בלילה וביום. באנו עד עדנה ועד בוזנטי. פה נכנסתי אל הפקיד הראשי של התחנה, והוא דאג להמשכת

הנסיעה. חלק מן הנסיעה על הרי הטאורוס עשיתי באוטומוביל. הנסיעה דרך ההרים היתה מסוכנת, כי המסלה היתה בעצם הבנותה. אך האדם מתרגל לכל מצב. באתי לקושטא ונתעכבתי שם ימים אחדים, כדי להנפש, בחברתו של הד"ר מרכוס. מצאתי אפילו זמן לבקר את בתי הספר וגם את גני הילדים בבלטה. הספקתי גם לשוחח רגעים אחדים עם הציר הגרמני קוהלמן תיכף לשובו מגרמניה. הוא דבר בשבחו של טאלעט פחה, שאין לו כל משפט קדום על היהודים; לבסוף מסר שלום בשביל מקס וורבורג.

הגעתי לברלין ונכנסתי לסנטוריום של פרופיסור שטראוס; וכאשר באו ג'מס סימון ופאול נתן לבקרני, הראיתי על מצב הכספים שמוסדותיו נמצאים בו. סוף סוף נסע ברנהרד כהן להאג, ובעזרת הציר רוזין ובהסכמת הטרוסט נשלח זהב ע"י הרץ הגרמני, למסרו לציר ההולנדי בקושטא בשבילי. הצלחתי ג"כ לשלוח כספים דרך הצירות הספרדית לידי הקונסול הספרדי בירושלים.

בינתים נכבשה הארץ ע"י האנגלים, ותעודתו של ג'מאל שכתב בה „הלוך ושוב" עמדה לי רק לשוב עד קושטא.

אחרי כבוש ירושלים

האנגלים, כובשי ירושלים, נכנסו לעיר כששה חדשים אחרי נסיעתי. אשתי היתה יכולה לעזוב את ירושלים ימים אחדים לפני הכבוש, אך אמרה, כי אינה יכולה להניח את מפעל בעלה, שיש גם לה חלק בו, ולצאת. האנגלים התנהגו תחלה כשורה עם בתה"ס. נמצאו אנשים שהראו על הבנינים היפים והמרווחים של ה„גרמנים", הראויים להושיב בהם אנשי צבא, וגם ניתנה פקודה למסור את הבנינים למשרד הצבא. אך כאשר התיצבה אשתי לפני הגינירל וודסק, בטל את הגזרה. „אין אנו נלחמים בילדים — אמר הגינירל — יש לבקש אחרי בנינים מתאימים אחרים. בתי הספר יבואו בחשבון רק לאחרונה!" גם הדיפלומט סטורס הראה תחלה פנים שוחקות לבתה"ס; ועל שאלתי הטלגרפית מברלין הודיעני בטלגרמה על שלום אשתי וביתי. אבל כשהגיע על שם אשתי סכום כסף מן ה„עזרה" בשביל מוסדותיה של זו, נתעכב הכסף בפקודת משרד ה„אינטלג'נס", שלא היה כולו אנגלי. בקשו מאשתי כתב התחייבות, שישתמשו בכסף רק לצרכי המעון ליתומות, אך לא לטובת בתה"ס, כלומר,

למשכורת המורים, וזה בנגוד למסורת האנגלית האמתית, שהרי בהסכם ה„טרוסט" נשלח זהב מהאג לקושטא, כדי למסרו לידי לטובת בתי הספר. מאין ידעו להבחין בין המעות הנזכר ובין בתי הספר של ה„עזרה"? מי נתן להם הוראות אלה? אשתי לא יכלה להסכים להצעת המשרד, ולכן אמרה שתועץ עוד עם יודעי דין. שאלה מכרים אחדים, וביניהם גם את הרב חיים זוננפלד, והוא, המתנגד הפרינציפיוני לבתי הספר, אמר שאין משנים מצדקה לצדקה. אשתי הציעה, שיחלקו במשרד עצמו את הכסף לשבעים המורים ע"פ רשימה שיתן הגזבר זילברשמידט, ויתנו למעון את חלקו. אך כל זה לא הועיל, והכסף הוחזר לברלין. סכנה היתה נשקפת, כי המורים ירעבו ללחם, ואם אין קמח — אין תורה. אך המורים סבלו קשות ואת משרתם לא עזבו. בינתים הצליחה אשתי למצוא הלוואות כסף בירושלים עצמה, אז חשבו חושבי חשבונות, שאם תורחק אשתי מירושלים יפסיקו ממילא גם המורים את עבודתם, ובאמת קבלה אשתי מכתבי איום אנונימיים בעברית שהיה כתוב בהם: „זמנה של הגברת עבר, ואין עכשיו מקום ל„גרמנים" בא"י". האיומים נתקיימו, ובבוקר אחד, ביום 12 אפריל 1918, הובלו אשתי ובתי הבכירה לפתע פתאום ע"י ג'נדרמים כפושעים מצרימה, ושם היו אסירות בבית הכלא כחמשה שבועות, כוונו את השעה, שגם סטורס וגם הגנרל אדסון לא היו בעיר. אחרי כן נתנו אותן בבית פרטי במעאדי להבראה, כי חששו לחיי אשתי. אחר כך, בספטמבר, הובלו למחנה השבויים האזרחיים ולא יצאו לחר־פש עד נובמבר 1919. על סבלן בדרך מצרימה ובמצרים עצמה, לא כאן המקום לספר, רק זאת ראוי להזכיר, כי על שאלות אשתי ובתי, על מה ולמה מתנהגים אתן כך, שאלו אותן, אם שלחו מכתב לחזית, וכאשר הבטיחו שדבר כזה לא נעשה, קבלו מפי הפקידים את התשובה: „עליכן להודות על כך לבני אמונתכן בירושלים"... מה הם דברי העלילות שהשתמשו בהן שונאים, כדי להוציא את מזמתם אל הפועל, לא נודע לנו עד היום. למרות כל החקירות והדרישות מצד הקונסול הספרדי, מצד אשתי ובתי עצמן ואח"כ אף מצדי אני, אי אפשר היה להודע שורש דבר. ברור הדבר, שגם האנגלים נוכחו, שהוליכו אותם שולל, כי נתנו לאשתי ולבתי בצאתן ממחנה השבויים לבחור אם ללכת לירושלים או לגרמניא. ואף אם היה חפצה של אשתי אדיר ללכת לירושלים כדי לדרוש משפט,

התגברה על חפצה זה, כדי לשוב אל בני משפחתה שישבו בברלין, ותקותה היתה חזקה שעוד חזון למועד לבקש משפט.

מאורע זה הוא עוד קו נוסף לאפיזודה הטרגית שקוראים לה „מלחמת השפות".

גם לאחר נסיעת אשתי ובתי לא אמרו מורי בתה"ס לעזוב את המוסדות, אך הממשלה פנתה תחלה אל הנהלת ה„עזרה" בא"י בדרישה לשנות את הפרוגרמה של בתה"ס: להוסיף שעורים באנגלית, ושלא להשתמש בגרמנית בתור שפת למוד איזו שהיא. כמובן, שהסכימו, והנהיגו את הפרוגרמה החדשה. אבל כל זה לא הועיל, ובסוף חודש מאי 1918 כתב המשרד הצבאי להנהלת ה„עזרה" בירושלים, כי אין לו צורך עוד בשרותה של ה„עזרה", וכי הפקיד קומיסיה לקבל מידה את בתי ספריה. וכך נמסרו בתי הספר לרשות קומיסיה, כלומר — לעסקנים הציונים. „מומנט היסטורי חשוב מצא דור קטן". לא נמצא אף אחד מן המנהיגים שיאמר, כי אין עושים מלחמה של יהודים ביהודים אחיהם בכח זרים ושאין לוקחים „שלל מלחמה" מאחרים. סטורס אמר: „ידעתי, שבתי הספר של ה„עזרה" הם היותר טובים בארץ, ומפני כך „אנו" חפצים בהם". נחמה פורתא!

אומרים, כי עבודת בתי הספר של ה„עזרה" הניחה את היסוד לחנוך העברי ולהפצת העברית בא"י ואלמלא הם, לא היו המוני עם עבריים בארץ. אך גם זו נחמה פורתא היא. בתי הספר היו יכולים להמשיך ולפתח את עבודתם הפוריה והכבירה בעזרתו של יעקב שיף ועוד מנדיבי אמריקה, והיו משמשים גם אח"כ מופת לבתי הספר החדשים אשר בא"י. ואם אמרו המורים הותיקים, שאלמלי נשאר א. כ. בראש החנוך, לא היתה המצוקה באה על המורים — הוסיפו אחרים על דבריהם, כי גם החנוך עצמו היתה לו צורה אחרת והיה עומד על גובה אחר, אלמלא לא בטלו את מה שבנינו במסירות נפש ובהתמכרות במשך עשרות שנים, בלא כל פניות אישיות ובלא קנאות, כי אם בסבלנות ובזהירות, על דעת המקום ועל דעת הקהל. בטוי לרעיון זה נתן גם פ. כהנוב במאמרו ליובלי השבעים, וכמו שיבוא בסמוך.

בהרצאתי על ביה"ס למל לשנת השבעים וחמש להוסדו אמרתי: קנאת שוא לדת עכבה את התפתחות מוסדו של פרנקל משך שלשים שנה; וקנאה

ושנאה נתקה את פתיל חייו. הדברים האחרונים האלה מתאימים גם לסופם של כל בתי הספר שלנו כלם. והראיה, שהממשלה המרכזית לא מתוך איניציאטיבה עצמית הוציאה מידנו את בתי־ספרנו, שבחיפה, בעיר שלא היתה אותה השפעה של ממשלת המחוז, לא נגעו בטכניקום, ונשאר בידי ה„עזרה" עוד שתי שנים.

„והטכניקום מה יהא עליו?" שאל אחה"ע בשעתו. — כרש אדלר מספר בחבורו „חייו ומכתביו של יעקב שיף" (וו, ע' 175) שזה האחרון פנה אל זוברנהיים לשאל כמה דורשת ה„עזרה" בעד הטכניקום לאחר שנכנס לרשותה ע"י המכירה הפומבית. יעקב שיף חפץ לקנות אותו ממנה כדי למסרו לציונים האמריקנים. כנראה נתכון לחוס על רגשות אנשי ה„עזרה" ושלא למסור את המוסד לידי מתנגדיה העיקריים. (גם באחד ממכתביו אלי מרבה שיף בשבחו של הציוני האמריקני יולין מק); אך נתן חשב — לפי המסופר — אחרת. הוא עצמו הציע למסור את הטכניקום להסתדרות המרכזית שבלונדון דוקא; וטעמו ונמוקו עמו שא"י נכנסה תחת שלטונה של אנגליה. הוא בקש רק את טובת המוסד ולא שם לב לרגשות של קטנות. חכם עיניו בראשו — עי"כ זכה הטכניקום לבסוף — אחרי ההרפתקאות הרבות שעברו עליו לרגל המחלוקות הפנימיות על אודות ההנהלה — לתרומת כסף חשובה מצד ממשלת א"י. — הסכום שדרשה ה„עזרה" בעד הטכניקום היה לא פחות ולא יותר מחמש מאות אלף מרק של ניר — היינו קלפת השום, כי בזמן ההוא כבר ירד המרק של ניר עד קרוב לאפס. וגם את זה לא קבלה ה„עזרה", כמו שספר לי ברנהרד כהן, רק כדי להספיק דרישות פורמליות בסדור הפנקסאות, שהרי רוב הכסף שהשקיעה ה„עזרה" בטכניקום היה לקוח בהלואה מקרן הברונית כהן, דודתו של נתן, זו היא מדתם של אנשים העומדים מעל לכל הסכסוכים, ורק טובת הענין לבדו בלבם.

תג יובלי השבעים

לא ידעתי יד מי היתה בזה, להוציאני בשנת תרצ"ג מן הגניזה ולהודיע באחת חוברות „מגנזי ירושלים", שהגעתי לשנת השבעים. נדמה לי, שידידי פ. כהנוב היה הראשון שבא בשאלה, איפה הם כל אלה שהגיעו לגדולה על ידי המנהל לשעבר. התעוררו כמה מתלמידי לשעבר וכוננו

בירושלים „ועדת היובל לא. כ.", שאליו נכנסו: א. בורלא, מ. לבנון, ד"ר א. ל. סוקיניק, י. א. עבאדי, ד"ר י. ריבלין, ופרסמו מכתב חוזר שבו הודיעו: „ביום כ"ו אייר תרצ"ג תמלאנה שבעים שנה להולדת מי שהיה מנהל בי"ס למל ומיסד רשת מוסדות חנוך של חברת עזרה... בתי ספר הללו... הקימו שורות של אנשי מעשה ואנשי רוח בארץ ישראל: מורים עברים וסופרים עברים, עורכי־דין, מהנדסים, רופאים, והעושים בכל מלאכה. את זכותו הגדולה אין לנו לבאר לאלה שהיו תלמידיו... זכה מר א. כ. והיה לאחד מאבות החנוך העברי החדש בארץ ישראל. החתומים מטה, שקבלו את חנוכם בבית המדרש למורים של החברה הנ"ל בירושלים, התעוררו לכבד את המאורע הזה ואת חתן היובל בצורה הוגנת ומתאימה לישוב העברי ובעיקר לחנוך העברי, שמר א. כ. הקדיש לו מכחו ואונו במשך חצי יובל שנים ויותר. החלטנו איפוא לכבד את היום... ביצירת קרן קיימת שפירותיה יהיו מוקדשים למפעל חנוכי עברי בר קיימא בארץ־ישראל".

באור ליום הולדתי הזמינה הועדה הזאת למסבת יובל צנועה בבית־ספר למל. בכתב ההזמנה מדגישה הועדה, שבחרה בבי"ס למל, „שמר כהן היה מיסדו ומנהלו במשך כמה שנים". י. פרס, פתח את המסבה בדברים אלה: נתכבדתי לפתוח את המסבה הזאת, ודאי משום שאני הזקן בתלמידיו של א. כ. אני חושב זאת לי לכבוד, שאוכל לתת סקירה על א. כ. מימי נעוריו, מן הזמן שהניח את היסוד לבית הספר המודרני בא"י. כשבא א. כ. לפני ארבעים ושש שנה, לא היה בארץ כלל בית ספר במובן המודרני של מלה זו, והוא ששם את היסוד לביה"ס המודרני בא"י. הוא בא מזויין בכל הידיעות הדרושות למורה ותיק, התמסר בכל המרץ של הנוער ובהתלהבות של יליד ירושלים אל תפקידו החדש. עיבד תכנית מסוימה לחנוך מודרני. אני זוכר, שא. כ. עבד 16 שעות במעת לעת; הוא לא רק שנתן שעורים, כי אם גם עסק בחנוך. בהתלהבותו הלהיב גם את יתר המורים שעבדו במחיצתו. התכנית שעיבד, היתה מודרנית, לפי תכניות בתי הספר שבחוצה הארץ. וכך הניח נדבך על נדבך ובנה את הבית הזה. בי"ס למל נהיה על ידו לא רק יסוד רשת החנוך של ה„עזרה", כי אם ליסוד רשת כל בתי הספר בא"י, וכל מי שרצה ללמוד תורת ההוראה המודרנית היה בא לבי"ס למל ויושב שם ימים ושבועות, כדי לקבל את

ההכשרה הדרושה. כך, למשל, באו לשם מוסינזון ובוגרשוב כסטודנטים, וגם שמחה בן ציון. הנואם נזכר גם שאפשטיין בא לבי"ס למל — כשהיה עוד בביתו הישן — ונתן שם שעור לדוגמא*. בי"ס למל היה כמין נקודת המשיכה לכל תייר שבא לירושלים וכל אחד יצא משם בשביעת רצון גמורה, מתוך תקוה, כי בי"ס זה יועיל לחנך דור חדש. א. כ. יכול באמת להתפאר, כי מבית ספרו יצאו אנשים העומדים בשורות הראשונות בספרות, במדע וגם בעבודה צבורית.

כבר הזכרתי בעמוד 370 את המסבה הצנועה הזאת ואת דבריו של ד"ר יצחק אפשטיין („אולי טעינו אנחנו") בתוך נאומו שבאותה מסבה. זקן המורים הזה הביע בשמו ובשם בני דורו את תודתו לועדת היובל שקבלה על עצמה לסדר מסבה זו, בידעם שבעל היובל פעל הרבה ופעולתו ניכרת גם היום למי שעיניו פקוחות. והוא חושב לכבוד לו להביע את רגשות הכרתו לאיש שהצליח במלחמתו לטובת ירושלים בידעו את העיר ותנאיה. הוא מקוה, שקריאתם של חברי הועדה תמצא הד בכל הישוב ומחוץ לישוב.

י. לבנון אמר: בדור זה שכל כך הרבה בו ממורי דרך ומצועקי בוז „לדור דעה" זה, חשוב מאד לכבד אדם שלא היה מדבר הרבה כי עם עשה ופעל, ויצר ובנה. זו היא גדולתו. שידע איך ליצור; היה עושה וגם מעשה; לא היה נאה דורש, כי אם נאה מקיים, ועל כן אנו חייבים תודה למר כהן היוצר. הנואם נגע גם במלחמת השפות והזכיר, שהלוחמים „במדה רבה פרחחים היו".

ח. א. זוטא הזכיר בנאומו: „כשם שהמנהל מצא בי מורה טוב, כך מצאתי בו מנהל מנוסה ומומחה, שעל ידי רמזיו השונים וע"י עצותיו השונות נהייתי למורה מומחה, ואף על פי שהוריתי כבר כ"א שנה בחו"ל".

ד"ר י. ריבלין אמר בתוך יתר דבריו: מזל טוב זה לאדם, שבשעה שאין בעל היובל עומד בגדולתו (בתור מנהל רשת החנוך), מצאו דוקא עתה תלמידיו לחובה, לחוג את חג יובלו. מקרה עגום הוא, שבשעת המלחמה לעברית היה דוקא א. כ. בחזית, כי לו נמסרו המפתחות והוא

* אני ראיתי את יצחק אפשטיין ראשונה בצפת בכתתו בשעור הסתכלות, ובידו צפרדע חיה. ובאחרונה ראיתיו על שולחנו בחברת רפאל גוטץ, וזה בקשני שלא בפניו לפקוד אותו במשרה חשובה, כראוי לו לפי כשרונותיו הרבים ומזגו הנעים. גם אחי המנוח חיים ז"ל, שהכירו מראש פנה, היה מחבב אותו מאד ודבר הרבה בשבחו.

שמר עליהם. מי שנלחם לשפה העברית, לא נלחם בא. כ. כל אלה שלמדו בבתי ספרו וכל חבריו שלמדו אתו מודים, כי האדם היה נעלה, איש תרומות. הוא היה עסקן צבורי שונא בצע. אומרים, שהדברים האלה הם באנאליים, אבל סוף סוף מעטים הם האנשים נקיי כפיים, והוא היה מאלה. מאחרים לא דרש, אבל מעצמו דרש ודרש. ידו היתה רחבה, אבל בעבודה, בארגון היה קשה. והן צריך להודות, שלא רק את השרטון שעליו נבנה החנוך בא"י נעץ א. כ., כי אם גם זרע את הזרע העיקרי של החנוך. סימן טוב הוא לצעירים האלה, שפרשו ממנו בזמן הריב, שמצאו עכשו את דרכם אליו.

עבאדי אמר: קטונו מכל החסדים שהזכיר הד"ר אפשטיין. כי אנחנו רק מלאנו חובת כבוד לאדם שאנו חייבים בכבודו ושכל רשת החנוך נבנתה בראשיתה בעמלו הוא. כדאי גם כן לעמוד על ישרנותו האישית שלא נהנה לעצמו כלל מהתקציב הגדול שהיה נתון להכרעתו. רק בעל אופי מוצק שנחצב ממקור הגדלות יכול היה להקים בנין כזה. א. כ. היה מדוד ההשכלה שאמר למזג את התורה והיהדות עם ההשכלה. אבל זכותו היא, שהוא נטל מן ההשכלה החילונית ומן התרבות הישראלית את הגרעין ולא את הקליפה ומזגם זו עם זו בהרמוניה נפלאה.

המסבה שלחה לי גם טלגרמה של ברכה, ועליה חתומים: פרס, ליפשיץ, זוטא, ד"ר אפשטיין, פרומקין, עבאדי, ד"ר ריבלין, אלטר לוין (אסף הלוי), לבנון, ד"ר ענגל, צימירינסקי, אהרן כהן (הספרן), קמחי, בורלא.

על מסבה זו הודיע בן־אבי ב„דואר היום": עתון זה משתתף היום ברצון רב בחגיגת יובלו השבעים של א. כהן. „ירושלים לא תשכח לו לא. כ. את אשר עשה לבניה משך עשרות שנים... ירושלמי גדול ורב פעלים, ושמו יוזכר בתולדות התחיה השלישית בין כל העוזרים לבנין העם".

באו גם מאמרי הערכה בעתונים. גם הוצאו שתי חוברות בשם „מתנת כהונה" ו„לחג יובל השבעים" שיצאו בעריכת פנחס גריבסקי.

במאמר „זכרון ברכה", שהביא המו"ל כהקדמה לחוברת הראשונה, הוא כותב: „בישרות לבבו הטהור, באהבתו את העבודה והשלום, ובעס־קנותו הצבורית גם על שדה הפילנטרופי, החקלאי, הספרותי־המסורתי קנה

לו שם טוב, אהדה וחבה מכל הכתות והמפלגות, ואין כל פלא איפוא כי כל העם מקצה מנשאים אותו, ומזכירים את שמו ופעולתו בתודה וברכה בכבוד ויקר...".

בתור מזכיר ביה"ח "בקור חולים" עוד מזמנם של רי"מ פינס ורי"מ סאלומון הכיר גרייבסקי את פעולותיה של אשתי בבי"ח זה יחד עם הגב' איינסלר, הוא מזכיר גם את שאר פעולותיה הצבוריות, ואומר שהגדילה עשות לטובת הכלל והפרט, בממונה ובהשפעתה הכבירה. כך, למשל, היתה חברה פעילה בחברת "עזרת נשים". והיא היא שיסדה בשנת תרס"ח את המוסד המופתי "המעון" ליתומות עזובות, ודאגה לחנוך עברי, לעבודה ולמלאכה. כאם רחמניה טפלה במעון זה. דאגה גם למחוסרי־עבודה, למשפחות עניות צנועות ולמהגרים. הכל בזריזות ובהצנע וכבוד; ולא עיפה ולא יגעה בשום דבר. ביתה, בית כהן, היה פתוח לעזרה, לעצה ותושיה".

יחזקאל דנין מתנצל במכתבו למו"ל החוברת מיום טו"ב ניסן תרצ"ג: "אין אני נוהג לברך בקול רם... אך הפעם מוצא לחובה לי... לשנות את מנהגי, והיה זה מעין פריעת חוב ישן". והוא ממשיך לספר, שהוא (דנין) היה ממיסדי גן הילדים הראשון ביפו והמוסד עמד להסגר מחוסר אמצעים, "ואז קמת אתה... ובכח השפעתך על ה"עזרה" קצבה החברה תמיכה הגונה למוסד הזה, שנתנה לו היכולת להתקיים..."; "בהשפעתך יסדה החברה ההיא את ביה"ס לבנים... ביה"ס הזה הועיל הרבה מאז לטובת החנוך העברי והלאומי והחנוך הכללי של ילדי העברים ביפו", "בהשתתפי כחבר הועד בעבודה לטובת שני המפעלים הללו תחת הנהלתך, נוכחתי עד כמה עבדת באמונה, בלב תמים ובזהירות יתרה ובחשבון צדק, שלא תבזבז לריק אף פרוטה מהכסף הצבורי...".

הישיש אז"ר (אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ) כותב בחוברת ההיא מאמר בשם "לרב פעלים": "רב פעלים היה ר' א. כ. בכל ימי שבתו בירושלים... בחכמתו, בשקדנותו, באהבתו את העבודה והשלום, בידיעתו הנפלאה למשוך את הלבבות של הכתות השונות, הספיק להעלות את ירושלים ואת כל הישוב העברי למדרגה רמה, ביחוד במה שנוגע לחנוך הדור הצעיר". והוא הולך ומונה את המוסדות השונים שנוסדו ושהתנהלו על ידי, וביניהם גם את הטכניקום "שנוסד באיניציאטיבה שלו". בזה

הוא טועה. אמנם, כל המוסדות של ה„עזרה", מגן הילדים ועד הסמינריונים, ילדי רוחי הם, יצרתים ונהלתים, ועבדתי את תכניתו ותקציבו של כל אחד ואחד; אבל הטכניקום מפרי מחשבתו של ד"ר נתן בלבד הוא, כמו שכבר הזכרתי גם בשם אחד העם, ואני רק השתתפתי ביסודו משך שלש השנים הראשונות; חלקי בו בתור איניציאטור היה רק אצל יעקב שיף, שאליו כתבתי את המכתב הראשון למשכו להשתתף בענין הטכניקום, ועל סמך תשובתו אלי בא עמו אחר כך ד"ר נתן בחליפת מכתבים. בהמשך מאמרו כותב אז"ר: „וצריך לציין שה' א. כ. משך אליו את הכחות הטובים שבין חובבי ציון לעבוד בעבודת הוראה בבתי הספר שתחת רשותו, והתייחס אליהם בידידות רבה". „כמדומני שכבר הדברים שפרטתי דיים לקבוע מקומו של ר"א כהן בין גדולי האומה שהגדילו לעשות בשביל הרמת קרן ישראל בארץ ישראל". הוא מזכיר גם את מלחמת השפות ואומר, כי „אין זכר המומנט המעציב הזה מעכב מלזכור את הטובות הרבות שעשה רב פעלים זה בארצנו"... „ידע האיש החכם הזה כי אי אפשר לבנות בנין לאומי אם לא יתאחדו בו כל בעלי ההשקפות השונות למטרה אחת: בנין הלאום. בבתי הספר שתחת רשותו למדו גם גרמנית, אבל העיקר הלא היה בעברית: הדבור העברי, הלשון העברית, התנ"ך וגם התלמוד. בירושלים היה ר' יחיאל מיכל פינס ז"ל המורה שלו בתלמוד. בשבח ההוראה בבתי הספר של „העזרה" דבר גם ר' אשר גינצברג — אחד העם— באחד ממאמריו". ולאחר שהוא ממשיך לדבר על חיי הפרטיים הוא בא לסוף דבריו: „יהי רצון שה' יאריך ימיו ויחזק את כחו וישיבהו לציון, אשר בה נולד ובה הגדיל לעשות". „זה מזמן קרוב התחיל ר' א. כהן לפרסם זכרונותיו. מה שהספקתי לקרוא היה לי לענג רב כי מי כמוהו יודע כל הליכות החיים שבירושלים, ובא"י בכלל. וטוב יעשה אם ימשיך עבודתו זאת ויוציאה לאור בספר מיוחד שערכו בודאי יהיה גדול".

פ. כהנוב, שהיה בשעתו חבר הועד, כותב באחת החוברות הנ"ל:

„אישי הכהן! ביום חג יובל השבעים שלך הנני נזכר בגעגועים רבים בעבודה הקשה והנעימה שהעבדת אותנו, ושעבדנו אתך באגודה אחת לטובת חנוך הדור הצעיר ביפו ובתל אביב".

„זוכר הנני את הועידות הפדגוגיות יחד את המורים. שכל מעיינך ומעייניו היו אך להרמת קרן החנוך בלי כל פניות צדדיות ומפלגתיות.

ומתאר הנני לעצמי לאיזו מדרגה נעלה היינו מגיעים לולא הפרעות וההפרעות, ולבסוף המלחמה העולמית, שעשתה סוף לכל עמלך ועמל עוזריך שנשאו אתך בעול ושהשתדלו להקל מעליך לוּ אך מעט מזער מכל הסבל שהעמסת עליך לטובת הארץ והשפה".

„הנה הדור שהקימות, עדת המורים ואלפי התלמידים שהעמדת, עדים חיים וקיימים הם לכל הגדולות שעשית, ואשר היית יכול עוד לעשות, לולא מן השמים או מן התופת עכבו על ידיך".

„משתתף הנני בצערך, ידידי הנעלה, על כי לעת זקנתך בודד הנך בארץ לא לך, מבלי שתוכל לשבת בארץ אשר אהבת ולקחת חלק בעבודת הקודש, אשר לה הקרבת מבחר שנותיך".

„הנחם נא, יקירי, בזאת, כי רבים רבים הנם בארצנו היודעים לערוך ולהוקיר את עבודתך הקדושה, ואף אנשי מצותיך לפנים יודעים, ידעו ויודו בגדולות שפעלת, ושמך ישאר לתהלה ולברכה בתולדות ימי אחב"י לארץ הקדושה".

„וזאת היא גם נחמת כל מוקירי תומך ופעולותיך שביניהם זכיתי להמנות גם אני ידידך מנוער ועד זקנה".

מרדכי אזרחי־קרישבסקי כותב: „רבים מאד הם אלה אשר הרבית להטיב עמהם בשנות עבודתך הפוריה לטובת בתי הספר העברים בארצנו ולטובת הישוב העברי בכלל"; „לעולם לא אשכח את חסדיך אשר גמלתני בשנות שבתי בירושלים", והוא קורא לי „איש החסד ונדיב הלב". — לא ידע איש חביב זה, שיותר ממה שקבל נתן ע"י חברתו הנעימה והאטמוס־פירה הטהורה שחי בתוכה.

באותה חוברת הובא גם העתק של פרוטוקול מתוך ארכיונו של אזרחי־קרישבסקי על דבר אספת חברים באור ליום ד' ט"ו אלול תרס"ב, שבה החליטו החתומים ליסד „צבור עברי, לאמר, כי לשוננו הרשמית (של החתומים) לכל עניני החיים ולכל היחסים שבינינו הוא לשון עברית". „מטרתנו אשר לה נשאף היא לכונן עיר עברית, אשר לשון העיר הזאת תהיה הלשון העברית וכו'". ראשון בשמות החתומים על הפרוטוקול הזה בא שמי, כי כך דרש בן־יהודה שחתם אחרי.

הפיטן אסף הלוי (אלטר לוין) מתחיל את מאמרו במלים אלה הערוכות למו"ל גרייבסקי: „תקעת בתוך ידי עט לברך בה איש תרומות — כאילו

זקוק איש זה לחסדי מקלסים וכו'". והוא מזכיר בתוך דבריו: „זכות לנו להזכיר בברכה איש כא. כ., איש חמודות, טהור לב וכפים, ידיד, איש ירושלים". אלטר לוין אינו עוד בחיים. מת מות טראגי עוד טרם באתי לירושלים בשנת תרצ"ג. תכניותיו, שכתב לי עליהם כמה מכתבים, היו מלאות חריפות בענין התפתחות עסקי „הבטחת החיים" שלו בא"י. שלח לי גם את שיריו, ושאל לדעתי עליהם.

ישעיה פרס כותב בחוברת של גרייבסקי: „הדור שגדל בא"י אחרי המלחמה העולמית אינו יודע כלל או שהוא יודע אך מעט את חבלי היצירה של הדור שקדם לו. הוא לא שמע או שמע אך מעט על האישים אשר הניחו בתנאים קשים את היסוד לבנין והקדישו לו את מיטב שנותיהם וכחותיהם. אחד האישים הבולטים בתקופת הבנין הראשונה של הישוב החדש בא"י הוא א. כ.".

באותה הדיקנות ההיסטורית שהוא רגיל בה, הוא מתעכב על ימי ילדותי ונעורי וחנוכי על ברכי התורה בישיבת „עץ חיים" ושאיפתי לתקן את הפרצות בחומות עיר מולדתי, ולהביא תועלת וישע לבניה, והוא מספר שלשם זה הלכתי ונדדתי למרחקים, כדי לקבל שם את ההכשרה הדרושה לעבודתי בעתיד. הוא מתאר את חדוש בית ספר למל על ידי, וכותב: „מאז הצליח א. כ., בכשרון הארגון שלו ובעבודה בלתי־פוסקת במשך חצי יובל שנים, ליצור רשת רחבה של מוסדות למוד וחנוך שהיו לברכה לדור הצעיר שגדל בארץ"... „ובעקב הליכותיו המדודות הצליח לשבר את חזית הברזל, שהקימו קנאי הדורות נגד כל חדש בכלל ונגד בית־הספר המודרני בפרט". „לא היתה איזו פעולה שהיא לטובת הכלל והפרט, שא. כ. לא השתתף בה בכל מרצו ויכלתו". בין הדברים הוא מונה את פעולתי נגד המיסיון, טפולי בעולים, בפדיון שבויים, ושהגשתי לאליעזר בן־יהודה ולאברהם משה לונץ את העזרה המבוקשה להגשמת מפעליהם המדעיים. והוא מוסיף: „ובדאגה לעתידם של תלמידיו הרבים ראה מעין המשך של מפעל החנוך שלו". הוא זוכר אף כתבותי הקבועות בעתון "Jewish Chronicle" הוא מעריך גם את העזרה שהמצאתי לישוב בימי המלחמה הקשים, ומסיים: „גם בזמנים הקשים ביותר ידע הוא להוציא לחם מן הארץ". — פרס סבל הרבה מלחץ הבעלים החדשים של החנוך עד שהכירו גם הם בכשרונותיו להנהלה. מטעם זה סרבתי בזמנו לתת אוזן קשבת

לבקשת דוד ילין למסור לו את התואר דירקטור בביה"ס למל, לאחר שלא עלה בידו לקבל את משרת מנהל הסמינר למורים; והוא בא בטענה, מה לו ולפרס „הסרח העודף שלו" (אנהענגזעל). רבים סבורים, כי אילו נשמעתי ליליין, לא היה נגרר אחר „מלחמת השפות". אמנם חותנו היה אומר לי במקרים כעין זה: „אוהב כבוד לא ישבע כבוד".

ח. א. זוטא במאמרו שבחוברת מספר את דבר הכנסו לביה"ס למל. „כפעם בפעם היה נתקל ב„הצפירה" בשם „הכהן הגדול" מאחיו ר' אפרים כהן, מנהל ביה"ס להאציל לבית לעמעל", והיו הדברים מתערבבים אצלו ודמה, כי א. כ. והאציל לבית למל היינו הך, ושהשתומם לראות כי „הכהן הגדול" אינו לא אציל גרמני ולא פקיד צרפתי, „כי אם איש חביב, רך ונוח, מדבר עברית טובה, משתתף בגורלו של חברו לעבודה ונכון לעזור לו". הוא מדבר גם על ריב השפות ומספר על עצמו, שהיה ממריד את התלמידים, לא שלא בידיעתי, לדרוש „בי"ס עברי טהור"; והוא מעיד: „גם א. כ. לא היה יכול לעשות אחרת ממה שעשה, והנני אומר במלוא מצפוני, כי: אלמלא היה אחר מהלוחמים הראשיים על מקומו (ואיני מוציא את עצמי מן הכלל), לא היה גם הוא יכול לעשות אחרת". הוא מספר גם על בקורו אצלי בברלין ושעורר אותי לכתוב זכרונותי, ולכתבם בעברית, ושביאליק מצא בהם ענין רב, גם שלח מכתב של התעוררות לא. כ. ויעץ לו להמשיך את זכרונותיו. דעתו זו מסר המשורר גם לי כשהתראה עמי בברלין. במכתבו לזוטא כותב ביאליק: „חמרא למאריה וטיבותא לשקייה" „מסור נא למר אפרים כהן את ברכתי שלום ואת תודתי. אל נא ינח ידו מזכרונותיו, כי ברכה בהם". כדאי להזכיר שביאליק עורר אותי שלא לפסוח או לקצר בפרשת „ריב השפות", מאחר שהצד שכנגדי כתב על ענין זה כל כך הרבה, וצריך לשמוע את טענות שני הצדדים. ואם כתב חורגין בבקורתו על חלק א' של זכרונותי, שמחכים לחלק ב', שיבוא בו המאורע הדרמתי של ריב השפות, „כפי שראה אותם הוא" — כיון בזה לדעת גדול.

כבר הזכרתי כמה פסוקים מנאומו במסבה וגם ממאמרו של יוסף ריבלין ב„הארץ". במאמר זה הוא מבקש להצדיק את ריב השפות בתור כרוז לעולמים לטובת השפה העברית, ובבחינת „בקרובי אקדש" וכבר העיר אחה"ע ש„במעשיהם הם מביאים בסכנה את עצם הענין שהם חפצים

להגן עליו"; וכבר הארכתי בענין זה והראיתי שהתוצאות הוכיחו את צדקת דברי אחה"ע. חשובים הם דבריו של ריבלין במאמר הנ"ל: "אולם חטא אשר לא יכופר נחטא, אם לא נעמיד את הדברים על אמתותם, חטא אישי כלפי אחד האנשים אשר חוננו במעלות אנושיות ואחד הפועלים הראשונים על שדה החנוך והעסקנות בא"י. חובה היא להעמיד את הדברים על אמתותם גם מבחינת ההיסטוריא. ואם כי בנוגע להיסטוריא עוד חזון למועד לתקן את המעוות, הנה עלינו לתקן בעוד מועד בנוגע לאיש, לכפר את פניו על שפגעו באישיותו בשעת מלחמה (כלומר: ריב השפות)..." ובאחד מנאומיו הדגיש עוד יותר ואמר: "אין מזייפים היסטוריא". ואני כתבתי לו בראש הספר שנתתי לו למתנה: "אין מזייפים היסטוריא — נאים הדברים למי שאמרם". השתתפתי בצערו מקרב לבי, כאשר בתוך קהל מסבה בקש סליחה לא רק ממני כי אם גם מאת אביו המנוח. אך אני הייתי בטוח בסליחת אביו, כי שמע עוד מפי שסלחתי לבנו. ומי לא יסלח לריבלין — איש בעל לב טהור ותמים? ואף על פי כן צריך להזדרז ולתקן את ההיסטוריא, כי בינתיים מופיעות מהדורות חדשות של ההיסטוריא המפלגתית, וכולן חוזרות על אותם הדברים שעליהם אמר אחד־העם "שאין חותם האמת עליהם", ואין שם לב לדברי אחה"ע, ש"הנקודה היותר שחורה בכל המלחמה הזאת, היא ההשתדלות הגלויה של הועד הפועל להשתמש בה בכל מה שאפשר בתור ריקלמא לטובת ההסתדרות" (עי' למעלה עמ' 347—438). צריך גם להתגבר על המכשולים "מצד ידוע" שעכבו את פעולת ועדת היובל".

הרב חיים מיכל מיכלין כותב לגרייבסקי, מו"ל החוברות הנ"ל, בתוך דבריו: "בכלל ראוי הוא מר א. כ. להיות נרשם בדברי ימינו באה"ק בתור אישיות פועלת וחרוצה בעל מעוף ידוע, ובעל כוון ידוע, ואם בן־יהודה נרשם בתור מחייה השפה העברית, אז צריך לרשום את א. כ. בתור מוציא לפועל את תחית השפה. ודוקא ע"י המכשיר הגדול של רשת בתי ספר ה"עזרה" שהיתה בכל הארץ תחת ראשותו והנהלתו של מר כ. וכו'" (והוא ממשיך) "ועלינו, פעם ולתמיד, לזכור ולדעת, כי אם אנו זוכים כהיום לשמוע את לשוננו הקדושה שגורה בפי האבות והאמות, המורים והתל־מידים, הבנים והבנות, אז עלינו לרשום זה לזכותו של א. כ. ובתי הספר שעמדו אז תחת רשותו. וכמה נעימים היו החיים בחוג של המורים

והפקידים בהעזרה, שכולם היו נחשבים כמו חברי משפחה אחת, והיחס ביניהם מעולם לא היה יחס צבאי כמו בשאר בתי הספר, כי אם יחס משפחתי ידידותי, והיחס הזה השתקף מאוד בשעות האספות של המורים ומנהלם בראשם... אם כי ההשגחה מצדו על המשמעת היתה די תקיפה והשפעתו על כל המורים היתה ניכרת, אבל הוא היה מכריע בידידות ובהסברת פנים ולא ביד חזקה"... "בשנות המלחמה העולמית, אשר החיים היו קשים מאוד, חשף המנהל את כל כח כשרונו החרוץ וישתדל להלחם במחסור בהצלחה"... "א. כ. בקעה מצא ויתגדר בה; על שדה החנוך עלו קמשונים וחרולים והיה צורך בפקחות יתרה איך לשדד השדה בתוך ספירות מלאות מחנק. ואמנם פקחות זו, ויחד עם התמדה מצוינת, לא היו חסרות למנהל והן שעמדו לו לבסס הכל על יסודות חזקים. ומשכלול בתי הספר העממיים עלה לשכלול בתי ספר תיכונים, ומשם ירד לפתוח רשת של גני ילדים שהצליחו מאד". "מי שיבוא לכתוב ההיסטוריא של שנות 1913—1918, שנות המלחמה הקרואה, כביכול, מלחמת השפות שקראו על מוסדי העזרה, הוא בטח ימצא חומר רב ונאמן להסביר עד כמה לא היתה המלחמה צודקת ובלתי מועילה, וכו'".

אחד מזקני בעלי הישוב כותב לגרייבסקי: "בתור אחד מנאמני בית מרן הגאון ר' שמואל סלאנט זצ"ל יודע אני שבכל ענין צבורי חשוב ורציני היה מר א. כ. כבר נמצא אצל שמואל הרמתי, לא זה ידו מידו להתחשב בו בדבריו ובפעולותיו. הכל היה נעשה ונגמר בהצנע בחכמה ובזריזות. בכל מקרה של אסון וששון היה מר כהן ראש המדברים, ראש היועצים וראש המעשים".

לשכת "בני ברית" שבירושלים שלחה לי את ברכתה, בה היא מזכירה את פעולותי הפוריות בלשכה ובצבור, וכותבת: "יחד עם הישוב הירושלמי היא מכירה את הברכה המרובה שהביא במשך עשרות שנות פעולתו להפרחת הישוב, להפצת התרבות ולקדמת החנוך בירושלים". ועוד מכתב שני כתבה לי ביום בואי לירושלים.

ד"ר הוגו ברגמן אומר במכתבו: "בימים אלה חוגג הישוב כלו את יובל השבעים של כב'. בין הרבים המברכים את כב' לחגו, לא יעדר מקומו של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. שם כב' קשור בהתחלות הקשות והרומנטיות של בית הספרים ואנו הממשיכים את

עבודת הראשונים בתנאים יותר נוחים, זוכרים בהכרת־טובה את העבודה הכבירה שעשו מתחילי המפעל של בית הספרים". — בקורי בבית הספרים בהנהלת ד"ר ברגמן בשנת תרצ"ד הוא מזכרונותי היותר נעימים בנסיעתי לארץ. ראיתי את התפתחותו של המוסד, שנעשה למוסד נהדר במדה שלא פללתי. בטוח אני בברגמן, שגם במשרתו החדשה בתור הריקטור הראשון של האוניברסיטה, יתן כבוד למוסדו.

ההתעוררות בירושלים ובא"י מצאה הד גם בגרמניה. ראשי ה„עזרה" באו כולם אל ביתי לברך אותי, אם כי לא היה לי עוד שום יחס של התקשרות אל ה„עזרה" משנת תר"פ ואילך. באגרת ברכה שהגישו לי ראשי ה„עזרה" הביעו את תודתם בדברים חמים ובתוכם הדברים האלה: „במשך דור שלם סדרת ונהלת על צד השלמות ובאופן מופתי את הבנין הרב של בתי הספר ביסודה של חברת העזרה ליהודי אשכנז בא"י. צורך נפשי אמתי הוא לנו אף היום להביע לך את תודתנו העמוקה על כך; לדורי דורות יזכרו ולא ישכחו את עבודתך הכבירה וגודל פעולתך להרמת התרבות של אחינו בני ישראל ומחוצה לה". החותם הראשון על אגרת הברכה, הקונסול אויגן לאנדא, היה מן הראשונים ממיסדי ה„עזרה" והיה גם יו"ר של „קרן היסוד". הוא לא נמנה בין מבקרי ביום יובלי, כי לא יכול לבא מפני זקנתו. לכך שלח אלי עוד טלגרמה פרטית בלשון הזאת: „לאדם רב הזכיות והמפעלים שולח את ברכותיו הלבביות. א. לאנדא". — הוא אינו עוד בחיים; מת שבע ימים לפני שנה בערך. לא כן ברתולד ישראל, אחד המבקרים אותי ואחד החותמים על אגרת הברכה, הוא מת לפני זמנו. איש יקר רוח היה, איש הבינים בין הדור הישן והדור החדש, היה נכדו של ר' נתן אדלר הרב בלונדון; והוא שהעלה את בית מסחרו, המכובד בעיני הבריות, לפרסום עולמי; הוא היה עניו ונדיב לב ומצניע לכת.

הסוכנות הטלגרפית איט"א מודיעה ביום 29 במאי 1933 על חג יובלי, ומזכירה שעם מסירת מכתב הברכה, נשא פרופ' אויגן מיטוואך נאום ברכה, ובו הרים על נס את אחדות הזרמים והמגמות השונים ביהדות בחבתם ובהכרתם לאיש, שזכיותיו בעניני החנוך בא"י תעמודנה לנצח וכו'. באותו מעמד נשא נאום גם פרופ' בנצינגר, שבא לשם כך מריגה, ובו תאר בדברים מושכים את הלב את פרשת התפתחותו ועליתו של בעל

היובל, את מפעלו בתור מורה ומנהל ומארגן, ובתור חבר וידיד, — גם בנציגנר, שהיה מחסידי אומות העולם, אינו עוד בחיים; מת לפני זמן קצר, והרבה התאבלתי על מותו. לחג השבעים שלו כתבתי מאמר לכבודו בעתון של ה„צנטרל פעראיין", ובני כתב מאמר קצר ב„יודישה רונדשוי". הוא עוד הספיק לקרוא את המאמרים ושמח עליהם. אך ביום הולדתו השבעים חלה, ולא קם עוד מערש דוי. לפני מותו כתב לי מכתב, ובו הוא מתאר את מחלתו, וההומור הבריא עודנו עמו.

ד"ר ברנהרד כהן מברך אותי בשמו ובשם הג'וינט, שהשתתפתי גם במפעלי החסד שלו. הוא זוכר ברגשי תודה את עבודתנו המשותפת משך שנים רבות ומברך אותי מעומק הלב שאזכה עוד לפעול ימים רבים לטובת א"י ולטובת היהדות בכלל בכח נסיונותי העשירים.

הלשכה הגדולה של „בני ברית" בגרמניה שלחה לי מכתב ברכה, ובו היא כותבת: „...בספוק נפש יוכל כבודו להביט על עבודתו רבת הזכיות. הכרה מיוחדת קובעות פעולותיו הגדולות על שדה החנוך ועניני בתי עקד הספרים, והרינו מביעים לו את ברכותינו החמות וכו'". ועל החתום: ד"ר בק, גולדשמיט.

הרב יעקב הורביץ, בנו של הרב מרדכי הורביץ מפרנקפורט ע"נ מאין, שלח לי מכתב ברכה, ובתוכו כדברים האלה: „מעטים המה האנשים היום בגרמניה היודעים כמוני כמה חייב לו הישוב על עבודתו הכבירה לטובת החנוך... ראיתיו עולה על במתי ההצלחה, וגם ראיתי את ההשתתפות הלבבית של מר אבי ז"ל בהצלחתו זו". — כבר הזכרתי, שאחיו המנוח, הפרופ' יוסף הורביץ, חכה לצאת זכרונותי לאור — חבל שלא הספיק לראותם.

על ברכתו של ר' אלחנן גומפרץ מהמבורג כבר כתבתי בחלק הראשון.

העתון הרשמי של ההסתדרות הציונית „העולם" מביא מאמר ארוך מאת ידידי ד"ר ש. א. הורודצקי. הוא מביא ציטטים מדברי אחה"ע, בן יהודה וחבר המורים של מוסדות „עזרה", המעידים, כי: „ר' א. כ. רייס הוא הבונה והיוצר של החנוך העברי החדש בארץ־ישראל. הוא היה הראשון, זה כארבעים וחמש שנה, שהניח יסודות נאמנים לחנוך עברי לאומי זה, ועל ידו נפתח ונתגדל והלך ועלה מעלה". הוא מסיים בדברי חבר המורים בירושלים וביפו, שגמרו את מכתבם אלי במלים אלה:

ובהעלותך את הנרות בבית מקדש החנוך, אל מול פני מנורת היהדות האירו נרותיה תמיד". ולחג יובלי הם קוראים: „חג נצחון העבודה והמרץ, חג תרועת ההתקדמות וההתפתחות, חג הצלחת התמזגות היהדות והאנושיות בארץ".

העתון „יודישע רונדשאו", האורגן של הציונים בגרמניה, כותב: „עם כל חלוקי הדעות שהיו בשעתם בינו ובין הציונים, הרי עלינו להכיר, שה' כהן היה מסוללי החנוך העברי החדש בא"י. בידו עלה לקנות את לב חברת ה„עזרה" ובפרט את לבו של הד"ר פ. נתן בשביל תכניותיו ובעזרת החברה הצליח לכונן רשת דומה של בתי חנוך, והחשוב שבהם הוא בית המדרש למורים".

האורגן של ה„צנטרל פעראיין" בברלין כותב בתוך דברי הערכתו: „בן יהודה היה המעורר לתחית העברית, אך המוציא אל הפועל בדרך פעילה היה א. כ." (מעין הדברים שנכתבו גם ע"י הרב חיים מיכל מיכלין). — אותו העתון, שהרבה מונים אותו באסימלאציא, הוא שהביא לפני כעשר שנים מאמר ממני על חשיבותה של העברית. שם הראיתי, למשל, על היהדות האלכסנדרונית, שמשעזבו שם את השפה העברית, הלכה גם היהדות ונשתכחה.

נסיעתי לארץ־ישראל

יעקב שפירא, תלמידי הותיק מן הימים הראשונים, התעורר וכתב לחברו י. פרס: עושים מסבות, נואמים נאומים, האם לא עלה עוד על רעיון איש להזמין את בעל היובל למסבה אינטימית בארץ? קמתי ונסעתי ובני הרופא עמי. להפתעתנו, מצאנו באניה את אבי הרעיון של ההזמנה, את יעקב שפירא עצמו, ונהנינו מחברתו כל ימי הנסיעה, כי חביב האיש על ידי מזגו הנעים, ודבריו הממוזגים חריפות ובדיחה נשמעים ברצון. בימי ריב השפות כתב מאמר בשם: „והכהנים והעם", שנתכוין בו לדימוגוגים ולנמשכים אחריהם; והוא חניך האוניברסיטה של פריס דוקא, בעל סגנון מצוין, הן בצרפתית והן בעברית. הוא יודע גם לספר על הזמן הרומנטי של ירושלים, איך הכניס אותו ר' חיים הירשנזון לבית ספר למל, והוא מתלמידי הישיבה המשובחים, ולבו היה נוקפו מפחד הקנאים, ובפרט מר' בן־ציון ידלר. קוראים לו, ליעקב שפירא, גם „ידידו של

אדמונד רוטשילד", והוא יודע לספר כמה דברים נכבדים עליו. הוא ראש ומנהל של היקבים בארץ־ישראל ושל המטחנות בחיפה. על ידו הכרנו את הגברת ברטה נובומיסקי, שנסעה גם היא עמנו באניה, היא אשתו של משה נובומיסקי יוצר הרעיון ומנהל העבודות של ניצול ים המלח, אשה מלאת חן ושכל טוב. גם ד"ר יעקב ברויאר ואשתו היו בין הנוסעים, וגם שיחתם מלאה ענין. היה באניה גם שוחט ומשגיח על הכשרות וגם חדר־תפלה.

ביפו חכו לבואנו ידידים וקרובים ותלמידים, אך האניה עברה על יפו ונסעה ישר לחיפה. מהרנו לנסוע ברכבת לפתח־תקוה, ומפה טלפנתי לבן אחותי גד פרומקין בירושלים. הוא כבר נלאה לגשת אל הטלפון, כי כל היום היו מטלפנים אליו מכל העברים לשאול אם כבר באנו. כמעט על כרחו נגש הפעם אל הטלפון והופתע לשמוע שאני הוא הקורא לו. לנתי בפתח־תקוה, ובבקר הלכתי אל קבר אחי חיים ז"ל שנפטר רק שבועות אחדים לפני בואי. מפ"ת נסעתי לתל־אביב. אז"ר (אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ) כבר קדם את בואנו בעתונים בברכת „ברוך הבא", והוא חכה לי בקוצר רוח. בביתו נזכרתי בחג חנוכת הבית, שבו השתתפתי יחד עם רעיתי. ביתו היה אז בפנה נדחת בת"א הצעירה, ועתה הבית והמגרש שמסביב לו נהיו לראש פנה בעיר. הסכום שהמצאתי לו בשעתו, איזה מאות פרנקים, מצער היה, אך גדול לפי תנאי הזמן — היום מבקשים לתת לו ארבעת אלפים לא"י מחיר הבית הזה. אך הוא אינו מוכר, כי נראה לו זה עסק שאינו הגון: אחד מן המעטים שנאה דורש ונאה מקיים. הוא מראה לי את שולחן הכתיבה ואת הכסאות שנתתי בשעתו מתנה לחברי וידידי זה. זוכר אני את חותנו בן התשעים כשהוא רוקד בצבור משפחתי משמחה על שזכהו אלהים לראות את „ילדיו" מחנכים מקדש קטן בארץ האבות. בשעת חנוכת הבית אמרתי לאשתי: אמנם, שכר מצוה בהאי עלמא — איכא! את אמתות דברי אלה מצאתי על כל דרכי בביקורי בארץ־ישראל.

באותו יום, וערב שבת היה, נסענו אני ובני לירושלים. שמואל ברוזה, האכר הראשון של „מוצא", המושבה הקטנה שטפלתי בה בחבה, חכה לנו והביא אותנו לביתו. משם טלפנו לגד פרומקין ולגולדשמידט.

בבית גד פרומקין

לביתו של גד פרומקין הוזמנו ובאו חבריו השופטים כולם, ובחברתו של ראש בית המשפט העליון בא גם השופט האנגלי שבא מלונדון לעשות חקירה על דבר הפרעות הסדרים שביפו, באו גם הנשאשיבים והחוסיינים והכאלדים ושאר חשובי הערבים. ראגב נשאשיבי קורא לי בצדק „ידיד אבי", כי אביו, חג' רשיד נשאשיבי, היה לי ידיד נאמן, ופתגם בפיו: „הפראנג'י האמתי הוא אל־רייס" (רייס — מנהל בערבית). נשאשיבי הצעיר אמר פעם: לפנים העמידה משפחת כהן „מלכים" (ע"פ הפתגם בעיר, שאני המלך בירושלים) ועכשיו העמידה שופטים: נתכון לגד פרומקין השופט.

בין הבאים היו גם חברי הקומיסיא שבאו מלונדון, לדון על האוני־ברסיטה העברית. באו גם אוסישקין ושמריה לוין. זה האחרון אינו עוד בחיים. הצטערתי על מותו, אך השמועה לא הפתיעתני, כי ידעתיו לחולה לב יותר מעשרים וחמש שנה. בזמן ששהינו בחיפה באביב 1910 יחד עם הד"ר נתן, בא פעם הפקיד של „לשכת המודיעים" ואמר לנתן: „אדוני הד"ר אני מוחה בזה, שמוסרים את בנין הטכניקום לגוי". „בשם מי אתה מוחה?" שאל אותו נתן. — „בשם האומה הישראלית" ענה. „ומאין ידעת, שמוסרים את הבנין לגוי?" „על פי השמועה הסובבת". נתן יעץ לו, שילך לסבלותיו ולעסקיו. פתאום בא לוין ושמע מה שדבר „שליח האומה הישראלית" והתרגז כל כך על דבריו והתנפל עליו מתוך רוגז עד שמצאנו, אני ונתן, לנחוץ לקחת את לוין לטייל למושבה הגרמנית, כדי להשקיט את סערת רוחו ורוגז לבו החולה. בימי שהותנו בחיפה אמר פעם שמריה לוין לנתן: „אתה אינך קנין „העזרה" ולא קנין הציונים, וגם לא קנין יהודי גרמניה, כי אם קנין העם כולו, כי אין לנו אלא נתן אחד". בן מזל היה לוין, שבשנות המצוקה והשביתות לא היה בארץ, ולא סבל את מה שסבלו אחה"ע וביאליק וגם סוקולוב. — ראיתי את אוסישקין והוא לא נשתנה הרבה מיום שראיתיו באחרונה. הוא התנצל לפני השופט האנגלי מלונדון על שאינו יודע לדבר אנגלית, והלה הצטער על שאינו יודע „ערבית" — הלצה שלא בכוונה! עוד משנת 1905 כתב אוסישקין חוברת על הפרוגרמה שלנו: „ארץ עם ושפה". התורכים שמרו את תרגום החוברת בארכיון אשר בקושטא, ובכל עת הכושר רמזו על הפרוגרמה הזאת, כדי לנמק את

התנגדותם לציונות. באותה תקופה עסקתי אני ביסוד גני ילדים, בית המדרש למורים וכו". אך לעומת זאת חשובה היתה עבודתו של אוסישקין בקרן הקיימת. פגישתי עם רופין היתה ידידותית. הוא אמר לי: ביני ובינך לא היה מעולם כל סכסוך", ואף על פי כן הוא חושב, שטוב יהיה לפתוח את הארכיונים לראות, אם לא היתה שאלה פוליטית בענין הטכניקום. פתיחת הארכיונים היא אמנם לפי רוח הזמן; אך לדעתי, מספיק היה, אלו יפתחו רק הזקנים בתל אביב את פיהם ויתגלו סודות ההתחייבות והביטוחים הכספיים שנתנו לכמה ממקנאי העברית. אמנם, הדברים ידועים גם לצעירים — אבל, בישישים חכמה!

מבין תושבי ירושלים הותיקים שמחתי לראות את הד"ר וואלאך. לא היינו תמימי דעים בשאלת בתי הספר, והתקרב אל השקפתי במדה שהתקרב לה הרב חיים זוננפלד. אך תמיד הוקרנו איש את אחיו; ירושלים בלי וואלאך כמעט שאי אפשר לי לצייר, רופא חולים ומרחם עניים. הוא היה האחרון שראה את אשתי ואת בתי כשהורידו אותן מצרימה. אשתי ספרה לו על מכתבי האיומים שקבלה, ואמרה לו: תראה, ששונאינו מתנכלים בנו לגרשנו מן הארץ. „דבר זה אי אפשר" — אמר וואלאך, וכשהגיעה השעה, וכשנעתרו הז'נדרמים לבקשת אשתי ובתי ועצרו את האוטומוביל לרגע לפני בית החולים וקראו את ד"ר וואלאך, חורו פניו והוריד דמעות, — מתושבי ירושלים הותיקים באה גם הגברת לנדוי, אשה בעלת מרץ, מנהלת בית הספר של אוולינה די רוטשילד. גם חברי המושבה האמריקנית באו; בשעתו הודיעו לי שכאשר שמעו על מה שקרה לאשתי ולבתי מהרו אחריהן עד מוצא, אבל לא השיגון עוד. בא גם השופט משה ולירו ורעיתו, ידידי משכבר הימים, וגם אביו היה ידיד נאמן לי. משה ולירו אינו זקוק למשרה, אך הוא אוהב את תפקידו.

באו במספר הגון בעלי צורה, תלמידי לשעבר. כולם שמחו לראות גם את בני, שהכירו אותו עוד מילדותו, ועתה כבר יצאו לו מוניטין במקצוע הרפואה ובספרותה הבין־לאומית. והוא מתהלך עם אביו ושומר על בריאותו. באו גם רבים מן התושבים החדשים שלא הכרתי אותם עד עתה. שמחתי לראות את האהדה ואת הכבוד שרכשו להם גד פרומקין ורעיתו בכל מפלגות העם, בין שהם בני ברית ובין שאינם בני ברית.

תפקידו דורש ניטראליות, והוא נאמן למסורת זו. הוא מראשי חובבי האוניברסיטה, וגם לתפקיד זה הוא מסור בכל לבו.

משה סמילנסקי, שנזדמן להיות בירושלים ימים אחדים אחרי בואי, בא לברכני ותוך כדי דבור לקח ממני כת"י בשביל ה"בוסתנאי" וגם מאמר בשם "נמל חיפה" בשביל "דואר היום". מאין לוקח האיש הזה את הזמן לעסקיו המרובים בספרות ובאכרות ובבנין הארץ? והכל נעשה אצלו בדיקנות. לפני עזבי את הארץ, לנתי ברחובות בבית ידידי כהנוב, ובשעה מוקדמת בבוקר הלכתי לבקר את סמילנסקי, והוא כבר נסע לעזה. בברכתי להולדתו הששים קראתי ליובל זה: החג שחגגה הארץ כולה לכבוד איש יקר ורב פעלים "גדול העצה ורב הפעולה".

והנה נתכוננה ועדת קבלת פנים בירושלים, שאליה נכנסו: העו"ד איזנברג, מרדכי כספי, השופט לבנון, פרופ' אליעזר ליפא סוקיניק, העו"ד ד"ר חיים מרגלית, עבאדי, ריבלין. ספרו לי, כי בחג חצי יובלי בביה"ס למל עסק בקשוט האולם המנוח בנצינגר. הפעם טפלו בזה, מלבד חברי הועד, גם הגברת חסיה סוקיניק, המורה "par excellence" לגננות. על הנשף הזה, שהיה בזאת חנוכה, מודיע "דואר היום" "שנזדמנו ובאו למעלה ממאה מתלמידי מוסדות החנוך של חברת ה"עזרה" ומידידיו של א. כ. מכל קצוי הארץ, לסעודה שנערכה לכבוד ה' כהן—לרגל שובו לארץ. יו"ר המסבה היה ישעיה פרס ושרי המשקים היו פרופ' יוסף ריבלין וי. עבאדי. נתקבלו מכתבים וטלגרמות מחוגים שונים של הישוב, ובכללם מאת הרב עוזיאל ראש הרבנים של יפו ותל־אביב, ד"ר רופין, משה סמילנסקי, אז"ר, הרב מיכלין מפתח תקוה, נתנזון, מנהל האפ"ק בחיפה, א. מ. ליפשיץ ועוד".

"במסבה, שעברה מתוך לבביות מוצלחת ומצב רוח מרומם, נשמעו נאומים מרובים, שהרימו על נס את עבודתו החנוכית, רבת החשיבות והתוצאות של בעל היובל, שמפעלו שמש יסוד לכל החנוך הארץ־ישראלי הקיים עכשיו. נאמו ד"ר יצחק אפשטיין, הרב יוסף לוי, מר שפירא, פרופ' סוקיניק, פרופ' ריבלין ועוד".

בגליון אחר של "דואר היום" מיום י"ג טבת הוא מביא עוד פרטים. הוא מתחיל את מאמרו: "פרק גדול וחשוב מעברה הקרוב והחשוב של ירושלים ומתולדות בנינו של מפעל החנוך העברי בארץ קם לתחיה והבהיק כקרן אורה אידילית ויקרה בלבבות כל המסובים שנאספו בראש

החדש הזה (זאת חנוכה) לחוג את שובו של מר א. כ.־רייס לא"י. רעיון יפה הגו חברי ועדת המסבה — לערוך קבלת פנים למר א. כ. שפעל גדולות לפני המלחמה להפצת ההשכלה בירושלים ובארץ בכלל ע"י הקמת רשת בתי הספר של חברת ה„עזרה"... המסבה נערכה בפנסיון של מ. גולדשמידט, אחד מעוזריו הנאמנים של א. כ. בעבודתו התרבותית (הלא הוא אבי ההתעמלות לפנים)". והוא חוזר ומזכיר את יו"ר המסבה ואת שני שרי המשקים, ומוסיף: „ויש להודות ששנים אלה התאמצו וגם הצליחו למלא את תפקידם על צד היותר טוב והשרו על כל המסובים מצב רוח מבודח ואינטימי, וגם נאומי הברכה, שהוזמנו ע"י המסדרים סייעו לכך. הוזמנו ובאו מאות תלמידיו של א. כ. שבאו להביע בשם אלפי תלמידיו ועשרות אלפי תלמידי תלמידיו את רגשי הוקרתם למנהלם מלפנים. בין המזמינים והמוזמנים למסבה זו היו גם רבים ממתנגדיו הפוליטיים מלפנים; וסוקיניק רואה סימן טוב לקהל הא"י בזה, שכל תלמידיו — ידידיו ומתנגדיו הפוליטיים מלפנים — התעוררו עכשו כולם כאיש אחד לכבדו ולברכו בשובו לארץ, למרות אשר חדל להיות מנהל, ואין בידו לתת משרות". „הד"ר אפשטיין הרים על נס את אישיותו הלבבית של א. כ., והגברת סוקיניק ספרה זכרונות מיחס גני הילדים וחניכיהם ל„מנהל". כבר הבאתי למעלה מתוך „דואר היום" את נאומו של קורניאל (עזמות) „שהביע את צערו בשם „דואר היום" על אשר בימי מלחמת העברית לא נקתה המלחמה מענינים אישיים" — כל המסובים, שידעו למי הדברים מכוונים, הסכימו לו, ורק אחד, ודוקא מן הנאמנים ל„עזרה", חשב שטוב יהיה שלא לנגוע בפצע הזה, כדי שלא להגדיל את מדורת הקנאה, שכבר הראתה גם עכשו שוב את אותותיה במדה מרובה מצד אותם האנשים, שלהם כיון קורניאל שעשו בשעתם את מעשיהם מתוך ענינים אישיים.

כדאי להוסיף על הודעות „דואר היום" את דברי יעקב שפירא, תלמידי הותיק, שהישוב כולו בלי הבדל חייב תודה והכרה לאיש שלא רק סלל את הדרך, כי אם גם בנה בנין נהדר לתועלת העם כולו. לבנון חזר על דבריו שאמר במסבת היובל, שחשוב מאד לכבד אדם שלא היה מדבר הרבה, כי אם עשה ופעל. מרדכי כספי זכר בנאומו גם את שיחתי עם הרצל בוינה בתחלת שנת 1904, כי הוא נמצא אז בוינה והיה בא אלי תכופות.

בהצעתו שלחה המסבה טלגרמה של ברכה אל אשתי בצרוף בקשה שתבוא גם היא לירושלים, העיר בה נולדה ופעלה ולטובת תושביה הקדישה את מבחר ימיה. אריה סלומון מן האפ"ק ביפו זוכר את זכיותיו של המנוח ד"ר ווינברג, אחד מעוזריו הראשונים של בעל היובל. הרב יוסף הלוי, ידו הימנית של הרב הראשי יעקב מאיר, אמר בנאומו: „פעולותיו של בעל היובל במשך עשרות שנים הן כל כך רבות ומזהירות, ענפות ופוריות, שאי אפשר לסקרן בנאום. הן תכתבנה על ספר, למען ידע דור אחרון, בנים יולדו, מה היה א. כ. לעם היושב בציון. דור ההוה הנמצא לפניך כיום יביע אומר גם לדור הצעיר הבא, והוא יספר על „המנהל" בה"א הידיעה, על המנהל הפקח, הזריז והמסור כולו לתפקידו, לעבודת הקודש, אשר רשת בתי ספריו היתה פרושה כמעט בכל הארץ, מגני ילדים עד בית מדרש לרבנים, שבו נמנה הוא עצמו כמנהל ומורה, מוסד שהספיק להוציא גם הוא מתוכו מחזורי גומרים לשם ולתהלה. לספר בפרוטרוט על פעולותיו המזהירות בעבודת החנוך בא"י, לטובת חניכי הדור, לאשרם ולהצלחתם בחיים ולטובת דור העתיד, למותר הוא. דיינו אם נעיף עין על הקהל הנכבד שבסעודה הצנועה הזאת; הם כולם חשובי עדה, קרואי מועד, אנשי שם, והם או מורים שעבדו תחת הנהלתו או תלמידים או תלמידי תלמידיו... די לשמוע באיזו לבביות הם זוכרים ומזכירים את שמו, למען דעת איך נהל את תלמידיו־בניו בחכמה ובחבה. פקחותו ולבבו הזך והטהור בהנהלת המוסדות, הם הם שעמדו לו והנחילו לו שם עולם, והם הם שאספו הלילה את הקהל הנכבד הזה, שהוא רק חלק קטן ממחזורי תלמידיו ומוריהם המעריצים את עבודתו. על א. כ. העסקן הצבורי החביב על כל שדרות הצבור — האדוקים והחפשיים — על זה יש הרבה זכרונות, ודי להזכיר רק פרט אחד, וממנו אפשר להקיש על השאר. בעת בוא וילהלם קיסר לירושלים, קדם הישוב העברי את פניו בקבלת פנים נהדרה. „העסקנים הצעירים", בתור באי כח הישוב והמדברים בשמו, היו אז מרן הגאון הראש"ל, יעקב מאיר שליט"א בשם כל הישוב הספרדי, תחת ראשות הגאון יש"א ברכה ז"ל, וחתן נשפנו ר' א. כ. בשם כל הישוב האשכנזי בראשות הגאון שמואל סלנט. פרט אחד זה דיו להעמידנו על טיב האמון וההערצה שרחש לו הישוב כאן לכל שדרותיו הרחבות — זכה א. כ. לראות במו עיניו את הדור החדש שטפח ורבה אבות ובנים, דור התחיה

והבנין בארץ". — הייתי שותף להרב יעקב מאיר גם לכמה דברים של מצוה, ושהיה בהם גם משום אחוד העדות, כגון בעזרה לגולי פרס, ולאחרונה בגני הילדים ובבה"ס בסלוניקי. — מבקורי המעטים בירושלים היה הבקור בביתו של הרב יעקב מאיר. לצערי, נעשה בקור זה לבקור חולים, ואעפ"כ שמחנו איש לקראת רעהו.

העתון הרשמי האנגלי מודיע בפרטות על הנשף בירושלים, על מכתבי הברכה שבאו, על הנאומים שנשאו, ושכולם הרימו על נס את אישיותו וזכיותיו של א. כ., שלא היה כמוהו עוד אדם בא"י שיסד ונהל בהצלחה מרובה רשת גדולה כל כך של מוסדות חנוך כבעל היובל ושראה ביצירות אלו את שאיפת חייו ותכליתם; החנוך חייב לו ולבתי ספריו תודה רבה על התחלתו ופריחתו.

לנשף הזה הזמין הועד את החזן ישעיה ברדקי, זה שהיה בשעתו חזן בבית־הכנסת של ביה"ס למל, להדליק נרות של חנוכה. גם יוסף שבת, שהיה שמש בבי"ס ובביכ"נ למל, לא נפקד מקומו בין המוזמנים, וגם נתנו לו לדרוש.

לא היתה בזה כל מליצה, כשאמרתי בנאום תודתי הקצר בירושלים: „שאי סביב עיניך וראי כולם נקבצו באו לך"; גם אלה שנפרדו ממני בזמן ריב הטכניקום. ביאליק קרא לריב זה „אי הבנה" (מיספערשטענדניס), ואין ספק, שרבים וכן שלמים עשו את מה שעשו מתוך אי הבנה בלבד, בכל אופן, הנה זכינו לראות עכשיו את הרגשות העדינים מתגברים על הרגשות ההם שבאו מתוך אי־הבנה; לאו כל אדם זוכה לזה, ולא כל עם זוכה לכך, „אשרי העם שככה לו".

בתל־אביב

כבר הזכרתי את בקורו של ביאליק בחצות הלילה (לאחר גמר ישיבת „שוחרי האוניבסיטה") במסבה האינטימית שהיתה בבית בת אחי ובעלה ל. קויפמן. אך אורחים קדמו לבוא עוד בשמונה שעות וביניהם: דיזנגוף, בורלא, חורגין, יעקב שלוש, בן־אבי ואשתו. דיזנגוף היה ממתנגדי בזמן הריב. אך לא היה פה ענין אישי, ובודאי שלא הסכים לאמצעים שהשתמשו בהם בימי הריב. ברגע כתיבתי אני קורא את כרוזו לבחירות האחרונות בתל־אביב: „רק אל תשתמשו, רבותי, באדי־רעל ובפצצות של סרחון!"

בשיחתנו נגענו בעניני גני הילדים בת"א, והזכרנו את מתנת המגרש שנדב מר ספיר ושגם לי ול„עזרה" חלק בו. כי הוא הקדיש את המגרש בעצתי לגני ה„עזרה", שכעת הם גני תל־אביב.

שמחתי לראות את הסופר יעקב פיכמן בצל קורתי ולשוחח עמו על העבר.

היתה עוד מסבה אינטימית, ספונטנית, בבית קיפניס, ולרגל מצות קבלת האורחים דחיתי את הבקור ב„אהל עונג שבת". באו הגברת ברודה, רייכרט ואשתו, בן־יוסף, גוטמאן, הררי ואשתו, ברוכין ועוד; שמחתי על בואם.

והנה בא הנשף במלון ריטץ. על ההזמנות לנשף הזה היו חתומים: א. ז. רבינוביץ, אזרחי־קרישבסקי, דנין, יעקב שלוש, ד"ר רייכרט, ד"ר ברוכין, בן־יוסף, גוטמן, שמעון קפלן, בורלא; הכתובת לתשובה על ההזמנה היתה: מאיר כספי, אריה סאלומון מן האפ"ק ביפו. כבר הזכרתי למעלה בע' 333 חלק מהודעות ה„דבר" על הנשף הזה. כחלום נראה לי הדבר, שוב אני יושב — כלפני חמש־עשרה שנה — בין חברי הועדים של הגנים ובתי הספר: הרב עוזיאל, דנין, כהנוב, יעקב שלוש, ומספר הגון מן המורים: אז"ר — היו"ר, סגנו אזרחי־קרישבסקי, בן־יוסף, וגם פ. אוירבאך, ולצדו המורה הותיק יחיאלי מורה בית־הספר לבנות של חובבי־ציון, ועוד מורים עברים ותיקים מתל־אביב. הרב עוזיאל ספר זכרונות: לפני שנתמנה לרב ביפו היה מורה בביהמ"ד לרבנים תחת הנהלתי. קשה היתה עליו הפרידה — ובאמת גם עלי היתה הפרידה קשה, ואעפ"כ אני הוא שיעצתי לעסקני יפו, שבאו לירושלים להמלך בי, ואמרתי להם, שהוא ראוי לאצטלא זו ואין טוב ממנו — והנה באה שעת הנסיעה, והוא כבר ברכבת; „ומי בא? „המנהל" ועמו תלמידי ביהמ"ד. הדבר עשה עלי רושם גדול כל כך, עד שבכיתי מרוב התרגשות". אחרי הרב עוזיאל בא כהנוב בנאומו. התחיל בפסוק: „כי ימצא חלל בקרבך". הרב עוזיאל נזדעזע. גם הישיש אז"ר הרים את ידו לאות מחאה. בזמן ההוא לא היה כהנוב ידוע עוד לסופר של „מן השמור בזכרוני", ספורים מלאים הומור. אבל מיד המשיך הנואם ואמר: „הרגעו, רבותי, הרי בעל היובל, לשמחתנו, חי וקיים, ב"ה, ועוד כחו אתו — אך הניח חלל ריק שאי־אפשר למלאותו". ועל דרך זה דברו הנואמים האחרים.

לפי הודעת ה„דבר" הטעימו כולם, שמר א. כ. „יוכל עוד לפעול הרבה, אם יסופח להנהלת החנוך".

ה„דבר" מודיע עוד, כי „בין הנואמים היו גם מ. אסושקין, ד"ר רייכרט, גוטמן, יש"י אדלר, ש. בס, מ. דפנא, ד"ר יעקב מיכלין, מ. כספי, פרופ' יוסף ריבלין". „בערך 150 מוזמנים ומוזמנות, כמעט כולם מתלמידי מר א. כ. ומחבריו בהוראה, מורים ומורות וגננות, עורכי דין, פקידים ממשלתיים, סוחרים, פרדסנים מתל־אביב ומן המושבות הוו את הקהל". „הסבו גם הורים של חניכיו של מר כ., מר ד"ר רייכרט הציע להוציא מאסף ספרותי לכבוד בעל היובל, שכבר לפני עשרים שנה הוצא לכבודו קובץ „מזמרת הארץ" בעריכת אז"ר. הצעה זו נתקבלה. רייכרט הראה בנאומו על שיטתי בהוראה ובהנהלת הסמינר שהיא גם טבעית, נעלה וחביבה".

„בהפסקות שבין הנאומים נגנה פעמים מרת רייכרט ופעם נגנו בני המנוח ווינברג — שתי בנותיו ובנו ד"ר עמיהוד כרמי־ווינברג —; חנה קיפניס שרה משיריה שנתקבלו בהתלהבות".

בין המכתבים והטלגרמות שהגיעו, היו, מלבד אלה שנזכרו למעלה, גם מכתב מבורלא, שהיה חולה ולא יכול לבוא, ומכתבי ברכה מאת עבאדי, מהרש"ק, בירם וחנינא מזרחי.

גם ביאליק אמר לבוא לנשף זה וגם חכה ברחובות — ששם השתתף במסבה של „שוחרי האוניברסיטה" — שיבואו לקחתו באבטומוביל; אך לא חפצו להטרידו על כך.

ה„דבר" מביא גם כן „שלאחר חצות הלילה השיב מר א. כ. בקצרה; הוא שמח, שארץ ישראל אינה שוכחת וכו'; וגם לא התעלם מן האינצידנטים שעברו". בתשובתי בנוגע לאינצידנטים הזכרתי שוב את דברי ביאליק וחזרתי על אותם הדברים שאמרתי בירושלים, לפי שהבאתי כבר למעלה, ושכתבתים גם לאז"ר.

על כל צעד ושעל נוכחתי בצדקתם של דברי סמילנסקי במאמרו „רשימות" („דואר היום" י"ח טבת) — שחלק ממנו כבר הבאתי למעלה — במאמר זה הוא כותב: „אנכי זוכר את הישוב זה עשרות שנים, ואיני זוכר אף מורה אחד שתלמידיו לאחר שגדלו ישמרו בלבם אוצר של אהבה וכבוד לרבם כאוצר זה ששמרו ושומרים תלמידיו הרבים

של ר׳ א. כ., אין זאת כי אם היתה בו סגולה מיוחדת של מורה־אב וכשרון מיוחד להקים תלמידים־בנים".

מעין דברים אלו כותב גם בורלא בין יתר דבריו: „בכל מסבה שהיא יש והרגיש המשתתף נעימות, שמחה וטוב־טעם... אולם במסבה זו ברי לי שמקנגת בלב איש ואיש מן המסובים, תלמידיך לפנים, הרגשה מיוחדת במינה, הרגשה נעימה אשר למשיבי אבדה יקרה: זו היא הכרת תודתנו הנאמנה... מה טוב שזכינו לשעה זו, שנוכל להגיד לך: הזורע, לא לריק זרעת! הבט לקציר — וימלאך לבך גיל אמת"... כעין תשובה על זה כתבתי בראש הספר שנתתי לבורלא: „ידעתי, שלבות התלמידים לי הם, כי אהבתים".

וכעין זה כותב גם עבאדי במכתבו לועדת הנשף (כי גם הוא לא יכול לבוא) הוא כותב בתוך דבריו: „חגו של ר׳ א. כ. הוא חגנו שלנו, כי בכבודו נתכבד. הוא העמיד דור הממשיך את סבל המסורה של העם העברי וקבע אשיות מוצקות ואיתנות לעתיד. הוא חנך ואמן מחזורים שלמים של מורים, סופרים, פקידים, בעלי פרופיסיות ועושים בכל מלאכה. ואם קמים כל אלה ומספרים בשבח פעולותיו למענם ולמען הדור, אין הם אלא מקיימים מצוה אלמנטרית של כבוד מורם. ר׳ א. כ. שלח במשך יובל שנים את לחמו על פני המים, ואם בירושלים סיים את נאומו ב„אשרי שזכיתי לכך", רשאים גם אנו, לענות אחריו ב„אשרינו במנת חלקנו זה". דור היודע לכבד את מוריו כדורנו אנו, ולעשות זאת מתוך התלהבות וללא כל מחץ משום צד, ללא שום פנייה ושאיפה להתהדרות, דור כזה אינו תועה בדרכי החיים". הוא מראה על רגשי האהבה של הנוער שלנו, שאליו מצטרפים עתה זקנים במושב חבורה, כדי לחלק כבוד לאחד ממחנכי הדור".

ריבלין, שבא מירושלים לת״א לבקשת הועדה, כדי להשתתף גם בנשף של ת״א, מלא את תפקידו בתור שר המשקים גם פה באמונה ובהצלחה רבה. כספי הזכיר את התעניינותי בתלמידי שהמשיכו את למודיהם באירופא, וספר שבהיותו בהמבורג, בקרתי אותו בבית הספר למסחר שלמד שם, כדי להתחקות על התקדמותו בלמודיו ולראות את שלומו.

פגישות בשאר חלקי ארץ ישראל

ב ר ח ו ב ו ת הוליך אותנו עובד אייזנברג לבית־הספר ושמחתי לראות את אותו המורה ששלחתיו בשעתו לרחובות, בכור לוי, מורה מצויין, המלמד גם ערבית. הוא הציגני לפני תלמידיו בכתה כמורו ומנהל שלו. ואני ברכתי את התלמידים שישמח בהם מורם, כמו ששמחתי אני בתלמידי זה. בקרנו גם את אלמנת אהרן אייזנברג, אשת חברו, שהיתה היא ובעלה, חלוצים חלוצי התחיה לדוגמא.

ב ר א ש ו ן ל צ י ו ן הלכתי לראות את ידידי הותיק יעקב שפירא, והוא יושב במשרדו ועמו שנים מזקני הישוב, מאירוביץ ולובמאן, שניהם ברכו אותי בברכות חמות לשובי לארץ, בה פעלתי ועבדתי שנים רבות. הם הזכירו את אחי חיים ז"ל ואת שעוריו לאגרונומיא שנתן לאכרי המושבה.

מיד כשהגעתי ל ח י פ ה, באו אלי מתלמידי הותיקים: נתנזון, אמציה אייזנברג, בינה, כספי ועוד. בקרתי את הטכניקום, ראיתי שם אבני זכרון, אך אין זכר לנתן, המיסד האמתי שהקריב את נפשו על מוסד זה.

היתה בחיפה לשכת ב"ב על שם פאול נתן, לשכה קטנה מאד, אך השם שנקרא עליה, שם איש גדול היה, כעדותו של אחה"ע, וכמו שהבאתי למעלה עמוד 341, והנה גם את השם ביטלו... קבלתי את הרושם שהמנהל קפלנסקי הוא בעל מקצוע. אחרי הרפתקאות ומחלוקת נוראה בענין ההנהלה, מחלוקת שגרמה אולי במדה מרובה למיתתם של שני המתחרים לפני זמנם, מצא המוסד את תקונו במנהל זה. אלו היה פינקלשטיין נשאר מנהל, היה גם הוא לומד עברית במשך השנים וגם היו מכינים ספרי למוד בעוד זמן. לפינקלשטיין היה גם חלק בגמרו ובתקונו של הבנין.

היינו בבית הספר הריאלי של בירם, סמן טוב למוסד שהוא חי נושא את עצמו. ידע להסתגל לדרישות הזמן והמקום והקהל, וזכה להיות פופולרי בארץ.

היינו גם ב ט ב ר י א. אמציה אייזנברג היה מדריכנו על דרכנו. באנגלו־בנק מצאתי את המנהלים מתלמידינו. ראינו בסקירה אחת גם את מפעל רוטנברג, מפעל שבז תלויות תקוות רבות לפריחת הארץ.

שובי לברלין

בדרך שובנו לברלין ישבנו שבועות אחדים בקהיר וגש שם שמשו לנו שני תלמידים למדריכים: ד"ר ישראל בן־זאב וחיים פרס. מבן־זאב למדנו דברים נכבדים בהיסטוריה של קהיר העתיקה. פרס הוליך אותנו להראות לנו את סביבות קהיר ואת עתיקותיה.

הרגשתי, שלא יצאתי ידי חובתי להשיב בקורים בארץ. גם לא בקרתי שום מוסד בירושלים, בלתי אם את האוניברסיטה ואת הספריה. ואף לא השבתי מכתבי תודה על מכתבי הברכה הרבים שנתכבדתי בהם. ועל כן שלחתי מן האניה מכתב תודה שנתפרסם ב„דואר היום" בלשונו זו:

„אוהבי רמוני. הזמינוני למסבה אינטימית אחת, והנה מסבות ופגישות שונות, וביניהם שתי המסבות הנהדרות בירושלים ובתל־אביב. האם אתרעם על זה? הלא לכולן מקור אחד — האהבה. המון ידידים, חברים ותלמידים בקש ומצא בטוי לרגשות לבם העדינים. הגדילו עשות חברי הועדים, זקנים וישישים וצעירים, שלא חשכו כל עמל לתת למסבות כולן את האופי הרצוי — התרוממות הרוח. יחד עם תודתי העמוקה אני מבקש סליחה מאת כל אלה שקדמוני בברכה ובבקורים ואני לא השיבותי להם כהלכה. אם יתן לי אלהים חיים ואשוב לבקר את ארץ מולדתי אשלם את חובי בחדוה. אדר תרצ"ד.

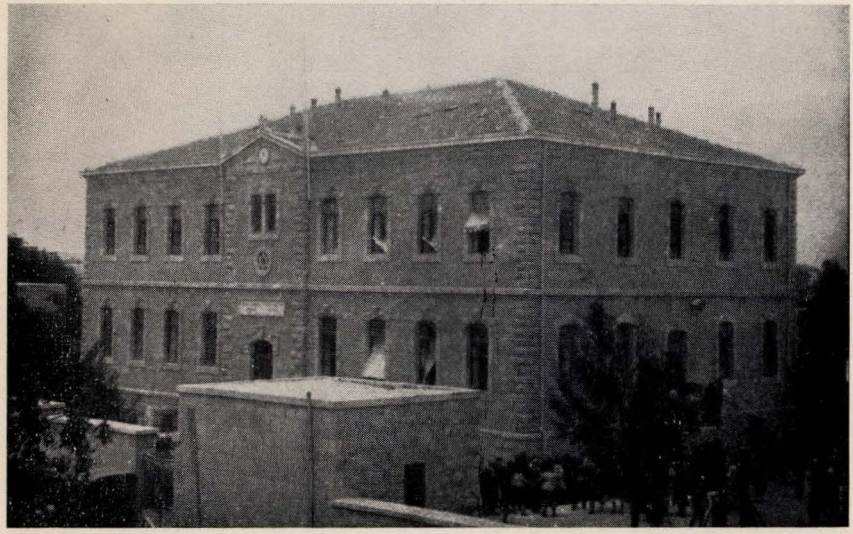
*

הייתי ולא הייתי. הכל כחלום יעוף! הנני שוב בברלין, בתוך משפחתי היקרה לי. ובמוצאי שבתות אני נפגש עם שני ידידי, משרידי סופרי ישראל בברלין, שני אנשי השם, החוקר העברי ד"ר ש. א. הורודצקי וד"ר אליעזר גולדשמיט, זה שמתרגם את התלמוד ושאר ספרים מן הספרות העתיקה לגרמנית. אנו מזדמנים בבית קפה קבוע סמוך לביתי ועוסקים בשיחת חברים. — היינו ארבעה, אך הפרופ. מרקון עזב אותנו, כדי לנהל את הביבליותיקה של הקהלה היהודית בהמבורג. רק כפעם בפעם הוא בא לברלין, ואנו נהנים גם מחברתו.

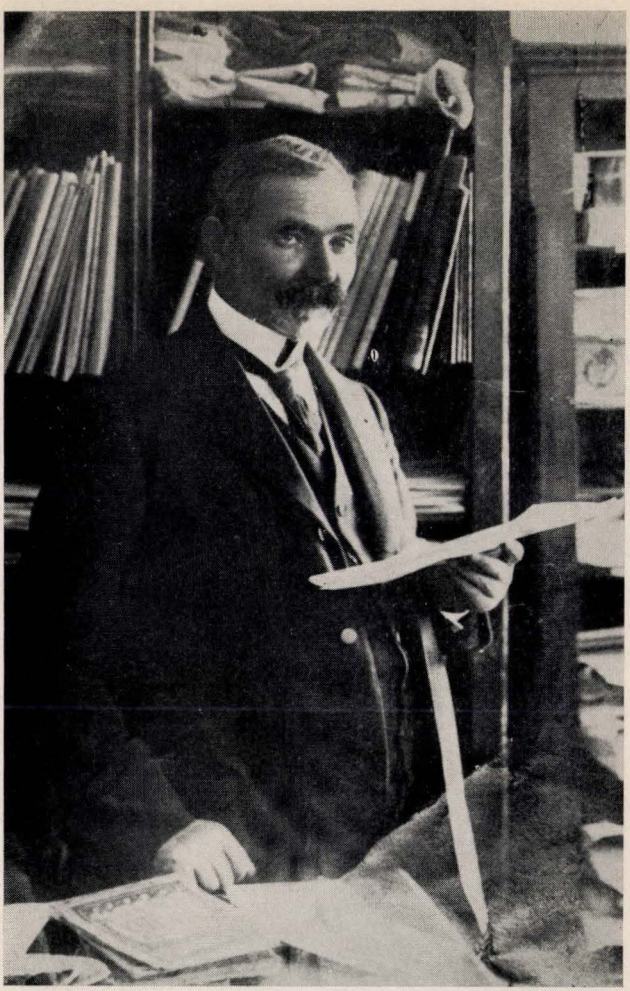
אני במערב, ולבי במזרח — בארץ אבות.

מסע הכלולות של אפרים כהן עם רעיתו אסתר בלוית שיירה לעבר הירדן
בחודש אב תרנ"ה (1895)

בית הספר למל בירושלים

אפרים כהן בחג היובל בחודש אייר תרע"ב (1912)

ד"ר שמיו יסוד ועד הלאומי של הקהילה בפתח הקונגרס הי"ב בוינה תרע"א (1911)

אפרים כהן בחוג המשפחה בחגיגות היובל באייר תרע"ב (1912)

תמונת הנבחרת הראשונה של מכבי תל אביב בכדורגל — א"מת ניסן תרע"א, 1911

המסבה לכבוד אפרים כהן במלון ריץ בתל־אביב למלאת לו שבעים שנה
בשבט תרצ"ד (1934)

(1912) հոկտեմբեր 29-ին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Ազգային Ժողովի անդամ Ջեյմս Ուիթքոմբ Ռիլիի հետ

אפרים כהן ליד רעיתו אסתר בגן דירתו בניצה בנובמבר 1941

מפתח השמות

אבולעפיה חיים חכם בשי 75 76
אברהים פחה „תיס" 114 125
אברהמס ישראל 73 153 154 174 199
אדוארד המלך (הפרינץ מולס) 161
אדלמן 43 89 92 93 100 102 117
127 131 133 134 181 204 217 222
372 378 384
אדלר אלחנן 151
אדלר אליהו הרב מבודפשט 224
אדלר הרמן ד"ר 73
אדלר יש"י 415
אדלר כרש 136 145 303 304 318 355
359 393
אדלר מאיר 378
אדלר מרכוס מלונדון 226
אדלר נפתלי 69 179
אדלר נתן הרב 73 74 199 226 404
אהרון בן שמואל ברוך 52
אהרוני 273
אהרונסון אהרון (אגרונום בפקידות הברון רוטשילד, מגלה „אם החיטה", מיסד ארגון „נילי". בזכרון יעקב השאיר מעשב וספריה בוטנית עשירה) 153 371 372 374
אויטינג יוליוס פרופ' 148
אוירבך ד"ר 371 382
אוירבך מאיר הרב 23 39 56 156
אוירבך פ. 233 295 333 414
אוליפנט 257
אוסובצקי 389
אוסטינוף הברון 82
אוסישקין מנחם מנדל (מראשי הציונות העולמית, ראש ועד הצירים, נשיא הקרן הקימת לישראל, גואל אדמות עמק יזרעאל) 241 242 299
302 315 408 409 415
אופנהיימר פרנץ 12 356
אורבך, מנהל נצח ישראל, פתח תקוה 299
אורלוב 267
אושינסקי תאודור 236
אזרחי־קרישבסקי מרדכי 333 399 414
אחד העם 243 251 256 257 258 260
261 262 267 286 287 288 289 290
291 292 313 314 315 316 317 318
319 320 321 323 324 325 326 328
329 330 334 338 339 340 341 347
348 549 355 356 358 359 360 361
368 369 393 398 401 402 405 408
417 (ראה גם גינצברג אשר)
אטלינגר יעקב הרב 60 61 110
איבנשיץ יהונתן 60
אידלסון (החזן) 270 304 367
איזבולסקי פייר 120
איזנברג (ממיסדי „חובבי ציון", גואל אדמת רחובות וממיסדיה) 410
איזנברג אהרן, אלמנתו 417
איזנברג אמציה 267 417
איזנברג כרמי 281
איזנברג עובד 417
אינסלר גב' 397
איפן תאודור קונסול 122 123 124
125 128 129 144
איש הורביץ ש"י 213 347
אלחלדי מוסה אפנדי 37
אליהו הגאון מוילנא 179
אלינדורף עו"ד 204

אלישר חיים הרב 157 235
אלישר יעקב שאול הרב 1 51 105
114 115 117 118 119 139 155 156
158 166 177 301 412
אמדורסקי בנימין 140
אמדורסקי ירחמיאל (בעל מלון) 223
אמציסלבסקי 109
אלקלעי 350 351
אנגל ד"ר 300 396
אנטיגס 84
אסובצקי א. 141 142
אסמעין הקווס 113 114
אפלמן 84
אפשטין זרח הרב 349
אפשטין יצחק ד"ר 370 395 396 410
411
ארליך אשר 227
ארלנגר מיכאל 342
ארנולד 213
ארנריך הרב 62 63
אשבל פרופ' 363
אשחדה (ערבי, בעל דיר העזים) 37
אשינגר 212
אשכנזי אברהם הרב 23 50 117 118
אשכנזי יצחק 105
אשר ד"ר מלונדון 29 30 31 55 56
86
אשריקי חיים 311 366

באורנפייד הציר 187
בהר"ן זלמן 178
בואמנד 168
בוגרשוב חיים ד"ר 251 395
בודנהיימר מ. 299
בוזנטי 388
בוימגרטן עמנואל 91
בוסה, מיניסטר לעניני ההשכלה 193
בוסקר בן־ציון 53
בוקמן גב', מורה 227
בורלא יהודה (הסופר) 337 338 340
346 361 362 367 394 396 413 414
415 416
בורנשטין אברהם אהרן הכהן מסוריג
אצל קובנה 275
ביאליק גב' 294
ביאליק חיים נחמן (המשורר) 292
293 294 295 325 357 368 369 370
371 401 408 413 415
ביאן יוליוס 130
ביגר 108
בילוב הנסיך 157 159 168 241
בילנסקי מ. (לבנון) 233
בינה 417
בינש ד"ר 74
ביעז 138
בירם ארתור ד"ר (המחנך הדגול ומ־
נהל ביה"ס הריאלי חיפה) 415 417
בכיר חג' 114
בכמן 60
בכר, אופה גרמני 7
בכר גב' (אשת נסים בכר) 108 109
בכר נסים 86 88 89 90 92 97 101
102 103 105 108 116 117 125 139
157 184
בלדוין 304
בלובשטין 268
בלוי 378
בלוך ליפמן מברסלאו 226
בלום אברהם יחזקאל 181 350 351
365 378

בלומנפלד יודל (לומזר) (מחשובי המלמדים בת"ת עץ חיים ודרשן מפורסם. בנו אברהם בלומנפלד ואחד הנכדים שהשתלם בסמינר של העזרה יונתן בלומנפלד. ראה גם לומזר יודל) 22 24 25
בלינקי מ. (ראה גם לבנון, עו"ד ושופט) 281
בלקסטון (כמר) 304
במבוס וילי 191 206 208 209 212
במברגר זליג 62
במברגר נתן 61 62 64
בן אב"י איתמר 368 396 413
בן אב"י גב' 413
בן הלל הכהן מרדכי 106
בן הפתה ראוף 102
בן זאב (ולפנזון) ישראל ד"ר 367 418
בן טובים 350 366
בן־יהודה אליעזר 86 89 93 99 104 105 106 125 126 133 134 135 157 178 197 222 229 286 303 306 307 328 339 360 368 381 399 400 402 405 406
בן־יהודה חמדה 125 154 304 305
בן־יוסף 233 414
בן־ישראל 233 281
בן־נתן 281
בן־ציון שמחה 395
בנבנישתי משה 1 37 134 137 350
בנדיקט, אינספקטור של אליאנס 152
בנטויטש הרברט 199 201 369
בנצינגר עמנואל ד"ר 223 249 279 292 312 404 405 410
בס ש. (המשורר) 415
בק ד"ר 405
בק ישראל המדפיס (בעל הדפוס המפורסם בירושלים העתיקה) 30 41
בק ניסן הרב (העסקן הירושלמי המפורסם. על שמו נקרא ביה"כ „תפארת ירושלים" בירושלים העתיקה) 3 4 30 46 76
בק נסים 13 105
בק פתה 301 382
בקר יוסף 336
ברגל סיגמונד 59 60 138
ברגמן הוגו פרופ' ד"ר 403 404
ברדקי ישעיה (המנהיג הירושלמי המפורסם של עדת האשכנזים הפרושים במחציתה השניה של המאה התשע עשרה, חתן רבי ישראל בעל פאת השלחן משקלוב) 38 44 367 413
ברדקי ישראל 367 (כיום ר' ישראל בר־זכאי, מנהל חברה קדישא של קהלת ירושלים) 367
ברודא גד (ברודה) 281, 414
ברודה קונסול 384
ברודר נחמן גדליה 375
ברוזה שמואל 407
ברויאר הרב 300
ברויאר יעקב ד"ר 407
ברוין 342
ברוכין ד"ר 281 414
ברונר קונסטנטין 61
ברולד ד"ר 63 64 65 91 291 292
ברור אברהם יעקב ד"ר (מורה וגיאוגרף, חוקר וסופר) 279, 328
ברט ל. 318
ברייגסקר משה 51
בריל יחיאל 25 53 240 343 379 386
בריגוב גב' (אשת פרופ' בריגוב) 148

ברינוב פרופ׳ 148
ברלין אוסקר 191 296 297
ברלינר פרופ׳ 248 278
ברמן האחים 381
ברנן ד״ר 174
ברנר (הסופר יוסף חיים) 354 372 373
ברקוב מ. 247
בשארה אפנדי 229
בת האציל לבית למל 77

גאורג המלך 141
„גאורגיה המלמד״ 46
גבריאלוביץ אליעזר דן (ר׳ ליישקי) 25 26
גבריאלוביץ ליב הרוקח 26 50
גבריאלוביץ רבקה 50
„גדול״ מרדכי גד הבעל קורא 33
גדליהו חיים 176
גוטהיל גב׳ 246
גוטהיל ריכרד 225
גוטזליג הרב ד״ר 363
גוטליב 247
גוטמן הרב 194 225 414 415
גוטמן ש. (הסופר בן־ציון) 233
גוטשלק לוי (או: לוי גוטשלק) 55
גולדברגר יועץ הסתרים 193 194 296
גולדמן ר׳ יעקב (סופר והוגה דעות, איש ירושלים שהתישב בסוף המאה התשע עשרה ביפו, היה יד ימינו של ר׳ שמעון רוקח בעס־קנות הישוב היהודי ביפו) 53
גולדשמיד (ראש חברת האליאנס) 100
גולדשמיד יהודה ליב 8
גולדשמידט א. המורה, אבי ההתעמ־לות בירושלים 219 270 304 366 367 407 411
גולדשמידט גב׳ 245 246
גולדשמידט משה יצחק גיסו של אפ־רים כהן 8 9 31 46 47 48 50 54 56 57 129 157 187 191
גולדשמידט שרה לאה אחותו הבכי־רה של אפרים כהן 46 366
גולדשמיט 405
גולדשמיט אליעזר ד״ר (מתרגם התל־מוד לגרמנית) 418
גולדשמיט רגינה 183
גולובסקי 235
גומפרץ אלחנן מהמבורג 405
גומפרץ גב׳ 170
גומפרץ הרמן 170 196
גוץ רפאל 275 276 279 395
גורביץ 263
גורגיה, מתורגמן הקונסול האנגלי 19
גורדון יהודה ליב (המשורר) 104 136 176
גידמן הרב מוינה 58 81 194 195 225 236
גייגר אלפרד 91 109 110 113 150 174 185 204 205 209 235 236 244 253 284
גייגר אלפרד, אשתו 110 253
גינצבורג אשר (אחד העם) 249 261 318
גינצברג מכס ד״ר 192
ג׳מאל פחה הגדול 241 383 384 385 386 387 388 389 390
ג׳מאל פחה הקטן 383
גנז לואי 114 115
גרוס הרב 364
גרוס וילהלם 128

גרוס משה דוד הרב 366
גרוסהרצוג מבדן 164
גרזובסקי יהודה (העסקן והסופר ובעל מלון השפה העברית) 287 299 325 334 338
גרטשים 367
גריבסקי יעקב הרב 364
גריבסקי פינחס (הסופר והחוקר, מפר־סם חוברות „גנזי ירושלים" ועוד) 297 396 397 399 400 402 403
גרין 72
גרינגרט 32
גרינהוט הרב ד"ר (מנהל בית היתו־מים בירושלים) 115 116 123 144 145 152 175
גרץ פרופ' (ההיסטוריון המפורסם) 20 55 79 80 81 82 83

דומצ'בסקי 148
די רוטשילד אולינה (ראה גם רוט־שילד אוילינה די) 115 179 199 342 368
די רוטשילד ברון אדמונד (ראה גם רוטשילד אדמונד ברון) 342 343
די רוטשילד ברונית 342 343
דיזנגוף 413
דיזרעאלי 200
דייטש שמעון 1
דיינהרד אפרים 376
דין רפאל 141 142
דינרד שמואל 104 111
דיסקין הרבנית 147
דיסקין יהושע ליב הרב דבריסק 83 84 86 89 118 130 147 301
דיסקין ירוחם הרב 300 379 382
דיקסון גב' 200
דיקסון קונסול 200 201
דלמן פרופ' ד"ר 216
דנין יחזקאל 181 233 274 299 333 366 397 414
דסוי משה (מנדלסון) 75
דפנא מ. 415
דרבילה ד"ר הרופא 105
דרוזים 142 143
דרויאנוב אלתר 318 319 320 330
דרוקר טוביה (בנו של יואל משה סלומון, ראה גם סלומון טוביה) 298
דרוקר משה (ראה גם סלומון יואל משה) 298

הדוכס הגדול מבדן 163
הוולי מדמשק 159
הויזדורף זליג 5 7 58 193
הויזדורף זלמן 59
הוכשטטר 122
הולצמן 212
הולשטין 167
הוניג אליהו 173 350 381
הורביץ אליעזר ממינסק 9
הורביץ אשר 296
הורביץ יוסף פרופ' 232 405
הורביץ יעקב הרב 405
הורוביץ ד"ר 65 85 86 91 196 204 205 283 284 285
הורוביץ יצחק 134 135
הורוביץ מרדכי הרב ד"ר 64 71 79 84 95 110 163 174 189 235 236 244 250 251 291 296 386 405
הורודצקי ש. א. ד"ר 405 418
החזן מיוהניסבורג 242
הייגמן ד"ר 91 110

הילדסהיימר גב׳ (אשת הילדסהיימר הירש) 110 296
הילדסהיימר הירש ד״ר 59 60 61 63 79 125 146 170 191 192 206 208 209 212 213 246 296 297
הילדסהיימר עזריאל הרב ד״ר 62 80 81 126 191 248 267
הינדס ד״ר 222
הירש ברון 207 300
הירש ברונית 183 207
הירש סלומון 304
הירש ש. א. 174
הירש שמשון רפאל 163
הירשנברג 252
הירשנזון חיים 47 93 94 99 100 104 105 133 144 406
הירשנזון יעקב מרדכי 45 48
הירשפלד 141
הכהן אליקים גצל 150
הכהן מרדכי בן הלל 256 257 289 291 299 313 318 320 334
הכהן שאול בנימין הרב מרדשקביץ (ראה גם הרב מרדשקביץ) 34
הכלר הפסטור 164
הלברשטטר (מנהל ביה״ס של העזרה ביפו) 215 216 217 233 234 324 325 363 366
הלברשטטר אלעזר 217
הלברשטטר יהודה (גם אשתו ובנו הבכור) 217
הלגרטן 91 232
הלגרטן שרל 64 174 185 189 284
הלוי אליעזר 23 27 28 29
הלוי אסף (אלטר לוין, משורר) 399
הלוי יוסף הרב 412
הלוי משה הרב הראשי מקושטא 166 168
המבורגר לאופולד 150
המבורגר מאיר 32
המבורגר נטע־הירש 32
המרשטין 279
הנדיב הידוע (ראה גם רוטשילד אד־מונד) 344
הנטקה 358
הנסיך מהסן 71
הפרינץ מולס = אדוארד המלך 161
הצר הרוסי 157
הקיסר (ראה גם וילהלם השני) 164 165 167 169 170
הקיסרית אשת וילהלם השני 160 161 163 166
הקר יחיאל הקצב 15 16
הרב מאלטונה 95
הרב מחסלביץ 52 54 56
הרב מפולטשן 49
הרב מקיסינגן 62
הרב מקליש 44 45
הרב מרדשקביץ 34 44 45 46 47 48 49 50 51 125
הרבי מסדיגורה 30
הרבנית מבריסק 89
הרבנית מרדשקביץ 45 46 47 49 50
הרברט 292
הרודנר משה 2
הריס הרוורנד 141
הרכבי פרופ׳ (אברהם, החוקר וה־סופר) 22
הרצברג ד״ר 17 64 82 83 84 85 86 90 91 92 93 94 95 97 98 99 100 101 102 103 106 107 109 110 112 116 130 134 135 152 189 190 342

הרצל תיאודור (חוזה מדינת ישראל)
129 163 164 165 166 167 168 169
195 196 197 198 240 245 246 304
340 411 414
הרשברג א"ש 298
ואורסט פ. (מבחירי המורים למדעי
הטבע בביה"ס למל ובבית המדרש
למורים של העזרה) 215 279
ובר דוד 81
ובר ד"ר (מזכיר ראשי בצירות גר־
מניה בקושטא) 282
וודסון גנרל 390 391
וולגמוט ו. 127
וולס (גנרל, ציר אמריקני) 96 97
125 127 128
וולפסון דוד 163 240 241 242 299
וידמן אלתר 247
וייט 93
וייס 72
וילבושביץ 292
וילהלם קיסר הראשון 5
וילהלם קיסר השני 5 71 154 159
160 161 162 163 168 177 193 211
240 339 412
וילהלם קיסר והקיסרית 157 159
וילקומיץ ש. 227 233
וינברג ישראל ד"ר 278 364 366 412
415
וינברג מאודיסה 363
וינברג מרדכי גרשון 53
ויסוצקי 256 264 290 313 317 318
343 359
ויצמן חיים ד"ר פרופ' 212 327 348
368
ויקטוריה המלכה 176 177
ולירו חיים אהרן 8 31 136 137 221
342 378
ולירו חרבה 253
ולירו יעקב 4
ולירו משה השופט 409
ולך משה ד"ר (רופא בית החולים
„שערי צדק") 129 371 409
ולפנזון (בן זאב) ישראל ד"ר 367
ורבורג אוטו פרופ' 116 178 208 252
262 339 390
ורבורג מקס 390
ורבורג פליכס 378 381
ורטהיים 371 372 374 375
ורטהיימר לאו 61
ורטהיימר משה הרב 61
ורנר ד"ר במינכן 245 246
ורנר פרופ' 174
זוברנהיים 393
זוטא חיים אריה 215 216 248 270
305 315 329 337 338 347 356 362
368 395 396 401
זולצבך פרופ' 109 212
זום א. 268
זוננפלד חיים הרב 112 113 129 177
178 198 300 391 409
זוסל חלבן 193
זוסמן אברהם 9
זוסמן אברהם טלזר 55
זוסמן שמואל 55
זיו יוסף 378
זיוים 367
זילברמן מרדכי 204
זילברמן צבי 9
זילברשטין האחים 53
זילברשמידט מ. 347 366 372 373
374 391

זימון בהנובר 246
זימל זיגמונד 100
זינגר 164
זינגר רברנד 199
זכי פחה 385
זכס הנס 134
זלדה המבשלת 52
זליגמן 91
זלמן הקטן 33
זנגביל ישראל (הסופר) 199 200 201 202
זנגביל לואיס (אחי הסופר ישראל זנגביל) 201
זנגביל משה לונדונר (אבי הסופר ישראל זנגביל) 199 201 202
זנה אברהם (המשורר) 347

חברוני פסח ד"ר 247 248 281
חגיז יצחק 202
חוסין (חנוני ערבי) 37
חוסינים 408
חורגין יעקב (הסופר) 371 401 413
חורגינים 367
חזן 342
חזן דוד 160
חזן חיים דוד החכם 76
חזנוביץ יוסף ד"ר 136 298
חיות אהרן 350 365
חיים חלבן 193
חיים עוזר מוילנא 275 276
חכים 247 259
חכים קסב 258 262
חכמישוילי 274
חנוביץ גברת 301
חנקין יהושע 259
חסן (חנוני ערבי) 37
חרבי שבתי 2

טג'ר 55 78
טויבר הרב ד"ר 227 280 364 366
טון ד"ר 386
טורה יהודה 31 237
טורוב ד"ר ניסן 299
טורוסטיאן ארטין 171 172
טימנדורפר 192 290 378
טיץ אוסקר ואשתו 297
טיץ הרמן 149 191 192 297
טישנדורף קונסול 122 159 160 163 194
טכויאר 278 279
טלעת פחה 390
טלר יהודה 266 267
טנטורר 247
טנקרד 168
טס (תיס) אברהים 114
טריידל 263
טשרנוביץ (רב צעיר) 318
טשרנוביצר חיים פייפער 38 39

יאקוב משה יעקב 364
ידלר בן ציון הרב 177 406
יהודה אברהם שלום פרופ' 101
יהודה יצחק יחזקאל 102 103 126 175 180
יונס שנ"ה 125 126
יוסיל הרבי 201
יוסף, שיך (מופתי) 37
יוסף, שמש בית ספר למל 242
יוספ'ס חיים יצחק המלמד 9 33 44
יורש העצר הפרוסי, אביו של וילהלם קיסר 161

יחיאלי יחיאל 414
ילין אליעזר (בנו של ר' דוד ילין) 281
ילין דוד 89 101 102 103 125 138 175 181 182 184 215 217 229 285 286 307 316 321 325 328 329 331 335 346 351 352 354 372 376 382 384 401
ילין יהושע 15 47 48 133
ילין יצחק יעקב 370
ילין שלמה (בנו של ר' דוד ילין) 111 247 296 304
יליניק 58 59 72 194 195
יליצקה קונסול 154
יעבץ (קרובו של זאב יעבץ) 149
יעבץ זאב (הסופר וההסטוריון) 132 135 137
יעבץ ליב הגבאי 11 12 34 47
יעבץ ליב הגבאי, אשתו 12
יעקב מאיר הרב (חכם בשי, ראשון לציון) 105 131 157
יפה בצלאל 289 291
יצחק הקברן 41
יקותיאל בנו של איצ'ה שמש הקברן 40
יש"א ברכה הגאון (ראה אלישר יעקב שאול הרב) 412
ישראל ברתולד 404
יששכר־בר (פינסקר, ממונה כולל פינסק. ראה גם פינסקר יששכר בר), מלמדו של אפרים כהן 2 10 36 79 80

כאלדים 408
כהן, מראשי טריסט 58
כהן אהרן, ספרן הספריה הלאומית על שם גרץ בירושלים (ראה גם כהן גרשון) 136 179 298 396
כהן־אופנהיים ברונית 290
כהן אלברט ד"ר 3 39 77 81
כהן אליהו ד"ר 227
כהן אליקים גצל (סופר סתם) 151
כהן אלפרד בן לואיס 121
כהן אפרים 94 95 105 121 138 140 141 147 150 153 157 177 194 224 229 230 231 242 254 256 270 275 282 295 299 305 306 307 310 327 331 338 345 348 351 360 367 375 389 392 394 395 396 397 398 400 401 402 403 405 406 408 410 411 412 413 415 416
כהן אפרים, אחותו הבכירה 2 57
כהן אפרים, אמו (רוזה) 2 7 8 9 11 12 13 21 22 35 36 47 54 56 57 58 59
כהן אפרים, אשתו (אסתר לבית קמיניץ) 106 139 224 245 250 294 299 390 391 392 397 407 409 412
כהן אפרים, בנו הבכור ד"ר יעקב פרנקלין רייס 74 146 294 315 405 406 407 409
כהן אפרים, בת אחיו (הגב' קופמן) 413
כהן אפרים, בתו הבכירה רוזי 250 294 391 392 409
כהן אפרים, בתו הצעירה נעמי 224 294 303 388
כהן ב. 290
כהן בילה, אחותו הצעירה של אפרים כהן (אשת הסופר והעתונאי

„בעל החבצלת" ישראל דוד פרומ־
קין) 2 57
כהן ברונית 343 393
כהן ג. 236
כהן גוסטב 194 225
כהן גרשון (ראה כהן אהרן הספרן)
281
כהן דוד 281
כהן הינריך מאיר, בנקאי מברלין
170 171 173 192
כהן הרברט 236
כהן הרמן 276
כהן חיים אגרונום (אחי אפרים כהן)
14 56 57 58 65 68 107 120 140
141 143 204 239 299 342 379 395
407 417
כהן יוהן 146
כהן יוסף ד"ר בן ישראל חיים 17 41
כהן יעקובוס 356
כהן ישראל חיים 16 17
כהן לוי (בן דוד כהן) 175 248 270
301
כהן ליב, אבי המחבר 1 2 6 7 10
11 31 33 34 36 46 47 48 50 54
56 61 145 146
כהן ליונל 66 67
כהן מטמן יהודה לייב (מטמון, מיסד
הגמנסיה העברית בתל־אביב) 233
299
כהן מיכל הסופר 55 227
כהן מלויל 236
כהן מנדל 367
כהן ניומן 146 147
כהן נעמי, בתו הצעירה של המחבר
224 294 303 388
כהן, נעמי, בעלה 303
כהן סלו 183 194
כהן צדוק 184 192 195
כהן רוזי, בתו הבכירה של המחבר
250 294 391 392 409
כהנא משה נחמיה (הרב מחסלביץ,
רבו של המחבר) 54
כהנהיימר הרברט 294
כהנוב פייבל 233 287 333 392 393
398 414
כספי מאיר 414
כספי מרדכי 410 411 415 416 417
כץ 133
כץ מיכל ליב 176
כרמי־וינברג עמיהוד ד"ר 415
כרמיה 130

לבונטין 259 271
לבנון י. 395
לבנון מרדכי (עו"ד ושופט)
394 396 410 411
להרין עקיבא 8 19
לובמן יעקב 233 281 417
לוונברג גוסטב, בנקאי 191
לוי 271 273 280 373 384
לוי א. ל. 295
לוי אברהם ד"ר 71
לוי אלברט ד"ר 71
לוי אריה ליב 351 372
לוי אשר, בן לויתו של פרופ' גרץ 83
לוי בכור 267 417
לוי גוטשלק 20 79 80 81 83 84
לוי י. 274
לוי יוסף הרב 364 410
לוי יצחק 350 351
לוי ל. 181

לוי לאו מפולציו, נכדו של אשר לוי 83
לוי ליב 350
לוין אלטר (אסף הלוי) 396 400
לוין־אפשטין 375 376
לוין משה 350
לוין, משפחת 6
לוין נרסים 185
לוין שמריהו 145 208 243 261 285 289 291 302 313 314 315 316 317 318 319 322 326 328 329 331 334 339 340 355 358 408
לוינברג 367
לומזר יודל (ראה גם בלומנפלד יודל) 12 29
לונדון ד"ר 4 55 79
לונדונר משה (זנגביל) 199 201 202
לונץ אברהם משה (הסופר, העתונאי והעסקן שנתעור קודם שמלאו לו 40 שנה) 47 53 57 78 85 87 93 94 133 134 135 171 227 400
לופו 378
לוקס א. 357 376
לורד סווייתלינג (שמואל מונטגו) 68
לורד רדינג 221
לוריא יוסף ד"ר (המנהל הראשון של מחלקת החנוך של הועד הלאומי ליהודי ארץ ישראל) 315 328 335
לזר בנדיקט 174
לזר ברנהרד 174
ליאון בן־ציון 33 46
ליב איזידור 86 88 100 108
ליב בר' אלימלך הרשלר הדיין 52 53
ליב הרב ד"ר באלטונה 1 60 61 63 146
ליב הרב ד"ר באלטונה, אשתו 60
ליב חפץ הדיין 99
ליבוביץ אביגדור 233 281
ליבן יועץ הממלכה 195
ליהמן מאיר הרב ד"ר ממיינץ 62 224
ליזר וולוזינר 10
ליליין (הצייר) 252
ליפקין חיים 350 351
ליפשיץ אליעזר מאיר (המורה וה־סופר) 274 278 286 396 410
ליפשיץ עוזר דב (הבלוי) 94 133
לישינסקי 204 205
למל שמעון האציל (על שמו נקרא ביה"ס למל) 91 95
לנדוי א. 290
לנדוי אויגן גנרל־קונסול 210 211 404
לנדוי הרמן „היהודי הפולני" 67 68 120 121 199 219 220 226
לנדוי חנה גב' 409
לנדוי מקליש הבנקיר (אחיו של לנדוי הרמן) 220
לפין אליעזר 47
לפין פישל 45 46 47 49 51
לצרוס פרופ' 60
לש הלל 80

מאי ארנסט מהמבורג 226
מאיר יעקב הרב 117 177 301 412 413
מאירוביץ 417
מאירזון 360
מאירס אשר 201
מ'אירסון, מנהל יק"א 239

מגיד אליהו הרב 1
מגנוס הליידי 72
מגנוס סיר פיליפ 73
מגנס ד"ר 357 369 376 377
מהרשק ד"ר (הסופר ומנהל תחכמוני בירושלים ובתל־אביב) 277 364 415
מוהליבר יושקה 39
מוהליבר שמואל הרב 91
מוחמד עלי הפחה 59
מונטגו אדוין 221
מונטגו (מרדכי) שמואל (לורד סווייתלינג) 29 30 31 55 56 64 66 67 68 69 86 116 221 378
מונטפיורי יהודית 121
מונטפיורי משה 22 23 24 27 29 31 56 78 130 134 176 177 199 237
מונטפיורי קלוד 72 199
מונק מאיר הרב ד"ר 213 278
מוסינזון בן ציון ד"ר (מיסד הגמנסיה הרצליה בתל־אביב ומנהל מחלקת החנוך של הועד הלאומי) 251 395
מוקטה פרידריך 64 70 71 136 162
מורגנטאו הנרי (ציר ארצות הברית בתורכיה) 245 371 372 379 384
מושיוף שלמה 136
מושלס 194
מזיא א. ד"ר (רופא מפורסם בירושלים, חכם וחוקר בתורת הרפואה ובעל ספריה גדולה עם הרבה כתבי־יד עתיקים בעיקר ברפואה) 219 280
מזרחי (משפחה עשירה בירושלים) 253
מזרחי דוד 364
מזרחי חנינא 279 366 415
מזרחי נהוראי 112 224 226 281
מזרחי נסים 116 117
מזרחי שלמה 16
מטמן 251
מיוחס יוסף בר"ן (מורה, סופר, מנהל ביה"ס לבנים בירושלים, עסקן ומחברי הועד הלאומי, גיסו של ר' דוד ילין) 78 89 93 101 102 103 138 175 216 328
מיוחס מרדכי 94
מיטווך אויגן פרופ' 252 276 312 326 404
מייסנר פחה 265
מיכלין חיים מיכל הרב (עסקן, סופר וחוקר בגיאוגרפיה של ארץ־ישראל) 277 350 351 364 366 402 406 410
מיכלין יעקב ד"ר (בנו של ר' חיים מיכל מיכלין, רוקח מפורסם בתל־אביב, עסקן צבורי, ממיסדי „מגן דוד" בארץ ישראל וממיסדי התאחדות בני הישוב בארץ ישראל) 415
מילר 267
מינכהוזן, קונסול גרמני 56
מירבך הגרף 159 160 161 162 166
מלכא משה חכם 19 190
מלצין 267
מן יעקב 187 257 263
מנדל, מהנדס 262
מנדלי מוכר ספרים (הסופר) 356
מנדלסון 191
מני יוסף (שמש שנים רבות בהוראה הערבית בגמנסיה העברית בירושלים) 272

מני סלימאן חכם־בשי (הרב ליהודי חברון) 301
מק יולין 393
מקלף 133
מרגלית 281
מרגלית חיים עו"ד ד"ר 410
מרגלית ראובן 18 19
מרוניטים 143
מרכוס אריה 5 6
מרכוס ד"ר 390
מרכס 169 249 372 373
מרמורק אלכסנדר 356
מרק 303
מרקון פרופ' 418
מרקוס ד"ר 387
מרשל 168

נבון משה 139 157
נדלר סימון 224
נובומיסקי ברטה 407
נוורדוקר יעקב 21 22
נוימן 266 267
נורדוי מכס 355 356
נטע המגיד 201
נטר פרופ' 106
נטר קרל 81 82
ניומן כהן 145
נכדו של ר' עקיבא איגר 60
נלדקה פרופ' 277 278
נששיבי רגב 408
נששיבי רשיד חג' 136 140 232 408
נששיבים 408
נתן פאול ד"ר 145 192 196 208 209 210 233 239 243 244 245 249 250 251 252 254 256 257 258 259 260 263 264 265 266 267 275 277 284 289 290 291 292 296 302 303 307 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 336 339 340 341 343 345 346 347 348 351 353 357 358 359 360 376 378 390 393 398 406 408 417
נתנזון זלמן (מנהל אפ"ק בחיפה) 296 410 417

סבלר יצחק 16
סגל יצחק מאיר 112
סגל מ. א. 334
סוין הדין י. 388
סולדט יענקלי 26 28
סולומון (ראה גם דרוקר טוביה) 351
סונה אברהם יצחק ד"ר 312
סוסגיצקי ד"ר 129
סוסקין ז. ד"ר 252
סופרמן רפאל 311
סוקולוב נחום 213 241 299 327 339 354 368 408
סוקניק אליעזר ליפא ד"ר (פרופ' סוקניק, אביהם של פרופ' יגאל ידין ויוסף ידין) 281 394 410
סוקניק חסיה פיינסוד (אשת פרופ' אליעזר ליפא סוקניק) 281 410 411
סוקרג'י, חנוני 2
סטורס (מושל ירושלים בראשית שלטון המנדט הבריטי) 390 391 392
סטרוזה חיים 129
סימון ג'מס ד"ר 193 211 239 240 252 259 260 261 276 277 280 283 285 290 296 311 312 340 341 343 347 351 376 378 379 381 382 390

סימונסן פרופ׳ 132 174 223 224
296
סירקין יהושע 135 136
סלוונדי אדולף הרב ד״ר 63 64 81
126 133 181 202 203 204 245 284
296
סלומון, משפחת 6
סלומון אריה 412 414
סלומון ג׳מס ח. 116
סלומון חיים (בנו של ר׳ יואל משה
סלומון) 365
סלומון טוביה (בנו של יואל משה
סלומון, ראה גם דרוקר טוביה) 350
351
סלומון יואל משה (העסקן, הסופר
והעתונאי מבוני ירושלים במחציתה
השניה של המאה התשע עשרה,
ראה גם דרוקר משה) 11 31 53
137 154 157 160 176 179 273 297
298 350 397
סלומיאק 120
סלנט בינוש (בן הרב שמואל סלנט)
27 157 177
סלנט שמואל (רבם של האשכנזים
בירושלים בסוף המאה התשע עש־
רה) 22 23 24 25 27 41 52 53
56 81 84 86 89 114 118 130 139
141 142 147 148 155 156 157 158
165 170 176 177 178 179 180 187
273 298 300 305 379 403 412
סלפין, צירת 270
סלפנד ד״ר 182
סמואל דניס אדוין 116 221
סמילנסקי משה (סופר) 267 302 317
325 340 341 362 410 415
סנדל בנימין 187
סנדל תאודור הוירטנבורגי 186 187
ספיר, משפחת 6
ספיר אליהו 25 181 233 234 259
260 261 262 271 272 287 414
ספיר זאב 23 24 25 26 27 29
ספיר יעקב (בעל „אבן ספיר״) 1 2
24 53 57
ספיר יצחק 365

עבאדי י. א. 394 396 410 415 416
עבדול חמיד השולטן 166 241
עברי מ. 335
עהרמאן ס. פרופ׳ 338
עהרנפרייז ד״ר 138
עובדיה 364
עוזיאל בן ציון הרב (ראשון לציון)
217 234 274 300 333 410 414
עמדן יעקב 60
עמיאל 136
ענזרוט 247
ענתבי אלברט (מנהל ראשי של
חכי״ח (האליאנס), עסקן, לוחם
אמיץ של בני הישוב בפני השל־
טונות התורכיים עד סוף מלחמת
העולם הראשונה) 184 186 301
302 372 383 384

פבזנר ש. 257 258 260 262 289 291
302 320 321 324 334 348
פדר ארנסט 341
פוגצ׳ר, קונסול אוסטרי 175
פוזן יעקב הדיין 110
פוטשטר מאיר 172
פולק 257
פון אלטן, קונסול גרמני 7

פון ביברשטין מרשל 159 168 169 241

פון גוטמן דוד ריטטר 194

פון ויזל וולפגנג זאב ד"ר (עסקן ציוני, עתונאי ומנהל סנטוריום „גדרה") 369

פון ונגהים, קונסול גרמני 282

פון טישנדורף, קונסול גרמני 158

פון למל אליזה הרץ (בת שמעון למל האציל) 124

פון מינכהויזן, קונסול גרמני 47 49 57 59 60 83

פון נתן אוסקר קסל 210

פון פלקנהיין 384

פון צפרוביץ, קונסול 235

פון קויטקובסקי, קונסול אוסטרי 112

פון קרס 388

פושינסקי 274 281 301 366

פיולר אלטר 38 39

פייטלוביץ 312

פיילכנפלד הרב מפוזן 81

פיינברג 276

פיינשטיין דוד 9 349

פיכמן יעקב 414

פיליפסון לודויג 222

פיליפסון מרטין פרופ' 174 239 240 290 316 317 358 379

פינס גב' 244 245

פינס יחיאל מיכל (העסקן והסופר, בנותיו היו נשואות לר' דוד ילין ולר' יוסף בר"ן מיוחס) 31 84 86 89 131 132 135 137 139 175 181 187 188 204 213 215 217 221 243 245 267 268 274 279 280 297 298 300 348 397 398

פינסקר יששכר בר (ראה גם יששכר בר מלמד) 2 10 36 79 80

פינקלשטין 313 417

פינקלשטין אלפונס ד"ר 312 313 417

פינקלשטין לאוניה 380

פישל הנגיד לפין 51

פלדן, סופר צרפתי 148

פלוטקה יוליוס עו"ד 184 185 189

פלוציני, קונסול אוסטרי 282

פלקנהיין 385

פניז'ל אליהו (ראשון לציון) 253

פניז'ל יוסף 280 366 382

פניז'ל רפאל מאיר חכם בשי 105 118 161 280 378

פסקל הארמני 31 46

פסקל יעקב 4

פפו הרב מבגדד 364

פצ'ימנו, קונסול 76

פרג יצחק 29

פרגר ד"ר 63 64

פרדס אליהו הרב (רבה הראשי של ירושלים) 344 363

פרודובסקים 367

פרוטיגר 32

פרומקין גד 407 408 409

פרומקין גד, אשתו 409

פרומקין ישראל דב (עורך העתון „החבצלת") 20 21 23 30 48 49 54 55 56 71 97 125 134 147 303 396

פרומקין סנדר (אבי ר"ד פרומקין) 21

פרונטי 88

פרחי 389

פרידלנדר גב' 73

פרידלנדר מיכאל ד"ר 72 73 74 96

פרידמן 72
פרידמן דוד הרב בקרלין 84
פרידמן ס. א. 247
פרידריך השלישי, קיסר (פרידריך וילהלם, יורש עצר פרוסיה) 5 6
פריינטי 185
פרינץ ליפמן ואשתו 224
פרירה, משפחת 162
פרלס ד"ר 81
פרלמן אלימלך 157
פרנסדורף פרופ' 63
פרנץ יוסף קיסר 3 4 5 46 58 124 129 161 183 235
פרנץ פרופ' 312
פרנק אמיל 143 343
פרנק הנרי 240
פרנק ע. 126
פרנקל אברהם אליעזר 123 124
פרנקל הרב ד"ר ממינכן 279
פרנקל זכריה 81
פרנקל לודוויג אוגוסט (מיסד ביה"ס למל בירושלים העתיקה) 4 75 76 77 78 79 91 125 178 193 195 235 308 335 336 367 392
פרנקלין 73 90 108
פרנקלין אלימלך 117
פרנקלין אליס 64 65 67 68 69 70 221
פרנקלין ארתור 345
פרנקלין בנימין 65 66 67 68 263
פרנקלין הנרי 63 64 65 68 69 71 74 90 221
פרנקלין הנרי, אשתו 64
פרנקלין הנרי, בת אחיו 64
פרנקלין יעקב 64 68 70 74 111 294
פרס חיים (אביו של ישעיה פרס, היה עורך העתון „שערי ציון" שנוסד בניסן תרל"ו, אפריל 1876) 126
פרס חיים (בנו של ישעיה פרס) 134 418
פרס ישעיה 103 126 128 139 175 181 215 222 229 285 296 321 346 365 366 378 386 394 396 400 401 406 410
פרס שרה (אם ישעיה פרס) 126
פרץ חכם 78

צאלח, ערבי מוכר חול 37
צדוק 1
צובולצי, עורך עתון יהודי בבודפשט 224
צובנר יששכר בר 20 55
צורף ברוך 26 27 28
ציטלין 317
צימירינסקי יחיאל צבי 133 378 396
ציסקיני 144 145
צ'לינוב יחיאל ד"ר 261 262 317 319 322 323 339 347
צפרוביץ, אם הקונסול האוסטרי 235
צפרוביץ, קונסול אוסטרי 305
צר רוסי 211
צ'רצ'יל רנדולף ואשתו 66

ק. (ראה קייזרמן נתן) 292
קאהן ברנהרד ד"ר 354
קבוגה הגרף הזקן, קונסול 78
קהתי משה 367
קואנקא בן ציון הרב 364
קובלסקי 367
קובנר חיים, המשולח 190
קוהלמן 390

קויטקובסקי, קונסול 113 114 122
קוינקס בן ציון הרב (ראה גם קואנקא הרב בן ציון) 274
קויפמן דוד 152
קויפמן ל. 413
קויפמן עליזה (בתו של חיים כהן אחי אפרים כהן) ובעלה אליעזר 294
קויפמן פרופ׳ (בודפשט) 93
קומונדו, גרף 24
קוק, חברת נסיעות 139 142 143 162 223
קוק הרב (רבי אברהם יצחק הכהן — הראי״ה — הרב הראשי לארץ ישראל בתקופת המנדט) 251 300
קוק תומס ובנו 151
קורניאל עזמות (עסקן ועתונאי) 302 362 411
קזיס 88
קטינסקי נחמה 270
קטינסקי תרצה 270
קייזרלינג ד״ר 71
קייזרמן ד״ר (רופא בצפת) 247
קייזרמן נתן 295 302
קיפניס ישראל 267 279 366 414
קיפניס חנה 415
קירשנשטיינר ממינכן 265
קלוזנר יוסף פרופ׳ 302 313
קלוזנר מוריץ 191 192 207
קלוריסקי (מנהל מושבות פיק״א בגליל, מנהל הלשכה הערבית בהנהלה הציונית ומיסד „ברית שלום״ ו„הליגה להתקרבות ושתוף יהודי־ערבי״) 317 328 386
קליינער זלמן 9
קליינפול ד״ר 60 61
קלימנסו 339
קלמט 167
קלמי חיים 105
קלרמן אפרים ד״ר 63
קלרק, חברת נסיעות 223
קמחי דוב (סופר) 233 296
קמינין אליעזר ליפמן 139 145 147 148 149 162 185 201 202 221 234 276 287 354 371
קסל 206 211
קססל ארנסט 253
קפלן שמעון 414
קפלנסקי 417
קרויס שמואל פרופ׳ 225 236
קרונפרינץ רודולף 161
קריגר יוסף אפנדי 46 71 96 97
קרישבסקי גרשון יצחק ד״ר 136
קרישבסקי מרדכי אזרחי (ראה גם אזרחי קרישבסקי, מורה, מנהל ביה״ס לבנות ביפו, סופר וממיסדי הסתדרות המורים בארץ ישראל) 216 231 233 247
קרלבך אפרים 242
קרלבך יוסף 103 179 213 225 226 242 243 248 300
קרפלס 191

ר׳ בנימין יהושע התלמי (רדלר־פלדמן) (מגדולי הסופרים, הוגה דעות מפורסם, עסקן ממיסדי תל־אביב וממיסדי „ברית שלום״ ו„אחוד״ עם ד״ר מגנס וקלוריסקי ועורך עתונים יומיים, שבועונים וירחונים ומתרגם ספרים לעברית) 251 254
ר׳ לייזקס יענקל 298

ראוף פחה 89 96 97 98 99
ראוף פחה, בנו 102
רב צעיר (הרב חיים טשרנוביץ) 274
רבאו ד"ר מברלין 366 383
רבין ישראל 274 278 279
רבינוביץ אלכסנדר זיסקינד (אז"ר: מורה, סופר ומתרגם ספרים לעב־ רית) 217 226 233 295 297 311 325 333 369 397 398 407 410 414 415
רבינוביץ יעקב (סופר) 366
רבלין משה 24
רבניצקי יהושע חנא (סופר ועסקן, מיסד הוצאת הספרים „דביר" ומ־ מיסדי אגודת „עונג שבת" בת"א) 292 293
רהמר ממגדבורג 81
רובין זלמן 349 378
רוזין, בנו של גאורג רוזין 390
רוזין, אשתו של גאורג רוזין 194
רוזין גאורג 193
רוזן 211
רוזן הקונסול 47
רוזן פרידריך 193 194 210
רוזנטל הרב 194
רוט, גב' מברסלוי 73
רוטנברג זיגפריד ד"ר 248 278 417
רוטשילד אדמונד ברון 4 39 87 91 97 107 108 115 125 126 129 135 140 143 162 167 168 199 239 240 247 253 343 344 378 407
רוטשילד אדמונד ברון וברונית 92 96 140 141
רוטשילד אולינה די 106 409
רוטשילד האחים בפריז 77
רוטשילד וילי 190
רוטשילד לורד 121
רוטשילד לידי 246
רוטשילד נתנאל 68
רוטשילד שמעון וולף 91
רופין ארתור ד"ר (מגדולי העסקנים בהתישבות היהודית החקלאית בא־ רץ ישראל) 299 371 372 373 374 375 376 384 409 410
רופין שולמית 299
רוקח אליעזר 180 215 279 295 363 366 378
רזקח אלעזר 305
רוקח שמעון (מגדולי העסקנים הצבו־ ריים בסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים, מיסד שכו־ נת „נוה צדק" ביפו, ביה"ח „שערי ציון" ביפו, עסקן בעניני ההתיש־ בות עם הברון רוטשילד וחובבי ציון) 138 302
רושן ביי 388
ריבלין זלמן חיים 11 22 23 28 29
ריבלין יוסף (ר' יושעה: מגדולי העסקנים ווהבונים את רוב השכו־ נות מחוץ לעיר העתיקה בירושלים וממיסדי פתח תקוה) 31 117 139 298 379 401 402
ריבלין יוסף יואל פרופ' 281 360 394 395 396 410 415 416
ריבלין יצחק צבי 349
ריבלין ראובן 379
ריטר פון ציסקיני, הקונסול 144 145
רייס, משפחת אבי המחבר 6
רייס דוד ד"ר 366
ריכטר גב' 198 199
ריכרט גב' 414 415
ריכרט ד"ר 281 414 415

ריסקה יעקב, עגלון גרמני 222
רפאל מנדל (או מנדל רפאל) 61
רשיד חג' 137

שבת יוסף (השמש התימני במשך שנים רבות בביה"ס למל) 413
שבת שמואל 111
שוורץ ד"ר 115
שוורץ יהושע 76
שוורץ יוסף (בעל „תבואות הארץ") 1 25 192 195 217 297
שוורץ מנואל (או שורץ עמנואל) 192 296 297
שוחט שלום 14
שולמן ד"ר 233 281
שומכר, מהנדס גרמני 262 263
שוקרי ביי 282 283 315
שורץ האחים מנירנברג 205
שטיין ב. 110 112 115
שטיין ד"ר 247
שטיין לודויג פרופ' 145 146
שטיינטל 60
שטינהרדט דב 40
שטראוס פרופ' 390
שטרויס, קונסול אוסטרי 79 97 98 112 302
שטרויס אוסקר 96 152 153
שטרויס אוסקר, אשתו 152
שטרויס איזידור 152
שטרויס נתן 345
שטרויס קונסול, אשתו 98
שטרן 115 144 225
שטרן אלפרד ד"ר 338
שטרן לודויג 62
שטרן שמעון 93
שייד אליהו 108 125 135
שיינקין מנחם (ממעצבי הציונות המעשית. אחד מעשרת מיסדי תל־אביב, נהל תעמולה בלהיטות להש־קעות ועליה לא"י, היה ממארגני הגדוד העברי) 251 263 326
שיך יוסף אצדיק 103 115
שיף גב' 245 303
שיף יעקב 91 110 245 253 254 263 264 277 278 290 291 303 304 318 319 343 355 357 359 371 377 392 393 398
שיפמן פינחס 361
שיק אדריכל 152 153
שכטר 72 73 151 152 199 200
שכטר גב' 73
שלוש יעקב 272 299 413 414
שלזינגר 276 300
שלזינגר עקיבא יוסף 80
שלזינגר פרופ' 312
שלנק גמליאל 56 57
שלנק יוחנן צבי 1 5
שמידט, קונסול גרמני 176 227 228 230 235 245 330 332 339 344 345 373 381
שמידט ארתור ממינכן 280
שמעון מוכר ספרים 53
שמרונים 140
שמריל השמש 22 41 42
שמש המנהל 81 82
שמש יצחק, קברן 16 40
שמש שמואל 220
שן (מזכיר לעניני חוץ בברלין) 381
שנידר 367 383
שניטצר הרשיל מרדכי 40
שניטצרס צבי, קברן 41

שפיטלר, בנקאי 31
שפירא יעקב (מנהל היקב בראשון לציון) 129 406 411 417
שפירא ישראל ד"ר 277 278 410
שפר ד"ר 209 212 216 280
שפר פרופ' 232 296
שץ בוריס 252 (מיסד ביה"ס לאמנות בצלאל בירושלים) 252
שקו בכור 157
שרהזון יעקב 23 24 25 26 27 28 29
שרהזון כתריאל 1 177
שריבר דוד בוימגרטן 9 10 11
שריזלי יום טוב הרב 104
שרשבסקי ד"ר 133

תאומים אליהו דוד הרב 300
תאופיק פחה 168
תהלים זאגער שלום 17 18

תקונים

עמוד	שורה	כתוב	צ״ל
9	11—	Kunst	Kunst)
11	9	מהודרת	מהודרת,
11	10	למורי	למודי
12	7—	משתובבים	משתובבים,
14	8—	וכדי	כדי
26	10—	ברוך	„ברוך
30	13	זכרוני	זכורני
35	7	המקום	מקום
36	3	״נכבדמ„	„נכבדה״
39	6	זקוקתם	זקיקותם
40	12—	פניו	פניה
40	13—	הזה,	הזה
42	9	בא״י.	בא״י
43	2	סגינהור	סגי נהור
45	11	המוסדות.	המוסדות״.
45	9—	דים.	דים,
46	7—	הוא	הוא,
46	8—	גודלשמידט	גולדשמידט
47	7—	בסביב	מסביב
48	11	„דיירים״	„דיירים,
50	6—	״הלימן״	ה״לימן״
50	8—	והקל	וקהל
51	8	״ההוצאות״	ה״הוצאות״
51	בין 16—17		בישיבת עץ חיים
52	5	פוסקים,	פוסקים.
52	11	ר,	ר׳
52	6—	חסדה לבריתה	חסדא לבנתיה
53	15	בעיר.	בעירו

עמוד	שורה	כתוב	צ"ל
54	12—	לעברית,	לעברית.
55	15	צרפתית.	צרפתית,
61	4—	ווירצבורג	בווירצבורג
64	6	הורביץ	הורוביץ
65	15	בפוליטק	בפוליטיקה,
66	12	דברים	דָּבְרִים
66	17	לדבר	לדבר
66	1—	בווייטשפיל	בווייטשפל
67	7	בווייטשפיל	בווייטשפל
67	10	שפיל	שפל
69	5	וויטשפיל	וויטשפל
69	15—	בלמודינו בהסתגלותנו	בלמודינו ובעיקר בהסתגלותנו
72	8	במטמטיקה	במתמטיקה
73	14	גו'ס	ג'וס
73	18	גו'ס	ג'וס
74	2	גו'ס	ג'וס
75	14—	צורך לנו	לנו צורך
76	1—	בשהשפעתן	בהשפעתן
77	3	וראש חפוי	וראש לו חפוי
79	13	הפרופ,	הפרופ'
80	7	בהריצו	שהריצו
80	10	המתחלקת	המתלקחת
85	9	השטה של	השיטה, של
85	9	האשפניולית,	האשפניולית
85	11	אשפניולית	האשפניולית
85	11	חניכים	החניכים
85	12	יכולה היתה	היתה יכולה
85	14	לעזרתנו,	לעזרתנו.
85	17	ההגון	הגון

עמוד	שורה	כתוב	צ"ל
86	14	העיזו	העזו
86	16	י.מ.	י. מ. פינס.
86	23	הספרדים.	הספרדים,
86	1—	העיזו	העזו
87	13	במזרח־צרפתי	במזרח — צרפתי
87	14	בפריז.	בפריז
87	20	מבני הארץ	מבני־הארץ
87	1—	הדגש	הרגש
88	1—	זו.	זו,
89	7	בלילה	בלילה,
89	8	זו וגם	זו — וגם
89	14	הראשונים:	הראשונים.
89	8—	היה	היה.
90	9	כאחד.	כאחד,
92	15	ביום... ורעייתו	ביום הרביעי לבואי קבעתי לי את דירתי בבית־היתומים ונגשתי
93	9—	יהודה,	יהודה
95	14	רבות	רבות.
95	5—	התקדמות	ההתקדמות
97	15	לירושלים.	לירושלים,
98	2	בתהפתחות	בהתפתחות
101	9—	שיעור	שיעורי
102	17	ידידותי.	ידידותי,
102	23	לטינותיהם	לטענותיהם
102	23	של	על
105	14	בן־יהודה,	בן־יהודה
108	4—	לייב	ליב
111	15	„עורכי־דין".	„עורכי־דין",
111	15	פתחון־פה.	פתחון־פה
111	6—	דאוה	דאבה

עמוד	שורה	כתוב	צ"ל
112	4—	כלל	כולל
114	11	טס	תיס
114	6—	מקיל	מקל
114	4—	מקיל	מקל
116	11—	פעם	פעם עשר
116	3—	הנאסרים	הנאסרים נאסרים
118	5	שנדחתי	שנדחיתי
119	9	„גם	גם
119	10	„את	את
119	11	„מלומדים	מלומדים
119	14	וי"א	וכי"א
120	2	המעניינים	המעוניינים
120	3	ההתענין	התענין
121	4	איתנה.	איתנה
121	12	בלונדון.	בלונדון,
121	8—	תיו.	תיו,
122	5	מרץ.	מרץ,
122	11—	הקונסול.	הקונסול,
125	5	התואר,	התואר
126	2—	בהצעתי	על פי הצעתי
129	8	מניה	מניה.
129	15	במניסטריון	במיניסטריון
130	6	בסינסיטי	בסינסינטי
130	15	שאמרתי	אמרתי
130	9—	כחתיו	כחותיו
135	12—	יקרה	יקרא
139	16	אפטריארכלי	פטריארכלי
149	9—	מדרזרן	מדרזדן
158	11	ואפילו... סרב	וקונסול גרמני אחד סרב אפילו
160	10	ההומפרשל	ההופמרשל

עמוד	שורה	כתוב	צ"ל
164	2	אניטשמיות	אנטישמיות
165	5	הקשה	קשה
166	16	פעם את השולטן	פעם השולטן
167	9	הוא עוד ועוד	הוא ועוד
170	11	ואילו גומפרץ	ואילו על גומפרץ
171	6	שבנהלת	שבהנהלת
172	17	לפתגם	הפתגם
175	9	פינס.	פינס,
176	13	ובזקינינו	ובזקנינו
182	5—	בשנה".	בשנה",
184	10	יותר ?	יותר ?"
184	10	בית	„בית
185	2—	פרינטי	פריינטי
185	11—	לבוא	לבוא.
187	10	הראשיעלבנין	הראשי על בנין
187	10	בננין	בנין
187	11	ר'	ר' יעקב
188	13	הבאר ישקו	הבאר ההוא ישקו
188	19	בג'ואיש	ב„ג'ואיש
188	6—	„הבנין	„הבנין,
190	5	עיניני	ענינו
193	16	יו.	יוד.
193	8—	המקדש,	המקדש.
194	2—	יילינק	יליגק
194	2—	גידימן	גידמן
195	1	לגידימן	לגידמן
195	2	ליילינק	לילינק
195	3	גידימן	גידמן
195	7—	פעם שלא	פעם על שלא

עמוד	שורה	כתוב	צ"ל
196	4—	שלך,	שלך, עם הד"ר נתן שלך,
196	5—	לבט	לבם
197	1	קשינוב	קישינוב
198	2	צשנת	בשנת
199	6	באברהמס	מאברהמס
200	8	בכח	בכח דבורו ובכח
201	17	כלשהיא	כל־שהיא
210	11	העתה	היתה
210	12	והסביר... העיר	נתן אמנם ידעתי כסופר־מדינאי ועסקן מפורסם, אך לא קויתי למצוא
210	8—	במניסטריון	במיניסטריון
211	3	הסמנריון	הסמינריון
211	10	שידעו גם	שידעו זאת גם
211	14	להבחר זכה להבחר	להבחר
212	11—	הסמנריון	הסמינריון
212	12—	הסמנריסטים	הסמינריסטים
212	14—	לסמנריון	לסמינריון
213	3	הפנגים	הפניגים
218	8	והמגוולת	המגוולת
219	12	שתנו	שנתנו
220	1	הרחבה	ההרחבה
221	4	בלונדון	מלונדון
222	6	פליפסון	פיליפסון
223	1—	ניטרלית.	ניטרלית,
223	6—	שראל	ישראל
225	10—	משנתה.	משנתה".
127	1	ילדים	הילדים
230	3	והקוסולים	והקונסולים
232	2	יתרה, כי	יתרה, חס־וחלילה, לציונות אמר הלה את דבריו, כי

עמוד	שורה	כתוב	צ"ל
232	18—	זה	כזה
234	3	של	על
243	11	מכון	מכון,
245	2	אני.	אני,
247	2	שמו	שמו של
248	5—	הסימינר	הסמינר
252	8	שעיד	שעוד
252	1—	הירשברג	הירשנברג
253	9	היא	היא ?
254	6	חשוב	חשוב ;
255	5—	המזרח.	המזרח,
260	4	טוב	טוב"
262	2—	הפועל,	הפועל.
262	3—	והמבקר,	והמבקר
266	6—	ושולדן	ושולחן
281	2—	השכלה	ההשכלה
282	4—	בית	בתי
286	2	קשובות.	קשובות,
291	10—	„העזרה	„העזרה",
292	13	הוראתי	הוראותי
293	10—	חבר קימת	כבר קימת
295	6—	גבוה	גבוהה
303	5	בירושלים	בירושלים,
311	1	לראותנו	לראותנו כלנו נאספים בבית הזה מקום ראשית עבודתך, כן נזכה לראותך
317	6	פעליפסון	פיליפסון
317	1—	אחרים	אחרים"
317	4—	מינה,	מינה,
318	7	לה„הילפספסאיין"	לה„הילפספראיין"

עמוד	שורה	כתוב	צ״ל
320	4	הזה	הזה הוא
321	11—	הזה	לזה
326	13	ומנהיגיו	ומנהיגיו.
327	8—	שלוחים	שלוחים
327	14—	נתן	נתן לבטל
330	3	והנה	והנה הוא
330	7	הקנסול	הקונסול
330	14	בינתים,	בינתים
345	5	העותמניות	העותומניות
346	9	ל„רוסי״.	ל„רוסי״,
347	4—	עליו	עליו ?
348	3	מאמרמר	מתמרמר
350	7—	אנחנו	ואנחנו
351	1	בפתוים	בפתויים
351	11—	בלום.	בלום,
353	2—	נתרבה	נתרבתה
354	3	טובה.	טובה״.
354	12	ידידים	ידידים.
354	13	תרבות,	תרבות.
357	10	עברי :	עברי״.
359	1—	ההסהדרות	ההסתדרות
367	7—	לאור	לאחר
368	16	תרצ״א,	תרצ״א),
369	4	לא	„לא
369	4	יודישה רינשאו	יודישע רונדשאו
376	8	הצעיר.	הצעיר,
376	10	הועד,	הועד.
376	1—	דייהארד	דיינהארד
378	8—	ורוקח)	ורוקח),
383	7	לבאר־שבע,	לבאר־שבע.

עמוד	שורה	כתוב	צ"ל
383	13	הראוין	הראיון
384	13	פלקנהין	פלקנהיין
384	16	בירושלים	מירושלים
387	10	להכ"פ	לכה"פ
389	2—	נשתנתה	נשנתה
391	14—	אדסון	וודסון
397	3	וברכה	וברכה,
397	6	אייזנסלר,	אייזנסלר.
397	15	מוצא	מוצא אני
399	11	לערוך	להעריך
399	6—	הוא	היא
402	12—	438	348
406	1	ובהעלותך	„ובהעלותך
408	16	הד"ר אני	הד"ר, אני
409	13—	דמעות,	דמעות.
409	4—	לאומית.	לאומית,
412	5—	הראש"ל,	הראש"ל
413	6—	האוניבסיטה	האוניברסיטה
414	2	בו.	בו,
416	8	וימלאך	וימלא
416	9—	מחץ	לחץ
417	7	חלוצים	חלוצים,
418	2	וגש	וגם
418	10	תרצ"ד.	תרצ"ד".

pute'. Although his book is necessarily a subjective exposition — and the author would have been less than human had he refrained from subjectivity — it is also remarkably free of any bitterness or rancour; it is indeed marked by a very real effort on the part of the author to report on so much past acrimony as dispassionately as possible, with much wholesome wit and humour, and generally with utmost grace. Few polemical writers of memoirs have given so dispassionate, almost objective, an account of disputes in which they were so deeply involved.

The author makes it clear, at the outset of his memoirs, that he was "not a writer, but an educator". When, however, the first chapters appeared in serial form in the Hebrew Weekly *Bustenai*, the most eminent Hebrew writers and poets of the day, including the poet Ch. N. Bialik, were quick in applauding what they considered a 'discovery' of lasting literary and historical value.

Critics and reviewers united in prevailing on the author of that first series to continue and complete his significant record to the end of his active career. This he did in his 2-volume book of memoirs now appearing in a single volume.

The initiative for the launching of this second edition of the 'Memoirs' (now provided with a full index and a sheet of corrigenda of misprints in the first edition) was taken by three of Cohen-Reiss's former students: Dr. Israel Ben-Zeev, who contributes a brief prefatory note, saw to the complex printing, publication and general editorial arrangements. Professor J. J. Rivlin contributes the first introduction, a full historical analysis of the work and times of the author. Mr. I. A. Abbady's second introduction is an appreciation on "The Man And His Work In His Own Times".

I. A. A.

Jerusalem, July 1967.

task of consolidation of that elaborate network of schools. He was certainly no ordinary pedagogue or educator in the rigid meaning of these words ; he concentrated on educational *policy* and the proper management of the schools, rather than on the more technical aspects of the curriculum of the schools entrusted to his care. "Entrusted" is perhaps the inappropriate word, for C.-R. was very largely the founding father of them all. His great merit as General Schood Administrator was to attract to his schools some of the ablest teaching talent available in the country (and also abroad). His list of teachers at all levels must read today as a roll of honour of some of the most illustrious names in Hebrew education and culture.

To be sure, the schools under C.-R.'s administration were not, and could not then be, 100 per cent Hebrew schools. Not only was the German language taught on a too liberal scale, but it was also the medium of instruction for several disciplines, which he and his authorities believed, could not yet be effectively taught in Hebrew. At the same time there was, in those remote days before World War One, a growing and pressing demand in the Yishuv, not least among C.-R.'s own teachers and students, for the total elimination of German and its replacement by Hebrew as the only language of instruction.

It was against the background of these ideological differences that the 'Language Controversy' broke out in the winter of 1913, when a considerable number of Hebrew enthusiasts among his teachers and students rebelled against their Headmaster (or 'Director', as he was generally designated), left his schools and established an independent, wholly Hebrew, school system of their own. Cohen-Reiss then found himself in the centre of a violent public controversy, not alone on the merits of his educational policy, but also on his personality as a Jewish educator.

In this autobiographical record, the only book Cohen-Reiss wrote, the author sets forth his personal account, a most interesting and active life story through a period of some sixty years of activity as educator and Jewish leader. The account naturally includes full chapters on the violent 'language dis-

MEMORIES OF A SON OF JERUSALEM

By Ephraim Cohen-Reiss

Ephraim Cohen-Reiss, the author of the Jerusalem Memoirs, now appearing in their second edition thirty five years after first publication, was a remarkable product of intra-mural Jerusalem and 'the Old Yishuv' in (pre-State) Palestine. He was born in 1862 in the Old City of Jerusalem to a family long-established in it, and he died in Nice in 1942 at the age of 80 in severe financial straits. At the age of 14 his family sent him to Germany and England to complete his education in the higher institutions of learning in both these countries. After 9 years in Germany and 2 years in England — principally in Jews' College in London — E. Cohen-Reiss, now fully qualified as an educator, returned to his native city to apply the knowledge and training he acquired towards the education of the young generation of his native land. He was fortunate in the whole-hearted backing he received from the German-Jewish Association "Hilfsverein der Deutschen Juden", under the inspiring Jewish (but non-Zionist) leadership of Dr. James Simon and Dr. Paul Nathan. That Association appointed him its sole representative, educational as well as administrative, in Palestine and the Levant, and he continued in that capacity almost until the outbreak of World War One.

The 'Hilfsverein' financed a complete educational network in the country, beginning with the lowest echelon, the kindergarten (itself then an innovation in the Palestinian school system), through elementary schools for boys and girls — including vocational and agricultural schools — up to Colleges for the training of teachers and Rabbis and 'Business Managers'. Cohen-Reiss dedicated himself single-mindedly to the pioneer

EPHRAIM COHEN REISS

MEMORIES OF A SON OF JERUSALEM

Second Edition

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Published by Sifriyat Hayishouv
Jerusalem, July 1967